VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

31. KÖTET
LEVELEK 1864–1867

BUDAPEST 1973

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

31. KÖTET

LEVELEK 1864–1867

BUDAPEST 1973

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a harmincegyedik kötethez

Marx és Engels műveinek harmincegyedik kötete az 1864 októberétől 1867 decemberéig írott leveleiket foglalja magában.

Erre az időszakra esik a marxizmus és a nemzetközi munkásmozgalom két kiemelkedő eseménye: 1864 szeptember 28-án megalakul Londonban a Nemzetközi Munkásszövetség (I. Internacionálé), s három évvel később, 1867 szeptemberében megjelenik Hamburgban, Otto Meissner kiadónál, a „Tőke" első kötete.

A kapitalizmus fejlődésével és a tőkés rend ellentmondásainak egyre nyíltabb kibontakozásával a munkásmozgalom fellendülése, mely a hatvanas évek elején kezdődött, még inkább fokozódott. Új meg új munkásegyesületek alakultak, a szervezetek taglétszáma nőtt, s napirendre került a munkások önálló pártja megalakításának, a burzsoáziától való politikai és szervezeti különválásuknak a kérdése.

Marx, bár erejét és idejét a Nemzetközi Munkásszövetség irányítása igen nagymértékben igénybe vette, folytonosan és intenzíven foglalkozott fő művével. Behatóan tanulmányozta a közgazdasági kérdéseket, számtalan műszaki, mezőgazdasági, pénzügyi és egyéb tudományos munkát dolgozott fel. Meissner hamburgi kiadóval kötött megállapodása szerint a „Tőke"-nek egyszerre két kötetben, összesen 60 nyomtatott ívnél nem nagyobb terjedelemben kellett volna megjelennie. Marxnak az volt a szándéka, hogy művét mint zárt egészet jelentesse meg. Ezzel kapcsolatban írta 1865 július 31-én Engelsnek: „... nem tudom magam rászánni arra, hogy bármit is kiadjak a kezemből, amíg nincs előttem az egész. Bármilyen fogyatékosságai vannak is írásaimnak, az az érdemük megvan, hogy művészi egészet alkotnak, és ez csak az én módszeremmel érhető el, vagyis úgy, hogy soha nem nyomatom ki őket addig, amíg nincsenek előttem *egészükben*."

1865 végén a „Tőke" három elméleti könyve készen volt. Nyomban ezután hozzá akart fogni Marx az értéktöbblet-elméletek történetének szentelt negyedik könyvhöz. Ezt a munkát viszonylag könnyűnek gondolta, mert az összes bonyolult elméleti problémákat már az első három könyvben

kifejtette és tisztázta. Ezenkívül az 1861 és 1863 között készített közgazdasági kéziratában Marx éppen az elmélet-történeti kérdéseket dolgozta ki a legrészletesebben. Ámde most Marx és Engels már világosan látták, hogy nem lehet megvárni az egész mű elkészültét, hanem minél előbb meg kell jelentetni a „Tőke" első kötetét.

Engels nyomatékos tanácsára Marx 1866 januárjában elkezdte a „Tőke" első kötetét végleges formába önteni. Az eredeti szerkezetet alapvetően módosította, hogy a kötetnek zárt és önálló jelleget adjon. Az ebben az időben írt levelekből látható, mennyit fáradozott Marx azon, hogy a legújabb tényeket és forrásokat tekintetbe vegye, többek között az 1867 elejéig megjelent angol „kékkönyveket". Az új anyagok gondos elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmus fejlődése az ötvenes és hatvanas években Angliában nem hozott előnyöket a munkásosztálynak, hanem ellenkezőleg, több tekintetben rosszabbította a munkások helyzetét. Ezért szorgalmazta Marx, hogy Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művét kibővítve jelentesse meg újra; saját kifejtését a „munkanapról" csak Engels e művéhez kapcsolódó vázlatos és aktuális kiegészítésnek tekintette. (V. ö. 128. old.)

A „Tőke" első kötetének befejező munkálatai idején Marx figyelemmel kísérte a militarizmus növekedését és felkérte Engelst, írjon valamit a hadsereg jellegéről a kapitalizmusban, ami függelékként szerepelhetne a kötetben. „Van-e terület, ahol elméletünk, hogy a *termelési eszköz* határozza meg a munka *szervezetét*, fényesebben beigazolódik, mint az emberölés iparában?" – írta 1866 július 7-én Engelsnek. Marx és Engels levelezéséről írt konspektusában Lenin kiemelte ennek a levélnek a nagy elméleti jelentőségét. Engels azonban túlterheltsége miatt nem tudta ezt a munkát megírni, bármennyire szerette volna is Marx a fő művében barátját „közvetlen munkatársként" szerepeltetni.

Számos levélből kitűnik, hogy Marx más kérdésekben is mindig kikérte Engels véleményét, figyelembe vette és könyvében felhasználta Engels megjegyzéseit. Így például 1867 január 29-i és március 13-i levelében Engels beszámol az angol pamutipar válságos helyzetéről és arról a harcról, melyet a munkások a bérleszállítás miatt a gyárosok ellen folytattak. Jellemzését Marx csaknem szó szerint átvette a „Tőke" egyik jegyzetében. (Lásd 23. köt. 405–406. old.) Ez a példa egyúttal azt is szemlélteti, hogyan kapcsolta össze közgazdasági elméletének kidolgozását Marx a munkásmozgalom időszerű feladataival.

A „Tőke" elkészült kéziratát Marx maga vitte el Hamburgba, ahol 1867 április 13-án Otto Meissner kiadóval megállapodott abban, hogy a „Tőke"

három kötetben fog megjelenni, mégpedig az első kötet tartalmazza a tőke termelési folyamatát (I. könyv), a második kötet a tőke forgalmi folyamatát (II. könyv) és az összfolyamat alakulatait (III. könyv), a befejező harmadik kötet (IV. könyv) az elmélet történetét fogja tárgyalni. Ezt a tervet Marx 1866 október 13-án Kugelmannhoz írt levelében, valamint a „Tőke" első kötetének első kiadásához írt előszóban (lásd 23. köt. 10. old.) részletezte. A levelekben az olvasó számos érdekes és fontos adalékot talál a „Tőke" első kötetének történetéhez.

A mű tartalmával is sok levél foglalkozik. A korrektúraíveket Marx elküldte Engelsnek, aki közölte véleményét, kiemelte a jól sikerült részeket, bírálta egyik-másik kifejtés fogyatékosságait, különféle módosításokat javasolt a kötet szövegében, szerkezetében, tagolásában. Marx pedig megmagyarázta a nehezebb passzusokat és kiegészítette elméleti általánosításainak indoklását. Ez az 1867-ben folytatott eszmecsere hozzájárul a mű alapproblémáinak megvilágításához és Marx vizsgálati módszerének megértéséhez. Így például Engels június 16-i levele és Marx június 22-i és 27-i válaszlevelei az értékforma fejlődéséről nagy segítséget nyújtanak az áru és a pénz elemzésével foglalkozó első rész tanulmányozásához. Ugyanez vonatkozik Engels június 26-i és Marx június 27-i második levelére, ahol az értéktöbblet-elméletet tárgyalják és a vulgáris közgazdászoknak a profit keletkezésére vonatkozó elképzeléseit bírálják. Külön ki kell emelnünk Marx augusztus 24-i levelét, melyben Marx kifejti, mi a könyvében „a legjobb" és miben rejlik az alapvető különbség az ő közgazdaságtani elmélete és az addigi polgári közgazdaságtan között.

Engels levelei közül különösen kiemelkedik az, amelyet F. A. Langéhoz írt 1865 március 29-én. Ebben Engels megcáfolta a polgári közgazdászoknak azokat a téziseit, melyek szerint a társadalom gazdasági törvényei nem történelmi kategóriák, hanem örök természeti törvények.

Miután a „Tőke" első kötetének nagy részét elolvasta, ezt írta Engels Marxnak: „. . . gratulálok ahhoz a tökéletességhez, ahogyan a legbonyolultabb gazdasági problémákat egyszerűvé és szinte érzékien világossá tetted pusztán azzal, hogy helyükre toltad és helyes összefüggésbe helyezted őket. Ugyancsak gratulálok a munka és a tőke viszonyának a dolog lényegét tekintve igen pompás tárgyalásához – ami egész összefüggésében és teljességében először itt található meg". (Lásd 318. old.) Lelkesedéssel nyilatkozott Engels a felhalmozási folyamat elemzéséről: „Az elméleti rész egészen remek, szintúgy a kisajátítás történetének kifejtése is . . . Igen ragyogó az összefoglalás a kisajátítók kisajátításáról, ez átütő erejű lesz". (Lásd 328. old.) Engels minden megjegyzése nagy elméleti hozzáértéséről tanúskodott,

s Marx olyan nagy súlyt helyezett Engels véleményére, hogy 1867 június 22-én ezt írta neki: „Eddigi megelégedésed fontosabb nekem, mint bármi, amit az egész világ mondhatna róla."

1867 augusztus 16-án késő éjszaka fejezte be Marx az utolsó korrektúraívet. A „Tőke" első kötete elkészült. Ekkor rövid levelet írt Marx a barátjának: „Éppen most fejeztem be a könyv utolsó (49.) ívének korrektúráját... Csakis **neked** köszönhetem, hogy ez lehetséges volt! Irántam való önfeláldozásod nélkül semmiképpen sem végezhettem volna el a 3 kötet roppant munkáját. Hálatelt szívvel ölellek!... kedves, drága barátom!" Ez az egyik legszebb levél ebben a kötetben.

A „Tőke" első kötetének megjelenése kiemelkedő esemény az emberi gondolkodás történetében. Ez a mű minden eddigi közgazdaságtant alapjaiban megingatott; folytatását és befejezését a „Tőke" második és harmadik kötete tartalmazza, melyeket Engels 1885-ben, ill. 1894-ben tett közzé. Az első kötet kíméletlenül leleplezte a tőkés kizsákmányolás lényegét és a kapitalista ellentmondások kibékíthetetlen jellegét. Marx felfedezte a tőkés társadalmi rend legfontosabb mozgástörvényeit, amelyek hatása a kapitalizmus elkerülhetetlen bukásához vezet. A nemzetközi proletariátus forradalmi tudatának kialakulása, történelmi hivatásának felismerése szempontjából olyan jelentősége van ennek a műnek, hogy Engels a róla írt egyik recenzióját ezzel a megállapítással kezdte: „Mióta tőkések és munkások vannak a világon, nem jelent meg könyv, amely annyira fontos volna a munkásokra nézve, mint ez. A tőke és a munka viszonya, az a tengely, mely körül egész mai társadalmi rendszerünk forog, itt először van tudományosan kifejtve..." (Lásd 16. köt. 231. old.)

A kötetünkben foglalt levelek bő anyagot tartalmaznak arról, mennyi erőfeszítést tett Marx és kivált Engels a „Tőke" első kötetének propagandája érdekében. Feltehető volt, hogy a német burzsoázia tudós szóvivői megpróbálják a művet agyonhallgatni, mint ahogyan Marx és Engels egyéb írásaival tették. Ezért a számos recenzió között, melyeket Engels különféle újságok és folyóiratok részére írt, olyan ismertetéseket is fogalmazott, amelyek a művet látszólag polgári álláspontról tárgyalják, hogy a polgári sajtó útján is felhívják a figyelmet a könyvre. A recenziókat Ludwig Kugelmann, Karl Siebel, valamint Marx és Engels más harcostársai helyezték el különféle lapokban. A hivatalos közgazdaságtudomány „a hallgatás összeesküvését" nem valósíthatta meg.

Elsőrendűen fontosnak tartották a munkások közötti propagandát. A kispolgári proudhonizmus és lassalleanizmus, a reformizmus és az anarchizmus elleni harcban a „Tőke" első kötete megcáfolhatatlan elméleti alapot

nyújt. Erre célzott Marx 1867 november 30-án Kugelmannhoz írt levelében: „Egy dologról Ön inkább írhat Liebknechtnek, mint Engels vagy én. Mégpedig arról, hogy valóban kötelessége *munkásgyűléseken* felhívni a figyelmet könyvemre. Ha nem teszi meg, akkor a lassalleánusok ragadják kezükbe az ügyet, s helytelen módon." Öt év alatt az 1000 példányban megjelent első kiadás teljesen elkelt, s Marxnak sietősen kellett előkészítenie a 3000 példányra tervezett második kiadást. 1872 tavaszán megjelent a mű orosz fordítása, 3000 példányban, s az év végéig úgyszólván utolsó darabig elkelt. Ugyanebben az időben jelent meg 10 000 példányban a francia kiadás első füzete.

Az első kötet megjelenése után Marx azonnal foglalkozni kezdett a második kötettel, mely a tőke forgalmi folyamatát tárgyalja. (V. ö. 320–324. old.) Az 1867 augusztusában írt levelek közül néhányban Marx és Engels megvitatta az állótőke szerepét az újratermelési folyamatban, s ezek a magyarázatok segítik a második kötet jobb megértését. Marx szerette volna a második kötetet gyorsan elkészíteni és megjelentetni. Ezt a szándékát azonban az élet keresztülhúzta.

A Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása óta írt levelek zöme azt a tevékenységet tükrözi, melyet Marx és Engels mint az I. Internacionálé vezetői fejtettek ki. Marx volt a lelke a Nemzetközi Munkásszövetségnek – a proletariátus első nemzetközi tömegszervezetének. Teljes joggal írta később Engels: „Sokan ... maguknak tulajdonították a Szövetség alapításának érdemét. Magától értetődik, hogy ilyen társaságot nem alapíthat egyetlen ember. De egy bizonyos: valamennyi résztvevő közül csak egy volt tisztában azzal, minek kellett történnie és mit kellett megalapítani, az a férfi, aki már 1848-ban kiadta a jelszót: Világ proletárjai, egyesüljetek!" (Lásd 22. köt. 319. old.)

Marx írta meg a Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenetét és ideiglenes szervezeti szabályzatát, s e dokumentumokkal megteremtette az előfeltételét annak, hogy a nemzetközi munkásmozgalomban a marxizmus programja és szervezeti elvei győzedelmeskedjenek. A fogalmazásnál tekintetbe vette Marx, hogy a nemzetközi munkásosztály különböző csoportjai csak olyan alapon egyesülhetnek, amely lehetővé teszi a csatlakozást az angol trade-unionistáknak éppúgy, mint a francia, belga és más proudhonistáknak, valamint a német lassalleánusoknak. „Ha 1864-től 1873-ig csakis azokkal akartunk volna együttműködni, akik nyíltan elismerték a mi platformunkat – hol tartanánk ma?" írta Engels, visszatekintve erre az időre, 1887 január 27-én F. Kelley-Wischnewetzkynek.

A nemzetközi munkásmozgalom programjának és taktikájának kidolgo-

zásában Marx és Engels mindenkor a munkások közvetlen és helyi követeléseihez kapcsolódtak és a napi érdekekért folytatott harc során vezették rá a munkásokat az osztályharc általános feladatainak megértésére. „Nagyon nehéz volt a dolgot úgy megfogalmazni – írta Marx 1864 november 4-én Engelsnek –, hogy felfogásunk olyan formában jelenjék meg, amely azt a munkásmozgalom mostani álláspontja számára elfogadhatóvá teszi... Idő kell hozzá, amíg az újraéledt mozgalom a kifejezés régi merészségét lehetővé teszi." A genfi kongresszusra általa előkészített napirendről Marx 1866 október 9-én Kugelmannhoz írt levelében megjegyezte, hogy a programot szándékosan olyan pontokra korlátozta, „amelyek a munkások közvetlen egyetértését és együttműködését lehetővé teszik, s közvetlen tápot és lökést adnak az osztályharc szükségleteinek és a munkások osztállyá szerveződésének".

Marx mint az Internacionálé tulajdonképpeni szervezője és vezetője fogalmazta meg a Főtanács minden fontos dokumentumát, mely a nemzetközi proletariátus stratégiáját és taktikáját meghatározta. Rendszeresen részt vett a Főtanács és az állandó bizottság ülésein, a Főtanács más tagjaival együtt látogatta a trade-unionok gyűléseit, különböző kérdésekről beszédeket állított össze, tömeggyűlésekre járt, levelezett a munkásmozgalom képviselőivel a világ számos országában, irányította az 1865. évi londoni konferenciát, valamint a genfi (1866) és a lausanne-i (1867) kongresszus előkészítését. Emellett elhárított minden dicséretet, mely személyét és tevékenységét érintette, elítélte a proletármozgalomtól idegen személyi kultuszt, melyet elsősorban a lassalleánusok műveltek.

Engels leveleiből kitűnik, hogy kezdettől fogva folytonosan és hatékonyan támogatta barátját a Nemzetközi Munkásszövetség vezetésében, minden fontos kérdést megvitatott vele, a sajtóban síkraszállt a Szövetség elveinek védelmében, szóval joggal tekinthető az Internacionálé egyik vezetőjének.

A Főtanács proletár összetételén Marx a Szövetség megalapítása óta fáradozott, s elérte a proletár forradalmi elem túlsúlyát. A Főtanács német tagjai – J. G. Eccarius, F. Lessner, G. Lochner, Karl Pfänder és mások, Marx és Engels harcostársai már a Kommunisták Szövetségében –, valamint E. Dupont, a Franciaország ügyeivel megbízott titkár, az angol R. Shaw és H. Jung, a Svájc ügyeivel megbízott titkár, mindenkor támogatták Marxot, távollétében teljesítették megbízásait és védelmezték Marx álláspontját. J. Ph. Becker, C. De Paepe, L. Kugelmann, P. Lafargue, W. Liebknecht, S. Meyer, J. Weydemeyer és mások mellette álltak a Nemzetközi Munkásszövetség irányításában. Marx és Engels számos levélben útmutatást adott nekik, üdvözölte sikereiket, bátorította őket kudarc esetén, de egyszer-

smind bírálta hibáikat. (V. ö. pl. Marx 1864 november 18-i levelét Engelshez, 1867 április 30-i levelét Sigfrid Meyerhez, Engels 1867 október 13-i és 22-i leveleit Marxhoz stb. stb.)

Mindketten nélkülözhetetlennek tartották a szoros kapcsolatot a proletár tömegekkel, a Németországban, Angliában, Franciaországban, Olaszországban, Svájcban, Spanyolországban és a világ más tájain élő munkásokkal. Gyakran előfordult, hogy a munkások fordultak Marxhoz, tanácsot és támogatást kérve tőle. 1865 november 13-án az Általános Német Munkásegylet berlini tagozatának három aktív tagja – T. Metzner, S. Meyer és A. Vogt – felkérte Marxot, jöjjön Berlinbe és vegye át az ottani munkásmozgalom vezetését. Ugyanebben a levélben – mint Marx írja – „tisztánlátóan és kritikával ítélik meg a munkásmozgalom mostani helyzetét". (Lásd 489. old.) Mindig a leghaladottabb munkásokra támaszkodott Marx és Engels, amikor a munkásmozgalomban felbukkanó téves, káros nézetek ellen küzdöttek, akár a proudhonisták szektás felfogásával vitáztak, akár a tradeunionok vezetőinek reformista politikáját bírálták. Azokkal szemben, akik a demokratikus mozgalmat vagy a munkásmozgalmat elárulták vagy cserbenhagyták, Marx és Engels engesztelhetetlenek voltak, mint például Marxnak 1865 február 23-án Kugelmannhoz írt leveléből látható, melyben Marx elítélően nyilatkozott olyan „reálpolitikusokról", mint J. von Miquel, H. Bürgers stb.

A Nemzetközi Munkásszövetség megalapítása óta Marx és Engels minden követ megmozgattak, hogy a Szövetségnek független lapja legyen Németországban, Angliában, Svájcban és más országokban, s hogy minél több lap közölje az Internacionálé dokumentumait, amelyeket gyakran maga Marx fordított le idegen nyelvre. Az Internacionálé lapjait Marx és Engels cikkekkel, útmutatásokkal támogatták és elvbarátaikat is bevonták ebbe a munkába. (V. ö. pl. Marxnak Engelshez írt 1864 december 2-i, 1865 május 9-i és december 26-i leveleit.) Ez a tevékenységük olyan propagandisták csoportjának kialakulását eredményezte, akik publicisztikai és egyéb közéleti munkásságukkal a proletariátus érdekeit képviselték, az Internacionálé eszméit terjesztették.

Az 1865–1867-es években több országban föllendült a sztrájkmozgalom. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa szolidaritási akciókat szervezett, például 1866-ban, amikor a londoni szabók majdnem hét hónapig sztrájkoltak béremelésért és a munkáltatók irgalmatlan bánásmódjának megszüntetéséért, minden erejét latba vetette, hogy sztrájktörők külföldről való importját megakadályozza. Ezeknek az akcióknak köszönhető, hogy az európai nagyobb országok és az Egyesült Államok munkásai a londoni

szabóknak második sztrájkjuk alkalmával (1867 áprilisban) anyagi segítséget nyújtottak. 1866-ban, amikor a párizsi bronzmunkások sztrájkba léptek és az Internacionálé segítségét kérték, a Főtanácsnak sikerült elérnie, hogy a trade-unionok egy nagyobb összeget bocsássanak a sztrájkolók rendelkezésére és a Nemzetközi Munkásszövetség szekciói is támogassák a párizsi munkásokat. Az angol munkások a munkaidő törvényes csökkentéséért, bértarifák megállapításáért, a női és gyermekmunka kizsákmányolása ellen harcoltak, s az a támogatás, melyet a Főtanács ebben a küzdelemben a munkásoknak nyújtott, növelte az Internacionálé tekintélyét a munkások között, akik e tapasztalatok nyomán mindinkább felismerték a szakszervezeti harc szükségességét, a proudhonista és lassalleánus felfogás pedig, mely a munkások gazdasági harcát ellenezte, mindinkább visszaszorult. A sztrájkmozgalom támogatására szervezett közös akciókban való részvétel az európai munkások részére a nemzetközi osztályszolidaritás és a proletár internacionalizmus nagy iskoláját jelentette.

Az Internacionálé kongresszusain, a munkássajtó hasábjain és a Főtanács ülésein folyó ideológiai harc tükrözte az idejétmúlt képzetek és a szektás nézetek leküzdését. Ezzel kapcsolatban gazdag anyag található e kötet leveleiben, melyekben Marx és Engels elemezték a szektásság jellegzetességeit, okait, sajátos megjelenési formáit, s a reformizmusnak országonként különböző irányzatait.

Angliának mint az akkor legfejlettebb ipari államnak a fejlődésére Marx különösen nagy figyelmet fordított. Leveleiben jellemzi G. Odger, W. R. Cremer és más szakszervezeti vezetők tevékenységét. Polemizál a munkások tízezreit képviselő trade-unionokban elterjedt polgári liberális nézetekkel, s az angol munkásosztály forradalmasítására törekszik. A Főtanács angol tagjai Marx ösztönzésére 1865 tavaszán a radikális burzsoázia képviselőivel együtt a Reformliga élére álltak és felvetették az általános választójog chartista jelszavát. „Ha ilymódon sikerül az angol munkásosztály politikai mozgalmát újra felvillanyozni – írta Marx 1865 május 1-én Engelsnek –, Szövetségünk minden hűhó nélkül már többet tett az európai munkásosztályért, mint amennyi bármilyen más módon lehetséges volt. És minden okunk megvan, hogy bízzunk a sikerben." A trade-unionok hangadó vezetői azonban opportunista magatartást tanúsítottak, a hatalmas mozgalom szétforgácsolódott, s az 1867-ben elfogadott választási reform a dolgozók többségét kirekesztette a politikai jogokból, mire Marx 1866 augusztus 31-én ezt írta J. Ph. Beckernek: „Cremer és Odger mindketten elárultak bennünket a Reformligában, ahol akaratunk ellenére *kompromisszumokat* kötöttek a *burzsoákkal*."

Ugyancsak jelentékeny helyet foglal el Marx és Engels levelezésében az ír kérdés taglalása. Marx következetesen harcolt a trade-unionok vezetőinek az ír nemzeti felszabadulással szemben elfoglalt nacionalista magatartása ellen. Régebben Marx azon a nézeten volt, hogy Írország felszabadulása az angol proletariátus forradalmi harca révén fog megvalósulni. Most azonban 1867 november 2-i levelében ezt írja Engelsnek: „Írország Angliától való különválását azelőtt lehetetlennek tartottam. Most elkerülhetetlennek tartom, habár a különválás után *föderáció* jöhet." Az angol proletariátus sikeres harcának szükséges előfeltétele Marx véleménye szerint Írország nemzeti felszabadulása és az agrárrendszer forradalmi demokratikus megváltoztatása. Mint más írásaiban, ekkori leveleiben is felháborodással tárgyalja a „birtokok megtisztítását", azaz a kis földművelő gazdaságok kiszorítását a nagy birkalegelők kedvéért. Az ír parasztokat erőszakosan elűzték földjeikről, ezzel kapcsolatban jegyezte meg Marx az imént idézett levelében: „Az idegen uralom semmilyen más európai országban sem ölti a bennszülöttek kisajátításának ezt a közvetlen formáját." Legjobb bizonyítéka annak, hogy Marx egyik-másik fejtegetése ma is milyen égetően időszerű, az 1867 november 30-án Engelshez írt levél. Ebben az angol munkásoknak az ír kérdésben követendő magatartásáról van szó, s ez általánosítva magában foglalja azokat az alapelveket, melyekre a proletariátus politikájának az elnyomott népek nemzeti szabadságmozgalma tekintetében épülniök kell.

Az ír nép érdekvédelmében a Főtanács szolidaritási mozgalmat szervezett. Marx beszédeket és előadásokat tartott az ír kérdésről, a Főtanácsban határozatokat ösztönzött és fogalmazott, s szenvedélyesen síkraszállt az ír féniek kispolgári forradalmi mozgalmáért. Marx és Engels, amikor megbélyegezték az angol kormány kegyetlen eljárását, a féniek elleni perben hamisított tanúvallomásokat és egyéb adatokat, egyúttal bírálták a féniek kispolgári illúzióit és összeesküvő taktikáját. (V. ö. 392., 403. és 407–408. old.) Az ír szabadságharcosok és az angol munkásosztály kapcsolatáról Engels 1867 november 8-án Kugelmannhoz írt levelében megjegyezte, hogy „a londoni proletárok napról napra nyíltabban kiállnak a féniek mellett, tehát – ami itt hallatlan és valóban nagyszerű – ezzel nemcsak erőszakos, hanem angolellenes mozgalom mellé szegődnek".

Németországban az Internacionálé szekcióinak megalakítása nagy nehézségekbe ütközött, elsősorban az egyesüléseket korlátozó reakciós törvények és a lassalleanizmus befolyása miatt. Marx erről 1865 február 13-án azt írta Engelsnek, hogy amíg a lassalleanizmus „felül van Németországban, a *Nemzetközi Szövetségnek* éppen ott nem lesz tere". Az Internacionálé

alapítása idején Lassalle már nem volt életben. Halála után az Általános Német Munkásegylet vezetői Lassalle opportunista politikáját folytatták. Leveleikben Marx és Engels több ízben nyilatkoznak Lassalle politikai tevékenységéről, jelleméről, történetfelfogásáról és egyéb nézeteiről. Megállapítják, hogy Lassalle nem értette meg, milyen gazdasági feltételek szükségesek a munkásosztály felszabadulásához. Lassalle átvett ugyan néhány gondolatot és formulát Marxtól, mivel azonban idealista történet- és államfelfogásból indult ki, nem értette meg, hogy – mint Marx és Engels kifejtették – a munkásosztály történelmi hivatása a politikai hatalom megszerzése és a szocialista társadalmi rend felépítése. Lassalle az általános választójogot a munkásosztály „elveként", tulajdonképpeni proletár forradalomként hirdette. A franciaországi bonapartista politikát tekintve Marx és Engels előre látták, hogy a porosz reakció az általános választójogot demagóg módon fogja felhasználni. Marx és Engels nézete szerint az általános választójog az akkori feltételek mellett csak abban az esetben válhatik a demokráciáért folyó harc hatalmas fegyverévé, ha a falusi proletariátus csatlakozik az ipari munkások mozgalmához. 1864 november 4-én Engelshez írt levelében Marx élesen elítélte Lassalle opportunista magatartását Bismarck rezsimjével szemben, valamint a burzsoázia elleni elvtelen szövetkezését a junkerokkal. Az a gyanújuk, hogy Lassalle egyezséget kötött Bismarckkal, 1928-ban Lassalle és Bismarck levélváltásának nyilvánosságra hozatala után, teljes mértékben beigazolódott. Lassalle agitációja azt a káros illúziót keltette a német munkások körében, hogy Bismarck és a porosz kormány segítségével az általános választójog bevezetése és szövetkezetek alakítása útján a munkásosztály helyzete lényegesen megjavulhat. Erről írta Marx 1865 február 13-án Schweitzernek: „Hogy kiábrándulás fogja követni Lassalle-nak egy porosz kormány szocialista beavatkozásáról táplált áldatlan illúzióját, ahhoz kétség sem fér. A dolgok logikájáé lesz a szó. De a munkáspárt *becsülete* követeli az ilyen kába ábrándok visszautasítását, még mielőtt ürességüket szétpukkantja a tapasztalat. A munkásosztály vagy forradalmi, vagy semmi." A lassalleánus Schweitzer által alapított „Sozialdemokrat"-ban Marx és Engels azért működtek közre, mert remélték, hogy a lap szerkesztőségében dolgozó Liebknecht segítségével sikerül az Általános Német Munkásegyletnek az Internacionáléhoz való csatlakozását elérni. Amikor azonban Schweitzer mindinkább Bismarck hívének bizonyult, nyíltan szakítottak a lappal. (V. ö. 50–52., 57–58. és 437–439. old.)

Az Általános Német Munkásegyletben kialakuló ellenzék és a későbbi eisenachi párt létrejötte szempontjából nagy jelentősége volt „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" c. brosúrának, melyet Engels 1865

elején írt és melynek tervét és tartalmát a két barát a levelekben részletesen megvitatta. Engels a katonai reform terveinek vizsgálatát összekapcsolta a németországi osztályerők elemzésével, s kifejtette, hogy a proletariátusnak szüksége van politikailag és szervezetileg önálló pártra. A munkásosztálynak saját jövője érdekében, mely összhangban áll a nép nemzeti érdekeivel, szoros szövetségre kell lépnie a parasztokkal, a kispolgársággal és a burzsoázia demokratikus erőivel, és még akkor is aktívan harcolnia kell a polgári demokratikus forradalomért, ha a burzsoázia a junkerokkal egyesülne és az ebben a forradalomban reáháruló vezető szerephez hűtlenné válna. A brosúra koncepciója tartalmazza a majdan Lenin által minden részletében kidolgozott tannak az elemeit, mely szerint a proletariátusnak vezető szerepet kell vinnie a polgári demokratikus forradalomban.

Marx a legszorosabb kapcsolatban állt Liebknechttel, aki ezekben az években kezdett fontos szerepet betölteni a németországi munkásmozgalomban, s nagy érdemeket szerzett a marxizmus terjesztésében. Marx és Engels, bár bizonyos taktikai hibáiért bírálták Liebknechtet, ismételten kifejezést adtak örömüknek afölött, hogy a parlamenti választásokon mandátumhoz jutott elvtársuk olyan jól megállja a helyét a Reichstagban. Más megbízható barátai is voltak Marxnak és Engelsnek Németországban. Karl Klings Solingenben, Karl Siebel Barmenban, Paul Stumpf Mainzban, Ludwig Kugelmann Hannoverban, akikkel Marx és Engels levelezésben álltak, sokat fáradoztak azon, hogy Németországban az Internacionálé gyökeret verjen, s mivel az Általános Német Munkásegyletet mint egyletet nem sikerült az Internacionáléba beléptetni, szekciók alakulását és egyéni tagok belépését szorgalmazták. Az Internacionálé németországi szekciói elősegítették a tudományos kommunizmus eszméinek terjedését a német munkásmozgalomban, tevékenykedtek az Általános Német Munkásegyletben, szakszervezetekben, polgári befolyás alatt működő munkás művelődési egyletekben, és előkészítették az 1869-ben A. Bebel és W. Liebknecht vezetésével Eisenachban megalakult forradalmi proletárpárt létrejöttét.

Mint az előző kötetekben, ebben a kötetben is sok levél foglalkozik a proudhonizmus bírálatával. A proudhonistáknak a francia, belga és részben a svájci munkásmozgalomban még számottevő befolyásuk volt. Proudhon, aki a kapitalizmus gazdasági kategóriáit örök törvényeknek tartotta, nem ismerte fel a termelési viszonyok történelmi és átmeneti jellegét. Nem a kapitalizmus megszüntetését, hanem kinövéseinek eltávolítását hirdette; mint a kispolgárság ideológusa a társadalmat reformok útján az egyszerű árutermeléshez akarta visszavezetni. Ellenezte a sztrájkharcot, s általában károsnak tartotta a politikai harcot a proletariátus részére, azt tartotta, hogy

a munkásosztálynak semmi köze sincs a nemzeti kérdéshez. 1866 június 20-i levelében Marx beszámol Engelsnek a Főtanácsban lefolyt vitáról, melyben az „ifjú Franciaország" képviselői, köztük Paul Lafargue is, a háború kérdésében proudhonista álláspontra helyezkedtek, s „azzal álltak elő, hogy minden nemzetiség és maguk a nemzetek is »elavult előítéletek«".

Mint következetes proletár internacionalisták Marx és Engels síkraszálltak egy független, demokratikus Lengyelország helyreállításáért. Ez olyan jelszó volt, amelynek hirdetésével az Internacionáléban a proletariátus különböző csoportjainak akcióegységét meg lehetett teremteni. Fontos tanulságokat rejtett magában a múlt vizsgálata, az 1863–1864-es lengyel felkelés bukását előidéző okok elemzése. 1864 november 24-én Weydemeyerhez írt levelében Engels a felkelés vereségének egyik okát abban a segítségben jelölte meg, melyet Poroszország uralkodó osztályai a cárizmusnak a lengyel nép véres eltiprásához nyújtottak. 1865 február 1-i levelében Marx újólag megjegyzi Engelsnek, hogy „Lengyelország helyreállítása parasztfelkelés nélkül *lehetetlen*". Marx kezdeményezésére a Főtanács nyilvános gyűléseken rokonszenvéről és támogatásáról biztosította a lengyel nemzeti szabadságmozgalmat. „Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?" címmel Marx kérésére Engels cikksorozatot írt (lásd 16. köt. 139–148. old.), melyet Marx igen nagyra becsült, s 1866 május 17-i levelében közölte Engelsszel, hogy a cikkek feltűnést keltettek és a lengyelek várják a folytatást.

Ugyancsak nagy figyelemmel kísérte Marx és Engels az amerikai polgárháborút, mely ebben az időben lépett utolsó szakaszába. Engelsnek az a feltevése, hogy az Észak gazdasági, erkölcsi és politikai fölénye elkerülhetetlenül a rabszolgatartó Dél vereségéhez vezet (v. ö. Marxhoz írt 1865 február 7-i, március 3-i, április 16-i és május 3-i levelét), teljes mértékben beigazolódott. A polgárháború utáni fejlődés jelenségeire vonatkozó gondolataikat Marx és Engels rendszeresen közölték egymással. Így például 1865 június 24-i levelében Marx felhívja Engels figyelmét arra, hogy Johnson elnök, Lincoln utóda, olyan politikát folytat, mely az északi nagyburzsoázia törekvéseit fejezi ki, megalkuszik a déli ültetvényesekkel és ezáltal veszélyezteti az amerikai nép demokratikus vívmányait. A déli felkelők számára Johnson részleges amnesztiát bocsátott ki, ami még inkább szabadjára eresztette a déli államokban a terrort és a faji diszkriminációt a „felszabadított" négerek ellen. Az amerikai nép azonban az 1866 őszi választásokon megbuktatta Johnsont, mire Marx megállapította: „Az Észak munkásai végre igen jól megértették: a munka fehér bőrben nem szabadulhat fel ott, ahol fekete bőrben megbélyegzik." (Lásd 532. old.)

Marx és Engels élénk figyelemmel kísérték az amerikai politika alakulásával együtt a munkásság helyzetét, s arra törekedtek, hogy ne csak az európai országokban, hanem az óceánon túl is alakuljanak szekciói az Internacionálénak. Evégett ismételten írtak Amerikába emigrált harcostársaiknak: J. Weydemeyernek, Sigfrid Meyernek stb., s az elért sikerekre utal Marxnak Kugelmannhoz írt 1866 október 9-i levelében ez a megjegyzés: „Nagy örömömre szolgált az egyidejűleg Baltimore-ban lefolyt amerikai munkáskongresszus. Szervezkedés a tőke elleni harcra – ez volt itt a jelszó, és figyelemre méltó, hogy a munkások helyes ösztöne ott ugyancsak felállította az általam Genf számára kidolgozott követelések legtöbbjét."

A Nemzetközi Munkásszövetség külpolitikai irányvonalát Marx és Engels a népek nemzeti függetlenségének és a demokratikus haladás támogatásának elve alapján határozták meg, s a proletariátus nemzetközi feladatainak megállapításánál mindenkor az osztályerők reális viszonyából indultak ki. Például az 1866. évi porosz–osztrák háborúval kapcsolatban Marx arra a *következtetésre jutott, hogy mivel a háború dinasztikus, népellenes célokért* folyik, a munkások maradjanak semlegesek, fogjanak össze egymással, hogy egységük révén olyan erővé váljanak, mely képes lesz a politikai és társadalmi felszabadulást kivívni. Ennél a háborúnál Marx megakadályozandónak tartott minden demonstrációt, mely az Internacionálét „egyoldalúan elkötelezné" (lásd 224. old.).Marx és Engels leveleiből világosan kitűnik az is, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség milyen következetesen fellépett a hódító háborúk ellen, s az ilyen akciókban még akkor is hajlandó volt a haladó polgári erőkkel a béke érdekében együttműködni, amikor ezek a polgári törekvések illúziókra épültek és szólamokban merültek ki. Emellett Marx és Engels nyomatékosan hangsúlyozta, hogy óvni kell a munkásmozgalom politikai és szervezeti önállóságát mint az együttműködés elengedhetetlen feltételét.

A levelek hiteles képet adnak a marxizmus megalapítóinak sokoldalú tudományos érdeklődéséről. Tanulmányozták a természettudományokat, a biológiát, agrokémiát, geológiát, orvostudományt, fizikát, csillagászatot és matematikát. Foglalkoztak az európai és amerikai országok történelmével és közgazdaságával, néprajzzal és filozófiával, kicserélték nézeteiket az időszerű tudományos kérdésekről, s megvitattak különféle tudományágak körébe tartozó új hipotéziseket és felfedezéseket.

A jelen kötetben foglalt levelek is sok adalékot tartalmaznak Marx és Engels egyes munkáinak létrejöttéhez, természetesen elsősorban a „Tőké"-hez, melynek első kötete ebben az időszakban jelent meg. De nemcsak műveiknek, hanem életüknek is sok részlete tárul fel a levelekben és tanúsítja

a tudományos kommunizmus megalapítóinak rendíthetetlen forradalmiságát, bizonyítja, milyen nagy gondolkodók voltak és mennyire emberiek – nem idegen tőlük semmi, ami emberi. (V. ö. 590. old.)

Végül erre a kötetre is vonatkozik az egész levelezés egyik fő jellegzetessége: elevenen dokumentálja azt a páratlan szoros barátságot, mely a nemzetközi proletariátus két nagy vezetőjét életük minden szakaszában összefűzte.

*

A levelek közlésénél az előző kötetek szerkesztési elveit követtük, amelyeket a 27. kötet előszavában (Marx és Engels Művei, 27. köt., VII–IX. old.) ismertettünk.

Első rész

Marx és Engels egymáshoz írott levelei

1864 november—1867 december

1864

I

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1864 nov. 2.

Kedves Engels,

Hosszú hallgatásod nyugtalanít. Feltételezem, hogy már visszatértél.[1] Miért nem hallani rólad semmit?

Sok minden fontosat kell közölnöm veled, amit nyomban meg is teszek, mihelyt életjelt adtál magadról.

Üdvözlet.

K. M.

2

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1864 nov. 2.

Kedves Szerecsen,

A válság és a vele járó számtalan vesződség szolgáljon mentségemül, hogy nem írtam neked hamarább. Ennyi zsidó-fortéllyal egy halomban, mint ezúttal, még soha életemben nem volt dolgom, s azt már magad is elképzelheted, hogy ez miféle levelezést igényel.

Még ezen a héten elmegyek Borchardthoz, és elintézem a Lupus-féle örökség-ügyet, amely most megérett a lezárásra.[2]

Utazásom[1] csak Sonderburgig terjedt, Koppenhágába nem mentem el, részben idő és útlevél hiányában, részben azért, mert Bille, a „Dagbladet"[3] szerkesztője éppen akkor érkezett Lübeckbe, amikor én Kielben voltam, így hát Koppenhágában semmi kapcsolatom nem volt, mivel a többi újságot sohasem láttam.

Schleswig érdekes ország – a keleti partvidék nagyon szép és dús, a nyugati partvidék szintén dús, a középső rész merő pusztaság. Az öblök mind nagyon szépek. A nép határozottan a föld egyik legmagasabb és legerőteljesebb emberfajtája, különösen a frízek a nyugati partvidéken. Elég átutazni az országon, s máris meggyőződik az ember, hogy az angolok törzsöke Schleswigből származik. Tudod, milyenek a hollandiai frízek, nevezetesen azok a nagydarab, tejfehér és üde rózsás arcbőrű fríz nők (ez az arcszín dominál Schleswigben is). Ezek az északangolok őstípusai, és kivált az itt Angliában is előforduló hatalmas termetű asszonyok mind határozottan fríz típusúak. Biztos vagyok abban, hogy az angolokkal és a szászokkal Angliába bevándorolt „jüt"-ök (angolszászul Eotena cyn) frízek voltak, és Jütlandban éppúgy, mint Schleswigben csak a VII. vagy a VIII. századtól kezdődik a dán bevándorlás. A mai jüt nyelvjárás önmagában is bizonyíték erre.

Ezek a fickók nagyon fanatikusak, és ezért igen tetszettek nekem. Bizonyára olvastál valamit attól a fura „észak-frízföldi dr. K. J. Clement"-től. A fickó típusa az egész fajtának. A dánokkal vívott harcot ezek a fickók ha-

lálosan komolyan veszik és egész életfeladatuknak tekintik – a schleswig-holsteini elmélet számukra nem cél, hanem eszköz. Ők a dánoknál fizikailag és morálisan magasabb rendű fajtának tartják magukat, és azok is. Valóban jókora illúzió volt Bismarck részéről azt hinni, hogy ilyesfajta emberekkel az ő módján elbánhat.[4] Tizenöt évig kitartottunk a dánokkal szemben és megőriztük területünket, s most hagyjuk, hogy ezek a porosz bürokraták legyűrjenek bennünket? így beszéltek ezek a legények.

A nyelvi és a nemzetiségi viszonyok nagyon sajátosak. Flensburgban, ahol a dánok adatai szerint az egész északi rész dán, különösen a kikötőnél, a gyerekeket, akik tömegével játszottak a kikötőben, mind *német platt** nyelvjárásban halottam beszélni. Viszont Flensburgtól északra a dán – pontosabban a dán platt nyelvjárás, amelyből szinte egy szót sem értettem – a népnyelv. Sundewittben a kocsmában a parasztok viszont hol dánul, hol pedig alnémet és felnémet nyelvjárásban beszéltek, és sem ott, sem Sonderburgban, ahol mindig dánul szólítottam meg az embereket, nem válaszoltak másként, mint németül. Mindenesetre Észak-Schleswig nagyon elnémetesedett, és nagyon nehéz lenne újra teljesen dánná tenni, bizonyosan nehezebb, mint németté. Én szívesebben venném, ha dán volna, hiszen később a tisztesség kedvéért mégis át kell majd itt engedni valamit a skandinávoknak.

Az utóbbi időben foglalkoztam valamelyest fríz–angol–jüt–skandináv filológiával és régészettel, és itt is arra az eredményre jutottam, hogy a dánok színtiszta ügyvédnép, akik pártérdekből tudományos kérdésekben is *egyenesen és tudatosan hazudnak*. Tanú Worsaae úr on the Danes etc. in England.[5] Ellenben, ha legközelebb idejössz, majd mutatok neked egy könyvet, mely a fő kérdésben nagyon jó, az észak-frízföldi bolondos Clement írta Schleswigről és a VI–VIII. században Angliába történt bevándorlásról. A fickónak minden különcsége mellett alapos tudása van. De úgy látom, nagyon sokat iszik.

A poroszok Schleswigben csodálkozásomra igen jól festettek, főképpen a vesztfáliaiak, akik az osztrákok mellett óriásoknak tűntek, de persze sokkal otrombábbak is azoknál. Az egész hadsereg teljesen borotválatlanul jártkelt, kigombolt mundérban és egyáltalán híjával a katonás feszességnek, úgyhogy a nyalka osztrákok itt szinte a poroszok szerepét játszották. A porosz tüzér- és műszaki tisztek között néhány nagyon kedves fickót találtam, akik különféle szép kis históriákat meséltek nekem; de a gyalogság és a lovasság nagyon előkelően tartózkodó volt és a lakosság is igen rossz hírben

* – *alnémet* – *Szerk.*

állt. Frigyes Károly herceg hadvezetése iránt egyáltalán nem lelkesednek, és a jutalmak szétosztására kivétel nélkül mindenki panaszkodott, még a kitüntetettek is. Az altisztek tisztességesen viselkedtek az idősebb katonákkal szemben és máskülönben is, társaságban; ellenben láttam egyet a brandenburgi utászoktól, aki Sonderburgban újoncokat gyakorlatoztatott, az egészen a régi gyalázatos porosz volt. Egyébként érdekes megfigyelni, milyen különböző hang uralkodik ebben a vonatkozásban a 3. és a 7. hadtestben. A „märkisch"* törzs, hogy Georg Junggal szóljunk, eltűri a fenékberugdalást és a packázást, míg a vesztfáliaiaknál (akik között igen sokan vannak a jobb parti Rajna-vidékiek) az altisztek többnyire d'égal à égal** érintkeznek a katonákkal.

Mi a véleményed a kereskedelmi válságról? Szerintem túlvagyunk rajta, mármint a legrosszabbján. Kár, hogy az ilyesmi most már nem érlelődik meg rendesen.

Mit jelent: Rüm Hart, klar Kimmang?

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a lányoknak.

F. E.

* – „határőrvidéki"; „óporosz" „brandenburgi" – *Szerk.*

** – egyenrangú félként – *Szerk.*

3

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1864 nov. 4.

Kedves Frederick,

Nagyon örültem, hogy ismét hallottam rólad.

Itt minden rendben. Jól voltam, mióta elutaztál innen[1] – tegnapelőttig, amikor is megint új karbunkulus keletkezett a jobb mellem alatt. Ezúttal, ha a dolog nem múlik el gyorsan és nem marad elszigetelt, Gumpert arzénkúráját fogom alkalmazni.

Rüm Hart stb.* rúnáidat holland–fríz alapon fordítanám le: tág szív, tiszta látóhatár. De félek, hogy valami egész más rejlik mögötte, tehát elállok a megfejtéstől.

A *mellékelt iratokat*, mihelyt elolvastad, vissza kell küldened nekem. *Még szükségem van rájuk*. Hogy semmit se felejtsek el, amit közölni akartam, megszámozom.

1. *Lassalle és Hatzfeldt grófné.*

A terjedelmes iromány másolata egy körlevélnek, amelyet Emma, Herwegh felesége (honny soit qui mal y pense[6]) nyomban a katasztrófa[7] után Berlinbe írt, hogy az újságok kivonatokat közöljenek belőle. Ebből látni fogod, milyen ügyesen tudja Emma önmagát és kókadt Georgját a beszámoló elején, közepén és végén elhelyezni; hogyan kerül meg az elbeszélés két fontos pontot, először Rüstow találkozását Dönnigesszel és leányával, amikor is az utóbbi minden bizonnyal *lemondott* Lassalle-nak, mielőtt az Emma által elbeszélt jelenet lezajlott. *Másodszor:* Hogyan került sor a párbajra. Lassalle megírta a sértő levelet. De erre történt valami, amiről *nem* esik szó, s ami közvetlenül a párbajhoz vezetett.

Két ennyire fontos fordulópont elsikkasztása kritikai megfontolást ébreszt az elbeszélés hűségét illetően.

Hatzfeldt levele. Berlinbe érkezésekor a magam részéről Liebknecht út-

---

* *V. ö. 6. old. – Szerk.*

ján egy rövid részvétlevelet* juttattam el hozzá. Liebknecht azt írta nekem**, hogy Hatzfeldt panaszkodik, mert „cserbenhagytam Lassalle-t", mintha én tehettem volna jobb szolgálatot emberünknek annál, hogy befogom a számat és nem avatkozom a dologba. (Utolsó beszédében a düsseldorfi esküdtszék előtt[8] Posa márkit alakította a szép Vilmossal mint II. Fülöppel[9], akit a jelenlegi alkotmány eltörlésére, az általános közvetlen választójog proklamálására és a proletariátussal való szövetségre akart rávenni.) Látod, mi rejlik Hatzfeldt levele mögött, és mit akar tőlem. Nagyon barátságosan, mindazonáltal diplomatikus elutasítással válaszoltam neki.*** A modern Megváltó! A nőszemély és a szikofanták°, akik körülveszik, bolondok.

Apropó. Véletlenül újra a kezembe került néhány szám E. Jones lapjából, a „Notes to the People"-ből[10] (1851, 1852); ezek, ill. a gazdasági cikkek a fő kérdésekben közvetlenül az én irányításommal és részben az én közvetlen közreműködésemmel íródtak. Nos, mit találok bennük? Azt, hogy mi akkor a szövetkezeti mozgalom ellen, amennyiben a mostani korlátolt formájában a *végső megoldás* igényével lépett fel, ugyanazt a polémiát folytattuk – csak jobban –, mint Lassalle 10–12 évvel később Németországban Schulze-Delitzsch ellen.

Lassalle végrendeletileg Bernhard Beckert – ezt a szerencsétlen flótást, aki egy ideig Juchnál a „Hermann"[11] szerkesztője volt – „végrendeletileg" (mint egy uralkodó fejedelem) „kinevezte" utódjának az Általános Német Munkásegylet[12] elnöki tisztébe. Az egylet kongresszusa ebben a hónapban ül össze Düsseldorfban, és nagy ellenállás várható ezzel a végrendeleti „intézkedéssel" szemben.[13]

Mellékelem továbbá egy solingeni munkás, Klings levelét,[14] aki ténylegesen a titkos vezetője a rajnai munkásoknak (azelőtt a Szövetség[15] tagja volt). *Ezt a levelet ne küldd vissza, de őrizd meg az iratok között.*

2. *Nemzetközi Munkásszövetség.*

Nemrégiben londoni munkások üzenetet küldtek Lengyelország ügyében a párizsi munkásokhoz és közös cselekvésre hívták fel őket ebben a kérdésben.[16]

A párizsiak a maguk részéről küldöttséget menesztettek ide, amelynek élén egy *Tolain* nevű munkás állott, a *tulajdonképpeni munkásjelölt a leg-*

* *V. ö. 30. köt. 643. old. – Szerk.*

** Liebknecht 1864 szeptember 30-i levele Marxhoz. – *Szerk.*

*** *V. ö. 413. old. – Szerk.*

° – besúgók; talpnyalók – *Szerk.*

Marx 1864 november 4-én Engelshez írt levelének harmadik oldala

utóbbi párizsi választáson[17], igen rendes fickó. (Társai is egészen rendes legények voltak.) 1864 szeptember 28-ra Odger (cipész, az itteni Council of all London Trades' Unions[18] és külön a Trades' Unions Suffrage Agitation Society[19] elnöke, amely társaság összeköttetésben áll Brighttal) és Cremer, kőműves, a kőművesek szövetségének titkára, nyilvános gyűlést hívtak össze a St. Martin's Hallba. (Ez a két ember ütötte nyélbe a tradeunionok nagygyűlését Bright elnökletével, Észak-Amerika érdekében a St. James' Hallban, úgyszintén a Garibaldi-tüntetéseket[20].) Egy *Le Lubez* nevű egyént hozzám küldtek, hogy a német munkások képviseletében részt veszek-e és küldenék-e egy német munkást gyűlési szónoknak stb. Eccariust küldtem, aki remekül kivágta magát; néma szereplőként én is asszisztáltam a dobogón. Tudtam, hogy mind londoni, mind párizsi oldalról ezúttal igazi „erők" szerepeltek, s ezért elhatároztam, eltérek egyébként követett szabályomtól, hogy minden ilyen meghívást elutasítok.

(*Le Lubez* egy fiatal francia, azaz harmincas éveiben van, aki azonban Jersey szigetén és Londonban nőtt fel, kitűnően beszél angolul, és igen jó közvetítő a francia és az angol munkások között.) (Zenetanár és franciaórákat ad.)

A gyűlésen, amely *fulladásig* zsúfolt volt (mert most szemmel láthatóan a munkásosztályok újjáéledése megy végbe), Wolff őrnagy (Thurn-Taxis, Garibaldi szárnysegéde) képviselte a London *Italian* Workingmen's Societyt[21]. Elhatározták egy „Nemzetközi Munkásszövetség" megalakítását, amelynek Főtanácsa Londonban fog működni és „közvetítenie" kell majd a németországi, olaszországi, franciaországi és angliai munkásegyesülések között. Azonkívül 1865-ben egy általános munkáskongresszust akarnak egybehívni Belgiumba. A gyűlésen ideiglenes bizottságot neveztek ki, Odgert, Cremert és sok mást, részben régi chartistákat, régi owenistákat stb. Anglia képviseletében, Wolff őrnagyot, Fontanát és más olaszokat Olaszország képviseletében, Le Lubez-t stb. Franciaország, Eccariust és engem Németország képviseletében. A bizottságot felhatalmazták, hogy tetszés szerinti számban vonjon be embereket.

Eddig rendjén volna. A bizottság első ülésén jelen voltam. Kineveztek egy *albizottságot*[22] (én is tagja lettem), hogy elvi nyilatkozatot és ideiglenes szervezeti szabályzatot szövegezzen meg. Nem voltam jól, s ez megakadályozott abban, hogy az albizottság ülésén és az azt követő összbizottsági ülésen részt vegyek.

E két ülésen — az albizottságén és ezután az összbizottságén —, amelyeken nem voltam jelen, a következők történtek:

Wolff őrnagy az új szövetség számára való felhasználás végett benyúj-

totta az *olasz munkásegyesületek* szabályzatát (ezeknek az egyesületeknek van egy központi szervezetük, de, mint később kiderült, lényegileg társult segélyegyletek). Később láttam ezt a vacakot. Nyilvánvalóan *Mazzini* csinálmánya, kitalálhatod tehát, milyen szellemben és milyen frazeológiával tárgyalta a valódi kérdést, a munkáskérdést. Azt is, hogyan csempészte be a nemzetiségek kérdését.[23]

Ezenkívül egy régi owenista, Weston – most maga is gyáros, nagyon kedves és derék ember – megszövegezett egy szerfölött zavaros és kimondhatatlanul terjengős programot.

Az ezt követő általános bizottsági ülés megbízta az albizottságot, hogy alakítsa át Weston programját, úgyszintén a Wolff-féle szabályzatot. Maga Wolff elutazott, hogy jelen legyen az olasz munkásegyesületek nápolyi kongresszusán és rábírja őket a londoni központi Szövetséghez való csatlakozásra.

Újabb ülése az albizottságnak, amelyen ismét nem vettem részt, mert későn értesültem összejövetelükről. Ott Le Lubez előterjesztett „egy elvi nyilatkozatot" és a Wolff-féle szabályzat átdolgozását; az albizottság elfogadta ezeket azzal, hogy az összbizottság elé terjeszti. Az összbizottság október 18-án ülésezett. Minthogy Eccarius megírta nekem, hogy periculum in mora*, megjelentem és valóban megrémültem, amikor a jó Le Lubez felolvasott egy szörnyen frázisos, rosszul megírt és teljességgel éretlen bevezetést, amely elvi nyilatkozat akart lenni, s amelyből, a francia szocializmus legzavarosabb foszlányainak burka alól, minduntalan kikandikált Mazzini. Azonkívül nagyjából el volt fogadva az olasz szabályzat, amely minden egyéb hibájától eltekintve valami valóban teljesen lehetetlen célt tűz ki, az *európai* munkásosztályok amolyan központi kormányát (természetesen Mazzinival a háttérben). Enyhe formában opponáltam, és sok ide-oda beszéd után Eccarius azt javasolta, hogy az albizottság újból „szerkessze meg" a dolgot. A Le Lubez nyilatkozatában foglalt „sentiment"**-eket ellenben megszavazták.

Két nappal később, okt. 20-án lakásomon egybegyűltek – Cremer az angolok képviseletében, Fontana (Olaszország) és Le Lubez. (Weston nem tudott eljönni.) Nekem addig a dokumentumok (Wolff és Le Lubez iratai) nem voltak a kezemben, nem készíthettem elő tehát semmit; de szilárdan el voltam tökélve, hogy lehetőleg egy sor se maradjon meg abból a vacakból. Hogy időt nyerjek, javaslatot tettem: mielőtt a bevezetést „megszerkeszt-

---

* – a késlekedés veszéllyel jár[24] – *Szerk.*

** – „érzület", „érzés"; „vélemény", „szempont" – *Szerk.*

jük", „vitassuk meg" a szabályzatot. Így is történt. Éjjel 1 óra lett, mire a szabályzat 40 pontja közül az elsőt elfogadtuk. Cremer azt mondta (*és ezt akartam elérni*), hogy az okt. 25-én összeülő bizottságnak nem tudunk semmit előterjeszteni. A bizottság ülését el kell halasztani november 1-ig. Az albizottság viszont üljön össze okt. 27-én és igyekezzen végleges eredményre jutni. Ezt elfogadták és az „iratokat" megtekintésre nálam „hátrahagyták".

Láttam, hogy ebből a vacakból semmit sem lehet csinálni. Hogy azt a fölöttébb sajátos módot, ahogyan a már „megszavazott sentimenteket" átszerkeszteni készültem, igazoljam, írtam egy *Üzenetet a munkásosztályokhoz* (ami nem volt benne az eredeti tervben; amolyan áttekintést a munkásosztályok sorsáról 1845 óta); azzal az ürüggyel, hogy minden ténybeli állítás benne van ebben az „Üzenet"-ben és hogy ugyanazt nem szabad háromszor elmondanunk, megváltoztattam az egész bevezetést, kidobtam az elvi nyilatkozatot és végül a szabályzat 40 pontja helyébe 10-et tettem. Ahol az „Üzenet"-ben nemzetközi politikáról van szó, országokról beszélek, nem pedig nemzetiségekről, és vádat Oroszország ellen hozok fel, nem a minores gentium* ellen. Az albizottság minden javaslatomat elfogadta. Csak arra köteleztek, hogy a szervezeti szabályzat bevezetésébe vegyek bele két frázist „kötelességről" és „jogról", valamint legyen benne az „igazság, erkölcs és igazságosság"[25]. Ezt azonban úgy helyeztem el, hogy ártani nem árthat.

A főbizottság ülésén „Üzenet"-emet stb. nagy lelkesedéssel (egyhangúlag) elfogadták. A vita a kinyomatásról stb. jövő kedden** lesz. Le Lubez megkapta az „Üzenet" egy másolatát, hogy franciára, Fontana pedig, hogy olaszra fordítsa. (Egyelőre van egy hetilap, címe „*Bee-Hive*"[26] (a tradeunionista Potter szerkeszti), afféle „Moniteur"***.) Németre majd magam fordítom.

Nagyon nehéz volt a dolgot úgy megfogalmazni, hogy felfogásunk olyan formában jelenjen meg, amely azt a munkásmozgalom mostani álláspontja számára elfogadhatóvá teszi. Ugyanezek az emberek néhány hét múlva választójogi gyűléseket fognak tartani Brighttal és Cobdennal. Idő kell hozzá, amíg az újraéledt mozgalom a kifejezés régi merészségét lehetővé teszi. Fortiter in re, suaviter in modo[27] szükséges. Mihelyt a dolgot kinyomtatták, megkapod.

---

* – kisebb népek; másodrendű államok – *Szerk.*

** November 8-án. – *Szerk.*

*** – „közlöny"; „hivatalos lap" – *Szerk.*

3. *Bakunyin* üdvözletét küldi neked. Ma elutazott Olaszországba, ott lakik (Firenzében). Tegnap láttam viszont először 16 év után. Meg kell mondanom, hogy nagyon tetszett nekem és jobban, mint azelőtt. A lengyel mozgalomra vonatkozóan ezt mondja: az orosz kormánynak kellett a mozgalom, hogy magát Oroszországot nyugton tartsa, de semmiképpen sem számított 18 hónapos harcra. A lengyelországi históriát ezért az orosz kormány provokálta.[28] Lengyelország két dolog miatt vallott kudarcot: Bonaparte befolyása miatt, másodszor pedig azért, mert a lengyel arisztokrácia vonakodott, hogy kezdettől fogva nyíltan és félreérthetetlenül proklamálja a *parasztszocializmust*. Ő (Bakunyin) most – a lengyel história bukása után – már csak szocialista mozgalomban fog részt venni.

Egészben véve egyike annak a kevés embernek, akiknél 16 év múltán nem vissza-, hanem továbbfejlődést találok. Megbeszéltem vele az Urquhart-féle leleplezéseket is. [29] (Apropó: A Nemzetközi Szövetség miatt ezekkel a barátaimmal nyilván kenyértörésre kerül sor!) Bakunyin nagyon érdeklődött felőled és Lupus felől. Mikor közöltem vele, hogy az utóbbi meghalt, nyomban azt mondta, hogy a mozgalmat pótolhatatlan veszteség érte.

4. *Válság*. A kontinensen még korántsem hunyt ki (kivált Franciaországban). Egyébként a válságok most gyakoriságukkal pótolják azt, ami intenzitásukból hiányzik.

Üdvözlet.

Barátod

K. M.

4

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1864 nov. 7.

Kedves Szerecsen,

Fríz megfejtésed* egy szó kivételével teljesen helyes. Kimmang *észak*-frízül: tekintet, szem; ezek az északfrízek spekulatív természetűek, és a *belső* látóhatárral helyettesítették a külsőt, amiként Wagener most „belső Düppel"-t[30] követel. Egy régi matrózmondás ez.

Mellékelten visszaküldöm a Herwegh- és a Hatzfeldt-dolgokat. Miféle további kihívásról beszélsz, amelyet Lassalle az oláhval** szemben elkövetett és Emma*** elsikkasztott? L vesztét nyilvánvalóan az okozta, hogy rögtön a penzióban nem döntötte azt a némberto az ágyra, és nem hagyta helyben alaposan, hiszen annak nem az ő szép lelke, hanem az ő zsidó szija kellett. Ez megint olyan história, ami csak L-lal eshetett meg. Az, hogy ő kényszerítette az oláhot párbajra, kétszeres őrültség.

Az öreg Hatzfeldtné ötlete, hogy *te* írj *apoteózist* a modern Megváltóról, igazán páratlan.

A solingeni munkás levele *nem* volt csatolvaoo.

Kíváncsi vagyok a munkásokhoz szóló üzenetre[31], azok után, amit az emberekről írsz nekem, igazi mesterfogásnak kell lennie. Az viszont jó, hogy újra kapcsolatba kerülünk olyan emberekkel, akik legalább osztályukat képviselik, és végül is ez a fő. Különösen jó az olaszokra gyakorolható befolyás, hiszen így esély van arra, hogy végre a „Dio e popolo"-nak a munkások közt véget lehet vetni – a derék Giuseppét ez váratlanul éri majd.[32] Egyébként úgy vélem, hogy ez az új szövetség nagyon hamar szétválik majd a polgári elmélet és a proletár elmélet híveire, mihelyt a kérdéseket valamelyest pontosabban fogalmazzák meg.

---

* *V. ö. 7. old.* – *Szerk.*

** Janko von Racowiţa. – *Szerk.*

*** Emma Herwegh. – *Szerk.*

° Helene von Dönniges. – *Szerk.*

°° *V. ö. 8. old.* – *Szerk.*

Lupus hagyatéka miatt ma reggel találkozónk volt az ügyvédnél.[2] A számodra még fennmaradó összeg valamivel meghaladja a *200 £-et*; mihelyt megkapom a pénzt, a legnagyobb részét elküldöm neked. Némely részletet még nem ismerünk pontosan, tehát nem tudjuk még véglegesen lezárni a dolgot. Az adóhivatal kéri az összes könyvek listáját, valamint a Lupus által örökül hagyott óra értékmegjelölését. Légy oly jó, és küldj nekem valami effélét, a nagyobb dolgokat cím szerint, azután: ennyi és ennyi brosúra stb., az egész együttvéve.*

Kénytelen vagyok befejezni, mert el kell mennem az igazgatósági ülésre a Schiller Intézetbe, ahol, mint tudod, Borchardt úr bosszúságára elnök vagyok.[33] A sör szerencsére be van vezetve.

Sokszor üdvözlöm feleségedet és a lányokat.

F. E.

* *V. ö. 25–26. old. – Szerk.*

5

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1864 nov. 9.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten az örökség számlájára további 200 £ két, egyenként 100 fontos fél bankjegyben. Ha minden jól megy, még kb. 40 £-re lehet számítani. Mihelyt táviratilag értesítesz a bankjegyek kézhezvételéről, küldöm a másik két felet.

A „Dagbladet" példányait a híres cikkel bizonyára megkaptad. A cikk második részét sajnos nem tudtam megtalálni, de nem sok van benne.

A dolog Richmondnál, úgy látszik, a végéhez közeledik.[34] Mégis, amíg Lee nem kényszerül arra, hogy tisztán védelemre szorítkozzon, tehát nevezetesen arra is, hogy a Shenandoah-völgyből összes csapatait visszavonja, és amíg Richmond nincs *teljesen körülzárva*, addig Grant minden előnyomulása Richmond vagy Petersburg erődítései ellen nem sokat jelent. A helyzet olyan, mint Szevasztopolnál, amelyet szintén nem zártak körül. – Kíváncsi leszek, mit csinál majd monsieur de Beauregard, valószínűleg nem többet, mint előtte Hood, lehet, hogy annyit sem. Ebben a felpuffasztott hősben a legcsekélyebb bizalmam sincs.

Küldöm a tegnapi „Guardian"-t, olvasd el benne a Relief Comité beszámolóját, hogy lásd, mekkora a különbség Marie úr nemzeti műhelyei és az angol urakéi között.[35] Az előbbiekben kétes hasznú munkák készültek, de a kiadott pénz legnagyobb része mégis a munkanélkülivé lett munkások kezébe folyt. Itt ugyancsak olyan munkákat végeznek, amelyek szükségessége kétséges (de végeredményben bizonyosan hasznosak a burzsoák számára), viszont a 230 000 £-ből csak 12 100 £ jut a gyári munkásoknak, akiknek az egész összeget szánták (tudniillik csupán az, amit az „unskilled labor"-re* irányoztak elő). Az Act for the relief of the distressed factory operatives** tehát átváltozik, Act for the relief of the undistressed middle

* – „szakképzettséget nem igénylő munkára" („tanulatlan [segéd-]munkára") – *Szerk.*

** – törvény az ínséget szenvedő gyári munkások megsegítésére – *Szerk.*

classes* lett belőle, s emellett a községi adóknál megtakarítást jelent számukra.

Szívélyes üdvözlet.

F. E.

[Marx jegyzete]

Küldd vissza nekem ezt a levelet, mert a záró megjegyzés miatt megőrzöm.

* – törvény az inséget nem szenvedő középosztályok megsegítésére – ***Szerk.***

6

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1864 nov. 14.

Kedves Engels,

A karbunkulus miatt majdnem egy hetet kellett nagyrészt *ágyban* töltenem. A dolog most *gyógyulóban* van. Mégis zavar, mivel írásnál a felsőtestemmel előre kell hajolnom, és a karbunkulus éppen a mellem alatt van. Ezért csak röviden:

1. Küldd vissza nekem a *mellékelt* hozzám írt leveleket (mind Schweitzerét, mind Liebknechtét) és válaszolj nekem *azonnal*, mert minél hamarább meg kell kapniok válaszunkat.[36]

Az a véleményem, *ígérjük meg*, hogy alkalomadtán hébe-hóba cikkeket adunk. Fontos számunkra, hogy Berlinben orgánumunk legyen, különösen a szövetség* miatt, amelynek alapításában Londonban részt vettem, és a könyv [37] miatt, amelyet ki akarok adni. Fontos továbbá, hogy amit csinálunk, *közösen* csináljuk.

Ha egyetértesz velem, akkor *mellékelhetnél* nekem néhány sort a fickók számára, vagy egypár sorban közölhetnéd, mit nyilatkozzak *én* a te nevedben.

2. Néhány napon belül megkapod az „Üzenet"[31]-et az „Ideiglenes Szabályzat"-tal[38] stb. együtt. A dolog nem volt olyan nehéz, mint gondolod, mert mindig „munkásokkal" volt dolgom. Az egyetlen tollforgató a társaságban az angol Peter Fox, író és agitátor, aki egyúttal a „National Reformer"[39] emberei közé tartozik (ateizmus, de Holyoake-ellenes). Itt küldöm neked ezt a nagyon barátságos levélkét, amelyet nekem az „Üzenet"-ről küldött. Mazzini meglehetősen bosszús, hogy az *ő* emberei is aláírták, *mais il faut faire bonne mine à mauvais jeu***.

3. A „*Guardian*"-ból küldött anyagod*** igen fontos nekem. Én ezt a

---

* Nemzetközi Munkásszövetség. – *Szerk.*

** – de kénytelen jó képet vágni a rossz játékhoz – *Szerk.*

*** *V. ö. 17–18. old.* – *Szerk.*

disznóságot már összeállítottam a „Factory Reports"-ból, de csak sok fáradsággal, töredékesen.

4. A manchesteri ügyvédtől kaptam 2 másolatot aláírásra stb. Az aláírt másolatokat 1–2 napon belül elküldöm neked, a felsorolással (leltár) stb. együtt, amit aztán majd neked kell beleírnod. Természetesen azt a holmit, amit a lakásban hagytunk stb., már nem tudom fejből felsorolni és felbecsülni.[2]

McCulloch, a vén sarlatán meghalt. Remélem, hogy közgazdasági könyvtárát megvásárolja a British Museum. De Edinburgh nyilván megelőzi.

Üdvözlet. *K. M.*

Épp most került a kezembe P. Fox levele, mellékelem, s légy szíves visszaküldeni, mihelyt hozzájutottál, hogy átnézd.

7

Engels Marxhoz

Londonba[40]

Manchester, 1864 nov. 16.

Kedves Szerecsen,

Örülök, hogy a karbunkulus szerencsésen gyógyulóban van. Remélhetőleg ez az utolsó. De szedj arzént.

A szeretetre méltó magántitkár* átvételi értesítését köszönettel megkaptam.

Mellékelten néhány sor Schweitzer részére.[41] Nagyon jó, hogy ismét orgánumhoz jutunk, és nagyon jó, hogy Liebknecht (ha csak nem ringatja magát illúziókba) társszerkesztő lesz; ez mégis nyújt már bizonyos garanciát. De mégis jobban tesszük, ha nem mutatjuk ki buzgalmunkat, mert 1. L nem diplomata, és éleslátására nem nagyon lehet számítani, 2. a grófné** azt akarja majd, hogy a lapban elöl, hátul és középen mindenekelőtt az a bizonyos apoteózis*** dominéljon, és 3. előbb mégiscsak tudnunk kell, kikhez fordultak még ezek az emberek. Te talán tájékozottabb vagy nálam, de L leveleiben, amelyeket nekem elküldtél, sem a lapról, sem erről a Schweitzerről egyáltalán nem volt szó, és így számomra nagyon is homályos a dolog. Ezért felvilágosítást kértem arra vonatkozóan, hogy milyen társaságban fogunk szerepelni. Hiszen megeshet, hogy Karl Grün úr vagy hozzá hasonló bagázs mellé kerülünk.

Hanem miféle marha cím: „Der Sozialdemokrat"![42] Miért nem nevezik a fickók a dolgot mindjárt „*Proletár*"-nak?

Az irományokat mellékelten köszönettel visszaküldöm. Miért nem küldöd az ígért solingeni levelet?°

Az Emma Herwegh badarságából°° eszembe jut még a következő kísér-

---

* Laura Marx. – *Szerk.*

** Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*

*** *V. ö. 15. old.* – *Szerk.*

° *V. ö. 8. old.* – *Szerk.*

°° *V. ö. 7. old.* – *Szerk.*

let arra, hogy Lassalle-ból félistent csináljanak: csak rendkívüli fizikuma tarthatta olyan sokáig életben, bárki más a sebesülés után 2 órán belül beadta volna a kulcsot nos, kérdezd csak meg egyszer Allent egy sebesülés nyomán bekövetkező hashártyagyulladás (peritonitis) lefolyásáról, akkor majd megtudod, hogy 2 órán belül a gyulladás még csak nem is jelentkezik. és szinte sohasem okoz halált 24 órán *belül*, legtöbbször csak később. Pont ilyen emberek kellenek az istenítéshez.

Schaaffhausen Bonnban csinos előadást tartott az emberről és a majomról, rámutatott arra, hogy az ázsiai emberszabásúak kerekfejűek, akárcsak az ottani emberek, az afrikaiak viszont – mind ezek, mind amazok – hosszúfejűek, és hozzátette, hogy a tudomány mai állása mellett ez a legnyomatékosabb érv az emberi nem egységes volta ellen. Mert volna valaki ilyesmit mondani Angliában egy természettudós-gyűlésen!

Gyönyörű, ahogyan Müller és Cappell pap az akasztófa tövében blamálták a Kinkel, Juch és társai fajtát. Ehhez fogható képtelenséggel, mint ezeknek a fickóknak a viselkedése, már rég nem találkoztam. Gottfriednak* ugyancsak szerencséje van azokkal az emberekkel, akikért szót emelt. Először MacDonald, azután Müller.[43] Ezeknek az uraknak a fontoskodása Koehlt nyomban arra ösztönözte, hogy a Temze nádasában elvágja egy másik legény nyakát.[44] Figyeld meg, ők ebből az alkalomból is felfedeznek majd egy egész fészekalja kacsát.

Szívélyes üdvözlet a tieidnek.

F. E.

* Gottfried Kinkel. – *Szerk.*

8

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1864] november 18.

Kedves Fred,

1. Küldöm a dolgot az ügyvéd részére. A mellékelt leltárt másold le, és egyébként alakítsd belátásod szerint.*

2. *Ad vocem*** *Solingen.* A levelet kikészítettem a neked szóló *utolsó előtti* levélköteg elküldésénél és azóta „nem látták már soha"[45]. Azt hiszem, egy füzetben lappang és egy szép reggel majd előbukkan.

3. *Ad vocem Schweitzer.*

Dr. juris, régebben Majna-Frankfurtban. 1859-ben zavaros pamfletot tett közzé Vogt *ellen.* Később egy társadalmi regényt, amelyet nem ismerek. Lelkesen állást foglalt Lassalle mellett. Később, még L életében, berlini tartózkodása idején Liebknechtnél megismerkedett különböző munkáinkkal, és Liebknecht útján már akkor azt üzente nekem, mennyire meg van lepve, hogy minden, ami Lassalle-nál tetszett neki, plágium.

Akárcsak te, én is írtam, hogy *közöljék, kik a munkatársak.****[1] Egyúttal elküldtem Liebknechtnek, az újságban való esetleges közzététel céljából, a Nemzetközi Bizottság Üzenetének német fordítását. (Ma vagy holnap megjelenik és elküldik neked.)[46]

Ami a Lassalle-apoteózist° illeti, hát a hamburgi „*Nordstern*"[47], amelyet az a szamár Bruhn szerkeszt (aki egyúttal folyton-folyvást, akárcsak azelőtt, *Heinzen* ömlengéseit megjelenteti), továbbra is kizárólag ennek az ügynek szenteli hasábjait és a „Sozialdemokrat" ebben aligha tud versenyre kelni vele.

Az öreg Hatzfeldtnénak. úgy látszik. nagy csalódást okozott „próbálko-

---

* *V. ö. 16., 25. old. – Szerk.*

** – *Kapcsán* (szó szerint: „a szóhoz") – *Szerk.*

*** *V. ö. 19., 21. old. – Szerk.*

° *V. ö. 21. old. – Szerk.*

zására" írott – bár igen finom és tapintatos – válaszlevelem.* Azóta hallgat.

A „*Sozialdemokrat*" rossz cím. De nem kell tüstént a legjobb címeket ráállozni, tekintettel az esetleges kudarcokra.

Wilhelm Liebknecht, amint a „*Morning Star*"[48] berlini tudósításából láthatod, kétségkívül nagy ember a berlini munkások között. Csak attól tartok, hamarosan a pokolba küldik.

4. *Ad vocem peritonitis***, *Andral* „*Clinique Médicale*"-jában ez áll: „*A heveny peritonitis* . . . egyes esetekben a betegség kezdete és a halál beállta között csupán néhány óra telik el, míg máskor a peritonitis, ha tüneteiben heveny is, csak 30–40 nap múltán válik halálossá."

Továbbá a

„*Peritonitis erőszakos külső behatás következtében*" címszó tárgyalja egy párizsi munkás esetét, akit lórúgás ért a köldöke táján. Csak harmadnap szállították be a „Charité"-ba***, „az összes tünetek a hashártya heveny gyulladására mutattak" (ezt később a holttest felboncolása igazolta). Az 5. napról a 6-ra virradó éjszakán halt meg, és az esetre vonatkozó általános megjegyzések egyike így szól: „az utolsó pillanatig sem az értelmi képességek, sem az érzékszervek legcsekélyebb zavara sem észlelhető".[49]

5. A studiosus° Blindről szóló csatolt megemlékezést, amely abban a szennylapocskában volt, ahol 1859 óta a legszorgalmasabban pöffeszkedett, *gondosan őrizd meg*.[50] Ez a „Beobachter"[51] a sváb demokrácia „*nagy*" orgánuma!

6. Huber prof. megtartotta „munkáskongresszusát" körülbelül 100 munkásegylettel. Huber politikai tekintetben konzervatív, a politikai gazdaságtan terén azonban a szövetkezetek híve. *Lipcsei kongresszusán* odáig fajult a dolog, hogy Hubert és elvbarátait kis híján „elpáholták", mivel a nagy többség politikailag „radikálisnak" vallotta magát.[52]

7. Manchesterben az ottani bizottság bizonyára még sok mindent megjelentetett a gyapotínségről[53] – mármint a munkásokat illetően. Nem tudnád ezt megszerezni nekem?

8. Írásnál és amikor előrehajolok még mindig fáj a mellem. Ezért e „számozott" levél.

---

* *V. ö. 7–8., 413. old. – Szerk.*

** *V. ö. 21–22. old. – Szerk.*

*** Párizsi kórház. – *Szerk.*

° – ügybuzgó, serény, tudományra vágyó; főiskolai hallgató – *Szerk.*

Gumpertot üdvözlöm.
Madame Lizzyt szintén.

Barátod
K. M.

[Melléklet: Jegyzék W. Wolff hagyatékáról]

Ezüst zsebóra	2 £	
Könyvek:		
Schlosser, „Weltgeschichte"	1 £	10 sh.
Schleiden, „Studien"		3 sh.
Schiller's Werke		10 sh.
Duller, „Geschichte des Deutschen Volkes"		5 sh.
Duncker, „Geschichte"	1 £	
Mommsen, „Geschichte"		10 sh.
Schoemann, „Griechische Altertümer"		5 sh.
Lange, „Römische Altertümer"		3 sh.
Preller, „Griechische Mythologie"		5 sh.
Nösselt, „Weltgeschichte"		4 sh.
Völter, „Geographie"		5 sh.
Mortimer–Ternaux, „Histoire de la Terreur", 2 köt.		5 sh.
Arago, „Astronomie Populaire"		10 sh.
Müller, „Physik"		3 sh.
Baer, „Magnetismus"		1 sh.
Figuier, „Année scientifique", 3 köt.		5 sh.
Mignet, „Révolution française"		5 sh.
Egli, „Handelsgeographie"		2 sh.
Ritter, „Europa"		3 sh.
Cotta, „Geologische Briefe"		2 sh.
Garrido, „Spanien"		1 sh.
Freytag, „Bilder aus dem Leben des Volkes"		2 sh.
Moleschott, „Lehre der Nahrungsmittel"		3 sh.
Harting, „Die Macht des Kleinen"		1 sh.
Grube, „Biographieen aus der Naturkunde"		1 sh.
„Reisen des Marco Polo"		1 sh.
Kiesselbach, „Gang des Welthandels"		1 sh.
Jacobs, „Hellas"		1 sh.
Smith, „English Latin Lexikon"		5 sh.
Rost, „Griechisch-Deutsches Lexikon"		5 sh.

Giebel, „*Säugetiere*"		5 sh.
Tschudi, „*Tierleben der Alpenwelt*"		5 sh.
Freytag, „*Soll und Haben*"		2 sh.
Pauli, „*Bilder aus England*"		1 sh.
Overbeck, „Pompeji"		10 sh.
Guhl, „*Leben der Griechen und Römer*"		10 sh.
Lau, „*Sulla*"		1 sh.
Macaulay, „*History of England*"		10 sh.
Frankenheim, „*Völkerkunde*"		1 sh.
„*Stieler's Handatlas*"	1 £	10 sh.
Berghaus, „*Physikalischer Schulatlas*"		5 sh.
Spruner, „*Historischer Schulatlas*"		5 sh.
Mozin, „Dictionnaire"	1 £	
55 brosúra		10 sh.
102 elemi iskolai tankönyv	31 £	

Az egész holmit jóval többre értékeltem annál, amennyit eladás esetén a használt könyvek angliai eladási árait figyelembe véve kapni lehetne értük. Viszont hiányzik is sok minden, amire nem emlékszem. Így a dolog kiegyenlítődik. Ha az egyéb ingóságokból még valamit hozzá akarsz tenni, tedd meg.

9

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1864 nov. 22.

Kedves Szerecsen,

A mellékelt levelet ma kaptam Schweitzertől.[54] Herwegh és Hess – szép kis társaság. Ahogy a dolgok állnak és minthogy a közelebbi körülményeket nem ismerem kellően, rád kell bíznom, hogy *mindkettőnk nevében* írj ennek az embernek, mivel azonnali választ vár. A Moses!

A levelet küldd aztán vissza nekem és tudósíts arról, hogy mit írtál, akkor én utólag megerősíthetem neki az írottakat.

Az ügyvédnek szóló dolgokat megkaptam.

Szívélyes üdvözlet.

F. E.

10

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1864 november 24.]

Kedves Frederick,

Mellékelten az öreg Hatzfeldtné levele, amelyet kérlek, *azonnal* küldj vissza.

Mellékeltem a solingeni levelét is, amely ismét felbukkant,* és Schweitzer levelét.**

Ma elküldtem neked 3 „Üzenet"-et[31], 1 a tiéd, 1 Gumperté, 1 Ernest Jonesé. Ha te valahol még többet szét tudsz osztani (ingyen), akkor van belőle.

Ami Schweitzert illeti, nem neki, hanem Liebknechtnek megírtam, hogy a társaság egyikünknek sem tetszik, mi azonban for a nonce bonne mine à mauvais jeu*** akarunk vágni, de *azonnal dezavuáljuk* őket, ha ostobaságot művelnek. Azt is megkérdeztem, miért hiányzik Bucher és kivált *Rodbertus*![55]

Moses és Herwegh (egyébként még nagyságok in a literary sense° B. és Ph. Beckerhez képest) a németek szemében különben nem süllyedtek olyan mélyre, mint a miénkben. Mindenesetre róluk nem mondhatjuk meg nyíltan, hogy csibészek, mint teszem az olyan alakokról, mint Grün stb.

Futtában.

Üdvözlet.

Barátod

K. M.

---

* *V. ö. 8., 23. old. – Szerk.*

** *V. ö. 27. old. – Szerk.*

*** – ezúttal a rossz játékhoz jó képet – *Szerk.*

° – irodalmi értelemben; műveltség tekintetében – *Szerk.*

Az imént hosszú levelet kellett írnom az öregasszonynak*, hogy a nekem tulajdonított Blind-ügyből kivonjam magam. Studiosus** Blind természetesen nem mulasztotta el az alkalmat, hogy pöffeszkedjen, „tiltakozást" bocsásson ki a köztársaság nevében, és kiválasszon Lassalle beszédeiből néhány passzust, amelyek valóban undorítóan royalisták.[56] Lebeszéltem Hatzfeldtnét ellenségeinek körözéses portréiról is.[57]

* Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*

** – ügybuzgó, szerény, tudományra vágyó; főiskolai hallgató – *Szerk.*

11

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1864] nov. 25.

Kedves Frederick,

Mellékelten visszaküldöm Weydemeyer levelét (milyen furcsa, hogy egybevág a grófnéével*!)[58] és Schweitzer levelét, amelyet tegnap elfelejtettem mellékelni.

A „kivágás" még itt kell tartanom.

Most így áll a dolog:

1. Blind – mint csak a hozzád írt levelem után jutott tudomásomra – dr. Bronner útján választ juttatott el a sváb „Beobachter"-nek (természetesen névtelenül, de bradfordi keltezéssel; a levelet természetesen *maga Blind írta*), amelyben először azt bizonygatja, hogy a „7" millió németre gyakorolt befolyása révén az amerikai politikát valójában Blind irányította; másodszor meg arcátlanul azt állítja, hogy a Vogt-ügy mindenoldalú magyarázatok útján el van intézve.[59] Itt tehát indokom van válaszolni, és az affidavitekre[60] utalni, s ugyanakkor Weydemeyer levelének egy részlete két legyet ütne egy csapásra, először is leleplezné, milyen befolyása van Blindnek Amerikára; másodszor pedig egyfajta elégtételt szolgáltatna az öreg grófnénak Lassalle ügyében.

2. Ez a „*Köztársasági tiltakozás*", amelyet Blind *ugyanazzal a keltezéssel* küldött St. Louisba, Majna-Frankfurtba és a londoni „Hermann"-nak, csak általános tendenciájában *azonos*.[56] A „Hermann" és a „Fr Journal"[61] által közölt szemétben, melyet igyekszem neked még ma elküldeni, ez a *badeni kocsmáros* egyszerűen összegyűjtötte azokat a kitételeket, amelyek nekünk magunknak *szerfölött kínosak* voltak, az óceánon túl viszont pimaszabb és egyenest hetet-havat összehazudik.

De a *tulajdonképpeni „csattanó"*, amely röpiratainak gyártására jellemző, a következő: az *európai* kiadásban azt mondja, hogy a tiltakozás *amerikai és*

* Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*

európai republikánusoktól ered, az amerikai kiadásban ő szólítja fel az *amerikai kormányt*, hogy tiltakozzék. Itt tetten érjük a kutyát.

3. Minthogy Lassalle halott és többé nem árthat, természetesen – amennyire ez lehetséges, vagyis anélkül, hogy önmagunkat kompromittálnánk – meg kell védenünk őt ezzel a kispolgári csőcselékkel szemben.

Tervem tehát ez: válaszolok (röviden) a *sváb „Beobachter"*-ben; 1. felvilágosítást adok a *„mindenoldalú magyarázatokról"* a Vogt-ügyben; 2. idézem Weydemeyer levelének Blind amerikai befolyására vonatkozó részletét; 3. a „Köztársasági tiltakozás" európai és amerikai kiadásának összehasonlításával újfent pellengérre állítom a fickót; végül 4. azzal fejezem be, hogy egy ilyen nevetséges alakkal szemben Lassalle nem szorul védelemre.[62]

Ha ezt helyesnek tartod, akkor táviratozz, hogy aztán holnap letudhassam a dolgot, másrészt meg végre nyugtom legyen a „vén némbertől". Egyébként megírtam neki, hogy Lassalle azáltal, hogy Blindre vonatkozóan a „Vogt úr"-ban foglalt leleplezésemet sürgető és ismételt felhívásom ellenére sem verte nagydobra Németországban, maga is vétkes a szamárnak e fellépésében.*

Üdvözlet.

K. M.

* *V. ö. 29. old.* – *Szerk.*

12

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1864 dec. 2.

Kedves Fred,

Köszönet a „*Guardian*"-ért.

Az „Üzenet"[31] néhány példányát pótlólag elküldtem E. Jonesnak, és azt is megírtam neki, hogy az első példányt valószínűleg megkapta tőled. Ma azt írja, hogy tőled se nem kapott, se nem hallott semmit. A címe nem Cross Street 52, hanem 55. Azt írja, hogy az esküdtszék üléseinek befejezése után ismerősei körében helyi szekciót alapít Manchesterben.

Nem tudnád esetleg a muzsikus *Petzler* címét (talán a manchesteri címtár vagy a Schiller Egylet[33] segítségével) megszerezni? *Sok* kapcsolata van a manchesteri munkások között, és én *innen*, mindenfajta közbenjárás nélkül összeköttetésbe tudnám hozni E. Jonesszal. Csak el kellene küldened Petzler címét.

Az ilyesfajta agitációban az a rossz, hogy mihelyt az ember részt vesz benne, igen vesződségessé válik. Pl. most meg arról volt szó, hogy üzenetet intézzünk Lincolnhöz[63] és újra nekem kellett a dolgot megszövegeznem (ami sokkal nehezebb, mint egy tartalmas munka) –, hogy az a frazeológia, amelyre ilyenfajta írásmű szorítkozik, legalább elüssön a demokrata vulgáris frazeológiától. Szerencsére Fox úr megcsinálja a lengyel históriát, amelyhez november 29-e, az 1830-as lengyel forradalom évfordulója szolgáltat alkalmat.[64]

Mivel a Lincolnhöz szóló üzenetet Adamsnak kell átnyújtani, a bizottságban az angolok egy *része* – a szokásra hivatkozva – azt akarta, hogy a küldöttséget egy parlamenti képviselő vezesse. De az angolok többsége, a kontinensről valók pedig egyhangúlag elutasították ezt a kívánságot, sőt, kijelentették, hogy az effajta régi angol szokásokat el kell törölni. Másfelől Le Lubez úr, mint igazi crapaud[65], azt akarta, hogy az üzenetet ne Lincolnhöz, hanem az amerikai néphez intézzük. Én kellőképpen nevetségessé tettem, és az angoloknak megmagyaráztam, hogy a francia demokratikus etikett egy fityinggel sem ér többet a monarchikus etikettnél.

Apropó. Itt természetesen nem lehetséges mozgalom sajtóorgánum nélkül. Ezért a „*Bee-Hive*" (hetilap, a trade-unionok orgánuma) határozatilag az egyesület orgánumává lett. Balszerencsére, ami éppen a munkásoknál gyakori, befészkelte magát oda egy semmirekellő, *George Potter* (aki a „Times"[66]-ban az építőmunkás-sztrájkban[67] szóvivőként szerepelt, de olyan cikkekkel, amelyeket nem *ő*, hanem *mások* írtak) — ő az ügyvezető —, részvényesek egy klikkjével, akik mostanáig a többséget alkotják. Ezért a bizottság, amelynek angol tagjai többnyire részvényesei a „*Bee-Hive*"-nak (egy részvény csak 5 sh., és senkinek sem lehet 5-nél több szavazata, még ha 5000 részvénye volna is; tehát minden részvény után 1 szavazatot adhat le valaki és maximum 5-öt), elhatározta, hogy itt egy részvényalapot hozunk létre, amely lehetővé teszi számunkra, hogy új részvényeseket szerezzünk és leszavazzuk a régi többséget. Örülnék, ha hozzájárulásoddal te is részt vennél ebben. Az egész műveletnek természetesen a bizottsági tagok szűkebb baráti körében kell lezajlania, mert különben a másik oldal is idejében (vagyis a részvényeseknek a közeli jövőben esedékes közgyűlése előtt) ellenlépéseket tenne.

A „*Hermann*" mellett létezik itt egy másik lapocska is, az érdemes könyvkereskedő és zsidó Bender „Londoner Anzeiger"-e[68]. Ez a lap szeretne a „Hermann" versenytársává kibontakozni, mivel szerkesztését átvette egy bizonyos L. Otto von Breidtschwerdt, aki mint író csak L. Ottónak nevezi magát. Aligha fogok közvetlenül részt venni a dologban, mert elegem volt a „*Volk*"-kal[69], de jó arra, hogy olyan nyilatkozatok, amilyen például a Blind elleni[62], mihelyt a német újságokban megjelentek, közlésre kerüljenek Londonban.

Ez az Otto először Eccariusszal került ismeretségbe, az ő javaslatára lett a Nemzetközi Bizottság német tagja. Sváb, született stuttgarti. Egészen fiatal legény, 27 vagy 28 éves lehet. Nagyon hasonlít a feleségem bátyjára*. Először hadapród volt az osztrák hadseregben, ahol sokféle nyelvet megtanult és sokfelé megfordult. Később Tübingenben tanult. Személy szerint igen helyes, elmés fiú és jó modorú. A feje még tele van mindenféle kis-svábos és németes-buta dologgal. Mindamellett igen jó anyag és tehetséges. De az írói munkához, úgy látom, több benne a vonzódás, mint a hivatás, színtelen doktrinér. Közvetítőként Dél-Németország és kiváltképpen a Svábföld felé jó. Időnként az „Augsburger"-ba is ír, ami egyébként Vogt szerint magától értetődik.[70]

* Ferdinand von Westphalen. – *Szerk.*

A p. p.* Klingsnek megírtam, hogy igen nehéz, de teljesen szükségtelen is dönteni Moses és Bernhard** között. Mindkettő becsületes és mindkettő alkalmatlan. A jelen pillanatban teljesen mindegy, ki az elnök úr. A döntő pillanatban előkerülnek majd a megfelelő „Laite"*** is.°

Igazán félek: megint úgy érzem, egy karbunkulus kezdődik az ágyékom jobb oldalán. Allen mit sem tud a dologról, mert egy idő óta egyedül kezeltem magam. Ha most elmennék hozzá az arzénhistória miatt – amelyet mégsem lehet orvos nélkül elkezdeni, és amelybe talán bele sem egyezne –, szörnyen lehordana, hogy ilyen sokáig az ő tudta nélkül karbunkulusoztam!!

Hived
K. M.

Blind a sváb Mayernek[oo] (a stróman Bronner útján) eljuttatott válaszában kijelenti, hogy Lincoln és Frémont tülekedtek az ő szavazatáért, minthogy az döntő jelentőségű volt a választáson. Egy amerikai újságban, a „Radikal Democrat"-ban[71] pedig azt, hogy ő csinálta a *lengyel* forradalmat.

---

* – praemissis praemittendis: az előrebocsátandók előrebocsátásával (a címek és rangok felsorolása helyett használt rövidítés) – *Szerk.*

** Bernhard Becker. – *Szerk.*

*** – „emberek" (tájszólásban) – *Szerk.*

° *V. ö. 411–412. old.* – *Szerk.*

°° Karl Mayer. – *Szerk.*

13

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1864 dec. 8.

Kedves Engels,

Mellékelten

1. „*Free Press*"[72].

2. Sváb „*Beobachter*".

(Az utóbbival annyit értem el, hogy a fickó legalább ismét ironikus hangot üt meg Blinddel szemben, míg a Bronner által továbbított levél következtében (az irkafirkát elküldtem *Weydemeyernek*) annyira meghökkent a Blind-féle hetvenkedésektől, hogy valósággal behúzta a farkát és udvarolt a „*kiváló férfiúnak*". Egyébként a szerkesztő hinc illae lacrimae* – az általam a „Vogt úr"-ban említett „szószátyár sváb Karl Mayer", és ezenkívül fia annak a sváb Mayernek, akit Heine oly fáradhatatlanul üldözött.[74])

3. Mellékelten a vörös Becker levele. Ugyanis a nyilatkozat egy másolatát elküldtem a „Rheinische Zeitung"-nak[75]. B levelét küldd vissza nekem.[76]

Apropó Liebknecht. Ő az év végén természetesen igen nagy pácban van. E fél esztendő folyamán többször küldtem pénzt neki, és most, amikor tudom, hogy szükséget szenvednek, a gyerekeknek szóló karácsonyi ajándék formájában akarok valamit küldeni a feleségének. Örülnék, ha te is hozzájárulnál. Csak sürgősen írj nekem, mert periculum in mora**. Én azután az egészet egyszerre eljuttatnám Liebknechtnéhez.

Üdvözlet.

K. M.

---

* – innét hát a könnyek[73] – *Szerk.*

** – a késlekedés veszéllyel jár[24] – *Szerk.*

14

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1864 dec. 10.

Kedves Fred,

Üdvözletem Mrs. Lizzynek.

A privát címedet már régebben megadtad nekem, de nem adtad meg a használandó „cégjelzést". Örülök, hogy most megvan, mert néha kívánatos szombaton néhány sort küldeni neked.

Az 5 £ Wilhelm* részére már ma elmegy Berlinbe.

A Beckert** nem juttattad vissza. A „Vörös" levele[76], ha úgy véli is, hogy igen ravaszul húzta ki magát az ügyből, olyan dokumentum, amelyet egy szép napon felbukkanni láthat váratlan célokra. Az öreg Hatzfeldtné egyébként gondoskodni fog arról, hogy a nyilatkozat eljusson a megfelelő helyre.[62]

Mi hír van Sherman hadjáratáról?[77]

Apropó. Azt mondják, az ottani Poor–House *Purdy*[78] a gyapotínség[53] idején fölöttébb gyalázatos ügyiratot tett közzé, amelyben a pamutipari munkások egészségi állapotának állítólagos javulására hivatkozva a támogatás minimumra való leszorítását ajánlotta, s ennek következtében Kelet-Lancashire-ben éhkór tört ki. (Ez a gyapotínség elején történt.) Tudsz erről valamit? És egyáltalán meg tudnád-e nekem szerezni a gyapotínségre vonatkozóan Manchesterben (a bizottság által*** stb.) közzétett hivatalos jelentéseket?

Lothario Bucher, akit Lassalle a végrendelete végrehajtójának jelölt ki, és akinek 150 £ évjáradékot hagyományozott – mint ezt már bizonyára tudod –, átállt Bismarck táborába. Maga Itzig báró talán mint „munkaügyi miniszter" – az uckermarki II. Fülöp Posa márkija[9] – ugyanezt tette volna, de nem Lothario kisszerű módján, akivel Hatzfeldtné összeveszett és aki

* Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

** *V. ö. 35. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 24. old.* – *Szerk.*

most kezet rázhat Edgar Bauerral és a milánói porosz konzullal, R. Schramm úrral. A poroszok a p.p.* Schramm részére olyan posztot kerestek, „wo ken Examen nich netig"**. Rodbertus úr, úgy látom, szintén rosszban sántikál, mert szeretné „a szociális kérdést *teljesen elválasztani a politikától*", ami a miniszterségre áhítozás biztos jele. Rongy népség ez az egész berlini, brandenburgi és pomerániai csőcselék!

Úgy látom, Poroszország, Oroszország és Franciaország között titkos megállapodás jött létre, hogy jövő tavasszal háborút indítanak Ausztria ellen. A csatakiáltás természetesen Venetia lesz.[79] Az osztrákok hallatlanul gyáván és ostobán viselkednek. Ez onnan ered, hogy Ferenc József személyesen beleártja magát az osztrák politikába. Buol-Schauenstein stb., az összes értelmes államférfiak kénytelenek befogni a szájukat, és a hangadók az orosz ügynökök, az olyan hírhedt alakok, mint a jelenlegi osztrák külügyminiszter***. Mindamellett az osztrák magatartás megmagyarázhatatlan volna, hacsak a fickók nem hisznek az álnok porosz ígéreteknek, vagy netán elhatározták, hogy elfogadják a réges-rég megígért kárpótlást Törökországban.

Mit szólsz Collet mély felfedezéseihez — Urquhart alapján — Nabukodonozorról és az oroszoknak az asszíroktól való leszármazásáról valamint ahhoz a további felfedezéshez, amelyet mint „Urquhartét" idéz — miszerint Itáliában a pápa az egyetlen realitás?[80]

A mai *The Miner and Workman's Advocate*"[81] — Anglia és Wales bányászainak közlönye — teljes egészében hozza „Üzenet"-emet[31]. A londoni „bricklayer-ek"° (több mint 3000 ember) kimondták, hogy belépnek a Nemzetközi Szövetségbe — ezek a fickók eddig *soha* egy mozgalomhoz sem csatlakoztak.

Múlt kedden *albizottsági* ülés volt, ahol Peter Fox úr (valódi neve P. Fox André) előterjesztette nekünk a lengyelekhez szóló üzenetét. (Az ilyesfajta dolgokat előbb mindig az albizottságban fogjuk megvitatni, mielőtt a főbizottság elé kerülnek.) A dolog egész jól van megírva, és Fox iparkodott, hogy a számára egyébként idegen visszavezetést az „osztályokra", ha felhígítva is, de alkalmazza. Az ő tulajdonképpeni szakterülete a külpolitika és a munkásosztállyal mint olyannal csak az ateizmus propagandistájaként volt dolga.

De amilyen könnyű az angol munkásoknál valami ésszerűt keresztül-

* *V. ö. 34. old.* — *Szerk.*

** — „ahol semmiféle végzettségre nincs szükség" (berlini dialektusban) — *Szerk.*

*** Mensdorff-Pouilly gróf. — *Szerk.*

° — „téglarakók", „kőművesek" — *Szerk.*

vinni, annyira kell vigyázni, mihelyt irodalmárok, polgárok vagy félirodalmárok vesznek részt a mozgalomban. Fox, akárcsak a barátja, Beesly (a politikai gazdaságtan professzora a londoni egyetemen, ő elnökölt az alakuló gyűlésen a St. Martin's Hallban*) és más „demokraták", ellentétben azzal, amit ők nem egészen jogtalanul az angol arisztokratikus hagyománynak, és folytatásaként annak, amit az 1791–92-es angol demokratikus hagyománynak neveznek, rajongó „szerelemmel" viseltetnek Franciaország iránt, s ezt, ami a *külpolitikát* illeti, nemcsak I. Napóleonra, hanem még Boustrapára[82] is kiterjesztik. Nos hát Fox úr az üzenetében (amely egyébként nem az egész Szövetség üzeneteként, hanem az *angol* szekciónak a lengyel kérdésre vonatkozó és az egész bizottság által jóváhagyott üzeneteként fog megjelenni) nem tartja elegendőnek a lengyelekkel azt közölni, ami igaz, azaz, hogy a francia népnek velük kapcsolatban jobb hagyományai vannak, mint az angoloknak, hanem úgy fejezi be üzenetét, hogy a lengyeleket főleg az angol munkásosztálynak a francia demokraták iránt kibontakozott szenvedélyes barátságával vigasztalja. Én szembeszálltam ezzel, és egy történelmileg cáfolhatatlan tablóban kiteregettem, hogy a franciák folytatólagosan elárulták Lengyelországot XV. Lajostól III. Bonaparte-ig. Egyúttal felhívtam a figyelmet arra, hogy egyáltalán nem *helyénvaló* a Nemzetközi Szövetség „magvaként" – csak demokratikus kiadásban – az *angol–francia* szövetséget feltüntetni. Elég az hozzá, Fox üzenetét az albizottság azzal a feltétellel fogadta el, hogy a *végét* az én javaslataimnak megfelelően változtassa meg. Jung, a svájci titkár (a francia Svájcból) kijelentette, hogy ő *kisebbségként* a Főtanácsban javasolni fogja, hogy az üzenetet mint teljesen „burzsoát" vessék el.

A mi *Wolff őrnagyunkat* a piemontiak egyelőre bebörtönözték Alessandria erődjében.

Louis Blanc azt írta *Cremer* főtitkárnak, hogy helyesli az „Üzenet"-et, sajnálja, hogy a St. Martin's Hall-i gyűlésen nem lehetett jelen stb. Mindent egybevetve levelének egyetlen célja, hogy tiszteletbeli tagként bevonják. Mivel sejtettem, hogy történhetnek efféle kísérletek, szerencsére már elfogadtattam azt a szabályt, hogy (munkás*szervezeteken* kívül) senkit sem lehet *meghívni*, és senki sem lehet *tiszteletbeli tag*.[83]

Üdvözlet.

K. M.

Gumpert megkapja a fényképet, mihelyt elküldi nekem feleségének rég ígért képét.

* *V. ö. 8–11. old. – Szerk.*

15

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]64 dec. 22.

Kedves Frederick,

Futtában. Küldd vissza nekem Becker levelét.* Remélem, nem vesztetted el.

Boldog új évet!

Barátod
K. M.

* *V. ö. 35. old. – Szerk.*

1865

16

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 jan. 25.

Kedves Frederick,

Mellékelten a következő levelek:

1. Weydemeyeré,

2. Schilyé,

3. Liebknechté. Mindhármat vissza kell kapnom.

4. Schweitzeré és 5. a *Vogt*ról szóló firkálmány, amelyet szintén visszakérek.

A 2., 3. és 4. levél megértéséhez a következőket: Nem tudom, kapod-e a „Sozialdemokrat"-ot (vagy előfizettél-e rá). (Ha sem az egyik, sem a másik eset nem állna fenn, akkor Bender, aki spekulációra 6 példányt rendelt, mindig küldhet neked innen egyet.)

A „*Sozialdem*"-ban közölték a szamár Moses Hess egy tudósítását,[84] amelyben azt meséli, hogy *mi* az „*Association*"-hoz[85] (a párizsi szövetkezetek lapjához) fordultunk, hogy közöljék „Üzenet"-ünk[31] fordítását (ellenkezőleg: Massol *ajánlotta* ezt fel Schilynek) és csatlakozzanak Szövetségünkhöz: ők azonban elutasították, mert *mi* eredetileg Tolainhez stb. fordultunk, akik plonplonisták[86]. Szerinte ezt maga Tolain elismerte stb.

Ezt a vacakot a Manchesterből való visszatérésem[87] utáni napon kaptam kézhez. Dühös levelet írtam hát Párizsba és Berlinbe.* Schily és Schweitzer leveléből látható, hogy az egész dolog Hess (talán némi rosszhiszeműséggel párosult) szamárságának és Liebknecht színtiszta szamárságának köszönhető.

A dolog tegnap nagy botrányt kavart az itteni bizottságban. Le Lubez,

---

* *V. ö. 437—439. old. – Szerk.*

egészen Tolain pártján, az egészet rágalomnak nyilvánítja, mivel az „Association" bizottságában olyan emberek vannak, mint Horn (Einhorn, rabbi) és a húgyhólyag Jules Simon (a „Liberté"-től*). Javaslatomra mégis az a határozat született, hogy az 500 tagsági jegyet[89] nem küldjük el Párizsba addig, amíg Schilytől nem érkezik további felvilágosítás Párizsból.[90]

A Szövetség itt pompásan halad. Estélyén[91], amelyen én *nem* voltam, mintegy 1200 személy vett részt (3× ennyien lettek volna, ha a terem elég nagy), ami körülbelül 15 £-et hozott a mi igen kimerült kasszánkba.

Csatlakozó levél érkezett Genfből[92] és Anglia különböző részeiből.

A lengyelek támogatására február folyamán gyűlés lesz (kiváltképp azért, hogy pénzt szedjünk össze az *új* emigráció számára, miért is *Lord* Townshend az elnök) az (angol) Lengyel Liga, az itteni *lengyel* egyesület és a mi Szövetségünk rendezésében.[93]

Mit szólsz Lassalle „hagyatékához", amelyről Liebknecht beszámolt? Hát nem az ő saját Sickingene ez, aki V. Károlyt arra akarja kényszeríteni, hogy „a mozgalom élére álljon"?[94]

Schweitzer sürgető kérésére (és jóvátételként is, mert Liebknecht helyett őt hordtam le a „Sozdem"-ben elkövetett baklövés miatt) tegnap *cikket* küldtem neki *Proudhonról*.[95] Észreveszed majd benne, hogy néhány igen erős csapás, amelyet színleg Proudhonra mértem, a mi „*Akhilleusz*"-unk** hátán csattan és neki szántam.

Apropó. Szövetségünk minden titkára a jövő héten kap egy csomag *tagsági jegyet* (természetesen a „Szövetség"-ét, nem a „bizottság"-ét), amelyeket el kell helyeznie. (1 sh. az évi tagsági díj, 1 penny jár a tagsági jegyért.) El kell helyezned néhányat Manchesterben. Nem sokról lesz szó. De írd meg nekem, körülbelül hányat küldhetek erre a célra? Ez ténylegesen a Szövetség egyik bevételi forrása.

Üdvözletem Mrs. Burnsnek. Nem akarna netán belépni? Hölgyek is felvétetnek.

Őszinte híved
K. M.

P. S.*** Ottfelejtettem nálad a Dover Streeten egy pár téli *csukát* (cipőt), szintúgy egy pár új harisnyát és nyilván a 2 selyem zsebkendőt is. Csak azért

* „La Liberté de penser"[88]. – *Szerk.*
** Ferdinand Lassalle. – *Szerk.*
*** – postscriptum (utóirat) – *Szerk.*

említem meg ezt, hogy „alkalomadtán" ejts szót erről a háziaknak, és akkor látják, hogy figyelnek rájuk.

Prof. Tyndallnak egy igen elmés kísérlettel sikerült a nap sugarait szétválasztania *hősugárra*, amely még a platinát is megolvasztja, és *hideg, teljesen hőmentes fénysugárra*. Ez korunk egyik legremekebb kísérlete.

P. S. II.

Liebknecht még egy cédulát küldött nekem, amelyben a szerkesztőség sürgősen cikket kér tőled. Ők elsősorban a *yankee háborúra* vagy a *porosz katonai reform*ra gondolnak, mivel lapjukat állítólag gyakrabban forgatják a magas állású személyiségek, mint bármely más berlini újságot.

Nos, ami a yankee háborút illeti, már kifejtetted nekem, hogy az nem való a „Sozdem"-nak.

Ami a *porosz katonai reformot* illeti, erre a lap nagyon is alkalmas volna. Kérdés *számomra* csak *ez*: Nem sodorna-e téged e kérdés kifejtése most és *ebben* a vonatkozásban nem kívánatos, egyoldalú konfliktusba a haladópártiakkal[96], mivel a király* kijelentette, hogy egyetlen pontban sem fog engedni, tehát a kérdést mindenesetre az alkotmány-konfliktus gyújtópontjába állította[97]? Vagy tudod-e a kérdést, katonai nézeteiddel összhangban, úgy tárgyalni, hogy *mindkét félnek* a fejére üss, ami a *legkívánatosabb* lenne?

Mindenesetre, mivel én most a lapnak nyíltan küldtem egy cikket (aláírásommal), te is megjelenhetsz ott. És addig kell megtenned, ameddig még van egy orgánum.

* I. Vilmos. – *Szerk.*

17

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 jan. 27

Kedves Szerecsen,

A leveleket holnap vagy vasárnap küldöm vissza neked, mivel ezeket a rettenetes kézírással és halvány tintával írott leveleket okvetlenül világos nappal kell elolvasnom, tegnap este csak átfutni tudtam őket.

A Mosi tapintatlansága* (amihez bizonyára némi káröröm is járul a *párt feje*** részéről), de különösen a Liebknechté valóban nagy. Egyébként csodálkozom, hogy az utóbbi nem lőtt már több efféle bakot, mindig ez volt az erőssége.

Elküldöm a fickóknak a kis dán népdalt Tidmannról, akit az öreg agyonüt a thingben, mert új adókat vet ki a parasztokra.[98] Ez forradalmi, de mégsem büntetendő, és mindenekelőtt, ez a feudális nemesség ellen szól, amely ellen a lapnak*** *feltétlenül fel kell lépnie.* Írok hozzá néhány ez irányú megjegyzést. A cikket a hadsereg átszervezéséről valószínűleg meg tudom írni, mihelyt az új katonai törvényjavaslatot stb. megkapom; megírom nekik, hogy küldjék el nekem; meg azt is, hogy én éppen úgy fel fogok lépni a — múltbeli és a jelenlegi — kormány ellen, mint a haladópártiak[96] ellen, és hogy a cikknek *kinyomatlanul* kell maradnia, ha az előbbi számukra elfogadhatatlan. Ami az amerikai háborút illeti, talán később mégis lehet erről valamit írni. Most nem zárult le egy szakasz, a nyugalom, J. Grimm-mel szólva, „nem szerves".

A derék Lassalle lassacskán mégis mint egészen közönséges gazfickó lepleződik le. Mi sohasem abból indultunk ki az emberek megítélésénél, hogy mit képzeltek magukról, hanem abból, hogy kik voltak, és nem látom, miért kellene a megboldogult Itziggel kivételt tennünk. Szubjektíve a hiúsága plauzibilisnek tüntethette fel számára a dolgot, objektíve gazság volt,

* Moses Hess (*v. ö. 40. old.*). – *Szerk.*

** Bernhard Becker. – *Szerk.*

*** „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

az egész munkásmozgalom elárulása a poroszoknak. Amellett az ostoba piperkőc, úgy látszik, nem is kötött ki magának Bismarcknál semmi ellenszolgáltatást, semmi meghatározottat, biztosítékokról nem is szólva,[94] pusztán arra hagyatkozott, hogy *feltétlenül* ő ejti át Bismarckot, mint ahogy azt is kizártnak tartotta, hogy ne ő lője agyon Racowiţát. Színtiszta báró Itzig.

Egyébként nemsokára elkövetkezik az az idő, amikor nemcsak kívánatos, hanem *szükséges* is lesz az egész dolog nyilvánosságra hozása. Nekünk ez csak használhat, és ha a dolog az egylettel[12] és a lappal Németországban tartós lesz, akkor éppenséggel hamarosan sort kell kerítenünk arra, hogy a fickónak a hagyományosait kihajítsuk. A proletariátus Németországban pedig hamarosan meglátja, mit várhat Bismarcktól.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek.

Barátod
F. E.

Csak kb. $^1/_2$ tucat tagsági jegyet tudok elhelyezni, evégből találkozni akarok Jonesszal, most nagyon sok a munkám.

18

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 jan. 30.

Kedves Engels,

Teljesen egyetértek. Ami az elkobzás miatti aggodalmat illeti, először, az első cikk[99] előtt egészen röviden előre kell bocsátanod, hogy szándékod a dolgot először katonai szempontból megvilágítani, másodszor a polgárokat bírálni, harmadszor pedig a reakciót stb., valamint a munkáspártnak e kérdéssel kapcsolatos álláspontját stb. ismertetni, miközben néhány vonással a *tendencia* is már jelezhető vagy sejtethető. Ez eleve megnehezíti majd a kormánynak az elkobzást. Ha mégis megteszi, akkor ezzel a „Sozdem"-ot egy új szakaszba taszítja (mivel a fickók most csak úgy foganatosíthatnak elkobzást, hogy azután az elkobzott lapot vagy felmentik, vagy bíróság elé állítják), és ugyanakkor meg kell tartanod a III. sz. kéziratának a másolatát. Akkor mi sem könnyebb annál, mint az *itteni* 2 német lap* egyikében közzétenni, majd példányokat küldeni ebből Hamburgba stb., ahol aztán egyik vagy másik burzsoá lap bizonyára utánnyomja a dolgot.

Schily véleményem szerint felült M. Hessnek. Ez kitűnik Mosesnak a „Sozdem" részére írt összes episztolájából. (V. ö. pl. a „Sozdem" éppen most érkezett 15. sz.-át, amely egyáltalában tele van a legutálatosabb „lassalleanizmussal". Az iserlohni urak „Lassalle-Lincolnről" beszélnek[100].) Moses *ellenfelünk*, nem felejtette el nekünk sem a „brüsszeli kiutasítást", sem a „kölni elűzetést", és mindig Lassalle javára írja, hogy megvolt benne az a „népvezérnél" oly szükséges „tapintat", hogy M. Hesst komolyan vegye.

Egyébként a „Sozdem"-nak, lévén „Az Általános Német Munkásegylet orgánuma", nagyon nehéz ebből az apoteózis-szószból kievickélni.

Mivel egyébiránt most tudjuk, hogy Itzig (amiről *ebben* a formában korántsem volt tudomásunk) ki akarta árusítani a munkáspártot Bismarcknak,

---

* „Hermann" és „Londoner Anzeiger". – *Szerk.*

hogy „a proletariátus Richelieu-jeként" tegyen szert hírnévre, ezért most aggályoskodás nélkül fogom könyvem előszavában *elég világosan* jelezni, hogy pusztán utánzó és plagizátor.[101]

Vajon a „költemények": „Lassalleánusok akarunk lenni"[102] és más efféle sületlenségek, amelyeket közvetlenül *a munkások* küldenek be a „Sozdem"-nak, közvetlenül vagy közvetve nem az öreg nőszemélytől* erednek-e? Mindenesetre már néhányszor írásban közöltem a szerkesztőséggel, hogy ennek a badarságnak hovatovább meg kell szűnnie.**

Hogy a haladópártiak[96] micsoda népség, azt újfent bizonyítja magatartásuk az egyesülési jog kérdésében.[103] *(Mellesleg*, az egyesülések elleni porosz törvény, mint valamennyi effajta kontinentális törvény, az *Assemblée Constituante* 1791 június 14-i rendeletéből[104] származik, amelyben a francia burzsoák minden ilyesmit, főleg mindenfajtájú munkásszövetséget, igen szigorúan büntetnek – pl. a polgárjogok egyéves megvonásával –, azon az ürügyön, hogy ez a *céhek visszaállítása* és ellenkezik az alkotmányos szabadsággal és az „emberi jogokkal". Nagyon jellemző Robespierre-re, hogy olyan időben, amikor nyaktilót érdemlő bűnnek tekintették, ha valaki az 1789-es nemzetgyűlés értelmében volt „alkotmányos", e nemzetgyűlés valamennyi *munkásellenes* törvénye továbbra is érvényben maradt.)

Bright úr itt Londonban a munkásoknál megint egészen lejáratta magát beszédével, melyet a tízórás törvénynek a birminghami iparágakban való alkalmazása ellen tartott.[105] Az ilyen burzsoá mégiscsak javíthatatlan. És a fickó ezt egy olyan pillanatban teszi, amikor a munkások segítségével akarja megverni az oligarchiát!

Apropó. Mivel én már kétszer közöltem a „Sozdem"-tal, hogy a lehető legalaposabban és a lehető leggyorsabban meg kell tisztítaniok lapjukat a gyermeteg „apoteózistól", bizonyára nem ártana, ha cikked[99] elküldésekor hasonló észrevételeket tennél a szerkesztőségnek. Ha odaadjuk a nevünket, akkor azt is megkövetelhetjük, hogy *most*, amikor ezek az emberek *tudnak Lassalle tervezett árulásáról*, ne segítsenek a munkások szemébe port hinteni, vagy önmagukat iparoslegények mindenféle hülyeségeinek szócsöveivé tenni.

Üdvözlet.

K. M.

---

* Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*

** *V. ö. 437. old.* – *Szerk.*

19

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 febr. 1.

Kedves Frederick,

Strohn mellékelt levelét küldd vissza, egyúttal írd meg, mi a véleményed a könyvkiadó históriáról.[106]

Ez a „Siebold" a habzóbor-siebold, no doubt about that*. Attól tartok, hogy nem csupán nagyon száraznak találta, ahogyan én habzó lelkesedését fogadtam, hanem néhány kényes szót is meghallott Gumpert ajtajánál, amint azt neked annak idején mondtam. Mindenesetre szép dolog a fickótól és egészen jellemző a borügynök-politikára, hogy tőlünk egyenesen Karl Blindhez megy, majd az ő futárjaként Hamburgba nyargal. Vagy Blind netán „habzóbort" is rendelt és azonfelül legkegyesebb pártfogásáról biztosította a hablefölözéshez? Remélem – bízva a borhab becsületében –, hogy Siebold nem afféle megvásárolható söpredék, bár lehetetlen volt nem észrevenni, hogy míg egyik szeme habzott a lelkesedéstől, a másik had an eye to business**. Ami Freiligrathot illeti, so I feel sure***, hogy ő too cautious°, semhogy Blindnek munkatársi közreműködését (magától értetődik, in partibus[107]) *nyilvánosan* megígérje. Bárhogy van is, megpróbálok a dolog végére járni. Mindenesetre igen jó, hogy Strohn ilyen örvendetesen keresztezte Rugét és Blindet. Ma elküldtem neki még néhány szarkasztikus, külön Meissnernek szánt széljegyzetet az ellenséges fivéreknek e nemes párosáról.

A levelemben hemzsegő angol mondatrészeket nyilván megbocsátod, de tegnap sitting°° of the council volt, amely éjjel egy óráig tartott. („Folyadék" és „füst" *ki vannak zárva* ezekről a „sitting"-ekről.) Először is megjött Lincoln válaszlevele, amelyet holnap a „*Times*"-ban, talán a „*Daily News*"-

* – semmi kétség efelől – *Szerk.*
** – az üzletre figyelt – *Szerk.*
*** – biztos vagyok abban – *Szerk.*
° – túlságosan is elővigyázatos – *Szerk.*
°° – tanácsülés – *Szerk.*

ban[108] és a „*Star*"-ban azonban feltétlenül megtalálsz.[109] A londoni Emancipation Societynak[110] adott és tegnap az „*Evening Star*"-ban közölt válaszában (e társaság tagjai között olyan főméltóságok akadnak, mint Sir Charles Lyell és a „Világtörténelmi", alias* K. Blind) ezeket az embereket az öreg egészen szárazon két formális frázissal intézte el – ugyanezt tette az Emancipation Society *manchesteri* csoportjának küldött régebbi válaszában is –, nekünk írt levele viszont valóban olyan, amilyent csak igényelni lehetett, nevezetesen az a naiv állítás is, hogy az *Egyesült Államok* közvetlenül nem bocsátkozhat „propagandába". Mindenesetre ez eddig az öreg egyetlen olyan válasza, amely több a szigorúan formálisnál.

Másodszor volt ott egy küldött a „Literary Society"-vel[111] kapcsolatban álló lengyelektől *(arisztokraták)*, akinek útján ezek az urak, tekintettel a küszöbönálló Polenmeetingre**, ünnepélyesen biztosítottak minket arról, hogy ők *demokraták*, és hogy *most* demokrata minden lengyel, mivel az arisztokrácia annyira megfogyatkozott, hogy *őrültnek* kellene lennie, ha nem látná be, hogy Lengyelország helyreállítása parasztfelkelés nélkül *lehetetlen*. Akár hiszik ezek a fickók, amit mondanak, akár nem, mindenesetre úgy látszik, hogy a legutóbbi lecke némi nyomot hagyott rajtuk.[112]

Harmadszor különböző trade-unionoktól nyilatkozatok érkeztek csatlakozásukról. Úgyszintén egy *brüsszeli* egyesülettől, amely megígérte, hogy egész Belgiumban szekciókat hoz létre.[113]

Továbbá átadtam a „St. Louis Daily Press"[114] éppen tegnap érkezett számát, amely vezércikket hoz „*A munkásokhoz intézett üzenet*"-ünkről[31] és egy nyilvánvalóan Weydemeyer által összeállított kivonatot belőle.

De most jön a legfurcsább.

Cremer, tiszteletbeli főtitkárunk írásbeli meghívást kapott a „Tanács" számára, ezenkívül még magánlátogatást is, egy ideiglenes bizottság részéről, amely jövő hétfőn a London Tavernben *magánjelleggel* ülésezik. A cél: Monstermeeting für manhood suffrage.[115] *Elnök: – Richard Cobden!*

Arról van szó, hogy ezek a fickók, mint már E. Jones közölte velünk, Manchesterben teljesen megbuktak. Ezért egy szélesebb platformot fogadtak el, amelyben azonban manhood suffrage helyett *registration* „for paying poorrate"*** szerepelt. Így áll a nekünk megküldött nyomtatott körlevélben. Mivel különböző jelekből mégis világossá vált előttük, hogy a manhood suffrage bármilyen megszorítása esetén a munkásosztály semmiféle közre-

---

* – másképpen; más néven – *Szerk.*

** – lengyel gyűlésre *(v. ö. 41. old.)* – *Szerk.*

*** – *felvétel* a választói névjegyzékbe a „szegényadó fizetése" alapján – *Szerk.*

működésére sem lehet számítani, kijelentették, hogy hajlandók a föntit elfogadni. Egy *nagy* demonstráció Londonban hasonlókat váltana ki vidéken, írják „másfelől" a vidékiek, akik „immáron" eljutottak annak a belátásához, hogy ők képtelenek to set the ball a-going*.

Az első, amiről tegnap a tárgyalás folyt, a következő volt: Küldjön-e a fickók (köztük a City összes régi szélhámos agitátorai, mint Sam. Morley stb.) kívánságának megfelelően Szövetségünk, azaz a Tanács néhány képviselőt, akik az ő ideiglenes bizottságuk tárgyalásain „megfigyelőkként" vennének részt? Másodszor, ha ezek a fickók *nyíltan* elkötelezik magukat a manhood suffrage jelszavának és e jelszó alapján hívják össze a nyilvános gyűlést, megígérjük-e támogatásunkat? *Az utóbbi* ugyanis a fickók számára éppen olyan döntő, mint az amerikai históriánál.[18] A trade-unionok nélkül tömeggyűlés nem lehetséges, nélkülünk pedig a trade-unionokat nem kaphatják meg. Éppen ez az az ok, amiért az urak hozzánk fordulnak.

A vélemények *nagyon* megoszlottak, amihez sokban hozzájárult *Bright* legutóbbi ostobasága Birminghamben.**

Javaslatomra az alábbi határozat született: 1. a deputációt küldjük el, csupán „megfigyelőként" (javaslatomban kirekesztettem belőle a külföldieket; Eccariust és Lubez-t azonban mint „angolokat" és *néma* tanúkat beválasztották)[116]; 2. so far as the meeting is concerned***, működjünk együtt velük, ha *először*: a programban egyértelműen és nyilvánosan proklamálják a manhood suffrage követelését, *másodszor*: ha *az általunk választott* emberek részt vesznek a *végleges* bizottságban, hogy így a fickókat szemmel tarthassák és az általuk, mint arról mindenkit meggyőztem, *okvetlenül tervezett újabb árulás* esetén megbélyegezhessék. Ma írok a dologról E. Jonesnak.

Barátod
K. M.

* – a dolgot mozgásba hozni, megindítani – *Szerk.*
** *V. ö. 46. old.* – *Szerk.*
*** – ami a gyűlést illeti – *Szerk.*

20

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 febr. 3.

Kedves Frederick!

Csatoltan:

1. Siebel levele[117], amelyben beszámol Klingsszel való találkozásáról, amelyre én „utasítottam".* Ehhez csak azt jegyzem meg, hogy én *tovább nem* avatkozom bele a dologba. Ha Klingsnek – a *mi* hozzájárulásunk nélkül – sikerül az öreg némberrel** karöltve B. Beckert végrendeletileg ráruházott fontosságával együtt kibuktatni, az nekem megfelel. A Munkás-egylettel[12], abban a formájában, ahogy azt Itzig báró hagyományozta, nincs mit csinálni. Minél gyorsabban feloszlik, annál jobb.

2. „*Rheinische Zeitung*" vezércikkel, valószínűleg a vörös Becker tollából. Ez Appeal ad misericordiam*** a „haladópártiak"[96] részéről.

Nézetem ezek után az, hogy *nekünk kettőnknek* nyilatkozatot kell tennünk és hogy ez a válság éppen módot ad nekünk arra, hogy „legitim" helyünket ismét elfoglaljuk. Mintegy 10 nappal ezelőtt írtam Schweitzernek, forduljon szembe Bismarckkal úgy, hogy a munkáspárt Bismarckkal való kacérkodásának még a látszata is szertefoszoljon stb. Hálából „immáron" minden eddiginél jobban enyelgett a Pissmarckkal.

„Másfelől" a „Sozdemok" 16. számában, amelyben Proudhonról írt levelem[95] nyomdahibáktól hemzsegve megjelent, Moses Hess „immáron" másodszor *denunciálja* a „Nemzetközi Szövetséget".[118] Tegnap dühös levelet írtam erről Liebknechtnek és megmondtam neki, hogy ez most a **egeslegutolsó** figyelmeztetés; hogy fityinget se adok az olyan „jóakaratért", amely rosszakaratú tettekben nyilvánul meg; hogy a „Nemzetközi Bizottság" itteni tagjaival nem értethetem meg, hogy ilyen dolgok *jóhisze-*

* *V. ö. 429–430. old.* – *Szerk.*

** Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*

*** – felhívás könyörületre – *Szerk.*

műen, merő butaságból történnek; hogy szemét újságjuk, miközben továbbra is dicsőíti Lassalle-t, holott most már tudják, micsoda árulást tervezett[94], és miközben gyáván kacérkodik Bismarckkal, szemérmetlenül arra vetemedik, hogy a plonplonista[86] Hess által bennünket vádoltasson plonplonizmussal stb.

Nézetem mármost ez: Moses denunciálására, illetve gyanúsítására hivatkozva először is néhány szóval hadat üzenünk Bonaparte Plon-Plonnak, érdeme szerint megemlékezvén ez alkalommal a Mosesszal barátságban levő Ein-Horn rabbiról is. Aztán ezt arra használjuk fel, hogy Bismarck ellen is nyilatkozzunk, illetve azon gazfickók vagy bolondok ellen, akik arról álmodoznak vagy fecsegnek, hogy szövetséget kötnek vele a munkásosztály javára. A végén persze meg kellene mondani a disznó haladópártiaknak, hogy egyrészt politikai gyávaságból és gyámoltalanságból elpackázták a dolgot, másrészt pedig, ha szövetséget akarnak a munkásosztállyal a kormány ellen – és pillanatnyilag mindenesetre ez az egyetlen helyes dolog –, legalább azokat az engedményeket meg kellene tenniök a munkásoknak, amelyek a „szabadkereskedelemről" és „demokráciáról" vallott saját elveiknek megfelelnek, tehát síkra kell szállniok valamennyi munkásellenes kivételes törvény hatálytalanításáért, amelyek közé az egyesülés elleni törvényeken kívül egészen specifikusan a mostani porosz sajtótörvény is tartozik. Továbbá nyilatkozniok kellene, legalább törekvésként, az általános választójog visszaállítása mellett, amelyet Poroszországban államcsínnyel eltöröltek.[119] Ez a legkevesebb, ami tőlük elvárható. A katonai kérdésről is be lehetne talán csúsztatni egyet-mást. Mindenesetre gyorsan el kell intézni a dolgot. Te vesd papírra „gondolataidat" az egész nyilatkozatról. Én aztán hozzáteszem a magamét és összegyúrom, még egyszer elküldöm neked az egészet és így tovább. Én kedvezőnek látom a pillanatot erre az „államcsínyre". Sem Liebknechtre, sem bárki másra való tekintettel nem szalaszthatjuk el ezt a pillanatot a minket illető „restitutio in integrum"* elérésére.

Ugyanakkor nem szabad elmulasztanod, hogy a „Sozdemok"-hoz mielőbb eljuttasd a katonai kérdésről szóló cikkedet[99].

Én persze – a nyilatkozatot illetően** – megírnám nekik, hogyha azonnal *nem* hozzák, az „immáron" más lapokban fog megjelenni.

Ha hozzák, jó, és még az sem árt, ha emiatt a levegőbe repülnek. (Noha Bismarck ebben a pillanatban óvakodni fog erőszakos rendszabályoktól.)

---

* – „visszahelyezés a csorbítatlanba" (a korábbi, érintetlen állapotba) – *Szerk.*

** *Lásd 57–58. old.* – *Szerk.*

Ha nem hozzák, tisztességes ürügyünk van arra, hogy megszabaduljunk tőlük. Mindenesetre meg kell tisztítanunk a levegőt és ki kell sepernünk a pártból ezt a visszamaradt Lassalle-bűzt.

Barátod

K. M.

21

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester,] 1865 febr. 5.
Mornington Street

Kedves Szerecsen.

Teljesen egyetértek veled a nyilatkozatot illetően. De neked magadnak kell megcsinálnod, különben a katonai cikkel[99] nem boldogulok. Félek, a dolog olyan hosszú lesz, hogy csak brosúraként helyezhető el. Az I. és a II. készen van (még át kell nézni), a III. még nincs. Sokat zavartak, Blank volt itt stb. stb. Tehát csináld meg a nyilatkozatot. A kivételes törvényhez tartozik az egyesülési és a gyülekezési jog korlátozása is, a *vándorkönyvekre*[120] vonatkozó egész törvényhozás és végül a büntető törvénykönyv 100. cikkelye: az állampolgárok izgatása gyűlölködésre és megvetésre (szintén napóleoni örökség). Azután, ha lehet, be kellene venni egy utalást arra, hogy alávalóság egy túlnyomórészt földművelő országban, mint amilyen Oroszország, az ipari proletariátus nevében kizárólag a burzsoáziát támadni, s emellett egy szót sem ejteni a nagybirtokos feudális nemesség patriarkális deres-kizsákmányolásának alávetett falusi proletariátusról. A katonai kérdés felvetése kevésbé szükséges, de a *költségvetés kérdését* ki kellene emelni: mit használ a munkásoknak az általános választójog alapján létrejövő parlament, ha olyan tehetetlen, mint amilyenné Bism a mostani polgár-parlamentet tenni akarja - hiszen ennek az örököse lenne? És ha az még csak új adókat sem tagadhat meg?

Íme a gondolataim ad hoc*. Tehát láss hozzá, és mindjárt küldd el nekem a dolgot.

Meissner. Eddig rendben. Természetesen neked magadnak kellene odautaznod. A conto a metà** előnyös, ha te szerződésileg kikötöd magadnak a betekintést a könyvekbe és a belégekbe, és ha Meissner az általad egyébként igényelt honorárium $^2/_3$-ának megfelelő előleget kamatmentesen fo-

* – erről, ehhez – *Szerk.*
** – feles (közös) számla – *Szerk.*

lyósítani hajlandó. Strohn leveléből azt lehet kivenni, hogy Meissner, ha tehetné, legszívesebben semennyi pénzt sem adna. Mindenesetre neked magadnak kell a kézirattal odamenned és megkötnöd a szerződést.[106]

Egyébként igyekezz most gyorsan haladni. Az idők nagyon kedvezőek a könyv számára, és a mi nevünk ismét tiszteletet parancsoló a közönség előtt. Tudod, hogy a nyomtatás terén micsoda huzavona divatozik Németországban. Ne mulaszd hát el a pillanatot, ez a hatás tekintetében roppant különbséget jelenthet.

Siebold. Előre megmondtam neked, hogy az effajta legényekben nem lehetmegbízni, és kezdettől fogva meg voltam győződve arról, hogy Londonban elmegy Blindhez. Ehhez egyáltalán nincs szükség annak gyanítására, hogy ad portam Gumperti* meghallott egyes megjegyzéseket. A fickó mindig így csinálta ezt és mindig is így fogja csinálni. De az jó, hogy „immáron" megfigyelésünk alatt van.

A Lassalle-féle egylet[12], mint Siebel leveléből látom, amelyet itt tartok, a funkcionáriusok tolvajlásai és sikkasztásai következtében nagyon hamar tönkre fog menni, és igen jó, hogy „ez lett belőle". Ami még hátravan, azt elvégzi az öreg nember** a fondorlataival. Minél kevesebbet törődünk ezzel a disznósággal, annál jobb. Let it rot and be dam'd to it.***

A „Sozialdemokratocska" napról napra ellenszenvesebb nekem. Ez a szemét Hess, aki velünk szemben pártfogói képpel valóságos titkos lassalle-i alkalmazottként viselkedik; Schweitzer úr mélyértelmű szófosásai az enciklikáról és Bismarckról, amelyek minden hitványsággal kokettálnak és csak a polgárokat szidalmazzák, a teljes erőtlenség és tehetetlenség, sőt néhány dolog kivételével mindennemű józan emberi értelem hiánya – mindez túl sok nekem.[121] Háromszor egy héten Lassalle-kultusz, az ördög bírja ezt, és jó, hogy jön a válság. A következő levelemben majd tudtára is adom ezeknek az uraknak, csak mostanáig nem volt alkalmam rá. Apropó, milyen címre írsz *Liebknechtnek*? Szeretnék én is időről időre az orrára koppintani, illetve alkalomadtán bátorítani.

Most be kell fejeznem, minden jót, s küldd *tüstént* a nyilatkozatot°. A cikkel szerdára vagy csütörtökre elkészülök.

Barátod
F. E.

* – Gumpert ajtajánál *(v. ö. 47. old.)* *Szerk.*
** Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*
*** – Hadd rohadjon és egye meg a fene. – *Szerk.*
° *Lásd 58. old.* – *Szerk.*

Sógoromat* megpróbáltam Siebelről kifaggatni, de semmit sem tudtam meg azonkívül, hogy „folyton részeg", színésznőkkel jár és a felesége el akar válni tőle.

Szívélyes üdvözletem a hölgyeknek.

* Karl Emil Blank. – *Szerk.*

22

Marx Engelshez

Manchesterbe[122]

[London, 1865 február 6.]

Liebknecht lakáscíme: „Berlin, Neuenburger Strasse 13". Ha magánlevelet akarsz írni, akkor erre a címre, *Mrs.* Liebknecht nevére írhatsz. A szegény W. Liebknecht nyilvánvalóan igen kínos helyzetben van. Meg kell mondanunk neki, hogy vagy hajlítani, vagy szakítani kell. Az utóbbi esetben, azt hiszem tanítóként becsületesen megkereshetné a kenyerét Manchesterben.

23

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865] febr. 6.

Kedves Engels,

A ma érkezett „Sozdem"-ban szerencsésen, a tárcarovatban, az én cikkem[95] után, amelyben még mindennemű „látszatkompromisszumot" is elítélek, szerepel a te felhívásod a nemesség agyonverésére.[98]

Most egyelőre jobbnak tartom, ha az eredetileg általam tervezett nyilatkozat helyett az alább következő néhány sort küldjük el.[123] Okvetlenül *indítékot* fognak adni egy *további nyilatkozatra*. Az utóbbi azonban „esztétikai" érzékem szerint – további megfontolás alapján – úgy látom közvetlenül nem lenne helyénvaló, mert *túl hamar* következne Becker felhívására.* Ezzel szemben ez a néhány sor *egészen bizonyosan* heves vitát provokál Schweitzer és a vörös Becker stb. között, amelybe mi azután beleszólhatunk, és röviden, csattanósan és *mindenféle bújócska nélkül* kifejthetjük a *mi* politikánkat.

Mellékelem a szerencsétlen Liebknecht levelét[122] és azt a firkálmányt, amelyet neki küldött az öreg Hatzfeldtné, akinek még mindig nincs elég „Lassalle" a lapban.

Ami Klingset illeti, arra egyáltalán nem válaszolok. Intézzék el a fickók egymás közt.**

Az imént kaptam levelet Schilytől (csak néhány nap múlva küldhetem el neked), amelyből következik:

1. hogy a Moses-féle ráfogások teljesen légből kapottak voltak,

2. hogy tervünk Párizsban „roppant" vonzó lesz és az ottani munkások a legkevésbé sincsenek tekintettel az „Association"-ra, ahol A. Horn úr, Löb Sonnemann és más bagázs fontoskodik.[90]

Ha az alábbi nyilatkozat megfelelő neked, akkor másold le és írd alá. Aztán küldd ide. Én azután szintén aláírom és eljuttatom a dolgot Berlinbe.

Apropó. Lincoln nekünk adott válasza ma benne van a „*Times*"-ban.[109]

---

* *V. ö. 50. old. – Szerk.*

** *V. ö. 60. old. – Szerk.*

A „Sozialdemokrat" szerkesztőségéhez
Nyilatkozat

Az Ön lapjának 16. számában M. Hess úr Párizsból meggyanúsítja a Nemzetközi Munkásszövetség *londoni Központi Bizottságának* előtte teljességgel ismeretlen *francia tagjait* ezekkel a szavakkal: „Valóban nem lehet belátni, mit számít az, ha a *londoni Társaságban* – hiszen az nyilvános – *a Palais Royal néhány barátja*[86] *is helyet foglal* stb." Az előző számban, az „*Association*" című lapról fecsegve, ugyanez az M. H. úr hasonlókat fogott rá a londoni Bizottság *párizsi barátaira*. Kijelentjük, hogy ráfogásai szemenszedett rágalmak.

Egyébként örülünk, hogy ez a közjáték is igazolja azt a meggyőződésünket, hogy a párizsi proletariátus, mint azelőtt, ezután is engesztelhetetlenül szemben áll a bonapartizmus mindkét alakjával, a tuileriákbeli és a palais royalbeli alakjával egyaránt, és egyetlen pillanatra sem foglalkozott azzal a tervvel, hogy történelmi becsületét (vagy „*történelmi becsülete*" helyett mondjuk azt, hogy: „a forradalom hordozójaként őt megillető történelmi elsőszülöttségi jogát"?) egy tál lencséért eladja. Ajánljuk a német munkásoknak ezt a példát.[124]

London és Manchester.

24

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 febr. 7.

Kedves Szerecsen,

Mellékelve a nyilatkozat.* Megbotránkoznak majd azon, hogy *megnevezzük* Mosest, ami közlés esetén a szerkesztőségi titoktartás megtörésének tekinthető. Ne feledkezz meg erre vonatkozóan Liebknechtnek útmutatásokat adni, nehogy egy ilyen jogos alaki kérdés miatt a dolog ismét leúhzódjon.

Liebknecht egyre ostobább lesz. Azt nevezi kompromisszumnak, hogy mi ne csupán hallgatólagosan szentesítsük az összes ostobaságot, amely a lapban megjelenik, hanem még azt is eltűrjük, hogy a lap minden illendőséggel ellentétben saját dolgainkat és tevékenységünket *meggyanúsítja*. Nekünk azonban vannak még szép számmal meghatalmazottaink, és bizonyára nem leszünk olyan szamarak, mint Lassalle, hogy rájuk „hagyományozzunk" valamit, ha lenne is mit. Ha a história Berlinben balul üt ki, akkor Liebknecht a legjobban teszi, ha családját Berlinben hagyva idejön, akkor majd meglátjuk, mit lehet tenni. Itt a Schiller Intézetben[33] gyorsan szert tehet ismeretségekre, és amit ezenfelül megtehetünk, megtesszük; azt hiszem, ilymódon bizonyára sikerül itt megtelepednie, és ha nem, akkor sincs veszve semmi, ha meg jól alakul, akkor maga után hozathatja a családját. Ha a családját mindjárt magával hozza, akkor itt *biztosan* alámerül, mert akkor költségei annyira megnövekednek, hogy a kísérletezés csak rövid ideig tarthat. Gyermekeknek leckeórákat adni, mint Lupus tette, ahhoz nehéz lesz hozzájutni; mégis megpróbálhatja, mit lehet csinálni.

Bender a „Sozialdemokratocska" előfizetéséért egy negyed évre 5 shillinget számít nekem, ami roppant soknak látszik.

Az ördög se tudja, mi mindennel zavarnak itt a munkában. Tegnap ismét bizottsági ülés volt a Schiller Intézetben, úgyhogy péntek óta csak ma este jutottam megint hozzá a katonai kérdéshez.[99]

---

* *Lásd 58. old. – Szerk.*

Hatzfeldtné és Klings kísérlete, hogy Bernh. Beckert kidobják, tehát teljesen meghiúsult, és Klingset dobták ki. A világ minden kincséért, egy ujjal se nyúljunk bele *ebbe* a ganéjba, úgy van ez, ahogyan 1848-ban az a gürzenichi[125] munkás mondta: úgy eshetnek, ahogy akarnak, mindig egy csirkefogó marad felül.

Hogy ez a Schweitzer „mint olyan" micsoda badar németséggel ír! Ez a második vezércikk a Bismarck-kormányról megint a lehető legfellengzősebben nyakatekert, ha hiányzik is belőle a közvetlen kacérkodás Bismarckkal, és jó, hogy Poroszország politikáját éppenséggel *németellenesnek* nevezi.[126] Milyen naiv viszont Liebknechttől, hogy azt kívánja, *mi* magyarázzuk meg nekik, milyen álláspontra helyezkedjenek a kormányt illetően, holott mindenekelőtt Schweitzer úrtól kellene kategorikus nyilatkozatokat kikérnie, *milyen álláspontra akar ő a kormányt illetően helyezkedni.*

Úgy látom, Poroszországban most nagyon kompromisszumra hajlanak, amikor is a porosz kamara meg fogja menteni költségvetési jogát, *de minden másban enged.* Bismarcknak bizonyára esze ágában sem lesz a költségvetési jog komoly és tartós elvitatása, mert ezáltal nem jutna sem pénzhez, sem hitelhez, pedig mindkettőre nagy szüksége van. A dolog azonban mindenféle csekélységek miatt még mindig meghiúsulhat.

Amerikában a hadjárat megindulása Richmondnál március–áprilisban valószínűleg az egész évet illetően döntő lesz.[34] Ha Grantnak sikerül Lee-t onnan kiűznie, akkor a Konföderációnak[127] vége, hadseregei felbomlanak, s az egyetlen ellenség már csak a banditaháború lesz, ahogy ez most Nyugat-Tennessee-ben és általában csaknem mindenütt már zajlik. Lee hadserege most már valóban az egyetlen, amellyel a déliek rendelkeznek; ennek szétverésétől függ minden. Most már feltételezhetjük, hogy az a terület, ahonnan Lee segélyforrásai kikerülnek, Dél-Virginiára, a két Carolinára és legfőljebb még Georgia egy részére korlátozódik.

Üdvözlet.

F. E.

25

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 febr. 9.

Kedves Szerecsen,

Mellékelve a kézirat, amely egészen brosúraméretűvé duzzadt[99] és a lapocska* számára most már alkalmasint egyáltalán nem megfelelő. Még csak nagyon futólagosan néztem át, s még egyszer elő kell majd vennem. A katonai kérdésnél még egy statisztikai betoldást kell írnom a fegyverbíró lakosságról, a befejezésnél még egyet a kispolgárságról, amelyről „a viadal hevében" teljesen megfeledkeztem. Egyébként látni fogod, hogy minden irodalmi segédeszköz nélkül, pusztán fejből csaptam össze a dolgot, mivel gyorsan kellett elkészülnöm vele. Most várom a megjegyzéseidet hozzá.

Ámde most hová küldjük? Liebknechthez vagy Siebelhez, hogy kiadót szerezzenek? Mit gondosz? A legjobb lenne bizonyára Poroszországon kívül, vagy szerinted nincs benne semmi olyasmi, amiért elkobozhatnák? Én minden mértéket elvesztettem a porosz sajtóállapotokat illetően. Erről a kérdésről is – a poroszországi sajtólehetőségekről – közöld velem a véleményedet.

Éppen most érkezett megint egy S. D. Sau-Dreck**. Micsoda beteg nyöszörgés a párt állásfoglalásáról. Se hideg, se meleg. A Bismarckhoz vezető kiskapu folyvást nyitva. Békésen együttműködni! Ráadásul Moses, aki arra a belátásra jutott, hogy Franciaországban a burzsoázia és a kormány versengve igyekeznek a munkásoknak *eleget tenni*. Moses szemében valóságos paradicsom ez a Franciaország. Ezt még maga Schweitzer is megsokallta, s egy ?-et tesz utána.[128]

Meghagyjam a III-ban a jelenlegi munkásmozgalomról szóló részt?

Roon beszédének szerintem egészen kompromisszum színezete van. Ez az ember hajlandó megalkudni.[129] Ezért a dolognak *gyorsan* meg kell jelennie. Tehát hamar írd meg, mi a véleményed kiadót illetően.

Barátod

F. E.

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

** Szójáték a „Sozial-Demokrat" kezdőbetűivel (Sau = disznó, Dreck = ganaj). – *Szerk.*

26

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 febr. 10.

Kedves Frederick,

A dolog[99] jó. Csiszolgatásnak és kimunkálásnak, bár a stílus itt-ott túl pongyola, most semmi értelme, mert mindenekelőtt arról van szó, hogy még idejében megjelenjen, mivel e kollízió[97] megoldása „immáron" küszöbönáll.

Tanácsom tehát ez:

A brosúrát közvetlenül küldd el *Meissner*nek Hamburgba, és írd meg neki, hogy a *gyors kinyomatás* a fő; hogy azonnal közölje veled, vállalja-e (a tiszteletdíj megállapítását bízd rá), mert te akkor berlini és rajnai lapokban már előre felhívnád a figyelmet a dologra.

A „Sozdem" számára a dolog túlságosan hosszú, és a fennálló viszonyok között „túl merész". Ellenben gondoskodnék rövid híradásról a „Sozdem"-ben (Eccarius útján), a *„Düsseldorfer Zeitung"*-ban[130] Siebel útján és talán magam küldök egy közleményt a *„Rheinische Zeitung"*-nak olyan szöveggel, hogy itt és itt brosúra jelenik meg tőled, amelyben te e speciális kérdés kapcsán, a tisztán katonai kérdés tárgyalása mellett, a mi álláspontunkat a reakcióval, a haladópártiakkal[96] és a lassalleánusokkal szemben egyszerűen ismerteted.

Ha szükség is van még kiegészítésekre, mégis küldd csak el a dolgot azonnal Meissnernek (Hamburgba), és közöld vele, hogy ehhez és ehhez az oldalhoz (hiszen jelekkel utalhatsz rá) utólag még néhány betoldást küldesz. Valamivel többet kellett volna foglalkoznod a *falusi néppel*, amelyet a német iparoslegény előszeretettel nemlétezőnek tekint. Strohn – legutóbbi leveléből ítélve – valószínűleg ismét elutazott Hamburgból, úgyhogy a dolgot nem lehet neki küldeni, hanem közvetlenül Meissnerhez kell eljuttatni.

Berlinben a békülékenység rossz szele fúj, ezúttal *orosz* oldalról szítva, de az is erősíti, hogy Ausztriával rosszul megy az üzlet. A *„Petersburger Zeitung"*[131] azt tanácsolja, hogy a *költségvetés meghatározására* és a *kétéves szolgálati időre* vonatkozóan okvetlenül engedjenek a kamarának. Egyebek

között ezt írja: „A jelen, ha nem is nyugtalanítónak, de mégis komolynak látszik, és ha nem következnek be különösen kedvező körülmények, akkor továbbra is félnünk kell attól, *hogy a jövő borús lesz*. De bajos és veszélyes időkben, ezt a történelem untig eléggé bebizonyította, csak *ritkán elegendő a hadsereg és a hivatalnokok szigorú fegyelme*. Ilyenkor, mint általában mindig, az állam valódi hatalma sokkal inkább a kormány és a nép egységén nyugszik. Jóllehet nem becsüljük le azt a *békülékeny formát*, ahogyan a kormány az országos képviseletnek az idei ülésszakon elébe ment, mégis, tekintettel az elmondottakra, nem nyomhatjuk el azt a kívánságot, hogy ez a megbékélés *ténylegesen is* teret nyerjen." Úgy látszik, a moszkovitáknak szükségük van a poroszaikra a „*Moszkvai Közlöny*"-ben[132] beharangozott, küszöbönálló *Galícia* – Ausztria – *elleni* pálforduláshoz. Ugyanebben a „Moszkvai Közlöny"-ben írják, hogy Lengyelország ezen végső leigázásával – eközben azonban kíméletlenül folytatni kell a muravjovi politikát – „*rést ütnek Németország szívén*". A mi jó „haladópártiaink" és nem kevésbé jó „lassalleánusaink" mindezt átalusszák.

Mellékelten Schily levele.

Moses nagy keserűségére a „Nemzetközi Szövetség" nagy feltűnést kelt a párizsi munkások között. A Moses-féle ostobaság miatt Tolain leköszönt (mi hivatalosan *nem* fogadtuk el lemondását). *H. Lefort* (az „*Avenir*" szerkesztője stb.), aki az „Association" szerkesztő bizottságában is bent van, saját kívánságára megkapta kinevezését a *mi* párizsi szövetségünk irodalmi védőjévé (főügyészévé). Párizsi szövetségünket máris megtámadta *Horn* (a szervezeti szabályzat egyik paragrafusát).[133] Ez a zsidó Horn hamarosan észre fogja venni, hogy Moses Hessen kívül még más németek is vannak. *Fribourg* információs irodát nyitott számunkra; a tagsági jegyeket[89] tegnapelőtt elküldtük neki.

A lengyel gyűlést előkészítő ülésen újra találkoztam az öreg Oborskival is, aki *nem* küldi neked üdvözletét.

Üdvözlet.

K. M.

Apropó. Az a körülmény, hogy Lincoln nekünk olyan udvariasan és a „Bourgeois Emancipation Society"-nak[110] olyan nyersen és csupán formálisan válaszolt*, a „*Daily News*"-t annyira megbotránkoztatta, hogy *nem* közölte a nekünk adott választ. Amikor azonban bánatosan látta, hogy a

* *V. ö. 47–48. old.* – *Szerk.*

„*Times*" közli, *utólag* az „*Express*"-ben[134] le kellett hoznia.[109] *Levy*nek is bele kellett harapnia a savanyú almába. A különbség Lincoln nekünk és a burzsoáknak adott válasza között olyan nagy hűhót okozott itt, hogy a West End-i „klubok" csak csóválták a fejüket miatta. Gondolhatod, milyen jól esik ez a mi embereinknek.

27

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865] febr. 11.

Kedves Fred!

Mivel ma szombat, feltételezem, hogy munkádat[99] nem küldöd el még ugyanaznap, és akkor még lenne idő a következő „utólagos" változtatási javaslataimhoz:

1. Azon a helyen, ahol *azt kérdezed, mit akarnak a munkások*, nem úgy válaszolnék, ahogyan teszed, hogy a munkások Németországban, Franciaországban és Angliában ezt meg ezt akarják. Ez a válasz ugyanis úgy hangzik (legalábbis így fogják *értelmezni*), mintha **Itzig** jelszavait magunkévá tennénk. Én inkább ezt mondanám:*

Úgy látszik, *Németországban* a leghaladottabb munkások követelései pillanatnyilag arra irányulnak stb. Így nem bocsátkozol bele a dologba, ami annál is jobb, mert hiszen később magad bírálod az olyan általános választójogot, amelyet nem támasztanak alá a hozzátartozó feltételek. (Azonkívül a „közvetlen" szónak pl. Angliában stb. nem lenne semmi értelme, hiszen ez csak ellentéte a poroszoktól kitalált „közvetett" választójognak.) Az a forma, amelyben a németországi mesterlegények az állami beavatkozást à la Lassalle elképzelik, olyan, hogy kerülnünk kell még a látszatát is annak, hogy „velük" azonosítjuk magunkat. Sokkal finomabb (és biztosabb), ha szavukon fogod a mesterlegényeket és *velük magukkal mondatod el*, mit akarnak *ők*. (Azért említem a *mesterlegényeket*, mert ők alkotják a munkásság tulajdonképpeni okoskodó, *ellassalleosodott* részét.)[135]

2. Nem mondanám, hogy az 1848–1849-es mozgalom azért bukott meg, mert a polgárok viszolyogtak a *közvetlen általános választójogtól*. Hiszen a frankfurtiak ezt német jognak deklarálták és a birodalmi kormányzó** szabályszerűen kihirdette.[136] (Nekem is az a nézetem, hogy Németországban,

* *Utána a kéziratban áthúzva:* „Nem helyénvaló itt a saját nézetedet kifejteni – vagy el is hagyhatod ezt a bevezetőt és csupán a következőket írod:" – *Szerk.*

** János osztrák főherceg. – *Szerk.*

mihelyt a kérdés komolyan szóba kerül, ezt a választójogot jog szerint *fennálló* törvényként kell kezelni.) Én – minthogy hosszabb fejtegetésre a cikkben nincs hely – azzal a fordulattal vágnám ki magam, hogy a polgárok akkoriban a szolgasággal párosult nyugalmat többre becsülték a szabadsággal párosult harc puszta *kilátásánál*, vagy így valahogyan.

Egészében a dolog nagyon jó, és különösen kárörvendeztet „engem" az a pont, ahol kifejted, hogy a mostani mesterlegény-mozgalom valójában csak a rendőrség kegyelméből áll fenn.[137]

E nyit sebtében.

Üdvözlet.

K. M.

Kihúztam azt, ahol te, nem tudom miért, a reakciósst azzal vigasztalod, hogy hiszen a katona nem válik reakcióssá a 3. évben – vagy nem hosszú időre –, jóllehet később az ellenkezőjét mondod.

28

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester,] 1865 febr. 13.

Kedves Szerecsen,

Javaslataid tegnap még éppen időben érkeztek és mindkettőt hasznosítottam. Hogy különösen az, amely a mesterlegény-követelésekre vonatkozik*, mennyire szükséges volt, azt ismét tanúsítja nekem a S[au]-Dreck** ma érkezett 20. és 21. száma.

Egyébként, úgy látszik, magatartásunk mégis gyümölcsözik. A 21. számban van bizonyos forradalmi hang, amely korábban teljesen hiányzott. Megírtam egyébként Liebknechtnek, hogy lármázni fölösleges, csupán a kacérkodást a reakcióval hagyják abba, s adják meg a nemességnek is és a reakciónak is, ami jár, de egyébként ne *szidalmazzák* se őket, se a burzsoákat, ez nyugalmas időkben fölösleges.

Látható azonban, hogy Itzig tory-chartista jelleget[138] adott a mozgalomnak, amit nehéz lesz megsemmisíteni, és egy olyan irányzatot indított el Németországban, amelyet a munkások eddig sohasem ismertek. Mindenütt kiérezhető ez az undorító meghunyászkodás a reakció előtt. Még sok bajunk lesz ezzel. Figyeld meg, a mesterlegények azt fogják mondani: mit akar ez az Engels, mit csinált egész idő alatt, hogyan beszélhet a mi nevünkben és mondhatja nekünk, hogy mit kell tennünk, ez a fickó Manchesterben ül és kizsákmányolja a munkásokat stb. Én ugyan fütyülök erre, de biztosan így lesz, és ezt Itzig bárónak köszönhetjük.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 65. old. – Szerk.*
** *V. ö. 61. old. – Szerk.*

29

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, 1865 febr. 13.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Kedves Engels,

A mellékletből[139] láthatod, hogyan áll a dolog Mosesra vonatkozó nyilatkozatunk[123] ügyében. Egyszersmind a „Sozdemok" legutóbbi számában olvashattad a Moses-féle firkálmányt.

Ezúttal gondolom, Liebknechtnek igaza van: Schweitzer úr úgy tesz, mintha nyilatkozatunkban csak valami személyes kifogást látna Moses ellen; a bonapartizmus stb. elleni kitétel fölött pedig „átsiklik", valószínűleg teljes tudatában annak, hogy miért. Schweitzernek talán nem jönne rosszul, ha egy nyilvános *szakításra* a Moses-ügy alkalmából kerülne sor (ki tudja, nem bocsátkozott-e olyan dolgokba, amelyeknek hamarosan erre kell vezetniök?), *ahelyett, hogy ez Bismarck miatt* következne be? Ezért levelet írtam neki (másolatát megtartottam*), amelyben mindenekelőtt megvonom a vele fenntartott eddigi kapcsolatunk mérlegét, és megkérdeztem tőle, ugyan hol mentünk mi túl a „mértéken"? Újra kifejtem a Mosesszal kapcsolatos ügyet is. Azután közlöm, hogy Moses legutóbbi iromány folytán a mi nyilatkozatunk bizonyos fokig elévült, tehát a dolog annyiban maradhat. Ami a nyilatkozat *másik pontját*, a munkásoknak szóló figyelmeztetést illeti, a munkásoknak a porosz kormányhoz való viszonyáról majd *más helyütt* részletesen kifejtjük a nézetünket. Egyúttal – a porosz miniszteri nyilatkozatról a mai „*Times*"-ban megjelent sürgönyhöz kapcsolódva[140] felhasználtam az alkalmat, hogy Bismarckot és Lassalle-t illetően még egyszer nyíltan megmondjam a véleményünket Schweitzer úrnak.

(Valóban egyáltalán nem csodálkoznék azon, ha Bismarck az egyesülést korlátozó törvények hatályon kívül helyezését – abban a mértékben, mely-

* *V. ö. 70—71. old. - Szerk.*

ben a haladópártiak[96] egy része most kényszerűen követeli – *kereken elutasítaná*. Az egyesülési jog, s ami ezzel így vagy úgy összefügg, túlontúl ütközik a rendőruralommal, a cselédtörvénnyel[141], a botoztató földbirtokos nemességgel, egyáltalán a bürokratikus gyámkodással. Ezért, mihelyt a polgárok (vagy egy részük) látszólag komolyan veszik, a kormány tréfára fordítja és részéről feltétlenül volte-face* következik. A porosz állam *nem* tűrhet egyesüléseket és trade-unionokat. Ez bizonyos. Viszont egyes tetves szövetkezeti társaságok *kormánytámogatása* éppen beleillik ebbe a szemétbe. Hivatalnoki orrok tágabb lehetőségei, „új" pénzek fölötti ellenőrzés, a legmozgékonyabb munkások megvesztegetése, az egész mozgalom kiherélése! Ám a porosz kormány mostani nagy pénzhiánya mellett aligha kell jobban félni ettől a tervtől, mint a néhai Hattyús-rendtől![142]

Nota bene, Lassalle *ellenezte az egyesülési jogért indított mozgalmat*. Ezt Liebknecht rögtönözte Lassalle akarata ellenére a berlini nyomdászoknál. Ebből nőtt ki az a história, amelyet a piperkőc Becker most birtokába vett.[143]

Egyelőre tartsuk magunkat – véleményem szerint – „tartózkodóan" a „Sozdem"-ot illetően. Vagyis ne írjunk *semmit* (kivéve Eccariust). Hamarosan eljut odáig a dolog, hogy vagy *nyíltan* szakítanunk kell, vagy tisztességes módon tudunk a lappal dolgozni. Mosest majd valamilyen későbbi alkalommal kell megfenyíteni.

Egyébként *nagyon örülök*, hogy ismét belejöttél a kerékvágásba. A gyors munkára való képességed természetszerűen mindig magától megújul. Levelem** remélhetőleg még idejében érkezett?

Amíg ez a Lassalle-féle szemét felül van Németországban, a „*Nemzetközi Szövetség*"-nek éppen ott nem lesz tere. De legyünk türelemmel. A porosz kormány elég gyorsan véget vet majd az itzigeskedés e poshadt mocsarának.

Apropó. Mellékelten egy kivágás a legutóbbi „*Hermann*"-ból. Blind–Wolffsohn urak e hirdetéséről csinálj néhány rossz viccet, én majd átadom Eccariusnak, hogy vegye bele *londoni tudósításába*.[144] Ez a tetves levélváltás Berlinnel (nem is szólva a Nemzetközi Szövetség okozta sok elkerülhetetlen időveszteségről) annyira feltartott, hogy ugyancsak van mit pótolnom.

Tyndallnak sikerült a napfényt egyszerű mechanikai eljárás segítségével hősugarakra és pusztán fénysugarakra bontania. Az utóbbiak hidegek. Az előbbieknél *közvetlenül szivarra gyújthatsz* és egy gyújtólencsén keresztül megolvasztják a platinát stb.

---

* – hátra arc; visszakozás; pálfordulás – *Szerk.*

** *V. ö. 65–66. old.* – *Szerk.*

Üdvözletem Mrs. Burnsnek. Igazán örülök, hogy az *o* csupán szervetlen betoldás volt a nevében és hogy névrokona a nagy költőnek*. Ha Mrs. Gumpert nem óhajt is egy *Munkás*szövetség tagja lenni, remélem, Mrs. Burns nem követi ezt a példát, hanem névrokonával együtt vallja: „a man is a man for all that"**.

Üdvözlet.

Barátod
K. M.

Tartsd szemmel Jonest! Ez a fickó „ravaszabb a kelleténél"!

Apropó. Úgy gondolom, kedden már küldhetek neked tagsági jegyeket. Mintegy 2 tucatot küldök, de nem kell őket egyszerre elhelyezned. Viszont adj *belőlük E. Jonesnak.*

Jones írt nekem a választási agitáció miatt (mire én azt válaszoltam, hogy írjon egy második levelet, amelyet felolvashatok a *bizottságban.* Ezt meg is tette).[146] A *Nemzetközi Szövetségről* azonban nem ír *semmit.* Mivel Jones ravasz *róka,* én pedig biztosan meg akarom őt szerezni, légy rajta, hogy azonnal alakítson egy fiókbizottságot (egyelőre *mindegy,* hogy hány taggal) és barátaival együtt vegyen tagsági jegyeket. Meg kell érteniök, hogy éppen az „*Internacionálé*" eszköz és mód (politikai) együttműködés létrehozására *London és a vidék között!*

Szabályaink a tagsági jegyek tekintetében a következők: csatlakozni kívánó, már *fennálló társaságoknak* (trade-unionoknak stb.) *mint olyanoknak* csupán *testületi tagsági jegyet* kell váltaniok. Ezért nem fizetnek semmit, vagy annyit, amennyit akarnak.[147] Viszont e társaságok *minden* olyan tagjának, aki *egyénileg* a Szövetség tagja kíván lenni, évi 1 sh. 1 pennyért tagsági jegyet kell váltania. Franciaországban és Belgiumban az ottani törvények következtében úgy „alakult", hogy valamennyien *kénytelenek* „egyénileg" belépni az *angol* szövetségbe, mivel mint társaságok nem csatlakozhatnak. Minden fióktársaság vagy csatlakozó társaság, *kivéve* Londont és környékét, levelező titkárt választ a velünk való kapcsolat fenntartására. A nekünk nem tetsző személyeket „elutasíthatjuk".

---

* Robert Burns. – *Szerk.*

** – „az ember ember azért is"[145] – *Szerk.*

30

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865 február 16.]

Kedves Frederick,

Jones írt nekem, hogy körülbelül 1 tucat tagsági jegyet[89] küldjek neki; küldök neked 1 tucatot az ő részére és 1 tucatot a te részedre. Amit belátható időn belül nem helyeztek el, visszaküldhetitek. Ára darabonként 1 sh. 1 d.

Ismét emlékeztetlek arra, hogy véleményem szerint *Petzler* igen hasznos lehet *ebben az ügyben*. Évek óta (mint énekmesternek és szocialistának) sok személyes kapcsolata van a manchesteri munkásokkal.

A mellékelt (Lessnernek szóló) levelet elolvasás után juttasd vissza nekem. Szerinted hogyan kellene ezt a dolgot kezelni? *Én* természetesen hallgatok, Lessner azonban nem teheti.[148]

Örömmel látom a mai „Times"-ból, hogy a porosz kamara elfogadta az egyesülést korlátozó törvények *ellen* irányuló javaslatot. A kormány most a *Felsőházban* fogja megbuktatni. A vörös Becker terjesztette be — bizonyára tárcádtól[98] ösztönözve — a falusi lakosságra vonatkozó módosító javaslatot.[149]

Üdvözlet.

K. M.

31

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]65 febr. 18

Kedves Fred!

Csatoltan 2 levél Liebknechttől, 1 neked, 1 nekem. Úgyszintén egy *korábbi* Schweitzertől.

Nézetem ez:

Minthogy Liebknecht felmondott[150], végezni kell ezzel. Ha elhalasztotta volna a dolgot, mi is halaszthattuk volna, hiszen a brosúrád[99] munkában van.

Schweitzert javíthatatlannak tartom (valószínűleg titkos megállapodása van Bismarckkal).

Ami engem ebben megerősít, az

1. a csatolt 15-i levelében (általam) aláhúzott rész[151];

2. a „Bismarck III." megjelenésének *időpontja*.[152]

Hogy mindkettőt méltányolhasd, *szó szerint lemásolom* ide február 13-án hozzá írott levelem egy passzusát[153]:

„. . . mivel M. Hessnek a ma érkezett 21. számban megjelent tudósítása folytán nyilatkozatunk részben elévült, a dolog annyiban maradhat.[123] Igaz, nyilatkozatunk még egy másik pontot is tartalmazott, a párizsi proletariátus antibonapartista magatartásának dicséretét és figyelmeztetést a német munkásokhoz, hogy kövessék ezt a példát. Ez fontosabb volt nekünk, mint a Hess elleni kirohanás. Viszont a munkásoknak a porosz kormányhoz való viszonyáról majd más helyütt részletesen kifejtjük a nézetünket.*

Ön febr. 4-i levelében azt írja, hogy én magam óvtam Liebknechtet attól, hogy elvesse a sulykot, nehogy a pokolba küldjék. Ez így is van. Ugyanakkor azonban azt is írtam neki, hogy *mindent* meg lehet mondani, ha az ember megtalálja a helyes formát.** A kormány *elleni* polémiának még a berlini éghajlat számára is »lehetséges« formája minden bizonnyal nagyon különbözik a kormánnyal való kacérkodástól, sőt látszatkompro-

* *V. ö. 68. old. – Szerk.*

** *V. ö. 50–51. old. – Szerk.*

misszumtól! Magam írtam Önnek, hogy a »Sozialdemokrat«-nak még az ilyen látszatot is kerülnie kell.*

Lapjából látom, hogy a kormány nagyon kétértelműen és időnyerés céljából beszél az egyesülést korlátozó törvények eltörléséről. Ezzel szemben a »Times« egy sürgönye közli, hogy a kormány pártolóan nyilatkozott a szövetkezeti társaságok kilátásba helyezett állami támogatásáról.[140] Egyáltalában nem csodálkoznék, ha a »*Times*« sürgönye ez egyszer kivételesen megfelelne a valóságnak!

Az egyesületek és a belőlük kinövő trade-unionok nemcsak azért rendkívül fontosak, mert eszközei a munkásosztály megszervezésének a burzsoázia elleni harcra – ez a fontosságuk egyebek közt abban is megmutatkozik, hogy még az Egyesült Államok munkásai sem tudnak meglenni nélkülük, választójog és köztársaság ellenére sem –, hanem azért is, mert Poroszországban és egyáltalában Németországban az egyesülési jog ezenkívül a rendőruralom és a bürokratizmus áttörését is jelenti, széttépi a cselédtörvényt[141] és a nemesi vircsaftot a falun, egyszóval olyan rendszabály az »alattvalók« nagykorúsítására, amelyet a haladópárt[96], azaz Poroszország minden polgári ellenzéki pártja, ha nem esett a feje lágyára, százszor inkább megengedhetne, mint a porosz kormány és méghozzá egy Bismarck kormánya! Másrészt viszont szövetkezeti társaságok porosz királyi kormánytámogatása – és mindenki, aki ismeri a porosz viszonyokat, már eleve ismeri e támogatás szükségszerűen törpe méreteit is – mint gazdasági rendszabály nulla, de ugyanakkor ezáltal kiterjesztik a gyámsági rendszert, megvesztegetik a munkásosztály egy részét és kiherélik a mozgalmat. Mint ahogy a polgári párt Poroszországban főleg annak folytán járatta le magát és idézte elő mostani nyomorúságát, mert komolyan hitte, hogy az »új éráva|«[154] a régensherceg kegyelméből ölébe hullott a kormányzás, úgy a munkáspárt még sokkal inkább lejáratja majd magát, ha azt képzeli, hogy a bismarcki éra vagy akármilyen más porosz éra révén a király kegyelméből szájába fog repülni a sült galamb. Hogy kiábrándulás fogja követni Lassalle-nak egy porosz kormány szocialista beavatkozásáról táplált áldatlan illúzióját, ahhoz kétség sem fér. A dolgok logikájáé lesz a szó. De a munkáspárt *becsülete* követeli az ilyen kába ábrándok visszautasítását, még mielőtt ürességüket szétpukkantja a tapasztalat. A munkásosztály vagy forradalmi, vagy semmi."

Hát erre a 13-i levelemre 15-i levelével válaszolt, amelyben azt követeli, hogy minden „gyakorlati" kérdésben vessem alá magam az *ő* taktikájának, a „*Bismarck III*"-mal válaszol mint e taktika új példájával!! És most valóban

* *V. ö. 50. old. – Szerk.*

úgy látom a dolgot, hogy az a *ripők* modor, ahogyan a Hess elleni nyilatkozat alkalmából felvetette a kabinetkérdést, nem a Moses iránti gyöngédségből fakadt, hanem abból a *szilárd elhatározásból*, hogy a német munkásokhoz szóló figyelmeztetésünknek *semmi körülmények között* ne adjon helyet a „Sozialdemokrat"-ban.

Minthogy tehát mégis szakítani kell a fickóval, jobb lesz most mindjárt. Ami a német mesterlegényeket illeti, kiabáljanak csak, amennyit akarnak. Használható részük előbb-utóbb mégiscsak hozzánk fog csatlakozni. Ha az alábbi nyilatkozatot helyesled, másold le, írd alá és küldd el nekem. Minthogy sebtében firkantottam, módosítsd, amit nem megfelelőnek látsz, vagy írd egészen át, ahogy akarod.

Barátod
K. M.

Nyilatkozat
A „Sozialdemokrat" szerkesztőségéhez[155]

Alulírottak azzal a határozott kikötéssel ígérték meg közreműködésüket a „Sozialdemokrat"-ban és engedték meg munkatársakként való említésüket, hogy a lap szerkesztése a velük közölt rövid program szellemében történik. Egy pillanatra sem tévesztették szem elől a „Sozialdemokrat" nehéz helyzetét és ezért nem támasztottak olyan igényeket, amelyek nem egyeztethetők össze a berlini éghajlattal. Ismételten követelték azonban, hogy a kormánnyal és a feudális-abszolutista párttal szemben a lap legalább olyan merész hangot üssön meg, mint a haladópártiakkal szemben. A taktika, amelyet a „Sozialdemokrat" követ, kizárja azt, hogy az alulírottak továbbra is munkatársai legyenek. Alulírottak nézetüket a porosz királyi kormányszocializmusról és a munkáspárt helyes állásfoglalásáról az ilyen szemfényvesztéssel szemben már részletesen kifejtették a *„Deutsche Brüsseler Zeitung" 1847 szeptember 12-i, 73. számában*[156], válaszul a Kölnben akkor megjelenő „Rheinischer Beobachter" 206. számára, amely azt javasolta, hogy a „proletariátus" szövetkezzék a „kormánnyal" a „liberális burzsoázia" ellen. A *mi* akkori nyilatkozatunk minden szavát ma is aláírjuk.

Weydemeyer levelét holnap visszaküldöm neked. Mit szólsz a „Freiligrath–Blind-féle" *Eidgenossenschaft*hoz?[157]

Néhány napja egy karbunkulusom van a legbecsesebb testrészem alatt és egy furunkulusom az ágyékomon baloldalt. Ugyancsak kellemes.

32

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester,] 1865 febr. 20.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten Matzeratt levele.[148]

Ami Petzlert illeti – hát a fényképész egészen más Petzler, mint a másik. A fényképészt ugyanis láttam tegnapelőtt a Schiller Intézet[33] egy tudományos estjén, s ez a fickó legalább 20 évvel fiatalabb és egészen más külsejű. Hogy mi lett a muzsikussal, az ördög tudja.

Barátod
F. E.

[Ceruzajegyzet a levél hátlapján]

Tegnap tökéletesen elfelejtettem feladni a levelet. Hamburgból* még nincs válasz.

* Otto Meissnertől *(v. ö. 62. old.)*. – *Szerk.*

33

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]65 febr. 22.

Kedves Szerecsen,

Sebtében, mellékelve a nyilatkozat[155]. Schweitzer levele „szuperaljas". Ennek az alaknak az a feladata, hogy bennünket blamáljon, és minél tovább nyűglődünk vele, annál mélyebben süppedünk a sárba. Tehát minél előbb, annál jobb! Liebknecht leveleit és Schweitzerét szintén visszaküldöm. Rettentően lehordhattad Liebknechtet, ha az én levelemet „szívélyesnek" találta!

Mellékelem Meissner levelét. Ezúttal a nyomtatás[99] mégis gyorsan megy, ez a fő. Indítványára, hogy maga határozza meg a kiadás példányszámát, ezt válaszoltam: beleegyezem, de akkor *közölje* is velem, mennyi a példányszám, 2 Lajos-aranyért csak az *első* kiadást kapja meg.*

(NB. Azóta bizonyára elhatározta magát és befejezte a nyomtatást.)

Futtában

barátod
F. E.

* *V. ö. 442. old. – Szerk.*

34

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865 február 22. előtt.]

Kedves Frederick,

Mellékelten vasárnapi *szórakozásul* és csemegének titkos adalékok a bonapartista társaság krémjéről.[158]

A cédulát őrizd meg. Mrs. Lizzynek üdvözletem.

Barátod

K. M.

35

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 febr. 24.

Kedves Szerecsen,

Hallgatásod ma kissé nyugtalanít, mivel furunkulusokat és karbunkulusokat emlegettél, amelyek a legingerlőbb (vagy jobban mondva a leginger-lékenyebb) helyeken vannak. Remélem nem vagy fekvő beteg.

Annál is inkább csalódtam, mivel reméltem, hogy felvilágosítást kapok – Weydemeyer levele mellett – arról az óriási disznóságról, amit azok a fickók a „Sozialdemokrat"-nál a londoni munkásegylet ünnepségén elmondott beszédeddel csináltak. Tisztára „SD"-beszédet adnak a szádba. Eccarius ezt nem írhatta nekik.[159] Ez a becstelenség, és a következő számban a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung"[160] cikkének átvétele *az általános választójog ürügyén, amiről egyetlen szó sincs benne*[161], bizonyíték számomra, hogy ez a fickó* egyenest eladta magát, és az a feladata, hogy bennünket kompromittáljon. Remélem a nyilatkozat[155] már úton van. Egy pillanatig sem szabad tovább késlekednünk.

De milyen szamár a mi Liebknecht barátunk, aki köteles az újságot ellenőrizni és *elvből sohasem olvassa el!*

Barátod
F. E.

* Johann Baptist von Schweitzer. – *Szerk.*

36

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 febr. 25.

Kedves Fred,

Bocsáss meg, teljesen elfelejtettem Weydemeyer levelét visszaküldeni. Mellékelem. Ugyanúgy dr. Kugelmann levelét, csatolmányával, a tudálékos Miquel levelével együtt.[162] Hasonlóképpen Kugelmann receptjét (Nota bene: az a passzus Kugelmann levelében*, miszerint azt írtam, hogy meg akarom védeni Lassalle-t, *Blind* támadására vonatkozott.[56] Hát én most tiszta vizet öntöttem (Kugelmann-nak) a pohárba.** Kugelmann és Miquel levelét küldd vissza), amely különös módon éppen a betegség újabb kitörése után érkezett. Elkészíttettem a receptet és már szedem is a port, de mégis tudni szeretném, hogy Gumpert mit tart róla. A dolog igen kellemetlen. Az elmúlt évhez képest azonban az a különbség, hogy a fejemet *nem* érinti és *(amíg a hosszasabb ülés fizikailag nem kellemetlen)* teljesen munkaképes vagyok. Egyébként egész testemen érzem, hogy ez a vacak ismét mindenütt kitörni készül.

Strohn itt járt átutazóban. Még Hamburgban volt, amikor kéziratod[99] megérkezett, s még éppen volt annyi ideje, hogy Meissnernek elfogadásra ajánlja. Rüstow ugyanerről a témáról szóló kéziratát Strohn értesülése szerint elutasították. Apropó. Tettél-e lépéseket az újságoknál brosúrádat illetően, vagy én tegyek? Ezúttal maga Eccarius követte el az érthetetlen baklövést.[159] Amint a cikke megérkezett, nyomban (febr. 22) írtam neki és megkérdeztem, hogy Schweitzer *hamisította-e meg* a dolgot. Hát nem.

Amikor nyilatkozatunkat[155] elküldtem a szamár Wilhelmnek*** (febr. 23), ezt írtam neki:

„Abban a pár rövid kivonatban, amelyet Eccarius a Munkásegyletben tartott beszédemből közöl, akad egy és más, *ami az általam mondottaknak*

* *V. ö. 423. old. – Szerk.*

** *V. ö. 444–448. old. – Szerk.*

*** Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

éppen az ellenkezőjét tartalmazza.[159] Írtam neki erről, rábízva, hogy legközelebbi tudósításában helyesbíti-e vagy sem, mivel ez a *jelenlegi* körülmények között nem sokat számít."*

Eccariusnak és Liebknechtnek azért írtam, hogy *szükség esetén*, ha Schweitzer (aki éppen előzőleg kézhez vett magánlevelemből** természetesen nagyon jól tudta, hogy áll a dolog) megkísérelné Eccarius baklövését a maga mentségére felhasználni, visszavonulásának ezt az útját elvágjam. Közben bizalmasan megmondtam Eccariusnak, hogy míg Schw viselkedése nem teszi szükségessé, ne csináljon ügyet ebből a vacakból. Eccarius nagyon rossz állapotban volt, bizonyára ezért követte el azt a badarságot. Másrészt azt hiszem, hogy Schw, akinek Wilhelm felmondása már a kezében volt és ezért el volt készülve nyilatkozatunkra, gyönyörrel kapott a tudósításon, 1. hogy a *Poroszországról* szóló passzus révén megmutassa, milyen *extravagáns* dolgot követeltünk *tőle*, 2. a tudósítás befejező részével pedig demonstrálja, hogy ténylegesen mégis az *ő* nézetén vagyunk. Egyébként a derék férfiú elfelejti, hogy a *hozzá írt magánleveleimről* másolatot készítettem.***

Értesítettem Liebknechtet, hogy amennyiben Schw megtagadja a közlést, helyezze el a dolgot a „Berliner Reform"-ban[163] és egyúttal közölje ezt Schweitzerrel, és még azt is, hogy egyidejűleg elküldtem a nyilatkozatot két rajnai lapnak, ezúttal tehát Schweitzernek nincs módja *semmiféle késleltetésre*. Valóban elküldtem 2 másolatot Siebelnek, azzal a megbízatással, hogy *levelem vétele után két nappal* helyezze el a dolgot a *„Rheinische Zeitung"*-ban és a *„Düsseldorfer Zeitung"*-ban (az utóbbi a munkáslap), és tudósítson bennünket a helyi sajtó esetleges kommentárjairól.[164] Ezúttal tehát Schweitzer már nem változtathat a dolgon. Nem lepne meg, ha a lassalleánusok, különösen a hamburgi *„Nordstern"*-ben kijelentenék, hogy *eladtuk* magunkat a *burzsoáziának*. De annyi baj legyen!

A „Nemzetközi Szövetség"-nek sikerült az új Reformliga létrehozására alakult bizottságban a többséget úgy összeállítani, hogy az *egész vezetés* a mi kezunkben van.[165] A részleteket megírtam E. Jonesnak.

Párizsban olyan viszály tört ki saját meghatalmazottaink között, hogy Lubez-t tájékozódás és az ügy elsimítása végett Párizsba küldtük. Schilyt megbízólevelében segítőtársnak rendeltük melléje, és Schilynek magánutasításokat adtam.[166] Párizsban 20 000 jegyet[89] tudtunk volna eladni,

* *V. ö. 443. old. – Szerk.*
** *V. ö. 72–73. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 437–439. old. – Szerk.*

mivel azonban a társaság egyik része azzal vádolta a másikat, hogy Plon-Plon áll a dolog mögött stb., egyelőre fel kell függeszteni a jegyek kiadását. A fennálló katonai despotizmus természetes velejárója a nagyfokú kölcsönös gyanakvás (szerintem ezúttal mindkét részről indokolatlanul), és az embereknek nincs lehetőségük gyűlés vagy sajtó útján megegyezésre és megértésre jutni egymással. Ehhez még az a körülmény is hozzájárul, hogy a munkások láthatóan hajlamosak arra, hogy minden tollforgatót stb. *kirekesszenek*, ami persze badarság, hiszen szükségük van rájuk a sajtóban, de a tollforgatók folyamatos árulását tekintve megbocsátható. Másrészt az utóbbiak gyanúsítanak *minden olyan munkásmozgalmat*, amely szembehelyezkedik velük.[167]

(Ezekről a „tollforgatókról" jut eszembe, hogy az itteni munkások (*angolok*) a *„Bee-Hive"* 3 hónapon belül esedékes átalakításakor *engem* akarnak *szerkesztőnek megtenni*, s ezt már közölték velem. Én azonban mind a 24 oldaláról meghányom-vetem a dolgot, mielőtt erre vagy arra egyetlen lépést is tennék.)

Így hát Párizsban is az egyik oldalon *Lefort* áll (tollforgató, amellett tehetős ember, tehát „burzsoá", de makulátlan hírű, és ami a belle France-ot* illeti, Szövetségünk tulajdonképpeni alapítója), a másik oldalon pedig *Tolain*, *Fribourg*, *Limousin* stb., akik munkások. Nos, majd tudósítlak a dolog kimeneteléről. Mindenesetre egy ismerős, Wolff, aki éppen most tért vissza Párizsból, arról tudósít, hogy az érdeklődés a „Nemzetközi Szövetség" iránt intenzív. A *„Débats"*[168] is beleártotta magát a dologba.

Ami a londoni trade-unionokat stb. illeti, mindennap új csatlakozási nyilatkozatok jönnek, így idővel hatalommá válunk.

De ezzel a nehézségek is elkezdődnek. Mr. *Beales* (*a middlesexi jegyző*, jelenleg az egyik *legnépszerűbb* ember Londonban, a Lengyel Liga[93] elnöke, az új Reformliga alapítóinak egyike, valójában közvetítő a munkások és a középosztály között, emellett ráadásul *becsületes* és jó szándékú) már jelöltette magát Tanácsunk tagjává. Az alkalmat ehhez az szolgáltatta, hogy albizottságként vele együtt készítettük elő jövő szerdára a lengyel gyűlést (Townshend márki elnökletével).[169] Nagyon kínos volt számomra a dolog. *Erőszakos* beavatkozással természetesen megakadályozhattam volna, mivel a kontinensről valók mind velem szavaztak volna. Efféle megosztást azonban nem óhajtottam. Tehát magánlevelek** útján rávettem a vezető

* – szép Franciaországot – *Szerk.*

** *V. ö. 440–441. old.* – *Szerk.*

angol tagokat, hogy Beales ajánlója* *ne* ismételje meg javaslatát. „*Hivatalos*" okként az szerepelt, 1. hogy Beales a következő parlamenti választáson Marylebone képviselőjelöltje lesz és hogy Szövetségünknek mindenképpen el kell kerülnie a látszatát is annak, hogy bármiféle parlamenti becsvágyat szolgál; 2. hogy Beales és mi jobban tudunk egymás kezére dolgozni, ha különböző hajókon vitorlázunk. Így ez a veszély egyelőre elhárult. Egyébként más parlamenti képviselők, mint Taylor stb. (olyan fickók, akik Mazzinival állnak kapcsolatban), már bátorkodtak velünk közölni, hogy a mostani időpont *nem célszerű* egy lengyel gyűléshez. Tanácsunk útján azt válaszoltam, hogy a munkásosztálynak megvan a saját külpolitikája, amely egyáltalán nem ahhoz igazodik, amit a középosztály célszerűnek tart. Ez mindig célszerűnek tartotta, hogy a lengyeleket egy újabb felkelés kezdetén biztassa, a felkelés előrehaladása folyamán diplomáciája útján elárulja, s amikor Oroszország leverte a felkelést, cserbenhagyja őket. A gyűlés célja valójában mindenekelőtt a pénzbeli támogatás. Talán haljanak éhen a szegény emigránsok (*ezúttal legnagyobbrészt munkások* és *parasztok*, tehát korántsem élvezik Zamoyski herceg és társai pártfogását), mert az angol középosztály szerint éppen most célszerűtlen Lengyelországnak akár csak a nevét is említeni?

A mellékelt kivágás a „*Morning Star*"-ból Blind úrtól származik.[170] Mazzini, aki Fontanának kijelentette, hogy Blind *hazug*, mégis feldühödött azon, hogy az *ő* itteni *olasz munkásszövetsége*[21] „Üzenet"-emet [31] a világnak olaszul közreadta, a Mazzini úr által *kifejezetten* követelt kihagyások, pl. a középosztály elleni passzusok kihagyása nélkül.

Barátod
K. M.

Apropó. Némi portói és claret a jelen körülmények között igen jót tenne nekem.

* William Dell. – *Szerk.*

37

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]65 febr. 27.

Kedves Szerecsen,

Mivel *pozitív* ígéretet tettél nekem, hogy Meissner igenlő válasza esetén *azonnal* lépéseket teszel az újságokat illetően*, ezért arra hagyatkoztam, hogy ez már megtörtént. Mindazonáltal, minthogy nincs veszteni való idő, ma elküldtem Siebelnek**, Liebknechtnek és Kleinnek Kölnbe (a „Rheinische Zeitung" miatt) a szükséges anyagot.[171] Ha vannak még embereid, akik tehetnek valamit, akkor írj nekik – talán Kugelmann? Levelét mellékelten visszaküldöm, ugyanígy Miquelét, akinek az elméletet a polgármesteri méltóság piedesztáljához és a polgár-barátsághoz idomító nagyokosságán igen jót mulattam.[162] Körülbelül így képzeli el majd magának a világot Heinrich Bürgers, ha egyszer megadatik neki, hogy Nippes vagy Kalscheuren polgármestere lehet.

Jones ismét ülésezik, még nem tudtam találkozni vele. Holnap majd bővebben, hetet üt az óra, és fel kell adnom a levelet.

Barátod
F. E.

Portóim nincs raktáron, és előbb be kell szereznem, de haladéktalanul gondoskodom róla.

---

* *V. ö. 62. old. – Szerk.*
** *V. o. 449. old. – Szerk.*

38

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 március 3.

Kedves Szerecsen,

Meg kell bocsátanod, hogy ezen a héten elhanyagoltam az írást. Borkheim volt itt és nagyon lefoglalt, ma este utazott el, ráadásul jött a gyapotpánik Sherman előnyomulása[77] következtében, és a végeláthatatlan írogatások és hiábavaló kísérletek, hogy készleteinken túladjunk. Azt hiszem, Richmondot 14 napon belül kiürítik és 4 héten belül megvívják az utolsó döntő csatát, hacsak Lee valamilyen csoda révén nem húzza el még 2–3 hónapig.

Most haza kell mennem, még írnom kell Meissnernek és Siebelnek, aki nagyon igyekszik – azt mondja, már elküldte neked a nyilatkozatot.[164] Örvendetes, hogy a dolog végre közzé van téve – az átkozott „Sozialdemokrat" március 1-i számában *még semmi sincs* – vagy talán megpróbált visszakozni?[172] Nagy kő esett le a szívemről, hogy végre megtörtént a szakítás ezzel a néppséggel. Most hát itt a Bismarckról szóló nagy zárócikk[173], amelyben mindent jóvá kellett volna tenni. O jerum, jerum, jerum.[174]

Barátod
F. E.

Tisztességes portóit mostanáig hamarjában nem tudtam felhajtani, de a claretet tegnap elküldtem. A portóinak még utánanézek.

39

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]65 március 4.

Kedves Fred,

Nyilatkozatunk[155] ma benne van a „Sozialdemokrat"-ban. Schweitzer úr, azzal az ürüggyel, hogy ezeknek az „uraknak" a nyilatkozatához mit sem szükséges hozzáfűzni, „mélyértelmű szófosó" vezércikkeinek egyikét „*anonim*" mégis nekünk szentelte.[172] Lassalle és B. Becker, „az emberiség elnöke", mindörökre! Mindenesetre kezemben van az igen alázatos felkérő levél Schweitzer úrtól stb. Siebel küldött 5 újságot („Barmer", „Elberfelder"[175], „Düsseldorfer", „Rheinische", „Neue Frankfurter") a nyilatkozattal. A mellékelt kivágás az „*Elberfelder*"-ből való. Örülök, először is annak, hogy „kint" vagyunk belőle, másodszor annak, hogy „benne" voltunk. Az utóbbi nélkül sohasem hatoltunk volna be „Lassalle rejtelmeibe".

Brosúrádat[99] illetően (nyomtatásban *igen jól* fest; egy esetleges 2. kiadásnál csak itt-ott kellene egy-egy mondatot változtatni benne) írtam Kugelmann-nak (a receptjét küldd vissza nekem*). Tudnál nekem még 2 példányt küldeni? Ugyanis Eccarius útján két rövid közleményt szeretnék elhelyezni Bender szennylapjánál** (London) és a „*Hermann*"-nál, de ez a 2 példány mellékelése nélkül aligha sikerül.

A „*lengyel gyűlés*" (szerdán) igen jól zajlott le, és *népes* volt, jóllehet a burzsoák, miután „célszerűtlennek" nyilvánították, mindent elkövettek meghiúsítása érdekében.[176]

A francia ügyek nagyon kuszák.[90] Az erről szóló beszámolót, valamint Schily jelentését (amelyből még ma kivonatokat kell lefordítanom az albizottság számára, ill. ismertetnem velük) a legközelebbi levélben kapod meg. Most csak annyit, hogy jelenleg áll a harc eredeti munkásképviselőink és a szociális politikai urak (beleértve a Mosestól olyannyira megcsodált „Asso-

* *V. ö. 79. old.* – *Szerk.*

** „Londoner Anzeiger". – *Szerk.*

ciation" főnökét*) között azért, hogy *ki* legyen velünk összeköttetésben. A [francia]**, különösen a *párizsi* munkások (jóllehet 25 más francia várossal is vannak már kapcsolataink), a londoni Tanácsot valósággal „külügyi" munkáskormányzatnak tekintik.

Wolff őrnagy, miután leülte fogságát Alessandriában, visszatért.

Apropó. Említettem már neked, hogy *Mazzini* később mégiscsak „nemtetszését" (és rokonszenvét K. Blind iránt, akiről ő maga kijelentette, hogy „hazug"***) fejezte ki bizalmasan Fontanának?

Borod tegnap megérkezett, köszönettel vettem.

Sógorom Fokföldről° egy hete ismét itt van, jövő kedden utazik el. Vele jött az unokahúgom°° (nővéremnek, Schmalhausen özvegyének a lánya) Maastrichtból, akit körülbelül egy hét múlva vissza kell vinnem.

Különféle érzékeny és „kellemetlen" helyeken ismét elővett a régi baj, emiatt az ülés nehezemre esik.

Apropó: A Lupus-ügy[2] még nem intéződött el véglegesen? Hasonlóképpen Borchardt úrtól soha egyetlen szót sem hallottam azokról a hátralékos pénzösszegekről, amelyeket be akart hajtani. A mellékelt iromány ból megláthatod, hogyan támasztanak velem szemben mindenféle olyan igényeket, amelyekről már teljesen megfeledkeztem. Ez az utolsó, amely mostanáig a „Neue Rheinische Zeitung"[177] idejéből felbukkant. Emellett a lehető legnagyobb tapintattal kell kezelnem a dolgot, mert a fickók máskülönben nyilvános botrányt csinálnak.°°°

A Konföderáció[127], úgy látszik, a végét járja.

Üdvözlet.

Barátod
K. M.

Nem tudnád elküldeni nekem a manchesteri sajtónak a gyapotválságra vonatkozó írásait?+

---

* *V. ö. 90. old. – Szerk.*
** *A kéziratban olvashatatlan. – Szerk.*
*** *V. ö. 82. old. – Szerk.*
° Johan Carel Juta. – *Szerk.*
°° Karoline Schmalhausen. – *Szerk.*
°°° *V. ö. 89–90. old. – Szerk.*
\+ *V. ö. 24., 36. old. – Szerk.*

40

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 március 6.

Kedves Szerecsen,

Megkaptam tegnapelőtti leveledet, ma pedig a „Sozialdemokrat"-ot is azzal a nevetséges cikkel, amelyben kiközösítenek bennünket.[172] Ez valóban mulatságos.

Náthám miatt ma a nap nagy részét itthon töltöttem, de mihelyt lehet, el akarok menni az ügyvédhez a Lupus-ügy miatt.[2] Minden rendben van, mihelyt az ügyvéd elkészíti az egyenleget; Borchardt a neki járó 100 £-et megkapta (ti. az általa behajtott pénzösszegek levonása után), a Schiller Intézet[33] is a 100 £-et, valamint kb. 150 £-et adtam az ügyvédnek az adók fedezésére, és csak az ő számláját várom, hogy azután nyomban elküldjem neked a fennmaradó részt. Néhány napon belül készítek neked egy ideiglenes elszámolást, hogy lásd, körülbelül miként áll a dolog.

Mellékelem Siebel és egy bizonyos Lange dolgait.* Mit szólsz hozzá? Majd küldd vissza, és *Meissner* levelét is, amelyre a vele folytatandó levelezésemhez szükségem van. Elküldöm neki a kivágásokat, hogy lássa, nekünk is vannak embereink, akik a dolgokat szorgalmazzák.

A „Kölnische Zeitung"[178] is közölte nyilatkozatunkat[164], ám csak azokig a szavakig, hogy a „SD" taktikája kizárja további közreműködésünket.

Bruhn levelét mellékelten visszaküldöm. Hogy az ördögbe történhetett, hogy ennek az alaknak pénzzel tartozol?** Mennyiről van szó? azonnal elküldöm neked.

A brosúrából[99] 2 példányt ezennel küldök. Ezek az utolsók. De ismét rendeltem néhányat. A brosúra hirdetése benne van a „Kölnische Zeitung"-ban.

Melyek a „manchesteri sajtónak a gyapotválságra vonatkozó írásai, amik-

* *V. ö. 458–461. old. – Szerk.*

** *V. ö. 86., 89–90. old. – Szerk.*

ről beszélsz?" Talán a Relief Committee-ről[35] van szó? Maclure-t már régóta nem láttam, mihelyt találkozom vele, megkérdezem ezt tőle.

Gumpert nincs valami nagy véleménnyel Kugelmann foszforsavas kalciumáról. Mindenesetre, ez nem specifikus szer. Ő azt mondja, hogy arzént kell szedned. A receptet mellékelten visszaküldöm.

Most a Schiller Intézetbe kell mennem, hogy elnököljek a bizottságban. Apropó, az ottani fickók egyike, egy vegyész*, nemrég elmagyarázta nekem a Tyndall-féle napsugárzás-kísérletet**. Nagyszerű dolog.

Barátod
F. E.

* Valószínűleg Karl Schorlemmer. – *Szerk.*
** *V. ö. 69. old.* – *Szerk.*

41

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 március* 7.

Kedves Fred,

Sógorom** ma visszautazik Fokföldre. Ki kell kísérnem őt a hajóhoz. Ezért nincs időm, és igen röviden csak a következőt:

1. *Ad vocem**** *Bruhn.* Egy párizsi munkás levelet kapott egy hamburgi munkástól, miszerint Bruhn mindenféle rágalmakat terjeszt rólunk. Először, hogy én adósa vagyok neki 60 tallérral, amit nem fizettem vissza. Másodszor, hogy te és én a porosz kormánynak, illetve „Stieber rendőrtanácsosnak" eladtunk egy kéziratot az emigránsokról.[179] A párizsi elküldte a levelet Lessnernek, Lessner meg nekem. Én nyomban válaszoltam Lessnernek, hogy közölje a párizsival: *soha* nem volt (akkor úgy tudtam) semmiféle pénzügyletem Bruhnnal, egyáltalán, münchhausiádának[180] tartom, hogy Bruhnnak valaha is lett volna 60 tallérja. Továbbá: felvilágosítást adtam a kézirattal kapcsolatos Bangya-ügyről, hivatkozva 1853 áprilisi° nyilatkozatunkra a „New Yorker Kriminalzeitung"-ban[181] és a „Vogt úr"-ban az idevágó ilyen és ilyen oldalakra[182]. Hát jó – erre jött Bruhn levele. Nos, átkutattam agyam rekeszeit, és azt hiszem, a következőket tudom felidézni: 1849 tavaszán Hamburgba mentem, hogy ott pénzt szerezzek a „Neue Rheinische Zeitung" számára. Éppen annyi volt a zsebemben, hogy Hamburgba utazzak. 14 napig azonban egy első osztályú szállodában laktam. Frisch bárónak, aki nekünk később pénzbeli támogatást akart küldeni, megmondtam, hogy a szállodaszámla kifizetéséhez és a visszautazáshoz pénzre van szükségem. Nos, valami olyasmi dereng nekem, hogy mivel én nem akartam a pénzt „ajándékba" elfogadni, ő pedig a maga részéről nem kívánta visszakapni, megállapodtunk, hogy *Bruhn* kapja meg, aki akkor is olyan toprongy volt, mint most. Én ezt az egész szart elfelejtettem; Bruhn-

* *A kéziratban:* május – *Szerk.*

** Johan Carel Juta. – *Szerk.*

*** – *Kapcsán (szó szerint:* „a szóhoz") – *Szerk.*

° *A kéziratban:* 1852 januári – *Szerk.*

nak pedig most azt írtam: nem emlékszem semmiféle *vele* kötött pénzügyletre. Mivel Hamburgból Kölnbe való visszatérésemkor a „N Rh Z"-ot betiltották, engem pedig elűztek Poroszországból, az akkori események forgatagában *én* lehet, hogy megfeledkeztem a dologról. Akkor is feltűnő, hogy 1849-től 1865-ig várt azzal, hogy engem *emlékeztessen*. Mindazonáltal a dolog egyszerű. Írja meg, hogy szerinte *mi* a követelése, és küldje meg nekem Grübel címét. Én aztán majd írok Grübelnek. Ha ő *megerősíti* Bruhn állítását, a követelése ki lesz egyenlítve. De erre a tájékozódásra okvetlenül szükség van, mivel én még *a jelen pillanatig* sem vagyok biztos a dologban, és mert effajta követelésekkel engem valóban hallatlan módon kiszipolyoztak.

2. A *Schilytől való mellékletből* láthatod, mi történt Párizsban, ahová elküldtük Le Lubez-t, hogy az ott kitört viszálykodásokat elsimítsa. (*Schilyt* is teljhatalommal ruháztuk fel a tárgyalásokra*, minthogy ismertük Le Lubez részrehajlását Lefort iránt.[90] Itt mellesleg megjegyzem, hogy *Béluze*, a Népbank[183] elnöke, aki azt a néhány párizsi szövetkezetet vezeti, valamint a szövetkezetek „L'Association" című orgánuma Lefort *mellett* van.) A *továbbiról*, ami – akciónkat illetően – csak ma este dől el, a *legközelebbi levélben*.

3. Visszatérek a *Siebel*-féle dolgokra. *Nagyon helytelennek* tartom, hogy a „Düsseldorfer Zeitung"-nak küldött újsághírt[171] *London*ból keltezi; tehát *engem* vélhetnek a valószínű szerzőnek.

4. Mellékelten Liebknecht levele.

5. Mellékelten egy másolat a Szövetség genfi szekciójának körleveléről.[184]

6. Mellékelten Meissner levele.

7. *Lange*: nem kell őt éppenséggel megbántani.** Írd meg neki, hogy legjobb, ha postán elküldi neked a dolgot, 2 példányt, amiből te az egyiket majd mindig elküldöd nekem. Mint ezt ő maga is – helyesen – belátja, nekünk a legutóbbi tapasztalat után *egyelőre* tartózkodnunk kell bármely német lapban való közreműködéstől. Neki természetesen ugyanúgy jogában áll, mint bármely más folyóirat-szerkesztőnek, hogy brosúrádból[185] tetszés szerinti részleteket közöljön.

Üdvözlet.

Barátod

K. M.

Megjelent a Blind-féle „*Eidgenosse*" első száma (2 ív), csupán Blind, Struve, Rasch cikkei vannak benne. Közhelyek. A címlapon rajz: egy kéz tőrt emel, hogy a „tirannust" megölje.[186]

* *V. ö. 80–81. old. – Szerk.*

** *V. ö. 87. old. – Szerk.*

42

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865] március 10.

Kedves Fred,

Ma csak néhány sort írhatok, mert mással vagyok elfoglalva.

Herwegh és Rüstow nyilatkozata jó. Schweitzer úr arcátlansága, aki végtére is tudja, hogy nekem csak az ő saját leveleit kellene nyilvánosságra hoznom – mesébe illő. De ugyan mit is csinálhatna ez a beszart kutya.

A firkálmány, amelyet a „Neue Frankfurter Zeitung"-ból idéz, mint bizonyára már kitaláltad, a studiosus „Blind" műve.[187] Elküldöm neked a demokrácia bukott királyai és a Holloway-szerű „önreklámozók" és „feldicsérők" e „lakájának"* első számát. Küldened kell néhány adomát erről az alakról Siebelnek, hadd terjessze őket a különböző lapokban.

Egyébként, ha brosúrád[185] megérné a 2. kiadást, akkor egy rövid bevezetésben néhány szóval hivatalosan ki lehetne fejteni a *mi* álláspontunkat a lassalleista disznóságra és a „Sozialdemokrat"-ra vonatkozóan. Természetesen méltóságunkon *aluli* volna kis lapocskákban közvetlenül összeakaszkodni ezzel a csőcselékkel.

Üdvözlet.

Barátod
K. M.

* „*Der deutsche Eidgenosse*". – *Szerk.*

43

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 március* 11.

Kedves Szerecsen,

Schweitzer szemérmetlensége valóban egyenest nevetséges. De tanúsítja, hogy kiválásunk milyen súlyosan érintette őt, és milyen jól tudja, hogy lapocskája** szempontjából *nagyon sok* függ ettől. Hogy Herwegh és Rüstow *csatlakoztak* a **mi** nyilatkozatunkhoz, minden lehetséges.[187] Schweitzer pedig, főleg a Rajnánál, hamarosan észreveszi majd, mit ér az ő hetvenkedése. Siebel kitűnően terjesztette a brosúrát[185]. A „Bonner Zeitung"[188] már 2 ízben közölt terjedelmes részleteket belőle és még továbbiakat akar hozni. A „Rheinische Zeitung" is közölt egy hosszú részletet. Pozíciónk a rajnai munkásoknál olyan, hogy egy klikk agitációja ellenünk nem sokat tehet.

Siebel már elküldte nekem a cikkecskét a „Neue Frankfurter Zeitung"-ból. Studiosus Blind hű önmagához. Annak a néhány lassalle-i szólamnak egy egész esztendőre futnia kell nála. A „lakájt"*** még nem kaptam meg.

Az örökség ügy el van intézve, az ügyvéd jövő héten elküldi az elszámolást, még kb. 10 shillingnyi követelése vagy fizetnivalója van, nem tudta pontosan. Így tehát a pénzt hétfőn elküldhetem neked.[2] Egyelőre mellékelem az *én* elszámolásomat, amely szerint kb.° £ jár neked.

Miféle elképzelései vannak Liebknechtnek Manchesterről! Nincs mit ennie és azt kérdezi tőlem, hogy mibe kerül itt egy ház *„kerttel"*![189] Egyáltalán, a fickó teljesen meghülyült. Schweitzer azért nem *tudta* eladni magát Bismarcknak, mert ezt egyébként az öreg nember°° útján *kellett* volna megtennie!

Egyébként az új mozgalom szörnyen megizzaszt. Az ördög vinné el –

---

* *A kéziratban*: február – *Szerk.*

** „Sozialdemokrat". – *Szerk.*

*** „Der deutsche Eidgenosse". – *Szerk.*

° *A kéziratban a számjegy hiányzik.* – *Szerk.*

°° Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*

egész nap levelezni az üzleti ügyekben, utána pedig még éjjel 1, 2 óráig a párt, a kiadó stb. ügyeiben.

Siebel elküldte nekem Lange brosúráját.[190] Zavaros, Darwinnal vegyített malthusiánus, mindenfelé kacsingat, mégis van benne néhány csinos dolog Lassalle és a burzsoá konzumfickók[191] ellen. A napokban elküldöm neked.

Mellékelten visszaküldöm Schily levelét is, amelyen jót mulattam. Az öreg bajtárs igen ügyesen tölti be diplomáciai funkcióit.[166] Hogyan simítottátok el a dolgot?

Jonesszal semmire sem lehet menni. Alig fejeződtek be a bírósági tárgyalások, elkezdődtek az esküdtszéki ülések. A bűnözés, úgy látszik, legszebb virágkorát éli.

Isten veled, szívélyes üdvözletem a hölgyeknek.

Barátod
F. E.

W. Wolff végrendeletének végrehajtása		Tartozik		
Steinthal és Co.-tól befolyt	incl. kamatok	1083.	9.	3. £
Heywood Fivérektől befolyt	incl. kamatok	234.	14.	9. £
Dr. Borchardt által behajtott kintlevőségekért		66.	13.	– £
		1384.	17.	– £

	Követel			
Marxnak kifizetve	234.	14.	9. £	
Marxnak kifizetve	350.	–.	–. £	
Marxnak kifizetve	200.	–.	–. £	
Marxnak kifizetve	40.	–.	–. £	
	824.	14.	9. £	
Borchardtnak kifizetve	100.	–.	–. £	
A Schiller Intézetnek kifizetve	100.	–.	–. £	
Engelsnek kifizetve	100.	–.	–. £	
Wood ügyvédnek kifizetve	150.	–.	–. £	
Borchardt útján kifizetve: Háztulajdonosnak	13.	4.	9. £	
Temetési költségekre	57.	11.	–. £	
2 számlára	1.	2.	4. £	
Örökösödési adóra	30.	–.	–. £	1376. 12. 10 £
	Egyenleg			8. 4. 2. £

Ehhez jön még némi kamat, amelyet a november 9. óta eltelt időre kell térítenem neked (amikor a fennmaradó kb. 633 £-et Steinthaltól megkaptam, de először csak 200 £-et küldtem részedre, és más kifizetésekkel is késlekedtem). Ennek ma nem tudok utánanézni, mert a pénztáros már elment, és az illető könyvet elzárta. Wood elszámolásával együtt ezt is megkapod, de ez nem lehet sok. A kamatnyereség főleg abból ered, hogy ez a 633 £ májustól novemberig Steinthalnál maradt, ami kb. 16 £-et tett ki, s ennyivel többet kaptál.

44

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 március 13.

Kedves Engels,

A pénzelszámolásnál annyiban tévedsz, hogy *1864 június 8*-án 235 £-et, *július* elején 350 £-et (a levélen, amelyben a pénz volt, nincs keltezés, de látom július 5-i leveledből, amelyben a pénz elküldéséről értesítesz) és *nov. 9*-én 200 £-et küldtél, viszont az elszámolásban utolsóként szereplő 40 £-et mint *esetlegest jelezted* (a mellékelt nov. 9-i levélben), de *sohasem küldted el*. Remélem, hogy könyveid újbóli átnézésével meggyőződsz erről, és ebben az esetben a pénzt haladéktalanul elküldöd nekem, mielőtt elutazom a kontinensre (unokahúgommal*), amire alkalmasint a hét végén kerül sor.[192]

Ami a *Schweitzer-féle arcátlanságot* illeti, más elhatározásra jutottam. Vannak bizonyos dolgok, melyeket az ember szívesen feltár a közönségnek, de ezt csak *egyenes kihívásra való válaszként* lehet megtenni, amikor tehát a válaszolásra alkalmas időpontot nem szabad elszalasztani. És ez az alkalom kínálkozik Schweitzernek a Blind-féle vacakot idéző széljegyzete esetében.[187] A „*Düsseldorfer Zeitung*"-ban akarok válaszolni, mégpedig *mindkettőnk nevében*, de csak *az én nevemmel* jegyezve, mert *nevetséges volna téged is felelőssé tenni az „Achilles"-ért*[193], és mert egyáltalában (*még csak* a tervem szerint) főleg Schweitzer hozzám írt leveleit fogom idézni.

Tervem tehát a következő:

Schweitzer leközöl a „Neue Frankfurter Zeitung"-ból általa hazugságoknak tudott hazugságokat. (A cikk a lapban szerkesztőségi cikk volt vagy micsoda?) Nevezetesen: 1. a nekünk megküldött és „kézirat gyanánt kinyomtatott prospektus" nem tartalmazta sem Lassalle nevét, sem egyetlen szavát. (Liebknecht ezt megakadályozta.) 2. Azon szemérmetlenség miatt, hogy kondoleáló magánlevelemből egy passzust kiragadott Lassalle szolgai di-

* Karoline Schmalhausen. – *Szerk.*

csőtésének ki- és beharangozására, Schweitzer dec. 30-i levelében a *legalázatosabban* bocsánatot kért tőlem. 3. Schweitzer 64 dec. 30-tól 65 febr. 15-ig (ez volt az utolsó levele) írt leveleiből vett rövid szemelvényekkel kimutatom, hogy a „*taktikával*" kapcsolatos konfliktus az *első* mutatványszámtól* kezdve kilépési nyilatkozatunkig[164] állandóan fennállott, semmiképpen sem hirtelen, a hajánál fogva ráncigáltuk elő, amint azt a tisztelt Schweitzer úr a Blind-féle vacakkal alátámasztva előadja. Ez a Schweitzer leveleinek szemelvényeiből összeállított rövid mozaik egyúttal azt is megmutatja, hogy milyen *szolgaian* viselkedett velünk szemben ez a barom, aki miután a rúgást megkapta, egyszeriben *aljas* lett. Épületes olvasmány ez polgároknak és munkásoknak (és Rüstownak) egyaránt. Egyáltalán jó *bevezetés* a „lassalleanizmussal" való szakításhoz, amely előbb-utóbb mégis csak elkerülhetetlen. (A studiosus Blinddel szemben, ha ez a féreg netán újra előbújna, Lassalle-t természetesen mindig is úgy kezelném, mint egy halott oroszlánt egy élő szamárral szemben. Tisztességtelen dolog, hogy egy „oly műveletlen" badeni kocsmáros egyáltalán azonos szintre helyezze magát azzal az emberrel, aki Hérakleitosszal és a római örökösödési joggal foglalkozott.)

Írd meg postafordultával, helyesled-e a tervemet, mert nincs veszteni való időm. (Ne felejtsd el azt is megírni, hogy a Blind-féle hugyozás milyen formában jelent meg a „Neue Frankfurter Zeitung"-ban.) Ezt szükségesnek tartom.

Jóllehet nincs részem abban az élvezetben, mint neked, hogy az Okossal** levelezhessem, viszont abban sem, hogy az Okost becsaphassam, mégis, az utóbbi időben, eltekintve az állandó furunkulusoktól, pokolian be voltam fogva, tegnap például csak hajnali 4 órakor kerültem ágyba. A könyvön[37] folytatott munkám mellett hallatlanul sok időt vesz igénybe a *Nemzetközi Szövetség*, minthogy valójában én vagyok ennek a históriának a vezetője. És micsoda időveszteség! (Éppen most, amikor egyidejűleg zajlik a dolog a franciákkal, itt meg a választójogi história[165] stb.) Pl. a francia kalamajka:

Febr. 28. Tolain és Fribourg megérkezik Párizsból. A *Központi Tanács*** ülése, ahol kifejtik álláspontjukat, és éjjel 12 óráig civakodnak Le Lubezvel. Majd pótülésezés a Bolleter kocsmában, ahol még mintegy 200 tagsági jegyet[89] kellett aláírnom. (Most úgy módosíttattam ezt a hülyeséget, hogy aláírásunkat rávésték egy klisélemezre, és csak a főtitkár írja alá saját kezű-

* A „Sozialdemokrat" 1864 december 15-i száma. – *Szerk.*

** Gottfried Ermen. – *Szerk.*

*** *Ezután egy olvashatatlan szó következik.* – *Szerk.*

leg. Ám a régi kiadásból még fennmaradt 1000 tagsági jegyet a régi módon kellett aláírni.)

Március 1. Lengyel gyűlés.[176]

Március 4. Albizottsági[22] *ülés a francia kérdésről* éjjel 1 óráig.

Március 6. Albizottsági ülés ugyanerről éjjel 1 óráig.

Március 7. A Központi Tanács ülése éjjel 12 óráig. *Határozathozatal.* (*Mellékelem a határozatokat* azzal a magánutasítással együtt, amelyet a Központi Tanács küldött Schilynek, akit, mint az V. határozatból látod, a *Központi Tanács párizsi képviselőjévé* (*nagykövetévé*) *neveztek ki.*)[194]

(Ez a március 7-i ülés, amelyen Le Lubez teljesen megbukott, nagyon kínos, viharos volt, és különösen az angolokra olyan benyomást tett, hogy a franciáknak valóban szükségük van egy Bonaparte-ra!) Közben még az emberek *ide-oda futkosása* hozzám a konferencia miatt, mely múlt szombaton (március 11-én) zajlott le Brighttal stb.[195] A konferenciáról röviden beszámoltam Jonesnak (pénteken már előre megkért erre), és megbíztam, hogy továbbítsa neked a levelet.

De mit tehetünk, kedves barátom? Aki A-t mondott, annak B-t is kell mondania.

A mellékelt „*Nordstern*"-ből (lásd az első 2 vezércikket) láthatod, hogy Bruhn, irántunk táplált gyűlölete ellenére, *kenyéririgységből* nyomban kirohant Schweitzer *ellen.*[196] Ez igen fontos, mivel Bruhn lapja a régibb, és mindenesetre ilymódon *egyenetlenség* támadt *a fickók saját táborában.*

Ezen a héten rövid jegyzet jelenik meg brosúrádról[197] Bender „Anzeiger"-ében. A „*Hermann*"-nak (Juchnak) elküldtem a brosúrát azzal, hogy a *saját* véleménye szerint ítélje meg stb. Erre majd sor kerül.* Azért választottam ezt a formát, mert Juchnak mindig kigúnyoltam a Blind által, Blind érdekében, Blindről a „Herm"-nak küldött közleményeket, és mi ketten itt *egy* személynek számítunk.

Üdvözöl

K. M.

* *V. ö. 99. old. – Szerk.*

45

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 március 14.

Kedves Szerecsen,

A história a 40 £-gel csakis az erről a históriáról novemberben készített felállításon alapul, amelyben ez a 40 £ a te javadra történt „készpénzfizetésként" szerepel, de keltezés nélkül. Magamnak is úgy tűnt, hogy ezt a 40 £-et *még nem* küldtem el neked, de mivel nem volt alkalmam arra, hogy utánanézzek, csak a naplóhoz tarthattam magam. Ma megnéztem a számlámat a főkönyvben, de abból sem tudok erre vonatkozóan semmit kideríteni. Egyébként, ha te a 40 £-et nem kaptad meg, és ugyanakkor nekem is úgy rémlik, hogy így áll a dolog, akkor ez elegendő – máris kiadtam az utasítást a pénztárosnak, hogy holnap készítse ki a pénzt.

A „Düsseldorfer Zeitung"-ban teendő nyilatkozattal kapcsolatos ügyben teljesen egyetértek veled.* Bármennyire fütyülök is rá általában, hogy Schweitzer úr megenged-e magának valami szemérmetlenséget, mégis bosszantott, hogy ez a közönséges jöttment csibész büntetlenül így ágálhasson ellenünk. Azonkívül, ha talpnyaló levelei *most* nem kerülnek nyilvánosságra, később már egyáltalán nem lehet őket felhasználni. Mindig jó, ha egy ilyen alaknak időnként az orrára koppintanak. Tehát csináld meg azonnal, és kérd meg Dresemannt, küldjön 2 példányt, hogy az egyiket megkaphassam.

Futtában.

Barátod
F. E.

---

* *V. ö. 95. old. – Szerk.*

46

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 március 18.

Kedves Fred,

Igen sok és részben fontos dolgot kellene neked megírnom. Mivel azonban holnapi elutazásom[192] miatt rengeteg a tennivalóm, így csak a következő tényeket:

A bankjegyek másik felét megkaptam.

A pénzesutalványt elküldheted a feleségemnek.

Bender céduláját, amelyben brosúrádból[185] 50 darabot kér stb., magam küldtem el *O. Meissnernek*, mivel ma okvetlenül írnom kellett neki. Lehetséges, hogy Meissner válasza *túl későn* érkezik a *„Londoner Anzeiger" következő* számához. Minthogy pedig Bender tudja föltétlenül a legjobban terjeszteni Angliában az effajta dolgokat, küldj neki **haladéktalanul**, ha tudsz (azaz ha magad ismered a dolgot) *feljegyzést a brosúra áráról*. Ő akkor nyomban meghirdeti a következő számban. Címe: 8, Little Newport Str., Leicester Square.

Bendernek egy rövid, egészen sommás cikkecskét[197] írtam – amilyet a lapja* számára megfelelőnek tartottam –, amolyan tartalmi összefoglalást, Juchnak ellenben másrészt ugyanakkor csupán magát a brosúrádat küldtem el, azzal a felszólítással, hogy a maga módján, a saját szemszögéből bírálja. Erre a mellékelt cédulát (*őrizd meg!*) kaptam Juchtól. Kritikát írni már egyáltalán nem volt idő. Elküldtem tehát Juchnak azt a jegyzetet (ma benne van a „Hermann"-ban), amelyet eredetileg Bendernek szántam (Bendernek ellenben a mellékelt néhány szót). Egyben megírtam Juchnak – diplomácia mindinkább szükséges –, hogy elutazásom miatt nem tudtam kívánságának eleget tenni; közöljön bőséges részleteket egy későbbi számban; Londonba való visszatérésem után beszélek vele munkatárs-hiányáról. (A „Sozialdemokrat" helyett ide szeretném bejuttatni Eccariust.) Elküldtem neki (egyidejűleg a *„Berliner Reform"*-nak és a *„Düsseldorfer Zeitung"*-nak)

* „Londoner Anzeiger". – *Szerk.*

Schweitzer elleni nyilatkozatom[193] egy másolatát is, ez azonban a „Hermann"-ban csak a jövő szombati számban jelenhet meg; a „Hermann"-nak adott példányon semmit sem változtattam, azon kívül, hogy a bevezetésbe belevettem egy szúrást Blind ellen.

Bender is ezt írja nekem: „Hálás köszönet a küldött jegyzetért, de most még egy recenzióra is szükségünk van." Ezt rábíztam Eccariusra.

Mellékelem a *„Rheinische Zeitung"* Liebknecht által nekem küldött számát is az ő előadásával.[198] Felesége írt az enyémnek; kutya rosszul megy a soruk. Még 5 £-gel tartozott a „Sozialdemokrat"-nak stb. Én pillanatnyilag semmit sem tudok küldeni neki.

Mellékelten a *„Nordstern"*. Ezt a dokumentumot *meg* kell *őrizned*. Látod, ezek az urak most úgy szeretnék feltüntetni, mintha a szerencsétlen Schweitzer teljességgel *meghamisította* volna Lassalle-t.[199] Schweitzer elleni nyilatkozatom, amelyben, bár igen közvetett formában, magát Lassalle-t is elutasítom, ezért nagyon is kapóra jön. A dolog lassacskán tisztázódik.

Bruhn mellékelt leveléből kitűnik, hogy Frischt illetően igazam volt.* Küldtem neki 6 tallért (60 helyett!), bár nem hiszek neki, egyúttal azt írtam, hogy 50 miatt tovább „vizsgálódom" stb.

Üdvözöl

barátod
K. M.

Apropó. *Klings* Amerikába utaztában itt volt. Sokféle érdekes dologról tudósított. Igazi „rajnai" munkás.

Március 5-én az *Általános Munkásegylet kölni* tagozata határozatot hozott, hogy tiltakozást bocsát ki (nyilatkozatunk[155] értelmében) a „Sozialdemokrat" ellen, de *B. Becker ellen* is, aki afféle második Biscamp. *Beszüntették a pénzbeli hozzájárulást*. Ez az adómegtagadás pedig ragadós.

* *V. ö. 89. old. – Szerk.*

47

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, [1865] április 11.

Kedves Fred,

Néhány nappal ezelőtt érkeztem vissza.[192] Egyelőre tehát csupán ezek a sorok híradásul.

Mellékelten Wilhelmchen levele.* A kért bélyegeket elküldtem neki.

Ami B. Beckert illeti, az ő disznóságát[200] csak megérkezésemkor láttam. Mégis szükségesnek tartottam a választ. (Rüstow és Herwegh „Hatzfeldt" védelmében válaszolt a „Nordstern"-ben. Rüstow B. Beckert „*spiclinek*" nevezi.[201]) Elküldtem a „Rheinische" és a „Düsseldorfer Zeitung"-nak. Mihelyt példány érkezik, 1-et megkapsz.

3 hét után először, ma este ismét részt veszek az „Internacionálé" ülésén. Ezalatt forradalom zajlott le. Le Lubez és Denoual kilépett, Dupont-t nevezték ki a francia ügyek titkárának. Le Lubez és főleg Wolff őrnagy intrikái következtében — aki eszköz Mazzini kezében — Lama és Fontana olasz küldöttek kiléptek. Ürügy: Lefort-nak (aki eközben az „Association" című folyóiratban bejelentette kilépését[202]) meg kell tartania hivatalos védői posztját a párizsi sajtóban. Az olasz Munkásklub[21] nem lépett ki a Szövetségből, de nincs többé képviselője a Tanácsban. Eközben Bakunyin révén Firenzében ellenaknákat fogok elhelyezni Mazzini úr ellen. Az angol cipészmunkások szakszervezete — 5000 főt számlál — távollétem idején csatlakozott a Szövetséghez.[203]

Mi van a gyapotválsággal?[53] Kérnék erről tájékoztatást.

Futtában.

Barátod
K. M.

* Wilhelm Liebknecht 1865 április 8-i levele. – *Szerk.*

48

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 április 12.

Kedves Szerecsen,

Jó, hogy újra itt vagy, a tetves civakodás eközben remélhetőleg hamarosan mégiscsak véget ér. Mellékelem Dronke és Borkheim leveleit. Az utóbbinak megmondtam: hogyan lehet egy Kolatschek-féle nagynémet lapnak dolgozni, amelyben védelmezik Ausztria magyarországi, lengyelországi és olaszországi uralmát, hiszen nyomban magunk ellen bőszítenénk más országokbeli összes barátainkat. Ezért ilyen homályos a válasz.[204]

Jól sejtettem, hogy a naiv fraternité* a Nemzetközi Szövetségben nem fog sokáig tartani. Ha itt a munkások között létezne aktív *politikai* mozgalom, ugyanilyen szakadások fordulnának elő. A dolog még jó néhány ilyen szakaszon megy majd át, és sok idődbe fog kerülni. De mégiscsak egészen másvalami, mint a Lassalle-féle egylet[12].

Jót nevettem, amikor Wilhelmchen leveléből kiderült, hogy ennek az egyletnek a *hivatalos* berlini tagozata 5 főből áll, mivel nemrégiben a „Sozialdemokrat" egész komoly tudósítást közölt ezeknek az embereknek a tanácskozásairól, ahol is gratuláltak egymásnak, hogy *olyan számosan* jelentek meg[205].

Ami a gyapotválságot illeti, itt egész derűsen fest a dolog. A gyapot (középfinom Orleans) ára júliusban 31 $^{3}/_{4}$ penny volt, múlt csütörtökön 14 3/4 pennyt jegyeztek, ma pedig, ha valaki eladni akar, alig 14 pennyt ér. Tehát a felénél kevesebbre értéktelenedett. Dec. 30-án még 27 pennybe került, tehát 12 $^{1}/_{2}$–13 penny esés 3 hónap alatt! Azonkívül esett a len, a gyapjú, a cukor és általában minden importáru ára, ami legalább 40–50 millió font sterling veszteséget jelent. Gondolhatod, hogy a filiszterekne ilyenkor tele lesz a nadrágja. Liverpoolban *már egyáltalán nem is jelentenek be csődöt*. Aki fizetésképtelen lesz, az elmegy a hitelezőihez (ott többnyire csak egy-kettő van valakinek), bejelenti nekik a dolgot, és felajánl ennyit

* – testvériség – *Szerk.*

meg ennyit, amit azok mindig nyomban el is fogadnak, mert az emberek örülnek, ha csak *valamit* is kapnak, és minden botrányt kerülni kell, nehogy az egész korhadt építmény összeomoljon. Efféle csendes megegyezések nyilván százával történnek, és ma már itt is úgy hírlik, hogy az egyik legnagyobb stockporti gyáros, akinek 3 nagy üzeme van, és aki az utóbbi években csupán gyapotspekuláción állítólag 200 000 £-et keresett, éppen most bonyolított le hasonló csendes megegyezést. De ez még mind semmi. A fehér gyapot ellenében kibocsátott indiai váltók a következő 6 hét során lejárnak, és Joyce-on kívül még sokan fognak csődbe menni. Skóciában is sokaknak befellegzett, egy szép napon sorra kell kerülniök a bankoknak is, és akkor vége a dalnak. Ráadásul tucatszámra mennek csődbe a fonó- és szövőgyárosok Ausztriában — egész Csehországban már csak a „nagy Liebig" tartja magát, a többiek már mind kikészültek —, Lengyelországban pedig éppen most kezdődik a tánc.

Magát az ipart ez kevéssé érinti. A kicsik többsége már rég tönkrement vagy a legnagyobb csendben elpárolgott, a nagyok meg — ha egyáltalán megrendeléshez jutnak — most ismét némi haszonnal dolgoznak. Közülük csak azok mennek tönkre, akiknek rossz a gépi berendezésük, vagy akik nem tudtak túladni a pamuton. Raktáron levő pamutfonalán és -szövetén mindenki veszít. Mi is énekelhetnénk erről egy kesernyés dalocskát, én éppenséggel kétszer kesernyésebbet, mintha a dolog tavaly történt volna. Ez a haszna az embernek abból, ha cégtárs lesz.

Dicsteljes most a kereskedelmi morál is. Az ember megveszi az árut, és mire szállításra kerül, fontonként 3, 4, 5 pennyvel kevesebbet ér. Mindenféle piszkálódások és reklamációk következnek, csak hogy az ilyen veszteséget okozó szerződéseket felbonthassuk, ez pedig végeláthatatlan civakodást és goromba levelezést jelent. Nyakig benne vagyok ebben az ocsmányságban. El sem tudod képzelni, mennyit kell irkálni és mérgelődni.

Feleséged bizonyára megkapta a 3 £-et? Mellékelem a végelszámolást, a 12 £-et a napokban elküldöm, ma már túl késő van a pénzesutalványhoz.

Szívélyesen üdvözöl

barátod

F. E.

49

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 18]65 április 16.

Kedves Szerecsen,

A „Nordstern"-eket mellékelten visszaküldöm. Reusche személyében micsoda komikus Dido* kutyát szerzett magának Herwegh és Rüstow. Ünnepélyes nyilatkozataival a fickó fölöttébb mulatságos. A Lassalle holttesténél tett eskű, amely szintúgy sohasem hiányozhat, méltó párja Willich almafájának.[206] Tiszta szerencse, hogy ez az emberfajta olyan jó távol van tőlünk, és közeledési kísérleteiben még mindig némi tartózkodás tapasztalható.

A „Sozialdemokrat" 43. számát nem kaptam meg, ha van benne valami érdemleges, alkalomadtán küldd el nekem.

Barátod
F. E.

Mit szólsz Richmondhoz[34]? Arra számítottam, hogy Lee *katonaként* fog viselkedni, és ahelyett hogy meglépne, kapitulál, hogy legalább a hadseregnek kedvezőbb feltételeket biztosítson. De jobb így. Most hitvány alakként végzi, a tragédia komikusan zárul.

* Engels kutyájának a neve. — *Szerk.*

50

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]65 április 22., szombat

Kedves Fred,

Mellékelten az iromány a „Rheinische Zeitung"-ból.

Holnap részletesen írok. Ma kutyául fáradt vagyok, részben a késő éjszakai (nem praktikus) munkától, részben attól a pokoli vacaktól, amit szedtem.

Dronkéval minden rendben volna, ha én, miként ő, rézből aranyat csinálnék. Akárhogy is van, ki kell használni a pillanatot, amikor a burzsoá lapok törik magukat, hogy ellennyilatkozatokat hozzanak azok ellen a rágalmazások ellen, amelyeket holnap, ha a harc komolyra fordul, talán gyümölcsöztetni szeretnének.

Salut. Üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Szerecsened

51

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 május 1.

Kedves Fred,

Bocsásd meg nekem, hogy csak ma írok, és így megszegtem legutóbbi ígéretemet. Ez nem azért történt, mert „túlságosan kellemes a szószegés"[207], hanem azért, mert valóban túl vagyok terhelve – egyrészt a könyvem[37] befejezése, másrészt a „Nemzetközi Szövetség" rendkívül igénybe veszi az időmet.

Ma van Jennyke születésnapja, és ma este nálam lesz Ernest Jones és vele együtt Odger, Cremer, Fox és Jung, úgyhogy a születésnapot politikailag fogjuk megünnepelni. Laurának „megkérte a kezét" bizonyos Charles Manning, dél-amerikai születésű, az apja angol, az anyja spanyol. Gazdag és egyébként rendes fickó, de Laura „does not care a pin for him"*. „She has already known, how to damp"** a déli szenvedélyességet. Minthogy azonban lányom barátságban van a fiú nővéreivel, a fiú meg borzasztóan szerelmes, hát elég kellemetlen a dolog.

Mellékelten egy „*kuriózum*". A „Nordstern" korrektúrája a lapot a német mesterlegények méltó orgánumává teszi.

Mellékelem Schily levelének befejező részét, amelynek Mosesnéra vonatkozó beszámolóján jót fogsz mulatni.[209]

A „Nemzetközi Munkásszövetség" nagy sikere ez:

A Reformliga a mi művünk. A 12 tagú (6 polgár és 6 munkás) szűkebb bizottságban a munkások egytől egyig a mi Tanácsunk tagjai (köztük Eccarius).[165] Meghiúsítottunk minden középutas polgári kísérletet, mellyel a munkásosztályt félre akarták vezetni. A vidéki mozgalom ezúttal teljesen a londonitól függ. Ernest Jones pl. kétségbe volt esve, míg el nem indítottuk a dolgot. Ha ilymódon sikerül az angol munkásosztály politikai mozgalmát újra felvillanyozni, Szövetségünk minden hűhó nélkül már többet tett az

---

* – „fütyül rá", „szemernyit sem érdekli"[208] – *Szerk.*

** – „Már tudja, hogyan törje le" – *Szerk.*

európai munkásosztályért, mint amennyi bármilyen más módon lehetséges volt. És minden okunk megvan, hogy bízzunk a sikerben.

Tudod, hogy nem az *olasz* egyesület lépett ki a Szövetségből, hanem csupán képviselői léptek ki a Tanácsból.* Helyettük most *spanyolok* vannak benne. Egy latin nemzet helyett egy másik. Ha a fickók nem jelölnek ki hamarosan új képviselőket, amire felszólítottuk őket, akkor Bakunyinnak kell majd gondoskodnia néhány eleven olaszról.

*Ifjabb Weber*** kidobták az itteni Munkásegyletből a „Sozialdemokrat"-ban közölt hamis tudósítások és a viszálykodás miatt[210], amit a Klinker nevezetű két fanatikus porosz által vezetett „Teutonia" fiókegyletben[211] szított.

Kettőnk nyilatkozata[155] valóban minden várakozáson felül sikeres volt. Nemcsak hogy robbantottuk az „Általános Német Munkásegyletet"[12], amennyiben a porosz kormány szerve, hanem egyáltalában a német munkások royalista szédületét elfújtuk egypár szóval. A mostani *szakadás a haladópártban*[96] szintén fellépésünk közvetlen eredménye volt.

A Dél lovagsága méltóképpen végzi. Amellett Lincoln meggyilkolása a legnagyobb ostobaság volt, amit csak elkövethettek. *Johnson* konok, hajlíthatatlan, bosszúszomjas, és mint hajdani poor white*** halálosan gyűlöli az oligarchiát. Kevésbé fog teketóriázni ezekkel a fickókkal, és az orgyilkosság következtében a hangulat Észal on kedvez szándékainak.

Láttad, hogy Blind áll az aláírások élén a „befolyásos" németek részvétlevelében?[212] Blind zseni a maga nemében. Éppen a kellő pillanatban nemcsak hogy elrohan Freiligrathhoz stb., hanem elég lélekjelenléte van ahhoz is, hogy megfontolja: alfabetikus sorrendben az aláírók listája „Berndes"-szel kezdődnék. Először tehát Freiligrathhoz stb. szalad, és elsőnek vele íratja alá, majd e díszpolgár után (aki most Rugéval is egy szív–egy lélek) bizonyos más influential°, kis híján azt mondtam infinitesimal°° egyének sorakoznak, mint Heintzmann, Kinkel, majd „alfabetikus sorrendben" önmagát helyezi az élre. Ezután szalad Berndeshez, és új hasábot kezdet vele a magáé mellett, úgyhogy utána ismét mások, Trübner stb. következnek. Így jelenik meg a dolog a „*Times*"-ban. Ugyanaznap a „*Morning Star*"-ban a második hasáb a végére kerül, az egésznek az élén Blind, utána csat-

* *V. ö. 101. old.* – *Szerk.*
** *Louis Weber.* – *Szerk.*
*** – szegény fehér – *Szerk.*
° – befolyásos – *Szerk.*
°° – parányi, elenyésző, végtelen kis – *Szerk.*

lósa Freiligrath stb. És ezzel sem érve be, ösztönzésére a „Star" ugyanebben a számban elöl még megjegyzi, hogy „Karl Blinddel az élen stb."

Hát nem zseniális?

Üdvözöl

barátod

K. M.

52

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 május 3.

Kedves Szerecsen,

Utólag gratulálok Jennykének – huszadik? – születésnapjára. A másik ügy pontosan rávall Laurára*. Mi mást mondhatni erre, mint a stalybridge-i esküdtszék verdiktjét: úgy kell a fiúnak.

A dolgokat néhány napon belül mind visszaküldöm neked. Nagyon örültem, amikor a „Nordstern"-ben láttam, hogy végre Solingenben is elkezdődött valami Becker és Schweitzer ellen.[213] Mivel *elutazásod óta* csak a „Sozialdemokrat"-ból és Liebknecht két leveléből értesültem ezekről a dolgokról, teljes bizonytalanságban vagyok afelől, hogy mi történt ebben az ügyben a Rajnánál; csak abból, hogy a „Sozialdemokrat" siralmasan hallgatott *ez* Általános Német Munkásegyletben történtekről, *következtethettem* arra, hogy az urak szénája bizonyára rosszul áll. De érthető módon nagyon fontos tudnom, hogyan is állnak a dolgok a Rajnánál, főleg mivel az a csőcselék ott kezdetben átmeneti sikert ért el. Ha van anyagod erről, küldd már el nekem, én mindent visszaküldök és a jövőben egyáltalán rendszeresen vissza fogok küldeni neked minden dokumentumot, mivel most szükséges, hogy ez a kacat együtt legyen nálad.

Előfizettél a „Nordstern"-re? Jó lenne, ha megtennéd, hiszen tudnunk kell, hogy mi történik.

Nagy szükség lenne arra, hogy némi kapcsolatokkal rendelkezzünk a rajnai munkások között, hogy a jövőben idejekorán szembeszállhassunk az ilyen intrikákkal. Apropó, Klingsszel, úgy látszik, fura dolgok történtek. Valamelyik szamár azt mondta neki, hogy címem *Dover Street 58*. Klings elmegy oda, természetesen nem talál engem, elmegy Liverpoolba Rodéhoz, és ez azt meséli Eichhoffnak, hogy én letagadtattam magam Klings előtt, nem akartam fogadni, mit jelentsen ez stb., egy olyan emberrel szemben, mint Klings, aki pedig Amerikában majd „az egész ügyet szervezi" Weyde-

* *V. ö. 106. old. – Szerk.*

meyerrel és a többiekkel (kikkel?) stb. stb. Amellett monsieur Rode, akit sohasem láttam, csodálkozik, hogy miért nem küldtem neki „még mindig" egy példányt a brosúrámból[185]. Érted te ezt?

Az emberiség elnöke elleni nyilatkozat[214] nagyon jó. Éppen annyi, amennyi kell, és nem több.

A legrosszabb, hogy az emberek Németországban most azt fogják követelni, hogy valaki az élükre álljon, és ki alkalmas erre? Eccarius az volna, de ő nem akar majd elmenni Londonból.

A Nemzetközi Szövetség rövid idő alatt és kevés csinnadrattával valóban hatalmas teret hódított. De az jó, hogy most Angliában van dolga, ahelyett, hogy örökké a francia perpatvarokkal kellene foglalkoznia. Így időveszteségednek mégiscsak van valami jutalma.

Mi a helyzet a könyvvel[37]?

Grant Richmondnál – a stratégiai elgondolás tekintetében – pontosan megismételte a jénai csatát és ugyanazzal az eredménnyel: az egész ellenséges hadsereget bekerítette.[34] Csak hogy neki nem kellett olyan messzire masíroznia ahhoz, hogy a termést betakarítsa.

Most Johnston is kapitulált, és ezzel megnyertem 2 hónappal ezelőtt kötött fogadásomat, hogy május 1-re a délieknek már nem lesz hadseregük. Akik most még ellenállást tanúsítanak, azokat útonállókként fogják majd el, és joggal. Johnson mindenesetre ragaszkodni fog a nagy földtulajdon elkobzásához, s ezzel a Dél pacifikálását és újjászervezését némileg sürgetőbbé teszi. Lincoln aligha ragaszkodott volna ehhez.

Azok, akik itt a déliekkel rokonszenveztek, a képmutató siránkozásért, amire a gyilkosság* miatt rákényszerültek, azzal a jövendöléssel vigasztalták magukat, hogy 4 héten belül ezt lehet majd hallani: I. Grant, Amerika császára. A szamarak alaposan felsültek!

A „Färschtek"** egyébként bizonyára szörnyen bosszankodnak, hogy Lincoln meggyilkolása az egész világon olyan óriási hatást gyakorolt. Ilyen megtiszteltetésben még egyikük sem részesült.

Szívélyes üdvözletem feleségednek és a lányoknak.

Barátod
F. E.

* Lincoln meggyilkolása. – *Szerk.*

** – „fejedelmek" (délnémet tájszólásban) – *Szerk.*

53

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 május 9.

Kedves Fred,

Semmit sem kell visszaküldened (Schily levelén[209] kívül). Csupán őrizd meg a dolgokat. Mellékelek egy „Free Press"-t (a fura cikk „Olaszország helyreállításáról" magától a főpaptól, Urquharttól származik), továbbá két „*Nordstern*"-t (az egyik régebbi). Az utóbbira előfizettem, a „*Sozialdemokrat*"-ra már nem. Hogy mi a helyzet a Rajnánál, azt részint a legutóbbi „*Nordstern*"-ből láthatod.[215] Egyébként a hívek *összlétszáma*, akik fölött B. Becker még uralkodik, alig 1000 fő.

Hogy ne felejtsem: a porosz kamara vitájában több célzás hangzott el brosúrádra[185]. *Gneist* pl. ezt mondta: a hadügyminiszter* még akkor sem győzné meg őket, ha statisztikája mit „*Engels*-Zungen"** szólana. (Derültség.) (Így jelent meg a dolog a „*Berliner Reform*"-ban.)

Mint mindenütt, természetesen a londoni munkások között is van egy csomó szamár, bolond és csirkefogó, akik egy gazfickó körül tömörülnek. A gazfickó ebben az esetben „George Potter", egy munkásáruló, akit egy megvásárolható, de elmés és mint hordószónok veszedelmes ír, név szerint *Connolly*, támogat. Jóllehet a burzsoák a p.p.*** Pottert mint fő-sztrájkvezért gyűlölik, mégis támogatják őt a mi embereinkkel szemben, mert megorrintották, hogy megvesztegethető, míg a mieinkről tudják, hogy tisztességes emberek. Ez a Potter a hatalmát főleg onnan meríti, hogy jelenleg ő a „*Bee-Hive*"-nak, a trade-unionok hivatalos lapjának az ügyvezetője, bár ő a lapot ezeknek az unionoknak a mi kezünkben levő *hivatalos tanácsa*[19] ellen használja fel. Minthogy a lap részvényesek birtokában van, most azon fordul meg a dolog, hogy minél több részvényt (részvényenként 5 shilling)

* Roon. – *Szerk.*

** – „*Angyalok* nyelvén"[216] – *Szerk.*

*** – praemissis praemittendis: az előrebocsátandók előrebocsátásával (a címek és rangok felsorolása helyett használt rövidítés) – *Szerk.*

a mi munkásaink között osszunk szét. A magam részéről kötelezettséget vállaltam arra, hogy körülbelül 30 részvényre összegyűjtöm a pénzt. Itt 5 £ erejéig számítok rád (egymagadban, vagy barátaiddal együtt), 1 £ miatt írok Dronkénak, a többit pedig én magam fizetem. (Jóllehet funkcióm a Központi Tanácsban viszonyaimhoz képest *sok* pénzbe kerül.) A pénznek még *ezen* a héten rendelkezésre kell állnia, mert a jövő héten lesz a részvényesek közgyűlése. Ha elég erősek leszünk ahhoz (és Odger pl. 50 részvényért kezeskedett), hogy az *igazgatóságot* mi válasszuk meg, akkor a gazfickó Potter (aki csak *ügyvezető*) a markunkba kerül. A dolog döntő fontosságú az egész mozgalom szempontjából.[217]

E. Jones itt volt, socially speaking* igen szeretetreméltó. De köztünk szólva *ő* a mi Szövetségünket *csak* a választási agitáció érdekében igyekszik felhasználni. A 12 tagsági jegyből[89], amelyet elküldtem neki, 11-et visszahozott, egyet sem adott el, míg szegény Schily pl. egymaga 24-et fizetett ki. Azt mondtam neki, csak tegye őket újra zsebre, majd később rendelkezem felőlük, az angol munkások elé azonban nem állhatok ilyen hírrel. Lassacskán rá *fog* jönni, hogy már csak számításból sem lett volna szabad a dolgot ilyen könnyedén, sőt lenézően kezelni. Majd megírom neki, hogy az „Address"[31] példányait adja át neked. Te oda tudod adni ennek-annak. Nála csak elfekvő áru. Egyébként az sem tetszik nekem, hogy azért utazott ide, hogy *recorder*** állást intrikáljon ki Sir G. Greytől.

Ma van napirenden az *„Üzenet Johnson elnökhöz"*[218] előterjesztése. *Le Lubez* úr vissza akar kerülni a Tanácsba – mint Deptford képviselője*** –, ugyanaz a fickó, aki mint *Franciaország képviselője* kilépett, de felvétele (nekünk kell *megerősítenünk* a képviselőket) nem fog olyan egészen simán menni, mint ahogyan, úgy látszik, ő képzeli. Szívesen venném, ha Manchesterben, ha csak 6 emberből is, szekciót alakítanál, és megválasztatnád magad levelezőjükké Londonnal. A levelezők ugyanis eo ipso° tagjai a Központi Tanácsnak, és amikor Londonban vannak, részt vehetnek az üléseken és szavazhatnak.

Lyonban, Neufchâteau-ban (Vosges département) és St. Denis-ben új szekciók alakultak. A (Párizson kívüli) francia szekciók a törvényre való

---

* – a szó társasági értelmében véve, társas értelemben, társas érintkezésben, társaságban – *Szerk.*

** – a Korona által kiküldött ügyvéd, aki magán- és büntetőperekben bíróként eljár – *Szerk.*

*** – *V. ö. 101. old.* – *Szerk.*

° – már ezáltal, éppen ezért – *Szerk.*

tekintettel nem Párizzsal, hanem közvetlenül Londonnal állnak kapcsolatban.

Könyvem[37] remélhetőleg (a sok megszakítás ellenére) szeptember 1-ig teljesen elkészül. Jól haladok vele, bár még mindig nem gyógyultam meg teljesen.

Barátod
K. M.

54

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]65 május 12.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten visszaküldöm Schily levelét. A sanda bepillantás Moses és Mosesné családi életébe igen szórakoztató volt.[209] Nagyon köszönöm a „Nordstern"-eket. A benne levő hírek ellenőrzik a „Sozialdemokrat" negatív tanúskodását. Az utóbbit én még júniusig járatom (és ha netán Londonban számodra elérhető helyen sehol sem lehetne megkapni, akkor továbbra is járatni fogom, mert nem tudhatjuk, mi adódik).

Egyébként ez a szennylapocska — vagyis a „SD" — most annyira visszaesett, hogy valóban sajnálható. A szegény Schweitzer hősi lelke dögrovásón van, már az összes gondolatmorzsákat és szemelvényeket elnyűtték, még egy szellentése sem maradt, amit olvasóinak átnyújthatna. Mauses sem produkál már semmit, Mauses, az új „párt" utolsó reménysége.[219] Az „Egyleti rovat" is teljesen üres – tárcát az augsburgi „AZ"-ból vettek át.[220] Négyhónapi szerkesztés után, az egyik legmozgalmasabb időszakban, amelyet 48 óta megéltünk, ez a nyamvadt fickó már fenékig kiszikkadt, és ezek azok az alakok, akik egy fogással annektálni akarták az egész német proletariátust.

Ad vocem Potter*: mellékelem az öt fontot, a részvényeket megosztva megveheted, vagyis ötöt az én nevemre, ötöt Samuel Moore nevére, akivel ugyan még nem találkoztam, de aki biztosan átvesz néhányat, meghatalmazást a közgyűlésre küldünk neked.** Ha Gumpert is akar 5 részvényt, akkor átadhatsz neki a fentebbi húszból – tehát: 5 nekem, 5 Moore-nak, a fennmaradó tizet oszd szét más embereknek, de ha ezek *nem teljesen megbízhatóak*, akkor ügyelj arra, hogy fenntartsd magadnak a jogot a részvények visszavételére.

Ami azt a javaslatot illeti, hogy *én* itt alakítsam meg a Nemzetközi Szö-

---

* – Pottert illetően – *Szerk.*

** *V. ö. 111–112. old.* – *Szerk.*

vetség egy szekcióját, az egyáltalán nem megy. Moore-on és Gumperton kívül nem találok itt egyetlen embert sem, minthogy a Kyllmann-félékkel nem bocsátkozhatok ilyen dolgokba – akkor nyomban veszekedés támadna. Ráadásul tisztségem, mint levelező Londonnal, mindenféle teljesíthetetlen kötelezettséget róna rám, mihelyt itt a munkásokkal valódi érintkezési pontokat lehetne találni vagy teremteni. És mire jó ez? Hiszen így sem tudnék semmi terhet levenni a válladról. – Apropó. Moses folytatja a „SD"-ban a fondorkodást a Nemzetközi Szövetség ellen[221]; ha nem olvastad a dolgot, elküldöm neked.

A bankjegy száma: B/C 48 498, Manchester, 1864 jan. 4.

Az „*Engelszungen*" stb.* nem rám vonatkozik, amint kezdetben magam is hittem, hanem *Engel* titkos tanácsos berlini statisztikusra, aki Roonnak összeállította azokat a dolgokat, amelyeket én *bírálok*.

Jonest engedjük futni. Úgy látom, nincs már igazi bizalma az egész proletármozgalomban. Én egyébként itt sohasem tudok találkozni vele, mindig távol van.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 111. old. – Szerk.*

55

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 május 13.

Kedves Fred,

Az 5 £-et köszönettel megkaptam. A kívánt módon kerül befektetésre. A manchesteri bizottság tekintetében igazad van.*

Ami E. Jonest illeti, egyelőre együtt kell vele masíroznunk. Ő és a hívei a legközelebbi manchesteri konferencián (jövő kedden) együtt fognak szerepelni a mi küldötteinkkel (Odgerral és Cremerrel a Nemzetközi Szövetség részéről), Howell mint a Reformliga titkára (kőműves, Tanácsunk egyik tagja), Beales és Mason Jones** mint ugyanezen liga burzsoá képviselői vesznek részt.[222]

Nélkülünk ez a Reformliga soha nem jött volna létre vagy a középosztály kezébe került volna. Az, hogy Baines törvényjavaslata[223], amelyet a kormány eredetileg támogatott, mivel a választási hadjárathoz szüksége volt valami efféle kis rendszabályra, fényesen megbukott (ami kormányváltozást és a toryk hatalomrajutását vonja majd maga után), magában az Alsóházban a munkásosztály (vagyis a mi embereink) által újabban felvetett „extravagáns" követelésekre való közvetlen hivatkozással történt.

Mint Dronke írja nekem, Reinach I, aki jelenleg a Svájci Bank ügyvezető igazgatója, ijedelmes véget vet a csupán költségeket okozó londoni fióknak. Reinachot természetesen nem kötik azok a politikai és személyi szempontok, amelyek Fazynál[224] és Klapkánál szerepet játszottak.

Ismét kifakadt egy undok karbunkulus a bal csípőmön, közel a megnevezhetetlen testrészhez.

Üdvözlöm Mrs. Lizzyt.

Salut.

Barátod
K. M.

---

* *V. ö. 112., 114–115. old. – Szerk.*

** Lloyd Jones. – *Szerk.*

Apropó. Monsieur Le Lubez, aki saját fontosságát és veszélyességét illetően elszámította magát, most vissza akar térni a Központi Tanácsba „Greenwich" képviselőjének minőségében! Azt válaszoltuk, hogy előbb meg kell várni bizonyos levelek megérkezését, amelyeket a konfliktus idején írt Franciaországba.[225]

Alig hiszem, hogy a „Sozialdemokrat" még egy negyedévet megéljen. Moses azt hitte, hogy egészen biztosan ül a nyeregben, és semmi áron nem akart a valóságos titkos Lassalle-féle meghatalmazotti fontosságáról lemondani.[219] Szegény ördög!

Lassalle végrendelete most el van ismerve. **Semmit** sem hagyott B. Beckerre „szigorúan és parancsolóan" megfogalmazott magatartási szabályokkal kísért „kinevezésén" kívül.

56

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 május 20.

Kedves Fred,

Mellékelten egy kivágás, benne az Üzenet Johnsonhoz[218].

Edgar* újbóli megjelenése természetesen nagyon meglepett bennünket. Egészen az a fickó, akinek elképzeltem, és a pályája is egészen olyan, mint gondoltam. Kár, hogy nem volt mindig Garibaldi szekundánsa. Remekül illett volna hozzá. A szegény ördög azonban még nagyon gyenge. Hosszabb ideig itt fog tartózkodni, és ebből az alkalomból nagy jót cselekednél, ha hozzájárulnál *borpincém* feltöltéséhez.

Úgy dolgozom most, akár egy ló, mert ki kell használnom az időt, amikor munkaképes vagyok és a karbunkulusok még mindig megvannak, de most csak helyileg zavarnak, nem pedig a kobakomban.

Időközben – minthogy nem lehet örökösen írni – differenciálszámítással foglalkozom, $\frac{dx}{dy}$. Nincs türelmem másegyebet olvasni. Minden más olvasmány visszaűz az íróasztalhoz.

Ma este az „Internacionálé" rendkívüli ülést tart. Egy derék öreg bútordarab, régi owenista, *Weston* (ács), felállította a következő két tételt, amelyek mellett a „Bee-Hive"-ban állandóan kardoskodik:

1. hogy a bérráta általános emelkedése mit sem használna a munkásoknak;

2. hogy ezért stb. a szakszervezetek *károsan* hatnak.

Ha ezt a két tételt, amelyekben Szövetségünk tagjai közül csak *ő* hisz, elfogadnánk, lenne nemulass, mind az itteni szakszervezetek, mind a kontinensen jelenleg dúló sztrájkjárvány miatt.

Ez alkalommal – mivel erre az ülésre kívülállókat is beengednek – Westont támogatni fogja egy született angol, aki brosúrát írt ugyanebben az értelemben. Természetesen tőlem várják a cáfolatot. Tulajdonképpen ki

* Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

kellett volna hát dolgoznom ma estére a replikámat, de fontosabbnak véltem, hogy könyvemen[37] dolgozzam tovább, ezért a rögtönzésre kell hagyatkoznom.

Természetesen előre tudom, mi lesz a két főpont:

1. hogy a *munkabér* határozza meg az áruk értékét;

2. hogy, ha a tőkések ma 4 shilling helyet 5-öt fizetnek, holnap (minthogy a fokozódott kereslet erre módot nyújt nekik) 4 shilling helyett 5-ért fogják eladni áruikat.

Bármily lapos is ez és csak a jelenség legkülső felszínén mozog, mégsem könnyű dolog járatlanok előtt kifejteni mindazokat a közgazdasági kérdéseket, amelyek itt összefutnak. Nem lehet egy politikai gazdaságtani tanfolyamot 1 órába beleszorítani. De azért megteszünk minden tőlünk telhetőt.[226]

Edgar jó ómennek tartja, hogy Angliában elsőnek veled találkozott. Lizzy nagyon tetszett neki.

Üdvözöl

barátod
K. M.

A sors fölöttébb furcsa iróniája, hogy ez az Edgar, aki sohasem zsákmányolt ki senkit önmagán kívül, és mindig munkás volt a szó legszorosabb értelmében, a rabszolgatartók oldalán nélkülözések közepette részt vett egy éhségháborúban. Ugyanígy az is, hogy jelenleg mindkét sógorom tönkrement az amerikai háború következtében.

57

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 június 24.

Kedves Fred,

Meg kell bocsátanod hosszú hallgatásomat. Ezen egész idő alatt folyvást epehányásoktól szenvedtem (valószínűleg a hőség miatt), egyébként is mindenféle bosszúságom volt, és emellett azt az időt, amikor írni tudtam, a fő munkára, könyvemre[37] használtam fel. Tudod, hogy az ember ilyen állapotban mindig elhatározza, hogy elintézi leveleit, de sohasem jut hozzá.

Kevés újdonságról számolhatok be. A derék „Nordstern", a legutóbb neked küldött szám óta – valószínűleg pénzhiány miatt – nem jelent meg. Ma ismét megkaptam, és az időközi kiesést nem is említi. A lapocska, mint látni fogod, csupán a mesterlegénység szemétlerakodó helye. Ezek az alakok most – B. Beckerhez írt lemondóleveleikben[227] – „árulónak" nyilvánítanak mindenkit, aki csak egy jottányit is változtatni merészel a Lassalle által kinyilatkoztatott igazságon. Közben B. Becker úr az elnökségét ideiglenesen átadta a mesterlegény Fritzschének (Lipcsében), és Berlinben ütötte fel a székhelyét, hogy közvetlenül köthessen üzleteket Bismarck úrral.

Szép kis disznósággá fajult Itzig báró egész mozgalma! A fickónak azonban nyilvánvalóan megvolt a helyes ösztöne, hogyan kell hozzáfogni ahhoz, hogy valakiből a német mesterlegények üdvözítője váljék! Közben meg a „hűtlen nő"* mint bojárné vígan él az oláhjával** Bukarestben.

Liebknechttől egy idő óta nem kaptam levelet. De ez bizonyára annak tudható be, hogy a tőle szinte naponta érkező cédulákra, amelyekben semmi sem volt, s amelyek közül a következő mindig semmivé tette az előző semmit, sokáig, levelezésem felfüggesztése alatt, nem válaszoltam.

Itt a „Nemzetközi Szövetséggel" kapcsolatban csak a következő említésre méltó történt:

---

* Helene von Dönniges. – *Szerk.*

** Janko von Racowiţa. – *Szerk.*

Az olasz urak *visszatértek*, és múlt kedden* bejelentették nekünk, hogy újfent Wolff őrnagyot jelölték képviselőjüknek. Mazzini úr, úgy látszik, meggyőződött arról, hogy talán szüksége lehet ránk, mi viszont fikarcnyit sem törődünk vele.

Egy jenki, név szerint Leon Lewis (pillanatnyilag Párizsban van) amerikai titkár lett. Véleményem szerint mit sem ér, jóllehet sok a pénze és még több az ambíciója. A fickó azt képzelte, hogy egy lap – „The Commoner" – alapításával 24 óra, de legföljebb 6 hónap alatt forradalmasítani tudja Angliát. Felajánlotta, hogy a kiadandó lap legyen a mi orgánumunk, de úgy találta, hogy nagyon üzleties és korántsem lelkesült feltételeket támasztottunk, s ezért feleségével, aki szintén nagy politikus, „egyelőre" Franciaországba utazott, feltevésem szerint azért, hogy megnézze, vajon nem tudja-e ott „emeltyűjét" több sikerrel elhelyezni.

A következő kérdésről szeretném kikérni a tanácsodat:

A Központi Tanácsban előadást tartottam (mely nyomtatásban talán két ív lenne) arról a Weston úr által felvetett kérdésről, hogy hogyan hatna a bérek általános emelkedése stb. Az első része válasz Weston badarságára; a második – elméleti fejtegetés, amennyire az alkalom megfelel ennek.[226]

Mármost ezt ki akarják nyomatni. Egyrészt talán hasznomra válna ez, mivel összeköttetésben állnak J. St. Mill-lel, Beesly professzorral, Harrisonnal stb. Másrészt aggályaim vannak,

1. mert az, hogy „Mr. Weston" az ellenfelem, nem éppen a leghízelgőbb;

2. a dolog második része rendkívül tömör, de viszonylag népszerű formában sok újat tartalmaz, amit előlegeztem a könyvemből[37], ugyanakkor azonban sok minden fölött szükségképpen kénytelen elsiklani. Kérdés, vajon tanácsos-e effélét ilyen módon előlegezni? Úgy gondolom, te inkább dönthetsz ebben, mint én, mert inkább nézed a dolgot nyugodalmas távolból.

Nagy fáradságomba került az is, hogy Schily, J. Ph. Becker és részben a párizsi bizottság sürgetése ellenére elhalasszák az erre az évre meghirdetett *kongresszust*. Mégis sikerült – ami döntő – az itteni Tanácsot megnyernem annak, hogy tekintettel a választási agitációra stb., ebben az évben csak egy előzetes (magán-) *konferencia* üljön össze *Londonban*, ahová a külföldi központi bizottságok egy-egy képviselőt küldenek (nem a csatlakozott egyesületek, hanem intéző bizottságaik). Biztos vagyok abban, hogy a brüsszeli kongresszus kútba esett volna. A dolog még nem érett meg erre.

* Június 20-án. – *Szerk.*

Eccariusunk londoni választási főagitátor lett, és ha nem éppen most volna a tulajdonképpeni szezonja a szabóknak, elfogadta volna azt az ajánlatot, hogy vidéken (heti 2 £-ért) agitáljon. Sajátos, száraz humorú beszédmodora van, amely az angoloknak kiváltképpen megfelel.

Edgar* már egész jól összeszedte magát. Furcsa szerzet, akinél valójában minden a porció és az elegáns öltözködés körül forog; önző, mint egy kutya vagy macska, de kedves. Agya is kezd ismét bizonyos aktivitást tanúsítani.

Johnson politikája visszatetsző nekem. Nevetségesen mesterkélt szigor egyes személyekkel szemben; az érdemi dolgokban mindeddig nagyon ingatag és gyenge. A reakció Amerikában már megkezdődött, és hamarosan nagyon megerősödik, ha az eddigi lagymatagság hamarosan nem szűnik meg.

Mit szólsz a porosz kamara vitáihoz? Mindenesetre a leleplezések az igazságszolgáltatási rendszerről stb., amelyek egyre-másra következtek, nagyon jók voltak. Ugyanígy a nyilvánvaló csapás, mely a nemzeti egyletes[228] nagyporoszságot érte, ami különösen a lengyel vitákban mutatkozott meg.

Ami *Lengyelországot* illeti, nagy érdeklődéssel olvastam *Elias Regnault* művét (ugyanaz a szerző, aki a „dunai fejedelemségek történetét" írta): „La Question Européenne, faussement nommée La Question Polonaise". Megtudtam belőle, hogy Łapiński dogmáját, miszerint a nagyoroszok *nem szlávok*, monsieur *Duchiński* (Kievből, Párizsban professzor) teljes nyelvészeti, történettudományi, néprajzi stb. komolysággal képviseli; azt állítja, hogy a tulajdonképpeni moszkoviták, vagyis az egykori Moszkvai Nagyfejedelemség lakosai nagyrészt mongolok vagy finnek stb., ugyanúgy, mint Oroszország keletebbre levő részeinek és délkeleti részeinek lakosai. Mindenesetre azt vettem ki belőle, hogy a dolog nagyon nyugtalanította a pétervári kabinetet (mivel ijedelmes véget vetne a *pánszlávizmusnak*). Az összes orosz tudósokat felszólították, hogy válaszoljanak és cáfoljanak, ezek a cáfolatok pedig valójában szerfelett gyengén ütöttek ki. A nagyorosz nyelvjárás tisztasága és az egyházi szlávhoz való kapcsolódása ebben a vitában inkább a lengyel, mint a moszkovita felfogást látszik igazolni. A legutóbbi lengyel felkelés[28] idején a nemzeti kormány Duchińskit díjjal jutalmazta „felfedezéseiért". Geológiai és vízrajzi szempontból is be van bizonyítva, hogy a Dnyepertől keletre nagy „ázsiai" különbség kezdődik, összehasonlítva a tőle nyugatra fekvő vidékkel, és hogy az *Ural* (ezt már Murchison is állította) egyáltalán nem alkot választóvonalat. A következtetés, amelyet Duch

* Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

levon: *Oroszország* a moszkoviták által bitorolt név. Ők nem szlávok; egyáltalán nem tartoznak az indogermán fajtához, betolakodók, akiket ismét a Dnyeperen túlra kell kergetni stb. Az orosz értelemben vett pánszlávizmus a kabinet koholmánya stb.

Kívánom, hogy Duchińskinak igaza legyen, és mindenesetre ez a nézet uralkodóvá váljon a szlávok között. Másrészt azt is kijelenti, hogy Törökország némely, mindeddig szlávoknak tekintett népei, pl. a bolgárok, nem szlávok.

Üdvözöl

barátod
K. M.

Freiligrath filiszter, feleségével és leányával*, 2 héttel ezelőtt megjelent nálunk! Most a nyakán ül Reinach mint közvetlen fölöttese, aki „ellenőrzés céljából" van itt és alaposan meggyötri.

* Ida és Käthe Freiligrath. – *Szerk.*

58

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester,] 1865 július 15.

Kedves Szerecsen,

Liebknechtet kiutasították Poroszországból – írt neked azóta és megadta a címét? A szegény ördögnek valószínűleg pénzre van szüksége, és néhány font ebben a pillanatban jobban jönne neki, mint bármikor. De hova küldjem?

Mr. Johnson politikája nekem is egyre kevésbé tetszik. A niggergyűlölet mind hevesebben előtör és a Dél régi lordjaival szemben minden hatalmat kienged a kezéből. Ha ez így megy tovább, 6 hónapon belül valamennyi régi szecesszionista[127] gazfickó a washingtoni Kongresszusban fog ülni. Coloured suffrage* nélkül itt semmit sem lehet tenni, és az erre vonatkozó döntést Johnson átengedi a legyőzötteknek, az ex-rabszolgatartóknak. Ez több a soknál. De mégis számolnunk kell azzal, hogy a dolog másképpen fog alakulni, mint a báró urak elképzelik. Többségükben mégiscsak teljesen tönkrementek és örülnek majd, ha északi bevándorlóknak és spekulánsoknak földet adhatnak el. Ezek hamarosan jönni fognak és egyet-mást megváltoztatnak majd. A mean whites**, gondolom, lassanként ki fognak halni. Ezzel a fajtával már nincs mit kezdeni; ami 2 nemzedék után megmarad belőlük, a bevándorlókkal egész más fajtává fog összeolvadni. A niggerek valószínűleg kis squatterekké*** válnak, mint Jamaicában. Úgyhogy az oligarchia végül mégiscsak levitézlik, de ez a folyamat most egy csapásra gyorsan lebonyolódhatnék, míg így hosszan elhúzódik.

Nem hiszem, hogy egy Mr. Weston elleni tollharccal sok babért szerezhetnél magadnak, és biztos, hogy nem lenne jó az angol közgazdasági irodalomban ezzel bemutatkozni.° Máskülönben nem tudom, milyen kár

---

* – a színesek szavazati joga – *Szerk.*

** – elszegényedett fehérek; alávaló (alantas) fehérek – *Szerk.*

*** – telepesekké – *Szerk.*

° *V. ö. 118–119., 121. old.* – *Szerk.*

származna abból, ha egy s mást előlegeznél a könyvedből[37]. – Nota bene, ha az utóbbi most *valóban* elkészül – hogy áll a dolog? Szeptember 1. volt a legeslegutolsó határidő, és tudod, ez 12 üveg borba kerül.

Itt a választásokon Jones szívvel-lélekkel dolgozott Heywoodért, aki azonban mint szigorú antialkoholista és a Permissive Bill[229] híve, nem nagyon vonzza a munkásokat. Moore is erősen dolgozott. Jamesben öröme telik majd a manchesteri sznoboknak, a fickó bíró szeretne lenni, semmi egyéb. A választás szép pénzébe kerül, már csak az a pezsgő is, amit bizottsága és társai lehajtottak. Beszélnek megvesztegetésről, korrupcióról, etetésről-itatásról, olyan alakok, mint a kövér Knowles, tucatszámra fordultak meg a Queen's Hotelben, ahol a főhadiszállás volt, telezabálták magukat, vedelték a pezsgőt, aztán az egészet letudták egy kis cédulával, amelyre egy bizottsági tag ráírta: Jó 2 villásreggeli és 3 üveg pezsgő erejéig. Lancasterben a 3 jelölt összesen 20 000 £-et fizetett ki, 8 napig ingyen ittak az összes kocsmákban. Délután 5 órakor ott voltam a Queen's Hotelben, a finom dohányzó szalon úgy nézett ki, mint a régi odú a Windmill Streeten[230], és az atlaszruhás pincérlányok helyett fehér ingujjas, kötényes csaposok szolgáltak fel. Az egész társaság részeg volt, és fél hétkor a hoteltulajdonosnak rendőrökkel kellett a helyiséget kiüríttetnie. Az én feladatom az volt, hogy James bizottságának embereit addig itassam, amíg szolgálatképtelenné nem válnak, s ez némelyeknél várakozáson felül sikerült.

Nagyon nehéz időszakom volt az irodában, Charles* távol volt, Franz Ermen szintén, tetejében rengeteg a munka. Ma már jobb a helyzet. Most Grimm meséivel, német hősmondákkal, ófriz joggal stb. foglalkozom. Mihelyt ezzel valamennyire végzek, komolyan hozzáfogok az óskandinávhoz. A költészete kemény dió a szándékos homályosság és a soknevű mitológia miatt, és látom, hogy haszontalan dolog ezzel csak úgy mellesleg foglalkozni, egyszer, amikor kevés a dolgom, 4 hetet kizárólag erre kell fordítanom.

Szívélyesen üdvözlöm a hölgyeket.

Barátod
F. E.

Moore érdeklődött nálam a „Bee-Hive"-részvények miatt, hogy áll ez a dolog? És hogyan boldogultatok Potterral?[217]

* Charles Roesgen. – *Szerk.*

59

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 18]65 július 25.

Kedves Szerecsen,

Hogyan tetszenek neked a mi porosz Mirabeau-ink – az **állat***kertben*? Harkort és társai mint vadállatok, ezt még Bismarck sem tudta volna kieszelni.[231]

Egyébként biztos vagyok abban, hogy Mr. Bismarck éppenséggel összeütközést akar elérni. Ennek legcsattanósabb bizonyítéka számomra az, ahogy a Schweitzer-féle szemét*, amelyet most naponta elkoboznak, fellép. Miután 6 hónapon át csillapította a lap a munkásokat, most hirtelen azt kívánja tőlük, hogy szálljanak síkra a képviselők érdekében; tartsanak tömeggyűléseket stb. és teljes erővel agitáljanak a kormány ellen. Emellett szól továbbá a reakciós sajtó egybehangzó refrénje, amely a bankettot a párizsi februári bankettokhoz[232] hasonlítja, és végül a kormány egész eljárása, a haszontalan provokációk stb. Mégis várható volt, hogy Bismarck felsül. A dolog túl ostobán is volt megrendezve.

Másfelől, úgy látszik, Schweitzer–Becker fel akarja használni az alkalmat tisztes elvonulásra. A „Sozialdemokrat"-ot és az egyletet** állítólag betiltják, hogy az urakat fehérre mosdassák. Egyébként folyó hó elseje óta már nem olvasom ezt a szennylapocskát. Bismarck, úgy látszik, már megunta, hogy fizessen érte, én szintén. Így hát ha valami történne, akkor tájékozódás végett rád kell hagyatkoznom.

Németországban 32° Réaumur van árnyékban! Az emberek állítólag már csak a pincékben bírják ki. Itt is tropikus hőség van.

Szívélyes üdvözlet.

F. E.

---

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

** Általános Német Munkásegylet. – *Szerk.*

60

Marx Engelshez

Manchesterbe[233]

[London,] 1865. július 31.

Kedves Engels,

Hosszas hallgatásomat, mint talán sejtetted, nem a legkellemesebb okok idézték elő.

Már két hónapja kizárólag a zálogházból élek, valamint felhalmozódott és egyre elviselhetetlenebbé váló követelések ostromának súlya alatt. Ezen a tényen nem csodálkozhatsz, ha fontolóra veszed: 1. hogy az egész idő alatt egyetlen fillért sem tudtam keresni, 2. hogy pusztán *a tartozások* kifizetése és a ház berendezése 500 £-embe került. Minden egyes pennyről (az utóbbit illetően) könyvet vezettem, mert magamnak is hihetetlen volt, hogyan úszik el a pénz. Ehhez járult még, hogy Németországból – ahol isten tudja mit terjesztettek rólam – benyújtottak minden özönvíz előtti követelést, ami csak elképzelhető.

Kezdetben el akartam menni hozzád, hogy személyesen beszéljük meg a dolgot. De ebben a pillanatban minden időveszteség pótolhatatlan számomra, minthogy a munkámat jószerivel nem tudom félbeszakítani. Múlt szombaton bejelentettem elutazásomat az „Internacionálé" albizottságának[22], hogy legalább egyszer legyen 14 teljesen szabad és zavartalan napom a munka folytatására.

Hidd el, inkább a hüvelykujjamat vágattam volna le, mint hogy ezt a levelet megírjam neked. Igazán elkeserítő, hogy az ember fél életén keresztül függő helyzetben legyen. Az egyetlen gondolat, amely emellett tartja bennem a lelket, az, hogy mi ketten egy társasüzletet folytatunk, melyben én az időmet az üzlet elméleti és párt-részének szentelem. Viszonyaimhoz képest csakugyan túl drágán lakom, s ezenkívül ebben az évben jobban éltünk, mint máskor. De ez az egyetlen mód arra, hogy a gyerekeknek – eltekintve azoktól a szenvedésektől, amelyeket kiálltak és amelyekért legalább rövid időre kárpótlást kaptak – olyan kapcsolatokra és viszonyokra nyíljék lehetőségük, amelyek jövőjüket biztosíthatják. Azt hiszem, neked is az a véleményed, hogy még pusztán kereskedői szemszögből is helytelen lenne

teljesen proletár módra berendezkedni, ami egész jól menne, ha feleségemmel egyedül élnénk, vagy ha lányok helyett fiaink volnának.

Ami mármost a munkámat[37] illeti, tiszta vizet akarok önteni a pohárba. Még 3 fejezetet kell megírnom, hogy az elméleti rész (az első 3 könyv) elkészüljön. Aztán még meg kell írni a történelmi-irodalmi 4. könyvet, amely viszonylag a legkönnyebb rész számomra, mivel az első 3 könyvben valamennyi kérdés meg van oldva, ez az utolsó tehát inkább ismétlés történelmi formában.[234] De nem tudom magam rászánni arra, hogy bármit is kiadjak a kezemből, amíg nincs előttem az egész. Bármilyen fogyatékosságai vannak is írásaimnak, az az érdemük megvan, hogy művészi egészet alkotnak, és ez csak az én módszeremmel érhető el, vagyis úgy, hogy soha nem nyomatom ki őket addig, amíg nincsenek előttem *egészükben*. Jakob Grimm módszerével[235] ez lehetetlen; e módszer egyáltalában inkább olyan írásoknál alkalmazható, amelyek nincsenek dialektikusan tagolva.

Viszont másképpen csinálom majd az *angol* változattal. Fox biztosra veszi, hogy tud számomra könyvkiadót szerezni, mihelyt az első nyomtatott íveket visszakapom. Akkor megállapodnék Meissnerrel abban, hogy a korrektúraíveken kívül minden ívről küldje el nekem a szűzlevonatot, hogy így a német szöveg korrektúrája és az angol fordítás párhuzamosan történjen. Az utóbbinál természetesen számítanom kell közreműködésedre. Az angol kiadástól várom ennek a munkának a tulajdonképpeni fizetségét.[236]

Ami az „Internacionálé"-t illeti, azzal így áll a dolog:

Átadtam Cremernek az 5 £-et „Bee-Hive"-részvények vásárlására. Minthogy azonban Cremer, Odger stb. akkor Manchesterbe utaztak, a dolog kútba esett, és Potter javára dőlt el.[217] Úgy határoztak, hogy elhalasztják a dolgot a részvényesek legközelebbi (tulajdonképpeni évi) közgyűléséig. Én azonban nem hiszem, hogy lesz valami belőle. Először azért, mert időközben az Odger és Potter közötti veszekedésből nyilvános botrány lett. Másodszor azért, mert a „*Miner* and Workman's Advocate" felajánlkozott nekünk.[237] (Apropó. A minap a „*Miner*"-rel tartott összejövetelen kötelezettséget vállaltunk arra, hogy ingyenes tudósításokat szerzünk neki. Ezért, ha van időd arra, hogy néhanapján egy-egy kis cikket írjál külpolitikáról (**porosz** stb.), akkor küdd el nekem, hogy elhelyezhessem a lapnál.)

Szervezeti szabályzatunk értelmében ebben az évben nyilvános *kongresszust* kellene tartanunk Brüsszelben. A párizsiak, a svájciak, valamint az itteniek egy része ezt tűzzel-vassal erőltette. Szerintem a jelenlegi körülmények között – nevezetesen időm sincs, hogy a Központi Tanács részére a szükséges dokumentumokat megírjam – csak felsülnénk vele. A másik

oldal minden ellenkezése dacára sikerült elérnem, hogy a brüsszeli nyilvános kongresszus helyett zártkörű előzetes konferenciát rendezzünk Londonban (szept. 25), amelyre csak az intéző bizottságok képviselői fognak eljönni, s amelyen *előkészítenénk* a jövendő kongresszust. A kongresszus elhalasztását *hivatalosan* így indokoltuk:

1. Szükséges, hogy a végrehajtó bizottságok között előzetes megegyezés jöjjön létre.

2. A Szövetség propagandáját akadályok hátráltatják – Franciaországban a sztrájkok, Angliában a választások, a választójogi reformmozgalom és munkáskiállítások.[238]

3. A Belgiumban nemrég keresztülhajszolt idegen-törvény[239] lehetetlenné teszi, hogy Brüsszel egy nemzetközi munkáskongresszus színhelye legyen.[240]

A „Sozialdemokrat" már nem kerül a kezembe, mert a Munkásegylet[159] is lemondta. A „*Nordstern*"-t sem járatom már, időnként azonban átnézem az egyletben. A rajnai tagozatok e lap szerint a fő kérdésben elpártoltak Bernhardtól*.

Edgar** éppen a jelenlegi körülmények között nagyon költséges vendég nekünk és úgy látszik, egyáltalán nem óhajtja felszedni a sátorfáját.

A forróság, és epém ezzel kapcsolatos állapota miatt 3 hónapja újra szinte naponta hányok, mint annak idején Brüsszelben.

Üdvözöl

K. M.

* Bernhard Becker. – *Szerk.*

** Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

61

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, 1865 augusztus 5.

Kedves Engels,

Nagyon köszönöm az 50 £-et és a gyorsaságot, amellyel a segítség érkezett.

Igen jót derültem levelednek azon a részén, amely az eljövendő „remekműről" szól. De mégiscsak félreértettél. Az egyetlen kérdéses dolog az, vajon letisztázzam-e a kézirat egy részét és elküldjem-e azt a könyvkiadónak* vagy előbb készre írjam az egészet? Számos okból az utóbbit részesítettem előnyben. Ezzel semmi idő sem vész el, amennyiben *magáról a munkáról* van szó, igaz viszont, hogy bizonyos ideig késlelteti a nyomtatást, amely azonban másrészt, ha egyszer elkezdték, most már semmiképpen sem szakadhat félbe. Egyébként, a hőmérő állását figyelembe véve, a dolog olyan gyorsan haladt, ahogy aligha lett volna lehetséges bárkinél, még minden művészi szempont mellőzésével is. Mivel ezenkívül 60 nyomtatott ív a maximális limit, okvetlenül az egésznek előttem kell lennie, hogy tudjam, mennyit kell tömörítenem és kihúznom ahhoz, hogy az előírt határokon belül az egyes részek egyenletesek és arányosak legyenek.[241] Egyébként bízhatsz abban, hogy minden lehetőt megteszek *a mielőbbi befejezés érdekében*, mert ez a dolog lidércnyomásként nehezedik rám. Nemcsak abban akadályoz, hogy bármi mást csináljak, de az is átkozottul nyomaszt, ha a közönséget többé-kevésbé (igaz, nem én, hanem Liebknecht és mások) eljövendő babérkoszorúkkal traktálják. És ráadásul tudom, hogy az idők nem maradnak mindig olyan nyugalmasak, amilyenek éppen mostanság.

Eichhoff írt nekem néhány sort[242], de nagy elfoglaltsága miatt nem látogatott meg. Levelében beharangozta Dronke látogatását (tegnap itt is volt), de olyan zavarosan, hogy nem tudtam kiigazodni az íráson. A „referátum"-stílus úgy hozzánőtt szegény Eichhoffunkhoz, mint a bőre, és semmiféle operációval nem lehet megszabadítani tőle.

---

* Otto Meissner. — *Szerk.*

Mit szólsz Siebel hazafias-liberális-költői teljesítményeihez? Az egész vacak olyan, mintha a másnaposság legtompultabb állapotában íródott volna. Színtiszta badarság, és mindenen túltesz, amit barátunk korábban művelt.

A „Sozialdemokrat" kísérlete, hogy a polgári oldalra álljon át, a teljes kudarc jele, bár egyetértek veled abban, hogy az első felhívások Berlinben nem jelentek volna meg, ha a kormány részéről nem kapnak valami indíttatást.* Egyébként a lassalleánusok másik szektája, amely nyilatkozatunk[155] nyomán szembefordult a „Sozialdemokrat"-tal, szintén egészen szánalmas csőcselék. Ezek az alakok nemcsak B. Beckerrel és társaival civakodnak azon, hogy melyikük Lassalle igazhitű követője, hanem különböző tagozataik kinyomatták azt az öreg Hatzfeldtné által inspirált és egyenest ránk célzó szólamot, amely a „nép" *árulójának* nyilvánít mindenkit, aki csak egy jottányit is törölni vagy változtatni próbálna a Lassalle által kinyilatkoztatott igazságokon.[227]

Liebknechtnek már nagyon régóta, a különféle cédulák ellenére, melyeket nekem küldött, nem válaszoltam, most azonban írni akarok neki. Ő most egyelőre Hannoverban, a felesége pedig még Berlinben van. Hallgatásom részben onnan eredt, hogy nagyon el vagyok foglalva, azonkívül eléggé lekötöttek a saját gondjaim. Másrészt valóban dühös voltam rá azért a badarságért, amit rólam a berlini Lassalle-egyletben összehordott, és ami ki van nyomtatva a B. Beckernek a fent említett egyletből való kizárásáról szóló rongy pamfletban, melyet az öreg némber** egy bizonyos Schilling (Farthing*** megfelelőbb név volna) útján megjelentetett.[243] Azzal a szokásos tehetségével, hogy lustaságból elmulassza a tények megismerését, Liebknecht a legnagyobb badarságot fecsegi össze a Bangya-kéziratról[179], valamint Becker érdekében történt közvetítésemről a bécsi „Botschafter"-t[244] illetően stb.[245] És ezenfelül az egész mód, ahogyan „patrónusomként" lép fel és „menteget" engem a berlini mesterlegényeknél, amiért *ők* nem ismerik az én munkáimat; egyáltalában úgy tesz, mintha én eddig az aktív világban még semmit sem csináltam volna. Nehogy gorombaságokat mondjak neki, ezért hagytam, hogy némi idő elteljen, s közben megnyugodjam abban, hogy Liebknecht csak Liebknechtként viselkedhet, és hogy a szándékai „jók". Kiutasításakor a berlini „öreglegényegylet" 30 000 tagja, úgyszintén

* *V. ö. 126. old. – Szerk.*

** Sophie von Hatzfeldt. – *Szerk.*

*** – Fitying (negyed penny, a shilling negyvennyolcad része, a legkisebb angol pénzegység) – *Szerk.*

az ottani könyvnyomdászok egylete valamiféle ünneplést rendezett tiszteletére.[246] Mire Wilhelmchen az ő szokásos optimizmusával „a berlini proletariátust az én" (mármint az ő) „és a mi" (te és én) „lábunknál" látja. Emellett arra sem volt képes, hogy a Nemzetközi Szövetségnek akár csak egy 6 főnyi szekcióját is megalakítsa Németországban, jóllehet ennek a vérmes embernek mégiscsak be kellene látnia, hogy illúzióit nem tüntethetem fel készpénznek az angolok előtt. Írt nekem folyvást a „könyvem"[37] miatt is. De valahányszor vérmes óhajának engedve küldtem neki „könyveket" (először a „*Vogt*"*-ból megmaradt összes példányokat, azután a „*Kommunista-per*"** összes maradványát), kézhezvételük után többé egyetlen árva szót sem hallottam felőlük. – *Groote* úr, Düsseldorf haladópárti[96] képviselője azt írta neki, hogy az ő berlini fellépése többet használt, mint 100 haladópárti képviselőé.

Edgar*** a múltkor valami meghűlést szedett össze, amely az orrára húzódott, s e balszerencse folytán teljesen Bardolph-szerűen fest.[247]

A meleg időben éjjel-nappal állandóan nyitott ablaknál dolgoztam. A következmény: csúz a jobb karomban, különösen a lapockámban, ami nagyon fájdalmas, és megnehezíti az írást, de kiváltképpen minden *karemelést*. Hogy ez milyen undok dolog, elképzelheted abból, hogy ösztönösen felkiáltok, ha éjjel az ágyban öntudatlanul felemelem a karomat. Nem tud Gumpert valamilyen szert ez ellen?

Bizonyára tudod, hogy az érdemes Gottfried Kinkel a párizsi tornásznünnepélyen a babérkoszorút, amelyet az elnöklő zsidó nyújtott át neki, ezekkel a szavakkal utasította vissza: „Nem akarok semmiféle koronát, még babérból valót sem", ugyanakkor azonban meglehetősen keresetlen szavakkal hozzátette, hogy igényeit a német köztársaság elnökségére, arra a „hivatalra", amely megilleti, még korántsem adta fel. A „Nordstern" egészen jól kigúnyolta ezért a melodramatikusságért éppúgy, mint egész beszédéért, amely *mélységesen aljas* volt.[248] Az ünnepség Badinguet[249] felköszöntésével kezdődött.

Hol van Strohn?

Ne feledd el, mihelyt kedved és időd van, hogy valami „kontinentális" írást küldj nekem a „Miner"° részére.

Az egész család szívélyesen üdvözöl téged, én pedig Mrs. Lizzyt.

K. Marxod

---

* „*Vogt úr*". – *Szerk.*

** „*Leleplezések a kölni kommunista-perről*". – *Szerk.*

*** Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

° „The Miner and Workman's Advocate". – *Szerk.*

62

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 aug. 7.

Kedves Szerecsen,

Csúzod ellen van egy szerem, amellyel Gumpert engem egyszer 24 óra alatt kigyógyított, méghozzá egy sokkal hevesebb rohamból. Varrass 2 nagy zsákot flanellból, akkorákat, hogy a fájdalmas részt teljesen befedjék, sőt ennél még valamivel többet is; a zsákokat töltesd meg korpával (bran) és váltogatva melegíttesd a sütőben olyan forróra, amilyent csak el tudsz viselni, és váltogatva rakd fel őket, minél gyakrabban cserélve. Ezalatt maradj nyugton és melegen az ágyban, így hamarosan igen jelentős megkönnyebbülést érzel majd, de ennek ellenére nem szabad abbahagynod, hanem addig kell folytatnod, amíg már egyáltalán nem észlelsz fájdalmat (mondjuk 24-36 óráig).

Eichhoff épp az imént volt itt; Londonban egy korlátolt felelősségű társaság igazgatója lett, az egész dologból napnál világosabb számomra, hogy ismét alaposan rászedik, de ezen az emberen végképp nem lehet segíteni — az a mániája, hogy mindent rózsaszínben lát. Most ott tart, hogy azt hiszi, a selyemkereskedelem itt Angliában nélküle már nem is lenne.

Nagyon örülök, hogy a könyvvel[37] gyorsan haladsz, mert előző leveled egyes fordulatai valóban olyan gyanút ébresztettek bennem, mintha ismét egy váratlan fordulóponthoz jutottál volna, amely miatt bizonytalan ideig elhúzódhat az egész. Azon a napon, amikor a kézirat útnak indul, kegyetlenül leiszom magam, hacsak másnap ide nem jössz és együtt nem tehetjük meg ezt.

Hálás köszönet a „Free Press"-ekért.

Derék Liebknechtünk sehogyan sem tud felhagyni a tapintatlanságokkal és az összevissza irogatással. Mihelyt egyedül van és a saját szakállára kell cselekednie, 12 hónapból 10 hónapon át mindig bosszankodni kell miatta. De hát mit akarsz? Az ő Liebknecht-természete* már csak ilyen, s ezen mit

* – Lieb = kedves (szerető), Knecht = szolga – *Szerk.*

sem segít a mérgelődés és zsörtölődés. Végül pedig pillanatnyilag mégis ő az egyetlen megbízható kapcsolatunk Németországban.

Munkáskongresszust tartani Brüsszelben a mostani körülmények között valóban nagy ostobaság volna.[240] Emlékezz csak vissza, milyen tapasztalatokat szereztünk mi magunk ebben az országocskában.[250] Ilyesmit csak Angliában lehet megcsinálni, a franciák ezt tudhatnák. Merő pénz-, idő- és munkapocsékolás volna ilyesmivel Belgiumban próbálkozni.

Megvan neked Schilling pamfletja B. Beckerről?[243] Elküldhetnéd nekem néhány napra.

Hogy Strohn Hamburgban van-e vagy Bradfordban, nem tudom, már hosszabb idő óta nem hallottam felőle semmit.

A rajnai filiszterek állítólag rettenetesen dühösek Bismarckra; nagyon jó, hogy e szamaraknak oly szépen meggátolják a „történelmi fejlődést legális talajon". Mit szólsz Bismarck legújabb pénzszerzési trükkjéhez? Bismarck a köln–mindeni vasútnak, amely a kamat állami garanciája ellenében biztosította az állam számára *a névértékben való felvásárlás* jogát (a 100 talléros részvények most 200 tallér fölött állnak), most eladta ezt a jogot 13 millió tallérért, és a „Kölner Zeitung" kiszámítja, hogy ebből, beleértve a már az állam birtokában levő részvények eladását stb., *30 millió tallérra tesz szert.* A kérdés az, kifizeti-e ezt a köln–mindeni vasút anélkül, hogy a kamara a szerződést jóváhagyja. Ha megteszi, akkor Bismarck ismét évekre nyeregben van, a filisztereket pedig iszonyatosan rászedték. Ez most majd hamarosan kiderül.[251]

Lizzy azt mondja, hogy Edgar* bizonyára nem viselte texasi kalapját, mert abban lehetetlen lett volna meghűteni az orrát.

Barátod
F. E.

* Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

63

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865 augusztus 9.]

Kedves Fred,

Mellékelten Siebold úr levele.[252] Nem kell visszaküldened. Azután küldöm neked a Hatzfeldt-féle szemetet.[243] *Ne* küldd vissza, de őrizd meg. *Senkinek* se mutasd meg. Ez a szemét szerencsére nem hagyott nyomot a német sajtóban. Az egyetlen, ami vele kapcsolatban nyilvános lapokban megjelent, egy nyilatkozat volt *Metznertől* (a berlini tagozat volt meghatalmazottja) és *Vogttól** (jelenleg is pénztáros ugyanott), ellenjegyezve *W. Liebknecht* által – ebben kijelentették,

1. hogy Schilling meghamisította a tudósítást, egyes határozatokat elhallgatott, másokat egyenesen az ellenkezőjükre forgatott ki;

2. hogy a vén nember Hatzfeldt megtarthatta volna a megjegyzéseit, minthogy az egylet mindennemű beavatkozástól eltiltotta.

Ez a „Reform"-ban és a „Volkszeitung"-ban[253] jelent meg.

Néhány napja gyógyszert szedek és nagyon kutyául érzem magam, teljesen munkaképtelen vagyok. Allen mindazonáltal azt mondja, hogy pár nap múlva helyrebillen az egészségem. Ez epehistória, s a hőségben végzett „sanyarú" agymunka következménye. *Hivatalosan* most *távol vagyok*, már ami az „*Internacionálét*" illeti.

Edgar** vegetál. Remeteségében hozzászokott a legbeszűkültebb fajtájú önzéshez – reggeltől estig csak a hasára gondol. De mivel természettől fogva jólelkű, az önzése olyan, mint egy kedves macskáé vagy egy jóindulatú kutyáé. Ördög vigye a remetéskedést! Még a nőkről is leszokott, és a nemi ösztön is a hasába húzódott. Emellett állandó aggodalom gyötri a drága egészségéért, és ez ugyanaz a fiú, aki másfelől megszokta, hogy kígyók, tigrisek, farkasok és leopárdok között „biztonságban" érezze magát.

---

* *August Vogt.* – *Szerk.*

** Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

Most megint visszakívánkozik Texasba. De a kedves fivérrel* való konfrontációt nem kerülheti el.

Primitív-vad elképzeléseiről fogalmat alkothatsz magadnak abból, hogy eszménye most egy kereskedés – szivar- vagy borkereskedés létesítése, azzal a nyilvánvaló hátsó gondolattal, hogy ilymódon juthat hozzá legbiztosabban a szivarokhoz és a borhoz.

Szeret önmaga előtt old gentlemannek** „tűnni", aki leszámolt az élettel, nincs többé semmi tennivalója, és már csak „az egészségéért" kell élnie.

Ezenkívül még a *cicoma* köti le az érdeklődését, és a Rotten Row-i[254] „old gentleman"-ek ugyancsak elszomorítják, mert nem utánozhatja őket. Furcsa szerzet! Laura, akinek éppen most egy kis karbunkulus van a bal arcán, azt mondja, hogy „anyjának fivére *fölöttébb pompás* fickó!" Tussy meg azt, „hogy kedveli őt, mert *olyan mókás*", Jennyke szerint pedig Lina Schöler és Edgar kölcsönösen gratulálhatnak egymásnak, „amiért szerencsésen megszabadultak egymástól". Szép kis társaság. A lányok engem is szigorú kihallgatásnak vetettek alá „Mrs. Burns"-t illetően.

Üdvözöl

K. M.

* Ferdinand von Westphalen. – *Szerk.*

** – öregúrnak – *Szerk.*

64

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 augusztus 16.

Kedves Szerecsen,

A Hatzfeldtné-féle szemét[243] valóban szemét, mindenestül, ami benne van: az egyedül üdvözítő Lassalle, Liebknecht stb. A derék Library* ezúttal valóban a szokottnál is több gyengeséget, meggondolatlanságot és feledékenységet tanúsított – hacsak a beszámoló nincs teljesen meghamisítva. Ördög vigye az ilyen védőt.

Hasonlóképpen a habzóbor lelkesedésű Sieboldot. Milyen magabiztos naivitással tesz kísérletet a fickó arra, hogy téged Blinddel „kibékítsen"![252] Amellett az érdekes „öreg svédek", akikről senki sem tud semmit, és akiknek írni kell, hogy „kapcsolatba" lépjünk. Egészen à la Harro Harring. Mindinkább arra a meggyőződésre jutok, hogy Észak-Frízföld legdélibb szélességi fokától kezdve minden, ami a polgári és a parasztpolitika határát túllépi, tisztára Harro Harring.[255] De ez a barom biztosan minden évben zaklatni fog.

Jövő héten (kb. 25-én, pénteken) Moore és én két hétre Németországba és Svájcba utazunk, lehetőleg „egy sanda pillantásra" bekukkantunk Olaszországba is.[256] Ha mód lesz rá, a visszautazáskor jelentkezem egy percre Modena Villasben**.

E hó 28-án, tehát hétfőhöz egy hétre lesz a köln–mindeni részvényesek közgyűlése, amely néhány évre eldönti a porosz politikát. Nem tudom elképzelni, hogy a fickók olyan szamarak legyenek, hogy a kamarák jóváhagyása nélkül 13 millió tallért készpénzben kifizessenek Bismarcknak.[251] A rajnai liberális polgár azonban sok csínyre képes, ha az államot becsaphatja, s arra gondol, hogy utólag képviselői minőségben úgyis megint mentesítheti magát. Ha azonban a szerződés meghiúsul, vagy a kamarák jóváhagyásától teszik függővé, akkor monsieur Bismarcknak körülbelül haran-

* Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

** Londoni utca (itt lakott Marx). – *Szerk.*

goztak; egy ilyen pénzügyi vereséget, méghozzá egy ilyen kétségbeesett kísérlet után, még ez a kalandor sem bír ki. Az a tény, hogy pillanatnyilag ismét egyezkedik Ausztriával, arról tanúskodik, hogy intellektuálisan és erkölcsileg au bout de son latin*. Nagyon is jól tudja, hogy nem kezdhet háborút anélkül, hogy azonnal meg ne bukjon, s így továbbra is nagy szavakkal dobálódzik, kis vívmányokat zsebel be és Németországot az egész világ előtt nevetségessé teszi. A filiszteréknek azonban már csaknem úgy imponál, mint Boustrapa[82]. A filiszterek most már pillanatnyi sikereket sem kívánnak bálványaiktól, csupán azt, hogy hetvenkedjenek. Így lett Classen-Kappelmann is Köln bálványa, amiért a döntő pillanatban kereket oldott.[251]

Az is jó ötlet Sieboldtól, hogy Koppenhágában C. V. Rimestadot ajánlja, aki a „Dagbladet" emberei közé tartozik![252] Az ún. Munkásegylet a skandináv Eider-dánoknak[257] és Hall kormányának propaganda intézménye.

Mit mond majd Urquhart atya a jövő hónapban a porosz királyi jogászokról? Azok aztán szép példányok.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek és Edgarnak.

Barátod
F. E.

* – vége a tudományának – *Szerk.*

65

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 augusztus 19.

Kedves Fred,

Mivel elutazol[256], *muszáj* közölnöm veled, hogy aug. 28-án ki kell fizetnem egy 10£-es számlát a mészárosnak, és a háziúr is egyre inkább zaklat. Egyébként, úgy látszik, az angol állam erősen pénzszűkében van. Legalábbis az adóbehajtók ebben a hónapban fürgébbek voltak, mint valaha, és váratlanul „könnyítettek" rajtam.

Még mindig beteg vagyok, jóllehet Allen a májpanaszokat megszüntette. De aztán jött valamiféle influenza, amelynek szerinte 5–6 nap múlva vége lesz, és amely a szellemi tevékenységet illetően valójában mindennél kellemetlenebb. Remélem, hogy ezzel leróttam adósságomat a természetnek.

Laurácska szintén nincs teljesen jól. Már egy év óta a kelleténél sokkal karcsúbb lett. De önfejű gyermek, és csak ma szánta el magát arra, hogy a feleségemmel elmenjen az orvoshoz. Remélem, nincs semmi komoly baja. Jennyke és Tussy nagyon jól vannak. (Edgar is, akinek egészségi állapota sokat javult.) Feleségem alsó fogsorából középen 2 elülső fog kitört, és ezért tegnap 4 műfogat kapott. Körülbelül ezek azok az „események", amelyek nálunk történtek.

Minthogy nem vagyok jól, csak keveset tudok írni, és csak megszakításokkal. A közbenső időben haszontalanságokkal foglalkozom, habár influenzásan még olvasni sem lehet tisztességesen. „Élve az alkalommal" a többi között csillagászattal is „foglalkoztam" megint egy keveset. És itt meg akarok említeni egy dolgot, ami – legalábbis nekem – újdonság volt, lehet, hogy te már rég tudsz róla. Ismered Laplace elméletét az égi rendszer keletkezéséről, és azt, hogyan magyarázza ő a különböző testek saját tengelyük körüli forgását stb.[258] Ebből kiindulva egy Kirkwood nevű jenki felfedezett valamiféle törvényt a bolygók forgásának *különbözőségére* vonatkozóan, amely eddig teljesen szabálytalannak tűnt. A törvény így szól: „Az egy-egy bolygó által a pályáján való egy keringés alatt megtett forgások *számának a négyzete arányos a vonzási szférája átmérőjének a köbével.*"

Két bolygó között ugyanis volna egy pont, ahol vonzóerejük egyenlően hatna: tehát egy test ezen a ponton mozdulatlan maradna köztük. Ellenben e pont mindkét oldalán a test belezuhanna az egyik vagy a másik bolygóba. Ez a pont tehát a bolygó *vonzási szférájának* a határa. Ez a vonzási szféra viszont azon gázgyűrű szélességének a mértéke, amelyből Laplace szerint az illető bolygó az általános gáztömegből való első leválása idején kialakult. Ebből Kirkwood azt a következtetést vonja le, hogyha Laplace hipotézise helyes, akkor meghatározott aránynak kell fennállnia a bolygó forgási sebessége és annak a gyűrűnek a szélessége között, amelyből kialakult, vagyis a vonzási szférája között. És ezt fejezte ki a fenti törvényben, amelyet analitikus számításokkal bizonyított.

Az öreg Hegel tesz néhány nagyon elmés megjegyzést arról, hogy a centripetális erő „hirtelen átcsap" centrifugális erőbe, éppen abban a pillanatban, amikor az egyik „túlsúlyra" jut a másik fölött; pl. a centripetális erő a Nap közelében a legnagyobb; *tehát*, mondja Hegel, a centrifugális erő is ott a legnagyobb, hiszen a *centripetális* erőnek ezt a *maximumát* leküzdi, és vice versa*. Továbbá, ezek az erők az apszisok[259] közötti középtávolságban *egyensúlyban* vannak. *Tehát soha többé* nem tudnak kilépni ebből az egyensúlyi állapotból stb. Egyébként Hegel polémiája[260] egészben véve arra lyukad ki, hogy Newton a „bizonyítékaival" Keplerhez, akinél a mozgás „fogalma" megvolt, semmit sem tett hozzá, ami manapság nyilván már elég általánosan elismert dolog.

Tudod, hogy a Svájci Bank *elnöke* most *Karl Vogt* úr, aki elárulta barátját, Fazyt, mihelyt az Genfet elhagyta[224], és Reinachhal (a tulajdonképpeni ügyvezető igazgatóval) együtt szélhámoskodott. Megkérdeztem Freiligrathot, hogy Vogt úr – akinek különben mint pénzembernek igen rossz híre van Svájcban – hogyan került ilyen díszhelyre. *A válasz*: a svájciaknak szinte egyáltalán nincs már „Svájci Bank"-részvényük. A berlini és a majna-frankfurti zsidók döntenek. Ezek viszont Vogt mellett vannak. Eközben Reinach annyit szekírozza szegény Freiligrathunkat, hogy az öntudatosan ezt írta neki: még a porosz rendőrség sem üldözte őt soha ennyire. Fazy állítólag 1 $^1/_2$ millió frankkal csapta be a Bankot.

Beesly professzor néhány héttel ezelőtt a *„Fortnightly Review"*-ban[261] cikket írt Catilináról, amelyben forradalmárnak tünteti fel. Sok kritikátlan dolog van a cikkben (amint az egy angoltól várható is, pl. hamis képet ad Caesar akkori álláspontjáról), de tetszik nekem az intenzív düh az oligarchia és a „respektábilis" elemek ellen. Szintúgy az angol hivatásos „unalmas

* – megfordítva – *Szerk.*

irodalmára" mért csapások. *Harrison* úr ugyanebben a „Review"-ban közzétett egy cikket, amelyben kifejti, hogy a „politikai gazdaságtan" „*semmit*" sem tud felhozni a kommunizmus ellen.[262] Úgy látom, hogy az angol fejekben *most* több motoszkál, mint a németekében. Az utóbbiakat elégségesen lefoglalja Classen-Kappelmann ünneplése.[231]

Üdvözlet Mrs. Lizzynek. A gyerekek elvárják, hogy visszautaztodban ne kerüld el Londont.

Barátod
K. M.

Még a leghalványabb fogalmad sem lehet arról az abszolút badarságról, ami a bankügyről stb. szóló 1857-es és 1858-as parlamenti jelentésekben – nemrégiben ismét kézbe kellett vennem őket[263] – található. Akár a monetárrendszerben: tőke = arany. Közben szégyenlős emlékek A. Smithből, és borzalmas kísérletek arra, hogy a pénzpiac zagyva kifejezéseit az ő „felvilágosult" elképzeléseivel kibékítsék. Ebben leginkább a most végre minden halandó sorsára jutott MacCulloch jeleskedett. A fickó nyilván jelentős borravalót kapott Lord Overstone-tól, akit ezért „facile maximus argentariorum"* kellett kikiáltania, és tűzön-vízen keresztül mentenie. Ennek az egész kotyvaléknak a bírálatával csak egy későbbi írásomban tudok majd foglalkozni.[264]

* – „a legeslegnagyobb bankárnak" – *Szerk.*

66

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 aug. 21.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten 20 £, a bankjegy első fele, B/G 56 794, Manchester, 1864 jan. 9. Mihelyt kézhezvételéről értesítesz, küldöm a másik felét. Többet nem küldhetek addig, amíg nem tudom, milyen lesz a mérleg, és erről csak visszatérésem után vagy még később értesülök.

A dolog a Kirkwood-féle törvénnyel* nekem éppúgy, mint Moore-nak, újdonság volt. De be is van ez bizonyítva és nem csupán hipotézis? Az ilyesminek mégiscsak igazolhatónak kellene lennie.

Remélem, azóta valamennyien ismét talpra álltatok. Laura baja nyilván éppoly kevéssé komoly, mint annak idején Jennyke históriája volt, de esztelenség tőled, hogy hagyod az ilyesmit ennyire elhúzódni. Neked mint házi zsarnoknak ilyen alkalmakkor be kellene avatkoznod. Influenzádtól ebben a meleg időben már bizonyára megszabadultál, kellemetlen az ilyesmi, de most könnyen gyógyítható.

Az öregasszonyok épp jönnek kisöpörni az irodát, és elzavarnak a helyemről; így hát sürgősen be kell fejeznem az írást.

Szívélyesen üdvözöl

barátod
F. E.

* *V. ö. 139–140. old. – Szerk.*

67

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]65 augusztus 22.

Kedves Fred,

Nagyon köszönöm a 20 £-et, amelynek első felét megkaptam. Bizonyára nem zaklatnálak ennyit, de az évnegyed vége, felhalmozódott számláival, súlyosan rámnehezedik.

Ami Kirkwood törvényét* illeti, nem kétséges, hogy az megmagyarázza a tengely körüli forgások számában mutatkozó különbséget, pl. a Jupiter és a Vénusz stb. között[265], ami eddig teljesen véletlennek tűnt. Azt azonban, hogy ő *miként* fedezte fel és bizonyította be magát a törvényt, nem tudom, de amikor legközelebb bemegyek a British Museumba, igyekszem hozzájutni az eredeti munkához, és akkor közlöm majd veled a közelebbi adatokat. Úgy tűnik nekem, hogy az egyetlen „feladat" a dologban az egyes bolygók vonzási szférájának matematikai meghatározása. A *hipotetikus* mozzanat valószínűleg csak Laplace elméletének kiindulópontként való elfogadása.

Influenzám annyira az orromra húzódott, hogy a texasi fiú** „orrocskája" reprodukálódott nálam, mégpedig szörnyű nátha kíséretében, a fejemben pedig olyan köd gomolyog, amilyen a Laplace-féle tűzfüst-univerzumban általános lehetett.

A fickók és barátok az „Internacionálé"-nál mégiscsak rájöttek arra, hogy *nem* utaztam el, s így felszólítást kaptam, hogy ma jelenjek meg az albizottság ülésén. A 4 hetet, amelyre eltűntem, a doktor receptjei teljesen használhatatlanná tették.

A Lupus hagyatékából birtokomban levő könyvek között van egy „*Neue Handelsgeographie*" is Eglitől. Ez a svájci az előszóban azt mondja, hogy ő hébe-hóba a „kereskedelmi földrajzi életrajzok" közé – „beleső egy-egy életképet, egy képet, amelynek szemlélésébe a lélek egy pillanatra elmerül,

* *V. ö. 139–140. old. Szerk.*

** Edgar von Westphalen, *v. ö. 134. old. Szerk.*

jólesően, megpihenve . . . a beleszőtt kis zsánerképek . . . itt az élet egy-egy darabját pergetik le szemünk előtt. Csak az életből serken az élet."

Hogy ez a naiv svájci mit ért ezeken az „életképeken", azt a következőből láthatod:

„A Markgräfler a napsütötte mühlheimi és badenweileri dombokon terem. Nemhiába énekelte a szeretetre méltó Hebel:

»Z'Mülle-n-i dr Post,
Tausig Sappermost!
Trinkt me nit e guete Wi!
Goht er nit wie Bauməl i,
Z'Mülle-n-i dr Post?«"[266]

Ugyanez a naiv svájci, hogy bizonyítsa, miszerint „nem veszi félvállról a dolgot", az általa felhasznált munkák jegyzékére hivatkozik. Ez a jegyzék pontosan 20 címet számlál, köztük naiv „gyermekkönyvek" mellett, mint a „Buch der Erfindungen" stb., nevezett Egli úrnak saját két műve is szerepel.

Az egész család szeretettel üdvözöl.

Barátod
K. M.

68

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester,] 1865 okt. 4.

Kedves Szerecsen,

Londoni terveimet mindig balszerencse kíséri. Anyámmal csak ide való visszatérésem előtt[256] 3 nappal találkoztam, mégpedig Ostendében, és így természetesen semmi időt sem tudtam lespórolni. Korábban meg egyáltalán nem is tudtam volna találkozni vele, mert sem ő, sem én nem tudtuk, hol lesz ő 2–3 nappal előbb. Szept. 15-re viszont már itt kellett lennem, minthogy aznap Charlesnak* el kellett utaznia, ami meg is történt. Azóta, mint mindig, ha utazásból térek vissza, mintha az ördög bújt volna a gyapotpiacba – végeznem kellett Charles munkáját és a magamét, és ez nem csekélység, ha a gyapot fontja két hét alatt 18 pennyről $24\,^1/_2$-re, a fonal pedig fontonként 8–9 pennyvel emelkedik, és özönlenek a legkülönfélébb táviratok. Remélem, most már vége a dolognak, és a jövő hét elején Charles is visszajön, úgyhogy végre ismét magamhoz térhetek. Ez a szörnyű hajsza egyszerűen lehetetlenné tette, hogy akár csak 2 sort is írjak neked, egyáltalán, mióta itt vagyok, magánügyben egyetlen sort sem tudtam írni. Mihelyt hozzájutok, részletesebben írok, közben azért te tudasd velem, mi újság nálatok, és mi van a „könyvvel"[37]. Azt hiszem, az megoldható, hogy egyszer úgy 3×24 órára átutazzam hozzátok, mihelyt itt rendben leszünk. Irodánk azonban úgy fest, mint egy disznóól, Gottfried** felvett ide nekem 3 fickót, akik egy hajítófát sem érnek, és a szerződés értelmében arra kényszerít engem, hogy én faragjak belőlük valamit. Ebből is láthatod, mi folyik itt. Egy-kettőt ki kell majd dobnom közülük.

Barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet mindenkinek.

„Immáron" a sváboknál is voltam, de szó sincs többé költőiskoláról – gyapotot fonnak vagy kivándorolnak.

* Charles Roesgen. – *Szerk.*
** Gottfried Ermen. – *Szerk.*

69

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 okt. 19.

Kedves Fred,

Holnap délután, körülbelül 4.40-kor Manchesterben leszek, és felkereslek hivatalos lakásodon.[267]

Barátod

K. M.

70

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 nov. 8.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Kedves Frederick,

Pénteken este érkeztem haza. Strohn nagyon hivott, hogy maradjak nála néhány napig, de nyugtalan voltam. Tudtam, hogy a dolgok Londonban rosszul állnak, és ezért a helyszínen akartam lenni.

A Mrs. Lizzy által megjósolt kellemetlenségekben nem volt hiány. Mindenekelőtt, a King's Cross*-ra megérkezve, eltűnt a bőröndöm, és egészen mostanáig még nem kaptam vissza, ami különösen kínos a benne található „dokumentumok" miatt, melyekért én vagyok felelős. Azután a gyereket** még nagyon rossz bőrben találtam. Végül itt járt a háziúr, fenyegetőzött, és feleségem csak *visszatérésem kecsegtető perspektívájával* tudta megnyugtatni. A fickó azt mondta, hogy *„végrehajtót"* ültet a nyakamra, azonkívül felmondja a bérleti szerződést, amihez szerződésileg mindenesetre joga van. A háziúr nyomán azután megjelent a többi csürhe, részben személyesen, részben fenyegető levelekkel. A feleségemet olyan kétségbeesésben találtam, hogy *nem volt bátorságom* őt a valódi tényállással megismertetni. És *valóban nem* tudom, *mit tegyek*! Amellett szénre van szükség stb.

E kellemetlenségek mellett egy jó hír. Két frankfurti nénikém közül az egyik (a 73 éves***, a másik° két évvel fiatalabb) elhunyt, de ab intestato°° (mivel attól félt, hogy meghal, ha végrendeletet készít). Ezért az örökségben a többiekkel kell osztoznom, ami végrendelet esetén nem lett volna így, mert ő a többiekkel mit sem törődött. Ráadásul még az a kellemes körülmény, hogy meg kell várnom Juta úr meghatalmazását a Jóreménység-fokról.

---

* Londoni pályaudvar. – *Szerk.*

** Laura Marx. – *Szerk.*

*** Esther Kosel. – *Szerk.*

° Babette Blum. – *Szerk.*

°° – végrendelet nélkül – *Szerk.*

Mindezek a kellemes körülmények kissé a gyomromra mentek, úgyhogy itt azonnal ismét megcsináltattam a Gumpert-féle orvosságot.

Üdvözlet (Mrs. Lizzynek is).

Barátod

K. M.

71

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester,] 1865 nov. 13.

Kedves Szerecsen,

Egyidejűleg kapsz egy ajánlott levelet 15 £-gel, amit pénteken előkészítettem és feladás végett a kifutónknak adtam át. Vasárnap nem kaptam tőled választ, amin kissé csodálkoztam, és az is felötlött bennem, hogy a fiú szombaton reggel nem adta ide a levél feladóvevényét. Amikor ma utánanéztem, kiderült, hogy a csirkefogó az egész dologról megfeledkezett, és a levél még a zsebében van. Ezzel a hanyagsággal betelt a mérték, és kidobtam. Rendkívül kínosan érzem magam, mert te közben azt hihetted, hogy én legutóbbi leveledet nyugodtan zsebre vágtam és annyiban hagytam a dolgot, anélkül, hogy neked egy sort is írtam volna.

Barátod
F. E.

Edgar elutazott?

72

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 nov. 15.

Kedves Fred,

Elnézésedet kérem, hogy csak ma nyugtázom hálás köszönettel a 15 £ vételét, és csak *holnap* írok neked. Olyan hajszában vagyok, hogy ma már nem juthatok hozzá.

Jennykének diftériája van, de remélem, hamarosan tul lesz rajta.

A mellékelt levelet, amely egyébként modorával és stílusával igen előnyösen elüt a rajnai munkások leveleitől, légy szíves küldd majd vissza, mihelyt elolvastad. Az udvariasság ugyanis megkívánja, hogy válaszoljak rá.[268]

Üdvözlet.

K. Marxod

73

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 nov. 17.

Kedves Szerecsen,

Leveledet csak tegnap este adták át nekem, és vizsgálatot fogok tartani, hogyan fektették el ilyen sokáig.

Remélem, Jennyke újra teljesen rendben van és mindenesetre az akut betegségen és ezzel a veszélyen túlesett. Szíverősítőül elmegy neki ma este egy láda portói, sherry és claret. Ugyancsak megrémültem, amikor a diftéria szót olvastam; ez nem tréfadolog.

A berliniek levele valóban nagyon meglepett.[268] Nyilvánvalóan olyan fickó írta, akinek jóval több sütnivalója van, mint Wilhelmchennek*, és úgy látszik, nem is minden irónia nélkül szól róla. A levelet azonban biztosan nem munkás írta, ezt már csak az egész helyesen alkalmazott Grimm-féle helyesírás is bizonyítja, és van bennem némi gyanú a dolog valódiságát illetően. Mindenesetre további értesüléseket kellene szerezni a 3 aláíróról. Wilhelmchen minden bizonnyal ismeri őket, ha a dolog bona fide**. Gyanúokaim inkább az írásmű formáján alapszanak, a tartalom mintha határozottan az ellenkezőjéről tanúskodna. Minthogy te úgysem mégy Berlinbe, hogy ott új szervezetet alapíts, ezért semmi sincs benne, ha írsz ezeknek az embereknek. A levelet mellékelten visszaküldöm.

Mit szólsz a jamaicai négerfelkeléshez és az angolok kegyetlenkedéseihez?[269] A „Telegraph"[270] ma ezt írja: „Nagyon sajnálnánk, ha *bármely brit tisztet* megfosztanának attól a jogtól, *hogy lelőjön vagy felakasszon egytől egyig minden brit alattvalót, aki fegyverhez nyúl a brit korona ellen!*"

Barátod
F. E.

* Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*
** – jóhiszemű – *Szerk.*

74

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 nov.* 20.

Kedves Engels,

Jennyke már lábadozik, és nagyon köszöni a bort.

Ami a pénzügyeket illeti, Dronkéhoz hasztalanul fordulnék. Hogy a házi-úrtól – mert ez a fő – nyugtunk legyen, rábeszéltem, hogy a folyó évnegyedre, amelynek kétharmadával tartozunk neki, fogadjon el egy váltót február közepén esedékes lejárattal. Ami a többi hitelezőt illeti, a 15 £-gel a legsürgősebbeket kielégítettem, és azon töröm a fejem, hogyan tudnám törleszteni, legalább részletekben, a többi adósságomat. A te ajánlatod igen nagylelkű, s mihelyt munkám[37] elkészül és kiadásra kerül, a maradványt más elfoglaltsággal kell előteremtenem, vagy ha ez *várakozásom ellenére* nem sikerülne, akkor egy olcsóbb helyre, esetleg Svájcba kell költöznünk.

A berlini levél valódi.[268] Néhány nappal érkezése után kaptam egy idevonatkozó levelet Liebknechttől, aki a berliniekkel állandó összeköttetésben áll. Liebknecht leveléből az is kiderül, hogy a disznó fráterek a „Sozialdemokrat"-tól nagyon is szeretnének megint kapcsolatba lépni velünk. Hogy Liebknecht folyvást milyen illúziókat táplál, azt a következő passzusból láthatod: „Azok az emberek, akik Berlinből hozzád fordultak, a *mi* barátaink. Ha idejöhetnél, hogy akár csak egyszer is láthassanak – a nyereség óriási lenne. Jöjj, ha lehetséges." Liebknechtnek mégiscsak tudnia kellene, hogy még ha el is tudnék menni most Berlinbe, pusztán látogatóként, ott egészen csendesen és magánszemélyként kellene viselkednem, és nem szabadna beszédeket tartanom munkásklubokban![271]

Liebknecht továbbá ezt írja:

„*Eckardt* professzor" (ő most délen a „fő"-radikális, miként ez a mainzi Stumpf leveléből[272] kitűnik) „Mannheimből rendelkezésünkre bocsátja a »Wochenblatt«-ot[273]. Örülne, ha te és Engels néhány cikket írnátok számára, de ne *túl* élesen."

---

* *A kéziratban:* október – *Szerk.*

A „*Workman's Advocate*"[274] még mindig ugyanolyan gyenge. Úgy látszik, mégis kapós, mert a múlt héten nagyobb formátumban jelent meg. Közelebbit nem tudok, minthogy holnap veszek először újra részt a Szövetség ülésén. A párizsiak egy beszámolót tettek közzé a *konferenciáról*, és egyidejűleg ismertették a legközelebbi kongresszusra általunk összeállított *programot*. Ez az *összes* párizsi liberális, álliberális és republikánus lapokban megjelent.[275] Hogy milyen jóindulatú fogadtatásban részesült, azt Foxnak Tanácsunk legutóbbi ülését ismertető mellékelt beszámolójából láthatod – kivágom neked a „*Workman's Advocate*"-ból. A mi párizsiaink egy kissé meghökkentek azon, hogy éppen az Oroszországról és Lengyelországról szóló §, amelyet ők *nem* akartak, kelti a legnagyobb szenzációt.[276] Remélem, most már rászánod magad arra, hogy szabad óráidban időnként valamilyen témáról írj az „*Advocate*" számára.

A párizsi közlemény mentesít attól a fáradságtól, hogy egy francia nyelvű beszámolót írjak.

A jamaicai história jellemző a „vérbeli angolok" komisz aljasságára.[269] A fickók semmit sem vethetnek az oroszok szemére. De, írja a derék „*Times*",[277] ezek az átkozott gazemberek élvezték „az összes angolszász alkotmányos szabadságokat". Azaz élvezték többek között azt a szabadságot, hogy vérig megadóztassák őket és ezzel biztosítsák az ültetvényesek számára a pénzt kulik importálásához, ami saját munkapiacukat a minimum alá szorítja le. És ezek az érzékeny idegzetű angol kutyák ordítoznak a „bestiális Butlerről", mert az felakasztatott *egy* embert! és a sárga gyémántokkal teleaggatott ex-ültetvényesnőknek nem engedte meg, hogy az unionista katonákat arcul köpjék![278] Az angol hipokrízis teljes lelepleződéséhez az amerikai háború után más sem hiányzott, mint az ír affér[279] és a jamaicai mészárlások!

Ne feledkezz meg arról, hogy Knowlestől megszerezd nekem (méghozzá *minél előbb)* a szükséges adatokat. Egy mule-fonó vagy akár egy throstle-fonónő *átlagos hetibére ;* átlagosan egy fő *mennyi* közepes számú (vagy felőlem akármilyen számú) fonalat (illetőleg *gyapotot, hozzászámítva* a hulladékot is, ami a fonás közben elvész) fon meg *hetenként ;* ezenkívül természetesen valamely tetszőleges (a munkabérnek megfelelő) gyapot*ár* és *fonalár*. A második fejezetet nem irhatom le, amíg nincsenek meg ezek a részletek.[280]

Ernest Jones címe most: 47, Princess Street.

Üdvözöl

barátod

K. M.

75

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1865 december 1.

Kedves Szerecsen.

Mellékelten a most kezdődő hónap számlájára ismét két ötfontos bankjegy, kérlek, a M[ornington] Str[eet] 86 sz. alatti címen értesíts kézhezvételéről vagy ha lehet, holnap korán reggel táviratozz a Southgate 7 sz. alá, mivel a levelet a feltűnés elkerülése végett ezúttal nem ajánlva küldtem.

Prof. *Eckardt*, amennyire a német lapokból látom, délnémet demokrata, a Nemzeti Egyletből[228] kivált svábok és bajorok közül való. Nem tudom, hogyan dolgozhatnánk együtt vele, ez olyasvalami, mint Kolatschek.

Az, hogy az urak a „Sozialdemokrat"-tól ismét kapcsolatba akarnak lépni velünk, jellemző erre a szemét népségre. Mindenkit ugyanolyan szarháziának tartanak, mint amilyenek ők maguk. Bismarck, úgy látszik, felismerte tehetetlenségüket és ezért ejtette őket, így került sor végül egy perre és Schweitzer 1 évi elítélésére és letartóztatására.[281] Most még B. Becker is elpártolt Schweitzertől és lemondott az emberiség elnökének tisztségéről, úgyhogy most minden a legszebb felbomlásban van. Így hát nem a mi beavatkozásunk, hanem a mi be nem avatkozásunk robbantotta fel az egész vacakot. Ezáltal a „lassalleanizmus" hivatalos formájában nyilván nemsokára elérkezik utolsó szakaszához.

A jamaicai gyalázatosságokról[269] minden postával veszettebb hírek jönnek. Az angol tisztek levelei fegyvertelen négerek ellen elkövetett hőstetteikről valóban páratlanok. Az angol hadsereg szelleme itt végre egyszer teljesen gátlástalanul megmutatkozik. „A katonák élvezik." Még a „Manchester Guardian" is kénytelen volt ezúttal mégiscsak szót emelni a jamaicai illetékesek ellen.

A „Workman's Advocate" ügyében majd meglátom, mit tehetek, addig is küldhetnéd nekem a lapot, fogalmad sincs arról, hogy itt mennyi bosszúságba és futkosásba kerül ezeket a filléres hetilapokat megszerezni, amelyek az újságárusoknak nem érik meg a fáradságot. Ha az ember megrendeli és

előre kifizeti, akkor sem kapja meg őket. Vagy írd be Mrs. Burnst előfizetőnek, azzal az utasítással, hogy postán küldjék el a lapot.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a kisasszonyoknak.

Barátod
F. E.

G/P 62 563, London, 1865 aug. 4. -5 £
E/M 35 757, Liverpool, 1865 május 15. -5 £

Milyen összegről szól az általad elfogadott váltó, és mikor esedékes?

76

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865 december 2.]

Kedves Fred,

Épp mikor hazaértem (a Museumban voltam, ahol utána kellett néznem egy és másnak), itt találtam a leveledet. Még éppen annyi időm van, hogy a 10 £ kézhezvételéről köszönettel értesítselek. A továbbiakról holnap írok neked.

Üdvözlet neked és Mrs. Lizzynek.

Barátod

K. M.

77

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1865 dec. 26.

Kedves Fred,

Elnézésedet kell kérnem, hogy csak ma köszönöm meg a család nevében a karácsonyi csekket, s hogy egyáltalán oly hosszú ideig semmit sem írtam. Folytonosan olyan zaklatott vagyok, annyi időt vesztegetek el ide-oda futkosással, tranzakciókkal, jobbra-balra – kielégítem A-t és ezáltal B karmai közé kerülök stb. –, hogy a munkám nagyrészt éjszakára korlátozódik, és az a jó szándék, hogy másnap elintézzem a levelezést, naponta füstbe megy.

Ami a *Nemzetközi Szövetséget* és a vele összefüggő mindenféle dolgokat illeti, ez lidércnyomásként ül rajtam, és örülnék, ha lerázhatnám. De ez éppen most nem megy. Egyrészt különböző burzsoák – élükön Hughes úr parlamenti képviselővel – arra a gondolatra jutottak, hogy a „*Workman's Advocate*"-ot rendes *megalapozott* lappá változtassák, és nekem, mint igazgatósági tagnak, figyelemmel kell kísérnem a tárgyalásokat, nehogy becsapjanak bennünket.[237] Másrészt az általunk alapított Reformliga óriási győzelmet aratott a St. Martin's Hallban tartott gyűlésen, a legnagyobb gyűlésen és a leginkább színtiszta munkásgyűlésen, amely itteni tartózkodásom óta Londonban végbement. A *mi* bizottságunk tagjai álltak az élen, és a mi szellemünkben beszéltek.[282] Ha holnap visszavonulnék, felülkerekedne a burzsoá elem, amely bosszúsággal lát minket (megbízhatatlan idegeneket) a kulisszák mögött. A németországi munkásmozgalom teljes kudarca láttán Svájcban a munkáselemek még inkább a Nemzetközi Szövetség ottani szekciói köré csoportosultak. E hó közepén jelent meg Genfben a „*Journal de l'Association Internationale des Travailleurs. Section de la Suisse Romande*"[283] első száma, és hamarosan ugyancsak meg fog jelenni ott egy német lap[284] Becker* szerkesztésében; ennek a „*Nordstern*" kimúlása és a „*Sozialdemokrat*" diszkreditálódása következtében jó esélyei vannak. (Az öreg Becker cikkekért zaklat, és megbízott azzal, hogy *neked* is *sürgősen*

* Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

írjak evégett, minthogy *pro nunc** *nincsenek* munkatársai.) Végül Franciaországban a Szövetségnek, minden más mozgalmi központ híján, nagy sikere van. Tehát, ha ilyen körülmények között visszalépnék, a legnagyobb kárt okoznám az ügynek; és mégis, másfelől, jelenlegi időzavaromban egyáltalán nem csekélység mintegy 3 gyűlés a West Enden vagy a Cityben, minden héten ülés hol az Internacionálé Tanácsában, hol az állandó bizottságban, hol a „*Workman's Advocate*" igazgatóságában vagy részvényeseivel! Azonkívül mindenféle irkálás.

Liebknechttől kaptam néhány sort.[285] Lakása: Gerichtsweg 2 sz., Lipcse, J. Miller úrnak kell címezni**. Úgy látszik, rosszul megy neki – mint mindig –, viszont mégis van némi reménye arra, hogy lexikográfusként elhelyezkedjen, a lipcsei városi polgárjogot is megkapja és Beust alattvalója legyen.

Dr. Kugelmann is írt nekem.[286] Miquel úr, Justus Möser követője, a jelenlegi osnabrücki polgármester, most nyílt renegát; egyelőre polgári szellemben, de „már" kanyarodik az arisztokratikus szellem felé. Bizonyos Wedekind, aki korábban valahol konzul volt, dúsgazdag ember, és lelkes nemzeti egyletes[228], érdemei elismeréséül vejévé fogadta. Kugelmann látta a „szelíd Heinrichet"*** Kölnben; most a „*Rheinische Zeitung*" jól kereső szerkesztője. Panaszkodott rám, hogy nem látogattam meg őt Kölnben. hogy úgy kezelem őt, mint egy „hitehagyottat" stb. Ő „mindig hű maradt az »ügyhöz«", és most csak azért dolgozik együtt a burzsoáziával az arisztokrácia ellen, hogy „az *osztályellentétek* kibontakozását és tisztázódását" (amelyeket ugyan egy Kölnben tartott beszédében alig egy évvel ezelőtt nemlétezőnek nyilvánított!) „elősegítse" stb.

Bonaparte, úgy látom, ingatagabb, mint valaha. A diákhistória[287], a magában a hadseregben lappangó ellentét vészes tünetei, de mindenekelőtt a mexikói ügy[288] és a Lower Empire[289] eredendő bűne, az *adósságok!* A fickónak az elmúlt évben egyetlen sakkhúzása sem sikerült. Valójában olyan rosszul áll már a szénája, hogy Bismarck a versenytársaként szerepel!

Itt Palmerston halála nyilván adott valami lökést. Ha még élne, akkor Eyre kormányzó megkapta volna a „pour le mérite"-rendet[290]!

Freiligrath is balszerencsésen zárta az évet. Reinach zsidó nagy bűzzel, és külön emiatt Londonba érkezve, felszámolta itt az üzletet. Freiligrathot, aki amúgy is tartozik pénzzel a Banknak, még az a balszerencse is érte, hogy

* – *jelenleg – Szerk.*

** Liebknecht konspirációs álneve. – *Szerk.*

*** Heinrich Bürgers. – *Szerk.*

a nagyhatalmú Reinach megérkezése előtt 3 nappal egyik alkalmazottja 150 £-gel meglépett. Másfelől azonban az öregnek roppant protekciója van, amelyre támaszkodhat. Párizsi plonplonista barátai (pl. Kiss ex-ezredes, aki a francia ex-miniszter, a milliomos Thouvenel lányát vette feleségül, és most egy hatalmas részvénytársaság élén áll) majd csak találnak neki új elhelyezkedést.

Boldog új évet! Mrs. Lizzynek is.

Barátod
K. M.

78

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865 vége–1866 eleje.]

Appendix[291]

Legutóbbi manchesteri tartózkodásom idején[267] egyszer megkértél, hogy magyarázzam meg a differenciálszámítást. A következő példából teljesen világos lesz neked a dolog. Az egész differenciálszámítás először is abból a feladatból fakadt, hogy egy tetszőleges görbe tetszőleges pontján keresztül *érintőket* húzzunk. Ezen akarom tehát neked a dolgot szemléltetni.

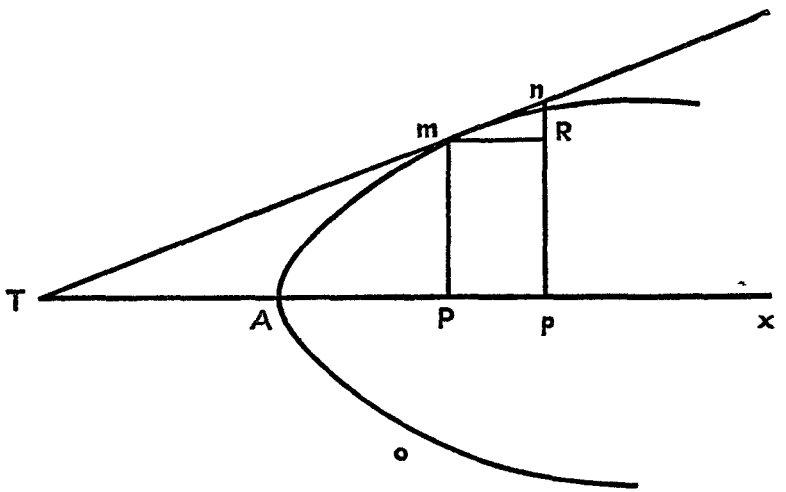

Tegyük fel, hogy az *nAo* vonal egy tetszőleges görbe, amelynek természetét (hogy parabola-e vagy ellipszis stb.) *nem* ismerjük, és ahol az *m* pontban érintőt kell húzni.

Ax a tengely. Húzzuk meg az mP merőlegest (az ordinátát) az Ax abszcisszára. Tegyük fel mármost, hogy az n pont a görbe végtelenül *legközelebbi* pontja m mellett. Ha egy np merőlegest húzok a tengelyre, akkor p-nek a P-hez végtelenül legközelebbi pontnak kell lennie, np-nek pedig az mP-hez végtelenül legközelebbi párhuzamos egyenesnek. Húzzunk most np-re egy végtelen kicsiny mR merőlegest. Ha most vesszük az $AP. . .x$ abszcisszát és az $mP. . .y$ ordinátát, akkor $np = mP$ (vagy Rp) megnövelve egy végtelenül kis növekménnyel $[nR]$, vagyis $[nR] = dy$ (y differenciálja) és $mR\ (= Pp) = dx$. Mivel az érintő mn szakasza végtelenül kicsi, egybeesik magának a görbének a megfelelő szakaszával. Tehát mnR-t egy △-nek (háromszögnek) tekinthetem, s az mnR és mTP △-ek hasonló háromszögek. Ezért: $dy\ (=nR) : dx(=mR) = y(mP) : PT$ (amely a Tm érintő szubtangense). Tehát a PT szubtangens $= y\frac{dx}{dy}$. Ez az *általános differenciálegyenlet*, amely az *összes* görbék összes érintő-pontjaira érvényes. Ha most ezzel az egyenlettel tovább akarok számolni és meg akarom határozni ezzel a PT szubtangens nagyságát (ha ez megvan, akkor csupán össze kell kötnöm a T és az m pontot egy egyenessel, hogy az érintőt megkapjam), akkor ismernem kell a görbe *sajátos jellegét*. Jellegétől függően (hogy parabola, ellipszis, cisszois stb.) a görbének van egy *meghatározott általános egyenlete*, amelyet az algebrai geometriából ismerünk, minden pont ordinátájára és abszcisszájára vonatkozóan. Ha tehát pl. az mAo görbe parabola, akkor tudom, hogy y^2 (y = minden tetszőleges pont ordinátája) $= ax$, ahol a a parabola paramétere, és x az y ordinátának megfelelő abszcissza.

Ha y-nak ezt az értékét behelyettesítem a $PT = y\frac{dx}{dy}$ egyenletbe, akkor először a dy-t kell megkeresnem, azaz y differenciálját (azt a kifejezést, amelyet y a végtelen kicsiny megnövekedése során felvesz) kell megtalálnom. Ha $y^2 = ax$, akkor a differenciálszámításból tudom, hogy $d(y^2) = d(ax)$ (természetesen az egyenlet mindkét oldalát differenciálnom kell) eredménye $2y\ dy = a\ dx$ (d mindig differenciált jelent). Tehát $dx = \frac{2y\ dy}{a}$. Ha dx-nek ezt az értékét behelyettesítem a $PT = y\frac{dx}{dy}$ képletbe, akkor ezt kapom: $PT = \frac{2y^2\ dy}{a\ dy} = \frac{2y^2}{a} =$ (minthogy $y^2 = ax$) $\frac{2ax}{a} = 2x$. Vagyis a parabolánál bármely m pont szubtangense = ugyanazon pont kétszeres abszcisszájával. A differenciálmennyiségek a műveletben eltűnnek.

1866

79

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866* jan. 4.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten 10 £ az Angol Bank 2 bankjegyében. Mi a helyzet a házi-úrnak adott váltóval? Közöld velem az összeget és a lejárat napját, hogy ehhez igazodhassam.

A „Sozialdemokrat"-szemétről készült rosszmájú összeállítást a Schulze-Delitzsch-féle brosúrában[292] névtelen feladó már elküldte nekem Berlinből, mindig jó, ha ilyen összefoglalás kivonatokkal együtt kéznél van. Schulze-Delitzsch hirdetésben közzétette azt is, hogy a napokban megjelenteti Lassalle-t megsemmisítő válaszát.[293] Bizonyára már te is tudod, hogy Racowitát elvitte a tüdővész, Mamsell Dönniges tehát alkalmasint újra kapható, ha ugyan nem volt eddig is mindenkor kapható.

Held úr beszédét is megküldték nekem Berlinből. Igazi berlini léhűtő.

Monsieur Bonaparte dicsősége kétségtelenül leáldozóban van. A hadseregben Mexikó miatt lezajlott históriák[288] igen komoly dolgok, és a párizsi diákhistóriák[287] szintén. Nagyon fontos, hogy a párizsi diákok a proletariátus oldalán küzdenek, ha mégoly zavar van is a fejükben emellett. Az École polytechnique** elég hamar követni fogja példájukat. Csodaszép lenne, ha ez a gazember még megérné tulajdon bukását, és most majdhogynem úgy fest a dolog. Bismarck szénája is napról napra rosszabbul áll, és ha a kölni disznó fráterek nem segítették volna ki a slamasztikából, valószínűleg már most fuccs lenne.[251]

Kíváncsi vagyok a következő parlamentre, hiszen a régi pártok összeom-

---

* *A kéziratban:* 1865 – *Szerk.*

** – Politechnikum (mérnök-, tüzér- és műszaki tisztképző) – *Szerk.*

lásának most gyorsan kell haladnia. John Bright nyilvánvalóan licitál egy miniszteri posztra – tegnapi beszédét persze még nem olvastam.[294]

Olvastad Tyndall munkáját: „Heat considered as a mode of motion"? Ha nem, akkor el kellene olvasnod. Hallatlanul sok történt ezen a téren, és a dolog kezd racionális alakot ölteni; az atomelméletet annyira túlhajtották, hogy hamarosan össze kell omlania.

Ne felejtsd el elküldeni nekem a „Workman's Advocate"-ot és a „Free Press"-t.

Szívélyesen üdvözlöm családodat és boldog új évet kívánok nektek.

Barátod
F. E.

80

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 január 5.

Kedves Fred,

Futtában.

Hálás köszönet a 10 £-ért.

A váltó február 18-án esedékes, és összege 48 £. Én azt akartam, hogy a háziúr csak a 2 esedékes negyedévi bérre állítsa ki, a harmadik negyedévre azonban, amely csak január végén esedékes, már ne. Ő azonban ragaszkodott ehhez.

A *Nemzetközi Szövetség* ellen intrikát szőttek, emiatt szükségem van közreműködésedre. Később részletesebben írok erről. Most csak ennyit: Le Lubez és Vésinier uraknak (az utóbbi tudja, hogy múltját illetően vizsgálat van folyamatban; megint Brüsszelben tartózkodik) van itt egy francia szekciójuk (valójában ellenzéki szekció[295]), amelynek Longuet, a „Rive Gauche"[296] szerkesztője is tagja, s amellyel Brüsszelben az egész proudhonista banda összefügg. Vésinier először közzétett ellenünk egy hosszú firkálmányt az „*Echo de Verviers*"-ben, természetesen névtelenül. Azután a londoni szekció publikált *ugyanebben* a lapban, amely Szövetségünkről rágalmakat közöl (többek között Tolainről és Fribourg-ról is azt a hazugságot írja, hogy bonapartisták), egy programot, a jövendő szervezeti szabályzat tervezetét, amelyet *ők*, az igaziak, a kongresszuson elő fognak terjeszteni.[297]

A vita tulajdonképpeni góca a *lengyel kérdés*. Ezek a fickók valamennyien a Proudhon–Herzen-féle moszkovitizmushoz kapcsolódtak. Ezért el fogom küldeni neked ezeknek az orákulumoknak a „*Tribune du Peuple*"-ben[298] megjelent régebbi cikkeit Lengyelország ellen[299], és neked egy ellencikket[300] kell írnod vagy a mi genfi lapjaink (a „Német"*), vagy a „Workman's Advocate" részére. Az orosz urak az „Ifjú Franciaország" proudhonizált részében fellelték legeslegújabb szövetségeseiket.

Barátod

K. M.

* „Der Vorbote". – *Szerk.*

81

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866* jan. 15.

Kedves Fred,

Laura tökéletesen megfeledkezett arról, hogy elküldje neked a „Tribune"-öket**, amelyeket én egy hete kikészítettem. Ma pótolja a mulasztást. Továbbá egy „*Workman's Advocate*" is megy.

Ehhez a levélhez mellékelem:

1. Egy levelet Bécsből a könyvkiadótól.[301] (Ezt vissza kell küldened.)

2. Dr. Kugelmann levelét.

3. Meyer*** levelét Berlinből. (Ezeknek az embereknek csak ma válaszoltam. Jócskán időzavarban vagyok.)

Időközben szétzúztuk Vésinier nyomorúságos intrikáját Belgiumban és Le Lubez-ét Londonban.[297] Longuet – a „*Rive Gauche*" szerkesztője és Rogeard barátja –, továbbá Crespelle úr – a Le Lubez által alapított szekció két legértelmesebb tagja – Központi Bizottságunk tagja lett. Szekciója Le Lubez ellen, mi mellettünk foglalt állást. A Központi Bizottság felszólította Vésinier-t, „bizonyítsa be vádjait, vagy kizárják". Ez a fickó többek között a következőt veti a szemünkre az „*Echo de Verviers*"-ben:

A bizottság „az emberiség egyik legnagyobb érdekének letéteményese volt, és könnyű szívvel lemondott magasztos céljáról, hogy *a bonapartizmus uszályában nemzetiségek bizottságává* fajuljon".

Ezen elfajulásunk pedig abban nyilvánult meg, hogy állást foglaltunk Lengyelország mellett, Oroszország ellen.[302]

„Káros befolyásoknak engedve" (a szamár azt hiszi, hogy a program lengyel §-át a párizsi küldöttek kezdeményezték, holott azok mint „inopportún"° pontot minden úton-módon ki akarták küszöbölni) „a genfi

---

* *A kéziratban:* 1865 – *Szerk.*

** „La Tribune du Peuple". – *Szerk.*

*** Sigfrid Meyer. – *Szerk.*

° – alkalmatlan; időszerűtlen, nem megfelelő, nem helyénvaló – *Szerk.*

kongresszus programjába a Szövetség céljától távolálló és a joggal, az igazságossággal, a szabadsággal, a testvériséggel, a népek és fajok szolidaritásával ellentétes kérdéseket vett fel, mint amilyen: »az orosz befolyás felszámolása Európában stb.«, és ezt éppen abban az időpontban, amikor Oroszország felszabadította az orosz és a lengyel jobbágyokat, míg a lengyel nemesek és papok sohasem voltak hajlandók a maguk jobbágyainak szabadságot adni. El kell ismerni legalábbis, hogy az időpontot rosszul választották meg. Mielőtt *ezeket a cikkelyeket* jóváhagyták volna, a bizottság angol tagjainak el kellett volna gondolkodniok azon, hogy nem lenne-e éppen ilyen sürgős véget vetni a rettenetes ütemben növekedő angliai pauperizmusnak, Nagy-Britannia munkásnői prostitúciójának és munkásai nyomorának, az írországi éhínségnek és elnéptelenedésnek stb.! Ami a bizottság német tagját illeti, szintúgy mondja meg nekünk, vajon nem lenne-e éppoly szükséges Bismarck úr politikája befolyásának felszámolása Európában; vajon Poroszország és Ausztria nem vett-e részt Lengyelország feldarabolásában és nem részes-e abban a bűnben, melyet Oroszország a szerencsétlen nemzet ellen elkövetett? Ami pedig az állítólagos párizsi küldötteket illeti, hivatottak voltak-e az orosz befolyás megbélyegzésére akkor, amikor Bonaparte katonái megszállva tartják az általuk bombázott Rómát, és miután megsemmisítették a francia köztársaságot, lemészárolják a mexikói köztársaság védelmezőit? Hasonlítsuk össze a kormányok által elkövetett hibákat és bűnöket, és arra a meggyőződésre jutunk, hogy helytelen bármely népet elnyomóinak bűneiért az emberiségből kiközösíteni, s hogy a Központi Bizottság kötelessége valamennyi nép szolidaritásának és testvériségének meghirdetése lett volna, *nem pedig az, hogy egyetlenegyet közülük Európából kiközösítsenek.*"

Majd ezt a hazugságot fűzi hozzá:

„Ez az óriási hiba máris végzetes következményekkel járt: a lengyelek tömegesen kérték felvételüket a bizottságba, és hamarosan túlnyomó többségben lesznek." (*Egyetlenegy* lengyel – Holtorp ugyanis nem számít, és maga is Le Lubez-vel konspirál –, Bobczyński kapitány van a bizottságban.) „Már is nem haboznak kijelenteni, hogy a *Szövetséget* nemzetiségük helyreállításának elérésére fogják felhasználni anélkül, hogy a munkások emancipációjának kérdésével törődnének."

A lengyelek – éppen egy küldöttséget menesztettek hozzánk – hangosan felkacagtak, amikor e passzusok felolvasását hallották. Jan. 23-án ünnepeljük forradalmukat.[303]

Jót fogsz mulatni a tudálékos Denis *Proudhonhoz* intézett *záróimáján.*[304] Ez a „szenzációs író" – félműveltségével, Lassalle-szerű tudomány-fitog-

tatásával, holott tudományról mit sem tud, a szocialista szektások fölötti látszólagos kritikai fölényével – sok kárt okozott.

Le Lubez egy nulla. Fox találóan „Le Père enfantin"-nak[305] nevezi, Vésinier viszont épp az oroszoknak való fickó. Írónak nem sokat ér, mint „Vie du Nouveau César"-ja és más Bonaparte elleni pamfletjai tanúsítják. De tehetséges, nagy szónoki készséggel rendelkezik, igen energikus, és mindenekelőtt tetőtől talpig gátlástalan.

Üdvözöl

barátod
K. M.

82

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]66 jan. 26.

Kedves Szerecsen,

Ami miatt megakadtam: semmiféle anyagom sincs, és szinte egyáltalán semmire sem emlékezem arra vonatkozóan, hogy végül hogyan hajtották végre a jobbágyfelszabadítást Oroszországban, milyen földet kapott a paraszt, ki fizetett érte, milyen helyzetben van most de facto* a földesurával szemben stb. stb. A nemesség és a császár** korábbi *terveit* ismerem ugyan, de a tényleges megvalósítást nem. Van anyagod erről?***

Barátod
F. E.

NB. Nem fogok *közvetlenül* hivatkozni a „Tribune" 1864-es cikkére, ezzel túlzottan megtisztelném.[299]

* – ténylegesen – *Szerk.*
** II. Sándor cár. – *Szerk.*
*** *V. ö. 164. old.* – *Szerk.*

83

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 febr. 10.

Kedves Fritz,

Ezúttal a bőrömről volt szó. Családom nem is tudta, milyen komoly volt az eset. Ha ez a dolog még háromszor-négyszer ugyanebben a formában megismétlődik, akkor a halál fia vagyok. Szörnyen leromlottam és még átkozottul gyenge vagyok, nem a fejemet, hanem az ágyékomat és a lábamat illetően. Az orvosoknak teljesen igazuk van abban, hogy ennek a visszaesésnek a *túlhajtott éjszakai munka* a legfőbb oka. De nem közölhetem az urakkal azokat az okokat – teljesen céltalan is volna –, amelyek engem erre az extravaganciára *kényszerítenek*. Pillanatnyilag még mindenféle kis pörsenések vannak a testemen, fájdalmasak, de már egyáltalán nem veszélyesek.

A legutálatosabb az volt számomra, hogy meg kellett szakítanom a munkámat[37], amely január elseje óta, amikor májbántalmaim megszűntek, pompásan haladt. „*Ülésről*" persze szó sem lehetett – az még e pillanatban is feszélyez. De azért fekve, ha csak rövid időközökben is a nap folyamán, tovább robotoltam. A tulajdonképpeni elméleti résszel nem tudtam előbbre jutni. Ahhoz túl gyengén fogott az agyam. Ezért a „*munkanapról*" szóló szakaszt történelmileg kibővítettem, ami túlment eredeti tervemen. Az, amit most „beiktattam", a te könyved* (*vázlatos*) kiegészítése 1865-ig (amit jegyzetben meg is mondok[306]), és teljes igazolása a jövőre vonatkozó értékelésed meg a valóság közti eltérésnek. Ezért mihelyt könyvem megjelent, szükségessé és egyszersmind könnyűvé válik a te könyved második kiadása. Az elméletileg szükségeset megadom én. Ami a további történelmi kiegészítést illeti, amelyet könyved függelékéül adnod kell, *minden anyag* merő szemét, és tudományosan használhatatlan, kivéve a „*Factory Report*"-okat, a „*Children's Employment Commission Report*"-okat és a „*Board of Health Report*"-okat.[307] Ezzel az anyaggal te, el nem karbunkulusosodott munkaerőddel, könnyen megbirkózol 3 hónap alatt.

* Engels: „A munkásosztály helyzete Angliában". – *Szerk.*

Ami az *oroszokat* illeti, *semmi* anyagom sincs. Mihelyt állapotom megengedi, elmegyek ez ügyben a Museumba és körülnézek majd a lengyeleknél. Nagy válság volt a „Workman's Advocate"-nál, amely holnap „*Commonwealth*"[274] címmel jelenik meg; a változtatást a burzsoá elem vitte keresztül, és annak köszönhető, hogy *én* nem voltam jelen a Tanácsban. Mégis, a betegágyból, írásbeli fenyegetőzésekkel keresztülhúztam az intrikát annyira, hogy *Eccarius* lett a szerkesztő a „Nonconformist"[308] embere helyett, és kineveztek egy *szerkesztőségi felügyelő bizottságot*, amely hetenként ülésezik. Ennek tagjai rajtam kívül: Fox, Howell, Weston és Miall (a „Nonconformist" kiadó-szerkesztője és most a mi kiadónk is), 4 ateista az egy „protestáns" ellenében. A *te* cikkedre[300] most szegény Eccariusnak (mivel az intrika rengeteg és én nem tudom őt támogatni; az az idő, amikor írhatok, teljes egészében a művemé[37]) *sürgősen* szüksége van.

Borod most csodákat művel velem. Betegségem mélypontján kénytelen voltam rossz portóit vásárolni, minthogy akut karbunkulusos állapot esetén egyedül ez a bor a megfelelő.

Apropó. John Watts, mint az egyik legutóbbi „Factory Report"-ból látom, megjelentetett egy brosúrát: „*On Machinery*". Kérd meg őt a nevemben, küldje el nekem a dolgot.[309]

Wilhelmnek* írok néhány dörgedelmes sort lágyszívűsége miatt. Amit mi akarunk, az éppen a „Sozialdemokrat" és az egész Lassalle-ganéj bukása.[310]

Lyon (az ottani munkások) 8 £-et küldtek az Internacionálé Tanácsának.

Üdvözlet.

Szeretettel

* Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

84

Engels Marxhoz

Londonba[311]

Manchester, 1866 febr. 10.

Kedves Szerecsen,

Az imént beszéltem itt Gumperttal és tárgyaltam vele a te állapotodról. Határozott véleménye, hogy meg kell próbálnod arzént szedni. Ő alkalmazta már egyszer karbunkulusokra és egy nagyon heves furunkulózisra, s kb. 3 hónap alatt teljes gyógyulást ért el. Most 3 nőnek adja és eddig a legjobb eredménnyel, meghíztak és kigömbölyödtek tőle. A Fowler-cseppeket adja, azt hiszem naponta 3×3 cseppet (ezt már nem tudom pontosan), így hát a beteg összesen *mintegy 1 grán arzént* kap *naponta*. Minthogy az arzénnak specifikus hatása van minden bőrbetegség esetén, itt is minden remény megvan arra, hogy hatásos lesz. Az a véleménye, hogy a vas csak tünetileg és erősítőleg hatna. Amellett az arzénnál egyáltalán nem kell semmiféle diétát tartani, *csupán jól kell táplálkozni.*

Valóban kell már végre valami értelmeset csinálnod, hogy kikerülj ebből a karbunkulus-nyavalyából, még ha emiatt a könyv[37] késik is még 3 hónapot. A dolog valóban igen komollyá kezd válni, és ha az agyad, mint te magad mondod, nem fog eléggé az elméleti dolgokhoz*, engedjél egy kis pihenést neki a magasabb elméletektől. Hagyj fel egy időre az éjszakai munkával és folytass valamivel rendszeresebb életmódot. Ha talpra álltál, gyere ide mintegy két hétre, hogy némi környezetváltozásban legyen részed, és hozz magaddal annyi füzetet, hogy itt felőlem akár egy kicsit dolgozhassál is. Egyébként a 60 ív 2 vaskos kötetet jelent.[241] Nem tudnád úgy elrendezni, hogy legalábbis először az első kötetet elküldenéd a nyomdába, a másodikat meg néhány hónappal később? Ezzel kielégítenéd a kiadót és a közönséget és tulajdonképpen nem vesztenél időt sem.

Gondold meg azt is, hogy a dolgok jelenlegi állása mellett a kontinensen gyors változások történhetnek. Poroszországban a história pompásan halad. Bismarck hamarosan a végletekig kiélezi a helyzetet. Először a Legfelsőbb

* *V. ö. 169. old. – Szerk.*

Bíróság határozata[312], azután most a király* autentikus alkotmány-értelmezésével való fenyegetőzés. A filisztereknek a nyugodt történelmi fejlődésre vonatkozó utolsó illúzióját is elvitte az ördög. Az első alkalmi lökés, akár csak egy Schleswig-Holstein miatti súlyosabb bonyodalom is összecsapásra viheti a dolgot, mihelyt a katonák a határon vannak összpontosítva; jóllehet én magam nemigen hiszem, hogy egy általánosabb indítóok nélkül történne valami, de a lehetőség fennáll. Mit segíthet akkor az, hogy talán elkészül néhány fejezet a könyved végén, de még az első kötetet sem lehet nyomdába adni, mert ránk zúdultak az események? Franciaországban is mindennap történhet valami, Ausztriában pedig a Magyarországgal való kibékülési kísérlet legföljebb még jobban kiélezi a helyzetet.

Facit**: igyekezz, hogy meggyógyulj, és ad hoc*** próbáld meg az arzént.

Barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és az ifjú hölgyeknek.

* I. Vilmos. – *Szerk.*
** – Végeredmény, összegezés – *Szerk.*
*** – pillanatnyilag; erre a célra – *Szerk.*

85

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 febr. 13.

Kedves Fred,

Mondd vagy írd meg Gumpertnak, küldje el nekem a receptet a használati utasítással. Mivel bizalommal vagyok iránta, már csak a „Politikai gazdaságtan"-nak is tartozik azzal, hogy ne törődjön a szakmai etikettel és Manchesterből kezeljen engem.

Tegnap megint használhatatlan voltam, mivel a bal ágyékomon egy kutya rosszindulatú karbunkulus keletkezett. Ha volna elég pénzem, azaz több, mint –0, a családom számára, és ha a könyvem[37] kész volna, akkor egyáltalán nem törődnék vele, hogy ma vagy holnap hajítanak-e az árokba, azaz döglöm-e meg. Az említett körülmények között azonban ez még nem megy.

Ami ezt az „átkozott" könyvet illeti, a dolog így áll: *elkészült* december végére. Csupán a földjáradék tárgyalása, az utolsó előtti fejezet, majdnem egy könyvnyi a mostani fogalmazásban.[313] Nappal a Museumba jártam, éjjel meg írtam. Át kellett rágnom magam az új németországi mezőgazdasági kémián, nevezetesen Liebigen és Schönbeinen, akik fontosabbak e dolog szempontjából, mint az összes közgazdászok együttvéve, másrészt azon a tömérdek anyagon, amit a franciák azóta összehordtak, mióta utoljára foglalkoztam ezzel a kérdéssel. A földjáradékra vonatkozó elméleti kutatásaimat 2 évvel ezelőtt lezártam. És éppen a közbeeső időben sok, egyébként teljesen az én elméletemet megerősítő eredményt értek el. Japán megnyitása (különben, hacsak munkám miatt nem szükséges, általában sohasem olvasok útleírást) szintén fontos volt e tekintetben. Ezért aztán én magam alkalmaztam magamra a „shifting system"-et, úgy amint azt a kutya angol gyárosok alkalmazták *ugyanazon* személyekre 1848-tól 1850-ig.[314]

A kézirat, amely mostani formájában óriási, elkészült ugyan, de rajtam kívül senki sem tudná kiadni, még te sem.

A másolást és *stilizálást* pontosan január elsején kezdtem meg, és a dolog igen szaporán haladt, hiszen természetesen örömöm telik annyi vajúdás után a gyermek simáranyalogatásában. De aztán megint közbejött a karbun-

kulus, úgyhogy mostanáig nem tudtam tovább jutni, csak ténylegesen kitölthettem azt, ami terv szerint már készen volt.

Egyébként egyetértek a véleményeddel, és az első kötetet, mihelyt elkészült, átadom Meissnernek.* De ahhoz, hogy elkészülhessek vele, legalábbis *ülni* kell tudnom.

Ne felejts el Wattsnak írni**, mert most elérkeztem a gépi berendezésről szóló fejezetemhez.[315]

Nem tudnál *Berlin* címmel egy gyorsan összeütött cikket küldeni Poroszországról a „Commonwealth" részére? Gondold meg, milyen fontos számunkra, hogy Londonban megvessük a lábunkat. A lengyel cikkek[300] ráérnek. De a német lapok segítségével, amelyek rendelkezésedre állnak, játszva megírhatod ezt a cikket Poroszországról. Az én befolyásom itt részben attól függ, hogy az emberek végre lássák, hogy nem állok egészen egyedül.

A politikai ügyek nem nyugtalanítanak annyira (nem egyénileg, hanem a könyv miatt), mint a *gazdasági* helyzet, amely fenyegetően és mind fenyegetőbben válságra mutat.

Üdvözöl

barátod
K. M.

Üdvözlöm az „ír" barátnőt***. Az ír asszonyok, nota bene O'Donovan Rossa felesége stb., megköszönték a lapunkban közzétett felhívást és Fox cikkeit.[316]

---

* *V. ö. 171. old. – Szerk.*
** *V. ö. 170. old. – Szerk.*
*** Lizzy Burns. – *Szerk.*

86

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 febr. 14.

Kedves Fred,

Hálás köszönet az 50 fontos bankjegy első feléért.

Ami a „bécsit"* illeti, már rég megírtam neki, hogy írjon neked. Közöltem vele, hogy mindenre szívesen kész vagyok, csak azt nem tudom, képes leszek-e a jelenlegi körülmények között cikket küldeni az első szám részére.[301]

A karbunkulusdög még üzemben van, de remélem, néhány nap alatt megszabadulok tőle.

Poroszországban bolond világ van. Ám barátaink türelme nagy. Ha Bismarck hazaküldi őket, egyelőre ünnepi evészetbe és Kappel-Klassenmannba** oldódik fel minden.[231] Ellenben a kamara hosszabb ülésezésének komisz hatása lehet.[317]

Üdvözöl

K. M.

* Arnold Hilberg. – *Szerk.*

** Johann Classen-Kappelmann. – *Szerk.*

87

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 febr. 19.

Kedves Szerecsen,

A mellékelt 10 fontos bankjegy részedre ott volt a zsebemben, de tegnap nem tudtam veled négyszemközt beszélni.[318] Remélem, a váltó mai esedékességi napja szerencsésen telt le, anélkül, hogy a teljes összeg csekély részének hiánya miatt kellemetlenségek adódtak volna.

Mindent ottfelejtettem – a „Klein Zaches"-t[319], amelyet szobádban, a heverőd lábánál álló könyvszekrénybe egy sor könyvre tettem, valamint a „Factory Report"-ot és a „Commonwealth"-ot. Küldj nekem az utóbbiból mégis egy példányt, hogy Fox cikkét elolvashassam.[320]

Mi van a fent levő karbunkulussal, és az alsóval a combodon? Gumperttal még nem tudtam találkozni.

Barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek és különösen Tussykának az ő csimpánzától.

88

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 febr. 20.

Kedves Fred,

Gondolhatod, milyen jókor jött a 10 £. Két végrehajtás is fenyegetett bennünket, egyszer 6 £ 9 d. összegű rohadt községi adóért, egyszer meg 1 sh. 16 d. állami adó miatt. És a határidő pénteken lejárt.

Ami a karbunkulusokat illeti, a dolog így áll:

A *felsőről* hosszú praxisom alapján már mondtam neked, hogy azt tulajdonképpen *fel* kellene *vágni*. Ma (kedden), leveled megérkezése után, fogtam egy éles borotvát, a drága Lupus hagyatékát, és *saját kezűleg felvágtam a dögöt*. (Nem szenvedhetem az orvosokat a nemi szerveimnél vagy azok közelében. Egyébként Allen tanúsítja, hogy a legjobb operációs alanyok közé tartozom. Mindig elismerem azt, ami *szükségszerű*.) A rossz vér, miként Mrs. Lormier mondaná, kibuggyant, jobban mondva magasra fröccsent, és én ezzel elboronáltnak tekintem ezt a karbunkulust, noha még kíván némi gondozást.

Ami az *alsó* dögöt illeti, az egyre rosszindulatúbbá válik, ellenőrzésemen *kívül* van, és egész éjjel nem hagyott aludni. Ha ez a disznóság folytatódik, természetesen el kell hívatnom Allent, minthogy ezt a dögöt elhelyezkedése miatt magam nem tudom figyelemmel kísérni és gyógykezelni. Egyébként világos, hogy mindent egybevetve én többet tudok a karbunkulózisról, mint a legtöbb orvos.

Véleményemet egyébként – amit Gumpertnak legutóbbi manchesteri tartózkodásom idején *jeleztem* is – változatlanul fenntartom: nevezetesen azt, hogy a herék és az ülep közötti rész viszketése és a vakaródzás, amely 2 $^1/_2$ éve tart, és ennek következtében a *bőr lehámlása*, jobban felőrli szervezetemet, mint bármi más. A dolog $^1/_2$ esztendővel az első karbunkulusszörny előtt kezdődött, amely a hátamon volt, és változatlanul tart *mostanáig*.

Kedves öregem, mindezen körülmények között jobban érzi az ember, mint bármikor, hogy milyen szerencse egy olyan barátság, mint a miénk. Te tudod, hogy *semmiféle* kapcsolatot nem becsülök ilyen **nagyra**, mint ezt.

Holnap elküldöm neked a „Zaches"-t[319] és a „Factory Report"-okat. Te megérted, drága barátom, hogy egy olyan műben, mint az enyém, a részletekben elkerülhetetlenek bizonyos fogyatékosságok. De a *kompozíció*, az összefüggés a német tudomány diadala, amit egy német egyén nyugodtan bevallhat, minthogy ez semmiképpen sem az **ő** érdeme, sokkal inkább a *nemzeté*. Ez annál is örvendetesebb, mivel egyébként ez a *legegyügyűbb nemzet* a nap alatt!

Az a tény, amelyet Liebig „denunciált", és amely Schönbeint vizsgálatai folytatására ösztönözte, a következő volt:

A talaj *felső* rétegei mindig több ammóniákot tartalmaznak, mint a *mélyebbek*, holott, ha a növénytermesztés folytán ammóniákban szegényebbé váltak volna, kevesebbet kellene tartalmazniok belőle. A *tényt* minden vegyész elismerte. Csupán az ok *ismeretlen*.

Mindeddig a rothadást tartották az ammóniák egyetlen forrásának. Minden vegyész (Liebig is) tagadta, hogy a levegő nitrogénje tápanyagul szolgálhatna a növények számára.

Schönbein (kísérleti úton) bebizonyította, hogy a levegőben égő láng a levegő nitrogénjének bizonyos mennyiségét salétromsavas ammóniákká változtatja át, hogy minden rothadási folyamat szintén a salétromsav, valamint az ammóniák egyik forrása, hogy víz egyszerű elpárologtatása útján a növényzet mindkét tápanyagát előállíthatjuk.

Végül Liebignek e felfedezés fölötti „örömujjongása":

„Egy font kőszén vagy fa elégetésével a levegő nemcsak azokat az elemeket nyeri vissza, amelyek e font fa, vagy más körülmények között a kőszén újbóli létrejöttéhez szükségesek, hanem az égési folyamat *magánvalóan*" (figyeld a hegeli kategóriát) „átváltoztatja a levegő nitrogénjének bizonyos mennyiségét a kenyér és a hús előállításához nélkülözhetetlen tápanyaggá."[321]

Büszke vagyok a németekre. A mi kötelességünk emancipálni ezt a „mélyértelmű" népet.

Barátod
K. M.

89

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]66 febr. 22.

Kedves Szerecsen,

Köszönet a „Klein Zaches"-ért[319] stb., amelyeket bizonyítéknak tekintek arra, hogy a 10 £-et megkaptad.

Éppen Gumperttól jövök, akivel influenzám miatt és mert több ízben hiába kerestem, csak ma este találkoztam. Úgy véli, hogy *nyomban el kell kezdened az arzénkúrát*. Ártani semmi esetre sem árthat, csak használhat. Amit Allen mond, hogy az arzén neked nem tenne jót, az badarság. Gumpert a borogatásos kezelést is ostobaságnak tartja; az csak elősegíti a *bőrgyulladást*, amit éppen meg kellene szüntetni, a genny kiürülését viszont nem segíti elő. Jeges borogatások sokkal jobbat tennének, de amíg Allen kezel, ezeket természetesen csak akkor lehetne alkalmazni, ha ő előírja. De mindenekelőtt tengeri levegő, hogy ismét erőre kapj. A déli partvidék ugyan előnyösebb, mert ott ebben az évszakban sokkal szebb idő van, mint itt fenn, ha azonban inkább Gumpert közelében akarsz lenni, akkor éppen elég hely van az itteni tengerparton egy órányira Manchestertől.

Látod, sikerült Gumpertot úgy áthangolnom, hogy most ő sürgeti az arzén azonnali szedését, még azalatt is, amíg Allen még külsőleg kezel téged – pedig korábban etikett-meggondolásokból hallani sem akart erről. De most aztán légy szíves és szedd az arzént, és mihelyt állapotod engedi, gyere ide, hogy végre-valahára rendbe jöjj. Ezzel az örökös huzavonával csak tönkreteszed magadat, nincs olyan ember, aki sokáig kibírná ezt a krónikus karbunkulózist, arról nem is beszélve, hogy egyszer majd olyan formában léphet fel egy karbunkulus, hogy itt hagyod tőle az árnyékvilágot. És akkor mi lesz a könyveddel[37] és a családoddal?

Tudod, hogy én szívesen megteszek minden tőlem telhetőt, és ebben a rendkívüli esetben még többet is, mint amennyit más körülmények között reszkíroznom szabadna. De te is viselkedj okosan és tedd meg nekem és a családodnak azt az egyetlen szívességet, hogy *kezelteted* **magad.** Mi lenne az egész mozgalomból, ha veled valami történne, és a**hogyan** viselkedsz,

ez *elkerülhetetlenül* bekövetkezik. Valóban, sem éjjel, sem nappal nem tudok nyugodni addig, ameddig ki nem húzlak ebből a históriából, és minden olyan napon, amikor semmi hírt nem kapok tőled, nyugtalankodom és arra gondolok, hogy ismét rosszabbul vagy.

Nota bene. Ne hagyd még egyszer odáig jutni a dolgot, hogy egy karbunkulust, amelyet tulajdonképpen fel kellene vágni, ne vágjanak fel. Ez rendkívül veszélyes.

Szívélyes üdvözletem a hölgyeknek.

Barátod
F. E.

90

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 március 2.

Kedves Fred,

A dolog most végéhez közeledik. Azt hiszem holnap, legkésőbb holnapután nemcsak hogy újra felkelhetek az ágyból, hanem el is mehetek hazulról, és ezzel az utolsó rosszindulatú döggel erre a szezonra vége is a karbunkulusok sorozatának. Közérzetem is megint sokkal jobb. Ez az utolsó roham gyalázatos volt. Nemcsak hogy minden munkának véget vetett, hanem minden olvasásnak is, Walter Scott kivételével.

Az arzén eleinte (amikor a fahéjízt éreztem ki belőle) egyáltalán nem volt kellemetlen számomra. Most azonban kezdek sajátságos ízétől nagyon undorodni. Egyébként azt hiszem, hogy hasznomra volt. Kezdettől fogva naponta háromszor szedtem.

Mi van a „Commonwealth" részére írandó cikkeiddel?[300]

És John Watts „On Machinery"-jével?*

A heverő, amelyen 9. napja fekszem, a dolgozószobámban van, de szorosan az ablak mellett, úgy, hogy bizonyos napszakokban, mint pl. e pillanatban is, igen frissítő légáramlatot élvezek.

Most már nem kell tovább aggódnod, s a dolgot, ami a tényleges kéléseket illeti, befejezettnek tekintheted.

Üdvözöl

K. M.

Tussyka „szívélyesen üdvözli az ő csimpánzát".

* *V. ö. 170., 174. old. – Szerk.*

91

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 március 5.

Kedves Szerecsen,

Gumpertnak az a határozott véleménye, hogy mihelyt állapotod engedi, legalább 4 hétre utazz a tengerhez, és hogy mindenképpen levegőváltozásra van szükséged. Mi legyen tehát? Akarsz itt a közelben egy tengeri fürdőhelyre menni (akár Lytham, vagy Blackpool, vagy New Brighton is lehetne) vagy a déli partvidékre mész? Ezt döntsd el, és az előbbi esetben gyere ide. A szükséges pénzt én előteremtem, és mint ígértem, még valamivel többet is. Ezeknek az örökké visszatérő karbunkulusoknak végre-valahára meg kell szünniök, különben sem dolgozni nem tudsz, sem egyébként valamihez jutni. Tehát határozz.

Ami a „Commonwealth"-nek írandó cikkeimet[300] illeti, te magad rontottad el, amikor a lengyel történ kívül még Poroszországról is akartál valamit.* Ezért az egyiket abbahagytam, a másikat pedig mégsem tudtam idejében összehozni. A pénzgyűjtés a Schiller Intézet[33] részére – amiről már beszéltem neked – váratlanul a nyakamba szakadt, és a múlt héten minden este ezzel voltam feltartva, most is mindjárt újra el kell mennem.** Úgy gondolom, hogy 14 napon belül túlleszek rajta, de ezen a héten mindenesetre küldök egy lengyel cikket.

Szépek a jamaicai leleplezések.[322] És a „Times" ezzel kapcsolatos felsülése, valamint Russell lemondása.[323] A lap nagyon gyorsan hanyatlik.

Ha teheted, olvasd el a köln–mindeni igazgatóság nyilatkozatát a hitvány üzlettel kapcsolatban. Amennyire az igazgatóság vesz részt benne, mondja, az üzlet pusztán *magánjogi természetű*; mihelyt a király*** ratifikálja, *neki* kell kikanalaznia a dolog államjogi részét. Másszóval, a kölni burzsoák maguk sem akarnak semmiféle alkotmányt.[324]

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek.

Barátod

F. E.

* *V. ö. 174. old. – Szerk.*

** *V. ö. 591–593. old. – Szerk.*

*** I. Vilmos. *Szerk.*

92

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 március 6.

Kedves Fred,

Ha már el kell innen mennem, úgy gondolom, a legjobb volna Margate-be utazni. Ott különösen jó a levegő. Amellett közel van Londonhoz, ha mégis történne valami. Bár az utolsó karbunkulus is elmúlt, de a seb még nem gyógyult be, úgyhogy hosszabb vasúti utazás fárasztana.

Mit kell most tennem „szabadlábon"? Gumpert előírásai szerint?

Ma megyek ki először újra a szabad levegőre.

Üdvözlet.

Barátod

K. M.

93

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 1866 március 10. körül.]

Bizalmas!

Kivonat egy Freiligrathhoz intézett levélből, aki egy filiszter kereskedővel kapcsolatban felvilágosítást kért tőlem, és jóindulatú megjegyzések kíséretében egyúttal kifejezte sajnálkozását betegséged miatt[325]:

„Marxnak éjszakai munkától és gondoktól mentes nyugalomra van szüksége, ráadásul tengeri levegőre és jó táplálkozásra. Ez majd ismét talpra fogja őt állítani. Zsíros polgárokkal, mint Blind, ilyesmi nem fordul elő. Viszont a szegény embernek is megvan az a balszerencséje, hogy minden erőlködés és gyötrődés ellenére, senki emberfia sem beszél róla, csak Blind maga. Az ilyen fickóknak a koponyájuk belső oldalán vannak a karbunkulusaik. De elég erről a »megfontolt hazudozóról«.

Mit csinálsz tulajdonképpen? Úgy hallom, a londoni bankfiók megszűnt. Végső soron még jól is jön neked, a Fazyval és társaival való kapcsolat ki tudja mennyire kompromittálhatott volna később.[224] Bizonyára hamarosan megint kapsz valami rendes állást."

Futtában.

Barátod

F. E.

94

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 március 10.

Kedves Fred,

Megkaptad múlt keddi soraimat? Ezt tudnom kell, hogy megbizonyosodjak róla, hozzányúlnak-e a leveleimhez. Mrs. Burnsnek volt címezve.

Ha egyáltalán a tengerhez kell utaznom, akkor ennek most kell megtörténnie, mert nincs vesztegetni való időm. Legutóbbi levelemben megírtam neked, hogy ebben az esetben *Margate*-be szeretnék utazni, és akkor most kellene elintézni az ehhez szükséges dolgokat. Az említett levélkében azt is megkérdeztem tőled, mit ért Gumpert a „kúrán"? Tovább szedjem-e az arzént stb., vagy valami mást?*

Az „Internacionálé Tanácsában" és az „újság** igazgatóságában" minden a feje tetején áll, és nagy hajlam mutatkozik arra, hogy fellázadjanak a távollevő „tirannus" ellen, de egyszersmind kátyúba is vigyék az egész kócerájt.*** Sebeim (az utolsó karbunkulus következményei) annyira begyógyultak (és eddig újabb nem jelentkezett), hogy jövő hétfőn vagy kedden már emberek közé mehetnék, de másrészt még aligha tudnám elviselni ezeket a késői üléseket a Fleet Street egyik zugában[326], és, ami még rosszabb, még olyan ideges és ingerlékeny vagyok, hogy nehezen tudnám az ottani viharokat „a tiszta ész határai" között tartani, ellenkezőleg, túlságosan hevesen kifakadnék, ami nem célszerű.

Mikor jön már az első lengyel cikk?[300]

Barátod
K. M.

---

* *V. ö. 183. old. – Szerk.*

** „The Commonwealth". – *Szerk.*

*** *V. ö. 188–190. old. – Szerk.*

95

Marx Engelshez

Manchesterbe[233]

[London,] 1866 március 15.

Kedves Frederic,

E sorok átadója Orsini polgártárs, a halhatatlan mártír[327] fivére, Szövetségünk tagja. Angliából az Egyesült Államokba utazik, ahonnan néhány hónap múlva tér vissza. Tanácsaid kereskedelmi ügyekben talán hasznára lehetnek. Mindenesetre örömödre fog szolgálni, hogy személyesen megismerkedhetsz vele.

Híved
K. Marx

Mr. *Frederic Engels*, 7, Southgate, St. Mary's, Manchester.

P. S. Tudom, hogy Bradlaugh becsületes ember, és mint ügyvéd nagy tekintélynek örvend a Cityben.

Eredeti nyelve: angol

96

Marx Engelshez

Manchesterbe

5, Lansell's Place,
Margate [1866 március 16].

Kedves Fred,

Tegnap este érkeztem meg ide.[328] Ma (miután meleg tengeri fürdőt vettem) egész nap csavarogtam, és csak az imént tértem vissza a lakásomra (közvetlenül a tengernél van), hogy postazárás előtt még megírjam neked a címemet. Holnap részletesebb beszámolót kapsz. Első lengyel cikked[300] nem ezen, hanem a jövő héten jelenik meg. A levegő itt csodálatos.

Üdvözöl

K. M.

97

Marx Engelshez

Manchesterbe

1866 március 24.
5, Lansell's Place, Margate

Kedves Fred,

E levélnek a megkésett jelentkezéséből láthatod, milyen „professzionista módon" töltöm itt az időmet. Nem olvasok semmit, nem írok semmit. Már a naponta háromszori arzénszedés miatt is úgy kell elrendeznem az étkezések időpontját és csatangolásaimat a tengerparton, valamint a környező dombokon, hogy „nem jut idő" más dolgokra. És este már túl fáradt az ember ahhoz, hogy valami mást csináljon, mint aludjon. Az időjárás általában kissé zord, s főleg gyakran fúj itt keleti szél, amely meglehetősen fagyos, de ehhez is hamar hozzászokik az ember. Hogy mennyire összeszedtem magam, azt abból is láthatod, hogy múlt vasárnap per pedes* tettem meg az utat Canterburybe (innen 17 mérföld) kevesebb, mint 4 óra alatt. Ami az itteni társasági életet illeti – hát az természetesen nem létezik. Elénekelhetem a dee-i molnárral: „I care for nobody and nobody cares for me".**

Tegnapelőtt este Londonba kellett utaznom, hogy részt vegyek a lányaim által rendezett „összejövetelen". Nagybátyám*** 5£-et küldött nekik karácsonyra, ezt azonban „kölcsön kellett venni" tőlük *általános célokra*, és csak akkor kapták vissza, amikor a te pénzed megérkezett. Ebből rendezték meg évi „party"-jukat, és annyira bombáztak levelekkel, hogy „útra keltem" Londonba, mint Nothjung úr szokta volt mondani. De már másnap reggel (azaz tegnap) vissza is tértem itteni remeteségembe.

Mielőtt idejöttem (ez március 14-én, szerdán történt), 12-én és 13-án, jóllehet akkor még nagyon nyomorúságos állapotban voltam, részt kellett

---

* – gyalogszerrel – *Szerk.*

** „Nem törődöm senkivel és senki sem törődik velem"; „Ha velem más nem törődik, magam sem ám senkivel" (angol népdal) – *Szerk.*

*** Lion Philips. – *Szerk.*

vennem két egymást követő esti ülésen, először a „Commonwealth" részvényeseinek, azután 13-án a Központi Tanácsnak az ülésén.

Az első alkalomkor Cremer úr már mindent elrendezett, hogy kitegye Eccarius szűrét, ami, ha nem vagyok jelen, bizonyára meg is történt volna. Így az ülésnek csak az volt az eredménye, hogy Cremer úr „önként" kilépett a szerkesztőségből. A dolog további fejleményeiről nincs tudomásom, minthogy mindent csak „ideiglenesen" egy hétre szabályoztak, és a részvényesek általános közgyűlését március 19-re halasztották. De alighanem ide is illik, hogy beati possidentes*, és egyelőre, az említett ülés eredményeként, Eccarius volt a possidens.

A Központi Tanácsban folyó intrika szorosan összefügg az újsággal kapcsolatos rivalizálásokkal és féltékenykedésekkel (Howell úr főszerkesztő szeretett volna lenni és Cremer úr szintúgy). Le Lubez úr ezt felhasználta arra, hogy a német befolyás ellen bujtogasson, és a március 6-i ülésen egy szép és titkon előkészített jelenet zajlott le. Váratlanul megjelent ugyanis Wolff őrnagy, és egy ünnepélyes beszédet mondott a maga, Mazzini és az olasz egyesület[21] nevében, a Vésinier támadására adott válasz ellen, amelyet Jung a Központi Tanács nevében az „Echo de Verviers"-nek beküldött.[297] Wolff nagyon hevesen támadta Jungot és (impliciter**) engem is. Odger, Howell, Cremer stb. régi mazzinizmusa felszínre tört, Le Lubez szította a tüzet, és, mindenesetre, elfogadtak egy határozatot, amely Mazzini, Wolff stb. részére többé-kevésbé tisztes elégtételt tartalmazott. Láthatod, hogy a dolog komoly volt. (A külföldiek közül csak néhányan voltak jelen, és egyikük sem szavazott.) Ugyancsak csinos trükk lett volna Mazzinitól, hogy megvárja, míg én felfejlesztem a Szövetséget, és aztán ő kisajátítja magának. Azt követelte az angoloktól, ismerjék el őt a kontinens demokratikus mozgalma vezérének, mintha az angol uraknak kellene vezérekké kinevezni *minket*!

Vasárnap (március 10-én) összegyűltek nálam a Szövetség külföldi titkárai, hogy haditanácsot tartsanak (Dupont, Jung, Longuet, Lafargue, Bobczyński). Úgy határoztak, hogy én pénteken (13-án) minden körülmények között jelenjek meg a Tanácsban és az *összes* külföldi titkárok nevében *tiltakozzam* az eljárás ellen. Az eljárás ugyanis szabálytalan volt, mert Wolff már nem tagja a Tanácsnak***, az ő jelenlétében tehát nem lett volna szabad határozatot hozni egy olyan dologról, amely őt magát is érintette. To-

---

* – boldogok a birtokban levők[329] – *Szerk.*

** – beleértve; közvetve – *Szerk.*

*** *V. ö. 101. old.* – *Szerk.*

vábbá magyarázzam meg Mazzini viszonyát részben Szövetségünkhöz, részben a kontinens munkáspártjaihoz stb. Végül a franciák hozzák magukkal Cesare Orsinit, hogy ő (aki mellesleg Mazzini személyes barátja) felvilágosítást adjon Mazziniről, Wolffról és a „szocializmus" állásáról Olaszországban.

A dolog minden várakozáson felül jól zajlott le[330]; csak sajnos az angol elem (a Reformliga-vacak[165] miatt) gyöngén volt képviselve. Lubez-nek megmostam a fejét. Mindenesetre az angolok számára (valójában itt is csupán egy kisebbségről van szó) világossá vált, hogy a kontinenst képviselő elemek egy emberként velem tartanak és itt korántsem *német* befolyásról van szó, miként Lubez úr inszinuálta. Lubez azt akarta elhitetni velük, hogy én a Tanács *angol* elemeinek vezetőjeként a *kontinensieket* elnyomtam; az angol urak most meggyőződtek az ellenkezőjéről, hogy én a kontinensiek segítségével teljesen a kezemben tartom *őket*, mihelyt szamárságokat csinálnak. Bővebbet erről legközelebb.

Mielőtt idejöttem, otthon természetesen kifizettem a legkiáltóbb adósságokat, különben egyetlen nyugodt órám sem lett volna. Ha e hónap végén még tudsz valamicskét küldeni, örülni fogok. Közben majd befut a meghatalmazás a Jóreménység-fokról*, és így – ha nem is jelentős összeg – mégiscsak mindig befolyik valami a kasszába.

Üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Barátod
K. M.

* Johan Carel Jutától. – *Szerk.*

98

Engels Marxhoz

Margate-be

Manchester, 1866 március 27.

Kedves Szerecsen,

Éppen azon voltam, hogy a hallgatásodból kikövetkeztetett lelkiismeretes semmittevésedért gratulációban részesítselek, amikor leveled megérkezett. Nagyon megnyugtatott, mert szinte már arra gondoltam, hogy makacs hallgatásod oka esetleg mégis egy újabb karbunkulus. Sétálj ezentúl is jó nagyokat, továbbra is látogasd per pedes* a canterburyi érseket, ez majd végleg elmulasztja a bajt. Ebben a históriában az a legfontosabb – mint egyébként is –, hogy elég sokáig kibírja az ember a tengerpart egyhangúságát; lehetőleg egész áprilisban ott kellene maradnod, hogy végképp kigyógyulj ebből a nyavalyából.

Éppen jön az öreg Hill és megzavar az írásban. Mára tehát abba kell hagynom. Mellékelten a 10 £.

E/T 96 963, Manchester, 1865 jan. 20.

F. Engelsed

* – gyalogszerrel – *Szerk.*

99

Marx Engelshez

Manchesterbe

1866 április 2.
5, Lansell's Place, Margate

Kedves Fred,

Mindenekelőtt hálás köszönet a 10 £-ért.

Távollétem alatt a „*Commonwealth*"-nél kicserélődött a dekoráció, avagy jobban mondva a direkció, s ez a jövő héten lép életbe. Szerkesztő *Odger*, helyettes szerkesztő *Fox*, a „*son of toil*"* vállalta, hogy hetenként szállít egy cikket 10 sh.-ért. *Cremert* kiakolbólították; a „*Nemzetközi Szövetség*" főtitkáraként is beadta lemondását. Mindent egybevetve semmi kifogásom a csere ellen. Eccarius aligha képzelhette (vagy legalábbis nem kellett volna képzelnie), hogy meghagyják név szerinti vezetőnek, mihelyt a lap pozíciót vív ki magának. Hiába figyelmeztettem erre. „Politikai" hiba volt részemről, hogy engedtem unszolásának és egy levélben javasoltam a most elvesztett posztjára. Ha nem lettem volna beteg, akkor hiába kopogtatott volna nálam. Előre tudtam, hogy majd rajtam csattan az ostor. Minden olyan látszat elkerülése, hogy személyes szándékaink volnának, vagy hogy személyes befolyásunkkal titkos célok érdekében visszaélnénk, továbbá az angolokkal való jó egyetértés természetesen okvetlenül fontosabb számunkra, mint Eccarius többé vagy kevésbé jogos ambíciójának a kielégítése.

Olyan száraz természetű emberekben, mint amilyen Eccarius, mindig van egy adag száraz önzés is, amely könnyen félrevezeti őket. Amikor a Reformliga elhatározta a St. Martin's Hallban tartott nagygyűlést[165], a liga tanácsa őt jelölte ki az egyik nyilvános szónoknak. Potter klikkjének emberei tiltakoztak ellene mint külföldi ellen. Én határozottan figyelmeztettem, hogy a „megbízatást" ne fogadja el. Ő azonban azt hitte, hogy már minden nehézségen túljutott, és azzal hízelgett magának, hogy fontos szerepet játszik a fővárosi mozgalomban. És teljes kudarcot vallott. A szegény

* – „*munka fia*" (Johann Georg Eccarius irodalmi álneve) – *Szerk.*

fiú élete természetesen tele volt csalódásokkal, és azok a tiszteletbeli pozíciók, amelyeket az angolok maguktól megadtak neki, mint pl. az „Internacionálé" alelnöki tisztsége stb., olyannyira megtévesztették, hogy most már azt hitte, egy csapásra revánsot vehet egész múltjáért. Ha rám hallgat, s lassan cselekszik, szerény magatartást tanúsít, akkor minden a legjobb úton ment volna. Ha én az ő fegyelmezetlensége és önfejű eljárása ellenére az ő kedvéért még magam is belegázoltam a sárba, arra főképp az a szempont vitt rá, hogy ő mindig velünk dolgozott és gyümölcsöt sohasem aratott. Ám az ember mindig baklövést követ el, ha efféle szempontok befolyásának enged.

Ami magát az újságot illeti, a veszély – a hiányzó anyagiak következtében – a „Nonconformist"-klikk fokozódó túlkapásaiban és túlsúlyában rejlik.*

Az összes angol mozgalmak átkozott tradicionális jellege ismét megmutatkozik a reformmozgalomban. Ugyanazokat az „instalmenteket"**, amelyeket még néhány héttel ezelőtt a legnagyobb felháborodással elvetett a néppárt – még Brightnak a household suffrage-re vonatkozó ultimátumát is elutasították –, most a harc méltó jutalmának tekintik. És miért? Mert a toryk lármáznak. A fickókból hiányzik a régi chartisták lelkesedése.[331]

Mi a véleményed az osztrák–porosz bonyodalomról?[332] Én semmilyen kontinentális lapot sem láttam. Annyi azonban mégis világos számomra, hogy a poroszok mögött Oroszország áll, és hogy az osztrákok, akik ezt tudják, nolens volens*** francia támaszban bizakodnak. Szép játékot űznek a haza e legfőbb atyái! Ez az örök dilemma, amelybe a német filiszter újból és újból beletaszít minket. Bonaparte számára egy igazi polgárháború Németországban valóságos isteni adomány lenne.

Persze, még mindig lehetséges, hogy a dolog egy szép napon az érdemes Bismarck egyszerű menesztésével végződik. „Hódító Vilmos"° azonban Düppel[30] óta abban a hitben van, hogy „pompás serege" legyőzhetetlen, és egy második Olmütz[333], belső konfliktus esetén, minden bizonnyal még neki is kockázatosnak tűnik.

Néhány napja nagyon rossz itt az idő, mintha csak megrendelésre csinálták volna a cockneyk°° számára, akik a húsvéti ünnepekre elárasztották ezt a helyet.

* *V. ö. 170. old. – Szerk.*

** – „részleges engedményeket" – *Szerk.*

*** – akarva, nem akarva – *Szerk.*

° I. Vilmos. – *Szerk.*

°° – tősgyökeres londoni; londoni nyárspolgár – *Szerk.*

Meddig kell szednem az arzént?
Üdvözletem Mrs. Burnsnek.

Barátod
K. M.

Kaub barátom írja nekem Párizsból, hogy egy bizonyos Rebour úr módot talált a víznek hidrogénre és oxigénre való felbontására, olyan metódussal, amellyel napi 2 souért a vas megolvasztására alkalmas hőt lehet nyerni. Egyelőre azonban még titokban tartja a dolgot, mert előző alkalommal egy találmányát ellopták és Londonban szabadalmaztatták. Qui vivra verra.* Tudod, hogy mi ketten milyen gyakran álmodoztunk egy olcsó módszerről, amellyel vízből tüzet lehetne csinálni.

* – Aki megéri, meglátja; Majd meglátjuk; Majd elválik. – *Szerk.*

100

Engels Marxhoz

Margate-be

Manchester, 1866 április 2.

Kedves Szerecsen,

Remélem, megkaptad a *10* £-et, amit Margate-be küldtem neked. Az ünnepek alatt Walesben voltam, és végre ma hozzájutok, hogy írjak neked.

Orsini volt nálam*, de sajnos semmit sem tudok tenni az érdekében, New Yorkban nincs már semmi néven nevezendő összeköttetésem, itt pedig teljesen kizárt dolog valakit találni, aki hajlandó volna vele megkockáztatni a guano-trükköt és hitelezné hozzá a pénzt. Nagyon rendes fickó.

A 3. sz. lengyel cikk[300] holnap estére elkészül, ha semmi nem jön közbe. Közvetlenül Eccariusnak fogom elküldeni, a „Commonwealth" szerkesztőjének kezeihez. A korrektúra sajnos pocsék, és ideje volna már véget vetni annak, hogy hetenként utánnyomnak egy vezércikket a „Nonconformist"-ból. Mégiscsak túlzott arcátlanság Mialltól, hogy a lapot nyíltan a „Noncon" merő függelékeként tünteti fel.

Mit szólsz Bismarckhoz? Most szinte úgy fest a dolog, hogy háborúra törekszik, és ezzel a legjobb alkalmat nyújtja Louis Bonaparte-nak ahhoz, hogy fáradság nélkül megszerezze magának a Rajna bal partjának egy részét, és ezáltal à vie** megszilárdítsa helyzetét. Jóllehet mindenki, aki ebben a háborúban – ha sor kerül rá – bűnrészes, megérdemli, hogy felakasszák, és én egyenlő pártatlansággal kívánom ennek kiterjesztését az osztrákokra is, a legfőbb kívánságom mégis az, hogy a poroszokat kíméletlenül elagyabugyálják. Akkor 2 lehetőség adódik: 1. az osztrákok 14 napon belül Berlinben diktálják a békét, és ezzel elkerülhető a külföld közvetlen beavatkozása, ugyanakkor azonban a mostani rezsim lehetetlenné válik Berlinben, és átadja helyét egy másik mozgalomnak, amely kezdettől fogva megtagadja a sajátos poroszságot; vagy 2. fordulat történik Berlinben, mielőtt az osztrákok odaérnek, és akkor a mozgalom szintén megindul.

---

* *V. ö. 186. old. – Szerk.*

** – életreszólóan; élethossziglan – *Szerk.*

Katonai szempontból az a véleményem, hogy a két hadsereg körülbelül egyenlő erejű és a csaták nagyon véres kimenetelűek lennének. Benedek azonban mindenesetre jobb tábornok, mint Frigyes Károly herceg, és ha Ferenc József nem segít Benedeknek, vagy ha Fr. Károlynak nincsenek igen jó és befolyásos törzstisztjei, akkor úgy hiszem, elpáholják a poroszokat. Már csak a Düppel[30] utáni hetvenkedés is egy újabb Jénára[334] utal.

Ha a poroszok az első ütközetben döntő vereséget szenvednek, az osztrákoknak mi sem áll útjában, hogy Berlin felé nyomuljanak. De Poroszországnak, ha győz, akkor utána nincs elég ereje ahhoz, hogy offenzívát indítson a Dunán túl Bécs ellen, még kevésbé Pesten túl. Ausztria alkalmasint békére kényszerítheti Poroszországot, Poroszország azonban Ausztriát single handed* nem tudja erre rábírni. Minden porosz siker tehát Bonaparte-ot beavatkozásra buzdítaná. Egyébként mindketten, a két német disznó fráter már most megpróbálják túllicitálni egymást ajánlatokkal, melyekben német területeket kínálnak fel a harmadik disznó fráternak, a franciának.

Barátod
F. E.

* – segítség nélkül, magányosan, egyedül – *Szerk.*

101

Engels Marxhoz

Margate-be

Manchester, 1866 április 6.

Kedves Szerecsen,

Én is mindjárt nagyon valószínűnek találtam, hogy a poroszok mögött az oroszok rejtőznek. Már az a körülmény is, hogy az osztrák papírforint kis híján ismét parin áll, és ezért megint le kell értékelni, gyanút keltett, az egyidejű Cuza-ügy[335] azonban még inkább, és a drága Bismarck bizonyára nem gyürkőzött volna neki ennyire, ha az oroszok nem állnának a háta mögött. Lehetséges, hogy ez a dolog már annyira eldöntött, hogy sem Bismarcknak, sem az öreg szamár Vilmosnak nincs már többé beleszólása és teljesen a pétervváriak tetszésétől függ, háború lesz-e avagy béke. Egyébként milyen otrombán viselkedik ez a Bismarck! Fölöttébb nevetséges, hogy szegény osztrákokat akarja támadó félként feltüntetni. De még ennél is szebb az, hogy a fickó komolyan gondol arra, hogy *június 1-re* német parlamentet hívjon össze a szövetségi alkotmány reformja céljából. Ennek kellene ellenszerül szolgálnia a kisállamok ellen: a kormányokkal szemben – ő, Bismarck, személyesen – a néphez apellál. Ez aztán még a német filiszterekét is általános gúnykacajra fakasztotta.[332]

A „Commonwealth"-nél történt fordulat* után különben a kérdéses cikkeket[300] már nem tudtam volna időben eljuttatni a szerkesztőségnek, mivel Margate-en át kerülőutat kellett volna tenniök, tehát a következő szám részére küldöm el őket neked. Az orosz jobbágyfelszabadításra vonatkozó adatokat Mazade egyik cikkében találtam a „Revue des II Mondes"-ban[336].

Voltaképp hogy állsz egészségileg? Nem keletkeztek újabb karbunkulusaid vagy kisebb furunkulusaid? És egyébként hogy vagy, hízol és erősödsz? Látogatod-e még per pedes** az öreg *„Cantuariant"*** ? Az arzént legalább 3 hónapig kell szedned, és egyébként semmiképp sem árt.

* *V. ö. 192–193. old. – Szerk.*

** – gyalogszerrel – *Szerk.*

*** – *„canterburyi férfiút" (v. ö. 188. old.) – Szerk.*

Itt különben nincs semmi újság, azonkívül, hogy kellemetlen keleti szél fúj és nagy a por.

Mennyi ideig akarsz még Margate-ben maradni? De mindenesetre legalább e hónap végéig?

A reformmozgalom – az általános ernyedtség általános beismerése.[331] Micsoda parányi instalment*!

Barátod
F. E.

* – részengedmény – *Szerk.*

102

Marx Engelshez

Manchesterbe

1866 április 6.
5, Lansell's Place, Margate

Kedves Fred,

Nagyon jól összeszedtem itt magamat, és a legcsekélyebb jele sincs a gyalázatos karbunkulusok visszatérésének. Azon a helyen, ahol az utolsó és a legrosszindulatúbb volt, még érzek egy kis fájdalmat. Talán túl korán gyógyult be, és még maradt némi genny a begyógyult bőr alatt. De ha így volna is, a meleg tengeri fürdőktől és a durva törülközőtől, amellyel szárítkozom, nyilván felfakadt ez a dög is, és valóban két napja ez az utolsó sebhely is teljesen eltűnőben van. Az egyetlen kellemetlenség, hogy itt visszatért a fájdalmas csúz a jobb vállamban, ami az alvásban nagyon zavar. Most már nemsokára 4 hete, hogy itt vagyok, és csupán az egészségemnek éltem. Itt az ideje, hogy ennek hamarosan vége legyen.

Leveleink keresztezték egymást, de te mintegy válaszoltál az enyémre. Figyelmen kívül hagyod a Poroszország javára történő olasz diverzió lehetőségét.

Az pedig a legkevésbé sem kétséges, hogy Oroszország – jóllehet Bonaparte úrnak megengedi, hogy az előtérben a döntőbírót játssza – a poroszok mögött áll. Nem kell (Hegellel szólva) szem elől téveszteni, hogy a dunai akna[335] Bismarck lépéseivel[332] egyidejűleg robbant.

Még ha fel is tesszük, ami valószínű, hogy a porosz kutyák ismét visszakullognak, akkor is világos, és még a német filiszterekeknek is világosan kell látniok, hogy Németországban *forradalom nélkül* a Hohenzollern- és a Habsburg-kutyák (dinasztikus) polgárháború révén ismét 50–100 évre visszavetik országunkat.

Nyíltan meg kell mondanom neked, hogy az „Internacionálé"-val nagyon csehül áll a dolog, annál is inkább, mert a franciák türelmetlensége miatt a kongresszus *május végére* ki van tűzve.[337]

Tény, hogy a londoni angol vezetők, miután pozíciót teremtettünk nekik (ehhez hozzájárul, hogy az angolok képtelenek két dolgot egyszerre csi-

nálni), igen *hűvösek* szűkebb mozgalmunkban. Az én közel 3 hónapos távollétem *rendkívül sokat ártott*. **Mit tegyünk?** Franciaországban, Belgiumban, Svájcban (helyenként még Németországban, sőt, szórványosan Amerikában is) a Szövetség nagy és tartós sikereket ért el. Angliában az általunk életre hívott reformmozgalom kis híján megölt bennünket. A dolognak nem lenne jelentősége, ha a genfi kongresszust nem május végére tűzték volna ki, és ha a párizsiak, akik számára ez a mozgalom *az egyetlen lehetséges*, saját lapjuk, a „Le Congrès"[338] révén [nem] tették volna szinte teljesen lehetetlenné a kongresszus elhalasztását. Az angolok hamarosan belátnák, milyen hitvány a reformmozgalom a mostani állapotában. Visszatérésem után a Potter-klikkel való kacérkodásra vonatkozó fenyegetés stb. hamarosan megint kerékvágásba lendítené a dolgokat. De erre nincs idő. Az angoloknak még a kongresszus balsikere is édesmindegy. De nekünk? *Európára szóló blamázs*!! Valóban alig látok kiutat. Az angolok mindent elhanyagoltak, amivel a kongresszust valamiféle tisztességes formában lehetővé tehetnénk. Mit tegyünk! Gondolod, hogy *Párizsba kellene utaznom*, hogy ott az embereknek megmagyarázzam, mennyire *lehetetlen* most a kongresszus? Válaszolj mielőbb. Csak a párizsiakkal való egyetértésben látok kiútra lehetőséget. Másrészt tudom, hogy pozíciójuk maga forog kockán, ha nem lesz kongresszus. Mit tegyünk! *Vésinier* úr *provokálta* a mi párizsi embereinket. Jöjjenek Belgiumba, hogy ott golyót váltsanak vele. A tökfej! Ami Orsinit illeti*, tudtam, hogy semmit sem tehetsz. De nem tagadhattam meg tőle, hogy ajánlólevelet írjak hozzád.

Barátod
K. M.

* *V. ö. 195. old. – Szerk.*

103

Engels Marxhoz

Margate-be

Manchester, 1866 április 10.

Kedves Szerecsen,

Úgy látszik, az oroszok *akarják* a háborút, céljuk láthatólag Lengyelország helyreállítása orosz uralom alatt, és ha lehetséges, Moldva annektálása. A „Kölnische Zeitung", amely természetesen veszettül fél a háborútól, katonai szakértőjét, J. von Wickedét Csehországba küldte, hogy az állítólagos osztrák fegyverkezést megszemlélje.[339] A fickó odaérkezik – április 3-án, tehát két héttel Bismarck jegyzéke[332] után – és mindenütt a legbékésebb állapotokat találja, csupán néhány *cseh* ezredet helyeztek a nyugati körzeteikbe, hogy gyorsabban hadikészültségbe állíthassák őket. Egyetlen szabadságos sem kapott behívót, egyetlen erődítményben sincs harci készenlét. Semmi. Tehát az egész skandalumot *Bismarck szándékosan provokálta.*

Továbbá: Az oroszok csapatokat vonnak össze Lengyelország osztrák és *porosz* határán, és a katonák teljesen nyíltan azt beszélik, hogy azok a csapatok, amelyek a porosz határon állnak, meg fogják szállni *Posent*, mihelyt a porosz csapatok az osztrákok ellen vonulnak. Eltekintve attól, hogy az oroszok itt mindjárt biztosítják maguknak Porosz-Lengyelország maradványát, az is hivatásuk lesz, hogy esetleges berlini forradalmi megmozdulásokat elnyomjanak. Ez azonban igen valószínűleg hibás számítás, és a Hohenzollernokat mindenesetre lehetetlenné tenné a jövőben.

Végül a mai „Times"-vezércikk, amely ostoba, hazug és suta, de határozottan a poroszok felé hajlik, és Ausztriát állítja be a támadó félnek. A cikk parancsra íródott.

A háború ezért, úgy látom, bizonyos, és az új osztrák jegyzék következtében, amely a Szövetséghez[340] apellál, valamint monsieur Bismarcknak egy német parlamentre vonatkozó javaslata következtében – milyen barom lehet ez a fickó, ha azt hiszi, hogy az akár egy fikarcnyit is segítségére lenne! – belnémet okokból is elkerülhetetlen. Az osztrák jegyzék láthatólag abban a tudatban íródott, hogy mégis törésre kerül a dolog. Különben nyitva hagyták volna maguknak legalább azt a kiskaput, hogy Bismarck leköszönésével

megkönnyítsék a poroszoknak a visszavonulást. De amint a Szövetséghez apellálnak, ez a lehetőség megszűnik; szövetségi többségnek egy másik porosz kormány sem veti alá magát.

Bonaparte nyilván nyugton marad, legalábbis egyelőre, hiszen Bismarck már felajánlotta neki Saarbrückent stb. és szükség esetén neki ajándékozza a bajor Pfalzot is. Ha látja, hogy az oroszok elkötelezték magukat a poroszok oldalán, nem fog belebocsátkozni semmiféle kockázatos dologba.

Ha valóban törésre kerül a dolog, akkor, a történelemben először, a kibontakozás Berlin magatartásától függ. Ha a berliniek a kellő időben nekivágnak, akkor az ügy jól alakulhat – de ki bízhat *bennük*?

Ami az Internacionálé kongresszusát illeti, nemigen értem, hogyan akarjátok elkerülni. Azt sem látom be, hogy egy további elhalasztás sokat javítana a dolgon. Végtére is minden effajta demonstráció bizonyos értelemben – legalábbis a mi szemünkben – mindig felsülés lesz. De Európa szemében? Azt hiszem, ezt még most is el lehetne kerülni. Hiszen a németek sokoldalú nyelvtudásuk révén az egész ügyet a kezükben tartanák, a németek pedig éppenséggel a mi embereink. Az, hogy a kongresszus hoz-e valamilyen jó *határozatot*, mellékes kérdés, hacsak minden botrány elkerülhető; s ez az eset most nyilván mégiscsak fennáll. Hiszen elméleti természetű általános határozatokat vagy a nemzetközi sztrájk-támogatásra stb. vonatkozóakat veszélytelenül lehet hozni. Neked azonban ezt jobban kell tudnod, mint nekem, én ezt innen nem tudom úgy megítélni. De semmi esetre sem mennék emiatt Párizsba. Téged senki sem véd, és ezért a rendőrség minden teketória nélkül letartóztat – küldötte egy kimondottan forradalmi irányzatú nyilvános munkásszövetségnek, ami mögé könnyen más titkos dolgokat is lehet bújtatni –, ez elegendő. Az egész história a kockázatot igazán nem éri meg.

Maradj inkább még Margate-ben, amíg az összes gyógyult helyeken teljesen meg nem szűnik az érzékenység, és sétálj szorgalmasan a szabad levegőn. Ki tudja, milyen hamar lesz ismét szükséged erős testre. A légkör nagyon telített elektromossággal, és talán nemsokára újra a vihar kellős közepén leszünk; ez alkalmasint átsegít majd a kongresszussal kapcsolatos nehézségeken is.

Némi pénzt küldök neked lehetőleg hamarosan. Szintúgy igyekszem Gumperttal találkozni, és megkérdezem őt a tengeri kúra befejezését illetően, és hogy utána szedd-e még az arzént.

Barátod
F. E.

104

Engels Marxhoz

Margate-be

[Manchester,] 1866 április 13.

Kedves Szerecsen,

Mivel nem tudom pontosan, hogy pillanatnyilag Margate-ben tartózkodsz-e, a feleségednek küldök ma

10 £-et – E/R 13 430, Manchester, 1865 jan. 21.

10 £-et – E/P 43 331, Manchester, 1865 jan. 20 = 20 £,

és közlöm vele, hogy téged értesítettelek erről.

Tehát megtörtént Bismarck általános választójogi csínyje, ha Lassalle-ja nélkül is.[341] Úgy látszik, a német polgár némi berzenkedés után belenyugszik ebbe, hiszen a bonapartizmus a modern burzsoázia igazi vallása. Egyre világosabbá válik előttem, hogy a burzsoáziának nincs tehetsége ahhoz, hogy közvetlenül maga uralkodjék, tehát ott, ahol egy oligarchia nem vállalhatja magára, mint itt Angliában, hogy jó fizetés ellenében az államot és társadalmat a burzsoázia érdekei szerint vezeti, ott a bonapartista féldiktatúra a normális forma; ez érvényesíti a burzsoázia nagy anyagi érdekeit még a burzsoázia ellen is, de az uralomból magából nem ad neki részt. Másrészt viszont ez a diktatúra maga is kénytelen akarata ellenére adoptálni a burzsoáziának ezeket az anyagi érdekeit. Így most azt látjuk, hogy monsieur Bismarck adoptálja a Nemzeti Egylet[228] programját. A végrehajtás persze már egészen más dolog, de a német polgár miatt aligha fut zátonyra Bismarck. Egy éppen most visszatért német beszéli, hogy már sokkal találkozott, akik ráharaptak erre a csalétekre, a Reuter jelentése szerint (lásd lejjebb) a karlsruheiak már beleegyeztek a históriába, és a „Kölnische Zeitung" határtalan zavara az ügy miatt világosan utal a közelgő fordulatra.

Azt pedig, hogy B közvetlenül megállapodott az oroszokkal, bizonyítja először is az a tény, hogy nemcsak a „Times", hanem a *Reuter* is, szokásával teljesen ellentétben, Poroszország javára kezd hazudni. A fordítási hibák elkövetése, amelyektől a táviratok most jobban hemzsegnek, mint valaha: módszer. Nemrég még Poroszország *ellen* irányult. Most Ausztria ellen. A Reuter táviratozza: Ausztria csak úgy hajlandó beleegyezni a tervbe, ha

az *összes* osztrák tartományoknak (tehát a *nem-németeknek* is) képviseletük lesz.[342] A német eredetiben csupán ez áll: azzal a feltétellel, hogy képviselete lesz az osztrák országrészeknek is. – Továbbá: a „Bromberger Zeitung" és az „Ostseezeitung"[343] (ez orosz orgánum) szerint az oroszok mind több csapatot gyűjtenek össze a Lengyel Királyság délnyugati tartományaiban, egészen a Prutig, méghozzá igen lassan és titokban; a katonák *mindannyian* azt várják, hogy Poroszországgal együtt Ausztria ellen induljanak, és a Wartánál állók azt hajtogatják, hogy rendeltetésük Posent megszállni, azért, hogy a poroszok elvonulhassanak onnan.

Az oroszok egyébként ideiglenesen már átengedhetik Schleswig-Holsteint a poroszoknak, mert a bécsi békével és az annexióval megmentették maguknak a legfontosabbat: a londoni szerződést és vele a trónöröklést *Dániában.*[344] Ha övék a Sund, mit számít nekik Kiel?

Mindenesetre a legjobban teszed, ha Margate-ben maradsz addig, amíg az illető helyen *semmit sem* érzel többé, és amíg egyáltalában döntő fordulatot nem észlelsz a javulás irányában.

Írj hamarosan.

Barátod

F. E.

105

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 április 23.

Kedves Fred,

Hosszú hallgatásomat egyszerűen megértheted abból a lelkiállapotból, amelyet a már több mint két hete tartó szüntelen fogfájás és csúz okozott. Ma, úgylátszik, mégis fordulat történt.

Minthogy a csúzos fájdalom, amely főleg éjjel erős, nagyon akadályozott az alvásban és a ház egész rendjét felborította – több ízben hánytam miatta –, helyesnek tartottam, hogy felhagyjak az arzénnal, illetve szünetet tartsak benne. Most azonban (ha a fordulat valóban megtörtént) folytatni fogom. Furunkulus- vagy karbunkulusszerű szörnyeknek a legcsekélyebb nyomuk sincs, és egy cseppet sem kételkedem abban, hogy e közbejött bajok megszüntetése után, amelyek inkább az időjárással vannak összefüggésben, tökéletesen rendbe jövök. Ennek azonban már valóban a legfőbb ideje, minthogy már oly sok időm veszendőbe ment.

Az „*Internacionálé*"-val a dolog így áll: Visszatérésem óta[328] a fegyelem egészében helyreállt. Emellett a „Internacionálé" sikeres beavatkozása a szabósztrájkba (a Franciaország, Belgium stb. ügyeivel megbízott titkárok levelei révén) szenzációt keltett az itteni trade-unionok körében.[345] A genfi kongresszust illetően elhatároztam, hogy amennyire innen tudom, előmozdítom a sikerét, de magam nem utazom oda. Ezzel elhárítok minden személyes felelősséget a kongresszus vezetéséért.*

Ami a „Commonwealth"-et illeti, Miall et Co. beavatkozásai elviselhetőbbek lennének, ha ürügyül legalább valóban említésre méltó pénzbeli hozzájárulás szolgálna. De ezek a fickók igen bőkezűek a jó tanáccsal és az akadékoskodásokkal, s nagyon fukarok a készpénzzel, úgyhogy a lap éppenséggel csak egyik hétről a másikra tengődik. Olvasóinak köre hétről hétre bővül, de egy filléres lapot a legnagyobb siker esetén is anyagilag legalább egy évre előre meg kell alapozni. Ennél rövidebb idő alatt elérni azt, hogy

---

* *V. ö. 524–525. old. – Szerk.*

eltartsa magát, teljesen kizárt dolog. Ha a lap egyelőre még nem rosszabb, mint amilyen, ez csupán Foxnak köszönhető, akinek folyton harcolnia kellett.

Hazánkban, úgy látszik, egyelőre mégsem kerül a dolog törésre. Amíg a nagyszájú poroszok elszánják magukat arra, hogy kardot rántsanak! Mindenesetre megvan az az élvezetünk, hogy Poroszország a bel- és külföld előtt blamálja magát. Mindemellett még mindig kérdésesnek látszik, hogy egy szép napon nem kerül-e sor háborúra. Az oroszok (jóllehet valóban sokat nyertek és nyernek már pusztán azzal, hogy Németországban viszály van és háború fenyeget) háborút akarnak, és Bonaparte számára a háború isteni adomány lenne. Mindenesetre Bismarck úr ismét megkezdte „a mozgalmat" Németországban.

A polgárháború szakasza után az Egyesült Államok tulajdonképpen csak most lépett a forradalom szakaszába, és az európai nagyokosok, akik hisznek Johnson úr mindenhatóságában, hamarosan csalódni fognak.

Angliában a toryk és a palmerstonista whigek valóban köszönetet érdemelnek azért, hogy a Russell-féle csendes settlementet meghiúsították.[346] Az egyik legutóbbi ülésen maga Gladstone úr fejezte ki azt a „melankolikus" meggyőződését, hogy most, jószándékú várakozásával teljes ellentétben, „harcok hosszú sora" következik.

Mit szólsz a „8." világbölcshöz – *Millhez*?

Üdvözlöm Mrs. Lizzyt.

Tout à vous*
K. M.

* – (Egészen az Öné) Szíves üdvözlettel, igaz híve – *Szerk.*

106

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 május 1.

Kedves Szerecsen,

Remélem szerencsésen elmúlt a csúzod és a fogfájásod, és újra szorgalmasan kotlasz a *könyveden*[37]. Hogy állsz vele és mikor lesz kész az első kötet? Az arzén szedését egyébként folytatnod kell, legalább 3 hónapon át kell szedned, és a csúzzal stb. egyáltalán nincs összefüggésben. A májhistóriák azáltal, hogy az emésztésben, illetve a vérképzésben zavarokat okoztak, hozzájárulhattak a karbunkulusok keletkezéséhez, és éppen emiatt továbbra is naponta rendszeresen néhány órát sétálnod kell még, és fel kell hagynod az éjszakai munkával, hogy ismét minden rendbe jöjjön. Ahol egyszer a máj vérbőségére irányuló tendencia olyan klasszikusan és rendszeresen kialakult, mint nálad, ott természetesen nem távozik el egyik percről a másikra.

Jó, hogy többé nem kell aggódnod a kongresszus és a Nemzetközi Szövetség miatt. Apropó, Edinburgh-ba egy hajórakománnyal *57 német szabót* importáltak, hogy letörjék a sztrájkot, és két további rakományt várnak. Valószínűleg Hamburgból. Nem tudnátok Edinburgh-ban a részletekről értesülést szerezni és ezt is leállítani?[347]

Bismarck háborút *akar* mindenáron, és miután Csehországban kudarcot vallott, úgy véli, Olaszországban boldogul.[79] Remélem, hogy ha ez sikerül neki, a berliniek nekivágnak. Ha ott kikiáltják a köztársaságot, akkor két hét alatt egész Európa átalakulhat. De vajon-vajon megteszik-e? Mi a helyzet az ottani kapcsolatainkkal?

Láttad, hogyan jelentette ki most a „Temps"-ban[348] a kis Louis Blanc mint jó császári demokrata, hogy ha Poroszország elnyeli a német kisállamokat, akkor Franciaországnak *legalább* a Rajna bal partját meg kell kapnia? Ezek aztán az igazi forradalmárok.

Ezekben a napokban, hogy régi haragomat kissé újra felszítsam, elolvastam Röckelnek, a 49-es drezdai fogolynak a könyvét arról, hogyan bántak vele a fegyházban. A szászoknak ezek a gyalázatosságai mindenen túltesz-

nek, amiről valaha is hallottam. Igen sok gazember fölött kell majd szigorú törvényt ülni. A 48 *előtti* régi korszak ilyen disznóságokat nem is ismert, s az akkori porosz várbörtönök ehhez képest paradicsomnak tűnnek.

Ezek az adullamiták mégis roppant nagy szamarak, hogy így nekimennek a szegényes Reform Billnek, a legkonzervatívabb dolognak, amit itt valaha is csináltak.[349] Ám quem deus vult perdere etc.*

Harmadik lengyel cikkemet[300] már 3 héttel ezelőtt elküldtem a „Commonwealth"-nek és kértem, küldjék vissza nekem, ha *erre* a hétre elkésett volna. Erre 8 nap múlva kaptam választ Foxtól, hogy csak az *előző* folytatást jelentetheti meg, egyidejűleg visszaküldte a cikket. Szerdán újra elküldtem, de már későn. Te akkor még Margate-ben voltál. A következő folytatásokat ismét neked küldöm, ha az időnyerés nem teszi szükségessé, hogy azonnal közvetlenül küldjem be.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a lányoknak.

Barátod
F. E.

* – quem deus vult perdere [,prius dementat] – akit isten el akar veszejteni [,annak előbb az eszét veszi][350] – *Szerk.*

107

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]66 május 9.

Kedves Szerecsen,

Hallgatásoddal nyugtalanná teszel, szinte félek, hogy az egészségeddel baj van. Csak nincsenek újból karbunkulusaid?

Micsoda fura história ez a vaksi Cohennal, aki a hosszú Bismarckot öt lövéssel nem tudja eltalálni, és ráadásul hagyja, hogy az letartóztassa. Nagyobb szívességet nem is tehettek volna Bismarcknak.[351]

Meghökkent, hogy a poroszok mozgósításukkal két héttel elmaradtak az osztrákoktól, és e hónap vége előtt nem támadhatják meg őket. Ha az osztrákok ezt kihasználják, nagy csatát nyerhetnek és Berlinben lehetnek, mielőtt még a poroszok csapatösszevonása megtörtént.

Barátod
F. E.

108

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 május 10.

Kedves Fred,

Nincs semmiféle karbunkulus! Az átkozott csúz és a fogfájás azonban szörnyen megkínzott, míg végül a tiszta szesszel való bedörzsölés hatására az előbbi kezdett alábbhagyni. Azt is nyíltan meg kell neked mondanom, hogy a fejemben még mindig érzek valami *gyengeséget*, és a munkaerőm csak *nagyon lassanként* tér vissza. Ez talán annak tulajdonítható, hogy megszakítottam az arzénkúrát, amelyet legutóbbi leveled után ismét elkezdtem.

Cohen[351] igen derék (bár nem különösebben tehetséges) ifjú volt, akivel, mint az én Muschom régi barátjával kiváltképpen rokonszenvezem. Tegnap Freiligrath természetesen nyomban Blindhez rohant, és tőle eljött hozzánk. Én nem voltam otthon. Freiligrath legfőbb fájdalma az volt, hogy Blind rossz hírbe keveri őt és másokat (a névleges munkatársakat az „Eidgenosse"-nál[157], amelynek jelképe egy tőrt tartó kéz, ezzel a jelmondattal: „haec manus tyrannis" etc.*). Azt mondja, kilenc hónapja nem járt Blindnél. Ezt a dolgot még csak „mentegetni" sem lehet. Szóval Freiligrathot valójában csak az foglalkoztatta, hogy milyen benyomást tehet ez a dolog a londoni filiszterekre. Egyébként a badeni ravasz kópé újból alaposan rászedte. Megjátszotta a teljesen összetört embert, és nem is sejtette barátjával F-tal, hogy első fájdalma közepette volt annyi lélekjelenléte, hogy a tragikus esetet kiaknázza és különböző londoni újságokban önmagának és családjának jókora reklámot csapjon. Félszeme mindig az üzleten. Felesége természetesen vigasztalhatatlan, s a fura a dologban az, hogy Blind a hülye zsarnokölő fecsegésével nem a saját fiát, hanem az öreg Cohen Izsákját áldozta fel a szabadság oltárán.[352]

Az 1859-es szomorú tapasztalatok[353] következtében az osztrákok abban az átkozott helyzetben vannak, hogy aligha tudják kihasználni a kedvező pillanatot, és jóllehet rá vannak kényszerítve a *kezdeményezésre*, nem tudják

---

* – „manus haec inimica tyrannis" – „ez a kéz a zsarnokok ellensége" – *Szerk.*

megragadni, vagy legalábbis nagyon vonakodnak attól, hogy megtegyék. Természetesen az európai „közvélemény" egy fikarcnyit sem használ nekik, és otromba dolgokat követel tőlük. Ugyanazok a liberális szamarak, akik most általánosan elismerik, hogy Ausztria a provokált fél, és hogy szisztematikus összeesküvés jött létre ellene, holnap (az angol lordokat beleértve) egy emberként ordítanának, ha Ausztria ütne oda először, és nem várná meg nyugodtan, amíg ellenségei a jelet megadják.

Bármennyire ellenszenves nekem Bonaparte, auxerre-i sakkhúzása mégis szerfölött mulattatott.[354] Thiers, a vén szamár, és a Corps législatif[17] neki tapsoló idomított kutyái azt képzelték, hogy büntetlenül lajosfülöpizmust játszhatnak! A hülyék!

Az oroszok, mint mindig, ügyesen játsszák szerepüket. Miután a derék poroszokat biztatták, most mint Európa békeszeretői és döntőbírái lépnek fel, egyidejűleg azonban volt annyi eszük, hogy Bonaparte úrral közöljék, miszerint egy esetleges kongresszuson Lengyelország természetesen szóba sem jöhet, tehát röviden azt, hogy Oroszország beavatkozhat az európai ügyekbe, de Európa ne avatkozzon be az oroszok ügyeibe.

A német és dán szabók Edinburgh-ba importálása miatt 1. küldtünk Edinburgh-ba egy németet és egy dánt* (mindkettő maga is szabó), akik már véget vetettek az importőrök és importáltak közötti egyetértésnek; 2. a Nemzetközi Szövetség nevében figyelmeztetést tettem közzé a német szabókhoz Németországban. A dolog Londonban rendkívül sokat használt nekünk.[347]

Nagyon kellemetlen história volt nekem, hogy egyszerre ki kellett fizetnem 25 £ tandíjat. Ezt a három negyedévre szóló összeget nem tudtam tovább halogatni, mivel Jenny és Laura kimaradnak az iskolából, Laura az iskolán *kívül* egyáltalán nem vesz órákat, Jenny pedig csak hetenként egy zeneleckét. (Baumer ugyanis kilépett az iskolából.)

A „*Commonwealth*" gyorsan fejlődik, és egy év alatt bizonyára rentábilis lenne. Valószínű azonban, hogy pénzhiány miatt hamarosan be kell szüntetnünk.

Üdvözöl

K. M.

---

* Albert F. Haufe és N. P. Hansen. – *Szerk.*

109

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 május 16.

Kedves Szerecsen,

A Freiligrath históriája igen szórakoztató és igen örvendetes. Úgy kell neki, amiért az emigráció respektábilis embereihez csatlakozik és elszakad a „párttól". Ami Blindet illeti, jelszavára – manus haec inimica tyrannis* – azt kellene odakiáltani neki, hogy gyermekek ne játsszanak lőfegyverrel.[351] Egyébként a históriából teljesen nyilvánvaló, hogy Bismarck páncélinget visel. Valamennyi lövés bizonyára eltalálta, a három utolsót telitalálatnak ismerték el, s mivel a revolver olyan konstrukciójú volt, hogy nem lehetett szorosan célra tartani, a dolog másként nem képzelhető el. Ezeket a holmikat ma úgy csinálják, hogy igen vékonyak és mégis erősek. Barátja, Bonaparte bizonyára szerzett és ajánlott neki egyet.

Monsieur Bismarck nyilvánvalóan keservesen csalódott a kisállamokban, ezért fenyegetőzik a birodalmi alkotmánnyal és Bennigsennel. Bizonyára történtek pénzügyi balsikerek is. De lehet-e valami komikusabbat elképzelni annál, hogy ugyanaz a Vilmos, aki anno 1849 főparancsnokként a birodalmi alkotmányt eltemette, most fel akarja támasztani, vagy inkább kénytelen rá. Bismarck mint a „németek alapvető jogainak" helyreállítója, ez több mint nevetséges.[355] A Landwehrben[356] és a behívott tartalékosoknál, úgy látszik, szintén nem a legjobban áll a dolog, Görlitzben komoly mozgolódás volt közöttük, a sorkatonaság kénytelen volt kivonulni és visszavonulni, mert a fickók nem akartak eltűrni effajta beavatkozást. Ha ezek az emberek még három-négy hétig tétlenül állnak fegyverben, mindenre képesek lesznek. És minthogy sem Poroszország, sem Olaszország még nincs készen a támadásra, legalább május végéig még valószínűleg így kell állniok.

Annyi bizonyos, hogy monsieur Bismarck olyan pácba került, amelyen sem ő, sem az egész eddigi rezsim nem tud úrrá lenni. Ha az ügy békésen elintéződik, akkor a rendelkezésére álló alapokat eltékozolta, és már csak ezért sem segíthet többé magán, ha pedig háború lesz, akkor kénytelen

* – ez a kéz a zsarnokok ellensége (*v. ö. 210. old.*) – *Szerk.*

Acheronta movere*, amelyek biztosan felfalják. Ilyen körülmények között még a kamarai képviselők közvetlen győzelmének is forradalmi jellege van, és tovább kell vezetnie.

Mindennek ellenére még mindig nem tudom elképzelni, hogy a XIX. század közepén Észak- és Dél-Németország egymásnak essen, csupán azért, mert Bismarck az oroszok és Bonaparte érdekében így akarja. Ha azonban törésre kerül a dolog, Poroszország rosszul járhat. Az osztrákok ezúttal láthatólag minden erejüket a végsőkig meg akarják feszíteni, és ha a 900 000 emberrel való hetvenkedés badarság is, még mindig lehetséges, hogy Szászországban jelentékeny túlerővel lépjenek fel. Poroszország Ausztria ellen a rajnai és a vesztfáliai hadtestre egyáltalán nem, a szászra csak részben számíthat. Marad a többi hat hadtest, amely aligha állít ki 240 ezer embert az ellenséggel szemben. Ha az osztrákok, mint mondják, Olaszországban egyelőre védekezésre szorítkoznak, akkor ott csak 150 ezer emberre van szükségük, és igen könnyen 300–350 ezer embert küldhetnek Poroszország ellen – ha csak az oroszok nem kényszerítik őket arra, hogy Galíciát nagy erőkkel tartsák megszállva. Ebben az esetben a döntő csatát 180 ezer porosz vívná meg 240–280 ezer osztrák ellen, ami csaknem biztosan Jéna[334] lenne, és közvetlenül utat nyitna Berlinbe. Nehéz azonban erre vonatkozóan hipotéziseket felállítani, minthogy az osztrákoknál a csapatok papíron mindig sokkal nagyobb létszámúak, mint a valóságban, és éppen most erősen tódítanak is.

Sajnos Charles úr** el van maradva a főkönyvvel, amelyben az én számlám van, úgyhogy pillanatnyilag nem is tudok rendesen utánanézni annak, hogyan állok, és mivel az elszámolási év hat hét múlva véget ér és akkor egy meghatározott tőkémnek kell lennie az üzletben, így ehhez kell igazodnom. Mihelyt tudok, mérleget készítek tartozásaimról és követeléseimről, és hacsak lehet, küldök neked valami pénzt. Arra azonban mindenesetre számíthatsz, hogy július első napjaiban, az elszámolási év lezárta után nyomban 50 £-et juttatok neked.

Szép látvány, ahogy a „Kreuzzeitung"[358] síkraszáll az általános választójogért, a bonapartizmusért, Viktor Emánuelért stb. Ezeknek a fickóknak most rengeteg szennyet kell lenyelniök.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a lányoknak.

Barátod
F. E.

---

* – az alvilág erőit segítségül hívni[357] – *Szerk.*

** Charles Roesgen. – *Szerk.*

110

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 május 17.

Kedves Fred,

Mi van a *lengyel cikkekkel*?[300] Akár megmarad a lap*, akár nem, annyit kell adnod, amennyit csak tudsz. Az itteni lengyelek várják a folytatást és kérdésekkel gyötörnek. A cikkek egyebütt is feltűnést keltettek. A *kis Fox*, miután előzőleg dicsérte őket, tegnapelőtt a Központi Tanácsban támadást intézett az ellen a rész ellen, amelyben te a lengyel arisztokrácia korruptságának tulajdonítod Lengyelország felosztását. Többek között különösen a németeket támadta, akik a szász dinasztia stb. révén egyenesen tönkretették a lengyeleket. Röviden válaszoltam neki.[359]

A hetvenkedő poroszok persze hajlamosak arra, hogy csápjaikat behúzzák, és Bismarck a fajankó** részéről is nagy ellenállásba ütközik. De Olaszországban aligha lehetséges visszavonulás, ez pedig ismét visszahathat Poroszországra. Milyen veszteség Itzig számára, hogy halott! Most Bismarck szerephez juttatná őt. B bizonyosan átkoz (és osztrák ügynököknek tart) minket, amiért a munkásokkal űzött kisded játékát elrontottuk.

E hét eleje óta végre ismét haladok a munkával. Jó lenne, ha némi bort küldhetnél nekem, mivel a hirtelen megtartóztatás árthatna.

Mazzini úr nem nyugodott, amíg meg nem alakított ellenünk egy „Nemzetközi Köztársasági Bizottság"-ot. Tagjai a szamár Holtorp, Langiewicz, Ledru, Kinkel, Blind, azt hiszem – Bolleter is! Szövetségünk napról napra szélesedik. Csak Németországban nem lehet semmit sem csinálni a szamár Liebknecht miatt (pedig amúgy jó fiú!).

A mostani válság, úgy látom, csupán idő előtti pénzügyi különválság. Jelentőssé csak akkor válhatna, ha az Egyesült Államokban rosszul mennének a dolgok, aminek még aligha van itt az ideje. Hogyan hat ez rátok, pamutlordokra? És milyen hatása volt a gyapotárak esésének?

Üdvözöl *K. M.*

---

* „The Commonwealth". – *Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

Karl Marx
(1866)

111

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 18]66 május 25.
Mornington St.

Kedves Szerecsen,

A pánik mindenesetre túl korán jött, és esetleg elronthatja nekünk a szép, komoly válságot, amely különben 67-ben vagy 68-ban bekövetkezett volna. Ha véletlenül nem jött volna ezzel egyidejűleg a gyapotárak erős zuhanása, akkor bennünket itt alig érintett volna. A korlátolt felelősségű társaságoknak és a pénzügyi szédelgéseknek ez az összeomlása már régen előre látható volt, és a mi szakmánkat szinte egyáltalán nem érintette. De a gyapotárak miatt egyidejűleg bekövetkezett kolosszális veszteségek azzal fenyegetnek, hogy a dolog itt komolyra fordul, oly sok itteni és liverpooli cég keveredett bele bombayi stb. leányvállalatai révén, és minthogy ez egyszerre következett be a pénzpánikkal és a 10%-os leszámítolási kamatlábbal, igen komollyá válhat azok számára, akiknek sok gyapotjuk van. Mindenesetre itt ez a kavarodás még korántsem múlt el.

Ha az osztrákok elég okosak ahhoz, hogy ne támadjanak, akkor a porosz hadseregben biztos megkezdődik a tánc. A fickók még sohasem voltak olyan lázadó hangulatban, mint ennél a mozgósításnál. Sajnos csak igen csekély töredékéről értesülünk annak, ami történik, de már az is eléggé bizonyítja, hogy ezzel a hadsereggel támadó háború lehetetlen. Ha mármost ezek a fiúk majd tömegesen együvé kerülve kezdik magukat számba venni és úgy találják, hogy a hadsereg $^3/_4$ része ugyanúgy gondolkodik, ha azután a kongresszus ideje alatt 3-4 hétig tétlenül fegyverben kell állniok, akkor ez csak válsághoz vezethet, és egy szép napon meg fogják tagadni az engedelmességet. Indíték majd csak adódik; és egy ilyen hadseregben, ha *egy* zászlóalj elkezdi, akkor futótűzként terjed. De ha a nyílt kitörést elkerülnék is, az bizonyos, hogy *ezt* a hadsereget, amelynek ilyen a morálja, s amelyet az öreg Vilmos vezényel, a szárnyak neki alárendelt parancsnokai pedig Frigyes Károly és a trónörökös*, a dühös osztrákok – Benedek parancsnok-

* Frigyes Vilmos. – *Szerk.*

ságával, aki minden főherceget és a vezérkarnak kinevezésébe való minden beavatkozást kikért magának és akinek 300–360 ezer embere van – nyomban szörnyen elpáholnák. Ezt az öreg szamár is tudja, és meg vagyok győződve arról, hogy ha egyáltalán teheti, visszavonul, éppen a hadseregek ilyen hangulata miatt. Az, amit tavaly brosúrámban[185] a *mozgósított* porosz hadsereg jellegéről mondottam, tökéletesen beigazolódott.

Pompás a nemzeti egyletiek[228] zavara, mióta Bismarck plagizálta a programjukat; a fickók most kénytelenek a saját nagyporosz frázisaik ellen fellépni, éppen úgy, ahogyan a „Kreuzzeitung" a saját feudális frázisai ellen.

A „Manchester Guardian" londoni tudósítója elmondja, hogy Louis Bonaparte ebben a politikai színjátékban jóváhagyásának áraul kikötötte magának: Olaszországtól Szardíniát, Poroszországtól Luxemburgot, Saarlouis-t és Saarbrückent (emellett csupán Landauról feledkezett meg) – s ezt mint minimumot.

Meglátom, hogy megírom-e holnap a lengyel cikkeimet[300]. Őszintén szólva áldozat részemről a szamár Miall lapjának vonal alatti részébe írni, s emellett minduntalan azt a hangsúlyozott megjegyzést látni, hogy a szerkesztőség nem felelős a vonal alatti tudósításért, de a felette levő szamárságokért igen.[360] Ha előre tudtam volna, hogy így kezelik dolgainkat egy lapban*, amely mégiscsak a miénk – legalábbis a munkáspárté lenne, és hogy ott éppen csak megtűrnek bennünket, s ezért még úgyszólván hálásak legyünk –, egyetlen sort sem írtam volna. De akkor te beteg voltál, és én nem akartam semmi olyasmit csinálni, ami gyógykezelésedet megzavarhatta volna. Azért mégis bosszantott a dolog. Ám ha az ember A-t mondott, B-t is kell mondania.

Szívélyesen üdvözöl

F. E.

* „The Commonwealth". – *Szerk.*

112

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 június 7.

Kedves Fred,

Nagyon szorult helyzetben vagyok, mert az elzálogosítás elérte Thuléját*, tetejében a legerősebben sürgetnek. Ami testi állapotomat illeti, szerencsére újabb karbunkulusfélék nem jelentkeztek. Ellenben májpanaszaim miatt kénytelen voltam Allenhoz elmenni, minthogy Gumpert nincs itt, és ezt a dolgot nem lehet a távolból kezelni. Arzénból még majdnem egy egész üveg áll itt, de néhány hét óta nem szedem, mert mostani életmódommal nem egyeztethető össze.

Ti is megsínylettétek a Consolidated Bankot? Dr. Rode tegnapelőtt itt volt, és nagy kárörömmel mesélte, hogy Dronke jelentékeny veszteségeket szenvedett Barnett csődje következtében.

Tehát mégis itt a háború, ha csak csoda nem történik. A poroszok lakolnak majd a hetvenkedésért, és Németországban az idillnek minden körülmények között vége. A párizsi diákok körében a Proudhon-klikk („Courrier français"[361]) békét prédikál, a háborút elavultnak, a nemzetiségeket badarságnak nyilvánítja, támadja Bismarckot és Garibaldit stb.[362] Ügyködésük mint a sovinizmus elleni polémia hasznos és megmagyarázható. De amikor ezek a Proudhon-hívők (itteni igen jó barátaim, Lafargue és Longuet is közéjük tartoznak) úgy vélik, hogy egész Európa csendesen üljön a fenekén, és üljön is majd addig, amíg az urakok Franciaországban el nem törölték „a nyomorúságot és a tudatlanságot", mely utóbbiban, fordított arányban a „science sociale"** körül csapott lármájukkal, ők maguk is szenvednek – akkor groteszkek. A jelenlegi franciaországi mezőgazdasági válságról szóló cikkeikben „tudásuk" meghökkentően mutatkozik meg.

Az oroszok, akik folyton azt a régi játékot űzik, hogy kijátsszák egymás ellen az európai szamarakat, és hol A, hol B partnerei, az utóbbi időben vitat-

* A földgolyó legészakibb (utolsó) pontján fekvő sziget (az ókoriak szerint). – *Szerk.*

** – „társadalmi tudomány" – *Szerk.*

hatatlanul sarkallták az osztrákokat, 1. mert a poroszok Oldenburg ügyében még nem tettek kellő engedményeket, 2. hogy megkössék az osztrákok kezét Galíciában, és 3. bizonyára azért is, mert II. Sándor úr, akárcsak I. Sándor (uralkodásának utolsó éveiben) a merénylet[363] miatt olyan morózus konzervatív hangulatban van, hogy diplomata urainak legalább „konzervatív" kibúvókra van szükségük, és az Ausztriával való szövetség konzervatív. Ha az alkalmas pillanat eljön, akkor megmutatják az érem másik oldalát.

A „vér és vas" Poroszországának hivatalos hangja nagy félszről tanúskodik. Most még az 1789-es francia forradalomnak is bókolnak! Panaszkodnak az osztrák ingerültség miatt!

Az itteni tetves parlamenti vitában a legjobb az a bűnlajstrom volt, amelyet Disraeli a szerencsétlen Clarendon fejére olvasott.[364]

Üdvözöl

barátod

K. M.

Az olasz lelkesedés alighanem hideg zuhanyt fog kapni.[79] Még a melodrámaiság is, amely egyébként megfelel a nép jellemének, elviselhető volna, ha egészen a háttérben nem a Badinguet-be[249] vetett remény rejtőzne mögötte. Nem megy ki a fejemből az én Itzigem. Micsoda lármát csapna most, ha még élne!

113

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 június 9.

Kedves Fred,

Hálás köszönet a 10 £-ért.

Munkám[37] Margate-ből való visszatérésem óta mostanáig, az eseményekkel járó hajszától függetlenül, tisztán fizikai állapotom következtében roszszul haladt. A legutóbbi hetekben olyan rosszul voltam, hogy már a Nemzetközi Szövetségbe sem tudtam elmenni. Tegnap elkészíttettem Gumpert receptjét (a májra), minthogy Allen históriái mit sem használtak. Ezenkívül ki kellett húzatnom egy fogamat, hogy véget vessek a fogfájásnak, és ezt valószínűleg még egy másiknak kell követnie.

Ha borkészleted lehetővé teszi (tehát ha nem kell hozzá új bevásárlásokat eszközölnöd), örülnék, ha küldenél valamicskét, minthogy sört most egyáltalán nem szabad innom.

A versek a te „kommentárodra" várnak. Az én kezemben semmire sem viszik.

Ma este kénytelen vagyok elmenni a „Commonwealth", „igazgatóinak és barátainak" ülésére. A dolog dögrováson van. Eltekintve a rendkívüli pénzügyi nehézségektől, belső, politikaiak miatt. Minthogy Mr. Kell, a szamár bradfordi gyáros (aki 50 £-et adott, a fivére szintén, és többet helyezett kilátásba), teljesen úrrá lett Miall fölött, dr. Bridges, Beesly professzor és Harrison (a comte-isták) nemcsak azzal fenyegetőztek, hogy kilépnek, hanem azzal is, hogy kilépésüket nyilvánosan bejelentik.

Én belefáradtam a dologba, és ma este azt fogom javasolni ezeknek az embereknek, hogy csődbe jutott vállalkozásukat *adják el* Kellnek és társainak, és vessenek véget annak a nevetséges állapotnak, hogy egy londoni „munkáslapot" bradfordi gyáros irányítson. Ha ezt nem akarják, én mindenesetre beadom a lemondásomat. A lap a saját eszközeiből még sokáig nem tudja magát fenntartani, tehát a burzsoák előlegeitől függ, s ezáltal elveszti jellegét. Ez alkalommal sok türelmet tanúsítottam, mert még mindig reméltem, hogy maguk a munkások elég erőfeszítést tesznek azért, hogy a dolgot önállóan folytassák; másfelől, mert nem akartam játékrontó lenni.

Gottfried Kinkel urat professzornak hívták meg Zürichbe.

Mióta a hadilárma elkezdődött, a „szász" munkások nagy számban csatlakoztak a „Nemzetközi Szövetség"-hez.[365]

Üdvözöl

K. M.

Üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Apropó. Lafargue mondja nekem, hogy a mikroszkopikus fiziológusok új francia iskolája, élén Robinnel, egészében Pasteur, Huxley stb. ellen és a generatio aequivoca* mellett foglal állást. Ad majd nekem erről néhány új írást.

* – ősnemzés – *Szerk.*

114

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 június 11.

Kedves Szerecsen,

Ma este elmegy számodra a láda bordói. Borkheimtól való igen jó bor. Már előbb elküldtem volna neked, de az inasok itt, részben túlterheltségük miatt, megfeledkeztek róla. A cím, amelyet felírtam, már régóta a kezükben volt. A bor és a rendszeres mozgás remélhetőleg jót fog tenni neked. Mit gondolsz, nem lenne jó, ha 8 napra idejönnél? Mondjuk e hét végén, és azután július első napjaiban mindjárt a pénzzel megint hazamehetnél? Emellett végre egyszer Gumperttal is alaposan konzultálhatnál.

Mi a sorozatos bankcsődöket itt most még kár nélkül megúsztuk. Dronke maga mondta nekem, hogy Barnett csődje valamelyest érintette, de inkább az, hogy másik bankár után kell néznie; ott 3000 £ hitele volt – részvényese is volt azonban a Banknak és azon veszít. Eichhoffot is az a megtiszteltetés érte, hogy bankárja csődbe jutott és ő 16 £-gel csávába került. Ő azonban nem izgatja magát emiatt; ha egy esedékes váltót nem tud kifizetni, akkor hát kifizetetlen marad.

G. Kinkel úr már eddig is évente forgalomba hozta a zürichi meghívás hírét, lehet, hogy a zürichiek ezért végül valóban elhitték?

Németország napról napra forradalmibb képet mutat. Berlinben és Barmenban az elbocsátott munkások tömegei fenyegetően vonulnak végig az utcákon. G. Ermen, aki pénteken jött vissza onnan, elmondta nekem, hogy a koblenzi Rajna-hídon beszélgetésbe elegyedett egy átlagos porosz hadnaggyal a háborúról, ez az ember az ügy kimenetelét igen kétesnek tartotta, elismerte, hogy az osztrákok mind az emberanyag, mind a vezetés tekintetében jobbak a poroszoknál, és G. E. kérdésére, hogy mi történik, ha a poroszokat megverik, így válaszolt: akkor nyakunkon a forradalom. Egy másik filiszter azt beszélte nekem, hogy Kölnben megbízható forrásból hallotta, hogy a Landwehrt[356] századonként beosztják a sorkatonaság közé, a Landwehr-ezredeket pedig sorkatonasággal szándékoznak feltölteni; a parancsot állítólag már kiadták. Mindenesetre a hadsereg nyilván olyan

állapotban van, hogy csak akkor lehet tőle sikert várni, ha az osztrákok lépik át a határt *elsőnek*, s ezt, úgy látszik, ezúttal egyáltalán nem akarják megtenni. De éppen emiatt a poroszok sem akarnak támadni. Ez az állapot még egy hétig tarthat így, amíg a helyzet nem válik olyan feszültté, hogy robbanni fog.

A történelem gyönyörű gúnyt űz Bismarckkal. Ugyanabban a pillanatban, amikor liberális frázisokat hangoztat, abszolutisztikus cselekedetekhez kell folyamodnia. Egy lélegzetre fogja a német birodalmi alkotmányt proklamálni és a porosz alkotmányt felfüggeszteni (a rendeletek már elkészültek). Jó ötlet Bonaparte-ot játszani a polgárokkal szemben, a parasztok helyett a junkerekkel a háta mögött!

A Landwehr ebben a háborúban a poroszok számára éppen olyan veszélyes lesz, mint 1806-ban voltak a lengyelek, akik szintén több mint egyharmadát alkották a hadseregnek, és az egész históriát már az ütközet előtt dezorganizálták. Csakhogy a Landwehr a vereség után nem fog szétfutni, hanem fellázad.

A Rajna egész bal partja csapatoktól mentes, Luxemburgban csupán két Landwehr-ezred állomásozik, és, mint mondják, az erődöt már csendben kiürítették; Saarlouis-ban csupán egy még nem teljes Landwehr-zászlóalj tartózkodik. Állítólag von der Heydt Oppenheim útján megköti az üzletet a saarbrückeni szénbányákról és az államvasútról, hogy pénzhez jussanak, szintúgy a vesztfáliai állami vasutat eladják a bergi-marki vasútnak. A kölcsönkötvényeket a Porosz Bank előlegezte az államnak a *köln–mindeni részvényeire*, más célja ennek a dolognak nem volt. Emellett a berlini bankárok mindannyian összeszűrik a levet a kormánnyal.[251]

Azt hiszem, Poroszországban két héten belül elkezdődik a tánc. Ha ez az alkalom elmúlik anélkül, hogy kihasználnák, és ha az emberek ebbe beletörődnek, akkor nyugodtan szedhetjük forradalmi cókmókunkat és rávethetjük magunkat a magasabb elméletre.

Stieber a tábori csendőrség főnöke lett, szervezi a „Blind-összeesküvést", és ebből a célból barátunkat, Greifet ismét Londonba küldte. Nem lehetne ellátni a baját?

Szívélyesen üdvözöl

barátod
F. E.

Friedrich Engels
(A hatvanas évek közepén)

115

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 június 20.

Kedves Fred!

Ez az átkozott idő különösen rosszul hat az egészségemre, ez az oka annak, hogy eddig nem jeleztem neked a bor megérkezését, és egyébként sem írtam. Manchesterbe nem mehetek, mert a mostani állapotban nem hagyhatom el a házat; azonkívül itt kell lennem az Internacionálé miatt is, amelyben francia barátaim egyszer már felhasználták távollétemet arra, hogy e keserves körülmények között butaságokat kövessenek el a Szövetség nevében.[330]

Ami az itteni újságokat illeti, nézetem szerint, ha Manchesterben nem megy a dolog, legjobb, ha a „Times"-nak küldesz egy alapos katonai cikket, ott mint a darmstadti „Militärzeitung"[366] angliai tudósítója jelentkezhetsz. Politikai szempontokra nem kell tekintettel lenned, mert egyik londoni lap ugyanolyan rossz, mint a másik, és itt az a fő, hogy minél nagyobb nyilvánosság előtt szólhass.[367]

Most kérlek, tájékoztass engem „kritikusan" és folyamatosan az olaszországi és németországi eseményekről.

Tegnap az Internacionálé Tanácsában vita volt a mostani háborúról. Előre meghirdettük és helyiségünk jócskán megtelt. Az olasz urak küldöttei is újra megjelentek. A vita, mint előre látható volt, általában a „nemzetiségi kérdés" és a vele kapcsolatban elfoglalandó álláspontunk körül forgott. Ezt a témát a jövő kedden folytatjuk.[368]

Az igen szép számban képviselt franciák szabadjára engedték szívből jövő ellenszenvüket az olaszokkal szemben.

Egyébként az „ifjú Franciaország" képviselői (*nem munkások*) azzal álltak elő, hogy minden nemzetiség és maguk a nemzetek is „elavult előítéletek". Proudhonizált stirnerianizmus. Mindent oldjanak fel kis „csoportokba" vagy „kommunákba", amelyek ismét „egyesületet" alkotnak, de nem államot. Mégpedig az emberiségnek ez az „individualizálása" és a megfelelő „mutualizmus" úgy megy végbe, hogy a történelemnek minden más országban meg kell szűnnie és az egész világnak várnia kell, míg a franciák megér-

nek arra, hogy szociális forradalmat csináljanak. Akkor majd végrehajtják előttünk ezt a kísérletet, és a világ többi része, példájuk erejétől lenyűgözve, ugyanezt fogja tenni. Pontosan, ahogy Fourier várta a maga minta-falanszterétől. Egyébként azok, akik a „szociális" kérdést a régi világ „babonáival" párosítják, egytől egyig „reakciósok".

Az angolok nagyot nevettek, amikor beszédemet azzal kezdtem, hogy Lafargue barátunk és a többiek, akik a nemzetiségeket eltörölték, „*franciául*", vagyis olyan nyelven fordultak hozzánk, amelyet a hallgatóság $^{9}/_{10}$-e nem értett meg. Továbbá célzást tettem arra, hogy Lafargue, anélkül hogy ennek tudatában volna, a nemzetiségek tagadásán, úgy látszik, azt érti, hogy a francia mintanemzet majd elnyeli őket.

Egyébként az állásfoglalás most nehéz, mert az ember egyaránt kénytelen fellépni az angolok bárgyú olaszbarátságával és a franciáknak ez ellen irányuló hibás polémiájával szemben, és főleg meg kell akadályozni minden demonstrációt, amely Szövetségünket egyoldalúan elkötelezné.

Üdvözöl

barátod

K. M.

116

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 18]66 július 4.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten a bankjegy másik fele. Sajnos táviratod *12 óra után* jutott el hozzám, úgyhogy nem tudtam az első postával elküldeni.

Mit szólsz a poroszokhoz? Roppant energiával használták ki az első sikereket, és e lendületesség nélkül Benedek valószínűleg csendben elvonult volna Olmütz felé, de tegnap nyilván rákényszerült a csatára, és az eredmény a történtek után nem lehet kétséges. Még nem fordult elő, hogy egy ilyen döntő csatát 8 óra alatt megvívjanak; más körülmények között két napig tartott volna.[369] De a gyútűs puska istentelen egy fegyver, azután meg a fickók valóban olyan vitézül verekednek, amit efféle békecsapatoknál még sohasem tapasztaltam. A védekező fél számára a támadónak fegyverzet tekintetében fennálló fölényét kiegyenlíti az, hogy annak meg kell rohamoznia az állásokat, és ebben a vonatkozásban a poroszok, úgy látszik, szintén igen sokat vittek véghez. Benedek az ő mélyenszántó „tervével" nemcsak szamárnak bizonyul, hanem álomszuszéknak is. Elegendő erőkkel rendelkezve milyen szépen elkaphatta volna a fickókat a hegyekben!

Mindenesetre Bismarck most megkísérli majd nyélbe ütni az ő német császárságát, amelyhez Csehország is hozzátartozik; ezt el akarja venni Ausztriától, és ezzel vissza akarja állítani az összeköttetést Szilézia és Bajorország között. Az Olaszországgal való szerződésben ugyanis kikötött magának „egy Velencével egyenértékű osztrák területet".[79]

Berlin ismét a szokott aljassággal viselkedik, sőt végül tegnap csupa minisztert választott meg.[370] Mit mondanak most majd a mi haladópárti[96] szamaraink!

Szép kis komédia van északnyugaton, és most már hamarosan szép kis komédia lesz délen is.

Az egyetlen biztosíték az árulással szemben, amelyet Bism Bonaparte-tal szőtt, a siker egészen váratlan nagysága. Ezért nehéz lesz számára, hogy

sokat átengedjen, és ezt bizonyára a belgáknak kell majd megsínyleniök.[371]

Szívélyesen üdvözlöm a hölgyeket.

Barátod
F. E.

117

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 július 7.

Kedves Fred,

Mindenekelőtt hálás köszönetem a kaliforniai küldeményért. De mégsem tudtam kifizetni a háziurat, akinek ismét két évnegyeddel tartozom. Elsősorban azoknak a fickóknak kellett tartozásomat törleszteni, akik naponként és óránként gyötörnek.

Ami mármost egészségi állapotomat illeti, az elmúlt két héten újra *istenigazában robotoltam*, és remélem, hogy az első kötettel[37], amelyet önállóan jelentetek meg, augusztus végére elkészülök, ha ilyen egészségi állapotban maradok. Persze kénytelen voltam naponta szedni Gumpertnak a májra adott orvosságát, mert különben nyomban munkaképtelen vagyok. Kérdés: összeegyeztethető-e ezzel az *arzén* (amit már hetek óta *mellőzök*)? Ezt azért kérdezem, mert 4 napja ismét mutatkozik egy kezdődő karbunkulus jobboldalt, a mellcsontom fölött. A bordóinak többet köszönhetek, mint az összes orvosságoknak. Egyébként csak nappal dolgozom, mert az éjjeli munkára tett szórványos (egy- vagy kétszeri) kísérleteknek nyomban kedvezőtlen következményei voltak.

Mielőtt az általános kérdésekre áttérnék, fordítsd le nekem németre „*put stretches* upon the mule", és mondd meg nekem, hogy a szövésnél „picks" mit jelent németül. Mit jelent „*flyer*" a mule-nál?

A londoni munkástüntetések, összehasonlítva azzal, amit 1849 óta Angliában láttunk, remekek – ez merőben az „*Internacionálé*" műve. Mr. Lucraft pl., a Trafalgar Square-i gyűlés főszereplője, Tanácsunk egyik tagja.[372] Itt derül ki, miben különbözik a mi módszerünk – hogy az ember a színfalak mögött *cselekszik* és nyilvánosan nem mutatkozik – a demokrata modortól, hogy nyilvánosan fontoskodnak és *semmit sem tesznek*.

A „Commonwealth" hamarosan kimúlik. Fox a jövő héten elmegy onnan. Apropó! Stumpf írja Mainzból, hogy könyved, „*A munkásosztály helyzete* stb." iránt a kereslet a munkások körében napról napra nő, s hogy okvetlenül meg kell csinálnod a második kiadást, már csak pártszempontból is.

Egyúttal úgy vélekedik, személyes tapasztalatok alapján, hogy nyomban a háború után a „munkáskérdés" Németországban jelentősen előtérbe fog kerülni.

Freiligrathnak a mai „Athenaeum"-ban[373] van egy kis lírai-fájdalmas eresztése a testvérháborúról, lánya, Kate fordította angolra.[374]

A poroszok egy nagy vereségén kívül, amely talán (de ezek a berliniek!) forradalomhoz vezetett volna, nem történhetett jobb dolog, mint óriási győzelmük. Thiers Bonaparte-nak azt a politikáját, hogy segítsen „megteremteni" Poroszországot, olyan sikerrel leplezte le (mivel a francia az angolokon kívül tulajdonképpen csak a poroszokat *gyűlöli)*, hogy Boustrapa[82] kénytelen volt megváltoztatni a franciákra oktrojált alkotmányt és a „Moniteur"-ben[375] megjelent rendelettel *„beszüntetni"* a vitát az üzenetről. (Mellékelem számodra J. Favre Mexikóról tartott beszédét és Glais-Bizoin rossz tréfáit, hogy lásd, milyen helyzetben volt Bonaparte a háború kitörése előtt.[376]) Bonaparte úr arra számított, hogy a győzelem, illetve a vereség hol a poroszok, hol az osztrákok felé hajlik majd, úgy, hogy ő végül mint Jupiter Scapin[377] léphet fel a kimerült felek között. A poroszok sikere most valóságos életveszélybe sodorja rezsimjét Franciaországban (itt nagyon elszámította magát, másodszor az amerikai polgárháború óta), ha nem sikerül diktálnia a békefeltételeket. Másfelől ugyanez a siker lehetetlenné vagy csaknem lehetetlenné teszi (már nem 1815-öt írunk) a porosz dinasztia számára, hogy más feltételeket fogadjanak el, mint amelyeket Ausztriának vissza *kell* utasítania, arról már nem is szólva, hogy a Szép Vilmos*, alias Nagy Sándor, semmiképpen sem mondhat le német területekről Franciaország javára. Poroszország döntése a pétervári „unokaöcs"-től** függ majd. Hogy ő mit tesz majd, azt nem lehet megmondani, mert ehhez az orosz állami kancellária anyagainak birtokában kellene lennünk. De a magam részéről nem értem, hogy az oroszok, akik ezenfelül meg is vannak sértve, mert az osztrákok elutasították segítségüket, hogyan engedhetik meg Ausztriának, hogy újra lélegzethez jusson, és hogyan mulaszthatják el ezt a dunai törökellenes manővereik számára kedvező pillanatot. Viktor Emánuel úr szintén szép slamasztikába került. Velence most Bonaparte birtokában van. Ha elfogadja ajándékként Bonaparte-tól, akkor dinasztiája el van intézve.[378] Másfelől *mit* tehet Franciaország ellen, és *hol* támadhatja meg most Ausztriát?

De mit szólsz a mi *kis Foxunkhoz*, aki tegnapelőtt lélekszakadva rontott be hozzánk ezzel a kiáltással: „Bonaparte *megmentette* Németországot!"

* I. Vilmos. – *Szerk.*
** II. Sándor. – *Szerk.*

Így vélekedik Beesly, Harrison stb. és az egész comte-ista klikk. Írj mihamarabb, mert a szóbeli kapcsolatot ezekben az eseménydús időkben pótolnunk kell tintával és papírral.

Szívélyes üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Jennyke tudni szeretné, hogy érzik magukat nálad az „afrikaiak"[379]? Üdvözöl

barátod
K. M.

Bonaparte persze most nem akar háborút, amíg be nem vezette a gyútűs puskát vagy más, azzal egyenértékű fegyvert. Egy *jenki* itt olyan fegyvert ajánlott fel a hadügyminisztériumnak, amely – mint egy porosz emigráns tiszt (Wilke) biztosít róla – teljesen egyszerű szerkezetével, azzal, hogy nem melegszik át, nem kell annyit tisztogatni és olcsó, éppúgy fölülmúlja a gyútűs puskát, mint ez az „Old Bess"-t.[380] Van-e terület, ahol elméletünk, hogy a *termelési eszköz* határozza meg a munka *szervezetét*, fényesebben beigazolódik, mint az emberölés iparában? Valóban megérné a fáradságot, ha írnál erről valamit (nekem nincs ehhez elég tárgyismeretem), amit neved alatt, függelékként betehetnék könyvembe. Fontold meg ezt. De ha megteszed, az első kötetben kell lennie, ahol ezt a kérdést ex professo* tárgyalom. Megérted, mennyire örülnék, ha fő művemben is (eddig csak csekélységeket írtam) nemcsak idéznélek, hanem közvetlenül munkatársként szerepelnél!

Most mellékesen Comte-ot tanulmányozom, mert az angolok és franciák nagy lármát csapnak körülötte. Ami őket megvesztegeti, az az enciklopédikusság, a szintézis. De Hegelhez képest szánalmas (noha Comte mint hivatásos matematikus és fizikus fölötte áll, ti. fölötte a részletekben, míg az egészben Hegel még itt is mérhetetlenül nagyobb). És ez a nyavalyás pozitivizmus 1832-ben jelent meg!

* – szakszerűen, speciálisan – *Szerk.*

118

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 július* 9.

Kedves Szerecsen,

A história, mármint a világtörténelem egyre gunyorosabb lesz. Lehet-e valami szebb annál, ahogyan Bonaparte-ból gyakorlatilag gúnyt űz a tanítványa, Bismarck, aki kurtanemes létére váratlanul mesterének a fejére nő és egyszerre csak ország-világ előtt kézzelfoghatóan világossá teszi, hogy Európának ez a döntőbírája mennyire csak megtűrten létezik. Azután pedig ugyanez a Bismarck, aki azért, hogy az országon belül néhány hónapig látszólag feudálisan és abszolutisztikusan kormányozhasson, kifelé vakbuzgón folytatja a burzsoázia politikáját, előkészíti a burzsoázia uralmát, olyan útra lép, amelyen csak liberális, sőt forradalmi eszközökkel lehet előrejutni, és amellett saját parlagi junkereit arra kényszeríti, hogy naponta arcul csapják saját elveiket. Ugyanazok, akik Bomba Ferencnek díszpajzsot adtak át, Garibaldival szövetkeznek, és az isten kegyelméből való trón képviselői országrészeket nyelnek el Viktor Emánuel bosszúságára![381] Nincs szebb látvány az elmúlt 4 heti „Kreuzzeitung"-nál, és a történelmi-feudális párt, amelynek megalapítása IV. Frigyes Vilmos boldogult géniuszának oly sok fáradozásába és munkájába került, most belefullad abba a mocsokba, melyet saját vezérének parancsára le kell nyelnie.

Az egyszerű tény ez: Poroszországnak 500 000 gyútűs puskája van, a világ többi részének 500 sincs. 2,3, talán 5 éven belül egy hadsereg sem lesz képes hátultöltő puskákkal felfegyverkezni. Addig az előny Poroszországé. Azt hiszed, hogy Bismarck nem fogja kihasználni ezt a pillanatot? Biztosan megteszi. Bonaparte igencsak óvakodni fog attól, hogy kötekedni kezdjen, ami pedig az oroszokat illeti, bár nagyon gorombán ordítoznak a „Journal de St. Petersbourg"-ban[382], katonailag most kevésbé félelmetesek, mint valaha. Egyáltalán nem kételkedem abban, hogy Poroszország hatalmának hirtelen óriási megnövekedése Bonaparte-ot és az oroszokat egy táborba

* *A kéziratban*: június – *Szerk.*

hajtja, és első erőfeszítésük arra irányul majd, hogy Poroszország hatalmának bárminemű fokozódását meggátolják. Óvakodni fognak azonban attól, hogy háborúra kerüljön sor; ami Franciaországot illeti, az ő aktív beavatkozása a legjobb eszköz volna arra, hogy a délnémeteket teljességgel Poroszország karjába kergesse és a polgárháborút elfelejtesse velük.[383] Ami pedig az oroszokat illeti, monsieur Bismarck az az ember, aki képes újabb lengyel felkeléssel megfenyegetni őket, és ők tudják, hogy a fickó elég lelkiismeretlen ahhoz, hogy ezt meg is tegye. Bismarck egyáltalán nagyon is tisztában van a hatalmával, és azt is tudja, hogy az ebben a mértékben csak néhány évig tarthat, s azt hiszem, hogy az utolsó morzsáig ki fogja aknázni. Amellett Bonaparte végső soron mindig megvásárolható Belgiummal, és Belgium felosztásának tervét Franciaország és Hollandia között, amely azután Luxemburgról Franciaország javára lemondana, nem sokkal a háború előtt Goltz, Bonaparte és a holland trónörökös* tárgyalásain „kilátásba helyezték".[371] Azt hiszem, hogy a háború még korántsem ért véget, s itt még történhet egy s más.

Az oroszok, úgy látszik, már egy idő óta valóban Ausztria felé hajlanak, és a poroszoknak ez az óriási sikere lehetetlenné tesz számukra minden visszatáncolást. Annál inkább, minthogy Ausztria most már kész lesz arra, hogy elfogadja Velencéért cserébe Boszniát vagy a Havasalföldet, amikor azután Oroszország Moldvát veszi el.

Egyébként, látod, milyen helyesen ítéltem meg a porosz hadsereget, amikor mindig azt állítottam, hogy sokkal több rejlik benne, mint amennyit rendszerint elismerni hajlandók voltak. E sikerek után és a csapatok vitán felül ragyogó viselkedése után önérzetük és egyszersmind harci tapasztalatuk annyira megnövekedett, hogy holnap szembe tudnának szállni a franciákkal, még ha ezek hátultöltő puskákkal rendelkeznének is, a francia bajonett pedig mindenesetre éppen úgy eljátszotta szerepét, mint annak idején a spanyol pika. A hátultöltő puska általános elterjedése esetén a lovasság ismét fontos szerephez jut.

Jennynek, amint már régen szándékomban állt, alapos jelentést kell tennem az afrikaiakról[379].

Szívélyesen üdvözöl

barátod
F. E.

---

* Vilmos óraniai herceg. – *Szerk.*

119

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]66 július 12.

Kedves Szerecsen,

Ügyedről írtam Gumpertnak, aki Walesben tartózkodik; minthogy a címét nem tudom, a levélnek előbb itteni lakására kell mennie, ami nyilván némi késedelmet okoz. Mihelyt választ kapok, írok neked, de addig is szeretném, ha minden mást félretéve *azonnal* szednéd az arzént, hogy az átkozott karbunkulust megállítsd. Mindenre kérlek, *ennek* a disznóságnak vess véget.

Bonaparte kisded terve és beavatkozása nyilván részben Bismarckkal történt régebbi megállapodásának következménye, de egyúttal bizonyára – az új Rajnai Szövetség stb. – fenyegetés Bismarck címére.[384] De az nem fér a fejembe, hogyan lehet a fickó olyan ostoba, hogy *ezt* a tervet nyilvánosságra hozza: mint Schappernál – *annyira* ostobának stb. – Hiszen ez egész Dél-Németországot a poroszok karjába kergeti, s itt még a tőzsde öreg filisztereit is megvadította. Egy régi frankfurti mondta nekem: ez a poroszok számára többet ér, mint 100 000 főnyi erősítés.

Látod, ezek az ostoba délnémetek hagyják, hogy egyenként szétverjék őket, s még csak nem is fáradoznak azon, hogy egyesüljenek. Hamarosan ismét azt fogják mondani: elárultak bennünket, a vágóhídra akarnak vinni! mint anno 49. Kár a fickókért, mert jó katonák. Csak most érti meg az ember, hogyan érhettek el a franciák akkora sikereket a „birodalom" ellen, viszont *nem* érti, hogyan tarthatta volt magát a birodalom még annyi ideig egy olyan centralizált monarchiával szemben, mint Franciaország.[385]

A históriát a tömegmészárló iparról megpróbálom neked megcsinálni.*

Szívélyesen üdvözöl

barátod
F. E.

---

* *V. ö. 229. old. – Szerk.*

120

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 július* 21.

Kedves Fred,

A karbunkulus szerencsére magától elmúlt. Viszont a mostani hőségben sokat szenvedtem és szenvedek a májam miatt. Mindemellett a munka[37] jól megy, és így fog haladni, ha a jelenlegi állapot tartós lesz. Természetesen kínos nekem, hogy megint kénytelen vagyok téged szorongatni, de mint a mellékelt cédulából (amelyet vissza kell küldened nekem) meglátod, periculum in mora**. Nagy nehezen jövő keddig kaptam haladékot. Legutóbbi küldeményed alapján nem vagyok bizonyos abban, hogy Manchesterben tartózkodsz-e. „Manchester Guardian"-t sem kaptam többet. Vagy további cikk nem jelent meg tőled benne?[367]

A mostani helyzetről semmiféle ítéletet nem szabad mondani, amíg nincs hír vagy fegyverszünetről, vagy egy Bécs előtti döntő ütközetről. Mindenesetre az események menete bebizonyította az osztrák rendszer rendkívüli rothadtságát.

A mi angoljaink egyelőre, mint mindig, a sikernek hódolnak. A nagy Arnold Ruge is már két héttel ezelőtt megírta a maga pronunciamientóját*** Poroszország mellett, ahogyan a nagy Kinkel már korábban megtette. Ha a poroszok mindvégig győzni fognak, az állásvadászok és a honmentők micsoda áradata tódul majd Frankfurtba!

Az „homme prestige"°, „Jupiter Scapin"[377], Európa groteszk gondviselése mindenesetre inog, és még Bismarck is fölébe kerekedett. Ez vigasz.

Itt néhány nappal ezelőtt látott napvilágot a Children's Employment Commission V. jelentése. Ezzel befejeződik a manufaktúrák vizsgálati anyaga, és már csak egy kiegészítés fog megjelenni, amely a mezőgazdaság-

* *A kéziratban*: január – *Szerk.*

** – a késlekedés veszéllyel jár[24] – *Szerk.*

*** – kiáltványát – *Szerk.*

° – „nagy tekintélyű ember" (III. Napóleon) – *Szerk.*

ban szórványosan alkalmazott, asszonyokból és gyermekekből álló „szervezett bandák"-kal foglalkozik. A polgári optimizmus 1850 óta nem kapott rettenetesebb csapást, mint ezzel az 5 Kékkönyvvel. Ezenfelül egy pár nappal ezelőtt kiadták az Egészségügyi Minisztérium VIII. jelentését, amely főként a proletariátus lakásviszonyairól igen részletes vizsgálati anyagot tartalmaz.[386]

Üdvözöl

barátod
K. M.

121

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 július 25.

Kedves Szerecsen,

Azt hiszem, most csakugyan megkaptad a bankjegyeket, ezek helyett szórakozottságból nyilván azt a cédulát tettem be, amelyre a számokat feljegyeztem. A bankjegyeket magukat írómappám fedele alá csúsztattam, ahol meg is találtam őket, miután felocsúdtam a sürgönyöd okozta első meglepetésből. Remélem, még idejében érkeztek meg.

A németországi históriát most meglehetősen egyszerűnek látom. Attól a pillanattól fogva, mikor Bismarck a porosz hadsereg segítségével olyan hatalmas sikerrel megvalósította a burzsoázia kisnémet tervét,[387] Németországban a fejlődés olyan határozottan ebben az irányban halad, hogy nekünk is, éppúgy, mint másoknak, el kell ismernünk a befejezett tényt, akár tetszik, akár nem. Ami a dolog *nemzeti* oldalát illeti, Bismarck mindenesetre létrehozza a kisnémet császárságot a burzsoák szándéka szerinti kiterjedésben, vagyis Délnyugat-Németországot beleértve, hiszen a Majna-vonalról és a szabad választásra bocsátott délnémet különszövetségről hangoztatott frázisok mindenesetre csak a franciáknak szólnak, közben pedig a poroszok Stuttgart felé menetelnek. A német–osztrák tartományok egyébként nem túlságosan sok idő múlva ugyancsak ehhez a birodalomhoz fognak kerülni, mert Ausztriának most magyarrá kell válnia és a németek a harmadik nemzet lesznek az Osztrák Birodalomban — a szlávok mögött.

Politikailag Bismarck kénytelen lesz a burzsoáziára támaszkodni, mert a birodalmi fejedelmek ellen szüksége van rá. Talán nem ebben a pillanatban, mert most még elég a tekintély és a hadsereg. De már azért, hogy a parlamenttől a központi hatalom számára szükséges feltételeket biztosítsa magának, valamit adnia kell a polgároknak, és a dolog természetes menete őt vagy utódait mindig arra fogja kényszeríteni, hogy újra a polgárokhoz folyamodjanak, úgyhogy ha Bismarck most esetleg nem is ad a polgároknak többet, mint amennyit éppen *muszáj*, a körülmények mégis egyre jobban a burzsoázia felé sodorják.

A dolognak az a jó oldala van, hogy egyszerűsíti a helyzetet, megkönnyíti a forradalmat azáltal, hogy a kis fővárosok csetepatéit kiküszöböli és mindenesetre meggyorsítja a fejlődést. Végtére egy német parlament mégis egészen másvalami, mint egy porosz kamara. A mozgalom magával sodorja az egész kisállamiságot, a legrosszabb lokalizáló befolyások megszűnnek és a pártok végre valóban nemzetiek lesznek, nem csupán helyiek.

A fő hátrány az, hogy Németországot elkerülhetetlenül elárasztja a poroszság, ez pedig igen nagy hátrány. Továbbá – Német-Ausztria ideiglenes leválása, aminek a csehországi, morvaországi, karintiai szlávok azonnali előretörése lesz a következménye. E *kettő* ellen sajnos *semmit* sem lehet csinálni.

Véleményem szerint tehát nem tehetünk egyebet, mint hogy egyszerűen elfogadjuk a tényt, ha nem is helyeseljük, és amennyire csak lehetséges, felhasználjuk a most mindenesetre biztosan kínálkozó nagyobb könnyebbségeket a német proletariátus *nemzeti* arányokban való megszervezésére és egyesítésére.

Hogy Liebknecht testvér fanatikus osztrákbarátságba fogja magát belelovalni, azt Stumpf szükségtelenül írta meg nekem,[388] ez nem is lehetett másképp. Egyébként egészen félreismerhetetlen düh-tudósításokat írt Lipcséből a „Neue Frankfurter Zeitung"-ba. Ez a zsarnokölő Blind-féle „Neue Frankfurter Zeitung" odajutott, hogy a poroszoknak a *„tiszteletre méltó hesseni választófejedelemmel"** szemben tanúsított gyalázatos bánásmódjukat vetette szemükre és rajongott a szegény vak welfért**!

A „Guardian"-ba nem írtam többet.

Barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek.

---

* III. Lajos. – *Szerk.*

** V. György hannoveri király. – *Szerk.*

122

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 július* 27.

Kedves Fred,

Hálás köszönet a 10 £-ért. Még éppen kellő időben érkezett.

Stumpfnak nem írtam, éppen mert a „magatartásra" vonatkozó irányelveket akart, én pedig azon a nézeten voltam, hogy a legjobban teszi, ha nem tanúsít semmiféle „magatartást", amíg az események el nem dőltek.[388] Ez olyan nézet volt, melyet jobbnak láttam, ha inkább nem adom neki írásban. Most Mainz tudtommal még mindig körül van zárva, tehát bizonyára a postai összeköttetés is megszakadt. Te írtál Stumpfnak?

A frankfurti komédia némi kárpótlást nyújt a győztesek illatáért. Aj-aj! kiabálták, 25 millió! És a polgármester úr** felakasztotta magát! A poroszok pedig a maguk részéről hivatalosan kijelentették, hogy Frankfurtnak le kell szurkolnia a pénzt, mert újságjai megsértették Hódító Vilmos őfelségét.[389] Stieber, minthogy az ő brünni kormányzati tisztsége csupán átmeneti, végül még polgármestere lesz a majna-frankfurtiaknak, akik egyébként számomra mindig elviselhetetlen csőcselék voltak. Főcenzorként pedig Edgar Bauert kényszerítik rájuk. Ami pedig az Eschenheimer Gassét[390] illeti, oda Duncker titkos tanácsos illene, de hiszen ő Kasselban dirigál.

Teljesen egyetértek veled, hogy ezt a vacakot úgy kell vennünk, ahogy van. Mégis kellemes, hogy az első szerelem e zsenge korszakát[391] távolból nézzük. A poroszok nagyzolása, a szép Vilmos ostobasága, aki azt hiszi, hogy győzelmi mámora óta semmi sem változott, kivéve az, hogy nagyhatalom lett stb., majd csak megteszi a hatását. Az osztrákok most olyan helyzetben vannak, amilyenben 1848-ban a prágai szláv fanatikusok szerették volna látni őket.[392] Mindazonáltal az, hogy elvesztették Velencét, hogy kénytelenek erőiket összpontosítani – ez egyelőre semmiképpen sem kedvez az oroszoknak. Minthogy most maguk is pánszláv birodalommá váltak, még

---

* *A kéziratban*: augusztus – *Szerk.*

** Karl Fellner. – *Szerk.*

inkább ellentétbe kerülnek a moszkovitákkal. Bár félő, hogy a Habsburgok, rendkívül lezüllött helyzetükben, lassanként engednek az oroszok csábításának, hogy közösen támadják meg Törökországot.

A munkások szempontjából természetesen minden kedvező, ami a burzsoáziát centralizálja. A béke, ha holnap megkötik is, mindenesetre még ideiglenesebb, mint a villafrancai és zürichi volt.[393] Mihelyt a különböző felek végrehajtják a „fegyverkezési reformot", újra elkezdődik a „csihipuhi", mint Schapper szokta mondani. Mindenesetre Bonaparte is pórul járt, bár az, hogy jobbra is és balra is katonai királyságok alakulnak, beleillik az „általános demokrácia" plonplonista[86] tervébe.

Itt a kormány majdnem zendülésig vitte a dolgot. Az angolnak, persze, először forradalmi nevelés kell, amire elég volna két hét, ha Sir Richard Mayne korlátlanul parancsolhatna. Valóban csak egyen múlt a dolog. Ha a kerítésléceket – pedig már nagyon azon voltak – felhasználják támadásra és védekezésre a rendőrséggel szemben és közülük vagy húszat agyonütnek, a katonaság kénytelen lett volna „beavatkozni", nemcsak parádézni. Akkor aztán lett volna nemulass. Annyi bizonyos, hogy ezek a keményfejű John Bullok[394], akiknek a kobakja mintha egyenesen a rendőrfütykösök számára termett volna, az uralkodó osztállyal való igazi véres összeütközés nélkül semmire sem mennek.

A vén szamár Beales és az éppoly nagy vén szamár Walpole között lezajlott érzelgős jelenet, aztán meg a kappanhangú, tolakodó, fontoskodó, és „igazságszeretetből" mindig a „*Times*"-hoz eltaláló Holyoake – mindez nem egyéb, mint békülés és feslettség. Eközben, mialatt ez a csőcselék körüludvarolja és lehugyozza egymást, a kutya Knox, Marylebone rendőrfőnöke olyan dühödt módon vicsorog, hogy abból kiderül, mi történne, ha London Jamaica lenne.[395]

Disraeli igen nevetségessé tette magát, először azzal az Alsóházban tett elégikus kijelentésével, miszerint „nem tudja, hogy még van-e háza", másodszor ugyanezen ház erős katonai megszállásával, jóllehet, harmadszor, a tömeg (amelyet a Reformliga[165] emberei előzőleg kitanítottak), „Vivian Grey" úr [396] házát szándékosan nem bántotta. Ehhez a házhoz a kisujjukkal sem nyúltak. Annál többet szenvedtek Elcho ablaktáblái. Cremernek és a többi szervezőknek célzást tettem arra, hogy nem illene-e látogatást tenni a „*Times*" *újságnál*? Minthogy a célzást nem „értették meg" nyomban, vagy nem akarták megérteni, nem tértem vissza rá.

A kolera igen komolyan tiszteletét tette nálunk (úgy értem, a londoniaknál), és Hunter dr.-nak az Egészségügyi Minisztérium múlt héten megjelent VIII. jelentésében „A szegények lakásviszonyairól" közzétett beszámolója

alighanem útmutatóul szolgálhat madame Kolerának arra vonatkozóan, hogy kiváltképpen hol tegyen látogatást.

Szívélyes üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Barátod
K. M.

123

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 aug. 6.

Kedves Szerecsen,

Legutóbbi leveled humora arra enged következtetni, hogy májad sokat javult, bár nem szólsz róla. Ami a frankfurtiakat illeti, csak meg kellett volna hallgatnod a jajveszékelést az itteni frankfurtiak között – hisz légiónyian vannak itt –, akik testvéreiktől stb. igen rémült leveleket kaptak. Persze a porosz hadnagy ez alkalommal az ismert gráciával viselkedett, de eleve várható volt, hogy az urak inkább ijedtek, mint sértettek lesznek. Dél-Németország többi részében, ahol a frankfurtiakat szintén nem nagyon kedvelik, és ahol szemükre vetik, hogy kétkulacsosak voltak, örültek annak, hogy éppen őket szorongatták meg ennyire. Ilyen leveleket magam láttam.

Bismarck tehát mégis győzött, és Vilmoska* ismét békítő szózatot intézett főméltóságaihoz, nemeseihez és híveihez, ugyanakkor azonban beígérte, hogy ha ismét megtagadják tőle a pénzt, akkor sajnos „elkerülhetetlen" lesz, hogy megint meg nem szavazott pénzt adjon ki. Hogyan lehet ezzel még ilyen kamara mellett is megoldani a konfliktust, az még nem világos számomra. Ráadásul egy német vagy inkább északnémet parlament, amelynek esetleges státusáról vagy hatásköréről legalábbis Eulenburg úr a legcsekélyebb felvilágosítás megadását is határozottan elutasította – ez már egészen csinos kilátás a hamarosan bekövetkező zenebonára. Maga Bismarck bizonyosan megpróbálja majd, hogy elkerülje a viszályt, annyira nem ostoba, de az öreg Hohenzollern barom biztosan beleszáll a dologba, és aztán csodálkozik majd az ő gondolkodó szuronyain.[397]

Meglehetősen világos, hogy nemsokára újra elkezdődik a csihipuhi. Azt hiszem, a franciákkal. Bonaparte elég okos ahhoz, hogy ezt el akarja kerülni, amíg ez egyáltalán lehetséges, de a franciák, főleg a burzsoázia zöme, amely rossz szemmel nézi Németország minden erősödését, mégis túlságosan korlátolt; fanatikus is amiatt, hogy Franciaország terjeszkedésé-

* I. Vilmos. – *Szerk.*

nek, amely csak Németország felé történhet, most gátat vetettek; s egy Poroszország elleni háború a parasztok és a butább munkások körében is népszerű; ezért nem lehet megmondani, hogy mennyire hamar kerül törésre a dolog.

Wehner, aki éppen most tért vissza Hannoverből, meséli nekem, hogy a porosz tisztek ott már szintén alaposan meggyűlölteték magukat, ugyanígy a bürokraták és a rendőrök.

Alighanem ebben az évben sem maradok sokáig Németországban. Északon a győztesek illata, délen a hesseni választófejedelemért* lelkesedő republikánusok bőgése, hová menjen az ember? Igyekszem majd kerülőutakon eljutni a Harzba, ott szerencsére nincsenek helyőrségek.

A „Kölnische Zeitung" most habzó szájjal követeli Dél-Németország kizárását. Ez az a jelszó, amelyet Bismarck adott ki, hogy megkönnyítse a visszavonulást Bonaparte számára, és a „Kölnische" most olyan eszeveszett buzgalommal zörög ebbe az irányba, hogy nyomban át lehet látni az egész vacakon. Ennél aljasabban még egyetlen lap sem viselkedett. A leghevesebb békekiáltozásból, amikor látta, hogy Bismarck nem hagyta magát eltéríteni, átnyergelt ezzel a frázissal: Ausztria háborút akar! Nosza, üssünk rajta! és azóta, ha nem is ügyességével, de igyekvésével Bismarck legjobb barátja lett. Ez az ő szennylapja.

Ha az az új hátultöltő fegyver, amelyet egy amerikai az itteni kormánynak felajánlott, a Snider–Enfield puska, akkor nem sokat ér. De az, amelyről te írsz, bizonyára egy másik.** Egyébként annak nincs sok jelentősége, hogy a gyútűs puskákkal már elértnél gyorsabb tüzelést tesz lehetővé, minthogy a különbség a gyakorlatban szinte a semmivel egyenlő, ellenben most a nagy pontosság és a mesterlövészet válik mind fontosabbá. Újra elolvastam Griesheim Taktikáját – ma már mennyire elavult benne szinte minden!

Szívélyes üdvözletem a hölgyeknek.

Barátod
F. E.

* III. Lajos. – *Szerk.*
** *V. ö. 229. old.* – *Szerk.*

124

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 augusztus 7.

Kedves Fred,

Legutóbbi levelemből helyesen jöttél rá, hogy egészségi állapotom megjavult, bár naponta ingadozik. De az az érzés, hogy ismét munkaképes vagyok, sokat jelent számomra. Sajnos szüntelenül anyagi gondok zavarnak, és sok időm megy veszendőbe. Így pl. a hentes ma beszüntette a hússzállítást, és szombatra még a papírkészletem is elfogy.

Laura tegnap félig-meddig eljegyezte magát Lafargue úrral, az én kreol orvosnövendékemmel. Laura úgy bánt vele, mint a többiekkel, de az ilyen kreolok érzelmi végletessége, némi félelem attól, hogy a fiatalember (25 éves) öngyilkosságot követne el stb., némi vonzódás iránta – hűvös, mint Lauránál mindig – (csinos, értelmes, energikus és kisportolt fiú), többékevésbé egy fele-fele kompromisszumot eredményeztek. Az ifjú először hozzám csatlakozott, de vonzódását hamarosan átvitte az öregről a lányára. Anyagi viszonyai közepesek, minthogy egy hajdani ültetvényes családnak az egyetlen gyermeke. A liège-i kongresszus[287] miatt két évre kizárták a párizsi egyetemről, a vizsgáit azonban Strasbourg-ban akarja letenni. Megítélésem szerint rendkívüli tehetsége van az orvostudományhoz, amelyben azonban mérhetetlenül szkeptikusabb, mint Gumpert barátunk. Az orvosi szkepticizmus Párizsban professzoroknál és diákoknál, úgy látszik, napirenden van. Pl. Magendie, aki minden terapeutikát a mostani állapotában sarlatánságnak nyilvánít. Ez a szkepticizmus, mint mindig, nemcsak hogy nem zárja ki, hanem feltételezi a rigolyákat. Lafargue pl. a fő gyógyászati eszközöknek az alkoholt és az elektromosságot tartja. Szerencsére van egy jó tanácsadója az emigráns Carrère professzor (felsőbb matematika, fizika és kémia) személyében, és gyakorlati tekintetben sokat tanulhat majd a londoni kórházakban. Egy harmadik személy révén elértem, hogy bejusson oda.

El fogok küldeni neked egy nagyon jelentős művet (de azzal a feltétellel, hogy visszaküldöd, minthogy nem az én tulajdonom), mihelyt a szükséges

jegyzeteket megcsináltam magamnak. A könyv: „*P. Trémaux, Origine et Transformations de l'Homme et des autres Êtres. Párizs 1865.*" Minden általam észlelt hiányossága ellenére *nagyon jelentős* haladás Darwinhoz képest. Két fő tétele: a keresztezések nem a különbséget hozzák létre, mint általában gondolják, hanem ellenkezőleg, megteremtik a fajok tipikus egységét. A geológiai formáció viszont *különbséget hoz létre* (nem egymagában, hanem mint fő bázis). A haladás, amely Darwinnál merőben véletlen, itt szükségszerű, a földtörténeti fejlődés korszakain alapul, a degeneráció, amelyet Darwin nem tud megmagyarázni, itt egyszerű magyarázatot kap; hasonlóképpen a pusztán átmeneti formáknak a fajtípus lassú fejlődéséhez viszonyítva oly gyors letűnése; így a paleontológia hézagai, amelyek Darwint zavarták, itt szükségszerűek. Szintén szükségszerű törvényként bontakozik ki az egyszer kialakult faj fix volta (eltekintve az individuális stb. változatoktól). Darwinnak a hibridizációval kapcsolatos nehézségei, itt ellenkezőleg, alátámasztják a rendszert, minthogy bebizonyul, hogy egy faj valójában csak akkor kialakult, ha a más fajokkal való keresztezés többé nem termékeny vagy nem lehetséges stb.

Történelmi és politikai alkalmazását illetően sokkal jelentősebb és tartalmasabb Darwinnál. Bizonyos kérdések, mint a nemzetiség stb. egyedül itt kerülnek természeti alapra. Pl. a lengyel Duchińskit, akinek felfogását az Oroszország és a nyugati szláv vidékek közötti geológiai különbségekről egyébként megerősíti, annyiban kijavítja, hogy szerinte nem az a helyzet, mint Duchiński hiszi, hogy az oroszok nem szlávok, inkább tatárok stb.*, hanem az Oroszországban uralkodó talajformáción a szlávok eltatárosodnak és elmongolosodnak, ahogyan azt is bebizonyítja (sokáig élt Afrikában), hogy a négerek általános típusa csupán egy sokkal magasabb típus degenerációja. „Az emberi tervek csak bajlódások, ha kívül esnek a természet nagy törvényein; tanúskodnak erről a cárok erőfeszítései, hogy a lengyel népből moszkovitákat csináljanak. Azonos talajon azonos természet, azonos képességek születnek újjá. A pusztítás műve nem tarthat örökké, a megújulás műve örök... A szláv és a litván rasszt a moszkovitáktól elválasztó igazi határ az a nagy geológiai vonal, amely a Nyemen és a Dnyepr medencéjétől északra halad... Ettől a nagy vonaltól délre az erre a területre jellemző adottságok és típusok különböznek és mindig különbözni fognak azoktól, amelyek Oroszországot jellemzik."[398]

Üdvözöl

barátod

K. M.

* *V. ö. 122–123. old. – Szerk.*

125

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 aug. 10.

Kedves Szerecsen,

Nem tudom, hogy Laura „félig-meddig" eljegyzéséhez teljesen, félig vagy egyáltalán ne gratuláljak. De bármennyi legyen is a megengedhető szerencsekívánat mennyisége, annak a minőséghez semmi köze és így egész szívemből gratulálok.

Körülbelül mennyibe kerül Trémaux könyve?* Ha az illusztrációk vagy valami másegyéb miatt nem nagyon drága, akkor megveszem magamnak, s nem kell elküldened.

Hogy a haragvó mészáros dühét lecsillapítsd, és papírtartalékodat felújítsd, mellékelten küldök neked két 5 £-es bankjegyet, J/F 65 865 és 66, a keltezésük Manchester, 65 jan. 30, összesen *10* £-et. Szeretném, ha évente több mint 200 £-et biztosíthatnék neked, de sajnos nem tudok. Ha minden jól megy, persze alkalmasint elő tudok még teremteni további 50 £-et, de a gyapot ára most megint esik, és az 1814-es határokkal kapcsolatos bonapartista jegyzék megijeszti a filisztert, ez pedig kihat a mérlegekre.

Bonaparte-nak ez a jegyzéke láthatóan arról tanúskodik, hogy közte és Bismarck között szakadás történt. Különben a követelés bizonyára nem volna olyan goromba és hirtelen, és nem éppen a Bism számára legalkalmatlanabb időpontban támasztotta volna.[399] Bizonyos, hogy Bism nemigen bánná ennek a követelésnek a teljesítését, de hogyan teheti meg most? Mit szól majd hozzá a győzelmes hadsereg? És a német parlament, és a kamarák, és a délnémetek? És a vén szamár**, akiről most nyilván éppúgy lerí a stupid boldogság, mint az én fekete-fehér Dido kutyámról, amikor telezabálta magát, és aki kijelentette, hogy egy talpalatnyi német földet sem stb.?

A jegyzék nagy ostobaság Bonaparte részéről, de az ellenzék és valószínűleg szintúgy a hadsereg ordítozása alighanem rákényszerítette arra, hogy

---

* *V. ö. 242–243. old. – Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

elsiesse a dolgot. Ez nagyon veszélyessé válhat számára. Vagy lehetővé teszi Bismarck, hogy engedjen, és akkor rákényszerül arra, hogy az első alkalommal háborút indítson Bon ellen, azért, hogy revánsot vegyen; vagy nem engedhet, és akkor még hamarabb háborúra kerül sor. Mindkét eset azzal a kockázattal jár Bon részére, hogy akarata ellenére, kellő diplomáciai előkészítés nélkül, biztosított szövetségesek nélkül háborút kell viselnie nyíltan kimondott hódító céllal. Bismarck egyébként már évekkel ezelőtt kijelentette Platen hannoveri miniszternek, hogy Németországot a porosz sisak alá fogja gyűrni, és azután, hogy „egybekovácsolja", a franciák ellen vezeti.[400]

Itt körlevelek, amelyeket Leppoc terjeszt, egy „Kinkel-ünnepségre" hívják az embereket, abból az alkalomból, hogy „a költőnek és embernek egyaránt nagy" jámbor Gottfriedel* Zürichbe távozik. Kijelentettem, hogy hajlandó vagyok egy farthing** erejéig hozzájárulni.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a lányoknak.

Barátod
F. E.

* Gottfried Kinkel. – *Szerk.*
** – negyed penny – *Szerk.*

126

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 augusztus 13.

Kedves Fred,

Lenchen szombaton későn ért oda a postára, hogy elküldje azt a pár sort, amelyben a 10 £ vételét hálás köszönettel jeleztem.

Bocsásd meg, hogy ma *nem* írok levelet neked. Elborítanak a rendkívül sürgős ügyek. Lafargue-nak ma egy hosszú francia levelet írtam, amelyben közöltem vele, hogy mielőtt a dolog folytatódna, illetve egyezségig fejlődhetne, családjától konkrét felvilágosításokat kell kapnom anyagi viszonyait illetően.* Egy híres párizsi orvos** levele, amelyet tegnap juttatott el hozzám, mellette szól.

A könyv címe: „*P. Trémaux : Origine et Transformations de l'Homme et des autres Êtres.* Première Partie. *Párizs* (L. Hachette könyvkereskedés) *1865.*" A második rész még nem jelent meg. Képtáblák nincsenek. A szerző geológiai térképei más műveiben találhatók.

Mellékelten egy irkafirka Liebknechttől. Elküldöm neked újságjait*** is, amelyek egy lyukas garast sem érnek.[401]

Üdvözlet!

K. M.

Megkapom majd a fent említett párizsi orvos fő művét[402] is, és mihelyt elolvastam, elküldöm neked.

---

* *V. ö. 242. old.* – *Szerk.*

** Jules-Antoine Moilin. – *Szerk.*

*** „Mitteldeutsche Volkszeitung". – *Szerk.*

127

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, 1866 aug. 23.

Kedves Fred,

Ma csak néhány sor. A dolog Lafargue-gal annyiban rendeződött, hogy az öreg* Bordeaux-ból írt nekem, kérte fia részére egy promesso sposo** titulusát, igen kedvező anyagi feltételeket biztosított. Ezenkívül magától értetődik, hogy ifj. Lafargue-nak, mielőtt házasodhat, le kell tennie doktori vizsgáját Londonban és azután Párizsban. Ennyiben a dolog el van intézve. De még tegnap közöltem a kreolunkkal, hogy ha nem tud az angol modorhoz mérten lecsillapodni, akkor Laura minden teketória nélkül ki fogja tenni a szűrét. Ezzel tökéletesen tisztában kell lennie, vagy semmi se lesz a dologból. Áldott jó fiú, de elkényeztetett gyerek és túlságosan természeti lény.

Laura azt mondja, hogy mielőtt forma szerint eljegyezné magát, meg kell kapnia a te beleegyezésedet.

Itt-ott újabb karbunkulus-kezdeményeim vannak, de mindig újra eltűnnek, viszont arra kényszerítenek, hogy munkaóráimat nagyon korlátozzam.

Szívélyes üdvözletem Lizzynek.

Üdvözöl

K. M.

---

* François Lafargue. – *Szerk.*

** – vőlegény – *Szerk.*

128

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]66 szept. 26.

Kedves Fred,

Mellékelten a nyugta Moore részére (csak tegnap kaptam meg a nyugtát Delltől).[403]

Sawyer úr, a háziúr, levélben is közölte velem, hogy október 2-án esedékes a három évnegyed (46 £). Hollandiából még egy fillért sem kaptam, tehát arra nem számíthatok.

Demonstrációként a francia urak ellen – akik a „kétkezi munkásokon" kívül mindenkit ki akartak zárni előbb a Nemzetközi Szövetség tagjai közül, azután legalább azok közül, akik kongresszusi küldöttnek választhatók – az angolok tegnap *engem* javasoltak a *Központi Tanács elnökének*. Kijelentettem, hogy a dolgot *semmilyen* körülmények között sem tudom vállalni, és részemről *Odgert* javasoltam, akit újra meg is választottak, jóllehet néhányan nyilatkozatom ellenére rám szavaztak. Dupont egyébként közölte velem Tolain és Fribourg eljárásának a nyitját. Ők 1869-ben mint *munkás*-jelöltek fel akarnak lépni a Corps législatif[17] választásain, azon „elv" alapján, hogy a munkásokat *csak munkások* képviselhetik. Ezért fölöttébb fontos volt az uraknak, hogy a kongresszus ezt az elvet kinyilvánítsa.[404]

A Központi Tanács tegnapi ülésén mindenféle drámai jelenetek zajlottak le. Cremer úr pl. a mennyekből pottyant le, amikor helyette Foxot jelölték főtitkárnak. Dühét csak nagy erőfeszítéssel tudta fékezni. A másik jelenet az volt, amikor hivatalosan közölték Le Lubez úrral, hogy a kongresszus határozata értelmében kizárták a Központi Tanácsból. Szorongatott lelkén egy órák hosszat tartó beszédben könnyített, ebben kígyót-békát kiáltott a párizsiakra, önmagáról bámulatos nagyrabecsüléssel szólott, és mindenféle kétes dolgot mormogott intrikákról, amelyekkel a vele rokonszenvező nemzetiségeket (belgákat és olaszokat) távol tartották a kongresszustól. Végül azt kívánta – és ezt jövő kedden vitatjuk meg –, hogy a Központi Tanács szavazzon neki bizalmat.[405]

Üdvözöl *K. M.*

129

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]66 október 1.

Kedves Engels,

Nem tudom, hogy legutóbbi levelemben említettem-e neked, hogy a lakbérre adott *váltót* (amely már nincs a háziúr kezében) ki kell fizetnem. Sawyer azt írta, hogy a váltó e hó 2-án, tehát holnap esedékes. Tegnap elmentem hozzá, minthogy az én számításom szerint a dolog csak október 3-án lehet esedékes, mivel én a váltót július 1-én három hónapra állítottam ki, tehát három nap lát jön hozzá. Ki is derült, hogy igazam volt. Az összeg 46 £ (három évnegyed), és én hetek óta fillér nélkül állok, minthogy megszűntek már azok a kisebb összegek is, amelyeket a zálogház révén szerezhettem.

Mivel most ezenfelül igen szorult helyzetbe kerültem az utóbbi hónapokban ismét felhalmozódott napi „járulékok" miatt, és a jelenlegi körülmények között (Lafargue) inkább mint valaha kerülnöm kell minden feltűnést, nyomban elutaznék a kontinensre, hogy megnézzem, mit tudok ott „személyesen" elintézni. Ezt azonban el kell halasztanom addig, amíg kéziratom[37] elkészül, hogy magammal vihessem, és ne szakítsam meg újra a munkát.

Megbocsátod, hogy állandóan zaklatlak és privát nyavalyámmal gyötörlek. Túlságosan bíztam abban, hogy a hollandiai pénzt megkapom.

K. Marxod

Mi a véleményed Moilinról?[402]

130

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 okt. 2.

Kedves Szerecsen,

Nem mondtad nekem, hogy egy 46 £-es váltót aláírtál, és ezért történt, hogy tegnap csak 40 £ értékű fél bankjegyeket küldtem neked, ezeket ma követik a hiányzó felek és hozzá még egy 5 £-es bankjegy, I/F 98 815, Manchester, 65 jan. 30.

Még egy 5 £-es bankjegye pénztárosunknak nincs, postai átutaláshoz túl késő van, úgyhogy a hiányzó sovereignt* nem tudom hozzátenni, de *ezt* a nehézséget nyilván át fogod hidalni.

Moilinról** és Trémaux-ról*** a napokban részletesebben írok, az utóbbit még nem olvastam el teljesen, de arra a meggyőződésre jutottam, hogy egész elmélete már azért sem ér semmit, mert sem a geológiához nem ért, sem a legelemibb irodalmi-történelmi kritikára nem képes. A néger Santa Mariáról és a fehéreknek négerekké való átváltozásáról szóló történetek halálosan nevetségesek.[406] Főképp, hogy a szenegáli négerek tradíciói feltétlen hitelt érdemlőek, *éppen, mert a fickók nem tudnak írni!* Ezenfelül kedves dolog a baszkok, franciák, bretonok és elzásziak közti különbségeket a talajformációra fogni, amely természetesen abban is bűnös, hogy ezek az emberek négy különböző nyelvet beszélnek.

Hogyan van az, hogy mi rajnaiak a mi devonkori átmeneti hegységünkben (amely már jóval a karbon-korszak előtt nem volt a tenger szintje alatt) nem váltunk régen idiótákká és négerekké, ezt a szerző talán a második kötetben fogja kimutatni, vagy pedig kijelenti, hogy mi valójában négerek vagyunk.

A könyv mit sem ér, merő konstrukció, amely minden ténnyel kiáltó el-

---

* – 1 £-et – *Szerk.*

** *V. ö. 246. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 242–243. old.* – *Szerk.*

lentétben van, és minden bizonyítékot, amelyet felhoz, előbb magát is bizonyítékkal kellene alátámasztani.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek.

Barátod
F. E.

131

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 okt. 3.

Kedves Engels,

A mellékelt váltóból megértheted, hogy ma és tegnap milyen kalandokon mentem át. A lejárat napja nem tegnap volt, ahogyan Sawyer mondta. Az egynapi haladék más körülmények között kellemes lett volna, az adott körülmények között azonban rosszul ütött ki. Tegnap, amikor leveled megérkezett, minthogy nem volt mit elzálogosítanom, azonnal Whithershez, a pékünkhöz mentem, és kölcsönkértem tőle 1 £-et. Erre azonban jön ma reggel a váltó, és összege 48 £ 15 d., az általam vélt 46 £ helyett. Természetesen az én hibám volt, hogy az összeget nem jegyeztem fel magamnak. Azt hittem, hogy Sawyer levonta az általam kifizetett (és törvény szerint őt terhelő) birtokadót, amelyet az előző váltónál sem vont le. De nem így volt. (Az egész dolog tehát a következő évnegyedből kerül levonásra.) Innen az én tévedésem a 46 £-gel. Ma reggel 9 órakor a váltót már prezentálták, és én rémülten fedeztem fel, hogy 2 £ 15 d. hiányom van. Mit csináljak? A váltó bemutatójának azt mondtam, várjon (nálunk), mert el kell mennem pénzt váltani. Nem maradt más hátra, mint visszamenni a derék pékhez, akinek igen megnyúlt a képe, minthogy természetbeni szállításaiért jócskán adósságban vagyok. Mindamellett ideadta a pénzt.

Ad vocem Trémaux: Ítéletedet, „hogy egész *elmélete* nem ér semmit, mert sem a geológiához nem ért, sem a legelemibb irodalmi–történelmi kritikára nem képes"*, *szinte szó szerint* megtalálhatod Cuvier művében: „Discours sur les Révolutions du Globe", a *fajták változékonyságának* tana ellen szögezve; itt ő kigúnyolja többek között a német természet-fantasztákat, akik teljes egészében *kimondták* Darwin alapgondolatát, bár *bebizonyítani* nem tudták. Ennek ellenére azonban Cuvier-nek nem volt igaza, holott ő nagy geológus, s természettudós létére kivételes irodalmi–történelmi kritikus is volt, azoknak az embereknek pedig, akik az új gondolatot

* *V. ö. 250. old. – Szerk.*

kimondták, igazuk volt. Trémaux alapgondolata *a talaj befolyásáról* (bár természetesen ennek a befolyásnak a történelmi módosulásait nem értékeli, és ezekhez a történelmi módosulásokhoz számítom még azt a kémiai változást is, amelyet a földművelés stb. idéz elő a talaj felső rétegében, továbbá azt, hogy olyan dolgok, mint szénlelőhelyek stb., különböző termelési módokban különböző befolyást gyakorolnak) véleményem szerint olyan gondolat, amelyet csak *ki* kell *mondani* ahhoz, hogy egyszer és mindenkorra polgárjogot nyerjen a tudományban, és ez teljesen független Trémaux fejtegetésétől.

Üdvözlet.

K. Marxod

132

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 okt. 5.

Kedves Szerecsen,

Mulattat az a naivitás, hogy fut egy váltód és nem tudod az összegét; még jó, hogy az eltérés nem nagyobb, és a jóságos pék kéznél volt. Hogy a szóban forgó összeget nyomban visszafizesd ennek a derék embernek, és ezzel megtartsd hiteledet, mellékelek neked 5 £-et I/F 59 667, Manchester, 65 jan. 30., valamint visszaküldöm a kifizetett váltót.

Ad vocem Trémaux. Amikor neked írtam, csak a könyv harmadát olvastam ugyan, mégpedig a legrosszabb részt (az elejét). A második harmad, az iskolák bírálata sokkal jobb, a harmadik, a következtetések, megint nagyon rossz. Érdeme ennek az embernek, hogy a „talaj" befolyását a fajták és következésképpen a fajok kialakulására jobban kiemelte, mint azt eddig tették, és másodszor, hogy a keresztezés hatásáról helyesebb (bár véleményem szerint szintén nagyon egyoldalú) nézeteket fejt ki, mint elődei. Darwinnak a keresztezés *módosító* befolyására vonatkozó nézeteiben *egy* tekintetben szintén igaza van, amint ezt Tr egyébként hallgatólagosan elismeri, amikor ott, ahol ez számára megfelel, a keresztezést ugyancsak mint a változás eszközét tárgyalja, bár mint olyat, ami végső soron kiegyenlítő hatású. Úgyszintén Darwin és mások soha nem tagadták a talaj befolyását, és ha nem emelték ki külön, akkor ez azért történt, mert semmit sem tudtak arról, hogy ez a talaj *miként* hat – kivéve azt, hogy a termékenyebb talaj kedvező, a terméketlenebb kedvezőtlen hatású. És sokkal többet Tr sem tud. Az a hipotézis, hogy a talaj egyáltalában abban az arányban kedvezőbb a magasabbrendű fajok fejlődéséhez, amelyben újabb formációkhoz tartozik, roppant kézenfekvő és lehet helyes vagy helytelen, amikor azonban látom, hogy olyan nevetséges bizonyítékokkal próbálja ezt Tr igazolni, amelyeknek $^{9}/_{10}$-e helytelen vagy elferdített tényeken nyugszik, $^{1}/_{10}$-e pedig semmit sem bizonyít, akkor óhatatlanul átviszem nagyfokú gyanakvásomat a hipotézis szerzőjéről magára a hipotézisre. De ha erre ő a továbbiakban kijelenti, hogy a fiatalabb vagy idősebb talaj befolyása – a keresztezéssel korrigálva –

a szerves fajok, ill. fajták változásainak *egyetlen* oka, akkor éppenséggel semmi okot nem látok arra, hogy a szerzőt ilyen messzire kövessem, ellenkezőleg igen sok ellenvetésem van vele szemben.

Azt mondod, hogy Cuvier szintén szemére vetette a német természetfilozófusoknak, hogy nem ismerik a geológiát, amikor a fajok változékonyságát állították, és azoknak mégis igazuk volt.* De akkor az ügynek semmi köze sem volt a geológiához; ha azonban valaki felállít egy *kizárólag geológiára* alapozott elméletet a fajok változásáról, és ott ilyen geológiai baklövéseket követ el, *meghamisítja* egész országok (pl. Olaszország, sőt Franciaország) geológiáját, többi példáit pedig olyan területekről veszi, amelyek geológiájáról szinte semmit sem tudunk (Afrika, Közép-Ázsia stb.), akkor ez mégiscsak egészen másvalami. Ami speciálisan az etnológiai példákat illeti, közülük azok, amelyek egyáltalán ismert országokra és népekre vonatkoznak, szinte kivétel nélkül hamisak, vagy a geológiai premisszák, vagy a belőlük levont következtetések tekintetében – és a sok ellenkező példát teljesen mellőzi, pl. az alluviális síkságokat Szibéria belsejében, az Amazonas folyó hatalmas alluviális medencéjét, az egész alluviális területet a La Platától délre csaknem Amerika déli csúcsáig (a Kordilleráktól keletre).

Az, hogy a talaj geológiai struktúrájának igen sok köze van ahhoz a „talajhoz", amelyen egyáltalán terem valami, régi história, szintúgy az, hogy ez a vegetációra alkalmas talaj befolyást gyakorol a rajta élő növény- és állatfajtákra. Helytálló az is, hogy ezt a befolyást eddig úgyszólván egyáltalán nem vizsgálták. De innen Trémaux elméletéig kolosszális a távolság. Mindenesetre érdeme, hogy ezt az eddig elhanyagolt oldalt kiemelte, és mint mondottam, az a hipotézis, hogy a talaj fejlődést *előmozdító* hatása arányban van geológiailag régibb vagy újabb voltával, *bizonyos határokon belül* helyes lehet (vagy helytelen is), de az összes további következtetéseket, amelyeket levon, vagy tökéletesen helyteleneknek, vagy menthetetlenül egyoldalúan eltúlzottaknak tartom.

Moilin könyve[402] nagyon érdekelt engem, főleg a franciáknak a viviszekció segítségével elért eredményei miatt; ez az egyetlen út, ahogyan meg lehet állapítani bizonyos idegek funkcióját és működési zavaruk következményeit; a fickók az állatkínzást láthatólag a tökély magas fokára emelték, és én igen jól meg tudom érteni az angolok álszent haragját a viviszekció miatt, ezek a kísérletek gyakran bizonyára nagyon kellemetlenek az itteni álomszuszék urak számára, és felborítják spekulációikat. Hogy máskülönben mi az újdonság a gyulladások elméletében, azt nem tudom megítélni

* *V. ö. 252–253. old. – Szerk.*

(oda akarom adni a könyvet Gumpertnak), mégis úgy látom, hogy ezt az egész új francia iskolát bizonyos hányavetiség jellemzi, szívesen állít nagyokat, és könnyedén veszi a bizonyítást. Ami a gyógyszereket illeti, semmi olyasmi sincs benne, amit bármelyik értelmes német orvos ne tudna és ne fogadna el; Moilin csupán arról feledkezik meg, hogy 1. gyakran kénytelen az ember a kisebbik rosszat, a gyógyszert választani, hogy a nagyobbik rosszat kiküszöbölje, nevezetesen azt a szimptómát, amelyik önmagában véve közvetlen veszélyt okoz, éppúgy, ahogy sebészeti úton szöveteket pusztítanak el, amikor nincs más lehetőség, és 2. hogy amíg nincs jobb, meg kell maradnunk a gyógyszereknél. Mihelyt M gyógyítani tudja a szifiliszt az ő elektromosságával, gyorsan el fog tűnni a higany, addig azonban aligha. Egyébként senki emberfia ne mondja nekem többé, hogy egyedül a németek tudnak rendszereket „konstruálni", a franciák ebben alaposan lefőzik őket.

Szívélyesen üdvözöl

F. E.

133

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 nov. 8

Kedves Engels,

Hallgatásom bizonyára feltűnt neked. Azt hittem, hogy értesítést kaptál az 5 £ megérkezéséről, minthogy Laura ezt magára vállalta, de mint később kiderült, elfelejtette megtenni. Egyébként kétségbeejtő körülmények akadályoztak az írásban. Tudod, hogy a 10 £, amit elutazásod előtt küldtél nekem, csupán adóra ment, a későbbi 50 £ házbérre. Tehát hónapok óta fillér nélkül állok. Az úgynevezett örökség* legalább 20 ember között oszlott meg, és így az én részemért nyár elején kaptam – 80 tallért! Összes kísérleteim, hogy Németországban vagy Hollandiában pénzt hajtsak fel, meghiúsultak. A zálogház (és feleségem annyira elzálogosított mindent, hogy ő maga alig tud elmenni hazulról) már csak akkor jut eszünkbe, amikor a kamatokat kéri. Ezért, mint a legrosszabb emigrációs időkben, jobbrabalra kis összegeket kellett kölcsönkérnem Londonban – és ezt egy szűk körben, olyanoktól, akiknek maguknak sincs pénzük –, hogy pusztán a legszükségesebb kiadásokra teljen. Másfelől a háztartásunk szállítói fenyegetnek, s egy részük felmondta a hitelt és bírósággal fenyegetőzött. Ezek az állapotok annál fatálisabbak, minthogy Lafargue (amíg néhány nappal ezelőtt el nem utazott Bordeaux-ba) folyvást nálunk tartózkodott, és aggályosan el kellett titkolni előle a dolgok valódi állását. Mindennek következtében nemcsak hogy sűrűn meg kellett szakítanom a munkát, hanem, minthogy a nappal elvesztett időt éjszaka akartam behozni, ismét szert tettem egy szép karbunkulusra is, nem messze a penistől. Persze tudom, hogy mindent megtettél, ami erődtől telt, és még többet is. De muszáj valamilyen kiutat találni. Nem lehet kölcsönt felvenni vagy valami más efféle tranzakciót csinálni?

Üdvözöl

K. M.

* *V. ö. 147. old. – Szerk.*

134

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 november 10.

Kedves Engels,

Hálás köszönetem gyors segítségedért és hasonlóképpen a portói borért. Egészen pontosan ismerem viszonyaidat, s ezért kétszeresen kínos számomra, hogy így szorongatlak. Ennek a dolognak természetesen egyszer s mindenkorra véget kell vetni, de ez csak akkor lesz lehetséges, ha elutazom a kontinensre és ott személyesen tehetek valamit.

A jövő héten végre elmegy a kézirat[37] *első adagja Meissnernek.* A késedelmet ezen a nyáron és ősszel valójában nem az elmélet okozta, hanem testi állapotom és életkörülményeim. Most éppen három éve, hogy az első karbunkulust felvágták. Azóta ez a dolog csak rövid időszakokra szünetelt, s ahogyan Gumpert is megmondhatja neked, *mindenfajta* munka közül a tisztán elméleti munkára a legkevésbé alkalmas az ember, ha egy ilyen ördögfajzat van a testén.

Ami a mostanit illeti, azt körülbelül két héten belül kikúrálom. A kezelés módját most már egészen pontosan ismerem, és ismét elkezdtem az arzén szedését is.

Ennyit sebtében.

K. Marxod

135

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 18]66 nov. 11.
86, Mornington Str.

Kedves Szerecsen,

Hálásan köszönöm a „Free Press"-t. El tudod küldeni nekem az *augusztusi* és a *szeptemberi* számot? Ezeket nem kaptam meg.

Mellékelten a 30£ másik fele. Szívesen küldenék neked többet, de valóban nem tudok. Meglátom, mit tehetek a jövő hónapban, december 31-én pedig ismét mérleget készítünk; ha az kedvező lesz, akkor bizonyára megint lehet még valamit csinálni.

Arra a hírre, hogy a kézirat[37] elment, kő esett le a szívemről. Végre tehát egy commencement d'exécution*, amint a Code pénal[407] mondja. Ebből az alkalomból egy külön pohárral iszom külön a te egészségedre. A könyv igen sokban hozzájárult leromlásodhoz, mihelyt leráztad, te is újra egészen más ember leszel.

Remélem a Birch még tegnap elküldte a portóit, de nem vagyok egészen bizonyos benne, hétfőn este vagy kedden azonban feltétlenül meg fog érkezni.

A poroszok megmaradnak poroszoknak. Jutalmul, hogy Twesten és Frenzel megszavazták az indemnitást, bíróság elé állítják őket kamarai beszédeik miatt.[408] Nem lehet megérteni ilyen ostobaságot, de hát éppen ez az elv. A frankfurti polgárok haragja még mindig tart, most Lengyelországot játszanak, gyászruhában járnak és Frankfurt színeit hordják a nyakkendőjükön.[389] Egy porosz hadnagy Sachsenhausenben bement egy kocsmába, ahol minden hely foglalt volt. Az egyik sarokban felállt valaki és elment, mire szomszédja mutatta az üres széket a hadnagynak, aki azonban nem fogadta el: köszöni, nem szívesen ül meleg székre. Ó, mondta a másik, emiatt nem kell aggódnia, mióta a poroszok itt vannak, még a seggünket is kileli a hideg.

---

* – véghezvitel megkezdése – *Szerk.*

A birodalmi hadviselésről itt szemtanúktól igen pompás történeteket hallottam. Ilyen dolgokra még nem volt példa. Pl. a nassauiaknak Höchst mellett hidat kellett verniök a Majnán. Miután először *vihar* miatt (vihar a Majnán!) nem boldogultak vele, a második kísérletnél úgy látták, hogy *kevés a pontonjuk*, és a híd csak *félig* érné át a Majnát. Írtak hát Darmstadtba, hogy adjanak kölcsön nekik néhány pontont, amelyek végül meg is érkeztek, és így elkészült a híd a „félelmetes" folyam fölött. Nyomban ezután a nassauiak parancsot kaptak arra, hogy vonuljanak el dél felé. A hidat minden őrség nélkül otthagyták, csupán egy öreg hajós gondjába ajánlották, hogy vigyázzon rá, nehogy a Majna elsodorja. Egy pár nap múlva jöttek a poroszok, birtokukba vették a kész hidat, megerősítették és átvonultak rajta!

Barátod
F. E.

136

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 dec. 8.

Kedves Fred,

Meissner még nem kezdett hozzá a nyomdai munkához[37], mert előbb más dolgokat akart elvégezni. Jövő hétfőre várok levelet tőle. A késedelem nagyjában korántsem volt bosszantó számomra, mivel csak egypár napja szabadultam meg a karbunkulusnyavalyától, és ráadásul a hitelező urak valóban épületes módon hajszolnak. Csupán azt sajnálom, hogy magánszemélyek nem jelenthetik be ugyanolyan tisztességgel fizetésképtelenségüket a *csődbíróságnál, mint a kereskedők.*

Nemrégiben a „Kladderadatsch"-ban[409] – Collins „The Woman in White" című művéről szóló rossz persziflázsban – megjelent egy vastagon szedett támadás a *Kénesbanda* ellen. A nyomorult Bettziech a szerzője ennek a szemétnek, s nem csodálkoznék, ha az utasítás Kinkeltől vagy Hatzfeldtól indult volna ki. Az sem kétséges számomra, hogy ez a disznó ném ber okozta Liebknecht letartóztatását.[410]

A disznó poroszok pontosan úgy ügyködnek, ahogyan kívánnunk kell. Nyakazás nélkül nem megy a dolog.

Üdvözöl

K. M.

137

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 dec. 14.

Kedves Szerecsen,

Nem is hiszed, hogy mennyire megrohant most mindenféle népség. Fiatalemberek, akiket ügyfelek ajánlottak és akik állást keresnek itt; ügynökök vagy akik azok akarnak lenni; ráadásul ezen a héten még az én szeretetre méltó unokaöcsém, Blank*, aki Londonban telepedett meg – így megy ez szakadatlanul, és megérted, milyen nehéz emellett íráshoz jutni. Ezenközben aztán néha jelentkezik egy olyan jöttment is, mint a mellékelt levél írója[411] és a mellemnek szegezi a pisztolyt. Amikor a levelet olvastam, nyomban tudtam, ki küldte ezt a jó embert a nyakamra, nevezetesen a derék dr. Rode, és a jó ember ezt meg is erősítette nekem, amikor rám tört az irodában. Ez az arcátlan Rode furcsa dolgokat enged meg magának velem szemben. Először a legotrombább módon összeugrat engem Klingsszel, miután az itt járt**, azután odáig fajul a dolog, hogy ilyen embereket küld a nyakamra, mint az egész emigráció pénztárosához utalja őket hozzám. Ha ez a fickó még egyszer valami ilyesmit művel velem, akkor nyugodt lehet, hogy ellátom a baját. Miért nem hagy engem békén, hiszen nem is ismerem?

A disznó poroszok kétségtelenül egészen kitűnően ügyködnek. Ennyire ostobáknak mégsem képzeltem őket, de valóban nem lehet őket elég ostobáknak képzelni. Annál jobb. A dolog mégiscsak elindult, és annál hamarabb jön a forradalom, s ezúttal biztos nem nyakazás nélkül, amint mondod.

Az iroda bezár, nekem is zárnom kell soraimat. Mellékelten két ötfontos bankjegy: I/S 38 969 és I/S 62 239, Manchester, 1866 jan. 26.

Ez minden, amit merhetek küldeni, mielőtt tudnám, hogyan állok, s ennek nem nézhetek utána, amíg a könyvelés el nem készül.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és gyermekeidnek.

Barátod
F. E.

---

* Emil Blank. – *Szerk.*

** *V. ö. 109. old.* – *Szerk.*

138

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 dec. 17.

Kedves Fred,

Köszönöm a 10 £-et.

Ami Rodét illeti, neki az a mániája, hogy politikai összeköttetései legyenek és fontoskodjon. Minthogy ez a mánia terhes számodra – és joggal –, a legközelebbi alkalommal írd meg neki, hogy nincs szerencséd őt ismerni, és kikéred magadnak az effajta szemtelenségeket.

A „Revue des deux Mondes" és a „Revue Contemporaine"[412] két részletes cikket közölt az „Internacionálé"-ről, amelyekben vele és kongresszusával mint az évszázad egyik legjelentősebb eseményével foglalkoznak. Ennek nyomán hasonló cikk jelent meg a „Fortnightly Review"-ban.[413] Eközben mi ténylegesen megbénultunk pénzhiány, sőt emberekben való hiány miatt, minthogy a reformmozgalom az összes angolokat felszippantotta. A francia kormány (szerencsére) kezd ellenségesen kezelni bennünket.[414] Kétes értékű szerzeményeink egyike volt a Stephens-féle Head centre csatlakozása (New Yorkban).[415]

Nemde pompás volt a pápa szózata a francia tisztekhez? Csak egy olasz pap tehette meg, hogy áldás formájában egész Európa színe előtt így belerugdosson Bonaparte-ba.[416]

Fölöttébb jellemző a dolgok állására, hogy mind Bonaparte, mind Hódító Vilmos* fejével valami nincs egészen rendben. Az utóbbi azt hiszi, hogy különleges misszióval bízta meg maga a magasságos isten, az előbbit pedig Mexikó[288] és Bismarck annyira felkavarta, hogy időnként valóban nincs észnél.

Nemde te is úgy véled, hogy még legalább egy évig béke lesz (eltekintve természetesen olyan véletlenektől, mint Bonaparte esetleges halála stb.)? Hiszen a fickóknak, valamennyinek csak szükségük van még időre a fegyverek átalakításához és előállításához?

---

* I. Vilmos. – *Szerk.*

Meissner úr még egy árva szót sem írt. Feltételezem, hogy most, az év végén nagy az üzleti torlódás nála. Egyébként a szerződés biztosít engem esetleges huncutságok ellen. Második, javított és *végleges* formájában a szerződés nem tartalmaz kikötést arra vonatkozóan, hogy a kéziratnak[37] mely időpontra kell készen lennie. Ha egyébként holnapig nincs semmi válasz, újra írok.

Minthogy neked bizonyára van hiteled valamilyen könyvkereskedőnél, én pedig e pillanatban egyetlen fillért sem tudok könyvekre költeni, nagyon örülnék, ha *a lehető leggyorsabban beszereznéd* nekem *J. E. Th. Rogers* „*A History of Agriculture*"-t. Ezt a könyvet feltétlenül meg kell néznem és az egyik fejezetben helyet hagytam ki emiatt.[417] Noha már jó ideje megjelent, még nincs meg a könyvtárban. Nincs meg Mudynál sem, mint Eccarius közölte, akinek a „Commonwealth" ott előfizetett.

Üdvözöl

K. M.

139

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1866 dec. 21.

Kedves Szerecsen,

Én is úgy vélem, hogy ezek az emberek Nyugat-Európában minden tőlük telhetőt meg fognak tenni azért, hogy a jövő évben, és amíg általánossá nem válik a hátultöltőkkel való felfegyverkezés, fenntartsák a békét. Az azonban más kérdés, vajon az oroszok nem éppen ezt az időpontot tartják-e alkalmasnak ahhoz, hogy Bismarck segítségével Ausztriát letörjék, Galíciát annektálják és Törökországot kis szláv államok halmazává bomlasszák fel. Egyébként Franciaországban is bekövetkezhet az az eset, amelyben szükségessé válik egy háború – e miatt a hadsereg-átszervezés miatt, mert ezt a mi derék Boustrapánk[82] háború nélkül nem viszi keresztül. Ez az alak a legutóbbi háború[399] következtében komikus dilemma elé került: vagy mindent a régiben hagy és akkor többé nem méltó ellenfele Poroszországnak, vagy keresztülviszi az átszervezést, és akkor nyakát szegi, először is az óriási népszerűtlenség miatt, másodszor pedig azáltal, hogy a hadsereget teljesen *debonapartizálja*. Attól a pillanattól fogva, amikor Franciaországban valamilyen formában bevezetik az általános hadkötelezettséget, a pretoriánus rendszer[418] magától megszűnik, és a 25–30 % továbbszolgáló katona, aki most a francia hadseregben található, legnagyobbrészt eltűnik. Minthogy azonban a helyettes-állítás[419] megmarad, Bonaparte úr ezúttal abban a komikus helyzetben van, hogy kénytelen a *parasztok* ellenében a *burzsoáziára* támaszkodni. De a történelem menete is egészen pimaszul kíméletlen e nemes férfiú iránt, és meg kell bocsátani neki, ha nem bízik többé se az istenben, se a világban. Remélem, úgy tesz, mint én, és felfrissülésül Horatiusát olvassa: justum ac tenacem propositi virum* stb. Az öreg Horatius engem helyenként Heinére emlékeztet, aki nagyon sokat tanult tőle és alapjában ugyanolyan közönséges csibész is volt politice**.[421] Képzeljük csak el a de-

* – igaz s kitartó, hűszívű férfiút[420] – *Szerk.*

** – politikai szempontból – *Szerk.*

rék férfiút, aki a vultus instantis tyrannit* kihívja maga ellen és Augustusnak a hátuljába bújik. A vén sündisznó különben igen szeretetreméltó is.

A könyvet** a jövő héten megszerzem neked.

A „Revue des deux Mondes" és a „Fortnightly" cikkét még nem tudtam elolvasni, de a dolog nagyon örvendetes. „Revue Contemporaine" itt nem kapható.[413]

Wehner, aki a minap Németországban volt, elmondta a következő anekdotát, amelyet maga Bennigsen (a nemzeti egyleti[228]) mondott el: Amikor Bennigsen a háború előtt találkozott Bismarckkal, ez kifejtette neki egészen nemzeti egyleti német politikáját, mire Bennigsen megkérdezte, hogy akkor miért választja ennek a politikának a keresztülvitelére a háború bonyolult útját, ahelyett hogy egyszerűen a liberális szólam értelmében „a népre támaszkodna". Bismarck néhány pillanatra rámeredt és aztán így szólt: *Ön* át tud ugrani csökönyös gebével egy árkot? Wehner továbbá azt a hírt hozta, hogy a szerencsétlen trónörökös***, aki korábban úgy liberáliskodott, a háború óta állítólag még sokkal bolondabb lett, mint az öreg°, ami mindenesetre nagyon örvendetes.

Hogy az ünnepeken ne maradj teljesen pénz nélkül, mellékelten küldök neked még két ötfontos bankjegyet,

M/W 34 768, London, 66 okt. 12.,

I/S 49 080, Manchester, 66 jan. 26.,

abban a nem egészen alaptalan reményben, hogy az év végi mérleg kárpótol majd érte.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek.

Barátod

F. E.

---

* – a bősz zsarnok fenyegető tekintetét – *Szerk.*

** *V. ö. 264. old.* – *Szerk.*

*** Frigyes Vilmos herceg. – *Szerk.*

° I. Vilmos. – *Szerk.*

140

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1866 dec. 31.

Kedves Fred,

Boldog új évet! Madame Lizzynek is! Vigye el az ördög a jövő évben az oroszokat, a poroszokat, Bonaparte-ot és az angol esküdteket!

Apropó. A francia kormány lefoglalt és a rendőrségi levéltár számára elkobzott olyan nekünk szánt dokumentumokat és iratokat, amelyeket a genfi kongresszus[404] után francia tagok átvittek a határon. Lord Stanley külügyminiszter révén megreklamáltuk a dolgokat mint „brit tulajdont". És tényleg, szegény Bonaparte kénytelen volt a külügyminisztérium útján mindent visszaadni nekünk.[422] Hát nem kedves! Bakot lőtt és maga sem tudja hogyan.

Ma nagyon szomorú hírt kaptam, meghalt a nagybátyám*, aki kitűnő ember volt. De szépen, gyorsan halt meg, összes gyermekeitől körülvéve, teljes öntudatánál volt és a papot elárasztotta finom voltaire-i iróniájával.

Az egész család boldog új évet kíván neked.

Üdvözöl

K. M.

* Lion Philips. – *Szerk.*

1867

141

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 jan. 19.

Kedves Engels,

Meissner hosszas hallgatás után, amit túlságos elfoglaltságával mentett ki, azt írta nekem, hogy tervem „nem felel meg neki".

1. A két kötetet egyszerre készen meg akarja kapni[241];

2. nem akarja a nyomtatást részletekben elvégezni, minthogy naponta egy ívet óhajt szállítani és csak az utolsó korrektúrát (revíziót) akarja nekem hagyni.

Azt válaszoltam neki, hogy ami a 2. pontot illeti, ez nekem közömbös, minthogy rövid időn belül megkaphatja az I. kötet egész kéziratát. Ha ő később kezdi meg a nyomtatást, viszont gyorsabban végzi el, ez nem változtat a dolgon. De gondolja meg jól, hogy egy ilyen nagyszámú és különböző nyelvű lábjegyzettel ellátott könyvnél megengedhető-e a korrektúra általa kívánt módja anélkül, hogy sajtóhibák következtében nagy szövegromlás keletkezne. Ami az 1. pontot illeti, az lehetetlen anélkül, hogy az egész dolog hosszasan el ne húzódna, s egyáltalán nincs is a szerződésünkben kikötve. Kifejtettem neki a különböző érveket, de még nem kaptam választ.

A második kötetbe, a késedelemtől eltekintve, azért sem tudok belebocsátkozni, mert az első kötet megjelenése után egészségem érdekében szünetet kell tartanom, és egyáltalán el kell utaznom a kontinensre, hogy lássam, rendezhetem-e valamiképpen a viszonyaimat. Ez utóbbiak napról napra rosszabbodnak, és minden összeomlással fenyeget. Csupán a péknek 20 £ követelése van, aztán mindenféle ördög – mészáros, fűszeres, adók stb. Hogy az egész még szebb legyen, a minap levelet kapok egy bizonyos Burton úrtól Torquayből, amelyben tudatja velem, hogy megvette a házat Sawyertől, és 1. követeli tőlem a hátralékos bért a múlt évnegyedre, 2. minthogy szerződésem márciusban lejár, felszólít arra, hogy nyilatkozzam, to-

vábbra is bérelni akarom-e a házat, hosszabb időtartamra, avagy éves szerződéssel. Egyelőre nem válaszoltam. Erre tegnap kapok egy második levelet, hogy nyilatkozzam, mert máskülönben az ő „ügynöke" kénytelen lesz lépéseket tenni annak érdekében, hogy másnak adja bérbe a házat. Így csávában vagyok.

Ami egészségi állapotomat illeti, néhány hete jobban érzem magam, van néhány kis karbunkulus az ágyékom bal oldalán, de ezek jelentéktelenek. Csupán a szörnyű álmatlanság az, ami nagyon idegesít, de ennek inkább lelki okai vannak.

Köszönöm a Rogers-t.* Igen sok anyag van benne. Ami a manchesteri szövők sztrájkjának kérdését, vagy legalábbis a viszályukat illeti, örülnék, ha pontosan megírnád, hogyan állnak az ügyek, mert ezt még bevehetem a könyvembe[37].

A politika befagyott és még az orosz medve számára is túlságosan hideg. Jók a poroszok az ő fekete–fehér–vörös zászlajukkal![423]

Szívélyes üdvözlet Mrs. Lizzynek.

Mit mond Gumpert Moilinről?**

Barátod
K. M.

* *V. ö. 264. old. – Szerk.*
** *V. ö. 255–256. old. – Szerk.*

142

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]67 jan. 29.

Kedves Szerecsen,

Ma reggel úgy megrohantak a filiszterek, hogy nem voltam képes a bankjegy másik felét az első postával elküldeni, így most küldöm.

Meissner bizonyára belenyugszik a véleményedbe. Mindenesetre világos, hogy az első kötet[37] után hat hét pihenésre van szükséged, és azt is látnod kell, mit tudsz pénzügyekben a kontinensen elintézni. Úgy vélem, ha a kézirat hátralevő részét személyesen viszed el hozzá, akkor ezt majd meg lehet oldani.

A munkásokkal és a gyárosokkal így áll a dolog: India és Kína, a Levante stb. erősen túl van telítve, ezért a kalikó 6 hónap óta szinte eladhatatlan. Következnek egyes körzetek gyárosainak gyenge kísérletei rövidített munkaidő bevezetésére. Mivel szórványosak, ezért folyton összeomlanak. Eközben Indiába, Kínába stb. a gyárosok *bizományba* küldik az árut, amelyet itt senki sem akar megvenni tőlük, tehát fokozzák a túltelítettséget. Azután ez az út is járhatatlanná válik számukra, és végül a bérek 5%-os csökkentését javasolják a munkáskezeknek. Erre a kezek ellenjavaslata: csupán 4 napot dolgozzanak hetenként. A munkáltatók elutasítják – nyugtalanság. Végül két hét óta fokozatosan, most a legutóbbi időben pedig általánosan sor került arra, hogy a szövőgyárakban és a fonodákban, amelyek számukra fonnak, mindenütt életbe léptették a hetenként négynapos rövidített munkaidőt, mégpedig részint 5%-os *bércsökkentéssel*, részint *anélkül*. A munkásoknak tehát elméletileg igazuk volt és gyakorlatilag is igazuk lett.[424]

A gazfickó Bismarck szépen rászedte a gazfickó Bonaparte-ot a prágai békénél, éppúgy, ahogyan Bonaparte rászedte az osztrákokat Villafrancánál az előzött olasz fejedelmekkel kapcsolatban, kimondva, hogy *visszatérnek* államaikba – de idegen csapatok nélkül.[393] Szintúgy Bismarck ezt mondja: a délnémet államoknak *független* nemzetközi exisztenciájuk lesz, de csak addig, amíg ők *maguk akarják*; mihelyt csatlakozni *akarnak* hozzánk, ez teljesen szabadságukban áll, hiszen máskülönben nem *volnának*

függetlenek![425] Szegény Bonaparte sohasem volt német egyetemi diákegyesületek tagja, és sohasem tanulmányozta a hagyományos sörözéseken az interpretáció tudományát, ebben hát korántsem egyenrangú ellenfele az érdemes Bismarcknak. Hannoverban szörnyű düh uralkodik a poroszok ellen,[381] és nemcsak magában a városban, hanem még inkább a parasztok között, akik tömegesen szaladnak a királynőhöz* és egész vagyonukat rendelkezésére bocsátják.

Ebben sok nevetséges szentimentalizmus van, amely keveredik a hadnagyok és a zsandárok elleni gyűlölettel; ugyanezek az emberek maguk mondják pl., hogy a közigazgatás nagyon megjavult stb., de a poroszok arról a tehetségükről, hogy meggyűlöltessék magukat, itt is megint bizonyságot tettek. Ezt 2 olyan embertől hallottam, akik nemrégiben itt voltak, s maguk is annexionisták és hannoveriak.

Ha megtehetem, e hét vagy a jövő hét végén elmegyek hozzád pár napra, vagyis péntektől vasárnap estig. Csak ne legyen megint fagy.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek.

Barátod
F. E.

* Hannoveri Mária. – *Szerk.*

143

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 febr. 21.

Kedves Engels,

Napról napra halogattam az írást, de körmömre ég a dolog. Szombaton (holnapután) egy szatócs árvereztet nálam, ha nem fizetek ki neki legalább 5 £-et.

Rendkívüli kiadásaim voltak, először 2 £ pezsgőre (kis üveg), ezt gyógyszerként írták elő Laurának, és ugyancsak 2 £ a gimnasztikai iskolára, ahová orvosi tanácsra újra el kellett küldenem és ahol előre kell fizetni.

A munkával[37] hamarosan elkészülök, és mára készen lettem volna, ha az utóbbi időben nem volnék annyira hajszolt.

A mellékelt cédulából, amelyet dr. Kugelmann küldött meg nekem (s amely tervezett utazásom esetére kellemetlen számomra), ráismerhetsz Stieber kezére.[426]

Barátod

K. M.

144

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 febr. 25.

Kedves Fred,

Hálásan köszönöm a 20 £-et.

Mellékelten dr. Kugelmann levele.[426]

Pillanatnyilag csak ezt a néhány sort írhatom neked, mert itt van a háziúr megbízottja, és vele szemben Mercadet szerepét kell játszanom Balzac komédiájából[427]. Apropó Balzac, tanácsolom, hogy olvasd el tőle „Le Chef-d'Oeuvre Inconnue"-t és „Melmoth réconcilié"-t. Két kis mesterműi, tele pompás iróniával.

Üdvözöl

K. M.

145

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 március 13.

Kedves Szerecsen,

Részben mindenféle akadályoztatások miatt nem írtam neked, részben azonban félig szándékosan, mert ki akartam várni azt a terminust, amelyre a „könyvnek"[37] készen kellene lennie, és most már remélem, hogy készen van. Tehát mikor utazol Meissner úrhoz? Én akkor szintén adok neked egy meghatalmazást, hogy legutóbbi brosúrám[185] honoráriumát felvehesd.

Apropó brosúra, a lassalleánus urak most meggyőződhettek arról, milyen igazam volt abban, amit az általános választójog hatásáról és arról mondtam, hogy milyen hatalmat adna az falun a nemességnek.[428] A lassalleánus urak *két embert sem* tudtak behozni, a két szász munkás-képviselőjelölt[429], akit megválasztottak, igen kétes, és inkább Wuttke típusának látszik. Általánosságban egyébként a választások mégis azt bizonyították, hogy Németországban még korántsem lehet azt csinálni, amit Franciaországban a választásokkal megcsinálhatnak, és ez mégiscsak jó. Meg vagyok győződve arról is, hogy Németországban minden újabb választás annál inkább a kormány ellen fog kiütni, minél inkább beleavatkozik a bürokrácia, s hogy 15 éven át a kormány javára dőljön el a választás, mint Franciaországban, az nálunk nem lehetséges.

A nemes parlament[430] persze díszes társaság. Különösebb zúgolódás nélkül, kesernyés-édes arcot vágva, még azt a pár tetves biztosítékot is, amely a porosz alkotmányban még megvolt, el fogják kótyavetyélni annak ellenében, hogy közvetve annektálják a kisállamok hatmillió lakosát, akiket de facto minden alkotmány nélkül úgyis már annektáltak és mediatizáltak.[431] Alapjában véve semmi jelentősége sincs annak, amit ezek az alakok összekontárkodnak, a filiszter mostani, Bismarckért lelkesedő hangulata közepette mégiscsak a polgári közvéleményt reprezentálják és csupán annak akaratát teljesítik. A derék polgár, úgy látszik, arra az elhatározásra jutott, hogy nem akar többé semmiféle „konfliktust". A mozgalom – mind a belső, amely szintén mégiscsak újra megindul, mind az európai – e fölött az egész szemét fölött meglehetősen hamar majd napirendre tér.

A választásokon a gazfickó Schweitzer x helyen is jelöltként lépett fel, de mindenütt megbukott. Barmenből küldtek nekem két róla szóló nyomtatványt, közülük az egyiket mellékelem, a másikat, a kisebbet később küldöm; az nincs nálam. A mellékelt nyilvánvalóan a Hatzfeldt-féle társaságtól indul ki.

Stieber megint fontoskodik a „Volkszeitung"-ban Eichhoffnak a „Hermann"-ban közölt cikkei miatt, a Koller is szerepel benne. Lásd „Hermann".[432]

Az általános választójog mérsékelt eredménye Németországban mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy a household suffrage[433] hivatalos körökben itt hirtelen olyan népszerűvé válik. Finom dolog lenne, ha ezáltal a household suffrage megvalósulna, akkor itt sok minden megváltozna és a mozgalom talpra állna.

Az üzlet itt még mindig rendkívül pang. India és Kína túl van telítve a gyárosok által bizományba küldött áruval, Stockportban 20 ezer ember sztrájkol, a rövidített munkaidő elharapózik, és ha ez a helyzet hamarosan nem változik, akkor májusra itt lesz a legszebb túltermelési válság. A *radikális* reformmozgalmat ez csak elősegítheti.

A „Diplomatic Review"[434] ezúttal nagyon jó. Az öreg Urquhart, mihelyt megint tényekhez jut, egészen kitűnő; Beust furcsa manőverei bennem azonban már gyanút keltettek. Noha a szászok (vide* von Seebach úr szerepét a krími háborúban[435]) mindig trafikáltak az oroszokkal, noha Beust a dán háború[436] idején azt a tüntetően durva táviratot küldte az oroszoknak, mégis nehéz eldöntenem, vajon az oroszok *valóban megvásárolták-e* ezt a fickót, vagy ingyen és tudtán kívül kapták meg őt. Már-már úgy látom, hogy ennek a kis szász szarházinak a határtalan hiúsága elegendő ahhoz, hogy az egész históriára magyarázatul szolgáljon – természetesen az oroszok tudni fogják, hogyan használják ki az alkalmat.

A vulgáris demokrácia tanulmányozására ezekben a napokban én...**

---

* – lásd – *Szerk.*

** *A levél vége hiányzik.* – *Szerk.*

146

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 április 2.*

Kedves Engels,

Feltettem magamban, hogy nem írok neked addig, amíg nem közölhetem, hogy a könyv[37] készen van; ez most bekövetkezett. Nem akartalak untatni sem az újbóli késedelem okaival, nevezetesen a karbunkulusokkal a hátsó felemen és a penis közelében, amelyek utolsó maradványai most száradnak le, és amelyek csak nagy fájdalmak közepette tették lehetővé, hogy ülhessek (tehát írhassak). Az *arzént nem* szedem, mert túlságosan butít és legalább arra az időre, amikor írni tudtam, a fejemnek a helyén kellett lennie.

Jövő héten magamnak kell elmennem a kézirattal Hamburgba. Meissner úr legutóbbi levelének hangneme nem tetszett nekem. Ráadásul tegnap a mellékelt iromány t kaptam Borkheimtól.[437] Minden okom megvan, hogy azt higgyem, miszerint „a kontinensen élő barát" Bucher titkos tanácsos úr. Borkheim ugyanis szileziai utazásával kapcsolatban, ahová családi ügyek miatt el akar menni, egy levelet írt neki, melyet felolvasott nekem. Bucher nyomban válaszolt neki. Így hát a „kacsa" mögött intrikát szimatolok, és személyesen kell a kést Meissner mellének szegeznem. Különben ez az alak képes lenne arra, hogy kéziratomat (számításom szerint úgy jó 25 nyomdai ív) visszatartsa és egyúttal *ne nyomassa ki*, azzal az ürüggyel, hogy „meg akarja várni" a második kötetet.[241]

Most mindenekelőtt ki kell váltanom ruhadarabjaimat és az órámat, amelyek a zálogházban lakoznak. Családomat sem hagyhatom a jelenlegi helyzetben, amikor fillér nélkül áll, a hitelezők pedig napról napra pimaszabbul lépnek fel. Végül, hogy el ne feledjem, a pénz, melyet Laura pezsgőkúrájára költhettem, minden halandó közös sorsára jutott. Most vörös borra van szüksége, s jobbra, mint amilyet én meg tudok rendelni. Íme, ez a helyzet.

„Internacionálénk" nagy győzelmet ünnepelt. A sztrájkoló párizsi bronz-

* *A kéziratban*: március 27. – *Szerk.*

munkásoknak pénzbeli támogatást szereztünk a londoni trade-unionoktól.[438] Mihelyt a munkáltatók ezt látták, meghátráltak. A dolognak nagy visszhangja volt a francia lapokban, és mi most Franciaországban elismert hatalom vagyunk.

A luxemburgi affér[439], úgy látom, megjátszott dolog Bismarck és Bonaparte között. Lehetséges, de nem valószínű, hogy az előbbi nem tudja vagy nem akarja állni a szavát. Az *orosz* beavatkozás a német viszonyokba világos, mint a nap:

1. abból, hogy a *württembergi* szerződést Poroszországgal már augusztus 13-án, az összes többi előtt megkötötték;[440]

2. Bismarcknak a lengyelekkel kapcsolatos fellépéséből.[441]

Az oroszok tevékenyebbek, mint valaha. Franciaország és Németország között megsütik a pecsenyéjüket. Ausztria önmagában eléggé elerőtlenedett. Az angol uraknak befűtenek az Egyesült Államokban.

Üdvözöl

K. M.

147

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 április 4.

Kedves Szerecsen,

Hurrá! Nem tudtam elnyomni ezt a kiáltást, amikor végre leírva láttam, hogy az első kötet[37] készen *van*, és nyomban Hamburgba akarsz menni vele. Hogy nervus rerum[442] tekintetében ne legyen hiány, mellékelten küldök neked hét fél ötfontos bankjegyet, összesen *35* £, második felüket pedig a szokásos távirat vétele után nyomban feladom. Bucher iromány miatt[437] – *biztosan* tőle való – ne bánkódj. Ez porosz rendőri fecsegés és irodalmi pletyka abból a fajtából, mint nemrég a Lengyelország miatti utazás históriája.[426] Mellékelek számodra egy cédulát Meissnerhez, hogy az én honoráriumomat* is felvehesd.

Bismarck és az oroszok szövetségéhez többé a legcsekélyebb kétség sem fér. De ilyen drágán még sohasem kellett az oroszoknak a porosz szövetséget megvásárolni; fel kellett áldozniok egész hagyományos németországi politikájukat, és ha a szokott módon ezúttal is azt képzelnék, hogy ez csak „momentán", akkor pokolian csalatkozhatnak. A német egység a jelek szerint a birodalomról való üvöltözés stb. ellenére már most úgy indul, hogy a fejére nő Bismarcknak és az összes poroszoknak. Annál gyorsabban kell nekik – nevezetesen az oroszoknak – keleten előrenyomulniok, a mostani kedvező helyzet bizonyosan nem tart sokáig. De milyen nagy pénzszűke lehet Oroszországban, és milyen nehezen mehet az ipari haladás, ha egyáltalán van ilyen, hogy a fickóknak még mindig, 11 évvel a krími háború után, nincs vasútuk Ogyesszába és Besszarábiába, pedig az most két hadsereggel felérne számukra! Ezért is úgy vélem, hogy ha az oroszoknál minden jól megy, még ebben az évben törésre kerül a dolog.

Luxemburggal a história láthatólag ugyanúgy alakul, mint Saarlouis-val és Landauval.[439] Bismarck 1866-ban bizonyára felkínálta, hogy eladja, de Louis** akkor, úgy látszik, valójában nem kapott rajta, abban a reményben,

* *V. ö. 274. old.* – *Szerk.*

** III. Napóleon. – *Szerk.*

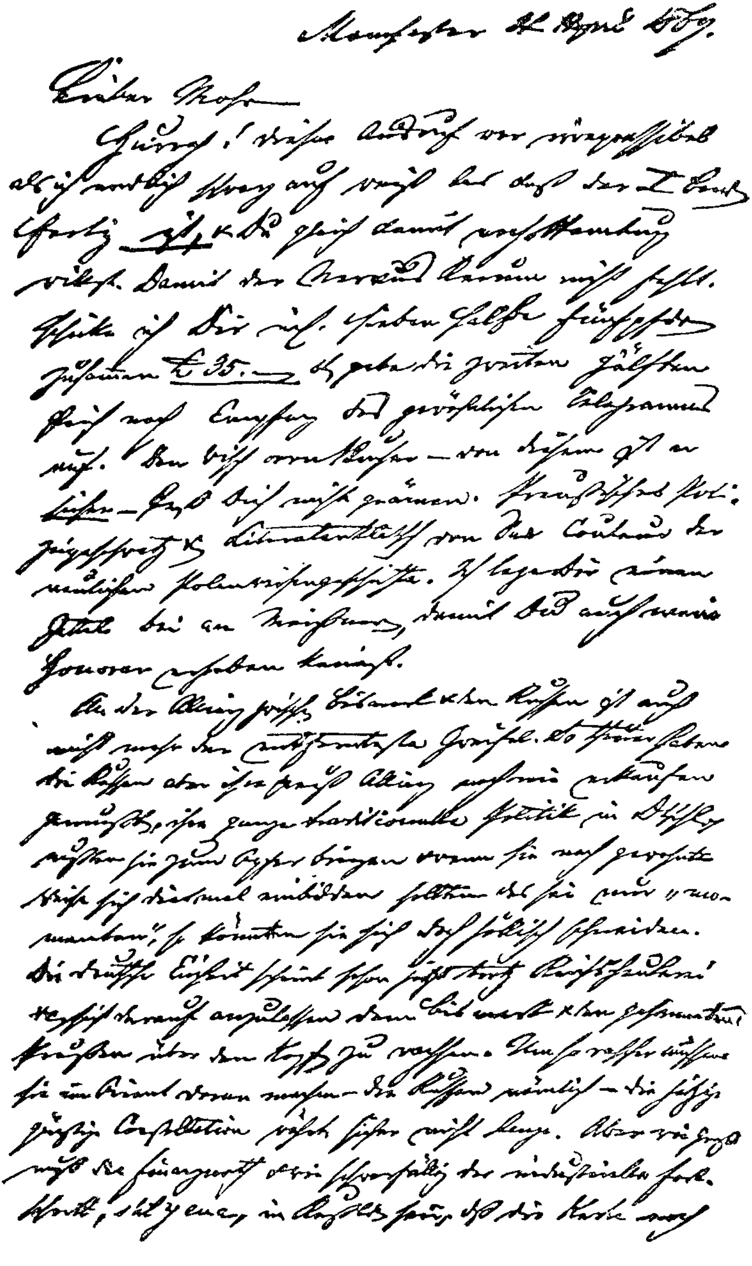

Manchester 4 April 67.

Lieber Mohr

Hurrah! dieser Ausruf war unwiderstehlich als ich endlich schwarz auf weiß las daß der I. Band fertig ist u. Du gleich damit nach Hamburg willst. Damit der nervus rerum nicht fehlt, schicke ich Dir inl. sieben halbe Fünfpfünder zusammen £35.– u. gehen die zweiten Hälften gleich nach Empfang des gewöhnlichen Telegramms ab. [illegible]

Engels 1867 április 4-én Marxhoz írt levelének első oldala

hogy később még jóval többet kap *ajándékba*. Mint *pozitív tudomásom van róla*, Bernstorff porosz követ pár nappal ezelőtt közölte a Hansa londoni követével (Geffckennel), hogy táviratot kapott, amelynek értelmében Poroszország a luxemburgi ügyben semmi körülmények között sem fog engedni. Ez ugyanaz a távirat, amelyben mint az „Owl"[443] írja, Angliát felszólították, hogy tegyen javaslatokat Hágában, és ezek állítólag azzal az eredménnyel jártak, hogy Hollandia visszalépett az ügylettől. A dolog úgy áll, hogy Bismarck a jelenlegi helyzetben semmiképpen sem engedheti meg a franciáknak, hogy német területet annektáljanak, mert ezzel nevetségessé tenné összes szerzeményeit. Ráadásul a vén szamár Vilmos* szintén kijelentette már egyszer, hogy *„egyetlen* német falut sem" és személyesen el van kötelezve. Ámde egyáltalán nem biztos, hogy mégsem ütik nyélbe az üzletet; a „Kölnische Zeitung" valósággal torkaszakadtából ordítja, olyan gyalázatosan, mint még soha, hogy Luxemburg miatt nem szabad háborút kezdeni, és *nincs* is semmi jogunk rá, Luxemburg többé nem számítható Németországhoz stb.

Bismarck nem Faust ugyan, de mégis megvan a maga *Wagenerje*.[444] Őrülten nevetséges az a mód, ahogyan ez a szegény mihaszna az ő urát és mesterét a maga Wagner-nyelvére lefordítja. A minap Bism ismét egy lóhasonlatot használt, és Wagener, hogy ebben is utánozza, egyik beszédének végén így kiáltott: Uraim, ne lovagoljunk többé a vesszőparipánkon, hanem *hágjunk fel a nemes telivér Germániára!* Montez mademoiselle, mondták a párizsiak a terror idején.[445]

Karbunkulusaid remélhetőleg most nagyjából meggyógyultak, és az utazás hozzá fog járulni ahhoz, hogy teljesen eltűnjenek. Ezen a nyáron véget *kell* vetned ennek a nyavalyának.

Szívélyes üdvözlet a hölgyeknek és Lafargue-nak.

Barátod
F. E.

* I. Vilmos. – *Szerk.*

148

Marx Engelshez

Manchesterbe

Hamburg, 1867 április 13.

Kedves Fred,

Tegnap délben 12 órakor érkeztem ide. A hajó szerdán reggel 8 órakor indult Londonból. Ebből kiolvashatod a tengeri utazás egész históriáját. Fölöttébb veszett idő és vihar. Amellett én a hosszas bezárkózás után olyan fenemód jól éreztem magam, hogy 500 disznó se jobban.[446] Hosszú időre a dolog mégis unalmas lett volna, jobbra-balra a sok beteg és tántorgó csőcselékkel, ha egy bizonyos nucleus* nem állta volna a sarat. Ez egy igen „vegyes" mag volt, nevezetesen egy német hajóskapitány, aki arcra nagyon hasonlít hozzád, de kis termetű, sok volt benne a te humorodból is, és ugyanolyan jóindulatú-frivol szemvillanása; egy londoni marhakereskedő, valódi John Bull[394], minden tekintetben barom; egy német órás Londonból, kedves fiú; egy német Texasból; és a fő személyiség, egy német, aki tizenöt éve kószál Peru keleti részén, egy olyan vidéken, amelyet csak rövid ideje térképeztek fel, s ahol többek között még derekasan eszik az emberhúst. Bolondos, tetterős és vidám fickó. Igen értékes gyűjteményt hozott magával kőbaltákból stb., amelyek rászolgáltak arra, hogy a „barlangokban" megtalálják őket. Függelékül egy nőszemély (a többi hölgy mind tengeribetegen és rókázva a női kabinban maradt), vén csataló, fogatlan szájjal, választékos hannoveri tájszólással, egy ősidőbeli hannoveri miniszter, von Baer vagy efféle lánya, most régóta az emberiség jobbítója, pietista, aki a munkások helyzetével törődik, ismeretségben van Jules Simonnal, és telve lelki szépségekkel, amelyekkel a mi baromi barátunkat halálra untatta. Well!** Csütörtökön este, amikor a vihar a legkomiszabb volt, annyira, hogy az összes asztalok és székek táncot jártak, kis társaságban iddogáltunk, miközben a vén kanca egy kanapén feküdt, amelyről a hajó himbálódzása időnként — hogy egy kissé felrázza — a kabin közepére, a padlóra lódította. Mi tar-

* — mag — *Szerk.*

** — *Jól van! Hát jól!* — *Szerk.*

totta itt ilyen súlyosbító körülmények között ezt a szépséget? Miért nem vonult el a női szakaszba? A mi német vademberünk igazi kedvteléssel mesélt a vadak mindenféle szexuális disznóságairól. Íme, ez bilincselte le az érzékeny, tiszta, finom hölgyet. Egy példa: vendégként tartózkodott egy indiánkunyhóban, ahol az asszony éppen aznap szült. A méhlepényt megsütötték, és – a vendégbarátság legmagasabb fokú kifejezéseként – neki is adtak egy darabot, hogy velük együtt élvezze a csemegét!

Nyomban megérkezésünk után elmentem Meissnerhez. Alkalmazottja azt mondta nekem, hogy 3 óra (délután) előtt nem jön vissza. Otthagytam a névjegyemet és Meissner urat meghívtam ebédre. Eljött, de másodmagával, és azt akarta, hogy menjek vele, mert a felesége várja. Ezt elutasítottam, de megállapodtunk, hogy este 7 órakor felkeres engem. Mellesleg elmondta, hogy Strohn valószínűleg még Hamburgban van. Elmentem hát Strohn fivéréhez*. Emberünk éppen aznap reggel Párizsba utazott. Este tehát eljött Meissner. Kedves fickó, jóllehet kissé szászos, mint neve is sejteti. Rövid tárgyalás után all right**. A kéziratot rögtön elvitte kiadóhivatalába és eltette a széfbe. A nyomtatást néhány napon belül megkezdi és gyorsan fog vele haladni. Utána iddogáltunk és kifejezte nagyfokú „elragadtatását", hogy becses ismeretségemre szert tehetett. Most azt akarja, hogy a könyv *három kötetben* jelenjen meg. Ellenzi ugyanis, hogy amint terveztem, az utolsó könyvet (*a történelmi-irodalmi részt*[234]) tömörítsem. Azt mondja, hogy könyvkereskedelmi szempontból és az „átlag" olvasóközönséget figyelembe véve, számítását leginkább éppen erre a részre építi. Megmondtam neki, hogy ebben a tekintetben a rendelkezésére állok.

Mindenesetre, *nekünk* Meissner személyében olyan emberünk van, aki teljesen rendelkezésünkre áll; mélyen megveti az egész csibész irodalmár bandát. Bölcsebbnek találtam, hogy a te kis számládat még ne prezentáljam.*** A legkellemesebb meglepetéseket hagyjuk mindig a végére.

Most pedig adio°, öreg fiú.

K. Marxod

Szívélyes üdvözletem Mrs. Burnsnek!

---

* Eugen Strohn. – *Szerk.*

** – minden rendben – *Szerk.*

*** *V. ö. 274. old.* – *Szerk.*

° – isten veled, ég veled – *Szerk.*

149

Marx Engelshez

Manchesterbe

Hannover, 1867 április 24.

Kedves Fred,

Egy hete, hogy dr. Kugelmann vendégeként itt tartózkodom. Ugyanis kénytelen voltam a nyomdai munkák miatt Hamburgban vagy Hamburg közelében maradni. A helyzet a következőképpen áll. Meissner, aki 4–5 héten belül el akar készülni a dologgal[37], nem nyomathatja Hamburgban, mert ott sem a nyomdászok létszáma, sem a korrektorok képzettsége nem kielégítő. Ezért Otto Wigandnál nyomatja (jobban mondva a fiánál*, minthogy az öreg hetvenkedő kutya már csak névlegesen részes az üzletben). Ma egy hete elküldte a kéziratot Lipcsébe. Most azt kívánja, *legyek kéznél*, hogy revideáljam az első két nyomdai ívet, és *egyidejűleg eldöntsem*, „**lehetséges**"-e a nyomtatás gyorsítása *az én egyszeri revíziómmal*. Ebben az esetben az egész história négy-öt hét alatt készen lenne. Most azonban közbejött a nagyhét. Ifj. Wigand megírta Meissnernek, hogy csak e hét végén tud hozzákezdeni. Kugelmann sürgető meghívására tehát a közbenső időre idejöttem (ami anyagi okokból is jobb). Mielőtt most az „itteni"dolgokról beszélnék, el ne felejtsem: Meissner azt akarja, és az én közvetítésemmel felkér rá, hogy írj egy *figyelmeztetést Oroszország ellen*, mind a németek, mind a franciák érdekében. Ha vállalod, gyorsan meg akarja kapni. Szívesebben veszi azonban, ha inkább *több*, mint kevesebb ívet írsz, minthogy az egészen kicsiny brosúrák könyvkereskedelmileg nem kelendőek. A feltételeket a kézirat elküldésekor megírhatod neki, minthogy, mint mondotta, ebben a kérdésben nem lesz nézeteltérés köztetek. „Teljesen szabadjára" ereszthetted magad, mert Meissner egyáltalán nem tart szükségesnek semmi óvatosságot.

Tehát Hannoverről.

Kugelmann igen jelentékeny orvos a szakterületén, nevezetesen mint nőgyógyász. Virchow és a többi tekintélyek (köztük egy bizonyos berlini

* Hugo Wigand. – *Szerk.*

Meyer), korábban v. Siebold Göttingenből, és megőrülése előtt Semmelweis Bécsből leveleznek, illetve leveleztek vele. Ha itt egy nehezebb eset adódik ezen a szakterületen, mindig meghívják konzultánsnak. A szakmai irigység és a helyi ostobaság jellemzésére elmondta nekem, hogy őt itt először kigolyózták, azaz nem vették be az orvostársaságba azzal, hogy a „nőgyógyászat erkölcstelen disznóság". K-nak a technikához is sok tehetsége van. Egy csomó új *műszert* talált fel e szakterület számára.

K másodszor fanatikus (és számomra vesztfáliai módra túlságosan csodáló) híve a mi tanításunknak és kettőnk személyének. Kelletlenül hat rám olykor a lelkesedése, amely ellentmond orvosként hideg lényének. De *értő*, és *tetőtől talpig derék*, nem latolgat és áldozatkész, s ami a fő, *meggyőződéses* ember. Van egy csinos kis felesége és egy 8 éves aranyos kislánya. Sokkal jobb gyűjteménye van a mi munkáinkból, mint kettőnknek együttvéve. Itt viszontláttam a „Szent család"-ot is, amelyet nekem ajándékozott, és amelyből egy példányt el fog küldeni neked. Kellemesen meglepett, amikor úgy találtam, hogy nem kell szégyellnünk ezt a munkánkat, bár a Feuerbach-kultusz most igen humoros hatást tesz az emberre. A nép, és a fővárosban, Hannoverban még a burzsoázia is végletesen *poroszellenes* (hasonlóképpen *Kurhessenben*) és érzületét minden alkalommal kinyilvánítja. Nyíltan kimondják, hogy *a franciák után* vágyakoznak. Amikor megjegyzik nekik, hogy ez hazafiatlan dolog, így felelnek: „A poroszok pontosan ugyanezt tették. Amikor itt átvonultak, a tisztekkel az élen azzal kérkedtek, hogy – szükség esetén – francia segítséget kapnak." Wehner apjának itt nagy tekintélye van, welfnek[447] is tartják. Bismarck tegnap elküldte hozzám egyik satrapáját, Warnebold ügyvédet (ez *köztünk maradjon*). Engem és „az én nagy tehetségemet a német nép érdekében óhajtja felhasználni". Von Bennigsen „mür"* holnap látogatásával fog megtisztelni.

Rólunk kettőnkről egészen más a vélemény Németországban, kivált a „művelt" hivatalnokréteg körében, mint ahogyan mi tudjuk. Így pl. meglátogatott Merkel, az itteni statisztikai hivatal vezetője, és elmondta, hogy évek során át hiába tanulmányozta a pénzforgalom problémáját, én pedig azonnal egyszer s mindenkorra tisztáztam a kérdést. „Az Ön dioszkurjáról[448], Engelsről" – mondta nekem – „berlini kollégám, Engel, a minap a királyi család előtt elismerően szólt." Ezek lappáliák, de fontosak számunkra. Erre a hivatalnokrétegre nagyobb a befolyásunk, mint az iparoslegényekre.

Meghívást kaptam az „européerek" társaságába is. Így nevezik itt a poroszellenes, északnémet nemzeti-egyletieket[228]. Szamarak!

* – „engem" (tájszólásban) – *Szerk.*

Meghívott továbbá az itteni vasútigazgatóság főnöke (fő-főnöke, mondja Stieber[449]). Odamentem, jó bóléja volt, „bejeistert"* felesége, és távozásomkor köszönetet mondott nekem „a nagy megtiszteltetésért".

Le kell rónom egy becsületbeli adósságomat – *10 £-et* – Mr. Wheelernek, Tanácsunk tagjának és a „Birodalmi Biztosító Társaság" igazgatójának. Nagyon lekötelezne, ha a pénzt „*G. Wheeler*, Esq., 27, Gresham Street, *E. C. Private*" (London) címre megbízásomból elküldenéd neki. Nagyon tartok attól is, hogy családom Londonban „in profundis"**. Ez annál fájdalmasabb nekem, minthogy május 1-én van szegény jó Jennyke születésnapja. Kivetettem a hálómat, hogy pénzt kerítsek. Meg kell várnom az eredményt.

Kiválóan rendbejöttem. A régi bajnak nyoma sincs. Tetejében, a nehéz körülmények ellenére, jó hangulatban vagyok, májrohamok nélkül.

Írj *postafordultával* (cím: Dr. Kugelmann, Hannover) néhány sort. Üdvözlöm Mrs. Burnst.

Szerecsened

Freiligrath a nyilvános koldulásával lejáratja magát Németországban.[450] Meissner azt mondja, hogy Észak-Németországban senki nem emlékszik már Freiligrathra.

* – „lelkesült" (tájszólásban) – *Szerk.*

** – „mélységben", „nagy szorultságban van" – *Szerk.*

150

Engels Marxhoz

Hannoverba

Manchester, 1867 április 27.

Kedves Szerecsen,

Mindkét leveledet – az utóbbit tegnap délután – megkaptam, és az elsőre már régen válaszoltam volna neked, ha tudtam volna hová írjak. Először az üzletről. Feleségednek, akitől ma reggel kaptam levelet, küldök 10 £-et, hasonlóképpen mindjárt a jövő hónap elején elküldöm Wheelernek a másik 10 £-et. Ez ebben a vonatkozásban némileg meg fog nyugtatni téged, a jövőt illetően annak alapján, amit írsz, szerencsére végre szintén örvendetes kilátás nyílik. Mindig úgy éreztem, mintha ez az átkozott könyv[37], amelyet oly sokáig hordtál ki, volna az alapvető oka minden balszerencsédnek, melyből sohasem kerülsz és kerülhetsz ki, amíg azt le nem ráztad. Ez az örökké bevégzetlen dolog testileg, lelkileg és anyagilag a földhöz vert, és nagyon jól meg tudom érteni, hogy most, miután leráztad ezt a lidércnyomást, egészen más embernek érzed magad, annál is inkább, mert a világ, mihelyt most végre ismét szétnézel benne, sem nyújt már olyan bús képet, mint azelőtt. Kivált, ha olyan remek kiadója van az embernek, amilyennek Meissner tűnik. Egyébként attól tartok, hogy a nyomtatás gyorsítását nem lehet másképp nyélbe ütni, csak ha te magad az egész idő alatt a közelben, vagyis a kontinensen maradsz, mert erre a célra Hollandia is még elég közel lenne. Nem hiszem, hogy a te könyvedhez elegendő a lipcsei korrektorok tudása. Az én brosúrámat[185] Meissner szintén Wigandnál nyomatta, és micsoda tücsköt-bogarat korrigáltak bele a piszkok. Meg vagyok győződve arról, hogy a könyv mindjárt a megjelenésekor nagy hatást fog gyakorolni, de igen szükséges lesz, hogy a tudós polgárok és hivatalnokok lelkesedését valamelyest serkentsük, és ne riadjunk vissza a kis mesterkedésektől. Ennek érdekében *a megjelenés után* Hannoverból lehet tenni egyet-mást, és Siebel barátunk is, aki ezekben a napokban tér vissza Madeiráról, mégpedig Anglián át, egészségesen és vidáman – mint írja –, előnyösen mozgósítható lesz. Ez szükséges az irodalmár bandával szemben, hiszen annak velünk szembeni mélységes gyűlöletéről elegendő bizonyítékunk van. És azután vastag,

tudományos könyvek ilyen megtámogatás nélkül mégiscsak lassan hatnak, de azzal együtt – confer* „A homályos Hérakleitosz" stb. – „gyújtani" fog.[151] Ezúttal azonban annál biztosabban és szorgosabban kell ezt csinálni, mert *anyagi* eredményekről is van szó. Akkor Meissner szívesen vállalkozik majd összegyűjtött írásaid kiadására, ez pedig megint pénzt, továbbá újabb irodalmi sikert is fog hozni. A „Neue Rheinische Zeitung"-ban megjelent dolgok, a „Brumaire 18-a" stb. most szerfelett imponálni fognak a filiszternek, és ha ezen a bázison újra némi teret hódítunk, akkor hamarosan akadnak majd különféle más jövedelmező vállalkozások is. Ennek az egész fordulatnak határtalanul örülök, először önmagáért, másodszor különösen miattad és feleséged miatt, harmadszor azért, mert valóban ideje, hogy mindez jobbra forduljon. Két év múlva lejár a disznó Gottfrieddal** kötött szerződésem, és ahogyan itt a dolgok mennek, aligha kívánja majd bármelyikünk meghosszabbítani; sőt, az sem lehetetlen, hogy hamarabb sor kerül a szétválásra. Ha ez megtörténik, akkor *teljesen szakítanom* kell a kereskedelemmel; mert ha most még egy saját vállalkozásba kezdenék, ez azt jelentené, hogy 5-6 évet szörnyen robotolok érdemleges eredmény nélkül, és azután még 5-6 évet robotolok, hogy az első öt év termését betakarítsam. Ebbe azonban tönkremennék. A leghőbb vágyam, hogy megszabaduljak ettől az ocsmány kereskedelemtől, amely elrabolja az időmet és ezzel tökéletesen demoralizál. Ameddig ezzel foglalkozom, semmire sem vagyok képes, különösen amióta főnök vagyok, azóta sokkal rosszabb a helyzet a nagyobb felelősség miatt. Ha nem volna szükség a nagyobb jövedelemre, valóban szívesebben lennék újra alkalmazott. Mindenesetre kereskedői életem néhány év múlva véget ér, és akkor a bevételek is nagyon, nagyon sokkal gyérebben fognak folydogálni, és mindig az járt a fejemben, hogy akkor hogyan fogjuk ezt veled megoldani. Ha azonban úgy megy a dolog, ahogyan most ígérkezik, akkor ez is elrendeződik majd, még ha nem is jön közbe a forradalom és nem vet véget az összes financiális terveknek. Ha azonban ez nem történik meg, akkor fenntartom magamnak a jogot, hogy szabadulásomra nagy mulatságot szerezzek magamnak és egy vidám könyvet írjak ezzel a címmel: *Az angol burzsoázia szenvedései és örömei.*

Meissner javaslatát nem tudom elfogadni.*** *Egypár ívet* gyorsan össze lehetne csapni, de nagyobb valami, 6-10 ív, több munkát követelne és *lekésne* a mostani harci lármáról. Olyasféle szemetet, mint Vogt „Tanul-

* – vesd össze – *Szerk.*

** Gottfried Ermen. – *Szerk.*

*** *V. ö. 284. old.* – *Szerk.*

mányai"[452], mégsem csaphatok össze. Azonkívül a dolgot többé-kevésbé pártkiáltványnak tartanák, és ezért előbb meg kellene tanácskoznunk. Régóta forgatom azonban a fejemben, hogy írok valamit az oroszok ellen, és ha az események erre alkalmat adnak, nyomban hozzáfogok és akkor írok Meissnernek. Csupán még az kérdéses számomra, hogy a „nemzetiségi elvet"[453] vagy a „keleti kérdést" állítsam-e előtérbe.

Vártam, hogy Bismarck kopogtatni fog nálad, ha nem is számítottam erre a sietségre.* Jellemző a fickó gondolkodásmódjára és látókörére, hogy minden embert magából kiindulva ítél meg. A burzsoázia méltán csodálhatja napjaink nagy embereit: önmaga visszatükröződését látja bennük. Mindazok a tulajdonságok, amelyekkel Bonaparte és Bismarck sikereket értek el, kereskedői tulajdonságok: egy meghatározott cél követése kivárás és kísérletezés útján, amíg el nem jön a kellő pillanat; a mindig nyitott hátsó ajtók diplomáciája; az egyezkedés és az alkudozás; az inzultusok lenyelése, ha érdekük úgy kívánja; a „ne soyons pas larrons"**, egyszóval mindenütt a kereskedő. Gottfried Ermen a maga módján éppoly nagy államférfi, mint Bismarck, és ha az ember figyelemmel kíséri ezeknek a nagy férfiaknak a fortélyait, akkor egyre a manchesteri tőzsde jut eszébe. Bismarck így gondolkozik: ha továbbra is kopogtatok Marxnál, egyszer végül mégiscsak megtalálom a kellő pillanatot, és akkor mégis összehozunk egy kis üzletet. Tisztára Gottfried Ermen.

Nem gondoltam volna, hogy ott *ilyen* erős a poroszgyűlölet. De hogyan fér ez össze a választások eredményével? Hiszen a Nemzeti Egylet[228] szamarainak felét megválasztották, Kurhessenben pedig egy kivételével valamennyit.

Vogt leközöltette életnagyságú képét a „Gartenlaubé"-ban.[454] Az utóbbi években még disznóbb módon meghízott és jól néz ki.

A trieri Simon*** a „Demokratische Studien"-ben, amely a minap a kezembe került, teljesen naiv módon egész oldalakat írt ki „A Pó és a Rajná"-ból, nem is sejtve, hogy milyen mérgezett forrásból merített![455] Ugyanígy az a hadnagy, aki az „*Unsere Zeit*"-ban[456] a katonai cikkeket írja, „Poroszország fegyverben" című írásában jócskán lemásolta az én brosúrámat, természetesen szintén a forrás megjelölése nélkül.

Rüstow erőnek erejével porosz tábornok akar lenni, mintha az olyan könnyen menne, mint Garibaldinál. A háborúról írt csapnivalóan rossz és

* *V. ö. 285. old.* – *Szerk.*

** – „ne legyünk tolvajok" – *Szerk.*

*** Ludwig Simon. – *Szerk.*

pongyola könyvében[457] in optima forma* *csúszik-mászik* Hódító Vilmos és a herceg** előtt. *Ezért* költözik Berlinbe.

A napokban láttam Ernest Jonest, négy helyről fordultak hozzá – köztük Manchesterből –, hogy jelöltesse magát az új választójogi törvény[433] alapján. Szörnyen szidja az itteni munkásokat, és bármilyen összegben fogad a poroszokra a franciákkal szemben. Remélem, hogy erre az ocsmány háborúra nem kerül sor, nem látom be, hogy valami jó adódhatna belőle. Egy francia forradalom eleve adott hódítási kötelezettséggel nagyon undorító lenne, szinte úgy tűnik, hogy Bonaparte kész a legcsekélyebbel is megelégedni, de meg kell várnunk, hogy vajon a seregek ura, a szép Vilmos***, hajlandó-e akár ezt a csekélységet is átengedni neki?

Ismeretlenül szívélyesen üdvözlöm dr. Kugelmannt és köszönöm a „Szent család"-ot°.

Barátod
F. E.

* – a legjobb formában, annak rendje-módja szerint – *Szerk.*
** I. Vilmos és Frigyes Károly. – *Szerk.*
*** I. Vilmos. – *Szerk.*
° *V. ö. 285. old.* – *Szerk.*

151

Marx Engelshez

Manchesterbe

Hannover, 1867 május 7.

Kedves Fred,

Először is hálásan köszönöm közbelépésedet a legsürgetőbb casus delictiben*, azután a kimerítő levelet.

Először az üzletről. Az átkozott Wigand csak április 29-én fogott hozzá a szedéshez, úgyhogy az első ívet tegnapelőtt, a születésnapomon kaptam meg revízióra. Post tot pericula!** A sajtóhibák viszonylag jelentéktelenek voltak. Az egész nyomást itt kivárni lehetetlen. Először is attól félek, hogy a könyv sokkal vastagabb lesz, mint számítottam. Másodszor, nem kapok vissza kéziratot, tehát számos idézet miatt, nevezetesen amelyekben számok és görög szövegek fordulnak elő, szükségem van arra, hogy kéznél legyen az otthoni kézirat, és dr. Kugelmannt sem terhelhetem túl hosszú beszállásolással. Végül Meissner legkésőbb ősz végére kéri a második kötetet. A robotoláshoz tehát, amint lehet, hozzá kell kezdeni, mivel kivált a hitelről és a földtulajdonról szóló fejezethez a kézirat megszerkesztése óta sok új anyag jelent meg. A télen be kell fejeznem a harmadik kötetet, úgy, hogy jövő tavaszig az egész opust letudjam. Természetesen egészen másképp megy az írás, mihelyt a már letudott rész kiszedett ívei à fur et mesure*** beérkeznek, a könyvkiadó pedig hajtja az embert.

Eközben nem töltöttem itt haszontalanul az időt. Mindenfelé leveleket írtam, és a legtöbb német újságban előzetes hírek jelentek meg.

Remélem és szilárdan bízom benne, hogy egy év leforgása alatt annyira befutott ember leszek, hogy gyökeresen megjavíthatom anyagi viszonyaimat és végre ismét meg tudok állni a magam lábán. Nélküled sohasem tudtam volna ezt a művet befejezni, és biztosítlak, mindig lidércnyomásként nehezedett a lelkiismeretemre az, hogy pompás erődet főleg miattam kereskede-

---

* – bűnesetben – *Szerk.*

** Annyi veszély után![458] – *Szerk.*

*** – fokozatosan – *Szerk.*

lemben pazarlod el és rozsdásodni hagyod, és ráadásul még velem együtt át kell élned az én összes kis nyomorúságaimat. Másfelől nem titkolhatom el magam elől, hogy még előttem áll egy év megpróbáltatás. Olyan lépést tettem, amitől sok függ, nevezetesen ettől függ, hogy az egyetlen helyről, ahonnan ez lehetséges, rendelkezésemre bocsátanak-e néhány 100 £-et. Meglehetős kilátás van pozitív eredményre, mégis körülbelül 6 hétig bizonytalanságban maradok. Előbb nem kapok határozott választ. Amitől – a bizonytalanságról nem szólva – legjobban félek, az a Londonba való visszatérés, ami 6–8 napon belül mégis szükségessé válik. Ott jelentős adósságaim vannak, és a manicheusok* „sürgetően" várják visszatérésemet. Azután ismét a családi nyomorúság, a belső kollíziók, a hajsza, ahelyett, hogy frissen és zavartalanul munkához láthatnék.

Dr. Kugelmann és felesége a lehető legkedvesebbek hozzám és úgyszólván lesik minden kívánságomat, hogy teljesíthessék. Kitűnő emberek. Valóban nem hagynak időt nekem, hogy „saját énem sötét útjait" fürkésszem. Apropó. A Bismarck-féle ügyet teljesen titokban kell tartanod.** Megígértem, hogy senkinek, Kugelmann-nak sem beszélek róla. Az utóbbit tartottam is. De az ígéretet természetesen azzal a reservatio mentalisszal*** tettem, hogy te kivétel leszel.

Csodálkozol, hogy az itteni poroszgyűlölet mellett a nemzeti liberálisok[459] (vagy, ahogy Kugelmann nevezi őket, *az európéerek*) úgy befutottak a választásokon.° A dolog nagyon egyszerű. Az összes nagyobb városokban megbuktak, a kisebb helységekben viszont a gothai idők óta fennálló szervezetük révén győzelmet arattak.[460] Egyáltalán, ezek az alakok mutatják, milyen fontos a pártszervezet. Az eddig elmondottak Hannoverra vonatkoznak. Kurhessenben korlátlan hatást gyakorolt a porosz megfélemlítés, amelyet a nemzeti-egyletiek[228] ordítozása támogatott. Eközben a poroszok itt egészen perzsa módra garázdálkodnak. A lakosságot ugyan nem tudják áttelepíteni keleti tartományaikba, de megteszik a hivatalnokokkal a vasúti kalauzokig bezárólag, és a tisztekkel. Még a levélhordóknak, ezeknek a szegény ördögöknek is Pomerániába kell költözniök. Eközben a brémai vasútvonalon mindennap láthatod a szerelvényeket hesseniekkel, hannoveriakkal stb., akik kivándorolnak az Egyesült Államokba. Mióta a derék Németország

* – türelmetlen hitelezők (a német diákzsargonban; eredetileg keresztény szekta a III. évszázadban) – *Szerk.*

** *V. ö. 285., 289. old.* – *Szerk.*

*** – hallgatólagos (értelmi) fenntartással – *Szerk.*

° *V. ö. 289. old.* – *Szerk.*

fennáll, még sohasem küldte minden részéből embereknek ilyen kusza tömegét az Atlanti-óceánon túlra. Az egyik az adóktól akar menekülni, a másik a katonai szolgálati kötelezettségtől, a harmadik a politikai állapotok miatt, valamennyien pedig a katonai önkényuralom és a fenyegető háborús vihar elől.

Nagyon mulatok az itteni (porosz érzelmű) burzsoákon. Háborút akarnak, de *azonnal*. Az üzlet, mondják ők, nem tudja tovább elviselni ezt a bizonytalanságot, és honnan az ördögből teremtsék elő az adókat az elhúzódó üzleti pangás mellett? Egyébként aligha tudod elképzelni, hogy a legutóbbi háború és az adók milyen nyomással nehezedtek a falusi lakosságra Poroszországban. Itt, a porosz-vesztfáliai szomszédságban pl. valódi írországi állapotok uralkodnak.

Mellékesen, egypár nappal ezelőtt az itteni részvénytársasági öntöde (főleg víz- és gázcsöveket gyárt) igazgatója körülvezetett az üzemben. Egészben véve nagyon jól van megszervezve, és sok egészen modern berendezést használnak. Másfelől viszont (a részletekben) még sok helyütt kézzel dolgoznak ott, ahol az angolok és a skótok automatikus gépi berendezést használnak. Ugyanezzel az igazgatóval elmentem abba az üzembe, amelyben a Hermann-oszlopot készítik.[461] A mű éppen olyan lassan készül el, mint Németország. A Hermann-fej olyan óriási, hogy mellette az emberek gyermekeknek látszanak, arcáról buta becsületesség rí le, pedig Arminius úr elsősorban diplomata volt. A vesztfáliai jóravalóság neki csupán egy igen agyafúrt fej álarcául szolgált. Véletlenül, a történelmi források Grimm-féle kiadásában[462], amelyet ismersz, Arminius urat, kevéssel mielőtt Londonból elutaztam, újra megismerhettem.

Bizonyára emlékszel J. Meyerre (Bielefeldből), aki a Stirnerről stb. szóló kéziratunkat nem nyomatta ki, és az ifjú Kriegét a nyakunkra küldte?[463] Néhány hónappal ezelőtt Varsóban, ahol üzleti ügyek miatt tartózkodott, kiugrott az ablakon és a nyakát törte.

Miquel barátunk, aki oly készségesen kijelentette, hogy a szabadságot hajlandó feláldozni az egységért, mint hírlik, magas posztokra spekulál. Nézetem szerint a jó ember elszámítja magát. Ha nem dobta volna oda magát olyan feltétlen fanatizmussal Bismarcknak, akkor jó borravalót kaphatna. De most! Minek? Az északnémet parlamentben elhangzott felszólalása miatt[464] annyira gyűlölik, hogy úgy hozzá van láncolva a poroszokhoz, mint az egyik gályarab a másikhoz. És a poroszok tudvalevően nem szeretik a „haszontalan" és fölösleges kiadásokat. Nemrégiben a Bismarck-féle újság, a disznó Brass „Norddeutsche Allgemeine"-je ezekről a nemzeti-egyletiekről egy igen elmés cikket közölt, amelyben azt írja, hogy még a

de mortuis nil nisi bene* mondást sem követheti. A lap művészies gyönyörrel kiosztott rúgásokkal menesztette Bismarck északnémet szövetségbeli nemzeti egyleti szolgáit.

Ami a háborút illeti, teljesen egyetértek véleményeddel. *Most* csak káros lehet. A háború elnapolása, akár csak egy évvel, nekünk aranyat érne. Egyfelől ebben az esetben Bonaparte és Hódító Vilmos** szükségképpen lejáratják magukat. Az ellenzék Poroszországban ismét feléled (egyetlen orgánuma most a Jacoby által alapított „Die Zukunft"[465] Berlinben), és Franciaországban sor kerülhet eseményekre. Az üzlet egyre rosszabbul áll, és a kontinensen uralkodó ínséget akkor már nem lehet sem teuton, sem gall frázisokkal túlkiabálni.

Nézetem szerint a háború elodázását *kizárólag* Derby kormányának köszönhetjük. Ez a kormány oroszellenes, és Oroszország nem meri megadni a jelet, amíg nem biztos Angliában. Gladstone, a fráziscséplő (aki teljesen Lady Palmerston, Shaftesbury és Lord Cowper befolyása alatt áll), valamint Bright, hogy Russellről meg ne feledkezzek, biztosítékokat nyújtanának neki Anglia kellő hangulatára. Derbyt 1859-ben is el kellett távolítani ahhoz, hogy az itáliai színjátékot előadhassák. Bismarck az északnémet parlamentben arra kényszerült, hogy a legbrutálisabban odadobja a kesztyűt a lengyeleknek,[441] és ezzel testestül-lelkestül elkötelezze magát a cárnak***.

A porosz hadseregben a jobb tisztek között nagy a bizalmatlanság az oroszokkal szemben, ahogy személyesen tapasztaltam itt von Bölzig kapitánynál (a gárdaezred tisztje, kadétiskolában nevelkedett, porosz királyi, de kedves fickó). „Nem értem Bismarck viselkedését Észak-Schleswigben. Csak az oroszoknak", ezt magától mondta, „áll érdekükben, hogy tovább feszült viszonyban legyünk Dániával." Azonkívül IV. Frigyes Vilmost „sötét alaknak" nevezte, aki Németországot fél évszázadra Oroszország cselédjévé tette. Az orosz tisztek szerinte „szarháziak", a hadsereg a gárdaezredek kivételével mit sem ér, Ausztria egymaga képes arra, hogy az orosz hadsereggel megbirkózzék stb. Én még sok bolhát ültettem a fülébe a moszkovitákat illetően.

Most pedig adio°. Legszívélyesebb üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Tout à vous°°.

Szerecsened

* – halottakról vagy jót, vagy semmit – *Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

*** II. Sándor. – *Szerk.*

° – isten veled, ég veled – *Szerk.*

°° – Igaz híve (egészen az Öné) – *Szerk.*

152

Marx Engelshez

Manchesterbe

Manchester [,1867 május 22. körül].
86, Mornington Str.

Kedves Fred,

Vasárnap* megérkeztem Londonba. Ma idejöttem.[466] De:

Figyelmeztetés: Velem van egy bizonyos H. Meyer St. Louisból, akit a vasúti büfében hagytam, s most éppen megyek, hogy elhozzam és itt a közelben, a „*Star*"-ban elhelyezzem.

Weydemeyer utolsó bajtársa volt, annak haláláig, feleségét (Weydemeyer feleségét), aki szintén halálos beteg volt, elvitte St. Louisból a barátaihoz és támogatta. Jacobi (New York) ajánlásával érkezett hozzám.

Ez a Meyer, útban Németországba, *csak azért jött el Angliába, hogy kettőnket meglátogasson*. Tegnap érkezett. Én nem voltam otthon. Feleségem elmondta neki, hogy én ma hozzád utazom Manchesterbe.

Ezek az utalások eléggé megmagyarázhatják neked, hogyan történt, hogy ő velem ideutazott. Csak két napig marad itt. Először kellemetlen volt számomra. De tekintettel Weydemeyerékre! Derék, tisztességes fickó ez a Meyer. Ám lassú az eszejárása és kissé unalmas.

Üdvözöl

Szerecsened

* Május 19-én. – *Szerk.*

153

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 június 3.

Kedves Fred,

Wigand mellékelt cédulájából megtudod, hogy miért nem küldöm el neked a 10. és a 11. ívet, és egyáltalán a további korrektúrát.

Viszont megkapod az első 5 szemleívet, amelyek befutottak hozzám. Mintegy 8–10 napra magadnál tarthatod, akkor azonban részletesen közölnöd kell velem a véleményedet arra vonatkozóan, hogy *melyek azok a pontok* az *értékforma* kifejtésénél, amelyeket speciálisan a filiszter számára a függelékben népszerűsítenem kell.

A Fénieket megrendeltem.[467] A többi megbízatást folyamatosan teljesítem.

Nézd meg a múlt heti „*Hermann*"-t. Ez most Freiligrath úr külön Moniteurje[375], amely via Juch* hetenként jelentést ad a gyűjtés menetéről.[450] Jennyke azt mondja, hogyha az ő apja valami effélét csinálna, akkor nyilvánosan kijelentené, hogy nem az apja. Lafargue erre megkérdezte: De mit szólna ehhez az anyja? A nemes költő egyébként olyan fortélyos, hogy már most kijelentette: Londonban *kell* maradnia, minthogy esetleg részt vesz a Shakespeare-fordításban. Ferdinand és Ida**, Ida és Ferdinand, jól összeillő pár, ezek ketten!

Apropó. Gumpertnak kérdésére azt mondtam, hogy Lafargue a St. Thomas kórházban dolgozik. De tévedtem. A *Bartholomeus* kórházban van, és kéri, hogy korrigáljam a tévedést.

Nehogy elfelejts gondoskodni a te fényképedről és Lupuséról.

Szívélyes üdvözletem Mrs. Lizzynek, Moore-nak és Chlormayernek***.

Üdvözöl

K. M.

Igazi élvezettel értesültem a „*Times*" párizsi tudósításából a párizsiak lengyelbarát felkiáltásairól Sándor stb. ellen.[468] Proudhon úr és az ő kis doktrinér klikkje nem a francia nép.

---

* – Juch útján – *Szerk.*

** Freiligrath felesége. – *Szerk.*

*** Karl Schorlemmer. – *Szerk.*

154

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 június 16.

Kedves Szerecsen!

Nyolc nap óta mindenféle veszekedés monsieur Gottfrieddal* és egyéb effajta históriák és háborgatások annyira lefoglaltak, hogy csak ritkán volt nyugodt percem az értékforma tanulmányozásához. Különben rég visszaküldtem volna neked az íveket. Főleg a 2. íven némileg érezhető a karbunkulusok hatása, de ezen már nem lehet változtatni és úgy gondolom, a függelékben nem tersz ki rá újra, hiszen a filiszter úgysem szokott hozzá az ilyenfajta elvont gondolkodáshoz, s az értékforma kedvéért biztosan nem fog ráfanyalodni. Legfeljebb az itt dialektikus úton nyert eredményeket kissé részletesebben be lehetne bizonyítani történelmileg, hogy úgy mondjam, próbára lehetne tenni a történelmen, bár a legszükségesebbet erről már megmondtad; de annyi anyagod van erről, hogy bizonyosan egész jó kitérést tudnál még írni, amely a filiszternek történelmi úton mutatja ki a pénzképződés szükségszerűségét és az ezzel kapcsolatban végbemenő folyamatot.

Elkövetted azt a nagy hibát, hogy ezeknek az elvontabb fejtegetéseknek a gondolatmenetét nem tetted szemléletessé kisebb alszakaszokkal és külön alcímekkel. Ezt a részt olyanformán kellett volna tárgyalnod, mint ahogy Hegel Enciklopédiája teszi, rövid paragrafusokban, külön címmel emelve ki minden dialektikus átmenetet és lehetőleg külön betűfajtával nyomva a kitéréseket és a puszta példákat. Egy kicsit iskolamesteri színezete lett volna, de az olvasók egy igen nagy rétegének lényegesen megkönnyítette volna a megértést. A publikum, még a tudós publikum is, elszokott már a gondolkodásnak ettől a fajtájától, és minden lehető könnyítést meg kell adni neki.

A korábbi előadásmóddal (Duncker)[469] összehasonlítva, nagyon jelentős a haladás a dialektikus kifejtés élessége tekintetében, magát az előadást ille-

* Gottfried Ermen. – *Szerk.*

tően egy s más jobban tetszik nekem az első alakban. Nagy kár, hogy éppen a fontos második ív sínyli meg a karbunkulusokat. De ezen már nem lehet változtatni és aki képes a dialektikus gondolkodásra, mégis megérti. A többi ív nagyon jó és sok örömet szerzett nekem. Remélhetőleg hamarosan megint tudsz nekem öt-hat ívet küldeni (amihez, kérlek, ismét mellékeld az 5. ívet, hogy jól követhessem a fonalat), az itt egyenként elolvasott ívek összefüggően olvasva majd sokkal jobban hatnak.

Felfedeztem még néhány sajtóhibát. Csak azokat venném fel a jegyzékbe, amelyek valóban értelemzavaróak.

Tegnap Gumpertnál voltam. Szegény fiú! Napról napra jobban hanyatlik. Lehetetlen volt felkelteni az érdeklődését bármilyen tudományos, sőt akár politikai kérdés iránt. Városi pletykák, semmi egyéb, mint városi pletykák. És amellett csodálkozik, hogy nem látogatja meg az ember gyakrabban.

A Hofmannt* elolvastam. Az újabb kémiai elmélet minden hibájával együtt nagy haladás a régebbi atomisztikussal szemben. A molekula mint az anyag *önálló létezésre képes* legkisebb része teljesen racionális kategória, Hegel szavával élve „csomópont" az osztások végtelen sorában, amely nem zárja le ezt a sort, de minőségi különbséget tételez. A régebben az oszthatóság határának mondott atom most már pusztán *viszony*, noha monsieur Hofmann maga lépten-nyomon újra visszaesik a régi elképzelésbe, miszerint vannak valóban oszthatatlan atomok. Egyebekben a kémiának a könyvben megállapított haladása valóban óriási, és Schorlemmer azt mondja, hogy ez a forradalom még napról napra folytatódik, úgyhogy mindennap új forradalmi átalakulások várhatók.

Szívélyes üdvözlet feleségednek, a lányoknak és az elektrikusnak.[470]

Barátod
F. E.

5 ívet ma visszaküldök.

* A. W. Hofmann: „Einleitung in die moderne Chemie". – *Szerk.*

155

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 június 22.

Kedves Fred,

Mellékelten négy újabb ívet kapsz, amelyek tegnap érkeztek hozzám. A fickók bennhagytak jó néhány sajtóhibát, amelyeket igen olvashatóan kijavítottam. A „Children's Employment Commission" helyett a korrektúrában hibásan írtuk be a „Childrens' "-t, minthogy a *Children* többes számú alanyeset, tehát az ' a birtokos eset jele. Ezt rögtön észrevettem, amint magukat a Kékkönyveket[386] ismét megnéztem.

King azt írja nekem, hogy a „Féniek"[467] *még nem jelent meg.* A dolgot addig húzzák, ameddig lehetséges, és úgy, hogy lehetőleg minél közelebb kerüljön az ülésszak végéhez.

Remélem, hogy a 4 ívvel meg vagy elégedve. Eddigi megelégedésed fontosabb nekem, mint bármi, amit az egész világ mondhatna róla. Mindenesetre remélem, hogy a burzsoázia világéletében megemlegeti karbunkulusaimat. Hogy micsoda disznó fráterek, annak most újabb bizonysága van! Mint tudod, a Children's Employment Commission öt évig működött. Első jelentése nyomán, amely 1863-ban jelent meg, a denunciált iparágakat rögtön „megrendszabályozták". A tory-kormány ennek az ülésszaknak az elején a szomorúfűz Walpole útján törvényjavaslatot nyújtott be, melynek alapján a bizottság valamennyi indítványát, nagyon megnyirbált formában ugyan, de elfogadták. A megrendszabályozandó fickók, köztük a nagy fémgyárosok, s főleg az „otthonmunka" vérszopói, berezelve hallgattak. Most pedig petíciót nyújtanak be a parlamentnek és – *új vizsgálatot* követelnek! A régi – mondják – nem pártatlan! Arra számítanak, hogy a Reform Bill[433] teljesen leköti a közvélemény figyelmét, s így a dolgot kedélyesen és sutytyomban keresztülcsempészhetik, hiszen ugyanakkor a trade-unionokra kedvezőtlen szelek fújdogálnak.[471] A *„Jelentések"*-ben [„Reports"] a legförtelmesebbek ezeknek *a fickóknak a saját vallomásai.* Tehát tudják, hogy új vizsgálat csak egyet jelent, mégpedig pontosan azt, „amit mi burzsoák akarunk" – újabb ötéves kizsákmányolási haladékot! Szerencsére az „In-

ternacionálé"-ban elfoglalt helyem lehetővé teszi, hogy áthúzzam a kutyák ravasz számítását. A dolog rendkívül fontos. Másfél millió ember *tortúrájának megszüntetéséről* van szó, nem számítva a felnőtt férfimunkásokat![472]

Ami az *értékforma* kifejtését illeti, tanácsodat meg is fogadtam, meg *nem* is, hogy ebben a tekintetben is dialektikusan járjak el. Azaz 1. írtam egy *függeléket*, amelyben *ugyanezt a dolgot* amennyire csak lehet egyszerűen és amennyire csak lehet iskolamesteri modorban adom elő, és 2. tanácsodat követve minden előbbre vivő tételt paragrafusokba stb. osztottam be, *saját alcímekkel*. Az *előszóban* aztán a *„nem dialektikus"* olvasónak megmondom, hogy x–y oldalt ugorja át és helyette olvassa el a függeléket.[473] Itt nemcsak a filiszterekre gondolok, hanem a tudásvágyó fiatalságra stb. is. Azonkívül a dolog az egész könyv szempontjából nagyon is döntő. A közgazdász urak nem vették észre eddig azt a szerfelett egyszerű tényt, hogy a *20 rőf vászon=1 kabát* forma csak kifejletlen bázisa a *20 rőf vászon=2* £ formának, tehát azt, hogy *a legegyszerűbb áruforma*, amelyben az áru értéke még nem mint minden más áruhoz való viszony, hanem csak mint saját természeti formájától *különböző* valami van kifejezve, magában foglalja a *pénzformának* és ezzel – in nuce* – *a munkatermék valamennyi polgári formájának egész titkát*. A kifejtés nehézségét az első előadásban (Duncker)[169] azzal kerültem el, hogy az *értékkifejezést* tulajdonképpen csak akkor elemzem, amikor már kifejletten, mint pénzkifejezés, jelenik meg.

Hofmannt illetően teljesen igazad van. Egyébként a III. fejezetem végén[474], ahol utalok a kézművesmesternek pusztán *mennyiségi* változások következtében tőkéssé való átváltozására, látni fogod, hogy ott a *szövegben* Hegel felfedezését *a pusztán mennyiségi változás minőségibe való átcsapásának törvényéről* úgy idézem, mint ami a történelemben és a természettudományban egyaránt igazolódik. A szöveghez fűzött *jegyzetben* (éppen akkoriban hallgattam Hofmannt) megemlítem a *molekuláris elméletet*, de nem Hofmannt említem meg, aki *semmit* sem talált fel a dologban, csak az utolsó *simítást* adta meg, hanem Laurent, Gerhardt és *Wurtz* nevét, akik közül az utóbbi *az igazi*[475]. Leveledet olvasva homályosan visszaemlékeztem a dologra és ezért utánanéztem a kéziratomban.

A nyomdai munka az utóbbi két héten lassan ment (csak 4 ív), valószínűleg a pünkösdi ünnepek miatt. De O. Wigand úrnak ezt be kell pótolnia. Apropó. A *te* könyved még kapható. A Munkásegylet[159] két új példányt rendelt O. Wigandnál és megkapta (2. kiadás, 1848).[476]

Most a magánügyekről.

* – csírájában – *Szerk.*

Gyermekeim kénytelenek voltak július 2-ra más lányokat táncra meghívni ide, minthogy egész évben senkit sem tudtak meghívni, a meghívásokat nem viszonozhatták, tehát azon a ponton vannak, hogy lemaradnak. Bármilyen szorult helyzetben vagyok is jelenleg, bele kellett egyeznem, s számítok rád a bor (claret és rajnai) tekintetében, vagyis arra, hogy a jövő hét folyamán eljuttatod hozzám.

Másodszor, minthogy a „balszerencse" sohasem jár egyedül, Lina* a jövő hétre bejelentette látogatását. Feleségemnek akkor vissza kell fizetnie az 5 £-et, amivel tartozik neki, s te megérted, hogy a hitelezők első rohamának visszaverése után ezt nem tudom előteremteni.

Valóban a legnagyobb mértékben dühös vagyok azokra az emberekre, akik pénzt ígértek nekem, és (legalábbis mindmáig) mit sem hallatnak magukról. Személy szerint érdeklődnek irántam. Ezt tudom. Azt is tudják, hogy némi nyugalom nélkül nem vagyok képes folytatni a munkámat. És mégis, mit sem hallatnak magukról!

Freiligrath, a „nemes" költő, mégis tetemes summát fog összegyűjteni.[450] Hiszen a koldulás a gazdag németeknél Dél-Amerikában és – Kínában! és Nyugat-Indiában! állítólag nagyon kecsegtető, minthogy ezek a fickók az adakozást *nemzeti* ügynek tekintik! Eközben Freiligrathék továbbra is *viszonylag* nagystílűen élnek, folytonosan vendégeket fogadnak, folytonosan társaságba járnak. Ez az oka annak, hogy a londoni német kereskedők nagyon tartózkodóak. Ő, a dagadt (mint feleségem mondja, aki náluk járt) nagyon megviselt, s szenvedőnek és lehangoltnak látszik. Ida** viszont virágzik, mint egy pipacs, és vígabb, mint valaha.

Szívélyes üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Barátod
K. M.

Honoris causa*** mégis el kell kérned számomra *madame Gumpert* fényképét.

---

* Lina Schöler. – *Szerk.*

** Freiligrath felesége. – *Szerk.*

*** – Tisztesség kedvéért – *Szerk.*

156

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 június 24.

Kedves Szerecsen,

Az íveket a 12.-kel bezárólag köszönettel megkaptam, de még nem olvastam el többet 8-nál. A tőkévé való átváltozásról és az értéktöbblet keletkezéséről szóló fejezetek alkotják eddig – ami az előadásmódot és a tartalmat illeti – a tetőpontot.[477] Tegnap lefordítottam őket Moore-nak, helyesen is kapiskálta, s nagyon elcsodálkozott azon, hogy ezzel az egyszerű módszerrel ilyen eredményeket lehet elérni. Egyidejűleg megoldottam azt a kérdést, hogy *ki* fordítsa le könyvedet angolra: Moore. Ő most már eléggé tud németül ahhoz, hogy Heinét meglehetősen folyamatosan olvassa, és hamarosan beledolgozza majd magát a te stílusodba (kivéve az értékformát és a terminológiát, ott majd erőteljesen segítenem kell neki). Emellett magától értetődik, hogy az egész munka az én közvetlen felügyeletem alatt folyik majd. Mihelyt van kiadód, aki nota bene *fizet* valamit neki a munkájáért, szívesen hajlandó erre. A fickó szorgalmas és megbízható, s emellett van annyi elméleti előképzettsége, amennyi egy angoltól elvárható. Megmondtam neki, hogy az áru és a pénz elemzését te magad újra átdolgozod angolul. Ám a fennmaradó résznél is szükség van *terminológiára* (angolra), a hegeli kifejezések tolmácsolásához, s ezen egyelőre gondolkozhatsz, mert ez nem könnyű, de elkerülhetetlen.

Azon, hogy tulajdonképpen hány ív van már kiszedve, nem tudok többé kiokosodni, de most már bizonyára a fél könyv ki van szedve? Előre örülök, hogy milyen zavarban lesznek a közgazdász urak, amikor a fent említett két passzushoz érnek. Persze az értékforma kifejtése a magva [das An-sich] az egész polgári szemétnek, a forradalmi konzekvencia azonban még nem nyomul annyira előtérbe, és az ilyen elvont dolgok mellett könnyebb elmenni, meg szólamokat gyártani. Itt azonban ennek vége, a dolog itt világos, mint a nap, úgyhogy fogalmam sincs, mit mondhatnak erre.

Remélem, sikerül buktatót állítani a polgár urak elé, az ő újabb vizsgálatukat illetően. Még pár nappal ezelőtt hallottam, amint az egyik vasöntödés

és gépgyáros a fenyegető veszélyről üvöltözött. Eközben nagyon jó, hogy a bizottság a sheffieldi feme-bíráskodás szervezetét egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette.[471] Ez a helyi terrorizmus és annak nagy sikere egyenesen visszatartotta az embereket attól, hogy a nagy országos mozgalomban részt vegyenek, és megerősítette őket helyi korlátoltságukban. A burzsoázia üvöltözése nevetséges. Mintha a burzsoá uraknak Ausztráliában és Kaliforniában stb. nem lettek volna meg maguknak is az ő feme-törvényszékeik, vigilance committee-ik*, amelyek ugyanúgy jártak el, csak még sokkal tömegesebben ölték az embereket.

A bort elküldöm neked, továbbá e hó vége előtt küldök még 10 £-et. Szerettem volna, ha a vendégséget július 2-nál valamivel későbbre tűztétek volna ki. Megérted, hogy éppen az elszámolási év *első* napján nem vehetek ki a magam számára 100 £-et anélkül, hogy nagy feltűnést keltenék. Meg kell gátolnom, hogy az emberek az irodában túl sokat törjék a fejüket azon, mire kell nekem egyszerre ekkora összeg.

A molekuláris elmélettel kapcsolatban Schorlemmer azt mondja, hogy a főember ebben Gerhardt és Kekulé, hogy Wurtz csak népszerűsítette és kidolgozta.** Elküld majd neked egy könyvet, amely leírja a dolog történelmi fejlődését.

Nincsenek-e régi, Bacon vagy legalább Locke előtti angol filozófiai munkák, amelyekben a terminológiához anyagot lehetne találni? Nekem úgy tűnik, mintha lenne valami ilyesmi. És mi van a Hegel angolra fordításával próbálkozó vállalkozásokkal?

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a lányoknak.

Barátod
F. E.

* – rendfenntartási bizottságaik – *Szerk.*
** *V. ö. 300. old.* – *Szerk.*

157

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 június 26.

Kedves Szerecsen,

„Tegnapi levelem folyományaként" mellékelten két fél 5 fontos bankjegy, amelyeknek másik felét holnap reggel az első postával küldöm utánuk, tehát holnap este birtokodban lesznek.

Az értéktöbblet keletkezéséről még a következőket: A gyáros, és vele együtt a vulgáris közgazdász, nyomban ezt az ellenvetést teszi majd neked: ha a tőkés a munkásnak 12 órai munkaidejéért csupán 6 óra árát fizeti meg, ebből nem keletkezhet semmiféle értéktöbblet, mivel akkor a gyári munkás minden munkaórája csak fél munkaórával egyenlőnek számít – azzal egyenlőnek, amennyiért megfizetik –, s csak ezzel az értékkel kerül bele a munkatermék értékébe. Erre következik azután példaként a szokásos kalkulációs formula: ennyi a nyersanyagokra, ennyi a kopásra, ennyi a munkabérre (a valóságos óránkénti terméknek megfelelően *valóban kiadott* munkabérre) stb. Bármily szörnyen sekélyes ez az érv, bármennyire azonosítja a csereértéket és az árat, a munka értékét és a munkabért, bármennyire képtelen az előfeltevése, hogy egy munkaóra, ha csak félóraként fizetik, csupán félóraként kerül bele az értékbe, mégis csodálkozom, hogy nem vetted már tekintetbe, mert **egészen biztosan** azonnal neked szegezik majd, és jobb lesz előre elintézni.* Talán a következő ívben visszatérsz erre.

Szerezned kell nekem egy londoni címet, amelyre a 100 £-et a jövő héten elküldethetem. Úgy tervezem ugyanis, hogy mához egy hétre Lizzyvel via Grimsby** Hamburgba, Schleswigbe, Koppenhágába stb. utazom, és alighanem négy hétig távol leszek. A pénzt tehát csütörtökön vagy pénteken a pénztárosunkkal kell oda elküldetnem, és ehhez szükségem van egy *közömbös*, lehetőleg *kereskedelmi* címre. Tehát fontold meg, kit bízol meg ezzel, és nyomban tudasd velem.

---

* *V. ö. 306–307. old.* – *Szerk.*

** Grimsbyn keresztul. – *Szerk.*

Miután Lizzyt Hamburgból visszaküldtem Grimsbybe, meglátogatom Meissnert és Kugelmannt is, majd a Rajnához utazom.

Szívélyesen üdvözöl

F. E.

158

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 június* 27.

Kedves Fred,

A két 5 fontos bankjegy felét hálás köszönettel megkaptam. Ami a címet** illeti: küldd *Borkheim*nak. Ő ismeri az én helyzetemet, természetesen annyi félhomállyal, amennyit vele szemben szükségesnek tartok. Még örülök is neki, ha tudja, hogy te pénzt adsz nekem kölcsön. Csak meg kell írnod nekem, hogy a pénzt *mikor* küldöd el hozzá. Nem látom be, *miért* kellene még egy harmadik filisztert is bevonnom a dologba.

A „Fénieket" a mai postával megkapod.[467]

Tegnapi soraid nagy örömet szereztek nekem, és nem szükséges, hogy ezt bővebben kifejtsem neked.

Utoljára a 20. ívet kaptam kézhez. Az egész mintegy 40–42 ív lesz. *Tiszta levonatokat* a neked elküldöttek óta máig *nem* kaptam. A nálad levőket elutazásodkor küldd vissza nekem.

Ami a nyárspolgár és a vulgáris közgazdász általad említett elmaradhatatlan ellenvetését illeti (ők persze elfelejtik, hogy míg a *megfizetett munkát munkabér* néven, addig a *meg nem fizetett munkát profit* stb. néven felszámítják), ez, tudományosan kifejezve, ebbe a kérdésbe torkollik:

Hogyan változik át az áru *értéke* az áru *termelési árává*, amelyben

1. az *egész munka mint megfizetett munka jelenik meg a munkabér* formájában;

2. a többletmunka viszont, vagyis az értéktöbblet, az *önköltségi áron* (= az állandó tőkerész ára + munkabér) *felüli felár* formáját ölti kamat, profit stb. néven.

Az erre a kérdésre adandó válasznak előfeltétele:

I. Hogy ki legyen fejtve pl. *a munkaerő napi értékének átváltozása a napi munka bérévé, vagyis árává*. Ez megtörténik ennek a kötetnek V. fejezetében.[178]

---

* *A kéziratban*: július – *Szerk.*

** *V. ö. 304. old.* – *Szerk.*

II. Hogy ki legyen fejtve az *értéktöbblet átváltozása profittá, a profit átváltozása átlagprofittá* stb. Ez megkívánja *a tőke forgalmi folyamatának* előzetes kifejtését, mert ebben szerepet játszik a tőke megtérülése stb. Ez a dolog ezért csak a 3. könyvben fejthető ki (a *II. kötet* a 2. és a 3. könyvet tartalmazza). Itt fog kitűnni, honnan ered a nyárspolgárnak és a vulgáris közgazdásznak az *elképzelésmódja*, ti. onnan, hogy az ő agyukban mindig csak a viszonyok közvetlen *megjelenési formája*, nem pedig azok *belső összefüggése* tükröződik. Egyébként ha ez utóbbi volna a helyzet, mi szükség lenne akkor egyáltalában *tudományra?*

Ha mármost minden effajta ellenvetésnek *elejét venni* akarnám, elrontanám az egész dialektikus kifejtési módszert. Ellenkezőleg. Ebben a módszerben az a jó, hogy állandóan *csapdákat állít* a fickóknak, amelyek arra csábítják őket, hogy idő előtt kimutassák ostobaságukat.

Egyébként közvetlenül a 3. § – *„Az értéktöbblet rátája"* – után, amely legutoljára volt a kezedben, a *„Munkanap"* (harc a munkaidő tartamáért) című § következik, amelynek tárgyalása *ad oculos** kimutatja, mennyire tisztában van a burzsoá úr *gyakorlatilag* profitja forrásával és szubsztanciájával. Megmutatkozik ez a *Senior-ügyben* is – amikor a burzsoá azt bizonygatja, hogy egész profitja és kamatja az *utolsó, meg nem fizetett munkaórából* származik.

Szívélyes üdvözletem Mrs. Lizzynek.

Barátod
K. M.

Visszautazásod során néhány napig itt kell maradnod.

Apropó. Semmiképpen sem tartottam célszerűnek *Meissner* urat magánviszonyaimba beavatni.

---

* – *szemléltetően – Szerk.*

159

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 június 27.

Kedves Fred,

A gyerekek hálás köszönetüket küldik.

Tegnap megírtam Meissnernek, hogy a „lipcsei" módszer így nem folytatható. Hétfő óta *semmit* sem kaptam. Egyáltalán a korrektúrák egészen rendszertelenül érkeznek, úgyhogy folyton kénytelen vagyok más munkákat félbehagyni, és folyton hiábavaló feszültségben élek. Amikor egész héten talán egy ívet kaptam, *szombaton este* érkezik végre még egy ív, amelyet már nem lehet visszaküldeni. Megírtam Meissnernek, hogy Wigand *meghatározott megbeszélt napokon minimálisan* 3 ívet tartozik küldeni, de mindig szívesen látom, ha bármikor *többet* küld.

Ha még idejében megérkezik a 13. és a 14. ív tiszta levonata, akkor vasárnap megkapod őket. Szeretném, ha még elutazásod előtt látnád, hogyan leckéztetem meg Seniort és hogyan vezetem be a *munkanap* tárgyalását. Egyébként a „munkanap"-ról szóló § 5 nyomtatott ív, amelyben természetesen a tényanyag van túlsúlyban. Hogy lásd, milyen pontosan követtem tanácsodat a függelék megmunkálásában, leírom neked itt e függelék beosztását, paragrafusait, címeit stb.[473]

Függelék az I. fejezet 1. pontjához

Az értékforma

I. Egyszerű értékforma

1. §. Az értékkifejezés két pólusa: a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma

a) *A két forma elválaszthatatlansága*

b) *A két forma polaritása*

c) *Viszonylagos érték és egyenérték, mindkettő csak az érték formája*

2. §. A viszonylagos értékforma

a) *Egyenlőségi viszony*
b) *Értékviszony*
c) *Az értékviszonyban foglalt viszonylagos értékforma minőségi tartalma*
d) *Az értékviszonyban foglalt viszonylagos értékforma mennyiségi meghatározottsága*
e) *A viszonylagos értékforma egészben véve*

3. §. Az egyenértékforma
a) *A közvetlen kicserélhetőség formája*
b) *Az egyenértékforma nem tartalmaz mennyiségi meghatározottságot*
c) *Az egyenértékforma sajátosságai*
α) *Első sajátosság: a használati érték az ellenkezőjének, az értéknek megjelenési formájává válik*
β) *Második sajátosság: a konkrét munka az ellenkezőjének, elvont emberi munkának megjelenési formájává válik*
γ) *Harmadik sajátosság: a magánmunka az ellenkezőjének a formájává, közvetlenül társadalmi formában levő munkává válik*
δ) *Negyedik sajátosság: az áruforma fetisizmusa feltűnőbb az egyenértékformában, mint a viszonylagos értékformában*

4. §. Értékforma, vagyis az érték önálló megjelenési formája = csereérték
5. §. Az áru egyszerű értékformája = a használati érték és az érték áruban foglalt ellentétének egyszerű megjelenése
6. §. Az áru egyszerű értékformája = egy dolog egyszerű áruformája
7. §. Az áruforma és a pénzforma viszonya
8. §. Egyszerű viszonylagos értékforma és egyes egyenértékforma
9. §. Az egyszerű értékforma átmenete a kifejlett értékformába

II. Teljes vagy kifejlett értékforma

1. §. A viszonylagos értékkifejezések sorának végnélkülisége
2. §. A kifejlett viszonylagos értékformában foglalt további meghatározás
3. §. A kifejlett viszonylagos értékforma hiányosságai
4. §. Kifejlett viszonylagos értékforma és különös egyenértékforma
5. §. Átmenet az általános értékformába

III. Általános értékforma

1. §. A viszonylagos értékforma megváltozott alakja
2. §. Az egyenértékforma megváltozott alakja
3. §. A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma egyenletes fejlődése

4. §. A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma polaritásának kifejlődése

5. §. Átmenet az általános értékformából a pénzformába

IV. A pénzforma

(Ezt a pénzformáról csak az összefüggés kedvéért – talán alig fél oldal.)

1. §. Miben különbözik az általános értékformának pénzformába való átmenete az előbbi fejlődési átmenetektől

2. §. A viszonylagos értékforma átváltozása árformává

3. §. Az egyszerű áruforma a pénzforma titka

Kész!

*K. Mórod**

Ne felejts el Borkheimnak elutazásod előtt néhány sort írni, nehogy „félreértés" legyen.**

Ami az *angol fordítást* illeti, igyekszem Londonban egy olyan fickót felhajtani, aki *tisztességesen fizet*, úgy, hogy Moro*** mint fordító és én mint szerző mindketten megkapjuk a részünket. Ha ez sikerül, akkor Mrs. Lizzy (meg kell engedned nekem ebben az esetben ezt a kedvtelést – bár még előre iszom a medve bőrére) szintén megkapja a *maga* részét egy londoni ruha képében. Van némi kilátásom annak következtében, hogy Harrison úr és Co. nagyon szeretnék a könyvet *angolul* tanulmányozni.[236] Eccarius természetesen megmondta nekik, hogy ő az én szerény tanítványom – (az *ő* Mill-bírálata[479] roppantul imponált nekik, akik eddig Mill-hívők voltak) –, és hogy a próféta úr éppen most teszi közzé, illetve nyomatja ki Németországban a bölcsesség kvintesszenciáját.

A féniekről szóló jelentés undort kelt bennem.[467] Ezek a gazfickók *angol* humanitásként dicsőítik, hogy a politikai foglyokkal *nem* bánnak *rosszabbul*, mint a gyilkosokkal, útonállókkal, hamisítókkal és pederasztákkal! És micsoda „fura alak" volt ez az O'Donovan Rossa, hogy ő, a főbenjáró bűnért elítélt, nem akarja mocskos ellenségeinek a fenekét kinyalni! Valóban fura alak! Egyébként még a poroszok sem viselkedhettek volna bürokratikusabban, mint a szomorúfűznek° ezek az emisszáriusai, ez a Knox (olvasd:

* – Szerecsened – *Szerk.*

** *V. ö. 306. old.* – *Szerk*

*** Samuel Moore. – *Szerk.*

° Walpole. – *Szerk.*

Ox*) és Pollock (Bulldog), akik természetesen készpénznek veszik az alárendelt börtönőrök tanúvallomásait. De ha Önök nem hisznek a börtönőröknek, mégiscsak hisznek – Wermuth rendőrfőkapitánynak!

Mrs. O'Donovan Rossa, amikor elutazott Amerikába, nagyon hízelgő és nagyon kedves levelet írt az „Internacionálé"-nak.**

A „Norddeutsche" Bismarck-orákulumnak a luxemburgi szerződésre vonatkozó Stanley-, ill. Derby-nyilatkozat miatti dühe elfújta a gyomorfájásomat.[480] Ez a szamár Brass ezt újításnak nevezi! Palmerston egyszer s mindenkorra megszabta azt az alapelvet, hogy az általános szerződések bármely állam számára csak *jogot* adnak a beavatkozásra, de korántsem teszik azt *kötelességévé*. Mi származna különben azokból a kötelezettségekből, amelyeket a bécsi kongresszuson *Anglia* vállalt *Lengyelországra* vonatkozóan mind Poroszországgal, mind Oroszországgal szemben, és szintúgy azokból, amelyeket Franciaország vállalt?

* – ökör – *Szerk.*
** *V. ö. 174. old.* – *Szerk.*

160

Marx Engelshez

Hannoverba[481]

[London,] 1867 július 20.

Kedves Engels,

Nagy sietve írom ezeket a sorokat, abban a reményben, hogy még Hannoverban találnak. A dolog sürgős. Az öreg Lafargue* meghívta 3 lányomat (holnap utaznak el a titkárral** együtt) Bordeaux-ba, ahonnan vele és feleségével együtt elmennek egy tengeri fürdőhelyre. Ezt annál kevésbé utasíthattam el, minthogy mindhárom lány egészségi állapotát tekintve ez a meghívás igazi szerencse. De az illendőség tiltotta, hogy a Spanyolország ügyeivel megbízott titkárral fizettessem az útiköltséget. Ez (oda és vissza) körülbelül 30 £, amit tehát át kellett adnom neki. Ráadásul óráikat, ruháikat stb. ki kellett váltanom a zálogházból. Ilymódon elúszott a 45 £, amit az augusztus 3-i házbér kifizetésére tartalékoltam. (*Váltó reám intézvényezve.*)

Nem tudok most semmi mást tenni, mint hogy neked írjak. Ha a levél eljut hozzád, nyomban írj nekem és *mellékelj egy levelet Borkheimhoz*, hogy előlegezze nekem a pénzt.

Olvasd el Németországban Gustav Struve és Gustav Rasch könyvét: „Zwölf Streiter der Revolution". A „forradalmi harcos" Freiligrath rovatban megtalálod e vitéznek ellenünk elkövetett újabb árulását.***

Barátod
K. M.

---

* François Lafargue. – *Szerk.*
** Paul Lafargue. – *Szerk.*
*** *V. ö. 550. old.* – *Szerk.*

161

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 augusztus 10.

Kedves Fred,

Dronke mellékelt szépséges levelét ma kaptam Manchesterből. Mintegy két hétre volt szüksége, hogy azt a jó tanácsot adja nekem: a szállítási költségek fedezésére „adjak el" bort és kávét!

Egyébként a kis francia tegnap újra itt volt és megfenyegetett, hogy ír az öreg Lafargue-nak*. Mindössze annyit tehettem, hogy megnyugtattam őt azzal az ígérettel, hogy kedden reggel megkapja a pénzét.

A „*Courrier français*" köteget a 2 esedékes „Diplomatic Review"-val együtt hétfőn küldöm el.

Üdvözöl

K. M.

* François Lafargue. – *Szerk.*

162

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester. [18]67 aug. 11.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten egy 5 fontos bankjegy, amelyet szerencsére tegnap felvettem és amely most majd kielégíti a te franciádat. Ugyancsak mellékelve Dronke levele. A Kicsi tehát szerencsésen megfeneklett az ő kis spekulációival. Félek, hogy a Barnedi-részvényekkel kapcsolatos kötelezettségeitől a csődbíróság útján kell majd megszabadulnia. Ez nagyon súlyos dolog ennek az emberkének, először a biztosítás miatti per és most ezek a csapások. Az ügynöksége azonban nyilván csak megmarad, s ezzel és valamivel kevesebb spekulációs hévvel hamarosan ismét összeszedheti magát.

A 32. ívig futólag elolvastam és csak később fogok erről neked beszámolni; első futólagos olvasásra a sok példa ebben a részben némileg elhomályosítja az összefüggést. De igen kitűnő dolgok vannak benne, s a tőke és szikofantái* örökre hálásak lesznek neked.

Az ideutazás során még abban az élvezetben volt részem, hogy egy puskagolyó nem egészen 12 hüvelyknyire a mellemtől átütötte az ablakot és keresztülrepült a vasúti kocsin: valamelyik önkéntes nyilván újból be akarta bizonyítani, hogy nem szabad lőfegyvert rábízni. Ez a legfurcsább vasúti szerencsétlenség, amely valaha is megesett velem.

Lizzy szintén eléggé rosszul utazott visszafelé, azt mondja, hogy sohasem száll többé tengerre.

Szívélyes üdvözlet feleségednek.

Barátod
F. E.

* – besúgói; talpnyalói – *Szerk.*

163

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 augusztus 14.

Kedves Frederick,

Amint a mellékletből meglátod, végrehajtás fenyeget, ha jövő pénteken nem fizetem ki az adókat (összesen 11 £ 9 d.). Továbbá e hét végén 1 £ 15 d. zálogházi kamatot kell fizetnem, máskülönben a holmik odavesznek. Erről az egész szemétről azért csak most tudósítlak, mert eddig – sajnos hiábavaló – kísérleteket tettem arra, hogy a pénzt Londonban előkerítsem.

Azzal a rengeteg pénzzel, amit nekem ebben az évben küldtél, nem volnék ennyire szorult helyzetben, ha nem lett volna előzőleg több mint 200 £ adósságom. Ahhoz, hogy rendbe jöjjek és ne nyaggassalak ilyen rettentően, okvetlenül szükséges, hogy még valahonnan kölcsönt vegyek fel, még akkor is, ha ehhez újra el kell utaznom a kontinensre. De amíg a szedés el nem készül, a kisujjamat sem tudom mozdítani. Ma megkaptam a 48. ívet. Így hát ezen a héten a história készen lesz.

Üdvözöl

K. M.

164

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 aug. 15.

Kedves Szerecsen.

Mellékelek 3 ötfontos bankjegyet

I/V 65 551
I/V 65 113
I/V 44 954
} Manchester, 1866 jan. 29.

és visszaküldöm az adócédulákat. *Ilyen* körülmények között *lényeges* az, hogy visszatérésem Borkheim előtt titokban maradjon, s ennélfogva csak *szeptemberben* minél később kelljen neki fizetnem, máskülönben végképp megszorulok, hiszen megérted, hogy éppen az új félév kezdetén itt is egy halom fizetnivalóm van. Ráadásul a fonalárak esése miatt a készletet, az elutazásomkor érvényes árakhoz képest, kb. 2500 £-gel alacsonyabban kellett beállítanunk a mérlegbe. Ez is igen kellemes!

Mikor akarod az ívek egy részét visszakapni? Schorlemmer megkért, hogy amint elkészülök velük, sorrendben adjam oda neki az íveket, de ez természetesen tőled függ. Most végigolvastam a dolgot (futólag) és mégis-csak úgy találom, hogy a második kötet is *nagyon szükséges*, s minél előbb készülsz el vele, annál jobb. Most még egyszer átnézem az egészet, vagyis azt, ami elméletibb benne. A fickók csodálkozni fognak, ha látják, hogy „ezen a módon" a legnehezebb kérdések, mint Ricardo profitelmélete[182], milyen játszva oldódnak meg.

Szívélyes üdvözlet feleségednek.

Barátod
F. E.

Lupus Tarnauban született 1809 június 21-én, elhunyt 1864 május 9-én.

165

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 augusztus 16., éjjel 2 óra

Kedves Fred,

Éppen most fejeztem be a könyv[37] *utolsó* (49.) *ívének* korrektúráját. A függelék – az *értékforma* – *apró szedéssel* 1 $^{1}/_{4}$ ívre terjed.[473]

Az *előszót* tegnap korrigálva szintén visszaküldtem. Így hát *ez a kötet elkészült*. Csakis **neked** köszönhetem, hogy ez lehetséges volt! Irántam való önfeláldozásod nélkül semmiképpen sem végezhettem volna el a 3 kötet roppant munkáját. Hálatelt szívvel ölellek!

Mellékelve két ív tiszta levonat.

A 15 £-et köszönettel megkaptam.

Salut, kedves, drága barátom!

K. Marxod

A tiszta levonatokat csak akkor kell visszakapnom, *ha a könyv már megjelent.*

166

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 aug. 23.

Kedves Szerecsen,

Eddig kb. 36 ívet tanulmányoztam át, és gratulálok ahhoz a tökéletességhez, ahogyan a legbonyolultabb gazdasági problémákat egyszerűvé és szinte érzékien világossá tetted pusztán azzal, hogy helyükre toltad és helyes összefüggésbe helyezted őket. Ugyancsak gratulálok a munka és a tőke viszonyának a dolog lényegét tekintve igen pompás tárgyalásához – ami egész összefüggésében és teljességében először itt található meg. Nagy örömmel láttam azt is, milyen jól elsajátítottad a technológia nyelvét, ami bizonyára sok nehézséget okozott neked, s ami miatt különböző aggodalmaim voltak. Néhány elírást kijavítottam a margón ceruzával, néhány feltevést is megkockáztattam. De hogy hagyhattad meg a könyv *külső* beosztását úgy, ahogy most van! A 4. fejezet csaknem 200 oldal hosszú és csak négy, apró betűs, alig észrevehető címmel jelzett szakaszra oszlik. Emellett a gondolatmenetet folyton megszakítják az illusztrációk, és az illusztrálni kívánt kérdést az illusztráció végén *sohasem* foglalod össze, úgyhogy az ember az *egyik* kérdés illusztrációjából mindig egyenesen belecsöppen egy másik kérdés felvetésébe. Ez szörnyen fárasztó, és azt, aki nem egészen feszülten figyel, meg is téveszti. Több alszakasz és a főszakaszok erősebb kiemelése itt határozottan helyénvaló lett volna;[483] és az angol átdolgozásban feltétlenül meg kell tenni. Egyébként ebben a tárgyalásban (nevezetesen a Kooperációban és a Manufaktúrában) néhány pont még nem egészen világos előttem, ezeknél nem tudok rájönni, mely tényekre vonatkozik a csak általánosságban megadott fejtegetés. A tárgyalás *külső* formájából úgy látom, hogy ezt a 4. fejezetet írtad a leggyorsabban, és a legkevésbé dolgoztad át újra. Mindez azonban mit sem számít, a fontos az, hogy sehol sincs gyenge pont, ahol a közgazdász urak rést törhetnek; valóban kíváncsi vagyok, mit mondanak majd ezek az urak, hiszen semmibe se kapaszkodhatnak bele. A Roscher-fajtájú emberek majd csak megvigasztalódnak, de az itt Angliában levőkkel, akik nem hároméves gyerekek számára írnak, mégiscsak más a helyzet.

Nagy örömet szereznél nekem, ha megint küldhetnél néhány ívet, szeretném a felhalmozást folyamatosan olvasni.[484]

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet. Mikor jönnek vissza a lányok?

Barátod
F. E.

167

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 aug. 24.

Kedves Fred,

Mióta az utolsó két tiszta levonatot elküldtem neked, semmi továbbit nem kaptam. Dühös vagyok Meissnerre. Nyilvánvalóan *visszatartotta* azt, amit Wigand elküldött neki, azért, hogy *az egészet egyszerre* küldje el – és 4 penny portót megtakarítson!

Ugyanez a Meissner a múlt héten azt írta nekem, hogy előszavam egy bizonyos részét (és valóban *a megfelelő részt* választotta) külön kinyomja, hogy a német újságoknak megküldje. Írtam neki, hogy azonnal küldjön nekem belőle példányokat. Arra számítottam, hogy *te* lefordítod a dolgot *angolra* (aztán odaadom a „*Bee-Hive*"-nak, amelyet Mill, Beesly, Harrison stb. járatnak), Lafargue franciára Laura segítségével a „*Courrier français*" részére,[485] végül egy példányt elküldtem volna amerikai levelező társamnak. Meissner, hogy a 4 pennyt megspórolja, nem küldött *semmit*. Mindent egyszerre küld majd. Így azonban *sok idő* megy veszendőbe!

Könyvemben a legjobb 1. (ez az alapja a tények *egész* megértésének) a mindjárt az *első* fejezetben kiemelt *kettős jellege a munkának*, aszerint, hogy a munka használati értékben vagy csereértékben fejeződik ki; 2. az *értéktöbbletnek a maga különös* formáitól, a profittól, a kamattól, a földjáradéktól stb., *függetlenül való* tárgyalása. Ez főleg a második kötetben fog megmutatkozni. A különös formák tárgyalása a klasszikus közgazdaságtanban, amely azokat állandóan összekeveri az általános formával, merő kotyvalék.

Kívánságaidat, kifogásaidat, kérdéseidet stb. *írd bele* kérlek a tiszta levonatokba. Ez nagyon fontos nekem, mert számítok, előbb vagy utóbb, második kiadásra. Ami a IV. fejezetet illeti, sokat verejtékeztem, amíg *magukat a dolgokat*, ti. az *összefüggésüket* megtaláltam.* Azután, amint ez megtörtént, az egyik Kékkönyv[386] a másik után pottyant közbe a végső *kidolgozáskor*, és én el voltam ragadtatva, látván, hogy a tények teljesen igazolják

* *V. ö. 318. old. – Szerk.*

elméleti következtetéseimet. Végül, karbunkulusoktól gyötörten és a hitelezők mindennapos zaklatása közepette írtam!

A II. könyv (*forgalmi folyamat*) befejezésével kapcsolatban, amelyet *most* írok, ismét, mint sok évvel ezelőtt, hozzád kell fordulnom egy kérdésben!

Az állótőke mondjuk pl. csak 10 év múlva pótolandó természetben. A közbeeső időben értéke részlegesen és fokozatosan visszaáramlik a vele termelt áruk eladása során. Az állótőkének ezt a fokozódó visszaáramlását (javításoktól és hasonlóktól eltekintve) csak akkor kell igénybe venni az állótőke pótlására, amikor az anyagi formájában, pl. mint gép, már halott. A *közbeeső időben* azonban ezek a folyamatos visszaáramlások a tőkés kezében vannak.

Sok évvel ezelőtt azt írtam neked, hogy úgy látom, mintha ilymódon egy *felhalmozási alap* képződnék, mert hiszen a tőkés a visszaáramlott részt a *közbeeső időben felhasználja*, mielőtt az állótőkét *pótolja* belőle. Te egy leveledben*, kissé felületesen, ez ellen nyilatkoztál. *Később* láttam, hogy MacCulloch ezt a *törlesztési alapot felhalmozási alapnak* ábrázolja. Abban a meggyőződésben, hogy MacC sohasem gondolhat helyes dolgot, elejtettem az ügyet. MacC *apologetikus* szándékára már a malthusiánusok megadták a cáfolatot, de *a tényt ők is elismerik*.[486]

Neked, mint gyárosnak, tudnod kell, mit csináltok az állótőke visszaáramlásaival azt az időt *megelőzően*, amikor az állótőkét *természetben* pótolnotok kell. Erre a kérdésre muszáj válaszolnod (elmélet nélkül, *merőben gyakorlatilag*).

Üdvözöl

K. M.

(Üdvözlet Mrs. Lizzynek!)

A gyerekek még Royanban vannak, Bordeaux mellett.

* *Lásd 30. köt. 269–270., 273. old. – Szerk.*

168

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 augusztus 26.

Kedves Szerecsen,

A pótlási alap kérdéséről holnap részletesen, számítások kíséretében. Meg kell még ugyanis kérdeznem néhány gyárost, hogy a mi módszerünk általános-e, vagy csak kivételes. Az ugyanis a kérdés, hogy ha a gépi berendezés eredeti költsége 1000 £, és az első évben 100 £-et írnak le, akkor a második évben az *1000* £ vagy *900* £ után szoktak-e leírni 10 %-ot stb. Mi az utóbbit tesszük, és ezzel a dolog érthetően a végtelenségig húzódik, legalábbis elméletileg. Ez jelentékenyen befolyásolja a számítgatást. Egyébként azonban nem kétséges, hogy a gyáros a pótlási alapot *átlagosan* $4\,^1/_2$ évvel azelőtt, hogy a gépi berendezés elkopott, már *használja*, legalábbis rendelkezésére áll. De ezt beszámítják, hogy úgy mondjam bizonyos biztosítékként az erkölcsi kopás ellen; vagy pedig azt mondja a gyáros: az a feltevés, hogy a gépi berendezés 10 év alatt teljesen elkopik, csak megközelítően helyes, azaz előfeltételezve, hogy a pótlási alapot 10 évi részletben mindjárt kezdettől fogva kifizetik nekem. Mindenesetre meg fogod kapni a számításokat; ami az ügy gazdaságtani *jelentőségét* illeti, ez nem egész világos előttem, nem látom be, hogyan csaphatná be a gyáros ilyesfajta hamis látszat révén az értéktöbbletben részesedő többieket, illetőleg a végső fogyasztókat – huzamosabb ideig. Nota bene, rendszerint $7\,^1/_2\,^0/_0$-ot írnak le a gépi berendezésből, tehát kb. 13 éves kopási periódust tételeznek fel.

Moore mellékelten küldi fényképét és emlékeztet téged arra, hogy megí gérted neki a tiédet, amit nagyon szeretne megkapni.

A felhalmozásról szóló fejezet nagyszerű.[484]

Barátod

F. E.

169

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 aug. 27.

Kedves Szerecsen,

Mellékelve két kimutatás a gépi berendezésről, ezek majd teljesen megvilágítják neked a dolgot. A szokás az, hogy minden évben az eredeti összegből írnak le, rendszerint $7\,^1/_2\,^0/_0$-ot, mégis, a számítás egyszerűsége kedvéért megtartottam a $10\,^0/_0$-ot, ez némely gépnél nem is túl sok. Tehát pl.

1860 jan. 1. Beszerezve	1000 £
1861 jan. 1. $10^0/_0$ leírás	100 £
	900 £
Újonnan beszerezve	200 £
	1100 £
1862 jan. 1. $10^0/_0$ leírás 1200 £ (1000 £+200 £)-ből	120 £
	980 £
Újonnan beszerezve	200 £
	1180 £
1863 jan. 1. $10^0/_0$ leírás 1000 £+200 £+200 £-ből	140 £
és így tovább	1040 £*

Az 1. sz. kimutatásban mármost azt teszem fel, hogy a gyáros a leírás céljára fenntartott [pénzét] *kamatoztatja*; azon a napon, amikor a régi gépi berendezést újjal kell pótolnia, 1000 £ helyett 1252.11 £-je van. A 2. sz. kimutatás azt előfeltételezi, hogy a gyáros a pénzt azonnal, évről évre, új gépi berendezésbe fekteti. Miként az utolsó oszlop mutatja – amelyben valamennyi beszerzésnek a 10. év utolsó meglevő értéke szerepel –, a gyárosnak akkor gépi berendezésben nincs ugyan több *érték* a birtokában, mint 1000 £ (és nem is lehet több, mivel éppen csak az elkopott *értéket* fektette be, tehát a gépi berendezés össz**értéke** a folyamat révén nem növekedhetik), de évről évre bővítette gyárát, és a 11 év átlagában olyan gépi be-

* *A kéziratban:* 1020 £ – *Szerk.*

rendezéssel dolgozott, amelynek beruházási költsége 1449 £ volt; tehát jelentősen többet termelt és keresett, mint az eredeti 1000 £-gel. Tegyük fel, hogy fonógyárosról van szó, és minden £ egy orsót képvisel, hozzászámítva az előfonógépet is, akkor átlagosan 1449 orsóval font 1000 helyett, és az eredeti 1000 orsó teljes elhasználódása után, 1866 január 1-én az új periódust 1357 időközben beszerzett orsóval kezdi, amihez az 1865-ös leírásból még 236 jön hozzá, tehát 1593 orsóval. A leírási előleg révén tehát módjában volt a régi gépi berendezésből kiindulva a gépi berendezést 60%-kal *megnövelni* úgy, hogy *tulajdonképpeni profitjának* egyetlen petákját sem fektette az új beruházásba.

Mindkét kimutatásban figyelmen kívül hagytam a javításokat. 10%-os leírás esetén a gépnek fedeznie kell saját javítási költségeit, vagyis ezek benne foglaltatnak. Nem is változtatnak semmit a dolgon, mivel vagy benne foglaltatnak a 10%-ban, vagy pedig megfelelően meghosszabbítják a gépi berendezés élettartamát, ami ugyanarra vezet.

Remélem a 2. sz. kimutatás elég világos lesz, ellenkező esetben írj, van itt másolatom róla.

Sietek.

Barátod

F. E.

I. A gyáros a megújítási alapot kamatoztatja 5%-ra

1856 jan. 1-én beszerzett gépi berendezést	1000 £-ért			
1857 jan. 1. leírt 10%-ot kopásért			100	£
1858 jan. 1. leírt 10%-ot kopásért	100	£		
100 £ kamata	5	£	105	£
			205	£
1859 jan. 1. 205 £ kamata	10.5	£		
leírt 10%-ot	100	£	110.5	£
			315.5	£
1860 jan. 1. 315,5 £ kamata	15.15	£		
10 %-os leírás	100	£	115.15	£
			431	£
1861 jan. 1. 431 £ kamata	21.11	£		
10%-os leírás	100	£	121.11	£
			552.11	£
1862 jan. 1. 552,11 £ kamata	27.13	£		
10%-os leírás	100	£	127.13	£
			680.4	£

1863 jan. 1. 680,4 £ kamata	34 £		
10%-os leírás	100 £	134 £	
		814.4 £	
1864 jan. 1. 814,4 £ kamata	40.14 £		
10%-os leírás	100 £	140.14 £	
		954.18 £	
1865 jan. 1. 954,18 £ kamata	42.15 £		
10%-os leírás	100 £	142.15 £	
		1097.13 £	
1866 jan. 1. 1097,13 £ kamata	54.18 £		
10%-os leírás	100 £	154.18 £	
Eredmény a 10. év végén		1252.11 £	

vagyis 1866 jan. 1-én az elhasználódott *1000* £ gépi berendezés helyett *1252.11* £ készpénz.

II. A megújítási alapot évről évre új gépi berendezésbe fekteti be

	Új befektetés	Kopási százalék	Érték 1866 jan. 1-én.
1856 jan. 1-én beszerzett gépi berendezés	1000 £	100%	– £
1857 jan. 1. 10%-os leírás újonnan befektetve	100 £	90%	10 £
1858 jan. 1. 10%-os leírás 1000 £-ből 100 £			
100 £-ből 10 £	110 £	80%	22 £
	210 £		
1859 jan. 1. 10%-os leírás 1000 £-ből 100 £			
210 £-ből 21 £	121 £	70%	36 £
	331 £		
1860 jan. 1-én 10%-os leírás 1000 £-ből 100 £			
331 £-ből 33 £	133 £	60%	53 £
	464 £		
1861 jan. 1. 10%-os leírás 1000 £-ből 100 £			
464 £-ből 46 £	146 £	50%	73 £
	610 £		

1862 jan. 1.				
10%-os leírás 1000 £-ből 100 £				
610 £-ből 61 £	161 £	40%	97 £	
	771 £			
1863 jan. 1.				
10%-os leírás 1000 £-ből 100 £				
771 £-ből 77 £	177 £	30%	124 £	
	948 £			
1864 jan. 1.				
10%-os leírás 1000 £-ből 100 £				
948 £-ből 95 £	195 £	20%	156 £	
	1143 £			
1865 jan. 1.				
10%-os leírás 1000 £-ből 100 £				
1143 £-ből 114 £	214 £	10%	193 £	
	1357 £			
1866 jan. 1.				
10%-os leírás 1000 £-ből 100 £				
1357 £-ből 136 £	236 £	0%	236 £	
Az új gépi berendezés névleges értéke	1593 £			
Az új gépi berendezés reális értéke	1000 £			

Orsónként 1 £-et számítva a gyáros

1856-ban	1000 orsóval	Áthozat	9486 orsó
1857-ben	1100 orsóval	1863-ban ...	1948 orsóval
1858-ban	1210 orsóval	1864-ben ...	2143 orsóval
1859-ben	1331 orsóval	1865-ben ...	2357 orsóval dolgozott
1860-ban	1464 orsóval	11 év alatt	15934 orsó
1861-ben	1610 orsóval	Átlagosan	1449 orsó
1862-ben	1771 orsóval		
Átvitel	9486 orsó		

és 1866-ot 1357
236
1593 orsóval kezdi.

170

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 aug. 31.

Kedves Fred,

A két leveledet a számítással megkaptam. Köszönöm.

Jövő keddig (szept. 3) 4 £-et kell kifizetnem két átok szatócsnak, mindkettőnek csupán törlesztésre. Úgy találom, hogy a fickók ebben az évben erőszakosabbak, mint valaha.

A gyerekek vasárnap (reggel), egy hét múlva jönnek vissza. Szerettem volna, ha még tovább elmaradtak volna. Odaát szórakoztak. De Lafarguenak vissza kell térnie iskolájába. (Mindig bosszankodik, amikor megkérdezem tőle: Hát nem megy az iskolájába?)

A lausanne-i kongresszusra (Internacionálé)[487] innen Eccarius, Lessner és Dupont utazik. Ezenkívül a coventryi szalagszövők elnöke* és A. Walton úr (Walesből). Eccarius a kongresszusi tudósításra a megbízatást a „*Times*"-tól – miután kérdést intézett a laphoz – valóban megkapta.

Az összes párizsi hírek szerint Bonaparte helyzete ott igen ingatagnak látszik.

Üdvözöl

K. M.

* Daniel Swan. – *Szerk.*

171

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 szept. 1.

Kedves Szerecsen,

Éppen befutott egy igen régi, reménytelen követelésem, 5 £, ami módot ad nekem arra, hogy holnap, mihelyt a csekket beinkasszáltam, ezt az összeget elküldjem neked. Máskülönben, tekintettel arra, hogy most lesz esedékes a 45 £ visszafizetése Borkheimnak, némiképp szorult lennék. Mi van Borkheimmal, visszatért már? Most el tudom, és ezért szeretném is elintézni a dolgot.

A nyolc ívet köszönettel megkaptam. Az elméleti rész egészen remek, szintúgy a kisajátítás történetének kifejtése is. De az Írországról szóló közbeszúrást szörnyű sebtében írtad, és az anyagot alig dolgoztad fel. Első olvasásra sokszor éppenséggel érthetetlen. Bővebben írok, mihelyt a dolgokat pontosabban megnéztem. Igen ragyogó az összefoglalás a kisajátítók kisajátításáról, ez átütő erejű lesz.[488]

Szerencse, hogy a könyv úgyszólván kizárólag csak Angliában „játszódik", különben alkalmaznák a porosz büntető törvénykönyv 100. §-át: „Aki ... az állam polgárait egymás gyűlöletére vagy megvetésére izgatja" stb. – és a könyvet elkoboznák. Úgy látszik Bismarcknak amúgy is szüksége van egy kis látszatkampányra a munkások ellen. Erfurtban vagy valahol arrafelé hazaárulással vádolnak valami lassalleánus poétát, a nyomdászt meg a kiadót, Elberfeldben pedig még a nemes Schweitzernek is elkobozták egy firkáját.[489] A könyv betiltása Poroszországban tehát még így is lehetséges, ez azonban a mostani állapotok között mindenesetre hatástalan lenne.

Barátod

F. E.

172

Engels Marxhoz

Londonba[490]

Manchester, 1867 szept. 2.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten az 5 £-es bankjegy. A Royal Society „Transactions" című kiadványát bizonyára megkaptad. Nem tudod elküldeni nekem a „Free Press" megígért júliusi és augusztusi számait?

Párizsban láthatólag keserves a helyzet, az 1829-re és 1847-re való emlékezést, amit Girardin indított el, napról napra felkapják az összes lapok, és a lemondással teli lille-i beszédből[491] mintha olyasmi tűnne ki, hogy *éppen most*, amikor neki* szüksége lenne rá, Dél-Németországban és Ausztriában semmit sem lehet csinálni, nyilvánvalóan csupán ez utóbbinak megrendült helyzete miatt. „Ezért is" csak „gyenge kormányok" élnek azzal a módszerrel, hogy belső nehézségeiket külső összeütközések segítségével napolják el. Ráadásul az örökösen ismétlődő utalások a „fiamra"**, láthatólag szintén nem mutatnak valami nagy bizalmat az „atya" élettartama iránt, quem nuptiae demonstrant***. Csak siess a második kötettel, mert hamarosan történhet valami.

Szombaton láttam egy kaliforniai újságot, amelyből ítélve ott a 8-órás mozgalom az építőiparban roppant nagy hatást tehetett. A munkáltatók egy 10-órás szövetséget alakítottak ellene, és jócskán üvöltöznek. A 8-órás história következtében 1 $^1/_2$ millió dollár értékű szerződést mondtak le.[492]

Gumpert, aki visszaérkezett, azt mondja, hogy a poroszok elleni gyűlölet Kurhessenben éppen olyan ádáz, mint Hannoverban, ha nem is olyan hangos. Mihelyt a katonaság kivonul, mondja, minden „poroszt" agyonütnek. A poroszok többek között elkobozták Kasselban a tisztiözvegyek és nyugdíjasok pénztárát, amely a *tisztek kötelező hozzájárulásaiból* jött létre. Hannoverban a helyzetet még veszettebbnek találta, mint én.

---

* III. Napóleonnak. – *Szerk.*

** Eugène Bonaparte. – *Szerk.*

*** – akiről ezt [apaságát] a házasság bizonyítja. – *Szerk.*

Kugelmann is szeretne jelen lenni a lausanne-i kongresszuson[187], tudniillik nézőként, talán jó lenne erről Eccariust értesíteni. Schorlemmerrel, aki tegnap elutazott (Grimsbyn át), bizonyára találkozni fog Frankfurtban, a természetbúvárok kongresszusán. Moore kb. három hét múlva Türingiába utazik, hogy hat hétig németül tanuljon, én küldtem őt oda, hogy elkerülje a brit turisták szokásos útvonalát.

Szívélyesen üdvözöl

F. E.

173

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 szept. 4.

Kedves Fred,

Az 5 £-et köszönettel megkaptam.

Borkheim egypár nappal ezelőtt írt nekem Bernből, és „szíves észrevételek céljából" megküldte annak a beszédnek a vázlatát[493], amelyet a genfi békekongresszuson[494] el akar mondani. A te közreműködésedet is kívánta. Megállapodásunk értelmében azt írtam neki, hogy még nem jöttél vissza. A pénzt azonban elküldheted társának, *Schylernek*, Fenchurch Street 65. Az összeg viszont nem 45, hanem 50 £. Ugyanis, amikor utánanéztem, rájöttem, hogy a váltó 48 £-ről szól, és Borkheim erre azt mondta, hogy adhat nekem kerek összegben 50 £-et. Ezt azért nem közöltem veled előbb, mert napról napra a nekem megígért pénzt lestem, és azután magam akartam kifizetni az 50 £-et.

Mellékelten:

1. az utolsó nyomdai ívek,

2. két „Diplomatic Review" és a „Courrier français" egy száma.

Ami az utolsó íveket illeti, *utasításom ellenére*, a *kiegészítést a jegyzetekhez*[495] *nagy*, az *értékformáról szóló függeléket*[473] viszont *kis* betűvel szedték. Ez bizonyára azért történt, hogy a könyv terjedelme ne legyen sem kevesebb, sem több 50 ívnél. Nézetem szerint Meissner nagy bakot lőtt, amikor a könyv eladási árát 3 tallérról 3 tallér 10 ezüstgarasra emelte. De az is lehet, hogy pótlólag olyan sok biztos megrendelést kapott, hogy kereskedői szempontból helyesen járt el.

Magyarázatul számodra a „*Courrier français*" (melyet elolvasás után *küldj vissza* nekem) „*Les Conditions de la Paix*" című cikkéhez a következőt:

Tudod, hogy a Főtanácsban a békeszélhámossághoz való csatlakozás ellen beszéltem. Beszédem körülbelül egy fél óráig tartott. Eccarius mint jegyzőkönyvvezető beszámolót közölt a „*Bee-Hive*"-ban, amelyben tőlem csak néhány mondatot idézett. A „*Courrier*"-ban megjelent utánnyomás viszont kihagyta a hadseregeknek Oroszországgal szembeni szükségességéről és a

fickók *gyávaságáról* szóló mondatokat.[496] Mindazonáltal ez a história nagy lármát kavart. A békekongresszus szamarai, akiknek ügynöke Londonban monsieur de Colleville, egészen *megváltoztatták* eredeti programjukat, és az újba, amely sokkal demokratikusabb, még „a gazdasági érdekek összeegyeztetése a szabadsággal" szavakat is becsempészték, egy tág értelmű mondatot, amely puszta *szabadkereskedelmet* is jelenthet. Levelekkel bombáztak, és elég arcátlanok voltak ahhoz, hogy megküldjék nekem a mellékelt firkálmányt az új programmal. Az arcátlanság abban áll, hogy a címzésben „a genfi stb. kongresszus résztvevőjének" neveznek ki. Amint majd látni fogod, a „*Courrier*", legélénkebb párizsi képviselőjük, elfordul tőlük. Ugyanez a „Courrier" egy magánlevél eredményeként, amelyet Vermorelnak mintegy két héttel ezelőtt írtam* (nem ismerem őt), megváltoztatta Oroszországgal kapcsolatos politikáját.

A fő az volt, hogy a békekongresszus e nagy urai – Victor Hugo, Garibaldi, Louis Blanc stb. – a mi Nemzetközi Szövetségünket szerfelett előkelően ignorálták. Most rákényszerítettem őket arra, hogy hatalomnak ismerjenek el bennünket.

Nápolyból megkaptam egy lap, a „*Libertà e Giustizia*"[497] 2 első számát. Az I. számban *a mi orgánumunknak* nyilvánítja magát. Ezt odaadtam Eccariusnak, hogy mutassa meg a kongresszuson. A II. szám, amelyet majd elküldök neked, igen ügyes támadást tartalmaz *Mazzini* ellen.[498] Feltételezem, hogy Bakunyin is benne van.

Ami könyvem elkobzását és betiltását** illeti, mégiscsak más dolog választási röpiratokat betiltani, mint egy 50 íves könyvet, amely olyan tudós dolognak látszik, és még görög jegyzetek is vannak benne. Persze ez mit sem segítene, ha a mezőgazdasági munkások viszonyainak jellemzésére 12 angol grófság helyett 12 porosz közigazgatási kerületet választottam volna. Azt hiszem továbbá, hogy Bismarck úr kétszer meggondolja a dolgot, mielőtt kiprovokálja, hogy én Londonban és Párizsban támadjam az ő rezsimjét.

Hogy egyébként milyenek a porosz állapotok, azt mutatja az alábbi nyilatkozat, mely *O. Hübnernek*, a *központi statisztikai levéltár* igazgatójának a választóihoz intézett üzenetében szerepel:

„A népen már túl nagy a teher. A fegyvergyárak kivételével csaknem minden ipar pang, minden kis állásért éhezők százai törik magukat, a városokban növekszik az üresen álló lakásoknak és azoknak a lakóknak a száma, akik nem tudják megfizetni a lakbért, javak és házak tömegesen kerülnek zur

* *V. ö. 552. old. Szerk.*
** *V. ö. 328. old. – Szerk.*

Subhastation*, a szegényházakat *nyomorékká lett győztesek* és munkanélküliek töltik meg, sehol sem bíznak a jelenben és a jövőben, és a szegény ember a költségvetését illetően arra a felismerésre jut, *hogy az állam szolgálataiért máris többet fizet, mint amennyit azok érnek.*"

Berlinben sem a kormány, sem a nemzeti liberális párt nem hozta be egyetlen jelöltjét sem.[499] Hogy azonban milyen átkozott barmok a haladópártiak[96], akik most a legszélső baloldalt alkotják, azt mutatja többek között a következő idézet „legradikálisabb" orgánumukból, a „*Zukunft*"-ból: „A mindent *egyenlősítő sznobizmus* az, amely az egész angol nemzetet átjárja, és amelynek minden személyes tevékenység kényelmetlen... *Ugyanez a sznobizmus* követeli folyton *a munkaidő megrövidítését* és tiltja meg a tradeunionok útján *a túlórákat*!" Szinte hihetetlen! Valóban, a német sajtóhoz képest a párizsi sajtó még ma is óriás!

K. Marxod

* – elárverezésre – *Szerk.*

174

Marx Engelshez

Manchesterbe

Sebtében.

[London,] 1867 szept. 7.

Kedves Fred,

Mellékelten Lessner egy levele. A „Gazette de Lausanne" már megvolt nekem.[500] A „*Times*" gyalázatosan megnyírbálta Eccariust.[501] Egyidejűleg küldöm neked a legújabb „Diplomatic Review"-t és a „*Courrier français*" számait, amelyeket mindig *vissza* kell kapnom. A „*C fr*" azt a rövid jegyzetet, amelyet Hübnerről küldtem neki, elhülyítette azáltal, hogy tomber sous la subhastation* (ami a *Code Napoléon* kifejezése) helyett ezt írták: „tomber sous le marteau des démolisseurs"**.

Adio.

K. Marxod

---

* – elárverezésre kerülnek *(v. ö. 333. old.)* – *Szerk.*

** – „a rombolók kalapácsa alá kerülnek" – *Szerk.*

175

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 1867 szeptember 9.]

Kedves Szerecsen,

Tegnap és ma is írni akartam, de a kereskedelem megakadályozott benne. A „Courrier"-példányokat ezennel visszaküldöm. Jó, amit ez a Vermorel mond a franciák kongresszusi befolyásáról, komoly jellemükről, s hogy *egyáltalán nem mondanak beszédeket!*[502] Szegény Eccarius!

Az értékforma-függelékedhez gratulálok.[473] Ebben a formában a legberzenkedőbb elme számára is érthető lett. Ugyancsak gratulálok az előszóhoz. De ki készítette azt a gyalázatos, tudatlan fordítást a „Bee-Hive"-ban?[485] Miért nem küldted el nekem, és miért nem mondtad meg, hogy mit kívánsz? Attól tartok, hogy ez ártani fog neked Beeslynél stb., azt gondolják majd, hogy magad csináltad.

Apropó, hol folyik a „*trans*zatlanti óceán"?

Holnap bővebben.

Barátod

F. E.

176

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 szept. 11.

Kedves Fred!

Ami a „*transz*atlanti óceánt"* illeti, az effajta tollhibák kijavítása az utolsó korrektornak a dolga. A „*Zukunft*"-ban, ahol az előszó legnagyobb részét leközölték, ismét kinyomtatva találom ezt a szép „folyamot".

A fordítás a „Bee-Hive"-ban Eccariustól való.[485] Azt hiszem, hogy a hibák zöme nem tőle származik, hanem, minthogy a kézírása rossz, a „Bee-Hive" korrektoraitól. Természetesen szívesebben vettem volna, ha te fordítod le a dolgot. Minthogy azonban Eccarius kezdettől fogva ajánlkozott rá és most a „Bee-Hive" munkatársa, ez nem ment.

Ezekkel a szamár proudhonistákkal a legközelebbi kongresszuson Brüsszelben személyesen végzek. Az egész dolgot diplomatikusan intéztem és nem akartam *személyesen* fellépni, mielőtt a könyvem meg nem jelenik és Szövetségünk gyökeret nem ver. Egyébként a Főtanács hivatalos jelentésében (a párizsi fecsegők minden fáradozásuk ellenére sem tudták megakadályozni újbóli megválasztásunkat) jól odavágok nekik.[487]

Közben Szövetségünk nagy eredményeket ért el. A tetves „*Star*", amely nem akart rólunk tudomást venni, tegnap kijelenti vezércikkében, hogy fontosabbak vagyuk a békekongresszusnál[494]. Schulze-Delitzsch nem tudta berlini „*Munkásegyletét*" megakadályozni abban, hogy hozzánk csatlakozzék.[503] Az angol trade-unionisták közül azok a disznó fráterek, akik szerint túlságosan „messze" mentünk, most szaladnak hozzánk. A „*Courrier français*"-n kívül Girardin „*Liberté*"-je[504], a „*Siècle*", a „*Mode*", a „*Gazette de France*"[505] stb. hozott tudósítást kongresszusunkról. A dolog halad. És a legközelebbi forradalomkor, amely talán közelebb van mint látszik, a *mi kezünkben* van (ti. a tiedben és az enyémben) ez a hatalmas gépezet. Hasonlítsd ezzel össze Mazzini stb. 30 éves tevékenységének eredményeit! És mindezt pénz nélkül! A proudhonisták párizsi, Mazzini olaszországi és a

* *V. ö. 335. old. – Szerk.*

féltékeny Odger, Cremer, Potter londoni, a Schulze-Delitzschek és a lassalleánusok németországi fondorkodásai ellenére! Nagyon meg lehetünk elégedve!

Tegnap gyermekeim Lafargue-gal jó egészségben és vidáman visszatértek. Lafargue hozott neked egy hatalmas kristályserleget ($1\frac{1}{2}$ icce fér bele). „Transzatlanti óceánod", úgy látszik, imponál neki.

Ezekben a napokban, mielőtt újra megkezdődnek az egyetemi előadások, Lafargue három napra el akar utazni hozzád látogatóba. Emellett, ami a legkellemetlenebb, azt kívánja (természetesen nincs beavatva pénzügyeim titkába), hogy kísérjem el, és még nem találtam megfelelő ürügyet arra, hogy ezt a számomra megvalósíthatatlan utazást lemondjam.

Nagyon haragszom Meissnerre. Heteket vesztett a könyv kiadásával. Miért?

Üdvözöl

K. M.

Mellékelten Lessner második levele.[506]

Apropó. A kéregetés a kövér lírikus részére, amely, lásd a legutóbbi „*Hermann*"-t, nem egészen úgy megy, mint szeretnék, egy jó eredményt hozott.[450] A vastag lábikrájú Kätchen* fejét bekötötték. A közlemény eljegyzéséről bizonyos Krökerrel (szerfelett költői név!) megjelent a „Zukunft"-ban!

* Freiligrath leánya. – *Szerk.*

177

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 szept. 11.

Kedves Szerecsen,

A kongresszust[487] ezúttal, úgy látszik, valóban elárasztották a franciák, a proudhonista határozat mégiscsak túlontúl sok. Jó, hogy legközelebb Belgiumban ül össze a kongresszus, addigra talán még sikerül valamit csinálni Észak-Németországban is, és akkor az angolok segítségével gátat lehet vetni ennek az áradatnak. De egészében véve amit ott határoznak, csak pusztába kiáltott szó, amíg a Központi Tanács Londonban marad. A mi kedves Philipp Beckerünk, úgy látszik, ismét elkövetett néhány rá jellemző ösztönös baklövést, amit el kell nézni az öreg agitátornak, ha nincs irányítva.[507]

Okvetlenül titokban kell tartani, hogy a „Times"-ban megjelent beszámolókat Eccarius írta.[501] Ahogyan ők a dolgait átszerkesztették, roppantul árthat neki. Legközelebb, amikor a lap részére tudósítást ír, jobban ügyelnie kell arra, hogy a szerkesztő burzsoák mennyire kihasználhatják az ő humorát arra, hogy nem csupán a néhány crapaud-t[65], hanem az egész ügyet nevetségessé tegyék.

Minthogy te mégiscsak kapcsolatban vagy Vermorellal, nem tudod a fickó Németországra vonatkozó ostobaságait mérsékelni? Mégiscsak sok, amikor ez a szamár azt követeli, hogy *Bonaparte* legyen *liberális*, polgári liberális, és azután indítson háborút, hogy megszabadítsa Németországot Bismarck zsarnokságától![508] Ezek a crapaud-k, akiknek, még *ha* forradalmat csinálnak is, nagyon csínján kell majd bánniok Németországgal, azt hiszik, hogy egy enyhe liberális fordulattal ismét a régi szerepet játszhatnák. Igen fontosnak tartom, éppen egy forradalom esetére, ezeket az urakat hozzászoktatni ahhoz, hogy velünk egyenrangú félként tárgyaljanak. A bismarckizmus Németországban szerintük Németország természeti sajátossága, amelyet az ő beavatkozásukkal kell majd megsemmisíteni, a bonapartizmus náluk viszont puszta véletlen, amely akár egy kormányváltozással megszüntethető és az ellentétévé változtatható át.

A nagy Schweitzert az elberfeldi és barmeni pietisták segedelmével sze-

rencsésen megválasztották[499], és most alkalma lesz arra, hogy könyved[37] különböző kitételeit tönkrejavítva a „Reichstag"-ban proklamálja. Mérget vehetsz rá, hogy ezt megcsinálja. Ez azonban csak hasznos lesz és alkalmat ad nekünk némi derültségre; mihelyt a könyv egyszer megjelent, az efféle csak használhat.

Barmenről eszembe jut Siebel. A szegény ördög ismét szörnyen megbetegedett, és újra el kell utaznia Barmenből, nem tudom hová, lehet, hogy nem éli túl a telet. Minden bizonnyal olyan rossz bőrben van, hogy nem számítok rá, miszerint könyved érdekében az újságokban egyáltalán port verjen fel. Nagyon elkeseredett levelet írt ide.

A trade-unionok erőszakosságait vizsgáló bizottság[471] itt csupa régi süketlenséget állapít meg, ami már hét évvel ezelőtt megállapítást nyert. Ha semmi jobbat nem tudnak kideríteni, akkor szedhetik a sátorfájukat. Képzeld el, hogy a téglagyártást és a falazást Manchester fő iparágaiként tárgyalják!

A hibák, amelyek a Chassepot-puska itteni kipróbálásakor kiderültek, teljesen ugyanazok, amelyeket már Berlinben megállapítottak, és amelyekről Bölzig Hannoverban már beszélt nekem. Akkor azt hittem, hogy *szándékosan* rossz példányokat játszottak a poroszok kezére, most mégis inkább úgy látszik, hogy valami van a dologban, és akkor ez a fegyver feleannyira sem jó, mint a poroszok gyútűs puskája.

Úgy látszik, Meissner emberei Lipcsében nagyon sokáig halogatják a könyv terjesztését. Még mindig sehol semmi hirdetés. Mit gondolsz, ne támadjam meg a dolgot polgári álláspontról, hogy az ügyet lendületbe hozzam? Meissner vagy Siebel ezt már közzététetnék egy lapban. Ami a betiltást illeti, magam sem hiszek benne, de hát az ember soha nem kezeskedhet, nem támad-e fel valamilyen prokurátor ügybuzgalma, s ha a per egyszer már folyamatban van, számíthatsz Lippe barátodra.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a lányoknak, akik most már nyilván visszatértek.

A „Dipl Review"-példányokat köszönettel megkaptam.

Barátod
F. E.

178

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 szept. 12.

Kedves Fred,

Meissner késedelmeskedése nagyon bosszantó. A lausanne-i kongresszuson[487] számos példányon túladhatott volna. Ezenfelül ott eseményként beszéltek volna a könyvről. Nem értem ezt a szamárságot. Szombaton lesz *négy hete*, hogy az utolsó korrektúrát elküldtem Lipcsébe!

A könyvet *polgári álláspontról* megtámadni, ez a terved* *nagyon jó harci eszköz*. De szerintem jobb – mihelyt a könyv megjelent –, ha ez inkább Siebel, ill. Rittershaus, mint Meissner útján történik. Még a legjobb kiadóknak sem kell túl mély betekintést engedni a kártyákba. Másrészt *Kugelmann-nak*, aki már hazaérkezett, néhány instrukciót kell írnod a pozitív oldalakról, amelyeket hangsúlyoznia kell. Különben *butaságot* művel, hiszen a lelkesedés itt nem elég. Én magam természetesen nem tehetem ezt olyan feszélyezetlenül, mint te.

Eccariust illetően egészen osztozom nézetedben.**

A munkásokból, kivált *egy* olyan kritikus száraz munkásból, amilyen Eccarius, hiányzik a diplomatikus ügyesség. Úgy ír a „Times"-nak, mintha a „Neue Rheinische Zeitung Revue"-nek[509] írna. A dolog mégsem árt. Itt Londonban azt mondják: a Nemzetközi Szövetségnek stb. nagyon erősnek kell lennie, ha a „*Times*" így külön tudósít róla. E gúnyolódásai a „*Times*" gúnyolódásainak számítanak.[501]

A tetves *francia svájciak*, akik igen erősen voltak képviselve, adtak játékteret a párizsi francia fecsegőknek. A fő baklövést az öreg Becker követte el. Ő ütötte le először a mi napirend-programunkat, hogy *szabadságjavaslatával* kirukkoljon.[507] Ezzel aztán a párizsiaknak alkalmuk nyílt arra, hogy minden kötöttséget félretoljanak.

De mindez mit sem tesz. A fő az, hogy a kongresszust megtartották, nem

* *V. ö. 339. old. – Szerk.*

** *V. ö. 338. old. – Szerk.*

pedig az, ami ott történt. Általános jelentésünkben jól kigúnyoljuk majd a párizsi főokosokat. Nagy bánatukra a kongresszus elfogadta azt a határozatot, hogy *aki nem fizet* (és a párizsiak egy fityinget sem fizettek), a jövőben nem delegálhat küldötteket. Arról van szó, hogy a legközelebbi alkalommal 20 angolt és 30 németet vigyünk Brüsszelbe.[510] Ami magukat a belgákat illeti, ők csak 1 küldöttet delegálhatnak 500 főre, és ezért nem lesznek nagyon sokan. Azonkívül meglehetősen szembenállnak a párizsiakkal.

Nota bene: A rossz az, hogy egyetlen emberünk sincs Párizsban, aki a proudhonisták iránt *ellenséges* munkásszekciókkal (és ők alkotják a többséget!) kapcsolatot tudna létesíteni. Ha Dupont néhány hetet Párizsban töltene, minden rendben lenne, de őt a rendőrség erősen szemmel tartja.

Vermorel fejéből magánlevelek útján lassacskán kiverem majd a német politikára vonatkozó szamárságait.* Lépésről lépésre kell eljárnom, és ezért szándékosan az Egyesült Államokkal, Oroszországgal és Törökországgal kezdtem, mert ez „semleges" terület a németek és a franciák között.**

Laura és Lafargue éppen most fordítják az előszó egy részét a „*Courrier fr*" részére.[485]

Üdvözöl

K. M.

---

* *V. ö. 338. old. – Szerk.*

** *V. ö. 552. old. – Szerk.*

179

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London, 18]67 szept. 12.

Kedves Fred,

Azért küldöm ezt a második levelet, mert éppen most jött Eccarius levele.[511]

Apropó. Amit Eccarius nem tudhatott: L. Blanc azért maradt távol a genfi kongresszustól, mert attól tartott, hogy az „*én*" embereim ott csínyt rendeznének; Jules Favre azért, mert a „*Courrier fr*" a londoni példa nyomán magáévá tette az „osztálykérdést"* (Favre-nak, aki a júniusi napokban Cavaignac támogatója volt, természetesen nem tiszta a lelkiismerete).

Barátod
K. M.

* *V. ö. 331–332. old. – Szerk.*

180

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 szept. 12.

Kedves Szerecsen,

Lessner 2. sz. levelét *nem* mellékelted. Ha Lafargue jön, nagyon szeretném, ha vele jönnél*, mert nemigen tudom, mit kezdjek a cimborával üzleti óráimban. Lehetőleg gyertek már holnap vagy legalább holnapután korán reggel, hogy szombaton és vasárnap együtt legyünk, hétfőn is inkább *tudok kicsit bliccelni. De előzetesen írj vagy táviratozz, hogy szállásról* gondoskodhassam (táviratozz az irodába, kivéve szombaton délelőtt 11 óra után és vasárnap).

A pénzkérdés megkönnyítésére mellékelek 5 £-et, ezt az utazási költség kivételével ott hagyhatod a feleségednek.

Az Internacionáléval az itteni sajtóban is jóval tisztességesebben foglalkoznak, mint korábban. Az *összes* itteni újságok ismertették valamelyest a tanácskozásokat[487], az „Examiner & Times"[512] filiszteri jóindulattal megírt vezércikket hozott.

Nem lenne-e célszerű a német újságokban is tudósításokat elhelyezni a Központi Tanács üléseiről? pl. a *„Zukunft"*-ban; Wilhelmchen** is talán még valamit találna. Tulajdonképpen hol tartózkodik most ez a nemes férfiú?

A lassalleánusok között megint újabb civódás van. Dr. Reincke Hagenból és Schweitzer hadakoznak egymással. Reincke a haladópárti[96] klikkel – Bürgersszel és E. Richterrel – szövetkezett, hogy Hagenban, Düsseldorfban és Solingenben megválasszák őket, az utóbbi kettő azonban megbukott.

Mégis arra kell törekednünk, hogy Németországban ismét közvetlen kapcsolatot létesítsünk a munkásokkal, éppen ez hiányzik nekünk, egyébként minden meglehetősen jól halad.

---

* *V. ö. 337. old. – Szerk.*

** Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

A *Käthe* névre hallgató leányzó* eljegyzésének hírét láttam a „Kölnische Zeitung"-ban.

A kongresszusról Németországból érkező táviratokról szóbelileg kell beszámolnod nekem.

A „Courrier" példányait ezennel visszaküldöm. A schleswigi szavazással kapcsolatban remek, hogy ezek a szamarak kijelentik: avons *une carte devant nous***, amelyen Holstein Schleswigben terül el (vagy megfordítva)! Ugyanígy szerintük Luxemburgba először a *szövetségi csapatok* vonultak be és azután a *hollandok* (maguk a luxemburgiak helyett). És ezek akarják a tudatlanságot gyógyítani![513]

Barátod
F. E.

* Freiligrath leánya. *(V. ö. 337. old.)* – *Szerk.*

** – *előttünk térkép* van – *Szerk.*

181

Marx Engelshez

Manchesterbe

London. 1867 szeptember 13.

Karl Marx*tól*, 1, Modena Villas, Maitland Park.
Fred Engels*nek*, Southgate, St. Mary's.
Délután 4 óra 15 perckor indulok az Euston pályaudvarról.

182

Marx Engelshez

Manchesterbe[514]

[London,] 1867 október 4.

Kedves Fred,

Manchesterből való visszatértem után[515] csaknem mostanáig lázas náthával betegeskedtem. A meghűlést a vasúti malőr alkalmával szereztem.

Minthogy ebben a levélben sokféle írnivalóm van köz- és magánügyekről, ezért, hogy el ne feledjem, kezdem a *könyvvel*[37]. Ugyancsak hosszasan keresgélhettél volna a C táblázatban, hogy a zöldségtermő terület csökkenését (695. old.) megtaláljad. Wigand úr C-t szedett *B* helyett (690. old.), ahol a „*Zöldségfélék*" rovatban az olvasható, hogy 1861-től 1865-ig 107 984 acre-en hagytak fel a termesztéssel.[516] Egyáltalán, a 784. oldalon található sajtóhibajegyzékben láthatod, hogy ezt Wigand úr, hogy ráférjen az utolsó oldalra, a 292. oldalon levő sajtóhibáktól kezdve önkényesen *megrövidítette*. Az Írországról szóló szakasz valóban nagyon hevenyészetten van megírva, ezt azonban a második kiadásnál némi formai változtatással rendbe lehet majd hozni. A fődolog a tényanyag, amely még Angliában sem ismert.[188]

Meissnertől semmi hírt sem kaptam. Schabelitz (Bázel) azt mondta Borkheimnak, hogy készpénzfizetés ellenében rendelt 5 példány után 5 *bizományi példányt* igényelt, Meissner azonban azt válaszolta, hogy nincs elég példánya ahhoz, hogy ennyit adjon neki bizományba. De lehet, hogy ez csak diplomáciai manőver Meissner részéről. Liebknecht mellékelt soraiból (aki egyébként becsületünkre vált a Reichstagban elhangzott első felszólalásával[517], lásd „*Zukunft*", 229. sz. október 1.) látom, hogy Meissner nem *mindent* hajt végre pontosan. Megállapodás volt arra, hogy 1 példányt küld Liebk-nek és 1 szerkesztőségi példányt dr. Weissnek („Zukunft").

Beesly professzor most már hazatért, és a napokban hírt kapok tőle. Quant à Siebel*, szintén tudni szeretném, megkapta-e a példányokat, egyet a maga, egyet Rittershaus részére? és mit csinált az utóbbi ebben a vonatkozásban?

---

* – Ami Siebelt illeti – *Szerk.*

*Ad vocem Vogt**: Kugelmann mellékelt levelében találsz egyet-mást Vogtról.[518] Miután Kugelmann elutazott, és a banda azt hitte, hogy Borkheim ugyancsak eltűnt a színről, tartottak a németek egy utolsó összejövetelt, amelyen Borkheim váratlanul megjelent, és tanúja volt a következő szóváltásnak. Goegg úr átnyújtott Büchner alelnöknek egy iromány t, amelyben kijelenti, hogy a Vogt bonapartizmusára vonatkozó híresztelések stb. hamisak, és testimonium virtutist** állít ki ennek a férfiúnak, akit immár húsz esztendeje ismer. Követeli, hogy Büchner *írja alá* ezt a papirost, azaz *igazolja*, hogy ezt tudomására hozták. B természetesen megtette. Erre felugrik a kis Beust, s kijelenti a papirosról, hogy Goegg csak a magánvéleményét adja elő, amelyet Svájcban semmiképpen sem osztanak stb. stb. Szintén követeli Büchnertől, hogy az igazolja az *ő tiltakozását*, amit ez megtesz. Vogt manővere ilymódon meghiúsult. Milyen mélyre süllyedt ez a fickó!

A békekongresszus[494] másik incidense! Ludwig Simon Goegghöz fordul: „Miért nem tették az én nevemet előbbre a felszólalók listáján? Miért adták meg a szót előttem Borkheimnak?" *Goegg*: „Ezeknek a fickóknak – *a proletároknak* – négy emberük volt a német alelnökök között. Azért, hogy *a mi Grününket* behozhassuk és Borkheimot lemondassuk az ő helyéről, ezt az engedményt stb. kellett tennünk neki!" Alighogy ez a szó kicsúszott a száján, a majom*** szétnéz és rémületére Eccariust látja a háta mögött mosolyogni.

Ad vocem Stumpf: Lehetséges, hogy Stumpf ért engem, de én nem értem Stumpfot. Te talán szerencsésebb vagy és képes leszel neki „megjelölni az elnyomorodás tudományos rendjét" és szintúgy a „helyes végkövetkeztetést" a „bizonyítékokra", amelyeket ő a zsebében tart és nem közöl. Levelét mellékelem.[519]

Ad vocem Dronke: Borkheim beszélt Párizsban egy emberrel, aki egészen pontosan ismeri Dronke körülményeit, és *„tolvajnak"* nevezte. A Réztársaság már egy évvel ezelőtt tudtára adta D-nak, hogy elbocsátja. Ez a társaság egyesült egy glasgow-i céggel, és ezért már nincs szüksége angol ügynökségre. Dronke, dicitur°, az utóbbi esztendőben nagy „sikkasztásokat" követett el, és „bűnvádi" eljárásnak tette ki magát. Remélem, hogy elsimítják a dolgot.

---

* – *Vogttal kapcsolatban – Szerk.*

** – erkölcsi bizonyítványt – *Szerk.*

*** „Goegg" és „Geck" („majom, piperkőc") szinte egyformán hangzik. – *Szerk.*

° – azt mondják – *Szerk.*

Ad vocem Collet: A mellékelt kuriózum magyarázatául a következőt: Collet kislánya (akit ismersz) és a lány még fiatalabb öccse néhány nappal ezelőtt nálunk voltak. A fiú öklözött Lafargue-gal, aki őt végül megalázó helyzetben a padlóra nyomta. Mire a fiú: „Emlékezz, hogyan jártatok Waterloonál!" Innen ered ez a komikus tudósítás, a kislány ugyanis beárulta a fiút az öregnek.

Collet otthagyta a „*Diplomatic Review*"-t, jóllehet neve ezúttal még szerepel a lapon. Rögtön észrevettem a szerkesztőségben történt változást, minthogy csak 1 példányt küldtek nekem. Megkapod, mihelyt végzek vele. Teljesen ostoba szám. Garibaldit úgy jellemzik, mint „közönséges bandität, ateistát, bolondot stb.", ezzel szemben Dupanloup urat, az orléans-i püspököt, mint a kor nagy emberét.[520] Csak nem tér át végül David* a katolikus hitre? A genfi békekongresszust természetesen az oroszok fabrikálták, és ezért „alaposan elhasznált ügynöküket, Bakunyint" is odaküldték. Az a benyomásom, hogy a „Dipl Rev" a végét járja.

Ad vocem Nemzetközi Szövetség. Az elnöki tisztséget javaslatomra eltörölték, miután már javasolták Odger újraválasztását.[521] – Fox, aki Eccarius visszajövetele óta[522] minden adandó alkalommal kinyilvánítja vele szembeni heves gyűlöletét, bejelentette, hogy a legközelebbi ülésen (kedden) szóvá teszi *E „Times"-cikkeit*[501], hogy a Tanács *véleményezze* őket: Én viszont erre, Fox nagy meglepetésére, ugyancsak bejelentettem, hogy jövő kedden interpellációt szándékozom intézni Foxhoz egy *„bizalmas levél"* ügyében, amelyet ő Beckernek** írt, s benne felszólította, „tegyen meg minden tőle telhetőt a Központi Tanács székhelyének Londonból való áthelyezésére".[523] Fox, aki szeszélyekből és rigolyákból van összetéve, azt képzeli, hogy *„ellenzéki pártot"* kell alapítania a Tanácsban, ahogyan ő mondja, a *„német diktatúra"* ellen. Csodálkozni fog ez irányú sikerein!

Ad vocem Borkheim: Mindenekelőtt a következő tények. B több mint 20 percig beszélt (vagy jobban mondva olvasta a kéziratát), holott a szabályzat szerint csak 10 perce volt. Természetesen azt hitte, hogy ő is megengedheti magának azt, amit Garibaldi és Edgar Quinet. Másodszor: Nagyon izgatottan lépett a szónoki emelvényre, és, mint Eccarius mondja, „nem hagyta önmagát szóhoz jutni". Senki sem értette. Csupán néhány vezérszót lehetett hallani Schulze-Delitzschről – ekkor Vogt felpattant, és mindkét kezét ökölbe szorította – és a kozákokról. Ez igazi szerencse volt. Beszédét jelentősnek tartották, mert *nem* értették. Ezért játszik bizonyos szerepet

* David Urquhart. – *Szerk.*
** Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

mind a „*Times*"-ban[524], mind a *francia sajtóban*. De most jön a bökkenő. Ez a bolond ki akarja nyomatni a beszédét németül, angolul, oroszul és a *francia eredetiben*. Az utóbbi most előttem van.[525] Elküldte nekem, hogy Lafargue átnézze. Néhány vezérszó kivételével, amelyeket én sugalmaztam neki, nem csupán *ízléstelen* csinnadratta, hanem gyakran színtiszta marhaság. És tetejében a franciasága! Pl.: „Sans stultification il serait impossible de discuter, s'il faudrait d'abord faire enlever la femelle Isabelle, faire sauter le mâle Bismarck ou faire s'évanouir l'agile hermaphrodite Beust. Ily a de grands orateurs, de profonds penseurs français, membres de cette union, mais fûssent-ils tous des Mirabeaux achevés et des Descartes consommés, les têtes allemandes seraient trop carrées pour le trouver rond, qu'il fût d'abord et avant tout le gouvernement français, l'abolition duquel introniserait l'ère de la paix internationale." Assez!*

Hogy mily kevéssé sejtette, milyen minőségű „az ő franciasága", az kiderül a nekem beküldött kéziratra írt következő széljegyzetéből: „Kérem, nézesse át ezt gyorsan Lafargue úrral, az *esetleges* (!) rossz franciaságot javítsa ki a margón!" Természetesen kénytelen voltam megírni neki, hogy Lafargue-nak találkoznia kell vele, mert nélküle a „húzásokat" (Lafargue eleve az egész első felét ki akarja húzni) és a „módosításokat" nem tudja megcsinálni. Ezért *ma este* eljön hozzám. Lafargue ezenkívül csaknem minden mondatban kimutatta nekem a *francia kereskedelmi utazók zsargonját*. Pl. „Parlons rondement!"**

Magánügyek: Beszéltem Borkheimmal arról, nem lehetne-e részemre Londonban legalább 100 £ kölcsönt felhajtani. Igent mondott, hajlandó arra, hogy ő legyen az egyik kezes, ha te lennél a másik. De voltaképpen előbb személyesen tőled akar hallani a dologról. A helyzet egyszerűen a következő: nem tudom sem a II. kötetet befejezni, sem pedig nem tudok időt szakítani az angol kiadáshoz szükséges manipulációra, sem egyáltalán Angliában maradni, ha legalább néhány hétre nem lesz nyugalmam a manicheusoktól***. Ha az angol tranzakció sikerül és ha Németországban – ami,

---

* – „Elhülyülés nélkül lehetetlen volna arról vitázni, hogy elsőnek a szuka Izabellát kell-e megszöktetni, a hím Bismarckot elcsapatni, vagy a fürge hermafrodita Beustot eltüntetni. E szövetség tagjai között vannak nagy szónokok, mély francia gondolkodók, de még ha valamennyien kész Mirabeau-k és tökéletes Descartes-ok lennének is, a német fejek túlságosan szögletesek ahhoz, hogy kereknek találják, miszerint elsősorban és mindenekelőtt a francia kormány megdöntése juttatná trónra a nemzetközi béke korszakát." Elég! – *Szerk.*

** – „Beszéljünk kereken!" – *Szerk.*

*** – türelmetlen hitelezőktől (a német diákzsargonban; eredetileg keresztény szekta a III. évszázadban) – *Szerk.*

úgy látom, nem nehéz – úgy munkálkodnak, hogy hamarosan szükség lesz második kiadásra[483], akkor túljutok a válságon.

Ez az átkozott év annál is rosszabb, mert Lafargue mostanáig nálam van, Laura tavasszal férjhez megy stb.

Üdvözöl

K. M.

183

Engels Marxhoz

Londonba[526]

Manchester, 1867 okt. 8.
7, Southgate

Kedves Szerecsen,

Holnap bővebben. Csupán visszaküldöm mellékelve a leveleket és *egy* kérdésem van: ír-e nekem Borkheim a kölcsön ügyében*, vagy várja, hogy *én* írjak neki? Az újságokat holnap küldöm vissza neked.

Meissner bizonyára könyvesbolt útján küldte el a példányokat Weissnak és Liebknechtnek, így azok csak *október 1 körül* érkezhettek meg Berlinbe, azután, hogy a többi példányok már odaérkeztek és forgalomba kerültek. A „Kölnische" és az „Augsb Ztg"[527] csak néhány nappal ezelőtt közölte a hirdetést.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 349. old. – Szerk.*

184

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 okt. 9.

Kedves Fred,

Borkheim először tőled vár levelet arról, hogy vállalod a társkezességet.*

A *szegény* Lafargue ma az utolsó kínokat szenvedi, Borkheim *előszavát* franciásítja (amennyire ez egyáltalán lehetséges!). Az utóbbi így keresztelte el művét: „*Ma perle* devant le Congrès de Genève".[525] Érdekes, hogy az íróság és a dicsőség vágya mennyire meg tud bolondítani egy különben egészen értelmes fickót!

Tegnap kellett tehát Foxnak Eccariust lefejeznie.** Több mint 1 órás vádbeszédet tartott. Igen rosszindulatúan összeszedte a legkomiszabb részeket, és egy Old Bailey-i[528] ügyvéd minden fogását latba vetette, engem is folytonosan támadott. Úgy visszavágtam neki, hogy végső viszontválaszában minden önuralmát elvesztette. Mindenki részt vett a vitában. Eredmény: Indítványomat (jobban mondva módosító javaslatomat), hogy „térjünk át a napirendre", óriási többséggel elfogadták. De a vita során Eccarius alapos fejmosást kapott.

Olvasd el a „*Courrier*"-ban, amelyet egyidejűleg megkapsz, az általam megjelölt cikket: „Le troisième larron"[529] (kitűnő, hogy a franciák az *ő* Bonaparte-jukat már fesztelenül tolvajnak nevezik). Mihelyt a számokat Lormier-től visszakapom, elküldöm neked az érdekes közleményeket a mexikói ügyről[288].

Üdvözöl

K. M.

Apropó. Strohn tegnap egy napra itt volt. Azt képzeli, hogy legutóbbi manchesteri látogatásakor meg akartad sérteni, nevezetesen ezzel a mondattal: „Igen, Bradfordban a kereskedelmi utazónak még van valami sze-

* *V. ö. 349. old. – Szerk.*
** *V. ö. 348. old. – Szerk.*

repe." Igyekeztem kiverni a fejéből ezt a badarságot. – Azt mondja, hogy maga Dronke szerezte az angol üzlettársat a Réztársaságnak. Valószínűleg kártérítést kívánt ezért, és kétes, de jogilag megalapozható igényeinek szerzett bizonyára érvényt, amikor a kezén átmenő réz egy részét eltulajdonította vagy megtartotta. Nem hiszi, hogy D minden teketória nélkül egyenesen súrolta volna a büntető törvénykönyvet.* Tant mieux**.

* *V. ö. 347. old.* – *Szerk.*
** – Annál jobb – *Szerk.*

185

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 okt. 10.

Kedves Fred,

Kugelmann mellékelt leveléből láthatod, hogy most eljött a cselekvés ideje. Te jobban tudsz írni neki a könyvemről, mint én magam.[530] Ugyanakkor csak ne körülményeskedjen, és a cikkeket ne küldje meg nekünk korrektúrára, hanem csak *miután* megjelentek. Lelkére kell kötnöd: minden a „lármázáson" fordul meg, sokkal inkább, mint a hogyanon vagy az alaposságon.

Meissner mellékelt firkálmánya mit sem tartalmaz. Hogyan várhat kritikákat, mielőtt a saját könyvkiadói hirdetései megjelentek volna?

Üdvözöl

K. M.

186

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 okt. 11.

Kedves Szerecsen,

Hálás köszönet a levelekért és az újságokért, amelyeket néhány napon belül visszaküldök.

Írok Borkheimnak, hogy szívesen vállalom vele a kezességet, amennyiben úgy tudja elintézni a dolgot, hogy minden diszkréten történjen és pl. ne kívánjanak rólam referenciákat – ugyanis szerződésileg tilos kezességet vállalnom, és úgy állok Gottfried úrral*, hogy *ő minden* ürügyet megragadna, hogy engem bemártson egy döntőbíróság előtt. Ha ezt nem tudja megoldani, akkor hajlandó vagyok kötelező nyilatkozatot adni neki, hogy vele együtt felelek a 100 £-ért, és várom az egyéb javaslatokat.** Vagy elég volna, ha pl. Freiligrath adna referenciát rólam? A dolgot éppen valamennyi üzleti kapcsolatom háta mögött kellene lebonyolítani. Nos, majd meglátjuk.

Kugelmann számára holnap délután elkészítek egy dolgot[531]; ha meg kell várnunk, ameddig *ő* elolvassa a könyvet, akkor nem jutunk messzire. Siebelnek is írok. Nem tudom, mit akarsz a Freiligrathot megéneklő Rittershaustól, *én* egyáltalán nem ismerem a fickót, és amennyire tudom, éppenséggel nem tartozik a mi embereink közé.

Még sokat akartam írni neked, de jött Leibel Choras, az átkozott öreg zsidó, akit ismersz, és több mint egy óra hosszat feltartott. Utána nyomban még egy fickó. Egy hét óta elárasztanak az ügyfelek, ma reggel is 2. Holnap reggelre megint várok egyet. Ráadásul az örökös civódás Gottfrieddal, meg kell kergülni.

Tehát majd holnap.

Barátod
F. E.

---

* Gottfried Ermen. – *Szerk.*

** *V. ö. 349. old.* – *Szerk.*

187

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 okt. 13.

Kedves Szerecsen,

Kugelmann-nak különböző álláspontokból két cikket[532] írtam és küldtem a könyvről: azt hiszem, olyanok, hogy szinte bármelyik újság átveheti őket, és ezek nyomán aztán Kugelmann írhat másokat. Ez már valamit segít majd neki.

Siebelnek holnap írok, előbb tudnom kell, hogy hol van a fickó, és hogy áll az egészségével.

Borkheimnak írtam.

Liebknecht egészen jól működik; annyit mégiscsak megjegyzett tőlünk, hogy belátja, miszerint az egyetlen helyes politika *kivétel nélkül mindennek ellene szavazni.* Ezt eddig becsületesen megtette. Ha ezekben a napokban megint írsz neki, felhívhatod a figyelmét a következőre: A lakóhely szabad megváltoztatására vonatkozó törvény[533] utolsó cikkelye így hangzik: Az idegeneket ellenőrző rendőrséget ez a törvény nem érinti. Úgyhogy amit északnémet polgárokként nyernek, mint „idegenek" ismét elveszítik. Itt nagy hatást gyakorolna, ha Liebknecht javasolná: *szüntessék meg* az idegeneket ellenőrző rendőrséget. Effajta badarság egyáltalán csak a kontinensen létezik; a javaslat nagy hatást gyakorolna. Egyáltalán sugalmazni kellene neki, hogy vesse a szemére a polgároknak, hogy *ő*, a kommunista kénytelen a saját érdekükben *ellenük* fellépni. Liebkn beszéde[517] egyébként a „Kölnische Zeitung"-ban sokkal jobb volt, mint a „Zukunft"-ban.

A Vogtra vonatkozó dolgoknak nagyon örültem.* Manőverei ellenére támadásod[534] mégis teljesen tönkretette őt, és csak a liberális burzsoázia tartja még a német Véronnak.

*Stumpf*** semmi egyebet nem akar, mint azt, hogy adj neki elméleti és tényanyagot arra vonatkozóan, hogy süllyed le a kispolgár fokozatosan pro-

* *V. ö. 347. old. – Szerk.*

** *V. ö. 347. old. – Szerk.*

letárrá. Ezt egyébként éppen olyan jól tudod, mint én, csupán ki akarsz bújni a munka alól. Persze a jó Stumpf azt hiszi, hogy ezt meg lehet tenni egyetlen levéloldalon – olymódon, hogy *ő* tudjon vele valamit kezdeni. Ebben azonban kételkedem.

*Dronke**. Borkheim éppen olyan botránykeverő, mint a Kicsi**, és ha ez a 2 mond valamit egymásról, az egyiknél az tizenkilenc, a másiknál egy híján húsz lesz. Dronke kobakjában még mindig van annyi jogi ismeret, hogy mostanság, a kiadatási szerződések idején[535] közvetlen büntetőjogi eljárástól bizonyára óvakodott. Egyébként tudod, hogyan lehet a kereskedelemben még a legnyilvánvalóbb büntetőjogi eseteket is egyszerű polgári jogi formák között elintézni. Mindenesetre azonban a Kicsi túl ravasz és túl mohó volt.

Strohn marad a régi csodabogár. Micsoda ötlet, hogy egy olyan kijelentést, amelyet ő maga x-szer megtett, mihelyt *én* mondom, magára vonatkoztasson!***

Borkheim „*Gyöngyszem*"-ére kíváncsi vagyok.[525] Irodalmi hiúság dolgában ez a fickó tisztára „Jid"°.

Gumpertnak itt van egy unokatestvére, volt kurhesseni, most porosz hadnagy. A fickó nagy várakozásokkal ment a poroszokhoz, de a régi drillt látta viszont virágzásának teljében. Torna stb., amit *parancsra* űznek, díszmenet, feszes gyakorlatozás stb. Lehet, hogy van benne némi túlzás, de biztos, hogy a legutóbbi sikerek nyomán a parádézás is bizonyos szentesítést nyert. A túlzás abból a kellemetlen érzésből származik, amellyel az újonnan belépett tisztek már rájöttek, hogy kilenctizedük nem jut el a törzstiszti rangig. A fickó szintén csak az alkalmat keresi, hogy kikerüljön ebből a slamasztikából.

Szívélyes üdvözlet feleségednek, a lányoknak és Lafargue-nak.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 347., 353. old.* – *Szerk.*
** Ernst Dronke. – *Szerk.*
*** *V. ö. 352–353. old.* – *Szerk.*
° „zsidó" (zsargonban) – *Szerk.*

188

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 okt. 14.

Kedves Fred,

Juch mellékelt II. sz. leveléből[536] láthatod, hogy bár Akhilleusz* halott, Beta még mindig él. J levele bizonyára abból fakad, hogy B dícséri Kinkelt, de nem dicséri Freiligrathot, és hogy Beta cikke tartalmaz néhány kaján megjegyzést Juch ellen. Ha Freiligrath és Juch összefognak, sem tudnak még egy rossz élcet sem kiötleni. Ezért akarnak engem felheccelni, az „ízigvérig epéset", ahogyan Beta nevez szennyiratában, a „Németek Londonban" című cikkben, amely a normann hódítással kezdődik és a koszos zsidó Benderrel végződik, mint aki az emberség egyetlen virága Angliában.

Ez most körülbelül a 6. eset, hogy Juch úr felajánlja nekem unalmas hasábjait** „öndicséret" céljából – kipróbált módszere ez, amelyet Blindnél, Kinkelnél, Freiligrathnál, Heintzmannál természetesen sikerrel alkalmazott. Én csupán néhány sort írtam neki. Mégpedig azt, amit Freiligrath úr *nem vesz szívesen*. Bizalmasan elbeszéltem neki azt a jelenetet, amely Beta „How do you do?" című lapjának szerkesztőségében történt, ahol Ziegenhainer, Freiligrath és a mi W. Wolffunk kíséretében voltam.[537] Hogy fáradozását egy rossz élccel mégis megháláljam, azt mondtam neki, semmi mást nem kívánok Kinkelnek, csupán azt, hogy e Beta számára ő legyen az alfa és az ómega.

Jellemző Juchra: Elküldi nekem Payne Volkskalenderjét[538], amelyben a corpus delicti*** található (ennek a kalendáriumnak, mint minden disznóságnak Németországban – „Gartenlaube" stb. –, 250 000 vásárlója van), az érte járó 11 pennyről szóló obligát számlával együtt, az összeget én válaszlevelemben azonnal mellékeltem. Igaz, hogy kis híján ismét a csődbíróság elé került, és csak nagynehezen egyezett ki hitelezőivel, olymódon, hogy £-enként 2 shilling 6 pennyt törleszt havonta.

---

* Ferdinand Lassalle – *Szerk.*

** A „Hermann"-ban. – *Szerk.*

*** – bűnjel – *Szerk.*

Mit válaszoljak Nahmer levelére?[539]

Elküldte-e neked Borkheim a „Courrier français"-t előszavam fordításával? Azért kérdem, mert szegény Lafargue nap mint nap lesi „ítéletedet". Ma megérkezett a belga „*Liberté*"[540]; szintén közli az előszót, egy igen „hízelgő" bevezetővel[485], melyben emlékezteti a belga kormányt kiutasításomra[250].

Liebknechtnek már válaszoltam, de ma ismét írnom kellett neki, mert csak ma kaptam meg a „Trade Unions Commission"-ra vonatkozó két törvényt.[541] Útmutatásaidat* belefoglaltam levelembe.

Salut. Üdvözletem Mrs. Burnsnek.

Szerecsened

* *V. ö. 356. old. – Szerk.*

189

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 okt. 15.

Kedves Szerecsen

Sebtében csupán ennyit:

Borkheim azt akarja, hogy én intézvényezzek magamra váltót, ami aztán végképp tilos számomra. Most megírtam neki: kezeskedem a 150 £-ért (mert ennyire emeltem az összeget) és *magánjelleggel* bármilyen biztosítékot megadok neki arra, hogy ez az összeg 1868 augusztus 1 után tetszőleges időpontban visszafizetésre kerül, és megkérdeztem tőle, hogy ilyen körülmények között fel tudja-e hajtani a pénzt. A kölcsönről nem szólt semmi mást. Talán az lenne a legjobb, ha felkeresnéd, a hét végén el akar utazni és két hétig távol lesz.

Barátod

F. E.

190

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 okt. 18.

Kedves Szerecsen,

Megírtam Borkheimnak, hogy váltót semmi körülmények között sem akceptálhatok, és hogy, miután az összegért kezeskedtem neki, a dolog az *ő* hitellehetőségein múlik, mivel az enyéim kimerültek.

A leveleket mellékelten visszaküldöm. Liebknecht, úgy látszik beteg volt, különben mondhatott volna valamit az egyesülési törvény vitájában. Talán jobb így. Schweitzer teljességgel öntelt szamárként és fráziscséplőként szerepelt.[542] Ennek az embernek már vége.

A Betával kapcsolatos levélváltáson* jót mulattam.

A „Courrier français" befutott, de a megítéléshez ma egyáltalán nincs időm.**

Tudok írni még négy-öt cikket a könyvedről[37] különböző álláspontokból, de nem tudom, hová küldjem. Ki tudja, hol tartózkodik Siebel! Talán Algírban vagy Palermóban! Mégis remélem, hogy hamarosan választ kapok tőle. Ha le tudnád másoltatni őket Londonban, hogy ne ismerjenek rá a kézírásomra, akkor talán a legtanácsosabb lenne a cikkeket Meissnernek elküldeni.

Mindenkit szívélyesen üdvözöl

F. E.

* *V. ö. 358. old. – Szerk.*
** *V. ö. 359. old. – Szerk.*

191

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, 1867 okt. 19.

Kedves Fred,

Ami *Borkheimot* illeti, megmondtam neki: amit Engels írt, azt megírta, és azon nem lehet „*alkudozni*". Ő (ma elutazott Bordeaux-ba) rábeszélésemre elment odáig, hogy kifizetett nekem 40 £-et és megígérte, hogyha te *nem* teheted stb., további körülményeskedés nélkül nov. 10-ig megszerzi a többit. De mint kereskedőnek és zsidónak persze kellett még egy kísérletet tennie!

Egyébként Borkheim nagy elégtételt kapott. „*Gyöngyszem*"-éről Schabelitz a „Buchhändlerbörsenblatt"-ban egy igen kérkedő hirdetést tett közzé,[543] amelyben B a Remete Péter szerepét játssza *Oroszországgal szemben*. Well! A „*Moszkvai Újság*"* ezt kuriózumként leközölte (fordításban), s ilymódon Borkheim abban az élvezetben részesült, hogy magát és nevét *oroszul* kinyomtatva láthatta! Megmutatta nekem a számot és lefordította a szöveget.

Lafargue-nak sok munkája volt azzal, hogy Borkheim franciaságát legalább tűrhető franciára fordítsa.** Természetesen segítenem kellett neki, főleg a Kant-, Fichte-, Hegel-idézeteknél, melyeket B alkalmasint németül sem értett meg egészen. De ezek a szerzők ott állnak a könyvtárában.

Örülök, hogy a dolog ennyiben el van intézve. Az utóbbi hetekben határozottan képtelen voltam arra, hogy többet írjak, mint talán 2 órát naponta. A külső szorongattatás mellett az otthoni nyavalya, amely mindig a májamra megy. Ismét elővett az álmatlanság, és abban az élvezetben volt részem, hogy a hímvesszőm közelében két karbunkulusocskát láttam kibontakozni. Szerencsére leszáradtak. Betegségem mindig a fejemből indul ki. Minthogy éppen a hímvesszőről beszélek, ajánlom neked *Moore részére Mathurin Régnier* XVI. századi francia szatirikus következő verseit. Bár ezen a téren

---

* „*Moszkovszkije Vedomosztyi*". – *Szerk.*

** *V. ö. 349. old.* – *Szerk.*

olvasott vagyok, nem hiszem, hogy a chaude pisse-t valaha is ilyen poétikusan írták volna le:

„Mon cas, qui se lève et se hausse,
Bave d'une estrange façon;
Belle, vous fournistes la sausse,
Lors que je fournis le poisson.

Las! si ce membre eut l'arrogance
De fouiller trop les lieux sacrez,
Qu'on luy pardonne son offence,
Car il pleure assez ses péchez."

Ez a verse sem rossz:

Fluxion D'Amour

„L'amour est une affection
Qui, par les yeux, dans le coeur entre,
Et, par la forme de fluxion,
S'écoule par le bas du ventre."

Végül:

Lisette tuée par Régnier

„Lisette, à qui l'on faisait tort,
Vint à Régnier tout éplorée,
Je te pry, donne moi la mort
Que j'ay tant de fois desirée!
Luy, ne la refusant en rien,
Tire son . . . vous m'entendez bien,
Et dedans le ventre la frappe.
Elle, voulant finir ses jours
Luy dit: Mon coeur, pousse toujours,
De crainte que je n'en rechappe.
Régnier, las de la secourir,
Craignant une seconde plainte,
Lui dit: Hastez-vous de mourir,
Car mon poignard n'a plus de pointe."

Mellékelten két újságkivágás Freiligrathról.[544]

Mellékelek 2 „*Courrier français*"-t és 1 „*Liberté*"-t. Ezeket az újságokat nem kell visszaküldened. De őrizd meg őket!

A „*Courrier*" badarságát a *hadművészetről* nem olvastam, de olvastam Proudhont a generatio aequivocàról*![545] Azt hiszem, az egyik annyit ér, mint a másik.

H. Meyer tegnapelőtt Amerikába utaztában itt járt. Talán még sikerült találkoznia veled.

Receptjeidet a német újságok részére küldd ide.** Én lemásoltatom őket és megkeresem a legmegfelelőbb elhelyezésüket. Sőt, legalábbis részben, *kettős alkalmazásra szolgálnak*, minthogy Meyer is kért hasonlókat az óceánon túlra, és fel fogja használni őket. Mihelyt ez Németországban elintéződik – *és ez a legfontosabb*, mert a dolog *itt* nagyrészt az ottani eredménytől függ –, írnod kell egy kritikát a „*Fortnightly Review*" részére.[546] Beesly elhelyezi oda. Ez szükséges előfutama annak, hogy kiadót találjunk Londonban. A lap titokban (olyan titkosan, hogy senki sem veszi észre) comte-ista, de szót kíván adni *minden* álláspontnak. Ha Lewes úr (a Goethe-rajongó és sajnos félig comte-ista is) a kritika alapján érdeklődik a könyv iránt (Lewes titokban a „Review" társtulajdonosa is), akkor könnyű lesz kiadót találni. És mindenképpen, még enélkül is, akkor könnyebben hajtunk fel kiadót. A legutóbbi számban megjelent egy igazán nyomorúságos cikk Thorntontól, aki a malthusianizmust (melyben a tulajdonképpeni hangadók *nem* hisznek) a legprimitívebb, legtriviálisabb formában reprodukálja.[547]

Ami pártunknak hiányzik, az a pénz, amint ezt Eccarius és Becker két mellékelt levele megint fájdalmasan tanúsítja[548]. Ha ebben nem volna hiány, akkor a nagy és pótolhatatlan veszteségek ellenére ma, akár 1848-ban, változatlanul mi lennénk a legerősebbek.

Üdvözlöm Mrs. Lizzyt.

Barátod
K. M.

---

* – ősnemzésről – *Szerk.*
** *V. ö. 361. old.* – *Szerk.*

192

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 okt. 22.

Kedves Szerecsen,

Becker és Eccarius levelét mellékelten visszaküldöm.[548] A pénztelenség valóban nagy balszerencse pártunkra és még nagyobb e szegény ördögökre nézve.

Siebel írt nekem a Rajna menti Honnefből. Nov. elején idejön, hogy Liverpoolban újra hajóra szálljon Madeira felé. Azt mondja, *haladéktalanul* küldjem neki a cikkeket; ma este nekiülök, hogy megírjak számára néhányat.[549] Azokban, amelyeket a *német* sajtónak írok, természetesen minden *leplezett*, Amerika részére ismét másként kellene írni, ott már többet lehet kimondani.

Sam Moore írt Eisenachból, úgy látszik, meglehetősen halad a német nyelvben.

Liebknecht sok örömet szerez nekem. Igazi szerencse, hogy még jócskán benne van a délnémet-föderalista szózban, s így nagy céltudatossággal és töretlen erkölcsi felháborodással tud a bismarckiáda ellen fellépni. Némileg kritikusabb és dialektikusabb szemlélet csak zűrzavart keltene a fejében és tévútra vezetné. Nyilvánvalóan Lupusnak a frankfurti parlamentben tanúsított magatartását vette példaképül, és becsülettel rászolgált a rendreutasításra azzal, hogy a Reichstagot a pőre abszolutizmus fügefalevelének nevezte. Bizonyára láttad, hogy az egyesülési törvénybe behozott egy paragrafust a gyári gyermekek védelmére.[550]

A haladópárt[96] a vizsgáló bizottságot[541] elutasította, minthogy az nem tartozik a Reichstag illetékességi körébe. A *Szövetség*[430] persze minden ipari vonatkozású ügyben illetékes, de a Reichstag nem nevezhet ki bizottságot, csupán felszólíthatja erre a szövetségi kormányt.

Az uzsoravitában Bismarck elutasította a jelzálogbankoknak államsegéllyel való támogatását; ha állami támogatásról van szó, akkor azt *mindenesetre* csupán a *munkásszövetkezeteknek* lehet nyújtani. A gazember még mindig azt hiszi, hogy rászedheti a munkásokat.

Viktor Emánuel láthatóan nagyon merész játékot űz. A római zenebona azonban még nem ért véget. A levegő napról napra jobban megtelik elektromossággal, egyáltalán nem csodálkoznék, ha a vihar már tavasszal kirobbanna.[551]

Szívélyes üdvözlet feleségednek, a lányoknak és Eisenbart doktornak[552].

Barátod
F. E.

Örülök, hogy a dolog Borkheimmal rendben van. Semmi körülmények között sem szolgáltathatok *most* Gottfried Ermennek ürügyet arra, hogy egyenes szerződésszegés miatt felbontsa a velem kötött szerződést. Reménhetőleg a pénz elűzi karbunkulusaidat; ne feledd, hogy sokat sétálj a szabad levegőn.

A dolgot a „[Fortnightly] Review" részére szívesen megírom.[546] De tudasd velem, hogy körülbelül mennyi helyet vehetek igénybe. Bizonyára jobbnak látod, hogy rezüméformában írjam meg, úgy, hogy röviden ismertetem a könyv fő pontjait: a tőke keletkezése – értéktöbblet – munkanap – a Ricardo-féle törvények revíziója – stb. stb., hiszen bírálatot mégsem írhatok. Tudni szeretném azt is, hogy körülbelül mikorra kell a dolognak ott lennie. A november 1-i számhoz túl késő van, tehát a december 1-i szám részére.

193

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 nov. 1.

Kedves Szerecsen,

Mi van, hogy már egyáltalán nem hallatsz magadról? Legutóbbi leveled óta szüntelenül aggódom, hogy megint karbunkulusaid vannak. Nem hallottál odaátról semmi többet? Kugelmanntól vagy Meissnertől a könyvedről[37] szóló cikkeket illetően? Én semmiről sem értesülök és a jelen körülmények között tenni is átkozottul keveset tudok.

Hogy mennyire sikerült Dizzynek* nemcsak a whigeket kijátszania, hanem a torykat is dezorganizálnia, erről meggyőzött tegnapelőtt egy beszélgetés, melyet közülük kettővel folytattam. Megegyeztek abban,

1. hogy az ír egyházat és egyúttal Angliában is az államegyházat hamarosan sutba kell dobni,

2. hogy az elsőszülöttségről és a hitbizományról szóló törvényeket[553] nem lehet többé fenntartani,

3. hogy a királynő** halála után itt nyilván nemsokára forradalomra kerül sor.

Barátod
F. E.

* Benjamin Disraeli. – *Szerk.*
** Viktória. – *Szerk.*

194

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 nov. 2.

Kedves Fred,

Az utóbbi időben nincsenek ugyan kifejlett karbunkulusaim, állandóan vannak azonban kezdemények, amelyek mindig újra eltűnnek, de nyugtalanítanak. Emellett a régi álmatlanság. Körülbelül három napja mégis jobb. A könyvemmel[37] kapcsolatos hallgatás nyugtalanít. Semmit sem hallok, semmit sem látok róla. A németek jó alakok. Az *ő* teljesítményeik, amelyeket mint az angolok, a franciák, sőt az olaszok lakájai visznek véghez ezen a területen, valóban feljogosítják őket arra, hogy az én históriámat ne vegyék tudomásul. A mi ottani embereink nem értenek az agitációhoz. Mindazonáltal úgy kell tenni, mint az oroszok teszik – várni. A türelem a magja az orosz diplomáciának és sikereknek. De a magunkfajta, aki csak egyszer él, felfordulhat tőle.

Mellékelten a német kommunista egylet levele.[554] Jó szándékú írás. De furcsa mesterlegénystílus.

Mellékelten Maughan levele, járadékos, öreg owenista, igen becsületes fickó. Ezeknek az embereknek nyilvánvalóan az a céljuk, hogy a szabadgondolkodó mozgalmat megszabadítsák a hivatásos agitátoroktól, Bradlaughtól stb.[555] Igen udvariasan elutasítottam. Egyfelől ugyan alkalmam volna arra, ami nekem annyira hiányzik, hogy megismerkedjek különféle emberekkel, akik többé vagy kevésbé, közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban vannak az angol sajtóval. Másfelől nincs időm, és azt sem tartom helyénvalónak, hogy valamiféle angol szekta vezető bizottságában szerepeljek.

Bizonyos Egerton Herbert, Earl of Carnarvon fivére, és Stepneynek (Központi Tanácsunk tagjának) az unokafivére, aki sokat ügyködik szocializmusban (azaz szövetkezeti szélhámosságokban stb.), Stepn útján találkozót kért tőlem. Minthogy előbb látni és megszimatolni akarom ezt az embert, jövő keddre tűztem ki a találkozót a Cleveland Hallban, ahol üléseinket tartjuk. Talán ez „csatornául" (Vogt)[556] szolgálhat könyvkereskedőkhöz.

Apropó. Most kell újra befizetni a tagdíjakat az Internacionálé részére. Mihelyt Moore visszaérkezik, küldjétek el tagdíjatokat *pénzesutalványon* (Charing Cross) nekem, de pénztárosunkra kiállítva: *Robert Shaw*, 62, Hall Place, Hall Park, London W. Kívánatos lenne, ha Schorlemmer veletek egyidejűleg küldene akár csak pár shillinget is. Ő visszaérkezett? Mikor kapom meg a Kémiáját?[557]

Nem tudom, ismered-e az olasz ügy lefolyását,[551] amelyről orosz stb. lapokból származó szemelvények útján töredékes hírek véletlenül bekerültek az angol és német sajtóba. Az ilyen szálakon könnyen átsiklik az ember.

Bonaparte úr a luxemburgi affér[439] idején (nemhivatalos) megállapodást kötött Viktor Emánuellal, amelynek értelmében az utóbbi jogot kapott arra, hogy az Egyházi Állam fennmaradó részét, Rómát kivéve, annektálja annak fejében, hogy háború esetére dacszövetséget vállal vele Poroszország ellen.[558] Most viszont, hogy a porosz disznóság[431] közmegelégedésre lezajlott, Bonaparte úr megbánta a dolgot és szokott fifikájával megpróbálta Emánuelt elárulni és Ausztriához közeledni. Mint ismeretes, ez Salzburgban szintén füstbe ment[559], és ilymódon úgy látszott, hogy az európai boszorkányüst egy ideig nem jön forrásba. Eközben az orosz urak, akik szokásuk szerint megszerezték a megállapodás másolatát, elérkezettnek látták a pillanatot arra, hogy továbbítsák ezt Bismarck úrnak, aki a maga részéről a porosz követ útján megmutatta a pápának*. Erre, a pápa sugalmazására, megjelenik Dupanloup orléans-i püspök brosúrája.[560] Másfelől Emánuel felkarolja Garibaldit. Később: Rattazzit mint a poroszok ellenségét és bonapartistát menesztik. Így áll a mostani kavarodás. Bonaparte, a koszos kutya, most alaposan benne van a pácban. Háború, nemcsak Olaszországgal, hanem Poroszországgal és Oroszországgal is, és *egy olyan ügyben*, amely Franciaországban kiváltja Párizs stb. fanatikus gyűlöletét, amelyet Angliában gyűlölnek stb. – vagy újabb meghátrálás! A fickó Európához folyamodva próbált megmenekülni: *európai kongresszus*. De Poroszország és Anglia már válaszoltak neki: egye meg maga, amit főzött. A fickó elvétette az időpontot. Már nem az orosz–európai titkos tábornok többé.

Ha meghátrál, akkor a jelenlegi gabonaárak, üzleti válság és rossz hangulat közepette Franciaországban egy szép napon forradalom lehetséges.

A mi Bismarckunk – jóllehet ő az orosz intrikák fő eszköze – jó szolgálatot tesz azzal, hogy válságig élezi a dolgokat Franciaországban. Ami pedig német filisztereinket illeti, egész múltjuk bebizonyította, hogy rájuk az egységet csak isten és a kard kegyelméből lehet oktrojálni.

---

* IX. Pius. – *Szerk.*

A féniek pere Manchesterben éppen olyan, mint várni lehetett.[561] Bizonyára láttad, milyen botrányt rendeztek „a mi embereink" a Reformligában. Az angol munkásoknak ezt a demonstrációját a fénizmus mellett minden módon igyekeztem előidézni.[562]

Üdvözöl

K. M.

Írország Angliától való különválását azelőtt lehetetlennek tartottam. Most elkerülhetetlennek tartom, habár a különválás után *föderáció* jöhet. Arról, hogy az angolok hogyan járnak el, bizonyítékot ad a néhány napja megjelent idei mezőgazdasági statisztika. Ehhez járul az eviction* formája. Az ír alkirály, Lord Abicorn** (*valahogy* így hívják) az utóbbi hetekben erőszakos egzekúcióval ezrektől „tisztította meg" a birtokát. Köztük jómódú bérlők is voltak, akiknek improvementjeit*** és tőkebefektetéseit ilymódon elkobozta! Az idegen-uralom semmilyen más európai országban sem ölti a bennszülöttek kisajátításának ezt a közvetlen formáját. Az oroszok csak politikai okokból foganatosítanak elkobzást; a poroszok Nyugat-Poroszországban felvásárolnak.

* – birtokfosztás – *Szerk.*

** *Helyesen:* Abercorn. – *Szerk.*

*** – (talaj)javításait – *Szerk.*

195

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 nov. 5.

Kedves Szerecsen,

A mellékelt recenziót Siebel helyezte el az „Elberfelder Zeitung"-ban.[549] Rettentő kár, hogy a szegény ördögnek, aki holnap valószínűleg ideérkezik, nyomban tovább kell utaznia, bizonyára elintézett volna még egyet-mást. Mégis megnézem, mit lehet még az ő révén csinálni, talán mindamellett sikerül még valami.

Kugelmann barátunk, úgy látszik, szintén elszámította magát a hannoveri újságokkal — legalábbis a legnagyobb csodálkozásomra az egyik neki küldött cikket, mégpedig a *legszelídebbet*, ráadásul megrövidítve és megcsonkítva, a „*Zukunft*"-ban találom! Ehhez aligha lett volna szükségünk a barátunkra, és mindenesetre *ennek* a lapnak másképpen írtam volna. De én a nemzeti liberális lapok számára írtam, amelyekkel ő hetvenkedett.

A dolgot másképp kell folytatni. Megvan neked Liebknecht mostani címe, ill. a régi lipcsei? Juttasd el nekem, én majd egy kissé felpiszkálom. Persze belátom, hogy valamennyi cikket magamnak kell megírnom (Eccarius nyilván szintén írhatna egyet), az embereknek a kontinensen a könyv még túlságosan megfekszi a gyomrukat, és ha addig akarunk várni, amíg megemésztik, akkor elszalasztjuk az időt. Kugelmann-nak is újra írni fogok, hogy legalább azt közölje, mit csinált a másik cikkel, és hogy el tud-e még helyezni továbbiakat.[563] Neked írnod kell Meissnernek és megkérdezned tőle, hogy *ő* el tud-e helyezni néhányat és hova, ha a cikkeket szállítják neki. Továbbá írok Kleinnek Kölnbe a „Rhein Ztg" miatt, és szükség esetén felajánlok egy cikket. Nagyon sajnálatos, hogy az ember nem lehet maga a helyszínen. Ha Németországban lennénk, akkor már minden újságban lármát csaptunk volna, és véghezvittük volna, hogy a könyvet *denunciálják*, ami mégiscsak a legjobb.

Louis-nak* Párizsban megállt a tudománya. Szép kis helyzetbe nyargalta

* III. Napóleon. – *Szerk.*

bele magát. Vagy újabb visszakozás, vagy háború a pápáért*. Aligha hiszem hogy valóban ultimátumot küldött az olaszoknak a római terület kiürítése végett és éppily kevéssé hiszem, hogy beérheti Moustier morgós jegyzékével.[564] Mindegyik esetben elveszett ember. A montmartre-i temetőben kiderült, hogyan állnak a dolgok Párizsban.[565] A tánc bármelyik nap megkezdődhet, és alig hiszem, hogy ez a nagy ember az ő december 2-áját[566] még egyszer megünnepli, mindenesetre azonban nyilván utoljára. Annyira leáldozott neki, hogy itt már minden filiszter is csak közönséges kalandornak tekinti.

Ha azonban törésre kerül a dolog, akkor a forradalom most mégiscsak egészen más helyzetben megy végbe mindenütt, mint 1848-ban. Németországban az akkori zilálság a múlt év óta többé nem lehetséges, s ha Berlinben kevés esély van is egy azonnali erőszakos felkelésre, mégis, a lökés ott is olyan összeütközéseket indítana el, amelyek szükségképpen a mostani rezsim bukásával végződnének. Bismarck úr igen hamar nem lenne többé ura a helyzetnek. Meg aztán ezúttal Anglia is nyomban belesodródna, mindenekfelett pedig a szociális kérdés azonnal egész Európában napirendre kerülne.

Hogy milyen mélyre süllyedtek az angol bírák, azt megmutatta tegnap Blackburn, amikor megkérdezte Beck tanút (aki először eskü alatt *William* Martinra vallott, azután pedig azt mondta, hogy az *John* M): Then you swore to William, and you *meant* to swear to John?** Az egész vád, úgy vélem, a vádlottak minden egyes újabb csoportjával mind jobban és jobban összeomlik, a hamis eskü azért, hogy 200 £ fizetséget kapjanak érte, egészen hallatlan.[561]

Meg tudod-e mondani nekem, hogy hol lehet részletesebben olvasni Lord Abercorn evictionjairól***?

Louis-nak Párizsban megint óvakodnia kell a bombáktól és a golyóktól. Az olaszok nem tűrik olyan büntetlenül, hogy tréfát űzzenek velük.

A „Courrier"-okat lehetőleg holnap visszaküldöm neked.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet, a lányokat és a szerelmes csizmadiát°.

Barátod
F. E.

---

* IX. Pius. – *Szerk.*

** – Tehát Ön Williamre esküdött, és *azt hitte*, hogy Johnra esküszik? — *Szerk.*

*** *V. ö. 370. old.* – *Szerk.*

° Paul Lafargue. – *Szerk.*

196

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 nov. 7.

Kedves Fred,

Köszönöm az „Elberfelder"-t.*

Liebknecht régi címe: „Lipcse, Braustrasse 11". Egyébként talán *biztosabb* Kugelmann útján eljuttatni, aki kapcsolatban van Liebknecht egyik lipcsei barátjával.

Elfelejtettem neked a szombati levélben** megírni, hogy a „Fortnightly" részére egy ív a maximum.[546] Ha fél ívnél több, akkor ebben a formában adandó: Első cikk, Második cikk.

Ami Meissnert illeti, nem tartom diplomatikusnak, hogy túlságosan belelásson a kártyákba. Amit magától meg tud tenni, azt enélkül is megteszi. Fontos lenne – és pillanatnyilag még fontosabb, mint az angol história – egy részletesebb (talán több cikkre tagolódó) tudósítást küldeni az osztrák „Internationale Revue" részére (*Arnold Hilberg* kiadása, Bécs, Kolowrat-Ring 4). Minthogy Arnold Hilberg téged és engem a munkatársai között tart számon (és rajtam keresztül mindkettőnket felkért közreműködésre), ennek semmi akadálya. Valójában ez az egyetlen rendelkezésünkre álló német „Revue".

Itt Londonban az egyetlen hetilap, amely bizonyos mértékig elfogulatlan és sokat foglalkozik német dolgokkal, mint német filológia, természettudomány, Hegel stb., egy – *katolikus lap*, a „*Chronicle*"[567]. Nyilvánvalóan az a törekvésük, hogy megmutassák, ők műveltebbek, mint protestáns vetélytársaik. A múlt hét végén küldtem nekik egy példányt, melyhez mellékeltem egy rövid levelet arról, hogy könyvem az övéktől eltérő nézeteket képvisel, de lapjuk „tudományos" jellegéből feltételezhető, hogy „némi figyelmet fordítanak a *dialektikus módszer* politikai gazdaságtanra való alkalmazásának erre az első kísérletére". Meglátjuk! Az előkelőbb körökben

---

* *V. ö. 371. old. – Szerk.*

** November 2-án *(v. ö. 368. old.). – Szerk.*

(természetesen intellektuális részükről beszélek) most nagy igény van a dialektikus módszer megismerésére. És talán még ez a legkönnyebb út az angolok megnyeréséhez.

A mellékelt „Diplomatic Review"-ban a legérdekesebb a kivonat Prokesch új könyvéből.[568]

Az Abercorn-féle evictionok* részletes leírása megjelent körülbelül két héttel ezelőtt az „*Irishman*"-ben[569] (Dublin). Talán sikerül ezt a nekem csak 24 órára kölcsönadott számot újra megkapni.

A gyűlésen**, ahol Dickson ezredes elnökölt és Bradlaugh Írországról tartott előadást, a mi öreg Westonunk Fox és Cremer támogatásával előterjesztett a féniek védelmében egy határozati javaslatot, amelyet egyhangúlag elfogadtak. Múlt kedden Aclandnek a Reform Billről szóló előadása alatt a Cleveland Hallban (a fejünk fölött, mi lent üléseztünk a kávézó teremben, amely az alagsorban van) szintén viharos tüntetés volt a féniek mellett. Az ügy felbolygatta itt a munkásosztály intelligens részét.

Módfölött jellemző arra a diplomáciai bohózatra, amely most Európában lejátszódik, hogy ugyanabban az időben, amikor Bonaparte Olaszországban interveniál, Franciaország, Olaszország és Poroszország együttesen, engedelmesen teljesítve Oroszország megbízását, fenyegető jegyzéket intéznek a Portához.[570]

Üdvözöl

K. M.

Az öreg Urquhart a katolicizmusával stb. egyre ellenszenvesebbé válik.

Az olasz inkvizíció egyik jegyzőkönyvében olvasható egy apácának ez a vallomása; ártatlanul így imádkozott a Madonnához: „Könyörgök hozzád szent szűz, adj nekem valakit, akivel vétkezhetek." Az oroszok azonban ebben is nagyobbak. Megállapítást nyert, hogy egy makkegészséges fickó, aki csupán 24 órát töltött egy orosz apácakolostorban, holtan került elő. Az apácák halálra nyargalták. Persze, a gyóntatóatya *nem jár* náluk naponta!

* *V. ö. 370., 372. old. – Szerk.*

** A Reformliga[165] gyülésén. – *Szerk.*

197

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]67 nov. 8.

Kedves Szerecsen,

Kutyafuttában:

Siebel holnap vagy itt lesz, vagy Liverpoolban, ahol találkozom vele. Még 3 cikket el tud helyezni, ezeket nyomban elkészítettem és azután gyorsan el fogjuk juttatni őket.[549] Ha tudtam volna, hogy olyan sokáig elmarad, akkor már régen megkaphatta volna őket Barmenban.

Az „Intern Rev"-vel kapcsolatos dolgot már szintén kiötlöttem és el lesz intézve. Hasonlóképpen a „Fortnightly Review" részére a cikk, mihelyt annak elfogadása biztosítva van.[546] Egyelőre azonban a reklámot a német napisajtóban tartom a legfontosabbnak, hogy ezeket a nyomorult közgazdászokat megszólalásra kényszerítsük.

A rendőrség kudarca az itteni perben gyorsabb és teljesebb lett, mint vártam. De valószínűleg még jobban alakul. Az öreg Blackburn is láthatólag más húrokat penget, ma Ernest Jonesnak beszédéért nagyokat bókolt.[561]

Olvastad Bismarck utasításait Usedomnak (az „Augsburger Abendzeitung"-ban természetesen megcáfolták)[558]? A fickó egészen bátran feltárja az olaszok intrikáit Bonaparte-tal, azt meg kell hagyni, hogy nagyon kevéssé diplomatikus modort tud alkalmazni, ha ez konveniál neki. (A szerdai „Köln Ztg" közli.) Bismarck e magatartása egyszersmind magyarázatot ad az olaszok visszakozására és arra, hogy lenyelték a békát.

Íme, miféle felügyeletet, ellenőrzést és beavatkozást gyakorol a porosz bürokrácia: fivérem írja nekem, hogy a gyárosok a Rajnánál és a Ruhr-vidéken olyan társulatot akarnak alakítani, amilyen itt van, hogy kazánjaikat időről időre rátermett mérnökökkel megvizsgáltassák, s aztán ezt írja a kormányellenőrzésről:

„Itt a körzeti építész egy fél óra alatt vizsgál felül nálunk hét kazánt (!!), és teljesen elégedetten tér haza, egy másik gyárban egy ilyen hivatalnoknak *35 kazánhoz két órára volt szüksége!* Aki olyan balga és elhiszi, hogy egy ilyen felülvizsgálat után nyugodtan alhat, az természetesen csalódik. Való-

ságos jótétemény lenne ezt a badarságot felszámolni, és helyébe egy értelmes gyakorlati intézményt állítani. Egy felülvizsgálatnál *először én* elmagyaráztam a körzeti építésznek a kazán összes berendezéseit, *azután* megkaptam hozzá az *ő* instrukcióját, és *végül megírtam* számára *a jelentést a kormánynak.*"

Nesze neked a poroszok! A saját maguk ábrázolásában.

198

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 nov. 9.

Kedves Fred,
Mellékelten Kugelmann levele.*
Üdvözöl

Szerecsened

[Laura Marx utóirata]

Kedves Engels,
Mint Szerecsen titkára valóban szégyenlem magam, hogy egy ilyen levelet küldök.

Őszinte híve
Kakadu

* *V. ö. 378. old. – Szerk.*

199

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 nov. 10.

Kedves Szerecsen,

Micsoda megható gyámoltalanság van a jó Kugelmann levelében! És milyen emberismeret Warneboldot illetően! A fickó mindent kiszed belőle és ráadásul porosz kém! Legalább annyira fel *kell* világosítanod Kugelmannt erről a kutyáról, hogy a poroszok többé ne értesüljenek egész ügyködésünkről.[571] A kutya visszaél a bizalmaddal, ez feloldoz téged vele szemben minden kötelezettségtől.

Tegnap láttam Siebelt Liverpoolban. Attól tartok, a szegény ördög mégis belepusztul a betegségébe, amely, mióta nem láttam, nagyon előrehaladt. Barmenban tönkretette magát, egymás után háromszor volt mellhártyagyulladása, igen erősen köhög (amit ő görcsös köhögésnek nevez, és ami egész periodikusan visszatér), a Rajna menti Honnefben az utolsó időben mégiscsak jobban lett és megerősödött. Sajnos csak rövid ideig tudtam vele kettesben beszélni, a feleségén kívül mindig ott volt még néhány rokona. A főbb dolgokat azonban mégis elintéztük.

Először is: Siebel, *jóllehet írt Meissnernek*, hogy nyomban a megjelenéskor küldjön neki egy példányt postán, mind a mai napig *egyet sem kapott, sem nem látott*. Rittershaus úr viszont, aki kisujját sem mozdítja, kapott egyet, és Siebel azt hitte, hogy neki nem is küldtél, ellenben R-nak igen, ami őt nyilván bántotta. Én természetesen megmagyaráztam neki a dolgot, de kívánatos lenne, hogy írj számára egy pár sort, amelyet a nekem szóló levélhez mellékelhetsz. Most azonban nyomban kérdőre kell vonnod Meissnert e miatt a gondatlanság miatt. A dolog húsz kis közleménybe került nekünk, amelyeket Siebel nyomban valamennyi lapban elhelyezett volna, de nem tudta megtenni, minthogy a könyv nem volt a birtokában. Továbbá *legkésőbb nov. 22-re* szükségem van itt egy példányra, hogy elküldjem S-nek Madeirára, ahol ő majd pótolja, ami csak lehetséges. De mit szóljon az ember az ilyen hanyagsághoz? És ezek azok a németek, akik önkormányzatot követelnek, de a saját ügyeiket sem tudják elintézni!

A három cikkből, amelyet magammal vittem, kettőt nyomban elküldtünk: a „Frankfurter Börsenzeitung"-nak és a „Düsseldorfer Zeitung"-nak[572] – az utóbbi jót tesz majd Heinrich Bürgers úrnak és az ő bölcs aggályainak: cikkem – igen egyszerű beszámoló, minden ítélkezés nélkül, egy *nemzeti liberális* újság részére megfogalmazva – túlságosan aggályos ennek a marhának![563] A harmadikat Siebel magához vette, az valószínűleg a „Barmer Zeitung"-nak megy.[573] Ezenkívül megjelennek majd közlemények mindenféle képes és egyéb újságokban, mihelyt S magát a könyvet megkapja. Továbbá a „Weserzeitung"[574] kap tőle egyidejűleg egy tárcát és egy cikket a könyvről, s csupán aközött választhat, hogy vagy mindkettőt elfogadja, vagy egyiket sem. (A tárcákat csalétkül használja S, a szerkesztők szűkében vannak ezeknek, és ő gyakran hagyja, hogy a honoráriumot zsebre vágják.) Más ötletei is lesznek még, mihelyt csak kezében lesz a könyv.

Ad vocem Freiligrath*: a jóembernek kb. 6000 £ adóssága volt, 4000 £ a Svájci Banknál, a Mansfield Co. részvényeire hitelezve, amelyek mit sem érnek már, a többi pedig becsületbeli adósság. A bizottság[450] ezeket az adósságokat 5%-os, egyes esetekben 10%-os kielégítéssel rendezte. Fr tehát in optima forma** csődbe jutott. A gyűjtés kb. 30 000 tallért tehet ki. Fr folytonosan az orránál fogva vezette a bizottságot, adósságait eltitkolta, úgy tett, mintha a felesége semmit sem tudna róluk és nem is szabadna tudnia, úgyhogy végül azok nagyon gorombák lettek vele; még azon a napon is, amikor tudta, hogy Londonból levél érkezik, amely közli, hogy becsületbeli adósságai 2000 £-et tesznek ki, azt mondta, hogy csupán 1500 £-re rúgnak stb. Egyszóval közönségesen és gyáván viselkedett. Azt mondtam, szilárd meggyőződésem, hogy a jó Ida*** egészen pontosan tájékozott, mire az illető így szólt: hogyan adhatott akkor a múlt nyáron Barmenban még estélyeket? Gondold el: Ida kéregetni megy, és emellett a még meg nem kapott pénzből estélyeket ad azoknak, akiktől kéregetett!

Csodálkozom, hogy Tussytól még nem kaptam elismervényt a Freiligr temetési alaphoz való hozzájárulásomról. Ez nem üzletszerű.

Barátod
F. E.

* – Freiligrathtal kapcsolatban – *Szerk.*
** – annak rendje-módja szerint – *Szerk.*
*** Freiligrath felesége. – *Szerk.*

200

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London], 1867 nov. 14.

Kedves Fred,

Mellékelten egy levél Oroszországból[575] és egy Solingenből[576]. A német-orosz*, úgy látom, ugyanaz az ember, akiről Meyer** beszélt nekünk.

Kugelmann elküldte nekem a „Deutsche Volkszeitung" (Hannover) egy számát, amely közli az általa írt rövid cikket könyvemről. K utánozza benne, és egyáltalán nem szerencsésen, a te egyik cikkedet[531]. Minthogy ez a lap demokrata, K jobban belebocsátkozhatott volna a könyv tartalmába. Többek között azt a valóban „meglepő végkövetkeztetést" tulajdonítja nekem, „hogy minden tőke *meg nem fizetett munkaerő által* keletkezett". „A politikai gazdaságtan német korifeusai" között, akiknek „ítéletére" kíváncsi, „Faucher" úr (szerencsére „Taucher"-nak nyomták) szerepel az *élen*, Roscher pedig a végén.[577]

Freiligrathról közölt „leleplezéseid" nálunk otthon nagy szenzációt keltettek.

Bonaparte-nak ahhoz, hogy kijusson a csávából, a jelen pillanatban zendülésre vagy titkos társaságra van szüksége Párizsban. Egyelőre ilyennek kezeli a Békeligát.[494] A szamár Pyat pedig innen éppen most előkészíti számára a szükséges corpus delictit***.

A hátamon jobboldalt egy kellemetlen karbunkulus keletkezett.

Üdvözöl

K. M.

---

* Joseph Dietzgen. – *Szerk.*

** Sigfrid Meyer. – *Szerk.*

*** – tárgyi bizonyítékot, bűnjelet. – *Szerk.*

201

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]67 nov. 24.

Kedves Szerecsen,

A leveleket mellékelten visszaküldöm.

Tehát a toryk tegnap reggel Colcraft úr kezével valóban keresztülvitték a végleges szakítást Anglia és Írország között. Az *egyetlen*, ami a fénieknek még hiányzott, az volt, hogy mártírjaik legyenek. Derby és G. Hardy szállította nekik őket. Csak a 3 féni kivégzése révén válik Kelly és Deasy kiszabadítása azzá a hőstetté, amelyről most Írországban, Angliában és Amerikában minden ír gyermek bölcsőjénél énekelni fognak.[561] Az ír asszonyok ezt éppoly jól megteszik majd, mint a lengyel nők.

Az egyetlen példa, hogy valakit hasonló dolgok miatt egy civilizált államban kivégezzenek, tudomásom szerint John Brown esete volt Harpers Ferryben.[578] Jobb precedenst a féniek nem is kívánhattak maguknak. És mégis, még a déliekben is volt annyi tisztesség, hogy J. Brownt *lázadóként* kezeljék, itt azonban mindent elkövettek, hogy egy politikai merényletet közönséges bűncselekménnyé változtassanak.

Louis-Napoléon tudvalevőleg gyülevész bandájának élén Boulogne-ban lelőtte az ügyeletes tisztet.[579] Tehát azt *tette meg*, amit Allen állítólag tett, de valójában nem *tett meg*. Ezért az angol kormány Allent felakasztja, Louis-Napoléonnak viszont az angol királynő* megcsókolja az orcáját, az angol arisztokrácia és burzsoázia pedig a fenekét.

Ezt az utóbbit ki kellene hozni a sajtóban.

Barátod
F. E.

* Viktória. – *Szerk.*

202

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, [18]67 nov. 26.

Kedves Szerecsen,

A megígért levelet, in quo tua res agebatur*, nem kaptam meg.

Meissner javaslata, hogy újból tegyünk közzé hirdetést a kritikákból vett részletekkel, az, amit én akartam neked javasolni, mihelyt a Siebel-féle cikkek (vagyis azok, amelyeket én adtam neki[549]) megjelentek. A részlet a „Zukunft"-ból egész jó, de egynéhánnyal kiegészítve még jobb lenne; el kellene küldenie neked az egész kacatot, és te aztán csinálnál belőlük egy hirdetést. Vagy, ha te nem akarod, akkor elküldheti *nekem*, és én majd megcsinálom. Nagyon meglepett, hogy az első hirdetés *pontosan akkora helyet foglalt el*, mint annak idején az én kis brosúrám hirdetése és egyetlen szó kísérőszöveg nélkül.[580]

Ha a dologban hamarosan nem történik változás, akkor *nekem* – persze a te beleegyezéseddel – írnom kell Meissnernek és felajánlani, hogy *én* írnék cikkeket az általa megnevezendő újságok részére. Ez csak nem kompromittálhat téged.

Siebellel még a postazárás előtt közölni tudtam, hogy milyen okokat hoz fel Meissner a maga mentségére. Ezek persze nyomósak, S akkor nagyon rossz állapotban volt, és csak Honnefben szedte össze magát újra.

Vasárnapi levelemet a visszajuttatott levelekkel bizonyára megkaptad.** Mellékelten visszaküldöm a tímárt[575], autodidactum integrum***, ami azonban nem változtat azon, hogy más nemzetek még sincsenek abban a helyzetben, hogy egy ilyen tímárt produkáljanak. A filozófia, amely Jacob Böhme idején még pusztán csizmadia, haladást tesz, amikor a tímár alakját ölti.

Mi van a karbunkulussal? Az elhelyezkedése nem tetszik nekem, remélem, hogy Lafargue felvágta. Ennek a históriának most már mégiscsak véget kell vetni.

---

* – amelyben a te ügyedről van szó – *Szerk.*

** *V. ö. 381. old.* – *Szerk.*

*** – teljesen autodidakta – *Szerk.*

Borkheim kifizette neked a pénzt? Nekem nem ír, jóllehet kezes vagyok.*

Barátod
F. E.

* *V. ö. 349., 352. old. – Szerk.*

203

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 nov. 27.

Kedves Engels,

Ami a magánügyeket illeti (már szombaton* írni akartam róluk neked, de sem akkor, sem a következő napokon nem volt rá alkalmam, mert mindenfelől konzultáltak velem a féni ügyekről[561] stb., egyszóval lefoglalták az időmet), Borkheim úr – biztos vagyok benne, hogy legjobb akarata ellenére – ebben az egész hónapban idegölő bizonytalanságban tartott. Legutóbbi, tegnap kelt leveléből láthatod, hogy ismét újabb meghatározatlan időre szóló halasztásról van szó. A legrosszabb a dologban az, hogy *határozottan* megígérte nekem, miszerint (a legrosszabb esetben) e hó *10*-én az egész összeget kifizeti. Erre számítva állapodtam meg a hitelezőkkel. Valójában visszatérése óta összesen 5 £-et fizetett. Elképzelheted hát, milyen szorult helyzetben vagyok. Egészségi állapotom nagyon rosszabbodott, és munkáról szinte szó sem lehetett. Ezenfelül mindennap bírósági keresetnek nézek elébe, és már nem tudjuk, hogyan segítsünk magunkon máról holnapra.

Ami *Meissnert* illeti, az a véleményem, hogy rá kell hagyni az ő hirdetéseit, mert bármi más újabb halogatást okoz. Thimm azt mondta Borkheimnak, hogy Meissner minden könyvkereskedőt felszólított, küldjék vissza neki (ill. lipcsei bizományosának) a mostanáig eladatlan példányokat. Yorktól, a Munkásegylet[159] könyvkereskedőjétől is tudom, hogy a jelen pillanatban *nagyon nehéz* Meissnertől példányokat kapni. Ez számomra csupán azt bizonyítja, 1. hogy a Meissner kezében levő készlet igen kicsiny, 2. hogy tudni szeretné, valójában mennyi kelt el abból a készletből, amely *nincs az ő kezében*, 3. rá akarja szorítani üzlet-„barátait", hogy minél több példányt a saját számlájukra tartsanak. Megírom Meissnernek, hogy abban az esetben, ha bizonyos újságok vagy folyóiratok részére (ezeket azonban *nevezze meg* nekem) szüksége van közleményekre vagy recenziókra, akkor azokat barátaimtól – így tőled stb. – megkaphatja, csak írja meg nekem.

---

* November 23-án. – *Szerk.*

Dr. Contzen, a politikai gazdaságtan magántanára Lipcsében, Roscher híve és tanítványa és Liebknecht barátja, az utóbbi útján egy példányt kért tőlem azzal az ígérettel, hogy részletes ismertetést ír. Láthatod, hogy ez Meissner útján már elintéződött. Ez a kezdet Contzennel jó.

Liebknecht 50 példányt küldött nekem brosúrájából[581] (ezekből egyet ma eljuttatok neked) itteni eladás céljából, példányonként 3 pennyért. Lessner utánanéz, hogy mit lehet kezdeni vele a Munkásegyletben.

A kivonat, melyet Liebk a berlini munkásegyletben a „szociális kérdés" elnapolásáról tartott beszédéből a brosúrában mellékletként közöl, csakugyan okot ad Kugelmann-nak a megrovásra.[582] Minthogy Liebknecht többek között téged is felkér, hogy működj közre megjelenendő lapjában[583], adhatsz neki bizalmasan néhány útmutatást arra vonatkozóan, hogyan kell összekapcsolni a politikai ellenzékiséget a szociális agitációval.

Mellékelten Liebknecht és Kugelmann levele.

Üdvözöl

K. M.

Mi a helyzet Schorlemmer úr Kémiájával[557], amelyet meg kellene kapnom?

204

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, 1867 nov. 28.

Kedves Fred,

Látom, hogy nem mellékeltem neked Borkheim két levelét. De nincs is rá szükség. Tegnap kérésére „megbeszélésem" volt vele. Visszatért arra (amit én már két hónappal ezelőtt javasoltam), hogy vegyek fel kölcsönt az „Atlas" életbiztosító társaságnál, amelynek titkára az ő barátja. Tegnap kitöltöttem nála a papírokat. Te ennél csak ajánlóként szerepelsz. Az összeg 150 £ (ebből 45 £-et Borkheim kapna), szept. 1-i visszafizetésre.

Már nem hiszek a B-féle műveletek sikerében. *Jószándékában nem kételkedem.*

„*Gyöngyszemét*" megkaptad? (mostanáig franciául és németül).[525]

Mellékelten Schily fontos levele. *Postafordultával* küldd vissza; egyidejűleg véleményezned kell. Mindenesetre nem engedem meg Mosesnak, hogy munkámból „hasznot" húzzon, anélkül, hogy én is nyernék rajta valamit.[584]

A fénizmussal diplomatizálnom kell. Nem hallgathatok teljesen, de azt sem akarom semmiképpen, hogy a fickók azzal intézzék el könyvem bírálatát, hogy demagóg[585] vagyok.

A *Gentz* (fontos az Oroszországról szóló cikk miatt) Borkheimé, az ő tudta nélkül *küldöm* neked. Küldd vissza, mihelyt elolvastad.[586]

Most meglehetősen tele lettem furunkulusokkal, és ennek örülök. Ez megtöri a karbunkulózist.

Üdvözöl

Szerecsened

Üdvözletem Mrs. Burnsnek. Jenny a manchesteri kivégzés[561] óta feketében jár, és lengyel keresztjét *zöld* szalagon viseli.[587]

205

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 nov. 28.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten pillanatnyi kisegítésül 30 £, három 10 fontos bankjegyben, 0/U 56 068–70, Manchester, 67 jan. 9. Borkheim levelét nem mellékelted. Kugelmanntól én is kaptam egy levelet, amelyet mellékelek, és kérlek, küldd vissza, válaszolnom kell neki.[588]

Liebknecht jobban tette volna, ha nem nyomtatja ki brosúráját.[581] Beszédei a „Kölnische Zeitung"-ban jobban festettek, mint így, az a história a végén pedig csakugyan megmutatja, hogy a badarság milyen fokáig jutott el.[582] Levélben ugyan már egyet-mást közöltem vele, most azonban, amikor ismét lapocskát[583] alapít, még tisztább vizet kell öntenem a pohárba; hiszen nem tehetünk nagyobb szívességet Bismarcknak annál, mintha engedjük, hogy egy kalap alá vegyenek bennünket az osztrákokkal és a délnémet föderalistákkal, az ultramontánokkal és a trónfosztott fejedelmekkel. Napról napra várom a levelét és akkor erről is írni fogok neki.[589]

Hogy áll az egészséged?

Üdvözöl

F. E.

Holnap bővebben.

Az angol, akiről Kugelmann levelében szó van, Moore, aki nagyon tökéletesítette magát a német nyelvben és most szorgosan búvja a „Tőkét"-t.[590] Schorlemmer könyve[557] még mindig nem jelent meg!!

206

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 nov. 29.

Kedves Fred,

Hálásan köszönöm a 30 £-et.

Mellékelten visszaküldöm Kugelmann levelét.[588] Ügyelnünk kell arra, hogy buzgalmában ne kövessen el ostobaságokat. Így pl. Miquellel.

Ami az „*Európai Egyesült Államok*" című lapot[591] illeti – és a közreműködést, melyre engem Genfből felkérnek –, színtiszta badarság. A szerkesztő valószínűleg K. Grün úr. És a dolog magában véve is fiaskó.

Üdvözöl

K. M.

A hideg és a rosszkedv ellenére néhány napot sétálnom kell a Heathen* stb.

* Hampstead Heath – füves térség Marx lakásának környékén. – *Szerk.*

207

Marx Engelshez

Manchesterbe[592]

[London, 1867 november 29.]

Látod, milyen átkozottul feledékeny vagyok. Elküldöm a levelet anélkül, hogy Kugelmann levelét[588] mellékeltem volna.

208

Engels Marxhoz

Londonba[593]

Manchester, [1867 nov. 29].

Kedves Szerecsen,

Mellékelten visszaküldöm Schily levelét.[584] Ó, jóságos isten, hát az öreg Moses megint idehugyozott! És gratulál önmagának, hogy te megerősítetted, miszerint igaza volt, amikor azt állította, hogy a tőke felhalmozott munka!

Én ezzel a jóemberrel szemben egy igen kissé tartózkodó lennék. Akkor annál biztosabban ráharap, és te tudod, hogy milyen kevéssé bízhatunk benne, ha nem tartjuk *teljesen* a kezünkben. Nézetem szerint egyelőre *megengedhetnéd* neki, hogy néhány részletet közöljön belőle a „Courrier français"-ban, abból meglátjuk, hogyan szándékozik kezelni a dolgot. Ezt a közleményt ő természetesen aláírja, és ezáltal bizonyos mértékig ismét úgy tekinthetjük, mint megtért bűnöst. *Ezután* beszélhetnél vele az egész könyv lefordításáról, ami szándékában van; az ellenőrzést okvetlenül tartsd fenn *magadnak*; a feltételekről akkor tárgyalj, mihelyt kiadó akad. Amit Schily Reclus-ről mond, azt fontosnak tartom, minthogy ez az ember tud németül.

A fénieket illetően teljesen igazad van.* Az angolok disznóságai miatt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ennek a szektának a vezérei többnyire szamarak, részben kizsákmányolók, és mi semmiképpen sem vállalhatjuk a felelősséget a minden összeesküvésben előforduló szamárságokért. Ilyenek pedig biztosan lesznek.

Aligha kell neked mondanom, hogy nálam is otthon a fekete és a zöld az uralkodó szín. Az angol sajtó megint fölöttébb aljasan viselkedett. Azt írták, hogy Larkin elájult, a többiek pedig egészen sápadtak és zavarodottak voltak. A katolikus papok, akik ott voltak, kijelentették, hogy ez hazugság. Mint ők mondják, Larkin *megbotlott* egy göröngyben, mind a hárman nagyon bátrak voltak. A salfordi katolikus püspök nagyon panaszkodott amiatt, hogy Allen nem akarta megbánni a dolgot; azt mondta, hogy nincs mit meg-

* *V. ö. 386. old. – Szerk.*

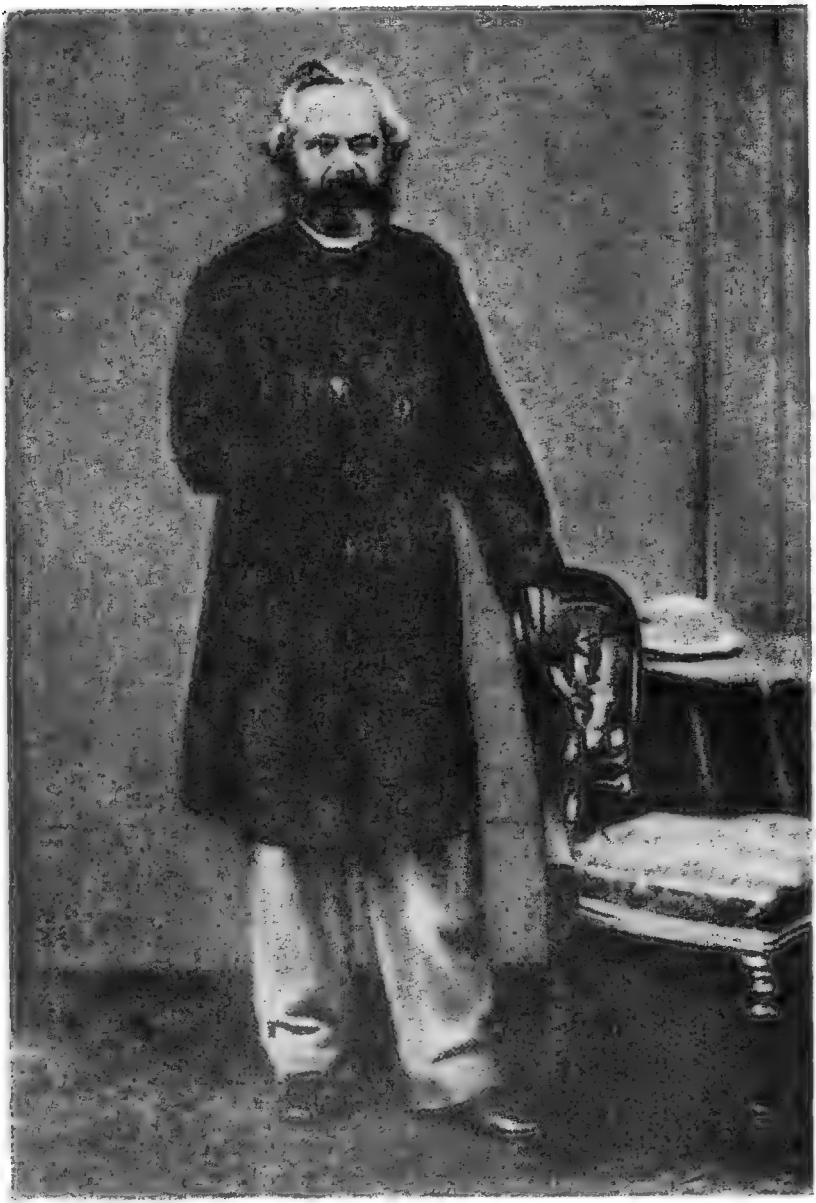

Karl Marx
(1867)

bánnia, és ha szabadon lenne, újra így cselekedne. Egyébként a katolikus papok igen merészek voltak, vasárnap minden templomban a szószékről kijelentették, hogy ezt a három embert *meggyilkolták*.

Tegnapi levelemet a 30 £-gel bizonyára megkaptad.* Ami az életbiztosítást illeti**, hajlandó vagyok a szóban forgó összegért *kezeskedni*, azzal a feltétellel, hogy Borkheim az *eredetit* magánál tartja és csak egy *másolatot* ad a titkárnak, amennyiben ez megkönnyíti a dolgot.

A furunkulusok az én nézetem szerint is a korábbi betegség válságának a jelei.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet, a lányokat és Lafargue-ot.

Minthogy Liebknechtnek most van egy lapocskája[583], amelyért *minket* fognak felelőssé tenni, nagyon fontos, hogy német politikájában ne csináljon ostobaságokat. Sóváran várok tőle levelet.

Apropó. Az „Internationale Revue" január 1-től folytatása lesz *Prutz* folyóiratának*** is, mely egybeolvad vele. Ez keresztülhúzhatja számításunkat.° Mi a véleményed, hogyan kezdjük el a dolgot Hilberggel? Itt ravasznak kell lennünk.

Üdvözöl

F. E.

* *V. ö. 387. old. – Szerk.*

** *V. ö. 386. old. – Szerk.*

*** „Deutsches Museum"[594]. – *Szerk.*

° *V. ö. 373. old. – Szerk.*

209

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, 1867 nov. 30.

Kedves Fred,

Mosest illetően pontosan követni fogom receptedet. Minden esetre élnünk kell ezzel az emberrel és egyidejűleg meg kell akadályoznunk, hogy visszaéljen velünk. Hilberget illetően valóban jó lenne, ha ezt az egyetlen, számunkra eddig nyitva álló „Revue"-t* meg tudnánk tartani, de hogyan? ez még nem világos előttem. Ma reggel kaptam Schorlemmer könyvéből[557] egy példányt, melyért köszönetemet küldöm neki.

Ha elolvastad a lapokat, nyilván láttad, hogy 1. az Internacionálé Tanácsának a féniek érdekében írt emlékiratát[595] megküldtük Hardynak, 2. a fénizmusról tartott vita (a múlt hét keddjén**) nyilvános volt és a „*Times*" beszámolt róla.[596] Ott voltak a dublini lapok, az „*Irishman*" és a „*Nation*"[597] tudósítói is. Magam csak nagyon későn értem oda (mintegy 2 hétig lázam volt, mely csak 2 napja múlt el), és valóban nem szándékoztam beszélni, először kellemetlen egészségi állapotom, másodszor a helyzet kényes volta miatt. De az elnöklő Weston unszolt, ezért a vita elnapolását javasoltam, és ez arra kötelezett, hogy most kedden beszéljek. Valójában nem beszédet készítettem elő erre a keddre, hanem egy beszéd pontjait.[598] De az ír tudósítók nem jöttek, s a rájuk való várakozás közben 9 óra lett, a helyiség pedig csak fél 11-ig állt rendelkezésünkre. Fox az én ösztönzésemre – (a Tanácsban történt perpatvar miatt 2 hétig nem mutatkozott, ezenkívül elküldte a Tanács tagságáról való lemondását, benne goromba kirohanásokkal Jung ellen)[599] – egy hosszú beszédet készített elő. Ezért az ülés megnyitása után bejelentettem, hogy az előrehaladott időre való tekintettel Foxnak engedem át a szót. Valóban – a közben történt manchesteri kivégzés következtében – tárgyunk, a „fénizmus", e pillanatban olyan szenvedélyekkel és indulatokkal kapcsolódott össze, amelyek *engem* (de az elvont *Foxot* nem) arra kény-

* „Internationale Revue". – *Szerk.*

** November 19-én. – *Szerk.*

szerítettek volna, hogy a helyzet és a mozgalom szándékolt tárgyilagos elemzése helyett forradalmi mennydörgésben törjek ki. Az ír tudósítók tehát elmaradásukkal és így az ülés megnyitásának késleltetésével nagy szolgálatot tettek nekem. Nem szeretem, ha olyan emberekkel kerülök egy akolba, mint Roberts, Stephens stb.

Fox beszéde jó volt, egyrészt mert *angol ember* mondta, és másrészt amennyiben a kérdésnek csupán politikai és nemzetközi vonatkozásaival foglalkozott. De éppen ezért csak a felületen mozgott. Az általa beterjesztett határozati javaslat sótlan és tartalmatlan volt.[600] Felszólaltam ellene és visszautaltattam az állandó bizottság[22] elé.

Amit az angolok még nem tudnak, az az, hogy 1846 óta az írországi angol uralom gazdasági tartalma, tehát politikai célja is, egészen új szakaszba lépett, s éppen ezért a fénizmust szocialista (negatív értelemben szocialista, mint a föld elsajátítása ellen irányuló) tendencia jellemzi, és az, hogy az alsóbb osztályok mozgalma. Semmi sem lehet nevetségesebb, mint ha valaki Erzsébet vagy Cromwell barbárságait, amelyekkel az íreket angol kolonistákkal (a szó római értelmében) akarták kiszorítani, egy kalap alá veszi a mostani rendszerrel, amely az íreket birkákkal, disznókkal és ökrökkel akarja kiszorítani! Az 1801 és 1846 közötti rendszer (evictions* ebben az időben csak kivételesen fordulnak elő, sajátlag Leinsterben, ahol a föld különösen alkalmas az állattenyésztésre) rackrentjeivel és middlemanjeivel** 1846-ban összeomlott. A gabonatörvények eltörlése, amely részben következménye volt az írországi éhínségnek, de mindenesetre meggyorsult általa, megfosztotta Írországot attól a *monopóliumtól*, hogy az átlagévekben gabonával lássa el Angliát. Gyapjú és hús lett a jelszó, tehát a szántóföld átváltoztatása legelővé. Ezért ettől kezdve megindult a gazdaságok rendszeres egybeolvasztása. Az Encumbered Estates Act[601], amely tömérdek régebbi, meggazdagodott middlemant földbirtokossá tett, meggyorsította a folyamatot. *Clearing of the Estate of Ireland*!*** – ez most az angol uralom egyetlen értelme Írországban. A *buta* londoni kormány maga persze semmit sem tud erről az 1846 óta bekövetkezett roppant változásról. De az írek tudják. *Meagher kiáltványától* (1848) egészen *Hennessy* (tory és urquhartista) *választási felhívásáig* (1866) az írek a legvilágosabban és a legkeményebben megmondták, hogy tudatában vannak ennek.

Most az a kérdés, mit tanácsoljunk *mi* az *angol* munkásoknak? Véleme-

* – birtokfosztások – *Szerk.*

** – uzsorabéreivel és közvetítő bérlőivel (a földet albérletbe adó közvetítőivel) – *Szerk.*

*** – *Az írországi birtok megtisztítása!* – *Szerk.*

nyem szerint harci programjuk egyik cikkelyévé kell tenniök az *unió eltörlését*[602] (szóval az *1783-as dolgot*, csakhogy demokratizálva és a kor viszonyaihoz alkalmazva). Ez az írek felszabadításának egyetlen *legális* és ezért egyetlen lehetséges formája, amelyet egy *angol* párt programjába fel lehet venni. A tapasztalatnak kell később megmutatnia, hogy a puszta perszonális unió a 2 ország között tovább fennállhat-e. Félig-meddig hiszek ebben, ha idejekorán megtörténik.

Amire az íreknek szükségük van, az:

1. Önkormányzat és Angliától való függetlenség.

2. Agrárforradalom. Ezt az angolok a legjobb akarattal sem csinálhatják meg az írek helyett, de megadhatják a törvényes eszközöket ahhoz, hogy az írek maguk megcsinálják.

3. *Védővámok Angliával szemben.* 1783 és 1801 között az ír ipar minden ága felvirult. Az unió az ír parlament által felállított védővámok ledöntésével minden ipari életet tönkretett Írországban. A jelentéktelen vászonipar ezt semmiképpen sem pótolhatja. Az 1801-es unió teljesen úgy hatott az ír iparra, mint az angol parlamentnek az ír gyapjúipar stb. elnyomására hozott rendszabályai Anna, II. György stb. alatt. Mihelyt az írek függetlenek, a szükség protekcionistákká tenné őket, mint Kanadát, mint Ausztráliát stb. Mielőtt nézetemet a Központi Tanácsban (a legközelebbi kedden, ezúttal szerencsésen tudósítók jelenléte *nélkül*) kifejtem, szeretném, ha néhány sorban közölnéd velem véleményedet.

Üdvözöl

K. M.

Minthogy Moses a *Hirsch* unokafivére, nem csodálkozom, hogy maga is szarvat hord.* Büszkén viseli.

* Hirsch jelentése: szarvas. – *Szerk.*

210

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 dec. 4.

Kedves Szerecsen,

Megadtam az ajánlást a kölcsöntársulatnak, kijelentettem: bizalmas információk révén meg vagyok győződve arról, hogy Marx úrnak módjában lesz visszafizetni a kölcsönt, amikor esedékessé válik.

Mellékelten visszaküldöm Borkheim leveleit. Remélem, a dolog jól halad.

Holnap vagy holnapután küldöm neked Kugelmann és Liebknecht leveleit. Mindkettőnek van reménye arra, hogy elhelyezhetnek különböző írásokat, igaz, kis lapokban; a cikkekről ma és holnap este gondoskodom.

Meissner hirdetése* ügyében a sietség nem nagyon tanácsos. A dolognak csak *újév után* szabad a lapokban megjelennie, különben eltűnik a karácsonyi könyvhirdetések özönében.

Üdvözöl

F. E.

---

* *V. ö. 382., 384. old. – Szerk.*

211

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 dec. 6.

Kedves Szerecsen,

Csatolva Kugelmann levelei (melléklettel együtt), Liebknechté és Siebelé, továbbá három elismervény Rautól, Hildebrandtól és Schulze-Delitzschtől. Kugelm-éit a melléklettel együtt és Siebelét kérem haladéktalanul vissza, Siebelnek *hétfőn este* megy posta és Kugelm-nak is írnom kell. Mi a véleményed a sváb lapocskáról? Kugelm láthatólag csakugyan kétségbeesett módszerekhez folyamodik.[603]

Liebkn-nek részletesen írtam és követeltem, hogy ne csak a poroszokat, hanem ellenfeleiket, az osztrákokat, a föderalistákat[589], a welfeket[447] és a többi kisállam-híveket is támadja. A fickó, mint sejtettem, tisztára délnémet korlátoltságba esett. Ő és Bebel aláírtak egy üzenetet a bécsi városi tanácshoz, amelyben Ausztriát úgy ünneplik, mint a szabadságnak Délen újonnan felemelkedő államát a leigázott Északkal szemben! Rendben van, hogy néhány homályos beszédet mond a Reichstagban, de egy lapocska[583] mégis egész másvalami, ezért bennünket is felelőssé tesznek, és mégsem engedhetjük, hogy osztrákokkal, föderalistákkal és welfekkel egy kalap alá vegyenek minket. A miatt az ostobaság miatt, hogy a szociális agitáció felfüggesztendő, szintén írtam neki.[604]

Ma este elküldöm Jennynek a beszámolót Adelaide Macdonald peréről, aki pisztolyból rálőtt a rendőrre.[605] A lány viszonya Allenhoz nem világos. Allen egy másik lánnyal járt jegyben, és az „outrage"* utáni hétfőn kellett volna házasságot kötnie.

Futtában.

Barátod
F. E.

A kölcsönnel alkalmasint minden rendben?
Ma – tudakozódás az életbiztosítás ügyében.

* – „erőszakoskodás", „merénylet" – *Szerk.*

212

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 dec. 7.

Kedves Fred,

Tegnap voltam a kölcsöntársaságnál orvosi vizsgálat céljából. Ez nem puszta formalitás, mert ha én szeptember *előtt* meghalnék, akkor a társaság *egyetlen fillért* sem kapna vissza. Féltem, hogy le kell vetkőznöm (egy angol, aki velem egyszerre volt ott, ugyanis erre a sorsra jutott). Először is, nem szeretem az ilyen szemrevételezéseket és másodszor, éppen most, a számos furunkuluson kívül, még mindig van egy karbunkulusom az ágyékom bal oldalán, nem messze a fajfenntartás szervétől. Szerencsére a mellkasom annyira imponált a fickónak, hogy semmi másra nem volt kíváncsi. Hétfőn 12 órakor megkapom a pénzt.

Siebel levelét *elfelejtetted* csatolni. *Kugelmannét* a melléklettel együtt visszaküldöm.* Elküldöm ezenkívül egy hozzám írt levelét mellékletekkel együtt. Bürgers firkáját tedd a *dokumentumokhoz*.[606] Ezt a szamarat a düsseldorfi munkások jogosan emlékeztették arra, hogy 1. Lassalle idejében kijelentette, „számolni akar a viszonyokkal", 2. „elvesztette *az osztályharcra vonatkozó illúzióit*" és 3. Schulze-Delitzschben találta meg a múlt és jövő valamennyi szociális rejtélyének megoldását.**

Ami a sváb lapocskát*** illeti, mulatságos csíny lenne Vogt barátját, a Sváb-Mayert rászedni. A dolgot egyszerűen így lehetne végbevinni. Mindenekelőtt azzal kezdeni, hogy a könyv[37], bármit gondolnak is a tendenciájáról, dicsőséget szerez a „*német* szellemnek", és ezért is van az, hogy egy porosz írta száműzetésben, nem pedig Poroszországban. Poroszország már rég nem az az ország, ahol bármiféle tudományos kezdeményezés, különösen politikai, történelmi vagy szociális téren, lehetséges vagy előfordul. Most Poroszország az orosz, és nem a német szellemet képviseli. Ami mármost magát a könyvet illeti, meg kell különböztetni két dolgot, egyrészt a pozitív

* *V. ö. 396. old. – Szerk.*

** *V. ö. 492. old. – Szerk.*

*** „Der Beobachter". – *Szerk.*

fejtegetéseket („alapos", így hangzik a második jelző), amelyeket a szerző ad, másrészt a tendenciózus végkövetkeztetéseket, amelyeket levon. Az előbbiek, mivel a tényleges gazdasági viszonyokat teljesen újszerűen, materialista (ezt a címszót „Mayer" Vogt miatt kedveli) módszerrel tárgyalja, közvetlenül gazdagítják a tudományt. *Példa*: 1. A pénz kifejtése, 2. hogyan fejlődnek ki „természetadta módon" a kooperáció, a munkamegosztás, a gépprendszer és a megfelelő társadalmi kombinációk és viszonyok.

Ami mármost a szerző *tendenciáját* illeti, itt megint különbséget kell tenni. Amikor kimutatja, hogy a mostani társadalom, gazdaságilag tekintve, egy új, magasabb formával terhes, csak ugyanazt a fokozatos átalakulási folyamatot mutatja ki szociális területen, amelyet Darwin természettörténetileg mutatott ki. A „haladás" liberális tana (ez ízig-vérig Mayer) ezt magában foglalja, és érdeme a szerzőnek, hogy még ott is rejtett haladást mutat ki, ahol a modern gazdasági viszonyokat ijesztő közvetlen következmények kísérik. A szerző ezzel a kritikai felfogásával egyúttal, talán malgré lui!*, véget vetett minden professzionális szocializmusnak, azaz minden utopizmusnak.

A szerző *szubjektív* tendenciájának ellenben – amire talán pártállása és múltja késztette és kötelezte –, azaz annak a módnak, ahogy a maga vagy mások számára ábrázolja a mostani mozgás, a mostani társadalmi folyamat végeredményét, semmi köze sincs valóságos kifejtéséhez. Ha a hely megengedné, hogy részletesebben belemenjünk, talán ki tudnánk mutatni, hogy „objektív" kifejtése saját „szubjektív" agyrémeit megcáfolja.

Míg Lassalle úr a tőkéseket szidalmazta és a porosz parlagi nemességnek hízelgett, addig Marx úr, ellenkezőleg, kimutatja a tőkés termelés *történelmi „szükségszerűségét"* és ostorozza a pusztán fogyasztó arisztokrata földbirtokos junkert. Mennyire nem osztja szakadár tanítványának, Lassalle-nak eszméit, melyek szerint Bismarck hivatott egy gazdasági „ezeréves birodalom"[607] bevezetésére, azt nemcsak régebben, a *„porosz királyi szocializmus"* elleni tiltakozásaival mutatta meg, hanem ismét nyíltan kimondja a 762. és 763. oldalakon, ahol arról beszél, hogy a Franciaországban és Poroszországban most uralkodó rendszer, ha nem fékezik meg idejében, az orosz kancsuka uralmára kárhoztatja majd az európai földrészt.[608]

Véleményem szerint ez az a mód, ahogyan a Sváb-Mayert (aki előszavamat is kinyomatta[485]) rászedhetjük, és bármily kicsi is szennylapocskája, mégis minden német föderalista népszerű orákuluma, s külföldön is olvassák.

---

* – akarata ellenére! – *Szerk.*

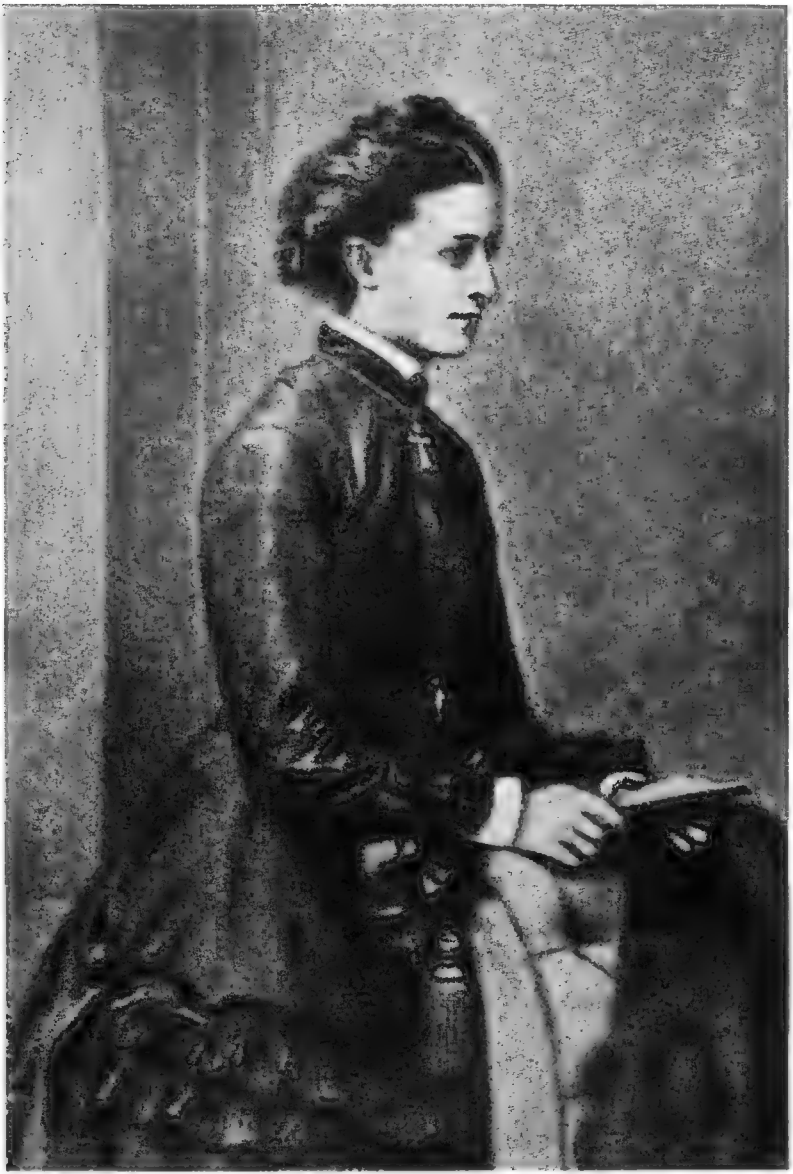

Marx leányának, Jennynek ifjúkori képe

Ami Liebknechtet illeti, valóban gyalázat, hogy abba a sok helyi lapba, amely rendelkezésére áll[609], nem küldött be magától rövid közleményeket; ehhez nem kellettek volna tanulmányok, amelyektől természeténél fogva viszolyog. Schweitzer. úr és társai jobban értenek hozzá, amint a csatolt „Sozialdemokrat"-ból láthatod. (Kugelmann küldte el nekem.) Guido Weissnek – a „Zukunft"-tól – küldtem egy összeállítást[610] (ez *köztünk* maradjon), amelyben az egyik oldalra von Hofstetten tönkrejavító plágiumait írtam, a másikra az eredeti helyeket könyvemből. Egyúttal megírtam neki, hogy ezt *nem az én nevemben*, hanem a *„Zukunft"*-tól származó dologként kell kinyomatni (vagy ha ez nem lehetséges, a *„Zukunft"* egy berlini olvasója nevében). Ha Weiss átveszi (*és gondolom meg fogja tenni*), akkor ez nemcsak hogy felhívja a berlini munkások figyelmét a könyvre olyan részletek idézésével, amelyek közvetlenül érdeklik őket, hanem rendkívül hasznos vitát is indít, *Schweitzer* terve pedig, hogy a könyvről ne vegyen tudomást, de tartalmát kiaknázza, dugába dől. Mulatságos, ahogy ezek a fickók Lassalle tervét* folytathatni vélik. Van-e naivabb valami, mint az a mód, ahogy von Hofstetten úr és Geib polgártárs az Általános Német Munkásegylet közgyűlésén osztozkodtak a „munkanap"-ról szóló szakaszom aprópénzre váltásában?[611]

Üdvözöl

K. Marxod

Üdvözletem Mrs. Burnsnek. Schorlemmer kompendiuma[557] rendkívül tetszik nekem.

* *V. ö. 530. old. – Szerk.*

213

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 dec. 7.

Kedves Fred,

Már későn vettem észre, hogy elfelejtettem elküldeni neked a „Sozialdemokrat"-ot.* Most pótolom, és mellékelem a „Courrier" egyik számát, amely Cluseret amerikai tábornoknak Mentanáról és Garibaldiról szóló cikke miatt érdekelni fog.[612] A „Courrier" kötegét vissza kell küldened nekem. Szükségem van erre a gyűjteményre, mert az egyetlen lap, amelyben *folyamatos tőzsdei tudósításokat* kapok.

Üdvözöl

Szerecsened

* *V. ö. 399. old. – Szerk.*

214

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 dec. 12.

Kedves Szerecsen,

Vasárnap óta nagy extra-műsor volt nálam: fogfájás, nátha, torokgyulladás, láz és mindenféle egyéb kellemetlenség, csak ma reggelre lettem újra munkaképes, és ma este fogok hozzálátni a Sváb-Mayerhez recepted alapján*, amely – némi túlzott alaposságot leszámítva, ami a dolgot a háromszorosára nyújtaná – igen pompás.

Bürgers levelét ad acta tettem. A sors iróniája úgy akarta, hogy a Kugelmann által hozzá eljuttatott cikk[563] bevezetése neki mint bukott düsseldorfi Reichstag-képviselőjelöltnek nagyon az elevenére tapintson. Én teljes naivsággal beszélek ott arról a tényről, hogy a szociáldemokrata pártot, amióta a Reichstagban képviselve van, nem lehet többé agyonhallgatással kezelni, és hogy ezek az urak ezt a könyvet bibliájukká fogják tenni. Ezt küldi Kugelmann a szokott tapintatával Heinrichnek**. Hinc illae lacrimae!*** Én erről teljesen megfeledkeztem, és csak Heinrich megindító levele, amely mindezt egészen komolyan vette, juttatta ismét eszembe.

Nagyon jó a história a „Zukunft"-tal.° Írd meg nekem, ha megjelenik[610], én igen nagy időveszteség nélkül nem tudok a „Zuk"-nak a Schiller Intézetben[33] naponta utánajárni.

Kugelmann napról napra naivabb. Buchernak – miért nem mindjárt Bismarcknak?[613] Amit december 3-i levelében ír neked Meissner egy számomra mellékelt leveléről, nem értem vagy elfelejtettem.

Mellékelten 1. Kugelmann 2 levele, amelyeket visszaküldök neked,
2. szintén Kugelmann 1 hozzám és Stumpf 1 Kgm-hoz írt levele.

---

* *V. o 397–398 old. – Szerk.*

** Heinrich Burgers. – *Szerk.*

*** – Innét hát a könnyek![73] *Szerk.*

° *V. o. 399. old. Szerk.*

3. Siebel levele*.

Postazárás. Szívélyesen üdvözlöm a hölgyeket és Lafargue-ot.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 396., 397. old. – Szerk.*

215

Marx Engelshez

Manchesterbe

[London,] 1867 dec. 14.

Kedves Fred,

A fénieknek ez a legutóbbi hőstette Clerkenwellben nagy ostobaság.[614] A londoni tömegeket, amelyek nagy rokonszenvet tanúsítottak Írország iránt, ezáltal megvadítják és a kormánypárt karjaiba kergetik. Nem lehet elvárni, hogy a londoni proletárok a féni emisszáriusok tiszteletére hagyják a levegőbe repíteni magukat. Az ilyesfajta titkos, melodramatikus összeesküvési módszer fölött egyáltalában valami balsors lebeg.

Hétfőn megkaptam a pénzt és visszafizettem Borkheimnak az ő 45 £-jét, valamint 1 £ 1 sh. tudakozódási költséget.

Megtennéd-e nekem azt a szívességet, hogy megkérdezed Ernest Jonest, hol lehet a legalkalmasabban Londonban polgári házasságot kötni, a Doctor's Commons-nál[615] vagy máshol? Laura ugyanis április elején szándékozik férjhez menni. Minthogy nem egyházi esküvő lesz, eredetileg arról volt szó, hogy Párizsban kötnek házasságot. Ez azonban körülményes. Ott igazolnom kellene a személyazonosságomat, és megtörténhetne, hogy ez alkalommal a rendőrség túlságosan ismerősnek talál. Másfelől feleségem szeretné, hogy a polgári házasság, ha Londonban kötik meg, lehetőleg titokban történjen, mert nem akarja, hogy szóbeszédre adjon okot az angol ismerősök között. Kérdezd meg Jonestól azt is, hogy mi az eljárás Lafargue szüleinek beleegyezését illetően? Szükség van-e arra, hogy a követ (talán az angol?) Párizsban előzetesen ellenjegyezze. Tudom, hogy Angliában erre a formalitásra nincs szükség. Viszont elengedhetetlen ahhoz, hogy a házasság a *francia* törvény szerint is érvényes legyen. Ezért ebben a tekintetben egyetlen formalitást sem szabad elhanyagolnunk.

Mi az eljárás Angliában a *tanúkat* illetően?

A „Zukunft"-tól még semmi.* Rossz, hogy ezek a lapok kis formátumúak, kivált olyankor, amikor a parlamenti szócséplés tölti meg a hasábokat.

---

* *V. ö. 399., 401. old. – Szerk.*

Stumpf barátunk fejében nyilvánvalóan nagy a zűrzavar.

Mellékelten visszaküldöm Siebel levelét. Langét illetően tévedésben van. Neki a könyvet meg kell „vásárolnia" és bizonyára már régen meg is vette.[616]

A quid pro quo* Heinrichhel valóban igen mulatságos.**

Üdvözlet.

K. Szerecsened

* — félreértés, felcserélés – *Szerk.*

** *V. ö. 401. old. – Szerk.*

216

Engels Marxhoz

Londonba

[Manchester, 18]67. dec. 16.

Kedves Szerecsen,

Mellékelten Liebknecht levele, neki is nagy zűrzavar van a kobakjában. Nevezetesen az osztrák história. Minthogy Ausztria a maga 1789-ének *küszöbén* áll, *ezért* dicsőíti L a szabadság államaként![604] Még nem válaszoltam neki, de megteszem, mihelyt visszaküldöd a levelet.

Kugelmann-nak elküldtem a cikkeket 1. a Sváb-Mayer, 2. a „Gewerbeblatt" részére. Siebelnek szintúgy Mannheim részére.[617] További sváb cikkek következnek.

A história[610] megjelent a „Zukunft"-ban. Most másodkézből a Schiller Intézetben[33] megvettem a lapot, hogy rendszeresen átnézzem.

Futtában.

Barátod
F. E.

A házassági história nagyon egyszerű. A házasságkötés a kerületi anyakönyvvezetőnél történik, aki a hirdetményeket is kifüggeszti 2 héttel előbb hivatalában. Két vagy több tanúra van szükség. Ebben a hivatalban megkapsz minden felvilágosítást. *Angliában* más nem szükséges, csak ez, ami azonban a franciaországi érvényességet illeti, ezt Jones sem tudja neked megmondani, erről az öreg Lafargue-nak kell megkérdeznie *az ő ügyvédjét Bordeaux-ban*. Egyébként majd utánanézek a Code Civilben[618].

Gumpert is így kötött házasságot. A filiszter szomszédoknak feleséged azt mondhatja, hogy azért választottátok ezt az utat, mert Laura protestáns, Paul pedig katolikus.

217

Marx Engelshez

Manchesterbe

London, 1867 dec. 17.

Kedves Fred,

Mellékelten visszaküldöm Wilhelm levelét.[604] A válasznál óvatosnak kell lenned. A helyzet nehéz. Az egészen helyes magatartáshoz sokkal több kritikai érzékre és dialektikus jártasságra lenne szükség, mint amennyivel a mi Wilhelmünk rendelkezik. Csak a durva baklövésektől lehet visszatartani. Egyébként a poroszgyűlölet az a szenvedély, amelynek egyedül köszönheti lendületét és céltudatosságát. Helyesen kiszimatolta, hogy a valódi burzsoázia a „nemzeti liberálisok"[459] magvát alkotja, ami alkalmat nyújt neki arra, hogy politikai ellenszenvének magasabb gazdasági szentesítést adjon. Ira facit poetam* és bizonyos mértékig ravasszá teszi Wilhelmchenünket is.

Az „Irishman" itteni tudósítója hajlandó, amennyiben angolul megírod, a könyvről egy körülbelül hasábnyi recenziót (amelyben azonban a tulajdonképpeni szerepet Írországnak kell játszania) megjelentetni ebben a dublini lapban, olyan formában, mintha tőle származó tudósítás lenne. Elküldöm neked ennek a lapnak néhány számát, és majd meglátod, hogy mit kell tenned.

A „*Zukunft*" tehetséget árul el a sajtóhibákban, ami annál meglepőbb, minthogy dr. Guido Weissnek birtokában van az eredeti.[610]

Egy kicsiny, de végtelenül kellemetlen karbunkulusom van a fenekemen baloldalt.

És hogyha nincsen feneke,
Min üljön hát a drága?[620]

Tegnap német munkásegyletünkben (de még három másik német munkásegylet is képviselve volt, összesen körülbelül 100 ember) másfél órás előadást tartottam Írországról[621], minthogy most „állni" a legkönnyebb testhelyzet számomra.

Üdvözöl

K. M.

* – A harag költővé tesz[619] – *Szerk.*

218

Engels Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 dec. 19.

Kedves Szerecsen,

A levélváltás Wilhelmchennel természetesen elővigyázatosságot kíván. Mint régebben már írtam neked*, a korlátoltan egyoldalú céltudatosság volt a szerencséje és a Reichstagban elért hatásának a titka. Ez azonban sajnos csak egyszer sikerül, és a beszédek közzététele[581] – Kugelm leveleitől eltekintve – megmutatja, hogy ezzel már *túl messzire* ment. Most hozzájön még ehhez a lapocska**, amelyben az elröppenő szavak feketén-fehéren megmaradnak és majd a mi nyakunkba varrják őket – aztán a Vámparlament[622], és ez *biztos* felsülés számunkra, ha Wilhelmchen nem kap némi útmutatást. Az ő kiváló tehetsége mellett, hogy bakot lőjön, itt nagyot lehetett várni, és a java még hátra van. Mi bizonyára csak a legnagyobb baklövésektől tudjuk megóvni, de az ő bécsi üzenete és a barátsága a föderalistákkal***, azaz Grünnel!! már éppen elég durva. Ezért csupán 2 fő szempontot adhatok neki: 1. 1866 eseményeivel és eredményeivel kapcsolatban ne egyszerűen negatív, azaz reakciós, hanem kritikus magatartást tanúsítson (ami persze nehéz lesz neki), és 2. Bismarck ellenségeit éppen annyira támadja, mint őt magát, minthogy azok szintúgy mit sem érnek. Látod, milyen szépen belelovalta magát máris Grünnel és társaival kapcsolatban; szépséges diadal lenne Bismarck számára, ha mi vagy a mi embereink szövetséget kötnének ezzel a népséggel! Nos, meg kell várnunk a fejleményeket.

A clerkenwelli ostobaság[614] nyilvánvalóan néhány sajátos fanatikus műve volt; minden összeesküvés balszerencséje, hogy ilyen ostobaságokhoz vezet, mert „mégis kell, hogy valami történjen, mégis tenni kell valamit". Nevezetesen ebben a robbantás- és gyújtogatás-szakmában sokat hetven-

* *V. ö. 365. old. – Szerk.*

** „Demokratisches Wochenblatt". – *Szerk.*

*** *V. ö. 396., 405. old. – Szerk.*

kedtek Amerikában is, aztán pedig jönnek egyes szamarak, és ilyen hülyeséget művelnek. Ezek az emberevők amellett többnyire a leggyávább alakok, ahogy a p. p.* Allen is már, úgy látszik, a vád tanúja lett. Ráadásul micsoda ötlet: Írországot azzal felszabadítani, hogy egy londoni szabóműhelyt felgyújtanak!

Olvastad az oroszok fenyegetését („R Invalid"[623]), hogy Franciaország és Ausztria szövetsége az európai békét lehetetlenné teszi, mert akadályozza a német, az olasz és a keleti kérdés megoldását?[624] Nagyon kedves. Bismarck és Gorcsakov most láthatólag offenzívát akarnak indítani.

Lippe barátodat feláldozták a trónfosztott uralkodók árnyainak[625] – elbocsátása volt az ára annak, hogy a nemzeti liberálisok[459] a Welf és a Nassaui** 25 milliós kártalanításának ellenzésétől elálljanak.

Szívélyesen üdvözlöm a hölgyeket.

Barátod
F. E.

* praemissis praemittendis: az előrebocsátandók előrebocsátásával (a címek és rangok felsorolása helyett használt rövidítés) – *Szerk.*

** V. György hannoveri király és Adolf nassaui herceg. – *Szerk.*

Második rész

Marx és Engels másokhoz írott levelei

1864 október — 1867 december

1864

1

Marx Karl Klingshez

Solingenbe

(Fogalmazvány)

London, 1864 október 4.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Kedves Barátom,

Örültem, hogy szept. 28-i levele révén ismét hírt kaptam a rajnai munkásokról.[14]

B. Becker vagy *M. Hess*? Mindkettőt ismerem; mindketten régi tagjai a mozgalomnak. Mindkettő becsületes. Egyikük sem alkalmas jelentős mozgalom irányítására. Becker voltaképpen gyenge ember, Hess meg zavaros fejű. Ezért nehéz a kettő között dönteni. Egyébként is, véleményem szerint, meglehetősen közömbös, hogy a kettő közül melyiket választják, mert a döntő pillanatban előkerülnek majd a megfelelő emberek is.

Fordultak hozzám, például Berlinből, azzal a kérdéssel, nem vállalnám-e én az elnökséget?[626] Azt válaszoltam, hogy ez *lehetetlen*, mert a poroszországi letelepedést egyelőre még nem engedélyezik nekem*. Viszont *jó párt-demonstrációnak* tartanám mind a porosz kormánnyal, mind a burzsoáziával szemben, ha a munkáskongresszus *megválasztana* engem, mire azután a nyilvánosság előtt kifejteném, hogy a megválasztást miért *nem* fogadhatom el. Egy ilyen lépés főként a következő okból lenne fontos: szeptember 28-án itt Londonban nagy nyilvános munkásgyűlést tartottak, melyen angol, német, francia és olasz munkások vettek részt. A párizsi munkások azonkívül külön deputációt küldtek erre a gyűlésre, élén Tolainnel,

* *A kéziratban áthúzva*: azonkívül, ha én állnék az élén, a kormány az egész dolgot azonnal betiltaná. – *Szerk.*

azzal a munkással, akit a párizsi munkásosztály a legutóbbi választások alkalmával a Corps législatifba jelölt.[17]

Ezen a gyűlésen egy *bizottságot* választottak, a munkások érdekeit képviselő *Nemzetközi* Bizottságot, mely közvetlen kapcsolatban áll a párizsi munkásokkal és tagjai között vannak a londoni munkások vezetői is. Engem beválasztottak a német munkások képviselőjeként (régi barátommal, Eccarius szabóval együtt)*. Ha tehát a német kongresszus megválasztana engem, ezt – bár a tisztséget most *el* kellene *háritanom* – a bizottság, s vele a londoni és a párizsi munkások a német munkások tüntető állásfoglalásának fognák fel. A bizottság a jövő évben *nemzetközi munkáskongresszust* hív össze Brüsszelbe. Sajnos, ezen személyesen nem vehetek részt, mivel számüzetésem a belga mintaállamból, akárcsak Franciaországból és Németországból, még mindig hatályban van.**

„*Kiáltványokat*"*** küldök Önnek, mihelyt *biztos* alkalom adódik rá.

E levelemet egyik barmeni barátom° útján küldöm.

Az egész elmúlt évben beteg voltam (karbunkulusok és furunkulusok kínoztak). Máskülönben *politikai* gazdaságtanról szóló írásom, *a „Tőke"* már megjelent volna. Remélem most végre néhány hónap alatt befejezem és a burzsoáziára elméleti téren olyan csapást mérek, amelyet sohasem fog kiheverni.

Ég Önnel, és legyen meggyőződve róla, hogy mindig hű élharcosa leszek a munkásosztálynak.

Híve
K. M.

---

* *A kéziratban áthúzva*: a német munkásmozgalomnak az angollal fenntartandó kapcsolata érdekében – *Szerk.*

** *V. ö. 129. old.* – *Szerk.*

*** „*A Kommunista Párt kiáltványa*". – *Szerk.*

° *A kéziratban áthúzva*: a barmeni K. Siebel vagy – *Szerk.*

2

Marx Sophie von Hatzfeldthoz

Berlinbe

(Másolat, töredék)

London, 1864 október 16.
Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Kedves Grófné!

Az elmúlt hetekben olyan súlyos beteg voltam, hogy ágyban kellett maradnom, és ezért október 1-i, oly baráti hangú levelére sajnos mind ez ideig nem tudtam válaszolni.

Higgye el: még most sem vagyok képes Lassalle halálát fait accomplinak* tekinteni! Annyira telve élettel, szellemmel, tetterővel és tervekkel, teljességgel fiatalosan áll előttem, s most hirtelen halotti némaságban, mozdulatlanul – hiányoznak a közbülső láncszemek, az átmenetek, és a tény úgy *nehezedik* rám, mint valami szörnyű, lidérces álom.

Önnek teljesen igaza van, amikor feltételezi, hogy ami Lassalle-ban nagy volt és jelentős, azt senki nem ismerhette el inkább, mint én. Ezt ő maga is jól tudta, mint hozzám írott levelei bizonyítják. Ameddig leveleztünk, egyrészt mindig a legmelegebb elismeréssel nyilatkoztam teljesítményeiről, másrészt mindig kertelés nélkül közöltem vele kritikai aggályaimat, ha helyenként-közzel valamit hibásnak találtam.

Még utolsó hozzám írott leveleinek egyikében is kijelenti – a maga sajátságos heves módján –, hogy milyen megelégedéssel tölti ez el. De mindenfajta képességétől eltekintve *személyesen* szerettem *őt magát*. Kár, hogy ezt kölcsönösen mindig titkoltuk egymás előtt, mintha örökké élnénk...[627]

* – befejezett, megmásíthatatlan ténynek – *Szerk.*

3

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

Manchester, 1864 nov. 2.

Kedves Hermann,

A niersteini bor nem felel meg. Megérkezett ide és határozottan karcos, egészen más ízű, mint nálatok volt, és ezért le kell mondanom arról, hogy többet hozassak belőle.

A pénzválság, azt hiszem, véget ért. Már csak 3 dolog éreztetheti hatását:

1. esetleges nagy fizetésképtelenségek az Indiából érkező rossz hírek következtében. Ilyenekre azonban a leginkább érdekeltek nem számítanak. Indiában tavasszal volt válság, amikor is Bombayben 32%-ra emelkedett a leszámítolási kamat.

2. nagy gyapotszállítmányok – hetenként mintegy 100 000 bála – érkezése Liverpoolba, miáltal számos veszteséges szállítási üzlet kerülne hirtelen lebonyolításra és ez fizetésképtelenségekre vezetne. Úgy látszik, ez a veszély is elmúlt. A liverpooliak tudják, hogy mindannyian nyakig ülnek a spekulációs pácban és ezért roppant toleránsak egymás iránt. Aki nem tudja megfizetni a *teljes* különbözetet, amely veszendőbe ment, felajánlja annak egy részét és az egyezség többnyire létrejön. Emellett a befutó szállítmányok mérsékelt nagyságúak, úgyhogy az úszó gyapot (400 000 bála Indiából és Kínából) nyilván fokozatosan érkezik és nagy csapások elkerülhetők lesznek.

Ami *mindkét* pont tekintetében kedvező, az a pénzpiacon bekövetkezett határozott javulás és a helyreállt bizalom.

3. Ha Lincolnt Amerikában *nem* választanák meg. Újraválasztása azonban olyan biztos, amilyen biztos csak lehet valami Amerikában. Szerintem a háborút kétségtelenül tovább folytatják Dél teljes leveréséig, függetlenül attól, hogy ki lesz az elnök, de ha McClellant választanák meg, akkor legalább 6 hónapig bizonytalanság uralkodna, amíg pontosan ki nem derülne, milyen politikát követ. Az egyes államokban lezajlott választások alapján azonban erről már szó sincs.

Mindezek eredménye véleményem szerint: az amerikai háború tovább tart, bizonyára még a következő év java részére is kiterjed és déli bandák rablóháborújával végződik, akárcsak 2 évvel ezelőtt Nápolyban[628], eközben

bizonyára sok gyapotot elégetnek. Mi tehát továbbra is ugyanazokra a gyapotforrásokra leszünk ráutalva, mint a múlt évben. Ezek pedig csak lassan szállítanak nagyobb tételeket. De minthogy a fogyasztás a magas árak miatt mindinkább csökkent, a készáru készletek, még az egyes fogyasztók birtokában levők is, most bizonyára rendkívül csekélyek és mivel a fogyasztók igen nagy mennyiségű pamutárut mégsem nélkülözhetnek, azt hiszem, hogy a megnövekedett nyersgyapot-behozatalt teljesen alátámasztja majd egy megnövekedett kereslet, és ezért nemcsak hogy nem fogunk többé tartósan lefelé csúszni, hanem körülbelül jövő nyárig itt általában emelkedéssel kell számolnunk.

A pénzválság idején a gyapot árát nem a gyapotüzlet helyzete, hanem a pénzpiac általános helyzete határozta meg. Azt hiszem, ezen most már túlvagyunk és az árakat megint természetszerűen a kereslet és a kínálat határozza meg, akkor pedig, az egészséges üzletmenet és a teljes készlethiány miatt, a mostani alacsonyabb árakat figyelembe véve, bizton számíthatunk jó üzletre, általánosan emelkedő árakkal.

Néhány csapás még bekövetkezhet, akár Indiából, akár Liverpoolból. Ezért pillanatnyilag megint nehezedhet ránk némi nyomás, de ez sem tartós nem lehet, sem jelentős, és biztosan hiba lenne emiatt baisse-re* spekulálni. Viszont éppily biztos vagyok abban, hogy mindennemű kísérlet az árak újbóli gyors felsrófolására, az itteni vevők ellenállásán és a pénzpiacon is azonnal megfeneklene. Ez már tegnap megmutatkozott. A gyapot ára 3–3 $^1/_2$ pennyvel emelkedett a legalacsonyabb szint fölé, a fonalak 1, néhány esetben 1 $^1/_2$ pennyvel. Tegnap a fonók kb. 1 d. további felárat kértek, mire az üzlet[629] azonnal akadozni kezdett. Ha sikerül az árakat Liverpoolban ismét $^1/_2$–1 pennyvel lenyomnunk, akkor a fonók a felajánlott árakat elfogadhatják, különben végül is a vevőknek kell megfizetniök a felárat, mert a szükséglet tagadhatatlanul fennáll.

Varrócérnában még nagy a pangás, különösen a hét-lea-cérnában**, ezt senki sem akarja megvenni.

Hát ez az én véleményem. Egy-két hónapra lefedeztük magunkat és egy-két héten belül nagy rendelésekre számítunk.

Üdvözlöm Emmát, a kicsiket, Rudolfékat, Blankékat és Boellingékat, és ha írsz Engelskirchenbe, Anyát és az ottaniakat is üdvözlöm. Az áresésekkel kapcsolatos fortélyok miatt sok vesződségem volt.

Friedriched

---

* – áresésre – *Szerk.*

** 1 lea (angol mértékegység) = 109,727 m. – *Szerk.*

4

Engels Joseph Weydemeyerhez

St. Louisba

Manchester, 1864 nov. 24.

Kedves Weydemeyer,

Nagyon örültem, hogy végre újra hallottam rólad.[58] Évekig nem tudtuk a címedet, különben már hamarább is kaptál volna tőlem írásbeli intést. Az én címem még mindig Ermen & Engels és egy darabig, vagy öt évig, még bizonyára az is marad, ha Németországban nem történik semmi. Marx címe No. 1, Modena Villas, Maitland Park, Haverstock Hill, London, de szükség esetén dr. Marx, London címzéssel is megtalálják.

Blind, a hájas kis disznó itt Európában, ahol csak teheti, éppúgy pöffeszkedik, mint odaát; ennek az állatkának ez az egyetlen kedvtelése, melynek jobb ügyhöz méltó és nagyobb sikert érdemlő szerénységgel hódol. De azóta, hogy Marx a „Vogt úr"-ban olyan alaposan ellátta a baját, messze elkerül bennünket.

Ami Lassalle-nak Bismarckkal folytatott kacérkodását illeti, hát ez tagadhatatlan. A Blind által idézett passzusokat Lassalle düsseldorfi védőbeszédében[56] valóban elmondta, sőt ki is nyomatta, úgyhogy itt nincs mit tenni. Minden kiváló tulajdonsága mellett Lassalle-ban megvolt a pillanatnyi siker iránti zsidó respektus, s emiatt nem tudta megállni, hogy ne respektálja Louis Bonaparte-ot és ne hangoztasson olyan egyenest bonapartista elveket, amilyeneket hangoztatott. Aki közelebbről ismerte, az tudta, hogy ez nem egyedülálló jelenség nála. Gondolhatod, hogy ez nekünk éppolyan kellemetlen volt, mint amennyire ízes csemegét jelentett a malac Blind számára; ez már önmagában véve is elegendő lett volna ahhoz, hogy Lassalle életében semmi közünk se legyen egész agitációjához, bár voltak ennek még más okai is. De ez most a múlté és ki kell derülnie, hogy agitációja pusztán szalmaláng volt-e, vagy valóban van valami mögötte.

Bizonyára hallottad, hogy szegény Lupusunk ez év május 9-én itt meghalt. Ez egészen másféle veszteség volt a párt számára, mint Lassalle. Hozzá fogható sziklaszilárd fickó, aki így tudott szólni a néphez és mindig a legnehezebb pillanatban volt csak igazán a helyén, nem lesz soha többé kö-

zöttünk. Teljes 4 hétig a legszörnyűbb fejfájása volt, német orvosa elpackázta a dolgot és végül az óriási vérbőség következtében megpattant egy ér az agyában, fokozatosan elvesztette eszméletét és 10 nappal később meghalt.

Itt Európában unalmas idők járnak. A lengyel felkelés leverése[28] volt az utolsó döntő esemény; az ehhez nyújtott segítség fejében kapta meg Bismarck a cár engedélyét ahhoz, hogy elvegye a dánoktól Schleswig-Holsteint. Sok időbe telik, míg Lengyelország, még külső segítséggel is, újból fel tud kelni, pedig hát Lengyelország számunkra teljesen nélkülözhetetlen. A német liberális nyárspolgárok aljassága a bűnös ebben; ha ezek a kutyák a porosz kamarában több belátást és bátorságot tanúsítottak volna, minden jól folyhatna – Ausztria minden pillanatban kész volt Lengyelország mellett nekivágni, ezt csak Poroszország állásfoglalása és Bonaparte úr árulása akadályozta meg, aki természetesen csak abban az esetben akarta beváltani a lengyeleknek tett ígéreteit, ha *biztos*ra megy, vagyis ha Poroszország és Ausztria fedezik őt.

A ti háborútok odaát mégiscsak a legnagyszerűbb dolgok egyike, amit az ember megérhet. A sok ostobaság ellenére, amelyeket az északi hadseregekben elkövetnek (Délen is épp eleget), a hódítás hulláma lassan, de biztosan mégiscsak gördül előre, és 1865 folyamán mindenképpen be kell következnie annak a pillanatnak, amikor a Dél *szervezett* ellenállása bicska módjára összecsuklik és a háború banditizmusba fullad, akárcsak a spanyolországi karlista háborúban[630] és újabban Nápolyban[628]. Ilyen mindkét részről népi háborúra még nem volt példa, amióta nagy államok léteznek, s kétségtelen, hogy ez a háború évszázadokra előre irányt szab egész Amerika jövőjének. Mihelyt szétzúzták a rabszolgaságot, az Egyesült Államok politikai és társadalmi fejlődésének legnagyobb béklyóját, az ország bizonyosan olyan föllendülésnek néz elébe, mely a legrövidebb időn belül egészen más helyet biztosít számára a világtörténelemben, s a háborúban teremtett hadsereget és hajóhadat is hamarosan lesz mire felhasználni.

Egyébként érthető volt, hogy Észak csak nehezen tudott hadsereget és tábornokokat előteremteni. A Dél oligarchiája már előre megszerezte a vezetést az ország csekély számú harci erői fölött, ő adta a tiszteket s méghozzá meglopta a fegyverraktárakat is. Északon nem volt semmiféle katonai keret, csak a milícia, a Dél pedig éveken át felkészült. Dél lovas népessége már eleve könnyűlovasságra termett, ez Északon ebben a mértékben hiányzott. Észak átvette a Dél által bevezetett szokást, hogy az állásokat egy bizonyos párt hívei között osztják fel; a Dél ellenben, forradalom közepette és katonai diktatúrával, eltekinthetett ettől. Ez az oka minden baklövésnek. Nem

tagadom, hogy Lee különb Észak valamennyi tábornokánál, s hogy legutóbbi, a megerősített richmondi tábor körül folytatott hadműveletei[34] mesterfogások, amelyekből a dicső Frigyes Károly porosz herceg igen sokat tanulhatna. De Grant és Sherman determinált támadásai végül mégiscsak hasztalanná tettek minden stratégiát. Világos, hogy Grant rengeteg embert áldoz fel – de tehetett egyebet? Nekem fogalmam sincs, milyen fokon áll a hadseregetek fegyelme, milyen szilárd a tűzvonalban, mennyire képes és kész fáradalmakat elviselni, kiváltképpen pedig *milyen a morálja*, vagyis hogy mit lehet tőle követelni, anélkül hogy demoralizálnák. Mindezt ismerni kell, mielőtt az ember megkockáztathatná, hogy az óceánnak ezen az oldalán, hiányos jelentések alapján, rendes térképek teljes hiányában, ítéletet alkosson. Azt azonban bizonyosnak tartom, hogy az a hadsereg, amelyet most Sherman vezet, a ti legjobb hadseregetek s éppúgy felülmúlja a Hoodét, mint Lee serege Grantét.

Szolgálati szabályzatotok s elemi taktikátok, amint hallom, teljesen francia mintájú, tehát nyilván az alapforma az oszlop, az egyes szakaszok között betartott közzel. Milyen most a tábori tüzérségetek? Lekötelezne, ha ezekre a kérdésekre vonatkozólag felvilágosítást tudnál adni nekem. Mi lett a nagy Annekéből? Azóta, hogy a pittsburgh–landingi csata majdnem elveszett, mert nem szerezték meg neki mindazt, amire a porosz szabályzat szerint szüksége lett volna, eltűnt a szemem elől. Úgy látszik, még Willich állt helyt a legjobban azok közül a németek közül, akik az egész háborút végigküzdötték. Sigel viszont félreérthetetlenül bebizonyította középszerűségét. És Schurz, a vitéz Schurz, a golyózáporban vágtázó Furz*, vajon miféle ellenségeket pusztít most?

Apropó. Azok a porosz ágyúk, amelyek Düppelt és Sonderburgot[631] 6500 lépésnyi távolságból tönkrelőtték, a mi régi, hosszú, 24 fontos bronzágyúink, vontcsövűek és hátultöltők, 54 fontos lövedékekkel, 4 fontos töltettel! Magam láttam őket.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet.

F. Engelsed

* – fajankó, hólyag – *Szerk.*

5

Marx Sophie von Hatzfeldthoz

Berlinbe

[London,] 1864 nov. 26., szombat

Kedves Grófné,

Sebtében küldöm ezt a néhány sort (ugyanis postazárás előtt még éppen ennyire futja), hogy jelezzem Önnek, miszerint szerencsésen alkalom adódott, hogy Blindet *azonnal* elkapjam és Lassalle-unk ellen intézett támadása miatt[56] alaposan feneken billentsem.

Hétfőn elküldöm Önnek az ellentámadást, mely a stuttgarti „Beobachter"-hez[59] intézett levélke formájában jelenik meg.* Ebből majd az összefüggést is megtudja.

Mindig kész híve

K. M.

* *V. ö. 30–31. old. – Szerk.*

6

Marx Sophie von Hatzfeldthoz

Berlinbe

London, [18]64 nov. 28.

Kedves Grófné,

A mellékletből[62] meglátja majd, milyen véletlenek révén nyílt alkalmam arra, hogy ismét összetűzzek az ex-studiosus Blinddel és egyúttal Lassalle nevében feléken billentsem.

El kell érnie, hogy ezt az írást a rendelkezésére álló lapokban kinyomtassák, de *nem előbb, mint két nappal* e levél vétele után, hogy a svábföldi Mayer – vagyis a stuttgarti „Beobachter" szerkesztője – ne találhasson ürügyet a közlés megtagadására.

Mindig kész híve

K. Marx

7

Marx Joseph Weydemeyerhez

St. Louisba

1864 november 29.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill, N. W. London

Kedves Weiwi,

Én és egész családom rendkívül örültünk annak, hogy újra hallottunk rólad és családodról. Feleségem azt állítja, hogy ő írt *utoljára* a feleségednek és ezért megint tőle várja az első levelet.

Egyúttal küldök neked postán 4 példányt egy nyomtatott „Üzenet"-ből[31], amelyet én szövegeztem meg. A nemrég alakult Nemzetközi Munkásbizottság, melynek nevében kibocsátották, korántsem jelentéktelen. *Angol* tagjainak zöme ugyanis az itteni trade-unionok vezetőiből áll, tehát London valóságos munkáskirályaiból, ugyanazokból az emberekből, akik Garibaldi nagyszabású fogadtatását megrendezték és akik a St. James' Hall-i tömeggyűléssel (Bright elnökölt) megakadályozták, hogy Palmerston *hadat üzenjen az Egyesült Államoknak*, amit éppen megtenni készült.[20] A franciák részéről a tagok jelentéktelenek, ám a vezető párizsi „munkások" közvetlen szócsövei. Ugyancsak kapcsolat áll fenn az olasz egyesületekkel, amelyek nemrég Nápolyban kongresszust tartottak.[23] Bár éveken át rendszeresen megtagadtam a részvételt mindennemű „szervezetben" és más effélében, *ezúttal* bekapcsolódtam, olyan históriáról lévén szó, melyben jelentős működést lehet kifejteni.

14 hónap óta szinte állandóan és gyakran életveszélyes beteg voltam, karbunkulusok gyötörtek. Most többé-kevésbé kigyógyultam.

Azt, hogy Lupusunkat elvesztettük, Engels bizonyára megírta neked.

Különös módon, múlt pénteken levelet kaptam Berlinből, melyben az öreg Hatzfeldtné azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy védjem meg Lassalle-t Blind „Köztársasági tiltakozása"[56] ellen. Másnap megkaptam Engelshez írott leveledet[58], mely ugyanennek az ocsmányságnak *igen módosított amerikai* kiadását tartalmazza. Harmadik véletlenképpen ugyanakkor megküldték nekem a (Stuttgartban megjelenő) sváb *„Beobachter"* 2 számát

(máskülönben sohasem kerül a kezembe). Az első számban a szerkesztő* élcelődik Blind által neki és más délnémet szerkesztőknek megküldött, „Blind úr" angolságából lefordított levelén, melyben az említett úr az amerikai nemzethez fordul és – mint mondja – *„majdhogynem hivatalos felszólításra"* nyilvánítja nem mérvadó szakvéleményét Lincoln stb. megválasztásáról.[50] Ugyanebben a számban a szerkesztő megjegyzi, hogy Vogt ellen írott könyvemből kiderül, hová vezet Blind hiúsága stb. Erre azután Blind a strómanja, a bradfordi dr. Bronner útján a *mellékelt* választ küldte,[59] melyben 1. azt fejtegeti, hogy neki milyen óriási befolyása van Amerikában és 2. arcátlanul azt állítja, hogy a Vogt-ügy „elintéződött". Ez azután lehetővé tette számomra, hogy (leveled Blindre vonatkozó részeinek felhasználásával és kinyomatásával) megírjam az öreg Hatzfeldtnénak a kívánt nyilatkozatot ez ellen a paprikajancsi ellen, anélkül, hogy a Lassalle-féle agitáció nekem nem tetsző részeivel azonosítanám magam.** Írj hamarosan.

K. Marxod

A (stuttgarti) „Beobachter"-nek az a száma, amelyből Blind hetvenkedő levelét leírom neked, az 1864 nov. 17-i 268. sz.

Okvetlenül szükséges, hogy néhány *nyilvánosan felhasználható* sort írj nekem Blind úr *amerikai* befolyásáról.

---

* Karl Mayer. – *Szerk.*

** *V. ö. 30–31. old. – Szerk.*

8

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1864 november 29.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill, N. W.

Tisztelt Barátom,

Ma postán kap tőlem 6 darab „Address of the Workingmen's International Association"-t[31], melyet én szövegeztem meg. Legyen olyan kedves, juttasson el egy példányt szívélyes üdvözletemmel együtt madame Markheimnak (Fulda). Miquel úrnak is küldjön egyet.

A Szövetség – vagy jobban mondva annak bizottsága fontos, mert részt vesznek benne a londoni trade-unionok vezetői, ugyanazok az emberek, akik Garibaldinak a nagyszabású fogadtatást rendezték és akik a St. James' Hall-i tömeggyűléssel meghiúsították Palmerston tervét, az Egyesült Államok ellen indítandó háborút.[20] A párizsi munkások vezetői szintén kapcsolatban állnak a bizottsággal.

Az utóbbi években sokat betegeskedtem (az elmúlt 14 hónapban pl. megint karbunkulusaim voltak). Anyagi viszonyaim megjavultak, mert anyám halála folytán örökséghez jutottam.

Azt hiszem, hogy a tőkéről szóló írásom (60 ív) a jövő évben végre nyomdakész lesz.[241]

Azokat az okokat, melyek miatt Lassalle életében *nem* kapcsolódtam be a mozgalmába, Ön bizonyára megérti, anélkül, hogy részletesen kifejteném őket. Ez azonban nem tarthat vissza attól – annál is inkább, mivel hozzá közelálló személyek kérnek rá –, hogy halála után meg ne védjem őt olyan rongy fráterekkel szemben, mint a bömbölő K. Blind.*

Attól tartok, hogy a jövő évben nyár elején vagy tavasz derekán olasz–osztrák–francia háborúra kerül sor. Ez a Franciaországban és Angliában jelentősen terebélyesedő belső mozgalomnak nagyon árthat.

Remélem, hamarosan hallok Önről.

Mindig kész híve
K. Marx

* *V. ö. 30–31. old. – Szerk.*

9

Marx Lion Philipshez

Zalt-Bommelba

1864 november 29.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill, London

Kedves Nagybátyám,

Remélem, hogy a szörnyű időjárás ellenére teljesen jól érzed magad. Itt mindenki jól van. Csak nekem volt – az egész család nagy rémületére – a hónap elején ismét egy igen rosszindulatú karbunkulusom a bal mellem alatt, s ez 2-3 hétig gyötört. Különben minden rendben volt.

A kereskedelmi válság, melyet jóval bekövetkezte előtt jeleztem neked*, itt most már rég ellanyhult, bár kihatásai a voltaképpeni iparvidékeken még mindig igen jelentősek. Ezzel szemben véleményem szerint tavasszal vagy nyár elején politikai válsággal számolhatunk. Bonaparte ismét elérkezett ahhoz a ponthoz, amikor megint háborút kell kezdenie, hogy kölcsönt bocsáthasson ki. A velencei kérdést[79] nyitva hagyják (ismerek néhány ottani ügynököt), hogy szükség esetén ez legyen a kiindulópont. Lehet, hogy Bonaparte megint talál kivezető utat, s akkor fenntartja a békét (minthogy nem igazi Napóleon), de ez nem nagyon valószínű.

A csatolt nyomtatott „Üzenet"-et[31] én szövegeztem. A dolog összefüggése a következő: Szeptemberben a párizsi munkások küldöttséget menesztettek a londoni munkásokhoz Lengyelország melletti demonstráció ügyében. Ez alkalommal egy nemzetközi munkásbizottságot alakítottak. A dolog fontos, mert 1. Londonban ugyanazok az emberek állnak az élén, akik Garibaldinak a nagyszabású fogadtatást rendezték és akik a St. James' Hall-i tömeggyűlésükkel (Bright elnökölt) *megakadályozták a háborút az Egyesült Államok ellen.*[20] Egyszóval: ezek London valóságos munkásvezérei, 1 vagy 2 kivétellel maguk is mind munkások, 2. a párizsiak részéről Mr. Tolain (maga is munkás) és társai állnak az élen, vagyis ugyanazok az emberek, akiket csakis Garnier-Pagès, Carnot stb. cselszövése akadályozott meg ab-

* *V. ö. 30. köt. 640. old. – Szerk.*

ban, hogy a legutóbbi párizsi választások alkalmával az ottani munkások képviselőiként bekerüljenek a Corps législatifba[17], és 3. az olaszok részéről csatlakoztak annak a 4–500 olasz munkásklubnak a képviselői, melyek néhány héttel ezelőtt Nápolyban tartották általános kongresszusukat; e kongresszust még a „*Times*" is elég fontosnak tartotta ahhoz, hogy néhány tucat sort szenteljen neki a lapban.[632]

Bár nem az „Üzenet"-be, de a „szervezeti szabályzat" bevezetésébe, a franciák és az olaszok iránti udvariasságból – akiknek mindig nagy szólamok kellenek – kénytelen voltam néhány fölösleges frázist beiktatni.*

Néhány nappal ezelőtt levelet kaptam Amerikából Weydemeyer barátomtól, ezredes a St. Louisban (Missouri) állomásozó ezredben. Többek között szó szerint ezt írja: „Sajnos itt tartanak bennünket St. Louisban, mivel itt sok a »konzervatív« elem és ezért mindig szükség van katonai erőre, hogy a nagyszámú déli fogoly kitörését és netáni szabadulását megakadályozza. . . Az egész virginiai hadjárat baklövés, mely emberek hekatombáiba került nekünk. Dél azonban mindezek ellenére sem tud már sokáig kitartani: utolsó emberét küldte a harctérre és újabb hadsereggel már nem rendelkezik. A mostani invázió Missouri ellen, valamint a betörések Tennessee-be, már csak portyák, rablóhadjárat jellegűek: az elveszett területek tartós újbóli megszállására gondolni sem lehet."[633]

Ha meggondolod, kedves nagybátyám, hogy 3 $^1/_2$ évvel ezelőtt, Lincoln megválasztásakor csak arról volt szó, hogy a rabszolgatartóknak *ne* tegyenek *további engedményeket*, most pedig a bevallott és részben már megvalósított cél a *rabszolgaság eltörlése*, el kell ismerni, hogy ilyen óriási fordulat még *sohasem* ment végbe ilyen gyorsan. Ez jótékony hatással lesz az egész világra.

A fajtánkbeli *Benjamin Disraeli* e héten megint alaposan felsült, amikor egy nyilvános gyűlésen a Magas Egyház és az egyházi adók intelmeket dörgő őrangyalaként lépett fel és vallási dolgok bírálatának visszautasítása mellett tört pálcát.[634] Ez jó bizonyíték arra, hogy a nagy tehetség, ha nem párosul meggyőződéssel, csibészeket teremt, ha mindjárt sujtásos és „right honorable"** csibészeket is.

A német szamarak, élükön az ex-pap Kinkellel, a Müller-ügyben*** megint alaposan blamálták magukat.

---

* *V. ö. 13. old. – Szerk.*

** – „igen tiszteletreméltó" (kb. méltóságos) – *Szerk.*

*** *V. ö. 22. old. – Szerk.*

Az egész család szívélyesen üdvözöl, én is üdvözletem küldöm Jettchennek, Dr.-nak, Fritznek* és társainak.

Hűséges unokaöcséd
K. M.

* Henriette van Anrooy, dr. van Anrooy és Friedrich Philips. – *Szerk.*

10

Marx Sophie von Hatzfeldthoz

Berlinbe

(Fogalmazvány)

1864 december 22.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill, London

Kedves Grófné,

Néhány nappal ezelőtt egy hamburgi barátom megküldte nekem a „Nordstern"-t, mely nyomdahibákkal megfejelve közli Blind elleni nyilatkozatomat.[62]

Kívánságára megtettem ezt a nyilatkoztatot, melynek megfogalmazása nehezemre esett, mert Lassalle *politikai taktikájával nem* értettem egyet.[57] Blindnek a *St. Louis-i „Westliche Post"*-ban[635] az elhunyt ellen intézett szégyentelen kirohanása azonban minden aggályomat eloszlatta. Hogy Ön milyen lapoknak fogja a nyilatkozatot megküldeni, arról fogalmam sem volt. A legkevésbé gondoltam a *„Nordstern"*-re. Nos, Bruhn úr üstökön ragadja ezt az alkalmat, hogy „illetlen mozdulatot"[636] tegyen ellenem és széljegyzetben jelezze a közönségnek, hogy a hátsó ajtón igyekeztem bebocsátást nyerni hozzá és ezt csupán egy harmadik fél egészen különös pártfogása folytán kegyeskedtek engedélyezni nekem. Semmi kétség: Bruhn cimborája* Amerikában ezt ki fogja aknázni. Vajon Bruhn úr erőszakkal rá akar kényszeríteni arra, hogy a nyilvánosság előtt leleplezzem mint pöffeszkedő senkit?

Ha Bruhn, Bernhard Becker és tutti quanti** ellenségesen lépnének fel ellenem és törekvéseim ellen valami olyan módon, melyet magára a munkásmozgalomra nézve károsnak tartok, akkora vihar fog kitörni ezeknek az uraknak a feje fölött, melyen majd bámulhatnak. Olyan okok, mint régi személyes barátság és pártszempontok, melyek Lassalle esetében megkötötték

---

* Karl Blind. – *Szerk.*

** – valahányan, mindahányan csak vannak – *Szerk.*

kezemet, e dii minorum gentium* tekintetében teljesen elesnek. Ezt egyszer és mindenkorra kijelentem, nehogy később esetleg kétszínűséget vagy kíméletlenséget vessenek a szememre.

Az a kívánságom, hogy a „Brumaire tizennyolcadikájá"-t *semmi körülmények között se* nyomják ki, ha pedig már történtek lépések ennek érdekében, állítsák le a dolgot.[637]

Alig merek az új esztendőre bármit is kívánni, hiszen tudom, hogy az óév Önnek, kedves grófné még csak emlékeket hagyott.

Mindig kész híve
K. M.

* – alsóbb rendbeli istenek; másodrendű nagyságok. – *Szerk.*

11

Marx Karl Siebelhez

Elberfeldbe

1864 dec. 22.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill, London

Kedves Siebel,

Boldog új évet!

Talán olvastad, hogy Engels és én vállaltuk a közreműködést a berlini „Sozialdemokrat"-ban.[638] De – köztünk szólva – vagy a lapnak kell letennie a Lassalle-apoteózisról, vagy mi teszünk le a lapról. A szegény ördögök persze, nehéz helyzetben vannak.

A megküldött „Üzenet"-eket[31] bizonyára megkaptad már és rájöttél, hogy én vagyok a szerzőjük. Az *itteni* mozgalom miatt fontos számunkra, hogy német munkásegyletek csatlakozzanak az itteni Központi Bizottsághoz. (Itáliából és Franciaországból már sok ilyen csatlakozás történt.) Liebknecht most azt írja nekem[639], hogy a berlini nyomdászegylet csatlakozni fog, az „Általános Német Munkásegylet"[12] csatlakozása azonban igen kétséges Bernhard Becker úr cselszövései miatt, akinek jelentősége Lassalle *„találmánya"*. (Magunk között: ez talán az *egyetlen találmánya* Lassallenak.) Ma afféle fenyegető levelet írtam az öreg Hatzfeldtnénak, természetesen *sub rosa**.

Nagyon kívánatos lenne, ha egy percre átmehetnél Solingenbe és *Klings* késművesnek nevemben elmagyaráznád, milyen rendkívül fontos, hogy a Német Munkásegylet ez év december 27-i düsseldorfi kongresszusán elhatározza csatlakozását a Nemzetközi Munkásszövetséghez.[640] Finoman célozhatnál arra, hogy az olyan senkiháziakat, mint B. Becker stb., természetesen nem az ügy érdekli, hanem az „infiniment petit"**, ti. saját személyük. De az efféle célzást *diplomatikusan* kell elejtened, anélkül, hogy engem belekevernél.

---

* – *V. ö. 427. old.* – *Szerk.*

** – „végtelenül parányi" – *Szerk.*

Bizonyára megérted, hogy az Általános Német Munkásegylet csatlakozására csak kezdetben, itteni ellenfeleinkkel szemben van szükség. Később ennek az egyletnek az egész intézményét, minthogy hamis alapon nyugszik, fel kell robbantani.

Ha most sem írsz nekem végre néhány sort, olybá veszem, hogy teljesen hűtlen lettél hozzám és egyházi átokkal foglak sújtani.

Barátod
K. M.

1865

12

Marx Hermann Junghoz

Londonba

[Kb. 1865 január 8.]
58, Dover Street, Oxford Street,
Manchester[87]

Kedves Jung,

Némi megütközéssel olvastam a „*Bee-Hive*" és a „*Miner*" e heti számában[641], hogy legutóbbi bizottsági ülésünk „*egyhangúlag* elhatározta, hogy Beesly, *Grossmith*, Beales és Harrison urakat meghívja a 16-án tartandó estélyre".

Nem szólok a puszta anakronizmusról, ti. hogy ilyen határozat a **múlt** *keddi* ülésen nem született.

Tiltakozom azonban ama teljesen valótlan állítás ellen, hogy *Grossmith urat* meghívták.

Ez a *Grossmith*, bár ritkán vagy sohasem vesz részt üléseinken, minden felhívásunkban bizottsági tagként szerepel.

Hogyan hívhatta meg a *mi* bizottságunk *egyik bizottsági* tagját olyan estélyre, *melyet a mi bizottságunk rendez*? Talán valamiféle *jutalom* ez, mely a heti üléseinkről való rendszeres távolmaradással nyerhető el?

Mivel jövő hét vége előtt nem térhetek vissza Londonba, nagyon lekötelezne, ha a jövő keddi ülésen megkérdezné, ki a *szerzője* a „*Bee-Hive*" és a „*Miner*" jelentésének?

Ki hatalmazta fel ezt a szerzőt, hogy bizottságunkat „*tudtán kívül*" *Grossmith úr* dicsőítésének szócsövévé tegye?

Bizonyára nyomban megérti, mennyire fontos csírájában elfojtani minden arra irányuló kísérletet, hogy bizottságunkat helyi ambíciók vagy bármiféle cselszövések eszközévé változtassák.

Lekötelezne, ha a fenti címre értesítést küldene nekem arról – feltéve, ha vállalja az interpellációt –, hogy milyen választ kapott.[642]

Salut et fraternité*.

K. Marx

Eredeti nyelve: angol

* – Üdvözlet és testvériség – *Szerk.*

13

Engels Rudolf Engelshez

Barmenba

[Manchester, 18]65 január 10.

Kedves Rudolf,

Véleményem az amerikai háborúról a következő: Dél fokozatosan kimerül és hadseregeit nem tudja kiegészíteni. Észak az erőforrásainak még a felét sem mozgósította. Dél védekezésre szorul, mégpedig annyira, hogy olyan offenzív visszavágásokra, amilyeneket pl. Longstreet hajtott végre a Shenandoah völgyében,[613] már nem kerülhet sor. Hood még megkísérelt egyet, ám ezzel tehetetlensége azonmód ki is derült, és az egész hadjárat sorsa eldőlt. Észak minden ponton fölényben van déli ellenfeleivel szemben és ráadásul még rendelkezésére áll Sherman 40 000 embere, akik oda mehetnek, ahová akarnak és Dél kellős közepén semmisíthetik meg Dél erőit, összekötő vonalait, segélyforrásait és készleteit. Charlestonnak legkésőbb 4–6 hét múlva, azután, hogy Sherman a szárazföld felől bekerítette, el kell esnie.[644] Délnek már csak egy hadserege van, a richmondi. Ez ebben az évben bizonyára döntő vereséget fog szenvedni, és ezzel Délnek *hadseregekkel* folytatott védelme véget ér. Ezután gerillaháború, haramiáskodás stb. következhet, és ez valószínűleg a következő évig eltart.

Ha Dél felfegyverzi a négereit, annál jobb Északnak. A déliek azonban őrizkedni fognak ettől. Legföljebb az utolsó pillanatban teszik meg. És a négerek sem olyan ostobák, hogy megöletik magukat annak a korbácsnak a védelmében, amely az ő hátukon csattan.

Bizonyára jönnek még olyan pillanatok, amikor Dél esélyei ismét valamivel kedvezőbbnek tűnnek, mint most, de ez már túlságosan is gyakran előfordult, és engem nem téveszthet meg. Ezek a pillanatok alkalmasak *az eladásra.*

Hogy Amerikából gyapotot kapunk, azt nem hiszem; de azt, hogy egyelőre lefelé megyünk, igenis hiszem. A gyapot most annyira spekulációs cikk, hogy minden véleményingadozás kihat az árakra. Ehhez járul a Liverpoolban fekvő 500 000 bála és az itteniek hajlama arra, hogy mindjárt egyik végletből a másikba essenek, mondván: Dél elveszett, 2 héten belül be kell ad-

nia a derekát stb. – emellett áremelkedésre gondolni sem lehet. A beérkező hírek uralma alatt fogunk állni, de mindig azzal a fenntartással, hogy tudjuk, a liverpooli készlet kétszer akkora, mint tavaly. Azonkívül azt hiszem, az 1865-ös év a mostaniaknál alacsonyabb árakkal zárul, mivel több gyapotot várhatunk mindenfelől.

Friedriched

14

Marx leányához, Jennyhez

Londonba

1865 jan. 11.
58, Dover Street, Manchester.

Édes Gyermekem,

Holnap akartam elutazni Manchesterből, de jövő vasárnap (jan. 15) előtt erre aligha lesz módom.[87] Ernest Jonest, akivel nagyon szeretnék beszélni, erősen lefoglalják teendői a szomszéd városokban és engem (Engelsszel együtt) jövő *péntek* estére hívott meg, mert akkor otthon lesz. Még nem találkoztam vele és hamarább nem is találkozhatunk. Ez maradásom egyik oka. Még más okai is vannak, de semmiképpen sem maradok vasárnapnál tovább.

Az „Üzenet a munkásosztályokhoz" német fordítását kinyomtatták a „Mainzer Zeitung"-ban, az „Üzenet Lincolnhöz" megjelent a „Berliner Reform"-ban és a londoni „Hermann"-ban.[645] Az utóbbi megtiszteltetés nyilván Juch úr abbeli aggodalmának köszönhető, hogy vetélytársa, Bender netán monopolizálja „pártfogolásunkat".

Az idő itt förtelmes volt. Ma „a nap sheins*", mint Müller mondja, de sugarai a mocskos utcákat fedő jégszemcséken verődnek vissza. Itt még a napsugaraknak is mindig valami kellemetlen dologra kell hullniok.

Borchardték közül még senkivel sem találkoztam, és ami Gumpertéket illeti, a doktorral tegnap este csak néhány szót váltottam.

Mikor megérkeztem, nem találtam otthon Friedrichet, csupán egy levelet hagyott, melyben közli, hogy 6 óra tájban ér vissza a rókavadászatról. Előzetesen azonban minden óvintézkedést megtett, hogy nekem „entrée *joyeuse*"** lehetőségét biztosítsa. (Ismerve nagy történelmi tudásodat, nem lesz nehéz megértened, mi az „entrée joyeuse".) Hogy Engels lakáscseréje előnyös-e, az eléggé vitatható kérdésnek látszik. Mindenesetre a házigazdák kevésbé szemtelenek.

---

* – süt (angol–német keverék szóval) – *Szerk.*

** – „*vidám* bevonulás"; a francia királynak trónralépésekor fizetett adó – *Szerk.*

Apropó. Nagy „chronique scandaleuse"* zajlik most a freiligrathi berkekben, már amennyiben kapcsolatban vannak a Svájci Általános Bankkal. Genfben megjelent egy pamflet, amely leleplezi, milyen botrányosan roszszul vezette az üzletet Fazy, Freiligrath „természetes fölöttese".[646] Fazynak le kellett mondania vezérigazgatói állásáról, és *„hogy mentsék, ami még menthető"* (*szó szerint* így), a zsidó *Reinachot* ültették a helyére, segítségül kapott egy franciát és – *Karl Vogtot*, aki annyira hitvány és aljas, hogy Fazyt, régi bálványát, azt az embert, akinek valóban puszta „kreatúrája", most elárulja, denunciálja és nyilvánosság előtt nyilatkozatokat tesz ellene.

Gondolom, azt tudod, hogy a „Sozialdemokrat" első „előfizetői számát" a berlini rendőrség *elkobozta*.[647] Ez igen kedvező véletlen. Ezekre a fickókra ráfér egy kis politikai mártíromság.

Remélem, odahaza minden rendben van. A macska távol lévén, cincoghatnak az egerek. Add át üdvözletemet Ma-nak, „Success"-nak, „Mine Own"-nak és a „Prophet"-nek**. Ami téged illet, kedves Áronom, ma éjjel rólad álmodtam, s láttalak, amint à la Bloomer öltözve csodálatosan szökdécseltél, szinte repültél a levegőben, miután már előzetesen remekül bemutattad a Davenport-trükköt.[648] Roppant büszke voltam, a markomba nevettem régi ismerősöm sikerén örvendezve, és igen élénken megjelent emlékezetemben az a csöppet sem kecsteljes tánc, melyet régmúlt időkben lejtettél a sivatagban az aranyborjú előtt.***

Mutasd meg Ma-nak a mellékletet. Bizonyára emlékezni fog a párizsi [Bockum-Dolffsra], aki most 10 gyermek boldog atyja és velük „csavarogja be" a világot.

Ered ti nyelve: angol

---

* – „botránykrónika" – *Szerk.*

** Mamának (Marxné), „Siker"-nek (Laura), „Az enyém"-nek (Eleanor) és „Prófétá"-nak (Helene Demuth). – *Szerk.*

*** *Ezen a helyen, valószínűleg az aláírás helyén, levágtak egy darabka papírt. A következő sorokat Marx a levél első oldalának bal felső sarkába írta.* – *Szerk.*

15

Marx Johann Baptist Schweitzerhez

Berlinbe

(Fogalmazvány)

J. B. v. Schweitzerhez („Sozialdemokrat")

London, 1865 jan. 16.

Uram,

Az Ön lapja, a „Sozdem", rövid fennállása alatt már a *második támadást* közli a „*Nemzetközi Szövetség*" ellen.* Megvárom a „*harmadikat*", hogy azután barátaimmal együtt *nyilvánosan* megszakítsak minden kapcsolatot lapjával. E szakítás alkalmával kénytelen volnék bizonyos dolgokat, melyeket eddig pártszempontra való tekintettel nem tettem szóvá, „*kritikusan*" tárgyalni, ami bizonyos uraknak semmiképpen sem lenne ínyére. Az első támadást a „*Nemzetközi Szövetség*" ellen B. Becker „Üzenet"-ének[649] egy ostoba passzusa foglalta magában. Ezért nem tettem Önt felelőssé, éppen mert „Üzenet"-ről volt szó és mert Ön sajnálatos módon hivatalos kapcsolatban áll az „Általános Munkás*egylettel*" (élesen megkülönböztetendő a munkás*osztálytól*).

Másként áll a dolog Moses Hess úr arcátlanul hazug pletykájával,[84] melyet Önnek, ha csak a legcsekélyebb mértékben is tekintettel van rám és barátaimra, *semmiképpen* sem lett volna szabad közölnie, s melyet csupán *azzal a szándékkal* közölhetett, *hogy engem provokáljon.*

Ami magát Moses csinálmányát illeti, nos, arról Párizsból beszerzendő bizonyos hírek vétele *után* nyilatkozatot fogok közzétenni.**

Ami pedig azt illeti, hogy Ön közölte azt az ocsmány cikket, kérem tudassa velem, *hogy azt a „Sozdem" hadüzenetének tekintsem-e?*

Mindenkor kész híve
K. Marx[650]

---

* *V. ö. 40., 50–51. old. – Szerk.*
** *V. ö. 68–69. old. – Szerk.*

16

Marx Johann Baptist von Schweitzerhez

Berlinbe[651]

[London, 1865 február 13.]

Mivel M. Hessnek a ma érkezett 21. számban megjelent tudósítása folytán nyilatkozatunk részben elévült, a dolog annyiban maradhat.[123] Igaz, nyilatkozatunk még egy másik pontot is tartalmazott, a párizsi proletariátus antibonapartista magatartásának dicséretét és figyelmeztetést a német munkásokhoz, hogy kövessék ezt a példát. Ez fontosabb volt nekünk, mint a Hess elleni kirohanás. Viszont a munkásoknak a porosz kormányhoz való viszonyáról majd más helyütt részletesen kifejtjük nézetünket.*

Ön febr. 4-i levelében azt írja, hogy én magam óvtam Liebknechtet attól, hogy elvesse a sulykot, nehogy a pokolba küldjék. Ez így is van. Ugyanakkor azonban azt is írtam neki, hogy *mindent* meg lehet mondani, ha az ember megtalálja a helyes formát.** A kormány *elleni* polémiának még a berlini éghajlat számára is „lehetséges" formája minden bizonnyal nagyon különbözik a kormánnyal való kacérkodástól, sőt látszatkompromisszumtól! Önnek személyesen írtam, hogy a „Sozialdemokrat"-nak még az ilyen látszatot is kerülnie kell.***

Lapjából látom, hogy a kormány kétértelműen és időnyerés céljából beszél az egyesülést korlátozó törvények eltörléséről. Ezzel szemben a „Times" egy sürgönye közli, hogy a kormány pártolóan nyilatkozott a szövetkezeti társaságok kilátásba helyezett állami támogatásáról.[110] Egyáltalában nem csodálkoznék, ha a „*Times*" sürgönye ez egyszer kivételesen megfelelne a valóságnak!

Az egyesülések és a belőlük kinövő trade-unionok nemcsak azért rendkívül fontosak, mert eszközei a munkásosztály megszervezésének a burzsoázia elleni harcra – ez a fontosságuk egyebek közt abban is megmutatkozik,

* *V. ö. 68. old. – Szerk.*
** *V. ö. 50–51. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 50. old. – Szerk.*

hogy még az Egyesült Államok munkásai sem tudnak meglenni nélkülük, választójog és köztársaság ellenére sem –, hanem azért is, mert Poroszországban és egyáltalában Németországban az egyesülési jog ezenkívül a rendőruralom és a bürokratizmus áttörését is jelenti, széttépi a cselédtörvényt[141] és a nemesi vircsaftot a falun, egyszóval olyan rendszabály az „alattvalók" nagykorúsítására, amelyet a haladópárt[96], azaz Poroszország minden polgári ellenzéki pártja, ha nem esett a feje lágyára, százszor inkább megengedhetne, mint a porosz kormány és méghozzá egy Bismarck kormánya! Másrészt viszont szövetkezeti társaságok porosz királyi kormánytámogatása – és mindenki, aki ismeri a porosz viszonyokat, már eleve ismeri e támogatás szükségszerűen törpe méreteit is – mint gazdasági rendszabály nulla, de ugyanekkor ezáltal kiterjesztik a gyámsági rendszert, megvesztegetik a munkásosztály egy részét és kiherélik a mozgalmat. Mint ahogy a polgári párt Poroszországban főleg annak folytán járatta le magát és idézte elő mostani nyomorúságát, mert komolyan hitte, hogy az „új érával"[154] a régensherceg kegyelméből ölébe hullott a kormányzás, úgy a munkáspárt még sokkal inkább lejáratja majd magát, ha azt képzeli, hogy a bismarcki éra vagy akármilyen más porosz éra révén a király kegyelméből szájába fog repülni a sült galamb. Hogy kiábrándulás fogja követni Lassalle-nak egy porosz kormány szocialista beavatkozásáról táplált áldatlan illúzióját, ahhoz kétség sem fér. A dolgok logikájáé lesz a szó. De a munkáspárt *becsülete* követeli az ilyen kába ábrándok visszautasítását, még mielőtt ürességüket szétpukkantja a tapasztalat. A munkásosztály vagy forradalmi, vagy semmi.

17

Marx Victor Le Lubez-hez

Londonba

[London,] 1865 febr. 15.

Kedves Le Lubez,

Éppen Szövetségünk sikere óvatosságra int bennünket. Beales úr felvétele bizottságunkba véleményem szerint az egész ügyet elrontaná.* Becsületes és őszinte embernek tartom, ugyanakkor nem egyéb, mint polgári politikus, és nem is lehet más. Gyenge, középszerű és becsvágyó. A következő parlamenti választáson fel akar lépni Marylebone jelöltjeként. Már csak e miatt a tény miatt is ki kellene rekeszteni bizottságunkból. Nem válhatunk kicsinyes parlamenti ambíciók *ugródeszkájává.*

Biztos lehet abban, hogyha Bealest befogadjuk, a szívélyes, őszinte és nyílt hangnem, amely most vitáinkat jellemzi, odalenne, és *szószátyárkodás* lépne a helyébe. Beales nyomdokában Taylor következne, ez az elviselhetetlen kellemetlenkedő és tányérnyaló stréber.

Beales befogadása megváltoztatná a világ szemében Szövetségünk egész jellegét, azon számos társaság egyikévé süllyednénk, amelyeket ő pártfogásával kitüntet. Ahol ő megvetette a lábát, oda más osztályabeliek is követik, és eddigi sikeres fáradozásaink annak érdekében, hogy az angol munkásosztály mozgalmát megóvjuk a középosztály vagy az arisztokrácia mindennemű gyámkodásától, hiábavalóknak bizonyulnának.

Előre tudom, hogy fel fognak merülni Beales befogadása után olyan, főként szociális természetű kérdések, melyek kilépésre fogják kényszeríteni őt. Kiáltványokat kell majd kibocsátanunk a *földkérdésről* stb., s ezeket ő *nem írhatja* alá. Nem jobb tehát, ha nem vesszük fel őt, mintsem később alkalmat szolgáltassunk neki arra, hogy megtagadjon minket?**

Tudom, hogy Dell úr botor lépése után*** ez a jelöltség némi nehézséget fog okozni.

---

* *V. ö. 81–82. old. – Szerk.*

** *A következő három bekezdés az angol szövegből hiányzik; e részeket a francia fordítás alapján közöljük. – Szerk.*

*** *V. ö. 82. old. – Szerk.*

Feltételezem, hogy az egész ügyet a vezető angol tagokkal folytatandó beszélgetések útján csendben el lehet intézni, mielőtt még a bizottság elé kerülne.

Testvéri üdvözlettel
K. Marx

Apropó. Beales úr, Lengyelország iránti minden lelkesedése ellenére, mostanáig mást sem tett, mint hogy a . . . herceg* vezetésével a Lengyelország melletti demonstrációkat összezavarta. Tegnap újfent ugyanazt a fordulatot kísérelte meg ugyanazon indítékokból.**[652]

Eredeti nyelve: angol és francia

* Valószínűleg Townshend márkiról van szó. – *Szerk.*
** *V. ö. 81–82. old.* – *Szerk.*

18

Engels Otto Meissnerhez

Hamburgba

Manchester, 1865 febr. 22.

Tisztelt Uram,

F. hó 17-i becses levelét csak most kaptam kézhez, mivel a postaösszeköttetés Ostendén át teljes három napig szünetelt. Nagyon hálás vagyok a kiadás azonnali vállalásáért és még inkább a nyomtatás gyors szorgalmazásáért.*

A nyomtatott ívenként felajánlott 2 Lajos-arany honoráriumot elfogadom és ugyancsak Önre bízom a kiadás példányszámának megállapítását, de azzal a feltétellel, hogy ezt a következő levelében közli velem; magától értetődik, [hogy] ezért a honoráriumért csak az [első kiadást en]gedhetem át Önnek.**

A közleményeket az ú[jságoknak ha]ladéktalanul elintézem.

A látszólagos késedelem az itteni [feladásban], melyet joggal tesz szóvá, a következőkből adódott: február 11-én, szombaton este készültem el a munkával és késő éjjel még megírtam a kísérőlevelet; a levelet hétfőn, 13-án reggel 10 órakor adtam fel és az még hétfőn este elment a doveri postagőzössel – ugyanúgy, mintha még szombaton este adtam volna fel. A jámbor angolok vasárnap este nem indítanak postagőzösöket, legalábbis Ostendébe nem.

Teljes tisztelettel

Fr. Engels

Remélem, hogy 12 példányt[185] itt e hó 27-i vagy 28-i postával kézhez kapok.

---

* *V. ö. 76. old. – Szerk.*

** *A szögletes zárójelbe tett szavak a kéziratban külső behatás folytán olvashatatlanokká váltak. – Szerk.*

19

Marx Wilhelm Liebknechthez

Hannoverba[653]

[London, 1865 február 23.]

Abban a pár rövid kivonatban, amelyet Eccarius a Munkásegyletben tartott beszédemből közöl, akad egy és más, *ami az általam mondottaknak éppen az ellenkezőjét tartalmazza.*[159] Írtam neki erről, rábízva, hogy legközelebbi tudósításában helyesbíti-e vagy sem, mivel ez a jelenlegi körülmények között nem sokat számít.

20

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1865 febr. 23.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Tisztelt Barátom,

Tegnap kaptam meg számomra nagyon érdekes levelét és most válaszolok az egyes pontjaira.

Mindenekelőtt hadd jellemezzem röviden *Lassalle*-hoz való viszonyomat. Agitációja idején kapcsolatunk félbeszakadt, 1. az öntömjénező pöffeszkedés miatt, amit egyúttal a magam és mások műveinek legszemérmetlenebb plagizálásával kapcsolt össze; 2. mert *politikai* taktikáját *kárhoztattam*; 3. mert már agitációjának megkezdése *előtt* itt Londonban részletesen megmagyaráztam és „bebizonyítottam" neki, hogy a „**Porosz** *Állam*" közvetlen *szocialista* beavatkozása képtelenség. Hozzám írott leveleiben (1848-tól 1863-ig), valamint személyes találkozásaink alkalmával is, mindig az általam képviselt párt hívének vallotta magát. Mihelyt Londonban (1862 végén) meggyőződött arról, hogy *velem* nem űzheti játékait, elhatározta, hogy *ellenem* és a régi párt ellen „munkásdiktátornak" tolja fel magát. Mindamellett elismertem agitátori érdemét, noha rövid pályafutásának vége felé még ez az agitáció is egyre kétesebb színben tűnt fel előttem. Hirtelen halála, a régi barátság, Hatzfeldt grófné siránkozó levelei, méltatlankodásom a *gyáva arcátlanság* miatt, melyet a polgári lapok tanúsítottak egy olyan emberrel szemben, akitől, míg élt, annyira rettegtek – mindez arra indított, hogy rövid nyilatkozatot tegyek közzé a nyomorult Blind ellen,[59] ez azonban nem vonatkozott Lassalle működésének *tartalmára* (Hatzfeldtné a nyilatkozatot megküldte a „*Nordstern*"-nek*). Ugyanezen okokból és abban a reményben, hogy a véleményem szerint veszélyes elemeket eltávolíthatjuk, megígértem Engelsszel együtt közreműködésünket a „*Sozialdemokrat*"-nak (a lap közölte az „Üzenet" fordítását[46], én pedig kívánságára Proudhonról, halálakor,

* *V. ö. 427. old. – Szerk.*

cikket írtam[95]), s miután Schweitzer *kielégítő szerkesztőségi programot* küldött nekünk, megengedtem, hogy munkatársakként megnevezzen bennünket.[36] További biztosítékul szolgált nekünk, hogy *W. Liebknecht* – nem hivatalosan – tagja volt a szerkesztőségnek. Csakhamar azonban kiderült – a bizonyítékok a kezünkbe kerültek –, hogy *Lassalle* valóban *elárulta* a pártot. Formális szerződést kötött Bismarckkal (miközben természetesen *semmiféle* garancia *az ő* kezében nem volt). 1864 szeptember végén Hamburgba kellett volna mennie és ott (a meghibbant Schramm-mal és a porosz rendőrkém Marr-ral együtt) „*kényszerítenie*" Bismarckot Schleswig-Holstein bekebelezésére, azaz ezt a „munkások" nevében proklamálnia stb., minek ellenében Bismarck általános választójogot és némi szocialista maszlagot ígért.[94] Kár, hogy Lassalle ezt a komédiát nem játszhatta végig! Ez átkozottul nevetségesnek és becsapottnak tüntette volna fel őt! S minden efféle kísérletnek egyszer s mindenkorra véget vetett volna!

Lassalle azért jutott ilyen tévutakra, mert „*reálpolitikus*" volt Miquel úr módjára, csak nagyobb formátumú és hatalmasabb célokra törő! (Miquellel egyébként már régen tisztában voltam, s így fellépését* azzal magyaráztam, hogy a Nemzeti Egylet[228] egy kis *hannoveri* ügyvédnek pompás alkalom arra, hogy a maga szűk pátriáján kívül, egész Németország előtt hallassa a hangját és önmagának ilymódon felfokozott „*realitását*" visszahatólag Hannover belterületén érvényesítse, tetejében „*porosz*" oltalom alatt „*hannoveri*" Mirabeau-t játsszon.) Ahogyan Miquel és mostani barátai a porosz régensherceg által meghirdetett „új érát"[154] üstökön ragadták, hogy nemzeti egyletieskedjenek és belekapaszkodjanak a „porosz csúcsba"[654], ahogyan egyáltalában *porosz oltalom* alatt „polgári önérzetüket" kifejlesztették, úgy akarta Lassalle is a proletariátus Posa márkijának szerepét játszani az uckermarki II. Fülöpnél[9], a kerítő pedig közte és a porosz királyság között Bismarck lett volna. Ő csak a Nemzeti Egylet urait utánozta. De ha azok a középosztály érdekében idézték fel a porosz „reakciót", ő a proletariátus érdekében parolázott Bismarckkal. Azoknak az uraknak az eljárása annyiban jogosultabb volt a Lassalle-énál, amennyiben a polgár megszokta, hogy az orra előtt levő legközelebbi érdeket „realitásnak" fogja fel, és mert ez az osztály valóban mindenütt kompromisszumot kötött még a feudalizmussal is, míg a munkásosztálynak a dolog természeténél fogva becsületesen „forradalminak" kell lennie.

Az olyan teátrálisan hiú természet számára, mint Lassalle (akit azonban hitványságokkal, mint állás, polgármesteri hivatal stb., nem lehetett meg-

* *V. ö. 79., 83. old. – Szerk.*

vesztegetni), nagyon csábító gondolat volt: a proletariátus érdekében egy közvetlen tett, melynek végrehajtója Ferdinand Lassalle! Valójában túlságosan tudatlan volt az ilyen tett valódi gazdasági feltételeit illetően ahhoz, hogy önmagával szemben kritikusan őszinte legyen. Másrészt a német munkások az alávaló *„reálpolitika"* következtében, amellyel a német polgárok az 1849–1859-es reakciót eltűrték és a népbutítást tétlenül szemlélték, túlságosan *„demoralizáltak"* voltak ahhoz, hogy ne fogadták volna üdvrivalgással az ilyen vásári megváltót, aki azzal kecsegtette őket, hogy egy ugrással az ígéret földjére juthatnak.

Ám hadd vegyem fel újra a fentebb elejtett fonalat! Alighogy a „Sozialdemokrat" megalakult, csakhamar kiderült, hogy az öreg Hatzfeldtné utólag végre akarja hajtani Lassalle „végrendeletét". Wageneren (a „Kreuzzeitung" emberén) keresztül kapcsolatban állt Bismarckkal és rendelkezésére bocsátotta a Munkásegyletet (Ált. Német)[12], a „Sozialdemokrat"-ot stb. Schleswig-Holstein annektálását a „Sozialdemokrat"-ban kellett volna proklamálni, Bismarckot egyáltalában patrónusnak elismerni stb. Ezt az egész gyönyörű tervet az *hiúsította meg*, hogy részünkről Liebknecht ott volt Berlinben és a „Sozialdemokrat" szerkesztőségében.* Jóllehet Engelsnek és nekem nem tetszett a lap szerkesztése, a talpnyaló Lassalle-kultusz, az alkalmi kacérkodás Bismarckkal stb., de természetesen fontosabb volt, hogy nyilvánosan egyelőre kitartsunk a lapnál és megakadályozzuk az öreg Hatzfeldtné intrikáit és a munkáspárt teljes kompromittálását. Jó képet vágtunk tehát a rossz játékhoz, bár privátim folyvást írtunk a „Sozialdemokrat"-nak, hogy Bismarckkal szemben éppúgy sorompóba kell lépnie, mint a haladópártiakkal[96] szemben. Sőt még azt is eltűrtük, hogy Bernhard Becker, ez a felfuvalkodott piperkőc, aki teljesen komolyan veszi a Lassalle-tól végrendeletileg reá hagyományozott fontosságát, a *Nemzetközi Munkásszövetség ellen* intrikált.**

Közben Schweitzer úr cikkei a „Sozialdemokrat"-ban egyre bismarckibbak lettek. Én már régebben megírtam Schweitzernek, hogy a haladópártiakat az „egyesülési jog kérdésében" *meg* lehet *félemlíteni*, hogy azonban a *porosz kormány sem most, sem soha* nem fog hozzájárulni az egyesülést korlátozó törvények teljes eltörléséhez, mert ez a bürokratizmus áttörésével, a munkások nagykorúsításával, a cselédtörvény széttépésével, a nemesi parasztbotozás eltörlésével[141] stb. stb. járna, amit Bismarck sohasem engedhetne meg, és ami egyáltalában összeférhetetlen a porosz *hivatalnok*-állam-

* *V. ö. 41. old. – Szerk.*
** *V. ö. 437. old. – Szerk.*

mal.* Hozzátettem, hogyha a kamara elveti az egyesülést korlátozó törvényeket, a kormány azok fenntartása végett *frázisokhoz* folyamodnék (olyan frázisokhoz pl., hogy a szociális kérdés „mélyrehatóbb" lépéseket követel stb.). Mindez beigazolódott. És mit tett v. Schweitzer úr? Cikket írt Bismarck *mellett*[152] és minden hősiességét olyan végtelenül kis emberek ellen tartogatja, mint Schulze, Faucher stb.

Azt hiszem, hogy Schweitzer stb. *becsületes* szándékúak, de *„reálpolitikusok"*. Számot akarnak vetni a *fennálló* viszonyokkal és nem akarják a „reálpolitika" e *privilégiumát* egyedül Miquel úrnak és társainak átengedni. (Akik, úgy látszik, maguknak akarják fenntartani azt a jogot, hogy a porosz kormánnyal összeszűrjék a levet.) Tudják, hogy a munkáslapok és a munkásmozgalom Poroszországban (és ennélfogva Németország többi részében is) csak a rendőrség kegyelméből létezik. Úgy akarják tehát venni a körülményeket, ahogy vannak, nem akarják ingerelni a kormányt stb., akárcsak a mi *„republikánus"* reálpolitikusaink, akik hajlandók egy Hohenzollern *császárt* „elfogadni". Én azonban, nem lévén „reálpolitikus", szükségesnek tartottam, hogy nyilatkozatot tegyek közzé[153] (melyet bizonyára csakhamar olvasni fog egyik vagy másik újságban) és ebben Engelsszel együtt felmondjak a „Sozialdemokrat"-nak.

Így hát egyszersmind azt is láthatja, miért nem tehetek ebben a pillanatban *semmit* Poroszországban. Az ottani kormány poroszországi visszahonosításomat kereken megtagadta.[271] *Agitációt* csak akkor engednének meg nekem ott, ha az v. Bismarck úr számára kívánatos formát öltene.

Százszorta többre becsülöm itteni agitációmat a *„Nemzetközi Szövetség"* útján. Az *angol* proletariátusra gyakorolt befolyás közvetlen és rendkívül fontos. Most felbolygatjuk itt az általános választójog kérdését, melynek itt természetesen *egészen más jelentősége van*, mint Poroszországban.[165]

Egészében e „Szövetség" sikere *minden várakozást meghalad* itt, Párizsban, Belgiumban, Svájcban és Olaszországban. Csak Németországban állnak természetesen szemben velem Lassalle követői, akik

1. balgán fontosságuk elvesztésétől félnek;

2. ismerik határozott szembenállásomat azzal, amit a németek „reálpolitikának" neveznek. (Az effajta *„realitás"* az, amely miatt Németország olyan messze elmarad minden civilizált ország mögött.)

Minthogy mindenki, aki az 1 shillinges tagsági jegyet kiváltja, tagja lehet a Szövetségnek; minthogy a franciák (szintúgy a belgák) az egyéni tagságnak ezt a formáját választották, mert a törvény tiltja nekik, hogy mint

* *V. ö. 69., 73. old. – Szerk.*

Szívélyes üdvözletem feleségednek.

Barátod
F. E.

NB. Még hozzáfűzheted: és kifejti azt az álláspontot, melyet az 1848-as „szociáldemokraták" mind a kormánnyal, mind a haladópárttal szemben elfoglalnak.

22

Engels Joseph Weydemeyerhez

St. Louisba

Manchester, 1865 március 10.

Kedves Weydemeyer,

Végre hozzájutok január 20-i leveled megválaszolásához. Leveledet elküldtem Marxnak, aki azt – részben mert betegsége fennakadást okozott – nagyon sokáig magánál tartotta; tény az, hogy csak ma egy hete küldte vissza*, úgyhogy a gőzössel már nem tudtam a választ elküldeni; az üzlet aznap túlságosan igénybe vett.

Hálás köszönet kérdéseim részletes megválaszolásáért.** Az itteni lapok haditudósításai olyan gyatrák, hogy nem tudtam követni az összes „kombinált" hadműveletek fonalát; a Red-River expedíció[656] teljesen érthetetlen maradt számomra, és Sherman Vicksburgból kelet felé indított expedícióját[77] illetően is csak sötétben tapogatóztam, mivel a New Orleans-i déli hadtestről itt sohasem esett szó. Ezek a kombinált hadműveletek, melyeknél az egyesülés helyét nemcsak az ellenség területén, hanem éppenséggel az ellenséges vonalak mögött jelölték ki, mutatják, hogy e hadviselésben egészen tapasztalatlan nemzet stratégiai fogalmai szükségképpen mily kezdetlegesek voltak. És mégis: a nemes Wrangel és Frigyes Károly herceg a dán háborúban[436], ha nem lett volna kettő az egyhez fölényük, egészen hasonló dolgokat műveltek volna. A missunde-i história és a Düppel ellen intézett roham[30] előtti 2 megmagyarázhatatlan „demonstráció" (hogy e névtelen dolognak mégis valamilyen nevet adjunk) még inkább gyermeteg volt.

Ami Grant Richmondnál tanúsított viselkedését illeti,[34] ezt más módon próbálom megmagyarázni. Teljesen egyetértek azzal a véleményeddel, hogy *stratégiai* szempontból csak a Richmond *nyugati oldala* elleni támadás volt helyes. De úgy látom – már amennyire ilyen nagy távolságból és a pontatlan hírek alapján meg lehet ítélni –, hogy Grant a keleti oldalt 2 okból részesítette előnyben: 1. mert az élelmezést itt könnyebben tudta megoldani. Míg

* *V. ö. 79. old. – Szerk.*
** *V. ö. 417–418. old. – Szerk.*

ban summázható, melyet Sznayde lengyel származású pfalzi tábornok annak idején minden megfutamodásnál hangoztatott: Éppen úgy csináljuk, mint Kossuth.[657]

Egyébként igen hálás vagyok neked az ottani katonai felszerelésekről adott tájékoztatásodért, sok tekintetben csak ezek révén kaptam világos képet az ottani háborúról. A Napóleon ágyúkat (könnyű, simacsövű 12 fontosok, $^1/_4$ golyósúlyú töltettel) időtlen idők óta ismerem, az angolok *már megint kivonták a használatból*, amikor Louis Bonaparte ismét feltalálta őket. Porosz tarackokat tömegével kaphattok, mivel most mindet kimustrálták és vontcsövű 6 fontosokkal és 4 fontosokkal pótolták (ezek 13 és 9 font súlyú gránátokat lőnek ki). Hogy a ti tarackjaitoknak csupán 5°-os az emelkedési szöge, azon nem csodálkozom, a régi hosszú francia tarackoknak (1856-ig) sem volt nagyobb és az angoloknak, ha nem tévedek, csak valamivel nagyobb. Magas röppályájú ívlövés tarackokból egyáltalában régóta már csak a németeknél létezett; nagyfokú pontatlansága, főleg hosszirányban, rossz hírét keltette.

Most térjünk át más dolgokra.

Egy frankfurti ügyvéd, bizonyos „von Schweitzer", valóban indított Berlinben egy „Sozialdemokrat" elnevezésű lapocskát és közreműködésre kért fel bennünket. Mivel úgy volt, hogy Liebknecht, aki Berlinben van, bekerül a szerkesztőségbe, elfogadtuk az ajánlatot.* De azután a lapocskában egyrészt elviselhetetlen Lassalle-kultusz kapott lábra, mi pedig időközben pozitíve értesültünk arról (az öreg Hatzfeldtné elmondta Liebknechtnek és felkérte, hogy ilyen értelemben tevékenykedjék), hogy Lassalle *sokkal mélyebben* benne volt a dologban Bismarckkal, mint valaha is sejtettük. Formális szövetség állt fenn közöttük, ami odáig jutott, hogy Lassalle Schleswig-Holsteinbe ment volna és ott propagálta volna a hercegségek Poroszországhoz való annektálását, míg Bismarck határozatlanabb ígéreteket tett valamiféle általános választójog bevezetésére és határozottabbakat az egyesülési jogra és szociális engedményekre, munkásszövetkezetek állami támogatására stb. Az ostoba Lassalle-t Bismarckkal szemben *semmi sem fedezte*, ellenkezőleg, mihelyt kényelmetlenné vált volna, minden teketória nélkül hűvösre tették volna. A „Sozdem"-hoz tartozó urak *ezt tudták*, s ennek ellenére mind nagyobb hévvel folytatták a Lassalle-kultuszt. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a fickókat Wagener (a „Kreuzzeitung"-tól) *fenyegetései* megfélemlítették, rábírták arra, hogy tegyék a szépet Bismarcknak, kacérkodjanak vele stb. stb. Ez már több volt a soknál. Kinyomattuk a

* *V. ö. 19. old. – Szerk.*

csatolt „Nyilatkozat"-ot[155] és leléptünk, valamint lelépett Liebknecht is. A „Sozialdemokrat" erre kijelentette, hogy mi nem tartozunk a szociáldemokrata párthoz,[172] ebbe a kiközösítésbe természetesen belenyugodtunk. Az egész Lassalle-féle Általános Német Munkásegylet[12] olyan hamis vágányra tévedt, hogy mit sem lehet vele kezdeni, egyébként nem fog sokáig fennmaradni.

Felkértek, hogy írjak a katonai kérdésről, amit meg is tettem, de közben bekövetkezett a feszültség a lappal, s a cikkből brosúra lett,[185] amelyet most külön kinyomattam és amelyből ezzel a gőzössel küldök neked egy példányt. A kezembe kerülő újságokból ítélve, úgy látszik, főleg a Rajnánál nagy port vert föl a brosúra és a munkások között mindenesetre nagyon megzavarja majd a mostani csatlakozást a reakcióhoz.

A londoni Nemzetközi Szövetség pompásan fejlődik. Különösen áll ez Párizsra, de Londonra sem kevésbé. Svájcban és Itáliában is jól megy a dolog. Csak a német lassalleánusok nem akarnak ráharapni, a mostani körülmények között pedig még kevésbé. De közben mindenfelől újabb leveleket és ajánlatokat kapunk Németországból, a dolog határozottan fordulóponthoz ért, a többi pedig majd kialakul.

Feleségednek kérdésére csak azt felelhetem, hogy valóban még nem vettem fel a házasság *szent* kötelékeit.

Csatolok egy fényképet Lupusról és rólam, az enyém kissé sötétebb a kelleténél, de más példányom már nincs.

Schimmelpfennig bevette Charlestont – hurrá!

Írj hamarosan.

F. Engelsed

24

Engels Friedrich Albert Langéhoz

Duisburgba

7, Southgate, Manchester,
[18]65 március 29.

Igen tisztelt Uram!

Nagyon kérem, bocsássa meg, hogy f. hó 2–4-i baráti sorait ilyen sokáig válasz nélkül hagytam.[660] De ne ítéljen el, mielőtt meghallgatott. Az első napokban ugyanis nagyon el voltam foglalva részben felhalmozódott folyó üzleti ügyekkel, de részben a sok sürgős levelezéssel is, amely mindannyiszor felgyülemlik, valahányszor hosszú otium cum (vel sine) dignitate* után az ember egyszer csak ismét a nyilvánosság elé lép és amellett olyan derűs kalandokat ér meg, mint mi a kis „Sozialdemokrat"-tal.[36] Ehhez még hozzájött egy lakásváltoztatás, mely irományaim között időlegesen némi rendetlenséget okozott és eközben levele elhányódott; csak tegnapelőtt találtam meg újra és most sietve válaszolok.

Baráti ajánlatát, hogy Marxnak és nekem megküldi a „Sphinx"-et és egyéb publikációit, hálásan köszönöm. Az itteni könyvkereskedőm Franz Thimm úr, Manchester, az ő közvetítésével mindent eljuttathat hozzám. Könyvkereskedői úton a küldemények rendszerint 3–4 hét alatt érnek ide; ezért lekötelezne, ha legalább az első számokat egyszerű nyílt keresztkötésben postán küldené (nem kerül sokba); a költségeket örömmel megtérítem. A Marxnak szóló küldeményeket is szíveskedjék hozzám küldeni – 12 órával érkezésük után megkapja őket. Amint ezt önmaga is jól megérti, nem tudnék esetleges későbbi közreműködésre vonatkozólag már most valamiféle ígéretet tenni; egyelőre még hagyjuk nyitva ezt a kérdést, ámbár azzal, hogy az Ön lapjába dolgozunk, semmi esetre sem keveredhetünk abba a gyanúba, hogy Angliából akarjuk a németországi proletariátus valamely részét irányítani.

Válaszom akaratlan elodázása következtében időközben alkalmam nyílt kézhez kapni az Ön írását a munkáskérdésről[190]; nagy érdeklődéssel olvas-

* – megérdemelt (vagy meg nem érdemelt) pihenő[661] – *Szerk.*

tam el. Nekem is feltűnt mindjárt, amikor Darwint[662] először olvastam, hogy az ő ábrázolása a növényi és állati életről meglepően hasonlít Malthus teóriájához. Csak más következtetésre jutottam, mint Ön, nevezetesen: hogy a legnagyobb szégyene a modern polgári fejlődésnek, hogy nem haladta még túl az állatvilág gazdasági formáit. Számunkra az úgynevezett „gazdasági törvények" nem örök természeti törvények, hanem történelmi, keletkező és letűnő törvények, s a modern politikai gazdaságtan kódexe, amennyiben azt a gazdaságtan valóban objektíven alkotta meg, szerintünk csak azon törvények és feltételek összefoglalása, amelyek között a modern polgári társadalom kizárólag fennállhat, egyszóval: e társadalom termelési és érintkezési [Verkehrs] feltételeinek elvont kifejezése és összefoglalása. Ezért szerintünk ezek közül a törvények közül egyik sem régibb – amennyiben *tisztán polgári viszonyokat* fejeznek ki –, mint a modern polgári társadalom; azok pedig, amelyek többé vagy kevésbé minden eddigi történelemben érvényesek voltak, éppen csak olyan viszonyokat fejeznek ki, amelyek valamennyi osztályuralmon és osztálykizsákmányoláson alapuló társadalmi állapotban közösek. Az előbbiekhez tartozik az ún. Ricardo-féle törvény[663], mely sem a jobbágyságra, sem az ókori rabszolgaságra nem érvényes; az utóbbiakhoz az, ami az ún. Malthus-féle elméletben helytálló.

Malthus, a pap, ezt az elméletet, mint minden egyéb gondolatát, egyenesen elődeitől lopta; semmi sem az övé belőle, csak a kétféle haladvány merőben önkényes alkalmazása.[664] Magát az elméletet Angliában a közgazdászok már régen ésszerű mértékre redukálták; a népesség nyomást gyakorol – nem a létfenntartás, hanem a *foglalkoztatás* eszközeire; az emberiség gyorsabban szaporodhatna, mint ahogy azt a modern polgári társadalom el tudja viselni. A mi szemünkben ez újabb lelet, hogy ezt a polgári társadalmat a fejlődés olyan korlátjának nyilvánítsuk, amelynek meg kell dőlnie.

Önmaga is felteszi a kérdést, hogyan lehetne a népesség szaporodását összhangba hozni a létfenntartási eszközök gyarapodásával; ám az előszó egy mondatán kívül nem találok kísérletet a megoldásra. Mi abból indulunk ki, hogy ugyanazok az erők, amelyek a modern polgári társadalmat létrehozták – a gőzgép, a modern gépi berendezés, a tömeges gyarmatosítás, a vasutak és gőzhajók, a világkereskedelem – s amelyek a permanens kereskedelmi válságok révén most már e társadalom szétzüllesztésén és végül megsemmisítésén munkálkodnak, hogy ezek a termelési és forgalmi eszközök elégségesek lesznek arra is, hogy az arányt rövid időn belül megfordítsák és minden egyes ember termelőerejét annyira fokozzák, hogy termelése éppenséggel 2, 3, 4, 5, 6 egyén fogyasztását kielégítse; hogy a városi ipar elegendő embert nélkülözhet majd ahhoz, hogy az eddiginél sokkal nagyobb erőket

25

Marx Sophie von Hatzfeldthoz

Berlinbe

London, 1865 április 10.

Kedves Grófné,

Kérem Önt, szíveskedjék a „Brumaire 18." lapszéli javításaimmal, azaz korrektúráimmal ellátott példányát Wilhelm Liebknecht úrnak átadni.[637]

A legnagyobb felháborodással olvastam Becker* Ön ellen intézett támadásait, s a levelekből ítélve, melyek a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó emberektől érkeztek hozzám, a gazember ezzel Önnek egyáltalán nem csakis saját magának ártott. Teljesen egyetértek Rüstow úrral abban, hogy érthetetlen, miként tudott a Német Munkásegylet[12] akármelyik szekciója efféle gyalázatosságokat nyugodtan végighallgatni.[201] A legközönségesebb tisztességérzetnek is meg kellene gátolnia az ilyen aljasságot.

Mindenkor kész híve

Karl Marx

* Bernhard Becker. – *Szerk.*

26

Marx Hermann Junghoz

Londonba

[London,] 1865 április 13.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill, N. W.

Kedves Jung,

A „*Der weisse Adler*"[667], *223 Münstergasse, Zürich*, 30. számában beszámolót közöl március 1-i lengyel gyűlésünkről.[176] Ezt a beszámolót bizonyára a „*Daily News*"-ból, vagy valamilyen más angol *polgári lapból* fordították le, amely szándékosan elhallgatta a „Nemzetközi Szövetség" nevében javasolt és a St. Martin's Hall-i gyűlésen egyhangúlag elfogadott határozatot. Mivel Ön a *Svájc* ügyeivel megbízott titkár, az Ön feladata a beszámolót helyesbíteni és a lap *szerkesztőjét* megkérni, hogy nyomassa ki a megjegyzést, amelyhez szó szerint lefordítom a „Bee-Hive"-ban megjelent beszámolót.[668]

Testvéri üdvözlettel
K. Marx

„Helyesbítés

Miután Beales és Leverson uraknak a március 1-i londoni lengyel gyűlésen elhangzott és az Ön lapjának 30. számában említett két javaslatát elfogadták, *Peter Fox* úr (angol) a *Nemzetközi Munkásszövetség* nevében azt az indítványt tette, »hogy az osztatlan és független Lengyelország a demokratikus Európa nélkülözhetetlen feltétele, és hogy amíg ez a feltétel teljesítetlen, a kontinensen aratott forradalmi győzelmek csupán az ellenforradalmi uralom hosszan tartó időszakainak rövid életű előjátékai lehetnek«.

Miután rövid történelmi vázlatot adott a Lengyelország szabadságának elvesztése és Oroszország hódító politikája következtében Európára zúdult bajokról, P. Fox úr rámutatott arra, hogy a *liberális* párt álláspontja ebben a kérdésben nem vág egybe annak a *demokratikus* társaságnak az álláspontjával, amelynek nevében ő beszél. A konzervatív Európa jelmondata így hang-

zik: leigázott Európa, leigázott Lengyelországgal mint bázissal. A Nemzetközi Munkásszövetség jelmondata ezzel szemben: szabad Európa, amely szabad és független Lengyelországra támaszkodik.

Eccarius úr (német munkás, a Nemzetközi Munkásszövetség alelnöke) támogatta az indítványt és részletesen kifejtette Poroszország részvételét Lengyelország különböző felosztásaiban. Beszédét e szavakkal zárta: »*A porosz monarchia bukása* Németország megteremtésének és Lengyelország helyreállításának sine qua nonja*.«

Le Lubez úr, a Nemzetközi Munkásszövetség francia tagja, ugyancsak az indítvány mellett szólt, *amelyet egyhangúlag és a gyűlés szűnni nem akaró tetszésnyilvánításai közepette elfogadtak.*

A »*Daily News*« és néhány más »*liberális*« londoni napilap *törölte* a beszámolónak ezt a részét, mert bosszantotta őket, hogy diadalt aratott a Nemzetközi Munkásszövetség, amelynek közreműködése nélkül, mellesleg szólva, egyáltalán nem kerülhetett volna sor a St. Martin's Hall-i lengyel gyűlésre. A Nemzetközi Munkásszövetség nevében felkérem Önt e helyesbítés közlésére."

Magától értetődik, kedves Jung, hogy a befejező szavakat Ön tetszése szerint megváltoztathatja. Minthogy Ön többé-kevésbé francia, csak egy német szövegmintával akartam szolgálni.**

Eredeti nyelve: angol, német

* – elengedhetetlen feltétele – *Szerk.*

** *Az utószót Marx német nyelven írta. – Szerk.*

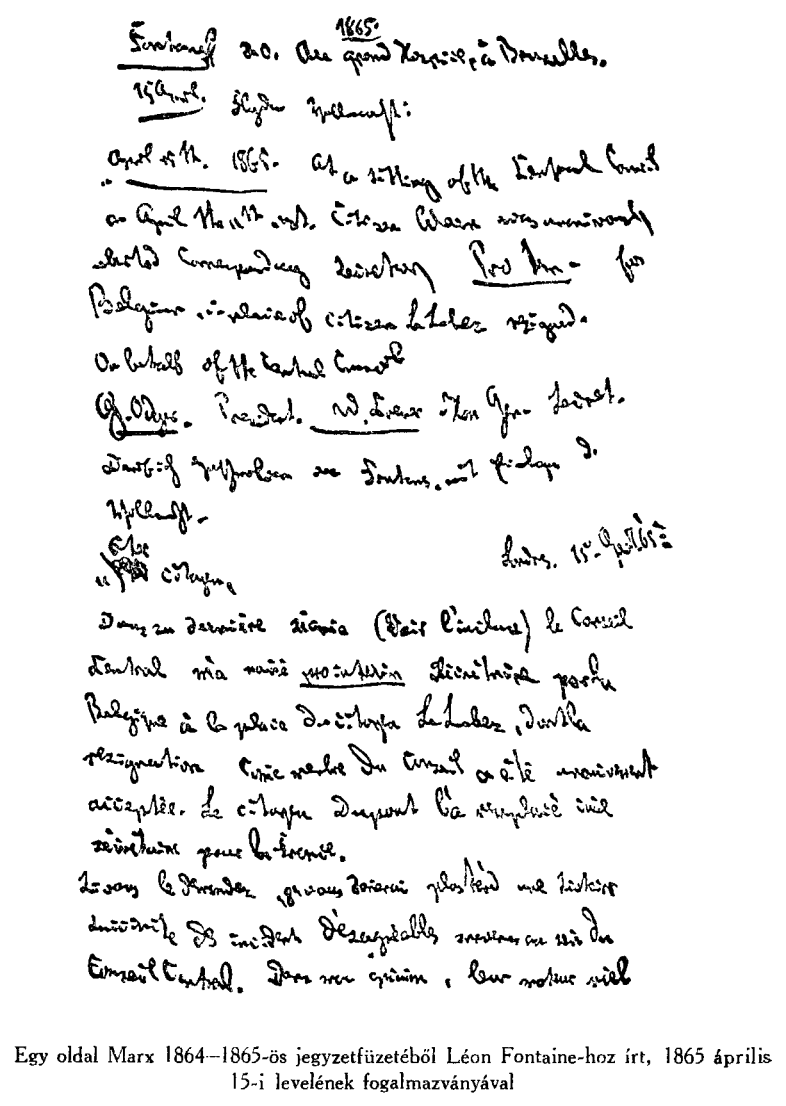

27

Marx Léon Fontaine-hoz

Brüsszelbe[669]

(Fogalmazvány)

London, [18]65 április 15.

Kedves Polgártárs,

Legutóbbi ülésén (lásd a mellékletet) a Központi Tanács engem nevezett ki *pro interim** Belgium ügyeivel megbízott titkárrá Le Lubez polgártárs helyett, akinek tanácsbeli tagságáról való lemondását egyhangúlag elfogadták. Franciaország ügyeivel megbízott titkárként Dupont polgártárs kerül a helyére.

Ha kívánja, később majd közlöm Önnel a Központi Tanács kebelében lezajlott kellemetlen incidensek rövid történetét. Véleményem szerint igazi okozójuk egy Tanácsunktól távolálló személyiség**, aki kitűnt mint olasz hazafi, de ellenségesen áll szemben a proletár érdekkel, amely nélkül a republikanizmus csupán a polgári zsarnokság új formája lenne. Sőt odáig elment, hogy „*Üzenet*"-ünk[31] olasz fordításából a burzsoázia ellen irányuló összes kitételek törlését követelte, mint azt egyik legvakbuzgóbb fullajtárja*** bevallotta nekem.

E sajnálatos incidensek és néhány egyén többé-kevésbé önkéntes lemondása ellenére, Szövetségünk diadalmasan halad előre. Bár még csak néhány hónapja alakult, csupán Angliában már közel 12 000 tagot számlál.

Nagyon lekötelezné a Központi Tanácsot, ha *hivatalos jelentést* küldene nekem *Szövetségünk jelenlegi helyzetéről Belgiumban.*

Kérem, hogy levelezésében különítse el a hivatalos leveleket, melyek a Központi Tanács irattárába kerülnek, a magánközleményektől, melyeket nekem küldeni szíveskedik.

---

* – *ideiglenesen – Szerk.*

** Giuseppe Mazzini. – *Szerk.*

*** Giuseppe Fontana. – *Szerk.*

Címem:

A. Williams Esq., 1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill, N. W. London.

Üdvözlet és testvériség
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

28

Marx Hermann Junghoz

Londonba

[London,] 1865 április 25.

Kedves Jung,

Kérem Önt, hogy hétfőn este (8 óra körül, vagy később, ha ez az időpont Önnek túl korai) Ernest Jonesszal való találkozás céljából jöjjön el hozzám egy kis vacsorára. Önön kívül *csak* Odger, Cremer és P. Fox lesz itt. Ha *több* vendéget akartam volna hívni, akkor az est céljához képest *túl sokakat* kellett volna felkérnem. Ez maradjon *magunk között.*

Éppen most írtam Cremernek, hogy azonnal állítsa ki a meghatalmazást P. Vinçard részére, melyet azután Dupont-nak azonnal el kell juttatnia Vinçard-hoz. Legjobb lenne, ha Dupont *közvetlenül* adhatná tovább Vinçard-nak, és nem kerülővel Fribourg útján.

Vinçard már megírta Lubez-nek, hogy *nem* fogadja el a megbízatást, ha a meghatalmazást nem *közvetlenül* Londonból kapja.[670] Lubez egy Fribourghoz írott levélben megígérte, hogy ezt közli a Központi Tanáccsal, de nem tette meg. Okom van azt hinni, hogy Fribourg később nem véletlenül „*feledkezett meg*" az ügyről.

A továbbit, ami Párizsban történt (és ami egészben véve jó), majd szóban; egyelőre azonban instruálja Dupont-t.

Üdvözlet és testvériség.

K. Marx

29

Marx Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

[London, 1865 május 9. és 25. között.]

Kedves Library,

Legjobbnak tartanám, ha az Üzenet [Johnson elnöknek][218] fordítása a „Reform"-ban és a „Rheinische Zeitung"-ban jelenne meg. Természetesen közölni kell, hogy az eredeti angol nyelvű, s nem baj, ha engem szerzőként megneveznek. A burzsoá lapok még mindig haragusznak ránk, amiért *A. Lincoln*nek az újraválasztása alkalmával kapott különféle szerencsekívánatokra adott válaszai közül csupán a nekünk szóló volt több a vétel *formális* elismerésénél.*

Üdvözöl

K. M.

* *V. ö. 47–48. old. – Szerk.*

30

Marx Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

[London,] 1865 június 24.

Kedves Liebknecht,

Hosszú hallgatásomat tulajdonítsd tartós betegségemnek és a sok munkának, mely a közbenső munkaképes időszakokban terhelt. Azonkívül leveleidben nem volt semmi, ami valamilyen okból sürgős választ igényelt volna.

A „*Nordstern*" megjelenését nyilván pénzhiány miatt szüneteltették egy ideig? Ide legalábbis néhány hétig nem érkezett meg. Szép kis szennylap! Az egylet különböző tagozatainak az a kijelentése, hogy mindenki áruló, aki csak egy jottányit is változtat a Lassalle által kinyilatkoztatott hittételeken*, pompás. Erősen borsos, valóban!

Mit csinál B. Becker úr Berlinben és hogyan „él meg" a „Sozialdemokrat"?

Dr. Kugelmann-nal nagyon melléfogtál. Én évek óta levelezek vele. Már 1848-ban szocialista volt, Düsseldorfban. Ami Piepert illeti, amikor itt tartózkodott, Kug-nak még a nevét sem ismerte.[671]

Stumpfnak még nem írtam, mert ebben az időben egyáltalán nem írtam leveleket. Ami Bruhnra bízott sorait illeti, azok természetesen sohasem kerültek a szemem elé.[672]

A Nemzetközi Szövetség nagyon jól fejlődik, a Németországból nyújtott „óriási támogatás" *ellenére* is.[673]

Ami a „Louis Bonaparte"-ot illeti, abból, hogy nem írtál róla, gondoltam, hogy a dolog kútba esett. Ennek még örülök is, mert hiszen később tanulmánygyűjteményben ki fogom nyomatni.[637]

Mit csinál az öreg Hatzfeldtné? És mi lett az örökösödési huzakodással?[674]

Üdvözöl

K. M.

Mit művelnek E. Bauer, Bucher és társai uraságok?

Edgar nyilván még hosszabb ideig itt marad.**

---

* *V. ö. 120. old. – Szerk.*

** *V. ö. 118. old. – Szerk.*

31

Marx egyik leányához*

Londonba

[London,] 1865 július 3.
Maiden Tower**

Kedves Liliput kisasszony!

Bocsássa meg „késedelmes" válaszomat. Azok közé az emberek közé tartozom, akik mindig kétszer vesznek fontolóra valamit, mielőtt így vagy amúgy döntenek. Nos hát, eléggé meglepett, hogy meghívót kaptam egy huncut leányzótól, akit egyáltalán nem ismerek. Mivel azonban meggyőződtem arról, hogy Ön tiszteletre méltó és hogy szállítóival előkelő hangnemben tárgyal, boldogan ragadom majd meg ezt a némileg különös alkalmat arra, hogy enni- és innivalóinak nekilássak. De kérem, az utóbbiakat ne hanyagolja el, ahogy ez hajadonoknak rendszerint rossz szokása. Minthogy kissé csúzos vagyok, remélem, fogadószobáját mindennemű léghuzattól mentesíteni fogja. A szükséges szellőztetésről majd magam gondoskodom. Lévén jobb fülemre kissé süket, kérem ültessen egy unalmas fickót a jobb oldalamra; merem állítani, hogy társaságában ilyenekben nem lesz hiány. Ami a bal oldalamat illeti, nos, remélem, oda női díszét ülteti, úgy értem, a legcsinosabb hölgyet vendégei közül.

Meglehetősen szeretek bagózni, tartson tehát ily holmit készenlétben. Mivel régebbi jenki kapcsolataim óta szokásommá vált a köpködés, remélem, köpőcsészékben nem lesz hiány. Modorom meglehetősen szabados lévén és mert viszolygok ettől a forró és zárt angol légkörtől, el kell készülnie arra, hogy olyasféle öltözékben pillant meg, mint amilyet Ádám viselt. Remélem, hölgyvendégei hasonló módon jelennek meg.

Addio, kedves kis ismeretlen huncutkám.

Örök híve
Dr. Csodabogár

Remélhetőleg nem *brit* borok lesznek!

Eredeti nyelve: angol

* Feltehetően Eleanor Marxhoz. – *Szerk.*

** – Hajadonbástya, Szűzek tornya, Leányház – *Szerk.*

32

Marx Léon Fontaine-hoz

Brüsszelbe[675]

(Fogalmazvány)

[London, 18]65 július 25.

Kedves Polgártárs,

Már jó ideje küldtem Önnek egy levelet egy angollal, aki Németországba akart ellátogatni és Brüsszelen át utazott oda. Mindeddig sem Öntől, sem ettől az angoltól nem kaptam hírt. Most nem térek vissza levelére adott válaszomra, csupán aktuális ügyekről kívánok szólni.

Le Lubez úr egy angol szekció* küldöttjeként visszakerült a Központi Tanácsba, a londoni olasz társaság[21] pedig visszahelyezte képviselőjeként a Tanácsba Wolff urat.**

Egyik párizsi tudósítónk, Charles Limousin úr, a „*Tribune ouvrière*"[676] elkobzása után, s mivel Párizsban nem talált többé nyomdászt, Brüsszelbe utazott, hogy ott próbálja kiadni a lapot. Brüsszelben érdeklődött ügyeink állása felől. Közölték vele, hogy a Föderatív Egyesület[113] – miután az Ön javaslatára egyhangúlag határozatot hozott a Szövetségünkhöz való csatlakozásról*** – visszalépett,

1. mert ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy levelezőit maga válassza meg és ne a Központi Tanács kényszerítse őket rá,

2. mert nem volt hajlandó fizetni a tagsági jegyekért, bár 1.50 frankot, mint eddig, továbbra is fizet.

Limousin úr levele szerint Ön azután a Nyomdászegyesülethez fordult, de ugyanezen nehézségek miatt ugyanilyen eredménnyel.

Ami a levelezők megválasztását illeti, a Központi Tanács feljogosította a csatlakozott társaságokat, hogy képviselőiket maguk válasszák. Csupán a jóváhagyás jogát tartotta fenn magának. Brüsszelben azért mentek másképp a dolgok, mert még nem volt hivatalosan megalakult egyesület. Nem le-

* (Greenwichi) *v. ö. 117. old. – Szerk.*

** *V. ö. 121. old. – Szerk.*

*** *V. ö. 48. old. – Szerk.*

hetne-e olyan kompromisszumot kötni, hogy az egyesületek Önt elfogadnák levelezőjüknek, de a maguk részéről választanának egy ügyvezető bizottságot, mint ahogyan ez Párizsban és Genfben történt?

Ami pedig a tagdíjfizetést illeti, az egyesületek könnyen beláthatják, hogyha minden csatlakozott egyesület megtagadná a tagdíjfizetést, akkor a Központi Tanács nem lenne képes semmiféle általános akcióra. Úgy látom, csak a *dupla* tagdíjfizetés ellen tiltakoznak. Nem lehetne ezeket a dolgokat szépszerével elintézni? A Központi Tanács hajlandó minden engedményre, mely felelősségével összeegyeztethető.

Jómagam meg vagyok győződve arról, hogy az Ön cselekedeteit kizárólag a közös ügy iránt érzett buzgalma vezérli és most ugyanerre az ügybuzgalomra apellálva kérem, lépjen a békülésnek és az együttműködés helyreállításának útjára. Nagyon lekötelezne, ha azonnal válaszolna; először is, mert jelentést kell tennem erről az ügyről a Központi Tanácsnak, azután pedig, mert a különböző ügyvezető bizottságok tagjai szeptember 25-én Londonban *előzetes konferenciát* tartanak.[275]

A Központi Tanács arra a meggyőződésre jutott, hogy a kongresszust ebben az évben nem lehet megrendezni, de a londoni előzetes konferencia elő fogja készíteni.*

Üdvözlet és testvériség
Ch. Marx

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 128–129. old. – Szerk.*

33

Marx Wilhelm Liebknechthez

Hannoverba

London, 1865 szept. 11.

Kedves Liebknecht,

Mihelyt tudom, hogy még Hannoverban vagy-e, beszámolok neked a levelezés félbeszakításának okairól, egyáltalán bővebben fogok írni.

Szept. 25-én az „Internacionálé" itteni „Tanácsa" és a svájci, franciaországi és belgiumi ügyvezetőségek küldöttei itt (bizalmas) *konferenciát* tartanak.[275] Nem delegáltathatnád magadat Németország küldötteként?

Üdvözöl

K. M.

34

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

[London,] 1865 szeptember 20.

Kedves Miller*,

Leveledet tegnap délután kaptam meg, túl későn ahhoz, hogy még aznap feladhassak egy levelet itt. Hosszú hallgatásom jórészt *betegségnek* tulajdonítható. Voltak más okai is, de ezekre, úgy vélem, most nem érdemes kitérni. Minthogy éppen most is sok a sürgős munkám, csak e néhány sorban válaszolhatok.

Beszámoló (természetesen angolul) részetekről nagyon fontos. Jövő hétfőn (*szept. 25-én*) itt kellene lennie. Hogy idejében megérkezzen, a levelet *azonnal* el kell küldened a lipcsei postával.[677]

A svájciak két küldöttet választottak, a francia Dupleix urat és a német *Philipp Becker* urat.

Az öreg Hatzfeldtné Párizsban tartózkodik, ahol a vén boszorkány *Mosesszal*, legalázatosabb rabszolgájával, a „szocializmus" „szarvakat viselő" atyjával sző fondorlatokat. Az ő unszolására tette közzé Moses a „Figyelmeztetés"-ét a „Nordstern"-ben és a rágalmait a „Sozialdemokrat"-ban.[678] Hatzfeldtné vele kotyvasztja most össze saját elkésett „Oidipuszának"** „apoteózisát". A „Sozdem" londoni tudósítója, úgy látszik, az ütődött Weber***. Mindezt Párizsból adták hírül nekem. Ami engem illet, gondosan ügyelek arra, hogy mindazt, ami a mozgalom berlini és hamburgi „orgánumaiban"° történik, a legcsekélyebb mértékben se vegyem figyelembe. Ez az úgynevezett mozgalom olyan visszataszító, hogy minél kevesebbet hall az ember róla, annál jobb.

Saját *heti*lapunk van itt, a „*Workman's Advocate*", melyet mi alapítot-

---

* Wilhelm Liebknecht fedőneve. – *Szerk.*

** Ferdinand Lassalle. – *Szerk.*

*** Louis Weber. – *Szerk.*

° A „Sozialdemokrat" és a „Nordstern". – *Szerk.*

tunk. Lekötelezne'l, ha küldenél nekem tudósításokat (angolul) a lap részére.

Őszinte híved
*A. Williams**

Eredeti nyelve: angol

* Marx fedőneve. – *Szerk.*

35

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

Manchester, 1865 szept. 21.

Kedves Liebknecht,

Balszerencsés fickó vagy, hogy épp akkor írtál nekem, amikor 3 hétre a kontinensre utaztam[256]; leveledet ezért csak most, visszatértemkor találtam meg itt. Csatolva a kért 5 £-es bankjegy: B/V 68 754, Manchester, 1865 január 16.[679]

Ma nem írhatok hosszabban, mert a bankjegyet még el akarom küldeni; csak annyit, hogy Marxnak mindenesetre van oka haragudni rád. Berlini védőbeszédedben a Becker* által Marx ellen felhozott otrombaságokat nagyon erőtlenül és lagymatagon utasítottad vissza, s a Bangya-históriával és több más dologgal kapcsolatosan a tényeket ugyanúgy elferdítve közölted, mint Becker úr, bár a „Vogt úr"-ból könnyen megtudhattad volna a helyes tényállást.[680] Ezek roppant kínos dolgok, melyeket madame Hatzfeldt most ebben az eltorzított formában világgá kürtöl, és méghozzá a te garanciáddal**, s ezek után azt kívánod, hogy a Szerecsen mindezt nyugodtan nyelje le?

Barátod
F. E.

* Bernhard Becker. – *Szerk.*
** *V. ö. 131. old.* – *Szerk.*

36

Marx Hermann Junghoz

Londonba

[London, 1865] szept. 30.

Kedves Jung,

Holnap (vasárnap) ebédre várom (igen szerényre); De Paepe és Becker* is itt lesznek. Egyben kérem, legyen szíves *Kaubot az én nevemben* meghívni. Különféle ügyek annyira lefoglalnak ma reggel, hogy két levél írására már nem futja az időmből.

Testvéri üdvözlettel
K. Marx

* Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

37

Marx Salomon Fuld-hoz

Majna-Frankfurtba[681]

London, 1865 nov. 9.

Tisztelt Doktor Úr,

Mivel nagynéném lakáscímét elvesztettem, bátorkodom a madame Bab. Blumhoz szóló levelet mellékelten Önnek elküldeni, és kérem, továbbítsa a címzettnek.

Kiváló tisztelettel

Dr. K. Marx

38

Marx Hermann Junghoz

Londonba

[London,] 1865 nov. 15.

Kedves Jung,

Manchesterből visszatérve[267] itt találtam levelét, amelyből nagy aggodalommal értesülök, hogy még mindig beteg. Attól félek, túl korán kezdett dolgozni, s ezért gyógykezeltetését mindig félbeszakította.

Vasárnap délután felkeresem Önt. Szívesen találkoznék ott Dupont-nal, mivel különféle dolgokat kell közölnöm vele.

Egész családom a legőszintébb együttérzéssel gondol Önre és kíván mielőbbi teljes gyógyulást.

Üdvözlöm Mrs. Jungot.

Testvéri üdvözlettel
K. Marx

Eredeti nyelve: angol

39

Marx Hermann Junghoz

Londonba[682]

London, 1865 nov. 20.

Kedves Jung,

A **kérdések a következők:**

I. *A Szövetségre vonatkozó kérdések.*

1. A szervezetére vonatkozó kérdések.
2. A Szövetség tagjai részére kölcsönös segítőtársaságok létesítése. – Erkölcsi és anyagi támogatás nyújtása a szövetségi tagok árváinak.

II. *Szociális kérdések.*

1. A szövetkezeti munka.
2. A munkaórák csökkentése.
3. A női és gyermekmunka.
4. A *szakszervezetek*. Múltjuk, jelenlegi helyzetük, jövőjük.
5. Együttes akciók, a Nemzetközi Szövetség útján a tőke és a munka harcában.
6. *Nemzetközi hitel*: nemzetközi hitelintézetek alapítása, formájuk, tevékenységük módja.
7. *Egyenes és közvetett adók.*
8. Állandó hadseregek és viszonyuk a termeléshez.

III. *Nemzetközi politika.*

Az európai moszkovita befolyás megszüntetésének szükségessége, a népek önrendelkezési jogának alkalmazása és Lengyelország demokratikus és szociális alapon való helyreállítása révén.

IV. *Filozófiai kérdés.*

A vallási eszme a társadalmi, politikai és szellemi fejlődéshez való viszonyában.

A kongresszusra stb. vonatkozó többi *határozatot* megtalálja a „*Workman's Advocate*"-nak abban a számában, amely tartalmazza a beszámolót a konferencia 3 napi ülésezéséről.[683]

Ne felejtsen el *hivatalos* jelentést kérni Vésinier-ről.

Küldje meg nekem *Kaub címét,* nálam elkallódott.

Testvéri üdvözlettel

K. Marx

Eredeti nyelve: angol és francia

40

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe[233]

[London,] 1865 nov. 21.

Kedves Miller*,

Az itteni konferencia[275] után ismét nagyon beteg lettem. Azután családi ügyek miatt el kellett utaznom Londonból.[267] Ezért hallgattam ilyen hosszú ideig. Ami jelentésedet illeti, azt *nem* terjeszthettem a konferencia elé, mert személyem túltengett benne.[684] Ami berlini beszédedet[200] illeti, abban néhány igen kellemetlen baklövés volt, melyek csak tőled indulhattak ki, mert csak általad ismert tényekre utalnak, de már félig elfelejtetted és tévesen adtad elő őket.** Ez azonban már a múlté.

A berlini levelet megkaptam és majd válaszolok rá.[268] Jelenleg se *időm*, se módom nincs ahhoz, hogy Berlinbe utazzam. De még ha volna is, jól tudod, hogy semmiféle agitációról nem lehetne szó. A porosz kormány nemhiába jelentette ki, hogy az amnesztia – már ami engem illet – még mindig kirekeszt Poroszországból és csupán külföldi látogatóként utazgathatok a bismarcki világban.[271]

A „*Workman's Advocate*" néhány számát a napokban elküldöm neked. *Bármilyen* szociális vagy politikai jellegű témáról írhatsz bele, tetszésed szerint. Mostanáig jó szándékú lap, de még nagyon középszerű. Nekem persze nem volt és még nincs időm közreműködni benne, bár igazgatói közé tartozom.[274] (Mivel folytonosan visszaesem átkozott betegségembe, kénytelen voltam könyvem[37] befejezését félbeszakítani és most erre kell fordítanom egész időmet, melynek egy részét amúgy is igénybe veszi a Nemzetk. Szöv.) Engels ígért cikkeket***, de még nem küldött. És ugyanez a helyzet a többiekkel.

A konferencia úgy határozott, hogy május végén *nyilvános kongresszus* lesz Genfben. Az ott megvitatandó kérdések programját határozatilag el-

* Wilhelm Liebknecht fedőneve. – *Szerk.*

** *V. ö. 131. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 154. old.* – *Szerk.*

fogadták.* De csupán azok vehetnek részt a kongresszuson, akik tagjai valamely hozzánk csatlakozott társaságnak és az delegálta őket. Ezennel *igen komolyan* felszólítlak téged (ugyanezt teszem majd Stumpf útján Mainzban és írok majd erről a berlinieknek** is), lépj be néhány emberrel a Szövetségbe; többel vagy kevesebbel, az nem számít. Küldök majd neked *tagsági jegyeket*, melyeket előre kifizettem, úgyhogy *ingyen adhatod őket tovább*. De most aztán rajta! Bármely *társaság* (tagjai számától függetlenül) 5 sh. lefizetése ellenében testületileg beléphet a Szövetségbe. Az 1 shillinges *tagsági jegyek* ezzel szemben *egyéni* tagságra jogosítanak, ami minden külföldre készülő munkásnak fontos. De ezt a pénzügyet tekintsd teljesen másodrendű dolognak. A fődolog az, hogy Németországban tagokat szerezzünk, egyéneket vagy társaságokat. A konferencián egyedül *Solingen* képviseltette magát. (Küldötti megbízatást régi barátunknak, Beckernek*** adtak, s nagy tévedésben vagy, ha a hárpia Hatzfeldtné eszközének tekinted őt.) A programot (a kongresszus elé terjesztendő kérdéseket) következő levelemmel küldöm. Az összes párizsi liberális és republikánus lapok nagy hűhót csaptak Szövetségünk körül. *Henri Martin*, az ismert történész, roppant lelkes vezércikket írt róla a „Siècle"-ben.[276]

Quenstedtről nem hallottam semmit.[685]

A következő dolog nagyon meg fog lepni: Kevéssel a berlini munkások levelének megérkezése előtt, ugyanonnan – természetesen „a világosság közép- és kiindulópontjából" – levelet kaptam *Lothar Buchertól*, aki felkért, legyek a *„Preussischer Staatsanzeiger"*[686] londoni pénzügyi tudósítója, és tudtomra adta, hogy mindenkinek, aki még életében az államban működni akar, „a kormány mellé kell állnia". Néhány sorban válaszoltam neki – aligha teszi a kirakatba. Ezt az ügyet természetesen nem szabad *publikálnod* a lapokban, de bizalmasan elmondhatod barátaidnak. Freiligrath londoni boltját – azaz a Svájci Bank londoni fiókját – bezárják és 1866 előtt nem is nyitják meg újból.

Add át legszívélyesebb üdvözletemet feleségednek és Alicenak.°

Őszinte híved
A. Williams°°

---

* *V. ö. 482–483. old.* – *Szerk.*

** August Vogt, Sigfrid Meyer és Theodor Metzner. – *Szerk.*

*** Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

° Ernestine és Alice Liebknecht. – *Szerk.*

°° Marx fedőneve. – *Szerk.*

Néhány furcsa levél került a kezembe, melyeket Bernhard Becker írt dr. Rodénak még régen, londoni tartózkodása idején.

Újra felbontottam a levelemet, és ennél a műveletnél kissé el is téptem, mert még hozzá akartam fűzni, hogy a tavasszal írtam dr. Kugelmann-nak egy levelet, melyhez Szövetségünk tagsági jegyeit is mellékeltem. *Választ nem* kaptam tőle.[687] Az a levél, amelyet említesz, sohasem jutott el hozzám. Kérlek, írj neki ezzel kapcsolatban. Ha ő írna nekem, „*A. Williams, Esq.*" címre küldje, ne a másikra.

Eredeti nyelve: angol

41

Marx César De Paepe-hoz

Brüsszelbe[688]

[London, 1865. november 25. előtt.]

I. A Szövetségre vonatkozó kérdések

1. A szervezet kérdése. 2. A Szövetség tagjai részére kölcsönös segély nyújtásának rendszere. Erkölcsi és anyagi támogatás a szövetségi tagok árváinak.

II. Szociális kérdések

1. A szövetkezeti munka. 2. A munkaórák csökkentése. 3. Gyermekmunka. 4. Szakszervezetek, múltjuk, jelenük, jövőjük. 5. Együttes akciók a Nemzetközi Szövetség útján, a tőke és a munka harcában. 6. Nemzetközi hitel, bankalapítás; a tevékenység módja. 7. Egyenes és közvetett adók. 8. Állandó hadseregek a termeléshez* való viszonyukban.

III. A nemzetközi politika kérdése

Az európai moszkovita befolyás csökkentésének szükségessége, a népek önrendelkezési jogának alkalmazása és Lengyelország demokratikus és szociális alapon való helyreállítása révén.

IV. Filozófiai kérdés

A vallási eszme a társadalmi, politikai és szellemi fejlődéshez való viszonyában.**

Eredeti nyelve: francia

---

* *A jegyzőkönyvben*: Szövetséghez – *Szerk.*

** *A IV. pontot a jegyzőkönyvben a lap szélére írták.* – *Szerk.*

1866

42

Marx Johann Philipp Beckerhez

Genfbe[689]

London [,1866 január 13. körül].
1, Modena Villas,
Maitland Park, Haverstock Hill, N. W.

Kedves, jó Becker,

„Joggal" neheztelsz majd rám, de egyúttal „jogtalanul" is. (Heinzentől tudod, hogy „szofista" vagyok.) Eltekintve attól, hogy mintegy 1200 oldal kéziratot[87] kell lemásolnom és hogy könyvkiadóm* már régóta neheztel, és eltekintve attól a rettenetes időveszteségtől, melyet ebben a Babilonban a Központi Bizottság, az állandó bizottság[22] és a „Workman's Advocate" igazgató bizottsága jelent nekem, még szörnyen bosszantó és súlyos *„magánügyekkel"* is kínlódtam, amelyek arra kényszerítettek, hogy egy időre elhagyjam Londont,[267] és amelyek még nincsenek rendezve stb. stb.

A csatolt cédulából, melyet *ma* kaptam kézhez (jobban mondva a feleségem), láthatod, hogy azt a csomagot, melyet *körülbelül két héttel ezelőtt* küldtem el neked, a nagytekintetű francia rendőrség elkobozta. A csomag főként „Kommunista Kiáltvány"-okat tartalmazott. Egy cédulát is, melyen röviden válaszoltam kérdéseidre, közöltem veled *Bender* igenlő válaszát, s hogy felhívásodat *angolul* megjelentettem a *„Workman's Advocate"*-ban, szintúgy egy beszámolót a svájci tevékenységről stb.[690]

Amikor elhatároztuk, hogy a konferenciáról[275] nem teszünk közzé hivatalos jelentést – eltekintve a pénzhiánytól és attól a körülménytől, hogy a *szervezeti szabályzat* szerint kötelesek vagyunk a kongresszus elé általános jelentést terjeszteni, tehát a dupla munkát el akartuk kerülni –, lényegében azért határoztunk így, mert a közönséget beavatni a tényállásba, kivált a konferencia igen „fragmentáris" voltába, nekünk többet ártana, mint hasz-

* Otto Meissner. – *Szerk.*

nálna, ellenfeleinknek pedig hasznos fogódzót nyújtana. Tudtuk, hogy a Központi Bizottság két tagja, Le Lubez és Vésinier, csak arra várnak, hogy ezt az alkalmat üstökön ragadhassák. Az események ezt igazolták. Először Vésinier denunciálta a Központi Bizottságot és a konferenciát a „*L' Écho de Verviers*"-ben.[297] Rögtön utána megjelent ugyanebben a lapban a „Le Lubez-féle" elvi nyilatkozat és szervezeti szabályzat-tervezet, melyet ő az általa ellensúlyként ellenünk alapított londoni francia szekció nevében a Szövetségre rákényszeríteni szándékozott.* Közben azonban ez a cselszövés meghiúsult. A szekció elfordult alapítójától. Két legjobb embere, Longuet (a „*Rive Gauche*" szerkesztője) és Crespelle belépett a Központi Bizottságba. A Központi Bizottság pedig határozatot hozott, hogy Vésinier-nek bizonyítania kell rágalmait, vagy kizárják.

*Pro nunc*** nem tudok neked cikket küldeni. *Egyetlen szabad órám sincs.* Viszont *Engels* majd küld, mihelyt látta az első számot*** és tudja, mihez igazodjon. Szintúgy *Liebknecht* Lipcséből. Ditto° írok majd emiatt dr. Kugelmann-nak Hannoverba. Ditto *Stumpf*nak Mainzba.

Dupleix lapjának°° 1. száma gyenge. Jung írt neki emiatt.

Liebknecht lakása (*címzés*: *J. Miller*°°°) 2, Gerichtsweg, Lipcse.

Itt a mozgalom bizonyos tekintetben jól haladt, más tekintetben meg roszszul. Az általunk alapított Reformliga tömeggyűlést tartott az általános választójogért, nagyobb gyűlés volt, mint amilyent Londonban valaha is láttam.[282] Csak munkások beszéltek. Még a „*Times*" is megijedt és 2 vezércikket hozott a „rút" esetről. Másrészt ez a mozgalom túlságosan igénybe veszi legjobb munkásaink erejét.

A „*Workman's Advocate*" gyenge. Most, *Eccarius* szerkesztésében, majd jobb lesz.+ De a pénz előteremtése óriási nehézségekkel jár.

Berlinből levelet kaptam, Vogt, Metzner és más munkások aláírásával; tisztánlátóan és kritikával ítélik meg a német munkásmozgalom mostani helyzetét.[268] Kritikátlan csupán az a kívánságuk, hogy menjek Berlinbe és vegyem kézbe az ügyet. Hiszen tudniok kell, hogy a porosz kormány megtiltotta, hogy Poroszországban letelepedjek.++

---

* *V. ö. 164., 165–167. old.* – *Szerk.*

** – *Most* – *Szerk.*

*** Becker „Der Vorbote" c. lapjából. – *Szerk.*

° – Szintén, ugyanaz, ugyancsak – *Szerk.*

°° „Journal de l'Association Internationale des Travailleurs". – *Szerk.*

°°° Wilhelm Liebknecht fedőneve. – *Szerk.*

\+ *V. ö. 170. old.* – *Szerk.*

++ *V. ö. 150., 151., 152. old.* – *Szerk.*

Mielőtt megtudom tőled, *hogyan* juttathatom el hozzád a „Kiáltvány"-okat, egy példányt próbaképpen *Mainzon* át küldök. Egyet-mást talán használhatsz belőle a lapodban.

A német szekciók a legjobban teszik, ha egyelőre Genfben vétetik fel magukat és veled állandó kapcsolatot tartanak. Mihelyt valami ilyesmi történik, jelezd nekem, hogy *itt* végre valamiféle németországi haladásról beszámolhassak.[691]

Ezt a levelet Dupleix címére küldöm, a „francia elkobzás" miatt. Úgy látom, a császárság inog. Először a Mexikóval és az Egyesült Államokkal kapcsolatos história. Azután 3 francia ezred lázadása.[692] Majd a diákzavargás.[287] Meg az a fejvesztett viselkedés, amelyet Bonaparte a „kiadatási szerződés" megújítása végett Angliával folytatott civakodásában[693] és a szervilis „*Indépendance Belge*"[694] betiltása ügyében tanúsított. Végül a *kereskedelmi válság*, amely az Egyesült Államokba irányuló mostani angol, ill. európai túlméretezett import következtében nagyon meg fog gyorsulni.

Feleségem és a gyerekek legszívélyesebb üdvözleteiket küldik.

K. Marxod

43

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1866 jan. 15.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Kedves Barátom,

Jó szerencsét az új évre és hálás köszönet kedves leveléért.

Bocsássa meg, hogy mostani túlterheltségem miatt ilyen röviden írok. Legközelebbi levelem részletesebb lesz.

Mellékelek két tagsági jegyet[695] és legközelebbi levelemben közlöm majd Önnel azokat a kérdéseket, amelyek a genfi nyilvános kongresszuson[337] május végén tárgyalásra kerülnek.

Szövetségünk nagy haladást tett. Már 3 hivatalos orgánuma van, egy londoni, „*The Workman's Advocate*", egy brüsszeli, „*La Tribune du Peuple*", Svájcban az ottani francia szekció lapja, „*Journal de l'Association Internationale des Travailleurs, Section de la Suisse Romande*" (Genf), a német-svájci szekció lapja pedig „*Der Vorbote*" címmel néhány nap múlva jelenik meg *J. P. Becker* szerkesztésében. (Címe: 6, rue du Môle, Genf, J. P. Becker, ha alkalomadtán egy-egy – politikai vagy szociális jellegű – tudósítást akarna neki küldeni.)

Sikerült bevonnunk a mozgalomba az egyetlen valóban nagy munkásszervezetet, az angol „*trade-unionokat*", amelyek régebben *kizárólag* a bérkérdéssel foglalkoztak. Segítségükkel az az angol társaság, amelyet mi alapítottunk az *általános választójog* kivívása érdekében (központi bizottsága felerészt a mi Központi Bizottságunk tagjaiból – munkásokból – tevődik össze), néhány héttel ezelőtt óriási gyűlést tartott, melyen csak munkások beszéltek.[282] Hatását megítélheti abból, hogy a „*Times*" két egymás utáni számában vezércikkben foglalkozott ezzel a gyűléssel.

Ami az én írásomat[37] illeti, most naponta 12 órát töltök a letisztázásával. Az első kötet kéziratát magam szándékozom márciusban Hamburgba vinni és ez alkalommal Önt is meglátogatnám.

Justus v. Möser utódjának* szökellésein jót mulattam. Milyen szánalmas lehet az a tehetséges ember, aki ilyen potomságokban keres és talál kielégülést!

Ami Bürgerst illeti – nos, ő minden bizonnyal jó szándékú, de gyenge. Nem sokkal több mint egy éve annak, hogy Kölnben egy nyilvános gyűlésen kijelentette (nyomtatásban olvasható a kölni lapokban), miszerint Schulze-Delitzsch végleg „megoldotta" a szociális kérdést és ő (Bürgers) csupán *iránt am érzett személyes barátságból* tévedt bele a kommunizmus útvesztőibe! Vajon efféle *nyilvános kijelentések* után tekinthettem-e őt másnak, mint „renegátnak"?**

Mindenkor kész híve
K. Marx

* Johannes von Miquel. – *Szerk.*
** *V. ö. 158. old.* – *Szerk.*

44

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

[London,] 1866 jan. 15.

Kedves Library*,

Boldog új esztendőt!

Bizonyára megbocsátasz hallgatásomért és jelen soraim rövidségéért. El sem hiszed, mennyire hadilábon állok az idővel. Periodikusan ismétlődő *rosszullét*, különféle véletlen *balszerencse*, a „Nemzetközi Szövetség" általi *igénybevétel* stb. következtében minden szabad percemet a kéziratom tisztázására kellett fordítanom. Remélem, hogy az I. kötetet márciusban magam vihetem kinyomatásra a könyvkiadóhoz.** (De az egész, mindkét kötet, *egyszerre* fog megjelenni.[241] A dolog *jó*.)

Tehát egészen sommásan.

Ma postán elküldöm neked a „*Workman's Advocate*" 2 legutóbbi számát, e lapnak most Eccarius a szerkesztője.*** Ha *cikkeket* küldenél a lapnak – amit remélek – (lehet politikai, szociális jellegű, amit akarsz), akkor nekem címezd.

Tagsági jegyeket[89] is mellékelek számodra. Kifizettem őket. Tehát annak adhatod, akinek akarod, csak a nevet kell ráírnod és a £ után 0-t, a sh. után 1-et.

A feltételek általában a következők: ha *egy társaság mint olyan* akar belépni, *társasági jegyet vált, melyért* 5 sh.-et fizet évenként. Ha azonban az összes tagok *egyénileg* lépnek be, akkor olyan jegyet kell váltaniok, mint amilyeneket küldök neked. Ez a munkásoknak hasznos. A jegyek külföldön útlevélként szolgálnak, és a londoni, párizsi, brüsszeli, lyoni, genfi stb. szaktársaik szereznek nekik munkát.

A Szövetség nagy haladást tett meg. Van már 1 angol hivatalos lapja, „*The Workman's Advocate*", egy brüsszeli, „*La Tribune du Peuple*", egy

* Wilhelm Liebknecht tréfás neve. – *Szerk.*

** Otto Meissner. – *Szerk.*

*** *V. ö. 170. old.* – *Szerk.*

francia lapja Genfben, „*Journal de l'Association Internationale des Travailleurs*, Section de la Suisse Romande" és egy német lapja Genfben, „*Der Vorbote*", mely néhány napon belül jelenik meg. *Címe: 6, rue du Môle, Genf, J. P. Becker*, ha időnként írni akarnál az öregnek (amit remélek is).

Most pedig remélem, hamarosan módot adsz nekem arra, hogy bejelenthessem itt egy lipcsei tagozat megalakulását és bemutathassam a vonatkozó levelezést. (*Angolul.* Akkor a „*Workman's Advocate*"-ban is használható.) Hogy hányan lépnek be, az nem fontos, bár minél több, annál jobb.

Ha az emberek együttesen, társaságként akarnak belépni, akkor, mint látod, az évente *összesen* fizetendő 5 sh. igazán *semmi*.

J. P. Becker ezt írja nekem:

„Lipcsében, Gothában, Stuttgartban és Nürnbergben szekciók fognak alakulni, vegyük fel őket egyelőre itt, míg majd létszámuk nagyobb lesz és Németországban egy központi bizottság alakult?"[696]

Igennel válaszoltam.* De minthogy egy városban különböző szekciók működhetnek, te és a tieid közvetlen kapcsolatban lehetnek velünk.

A berliniektől kaptam egy második levelet.[697] Ma végre írok nekik. Dr. Kugelmann-nak szintén.

Üdvözöl

K. M.

A kérdéseket, amelyek a genfi kongresszuson[337] május végén tárgyalásra kerülnek, a következő alkalommal közlöm veled.[698]

* *V. ö. 490. old. – Szerk.*

45

Marx Sigfrid Meyerhez

Berlinbe

[London,] 1866 jan. 24.

Kedves Barátom,

Az Önnek küldött tagsági jegyekkel egyidejűleg feladtam egy részletes levelet Vogt úrnak*. Azt hittem, hogy két különböző címre írván, nagyon ügyesen jártam el. Az egyetlen hiba, amit esetleg elkövettem, az, hogy Vogt úr címében Nr. 6-ot írtam 16 helyett.

Nagyon szeretném tehát, ha a postán utánanézne a dolognak és az eredményről értesítene. Azóta, hogy Önnek írtam**, újabb karbunkulus keletkezett rajtam, olyan helyen, mely ülésnél nagyon fáj, minthogy pedig napomat kéziratomnak[37] a könyvkiadó*** részére való letisztázásával töltöm, utána rendkívül kimerült vagyok.

Híve
K. M.

* August Vogt. – *Szerk.*
** *V. ö. 165. old.* – *Szerk.*
*** Otto Meissner. – *Szerk.*

46

Marx Friedrich Lessnerhez

Londonba[699]

[London,] 1866 febr. 14.

Kedves Lessner,

Freiligrath csatolt leveléből látni fogod, miről van szó. Tedd meg, ami módodban áll.

Üdvözöl

K. M.

Nem találom Freiligrath levelét. Az asszony majd elmondja neked a közelebbi részleteket Ulmer helyzetéről. Felesége holtan fekszik, és neki annyi pénze sincs, hogy eltemettesse. Egyletünknek[159] tehát azonnal tennie kell valamit. A pénzt Freiligrathhoz kell küldened.

47

Marx leányához, Jennyhez

Londonba[328]

Margate, 1866 március 16.
5, Lansell's Place

Kedves Gyermekem,

Tegnap este $^3/_4$ 8-kor érkeztem meg ide. Útmutatásodat követve málhámat a poggyászmegőrzőben hagytam, aztán felültem egy omnibuszra, amely a „King's Arms"-hoz címzett kis fogadóba vitt. Rendeltem egy hátszínszeletet, mire beküldtek a fogadó meglehetősen gyengén világított vendégszobájába. Nagyon megijedtem (tudod, milyen félős vagyok), amikor egy hosszú, szikár férfiút pillantottam meg – valamiféle átmenet a lelkész és a kereskedelmi utazó között –, aki egymagában, mozdulatlanul ült a kandalló előtt, mintha nyársat nyelt volna. Fénytelen szemének üres tekintete miatt vaknak tartottam. Ebbeli hitemben az is megerősített, hogy egy hosszú, keskeny, fehér, szabályos közökben kilyukasztott sálszerű holmi volt a térdére terítve. Azt gondoltam, ez egy papírdarab és a vak vágta ki, hogy alamizsnát csalogasson ki a fogadó vendégeitől. Mikor a vacsora megérkezett, az ember megmozdult, kényelmesen lehúzta a csizmáit és melengetni kezdte elefánt-talpait a tűznél. Részben e kellemes látvány és emberünk feltételezett vaksága, részben a hátszín miatt, mely természetes állapotában valószínűleg egy beteg tehén testrésze lehetett, első margate-i estém éppenséggel nem volt kellemesnek mondható. De kárpótlásul a szoba barátságos, az ágy tiszta és ruganyos volt, s jól aludtam. Épp a reggelinél ültem, amikor belépett – ki más, mint a tegnap esti férfi. Kiderült, hogy süket, nem pedig vak. Ami annyira izgatott – az a térdére terített holmi – egy furcsa zsebkendő volt, szürkés alapszínű, fekete pettyekkel, melyeket tévesen lyukaknak véltem. Mivel ez az ember riasztóan hatott rám, a lehető leggyorsabban kifizettem a számlámat és némi keresgélés után rátaláltam mostani szállásomra, mely a tengerre néző tágas nappaliból és hálószobából áll, heti 10 shillingért. Amikor megalkudtunk, még egy további pontban is megállapodtunk, mégpedig abban, hogy ha te megérkezel, hálószobádért nem kell fizetned *semmit*.

Első dolgom az volt, hogy meleg tengeri fürdőt vegyek. Pompás volt. Éppúgy az itteni levegő is. Ez csodálatos levegő.

A panziók most úgyszólván üresek, és amennyire a könyvtáros szavaiból kivettem, még aligha készültek fel a vendégfogadásra. Megfelelő vendéglőt találni, úgy látszik, elég nehéz lesz, de lassacskán ezt az akadályt is leküzdöm majd.

Most pedig legszívélyesebb üdvözletemet küldöm mindnyájatoknak, viszontlátásra!

Szerecsened

Ma már 5 óra hosszat sétáltam.

Eredeti nyelve: angol

48

Marx Antoinette Philipshez

Zalt-Bommelba

Margate, 1866 március 18.
5, Lansell's Place

Kedves Gyermekem,

Amint a címből is láthatod, orvosom tanácsa e tengeri fürdőhelyre száműzött, mely ebben az évszakban egészen kihalt. Margate csak a londoniakból él, akik a fürdőidényben valósággal elárasztják. A többi hónapban csupán vegetál. Ami engem illet, én egyenest örülök, hogy minden társaságtól megszabadultam, még a könyveimétől is. Magánlakást béreltem, mely a tengerre néz. Fogadóban vagy szállodában az a veszély fenyegeti az embert, hogy valami kóbor utazóba ütközik, vagy helyi politikával, egyházközségi ügyekkel és a szomszédok pletykáival zaklatják. Így azonban „nem törődöm senkivel és senki sem törődik velem"[700]. A levegő azonban csodálatosan tiszta és üdítő, s itt tengeri és hegyi levegőben egyaránt része van az embernek. Olyan lettem, mint valamiféle vándorbot, egész nap ide-oda járok és szellememet a semminek abban az állapotában tartom, amelyet a buddhizmus az emberi boldogság tetőfokának tekint. Bizonyára nem felejtetted el még azt a csinos kis mondást: „Amikor az ördög beteg volt, barát akart lenni; amikor jól ment dolga, ördög volt barát képiben."[701]

Ha az ember egy kissé eltávolodik a tengerparttól és a környező mezőgazdasági vidéken barangol, kínosan emlékeztetik a „civilizációra" azok a nagy táblák, melyek lépten-nyomon hirdetik a kormány közleményét: „*Marhavész*". Az uralkodó angol oligarchákat sohasem gyanúsították azzal, hogy egy fikarcnyit is törődnek „az emberiség minden jajával"[702], a tehenekkel és az ökrökkel azonban mélyen együttéreznek. A parlament megnyitásakor mindkét Háznak, az Alsóháznak és a Lordok Házának marha úriemberei vadul nekirontottak a kormánynak. Egész fecsegésük úgy hangzott, mint egy tehéncsorda angolra átültetett bőgése. Korántsem hasonlítottak a tisztes Viszvámitra királyhoz, „aki küzdött és vezekelt Sabalá tehénért"[703]. Éppen ellenkezőleg. Megragadták az alkalmat „to battre mon-

naie"* a tehenek betegségéből a nép terhére.[704] Mellesleg szólva: Keletről mindig csinos dolgokat kapunk: a vallást, az etikettet és a dögvészt minden formában.

Örömmel hallom, hogy *Waaratje* felszámolja kalandjait. Igazán, igazán, mondom neked kedves kis unokahúgom, én mindig mély rokonszenvet éreztem e férfiú iránt és mindig reméltem, hogy előbb-utóbb helyre billenti lágy szívét s nem játssza tovább az ocsmány szerepet „A szép leány és a szörnyeteg" című gyerekmeséből. Biztos vagyok benne, hogy jó férj lesz belőle. Vajon szerelme „Bommelerin"** vagy bevándorolt?[705]

Néhány nappal azelőtt, hogy elhagytam Londont, megismerkedtem Orsini úrral, remek fickó, fivére annak az Orsininak, akit a sírba küldtek[327], mert Bonaparte-ot Itáliába küldte. A fivér most Angliából üzleti ügyben az Egyesült Államokba utazott, de néhány napos ismeretségünk során jó szolgálatokat tett nekem. Bár meghitt barátja Mazzininak, egyáltalán nem vallja Mazzini elavult antiszocialista és teokratikus nézeteit. Mostanában, a Nemzetközi Szövetség Tanácsától való kényszerű és elhúzódó távollétem alatt, Mazzini azon buzgólkodott, hogy valami lázadás-félét szítson vezetői minőségem ellen. A „vezetés" sohasem kellemes dolog, és éppenséggel nem olyasmi, ami után kívánkozom. Mindig eszembe jut, amit apád*** Thorbeckével kapcsolatban mondott: „a szamárhajcsárt mindig gyűlölik a szamarak". De ha már egyszer erősen belevágtam a fejszét egy vállalkozásba, melyet fontosnak tartok, „nyughatatlan" ember lévén, persze, nem szívesen engedek. Mazzini, a szabadgondolkodás és a szocializmus megrögzött ellensége, roppant féltékenyen figyelte Szövetségünk sikereit. Első kísérletét, hogy Szövetségünket a maga eszközévé tegye és az általa fabrikált programot és elvi nyilatkozatot rákényszerítse, meghiúsítottam.° A londoni munkásosztályra gyakorolt befolyása, mely azelőtt igen nagy volt, nullára csökkent. Dühbe jött, amikor látta, hogy megalapítottuk az angol *Reformligát*[165] és egy hetilapot, a *„Commonwealth"*-et, amelynek munkatársai között ott vannak London leghaladóbb férfiai; majd küldök neked egy példányt visszatérésem után Londonból. Dühe még inkább növekedett, amikor a *„Rive Gauche"* kiadója (az ifjú Franciaország lapjáról van szó, melyet Rogeard, a „Propos de Labienus" szerzője, s Longuet stb. szerkesztenek) csatlakozott hozzánk, és amikor tudomására jutott Szövetségünk terje-

* – „hogy pénzt verjenek" – *Szerk.*

** – „bommeli nő" – *Szerk.*

*** Lion Philips. – *Szerk.*

° *V. ö. 11–13. old.* – *Szerk.*

dése a kontinensen. Távollétemet felhasználta arra, hogy néhány angol munkással intrikáljon, felszítsa féltékenységüket a „német" befolyás ellen, sőt cimboráját, egy bizonyos Wolff őrnagyot (német születésű) elküldte a Tanácshoz, hogy előadja panaszait és többé-kevésbé nyíltan denunciáljon engem. Azt kívánta, hogy ismerjék el őt „a kontinens demokratikus mozgalma" (gondolom, isten kegyelméből való) „vezérének". Voltaképpen egészen őszintén cselekedett, amennyiben mélységesen gyűlöli elveimet, amelyek az ő szemében a legkárhozatosabb „materializmust" testesítik meg. Ezt az egész jelenetet a hátam mögött rendezték meg és miután megbizonyosodtak arról, hogy betegségem miatt nem lehetek jelen.* Az angolok ingadoztak, én viszont, bár még nagyon gyenge voltam, Orsini úr kíséretében elrohantam a következő ülésre. Interpellációmra Orsini kijelentette a jelenlevőknek, hogy Mazzini még Itáliában is elvesztette befolyását s múltja és előítéletei miatt teljesen képtelen az új mozgalmat megérteni. A külföld ügyeivel megbízott összes titkárok mellettem foglaltak állást, és ha te, hollandiai titkárunk[706], jelen vagy, remélem te is alázatos szolgádra és csodálódra adtad volna le szavazatodat. Mindenesetre teljes diadalt arattam e félelmetes ellenfél fölött. Azt hiszem, Mazzininak most elege volt belőlem és jó képet vág majd a rossz játékhoz. – Remélem, kapok majd tőled néhány sort. Ne feledd, hogy a világtól teljesen elzárt remete vagyok.

Legőszintébb barátod
Bloch

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 189. old. – Szerk.*

49

Marx leányához, Laurához

Londonba

Margate, 1866 március 20.
5, Lansell's Place

Kedves Kakadum!

Valóban nagyon jó hírek! Grachné kedvesebb nekem az összes Gracchusok anyjánál.[707] Nagyon örülök, hogy magánházban béreltem szállást és nem fogadóban vagy szállodában, ahol az ember aligha kerülheti el, hogy helyi politikával, egyházközségi botrányokkal és a szomszédok pletykáival ne zaklassák. Mégsem dalolhatom a dee-i molnárral, hogy nem törődöm senkivel és senki sem törődik velem[700]. Itt van ugyanis a háziasszonyom, aki süket, mint az ágyú, s a leánya, akit krónikus rekedtség gyötör – különben igen rendes emberek, figyelmesek és nem tolakodók. Ami engem illet, afféle vándorbot lett belőlem, úgyszólván egész nap úton vagyok, levegőzöm, 10 órakor lefekszem, nem olvasok, még kevésbé írok, s szellememet teljesen átadom a semmi azon állapotának, amelyet a buddhizmus az emberi boldogság elemének tekint. De mindamellett mégsem leszek csütörtökön* a szépség olyan eszményképe, aminőt a nagyérdemű By Bye** bizarr hangulatában, úgy látszik, elvár. A fogfájásom jobb oldalt még mindig nem szűnt meg teljesen és ugyanezen az oldalon még szemgyulladásom is van, ami ugyan nem látható, de ez a szemem rákapott arra a rossz szokásra, hogy saját számlájára könnyet ont, anélkül hogy a legkevésbé is tekintettel volna gazdája érzelmeire. Ha nem így festene az ábrázatom, már lefényképeztettem volna magam, mert itt 12 névjegy-nagyságú fényképet csinálnak 3 sh. 6 d.-ért, 10 sh.-ért pedig 48-at. Mümmelchen*** nagyon lekötelezne, ha elballagna Hall úrhoz és megkérné, készítsen a szemem részére cinkoldatot (a gyógyszer összetételét ismeri); számítok rá, hogy mire Londonba érkezem, megkaphatom. Ez a gyulladásos szem éjszakai nyugalmamat is zavarja. Egyébként a javulás útján vagyok.

* Március 22-én. – *Szerk.*
** Marx leánya, Jenny. – *Szerk.*
*** Marx felesége. – *Szerk.*

Ha az ember egy kissé eltávolodik a tengerparttól és a környező falusias vidéken barangol, kínosan emlékeztetik a „*civilizációra*" azok a léptennyomon rámeredő „Marhavész" feliratú hatalmas táblák, melyeken egy kormányközleményt hirdetnek, annak a vad támadásnak az eredményét, melyet a marha nemesség – lordok és alsóháziak egyaránt – a parlament megnyitásakor a kormány ellen indított.[704]

O, König Wiswamitra,
O, welch' ein Ochs bist du,
Dass du so viel kämpfest und büssest,
Und alles für eine Kuh.*

De míg a tisztes Viszvámitra, mint valódi hindu, önmagát sanyargatta Sabalá tehén megváltásáért, ez az angol nemesség viszont, a modern mártírok stílusához híven, a nép vérét szívja, hogy a tehenei elhullásáért kárpótolja magát. Jöjjön rá a marhavész [horn** plague]! A szarv, a szarv, ahogy a diszkrét By Bye teli tüdőből harsogja.

Vasárnap elhatároztam, hogy per pedes*** elsétálok Canterburybe. Sajnos, csak azután jutottam erre a nagy elhatározásra, hogy már két óra hosszat keresztül-kasul bejártam a rakpartot stb. Így már túl sok fizikai erőt pazaroltam el, amikor elindultam az érsek székhelyére, ha úgy tetszik, egyházmegyéjébe. És innen Canterburyig teljes 16 mérföld az út. Canterburyből vasúton tértem vissza Margate-be, de túlerőltettem magam és egész éjjel nem tudtam aludni. A tagjaim és a derekam nem fáradt el, a talpaim azonban kényes kópéknak bizonyultak. Canterburyről te persze mindent tudsz, többet, mint amennyivel én dicsekedhetem, éspedig Evesből, valamennyi angol Éva tudásának megbízható forrásából. (Ha veled társalog az ember, nem tudja megállni rossz szójáték nélkül. De gondold meg, Thackeray roszszabbat művelt, amikor az Eves és Ewes° szókkal játszott.) Szerencsére túl fáradt voltam és túl késő is volt, hogy a híres katedrálist megnézzem. Canterbury régi, csúnya, középkorias város és nem lett szebb a nagy modern angol kaszárnyáktól, melyek az ódon fészek egyik végén épültek, sem a komor és sivár pályaudvartól, mely a másik végén éktelenkedik. Nyoma sincs

* – A Viszvámitra király
Vágyott egy tehenet.
Ökör volt ő, mert e tehénért
Annyit küzdött, vezekelt.[703] – *Szerk.*

** – szarv, kürt stb. – *Szerk.*

*** – gyalog – *Szerk.*

° Eves (ejtsd: ivs): Évák; Ewes (ejtsd: júsz): juhok – *Szerk.*

ott annak a költői varázsnak, mely a kontinens hasonló korú városaira jellemző. Az utcákon páváskodó közkatonák és tisztek némileg a „hazára" emlékeztettek. A vendéglőben a sovány koszt – néhány szelet hideg marhahúst kaptam – körítéseként értesültem a legújabb skandalumról. Le Merchant kapitányt, úgy mondják, szombat este fülönfogta a rendőrség, mert végigdörömbölte az összes köztiszteletben álló polgárok ajtaját. Ezen ártatlan szórakozás miatt a kapitány idézést fog kapni. És a félelmetes kapitánynak majd meg kell hajtania megszégyenült fejét a városatyák fensége előtt. „Canterburyi mesék"-ből[708] ez az egész készletem.

Most pedig, Kakadu, add át üdvözletemet Ellynek*, levélkéjének nagyon örültem, a napokban írok majd neki. Alkalomadtán Möhmchen** is hallani fog rólam.

Ez az átkozott fickó, Lafargue állandóan zaklat proudhonizmusával és úgy látszik, addig nem marad nyugton, amíg egyszer alaposan rá nem koppintok a kreol kobakjára.

Mindenkinek a legjobbakat kívánom.

Mestered

Vajon Orsini megkapta még a levelemet?

Eredeti nyelve: angol

* Eleanor, Marx legkisebb leánya. – *Szerk.*

** Marx felesége. – *Szerk.*

50

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

Manchester, 1866 március 22.

Kedves Hermann,

Aktátok az ügyvédnél van, sajnos ma nem találtam otthon és így azt sem közölhetem veled, elküldte-e már Liverpoolba, vagy azt, hogy áll a szóban forgó iratok tisztázása. De a napokban még egyszer odamegyek és megsürgetem.

Ma az általad küldött folyószámla miatt írok neked. Ennek átnézésével várnom kellett, míg akadt egy nyugalmas napom, mivel 1864 második felében a könyvelést odaát egészen másképp csinálták, mint itt. Emiatt az egész vacakot elejétől végig újra át kellett néznem és végül is rendbe hoztam. A tételek egyeznek, kivéve az 1864 július 20-i leveletek szerint közvetlenül az F. Engels & Co.-nál vezetett számlámon jóváírt intézvényeket; e tételeket tehát nyilván megtalálom majd folyószámlámon F. E. & Co.-nál. A szóban forgó tételek a következők:

	intézvény	Apoldán keresztül	2.	2.	2	£
1864 június 30.	„	München	1.	2.	–	„
	„	Rieslingen	8.	19.	6	„
1864 július 3.	„	London össz.:	287.	3.	3	„

Úgy látom, hogy a ti folyószámláitoknál tiszta pénzveszteséget szenvedek az itt terhemre írt egyenlegátvitelekkel szemben. A különbözet a 18 hónapra pontosan kiszámítva *1.14.9* £, s ezért a jövőben bátorkodom majd minden 6 hónapban folyószámlát küldeni nektek, mert nekem természetesen az itteni cég folyószámláit kell elismernem. Egyébként kényelmi okokból a ti számlátokat itt még mindig külön vezetem.

Most pedig, légy szíves küldd el nekem *minél előbb* az F. E. & Co.-féle számlakivonatomat, hogy saját külön könyvelésemet lezárhassam. Éspedig **1864** *közepétől* fogva, mert tudomásom szerint azóta semmiféle kivonatot nem kaptam tőled erről a számláról. (Ha 1864 közepén nem zártad volna le, akkor *1864 elejétől* kérem.)

Az üzlet tavaly szeptember óta ismét jobban megy; azóta állandóan, sőt most még a kelleténél is jobban foglalkoztatva vagyunk és új DT-gépeket állítunk be. Az árak is javultak, s 1865 második felében mégiscsak kerestünk annyit, hogy 1864 júniusától felmerült költségeimet ebből fedeztem és még valami keveset félre is tettem; üzlettársi viszonyba lépésem első évében ugyanis egy lyukas garast sem kerestünk, még úgy sem, ha a gépi felszerelésre semmit sem vontunk le. Most igen jó üzletet kell csinálnunk; de ha a nagy gyapotkínálat miatt a középfinom Orleans ára 18 d. alá süllyedne, megint csak mindent elveszítünk. Én azonban erre nem számítok, azt hiszem, a jó amerikai gyapot mindvégig megtartja kb. 19 d.-s árát, a Surat azonban nagymértékben eshet. Egyébként azt hiszem, nem kapunk több gyapotot a kelleténél és nagyjából a középfinom Orleans kb. 19 d.-s áránál maradunk egészen őszig, amikor esetleg megint megindul a spekuláció és felveri az árakat.

Anyának a napokban írok, mihelyt valahogy hozzájutok; levelét múlt hétfőn kaptam meg és örömmel olvastam, hogy megint jól érzi magát. Őt és minden testvérünket szeretettel üdvözli

Friedriched

Apropó. Az itt javamra írt tőke, mint tudod, már 1864 június 30-án valamivel meghaladta a 13 000 £-et, és mivel nem vagyok köteles 12 000 £-nél többet az üzletben lekötni, így általunk eszközölt bevásárlásokat nem kell fedeznetek, néhány intézvénnyel is rendelkezhettek, különösen, mivel június végén megint kb. 300 £ összegű kamat válik esedékessé. Azonkívül, ha úgy kívánod, számlátokra fizetéseket eszközölhetek Funkénak; kb. 1500 £-et ilymódon június 30-ig vagy akár máris intézvényezhettek. Csak a nevünkre ne intézvényezzetek, ezt Gottfried* ellenzi, szerinte az emberek váltószédelgésnek tarthatnák a cégnevek azonossága miatt.

Antonnak** most már vagy 4-5 szabadalma van. Ez állandóan így megy, percenként szerepel az újságban egy szabadalommal.

---

* Gottfried Ermen. – *Szerk.*

** Anton Ermen. – *Szerk.*

51

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

Manchester, 1866 április 6.

Kedves Hermann,

Hálás köszönet március 27-i folyószámlakivonatodért, mely általában véve helyesnek látszik. Csupán a kamatokat nehéz ellenőrizni, ha nincsenek részletezve, mint más folyószámláknál szokásos, hanem puszta szóra el kell hinni, amit a „kamatszámla" feltüntet. Azután pedig 1865 december 31-én Engels & Ermen, Barmen nevében 2112. 21. 8 tallér összegű átvitelt eszközölsz az én javamra, míg E & E, B folyószámlája szerint ugyanez az átvitel *316. 18. 2* £, és 6/20 árfolyamon *2169. 1. 8* tallér. Ez így nincs rendben.

Egy kissé kellemetlen, hogy ti december 31-én, mi pedig június 30-án zárunk. Én tehát csak egyszer, december 31-én küldök folyószámlát nektek, amely ilymódon sohasem fog pontosan egyezni, de ez végül is nem tesz semmit.

Hogy könyveléseink áttekinthetők legyenek, kérem, szíveskedjetek E & E cég minden *üzleti ügyét* E & E B számláján, minden *magánügyet* pedig F. Engels & Co. számláján könyvelni.

A Brown ügynökre vonatkozó felvilágosítást közvetlenül Fr. Boellingnek adtam meg, Karthék más ügyben írtak nekünk.

Nem tanácsolom neked, hogy varrófonalaitokat rendszeresen rajtunk keresztül szerezzétek be. G. Ermen mindig meg fogja próbálni pendleburyi fonalát rátok sózni, s ez bizonyára nem mindig állna érdeketekben. Emellett azonnal azt javasolná, hogy 2% jutalékot térítsetek, mihelyt az üzlet nagyobb méreteket ölt. Ha azonban használhatjátok a fonalát (és miért ne, hiszen mi is fel tudjuk használni), persze legjobb, ha hozzánk fordultok. A mai postával küldök egy 16-os mintát, melyből 120 bála – egyenként 10 font, 7 lea* – van nála raktáron, s 2 sh. $^1/_2$ d.-t kérne a 16-osért, de az is lehet, hogy kevesebbet. Ugyanezt a fonalat F. A. Schmits alkusztól is beszerezhetitek. Ellenben finom számokat és csévefonalakat, melyekben G. Ermen nincs érdekelve, mindenkor szállíthatunk nektek.

* 1 lea = 109,727 m. – *Szerk.*

Mennyibe kerül a hochheimi? Ez lényeges. És mennyi van belőle? 3 üveg helyett mindjárt 3 tucatot küldhettél volna.

Póni lovakat illetően majd körülnézek. Jó, erős lovak iránt azonban most itt nagy a kereslet, drágák is és alkalmi vételekre – mindjárt egy jó párra együtt – valószínűleg sokáig kell várni.

Ti ott nyilván ugyancsak nem hisztek abban, hogy kitör a háború. Szerencsétlen dolog volna, ha sor kerülne rá, és a vége beláthatatlan. Nemrég, amikor ez a vacak megindult, azt álmodtam, hogy valahol a Moselnál egy óriási hadsereg sorai közé keveredtem. Szabadcsapatosoknak látszottak, mindenféle fickók, akik fontoskodva nyüzsögtek összevissza, s időnként egyikük elkiáltotta magát: Körös-körül ellenség! mire mindenki kereket oldott. Végre eljutottam a főhadiszállásra, és ott találtam Peter és Gottfried Erment mint fővezéreket és Antont* mint vezérkari főnököt. Őt kérdezgettem erről-arról, de olyan furcsa válaszokat kaptam, hogy végül is megkérdeztem tőle, vannak-e térképei arról a vidékről, ahol tartózkodik. Mire egészen fölényesen rámnézett, mondván: Térképek? Mi itt mindent sokkal jobban csinálunk térképek nélkül. Amikor erre meg akartam magyarázni neki, hogy térképek nélkül nem boldogul, még az embereit sem tudja elszállásolni stb., ezt válaszolta: Ha mindenáron szükséges, hát vannak térképeink is – és diadalmas pillantással kihúzott a zsebéből egy térképet egészen más, Aachenen és Maastrichten túl elterülő vidékről. Ez nem valami rossz tréfa részemről, hanem szó szerint így volt.

Szívélyesen üdvözlöm Anyát, akinek a napokban szintén írok, és az összes testvéreket.

Friedriched

* Anton Ermen. – *Szerk.*

52

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

Margate, 1866 április 6.
5, Lansell's Place

Kedves Miller*,

A címből is láthatod, hogy orvosi tanácsadóm a tengerpartra száműzött.[328] Legutóbbi leveled és berlini barátaink** néhány levelének megérkezése után betegségem valóban veszélyes jelleget öltött. Egy ideig nagyon kétséges volt, hogy véremnek ez a dekompozíciója, melyben szenvedek, nem hatalmasodik-e el rajtam. Csak március közepe felé tudtam nagy nehezen ide eljutni. Most már jobban vagyok és csakhamar visszatérek majd Londonba. De egy negyedév megint elveszett!

Írj azonnal londoni címemre.

Visszaérkezésem után rendszeresen küldöm majd neked a „Commonwealth"-et (e megváltozott néven jelenik meg most a „Workman's Advocate"). Csak néhány hete regisztrálták külföldi terjesztésre. Eccarius már nem a szerkesztője, csupán munkatársa. Előre látható volt, hogy mihelyt a lap némi pozíciót vív ki, nem hagyják, hogy név szerinti vezetője továbbra is külföldi legyen.***

Írj nekem

1. a „mi" mozgalmunk németországi helyzetéről,
2. a németországi politikai helyzetről.

Őszinte híved
K. M.

Feleségednek szívélyes üdvözlet.

Eredeti nyelve: angol

---

* Wilhelm Liebknecht fedőneve. – *Szerk.*

** August Vogt, Sigfrid Meyer és Theodor Metzner. – *Szerk.*

*** *V. ö. 192. old.* – *Szerk.*

53

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[709]

Margate, 1866 április 6.
5, Lansell's Place

Kedves Barátom,

Holnapután visszatérek innen Londonba. Orvosom erre a tengerparti helyre száműzött, ahol valóban *nagyon jól rendbe jöttem*. De ilymódon több mint két hónap – február, március és április fele – megint csak teljesen elveszett számomra és könyvem[37] befejezése ismét elhúzódik! Megette a fene az egészet.

A betegségem karbunkulózis volt, nem furunkulózis. Ezúttal veszélyes volt a dolog. Persze igaza van abban, hogy „dietétikai" bűnök húzódtak meg mögötte. Túlságosan hozzászoktam az éjjeli munkához, nappal tanulmányokat folytatok és éjjel írok. Ez, mindenféle gonddal, magántermészetű és közéleti gondokkal és azzal párosulva, hogy amikor javában dolgozom, a rendszeres étkezést, mozgást stb. elhanyagolom, már felboríthatja az egyensúlyt a vérkeringésben.

Levelével együtt megkaptam Menke úr 10 talléros járulékát az „Internacionálé" részére. Párizsi francia barátaim címei itt nincsenek meg nekem. Ha azonban Menke úr *K. Kaub* barátomhoz fordul (33, rue des trois Couronnes du Temple), ő összeismertetheti V. Schilyvel (német), valamint Tolainnel, Fribourg-ral és a párizsi bizottság más tagjaival.

A németországi hírek nem valami örvendetesek. Poroszországot Oroszország (és Bonaparte), Ausztriát pedig az utóbbi tolta előre (jobbára kelletlenül, önvédelemből engedelmeskedett). Nyárspolgáraink belátják-e majd végre, hogy egy forradalom nélkül, mely félresöpri a Habsburgokat és a Hohenzollernokat (a kisebb ganajtúró bogarakról fölösleges szót ejteni), végül megint egy harmincéves háborúnak és Németország újabb felosztásának kell bekövetkeznie!

Egy olasz részről meginduló mozgalom támogathatná a poroszokat. De ha önmagukban véve csak Ausztriát és Poroszországot tekintjük, az utóbbi minden Düppel-emlegető kérkedése[30] ellenére is meglehetősen biztosan

hátrányos helyzetben volna. Benedek mindenesetre jobb tábornok, mint Frigyes Károly herceg. Párharcban Ausztria bizonyára békére kényszerít-hetné Poroszországot, Poroszország azonban Ausztriát nem. Poroszország bármiféle sikere felbátorítaná Bonaparte-ot a beavatkozásra.

Mialatt e sorokat írom Önnek, Bismarck talán már megint lehiggadt. De ez is csak elodázná a konfliktust. Az efféle elodázás szerintem valószínű.

Bonaparte számára ez a német zűrzavar rendkívül szerencsés fejlemény. Pozíciója teljesen megingott. A háborúval azonban újabb haladékot nyerne.

Írjon hamarosan és főként a német viszonyokról.

Híve
K. M.

54

Marx Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

[London,] 1866 május 4.

Kedves Barátom,

Mivel jelenleg, munkám[37] oly hosszú ideig tartó megszakítása után, igen szorgosan igyekszem behozni az elveszett időt, bizonyára megbocsátasz, ha ezúttal csak néhány sort írok.

Ma elküldöm a „Commonwealth" legutóbbi számát. A lap anyagi helyzete olyan, hogy hétről hétre küszködik és külföldi tudósításokért egyetlen fillért sem tud fizetni. Kelendősége növekszik, de tudod, hogy egy filléres lapnak legalább 20 000 előfizetőre van szüksége és még akkor sem tudja fenntartani magát egy csomó hirdetés nélkül. A „Commonwealth" meg túlságosan újkeletű ahhoz, hogy ezeknek a követelményeknek megfelelhessen.

A genfi kongresszust ez év szeptember 3-ra halasztották.[337] A Szövetség gyorsan terjed, kivált Franciaországban. Újabban olasz egyletek is csatlakoztak. Londonban a propaganda új lendületet vett; ez főleg annak a körülménynek tudható be, hogy a londoni szabók és dróthúzó munkások sztrájkjának sikere[345] a mi közbelépésünknek volt köszönhető; meghiúsítottuk ugyanis a vállalkozóknak azt a szándékát, hogy munkásokat importáljanak Franciaországból, Svájcból és Belgiumból. Szervezetünk közvetlen gyakorlati hasznának e bizonyítéka nagy hatással volt a gyakorlatias angol elmékre.

Ugyanebből a célból e levél utolsó oldalán találsz egy „figyelmeztetést" a német szabókhoz; kérlek, helyezd el olyan német újságokban, melyekkel kapcsolatban állsz.[347] Azért is hálás lennék, ha megküldenéd nekem azon lapok egy vagy két példányát, amelyek a „figyelmeztetés"-t közölték és egyben tudomásomra hoznád mindazoknak a lapoknak a nevét, amelyek azt netán utánnyomásban átvették. Kugelmann is segítségedre lehet ebben.

Legszívélyesebb üdvözleteimet küldöm Mrs. Liebknechtnek. Hálásan köszönöm baráti érdeklődését hogylétem iránt.

Testvéri üdvözlettel

*A. Williams**

Eredeti nyelve: angol

* Marx fedőneve. – *Szerk.*

55

Marx Paul Lafargue-hoz

Londonba

London, 1866 augusztus 13.

Kedves Lafargue,

Legyen szabad Önnek a következő észrevételeket tennem:

1. Ha leányommal kapcsolatát folytatni akarja, szakítania kell „udvarlási" módszerével. Ön jól tudja, hogy nincs még kötelező ígéret és minden még ideiglenes. S még ha leányom már annak rendje és módja szerint a menyasszonya volna, akkor sem lenne szabad elfelejtenie, hogy hosszú lélegzetű ügyről van szó. Túlságos intimitás megszokása már csak azért sem lenne helyénvaló, mert a két szerelmes egyazon helységben fog lakni a kemény megpróbáltatások és a tisztítótűz szükségszerűen elhúzódó időszakában. Megdöbbenéssel láttam, hogy egyetlen hét geológiai periódusa alatt az Ön viselkedése egyik napról a másikra milyen változásokon ment át. Nézetem szerint az igazi szerelem abban nyilvánul meg, hogy a szerelmes tartózkodó, szerény, sőt félénk az imádottjával szemben, nem pedig abban, hogy szenvedélyét szabadjára engedi és túl korai bizalmaskodást tanúsít. Ha Ön kreol vérmérsékletével védekezik, akkor kötelességem, hogy vérmérséklete és leányom közé józan eszemet állítsam. Ha leányom közelében nem tudja őt a londoni délkörhöz illő módon szeretni, bele kell törődnie abba, hogy távolból szeresse. Ez nyilván nem szorul bővebb magyarázatra.

2. Mielőtt Laurával való kapcsolatát véglegesen rendezzük, tisztában kell lennem az Ön anyagi helyzetével. Leányom azt hiszi, hogy én ismerem az Ön ügyeit, de téved. Én ezt a kérdést nem hoztam szóba, mert véleményem szerint ezt Önnek kell kezdeményeznie. Ön tudja, hogy én egész vagyonomat a forradalmi harcokra áldoztam. Nem sajnálom. Ellenkezőleg. Ha újra kezdeném az életet, ugyanezt tenném. Csak nem házasodnék meg. Amennyire hatalmamban áll, meg akarom óvni leányomat azoktól a zátonyoktól, amelyeken anyjának az élete megfeneklett. Minthogy ez az ügy közvetlen beavatkozásom nélkül (gyöngeség a részemről!) és az Ön iránti barátságomnak leányom magatartására gyakorolt befolyása nélkül sohasem jutott volna el a mostani pontig, súlyos személyi felelősség nehezedik rám.

Ami az Ön pillanatnyi helyzetét illeti, a felvilágosítások, melyeket nem kértem, de akaratlanul is kaptam, egyáltalán nem megnyugtatóak. De menjünk tovább. Ami az Ön helyzetét általában illeti, tudom, hogy még diák, hogy pályája Franciaországban a liège-i esemény miatt[287] félig-meddig kettétört, hogy az angliai meghonosodásához nélkülözhetetlen eszköznek, a nyelvnek még híjával van, s hogy esélyei a legjobb esetben is egészen kétesek. Megfigyelés alapján meggyőződtem arról, hogy lázas tevékenységi rohamai és jóakarata ellenére Ön nem szorgalmas természetű. Ilyen körülmények között külső támogatásra lenne szüksége, hogy elinduljon leányommal. Ami az Ön családját illeti, nem tudok róla semmit. Feltéve, hogy bizonyos fokig jómódú, ez még nem bizonyítja, hogy hajlandó áldozatokat is hozni Önért. Még azt sem tudom, milyen szemmel nézi az Ön házasodási tervét. Ismétlem, hogy mindezekre a pontokra vonatkozóan határozott felvilágosításokra van szükségem. Egyébként Ön, aki realistának vallja magát, nem kívánhatja, hogy leányom jövőjét idealista módon kezeljem. Ön, aki annyira pozitivista, hogy a költészetet el szeretné törölni, nem akarhat a gyermekem rovására költészetet művelni.

3. E levél esetleges hamis értelmezésének elejét veendő kijelentem Önnek, hogy ha már ma meg akarná kötni a házasságot, ez nem történhetne meg. Leányom elutasítaná. Én is tiltakoznék. Kész emberré kell lennie, mielőtt házasságra gondolhat, s a próbatétel hosszú idejére van szüksége Önnek is és neki is.

4. Szeretném, ha e levél titka kettőnk közt maradna. Várom válaszát.

Igaz híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

56

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1866 augusztus 23.

Kedves Barátom,

Nyilván – és joggal – neheztel, hogy ily sokáig hallgattam, holott többször is felkeresett baráti soraival.

De szolgáljanak mentségemül azok a rendkívüli állapotok, amelyekben vagyok.

Hosszú betegségem következtében anyagi körülményeim válságosra fordultak. Annyi adósságom gyülemlett fel, hogy szinte nyomják az agyamat és a munkán kívül, mely leköt, minden egyébre képtelenné tesznek. Ha nem sikerül legalább 1000 tallért, mondjuk 5%-os kamatra kölcsönkapnom, igazán nem látok kiutat. S a számos elismerő levél ellenére, amelyeket Németországból kapok, nem tudom, hová forduljak. Csak baráti segítséget fogadhatok el, nyilvánosat semmifélét. Megérti, hogy ilyen körülmények között nehéz levelet írni.

Régi jövedelmező kapcsolataimat Amerikával még nem sikerült helyreállítanom.[710] Az embereket ott annyira lefoglalja saját mozgalmuk, hogy mindennemű európai tudósításra fordított kiadást faux frais de productionnak* tekintenek. Ezen változtathatnék, ha én magam költöznék oda. De hivatásomnak tartom, hogy Európában maradjak és befejezzem sokéves munkámat[37].

Ami e munkát magát illeti, nem hiszem, hogy az első kötet kéziratát (most 3 kötetből fog állni) október előtt Hamburgba vihetem. Naponta csak igen kevés órát tudok produktív munkával tölteni anélkül, hogy azt azonnal testileg meg ne érezném, s családomra való tekintettel kénytelenkelletlen mégis figyelembe kell vennem az egészségügyi korlátokat, amíg teljesen meg nem gyógyulok. Azonkívül gyakran szakad félbe a munka boszszantó külső körülmények hatására.

Bár a genfi kongresszus[404] előkészületeinek sok időt szentelek, odamenni

---

* – járulékos termelési költségnek; improduktív költségnek – *Szerk.*

nem tudok és nem is akarok, mert munkámat nem szakíthatom meg hosszabb időre. Azt, amit ezzel teszek, sokkal fontosabbnak tartom a munkásosztály számára mindannál, amit bármiféle kongresszuson személyesen tenni tudnék.

Az európai nemzetközi állapotokat teljesen provizórikusnak tekintem. Ami sajátlag Németországot illeti – nos, a dolgokat úgy kell venni, ahogy vannak,[431] vagyis a forradalmi érdeket a megváltozott körülményeknek megfelelő módon kell érvényesíteni. Ami Poroszországot illeti, most fontosabb, mint valaha, figyelni és leleplezni a kapcsolatait Oroszországgal.

Kész híve
K. Marx

57

Engels Emil Engelshez

Engelskirchenbe

Manchester, 1866 aug. 23.

Kedves Emil,

Futtában csak arra kérlek, hogy a Funke-féle okmányt ne nekem, hanem

Hall & Janison, jogtanácsosok,

Manchester,

címre küldd, mihelyt az aláírás megtörtént.

Én ugyanis holnap Németországba utazom.

Sokszor üdvözlök mindenkit. Szándékom, hogy Marie Blank esküvője után elmegyek Engelskirchenbe.

Friedriched

58

Marx leányához, Laurához

Hastingsbe

[London,] 1866 aug. 28.

Kedves Kakadum,

Megkaptam leveled, de felbontva, minthogy át kellett haladnia a Császár* enyves ujjai között.

Mindig az volt a véleményem, hogy valamiféle bennlakásos intézetre van még szükség ahhoz, hogy a „heducation"**, melyben részesültél, megkapja az utolsó simításokat. Nagyon jót fog tenni neked.

Il hidalgo della figura trista*** a lakása előtt hagyott el. Miután szívét előzőleg nagy megrázkódtatás érte, a *tőlem* való elválást meglehetősen hősies közönnyel látszott elviselni.

Legjobb kívánságaim $\pm \infty \mp$-nak*.

Mellékelek 5 £-et, a többit jövő héten küldöm.

Alázatos híved
az *Öreg*

Mama holnap vagy holnapután kezdi meg saját expedícióját. Nagy erőfeszítés kellett, hogy ezt a lépést megtegye.[711]

Eredeti nyelve: angol

---

* Marx leánya, Jenny. – *Szerk.*

** – „nevelés" (az „education" londoni argó változata) – *Szerk.*

*** – A búsképű lovag (Don Quijote; itt Paul Lafargue) – *Szerk.*

Karl Marx, Friedrich Engels és Marx lányai: Jenny, Eleanor és Laura

59

Marx Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

[London,] 1866 augusztus 31.

Kedves Becker,

Feltétlenül szükséges, hogy *Jung* legyen a kongresszus[404] elnöke,

1. mert beszéli a 3 nyelvet: tud angolul, franciául és németül.

2. Jung *valóban képviseli* a *Központi Tanácsot*; Odgert (aki amellett csak anyanyelvén ért) a Központi Tanács *nem* választotta meg; mi 4 küldöttet választottunk, élükön Junggal; Odger csak akkor menjen, ha maga meg tudja szerezni hozzá a pénzt (persze a mi szavatosságunkkal). Ő *semmit* sem tett a Szövetségért.

3. Cremer és Odger igen aljas cselhez folyamodtak, hogy Jung és Eccarius elutazását még az utolsó napon megakadályozzák.

4. *Odger* azt szeretné, ha a *kongresszus elnökévé* választanák, hogy ezzel imponáljon az angoloknak és kierőszakolja, *a Tanács nagy többségének akarata ellenére, hogy a jövő évre a Központi Tanács elnökévé válasszák.*

5. Cremer és Odger mindketten *elárultak* bennünket a Reformligában, ahol akaratunk ellenére *kompromisszumokat* kötöttek *a burzsoákkal.*[331]

6. Cremer úr egészen *demoralizálódott.* Már csak egy *„fizetett"* állásra spekulál, hogy ne kelljen dolgoznia. Ezért a kongresszusnak *semmi körülmények között sem szabad* őt *főtitkárrá* választania. (Ez az egyetlen fizetett állás.) *Foxot* kell megválasztani, azzal az egyébként helyes ürüggyel, hogy a főtitkárnak *egynél több nyelvet* kell bírnia.

9.* A *Központi Tanács elnökét* **ne** a kongresszus válassza, hanem itt *Londonban* válasszák meg, mint *csak helyi nagyságot.*

10. *A kongresszus elnökének* megválasztásakor mindjárt meg kell mondanod, hogy *nemzetközi kongresszuson* csak olyan férfiú elnökölhet, aki beszéli a különböző nyelveket, már csak időmegtakarítás miatt is stb.

11. Közöld ezt az ügyet Dupleix-vel.

12. Szeretném, ha azokat az instrukciókat[712], melyeket a Központi Bi-

* *Marx itt két pontot átugrott. – Szerk.*

zottság nevében a londoni küldöttek számára írtam, a kongresszus kezdete előtt Eccariusszal lefordíttatnád magadnak németre.

Üdvözlet és kézszorítás.

Karl Marxod

60

Marx leányához, Laurához

Hastingsbe

[London, 1866 szeptember.]

Drága Kakadum,

Meg kell bocsátanod, hogy csak néhány sort írok neked. Azt akarjuk, hogy a mellékelt 3 £ összegű pénzesutalvány az első postával, azaz délelőtt 11 óra előtt elmenjen. Lekötelezne, ha megírnád nekünk, melyik vonattal indulsz el Hastingsből a jövő héten, és *mikor* érkezel ide.

Szegény gyermek, elkerülhetted volna a fogfájást, ha követed tanácsomat és az én saját „fogászomhoz" fordulsz.

Legutóbbi levelednek nagyon örültünk (a fogfájás-hírtől eltekintve), mert láttuk belőle, milyen nyugodt eréllyel tud a mi Kakadunk cselekedni.

Mondd meg Quoquónak*, hogy vihar van készülőben. A Császár** azt képzeli, hogy az *ő* alattvalója elhanyagolja őt, és meglehetősen neheztel.

Őszinte tisztelettel
az Öreg

Eredeti nyelve: angol

* Marx leánya, Eleanor. – *Szerk.*
** Marx leánya, Jenny. – *Szerk.*

61

Marx leányához, Jennyhez

Hastingsbe

[London,] 1866 szept. 5.

Szeretett Mesterem ± ∞ ∓,

Földig hajolok mérhetetlensége előtt, bármilyen szerepet kegyeskedik is alakítani, a végtelenül kicsinyét avagy a végtelenül nagyét.

Levelei elbűvöltek bennünket és valósággal dőltünk a nevetéstől azon csodálatos rész olvastán, melyben leírja, milyen spontán robbanást produkált a kiállítási aggszűz.

Sokat lamentál nekem egy gorillafajzat*, aki alig tudja elviselni az elválást egy bársonyos egértől**, akire folyton-folyvást gondol. Ha olyan jól ismerné, mint én, akkor természetesen még jobban hasonlítana Kalüpszóhoz, aki nem tudott megvigasztalódni Odüsszeusz távozása után. A hölgy lehet Kalüpszó, a férfi azonban minden, csak nem Odüsszeusz. Inkább egy fülig szerelmes fickó. Mégis, némi dicséretet érdemel részemről. Keményen dolgozott (déli 1 órától este 9-ig) azoknak az instrukcióknak a lefordításán, melyeket a genfi kongresszus küldöttei számára kellett megfogalmaznom.[712] Nem kevésbé keményen dolgozott szabóként bizonyos gimnasztikai eszköz elkészítésén, melyet neked szánt. Utoljára, de nem utolsósorban, nagy figyelmet látszik szentelni annak a tudományos locsogásnak, amellyel traktálom, bár tőle is, tőlem is egyaránt távol esik a szellemi szórakozásnak ez a módja.

Tegnapelőtt itt voltak Lormier-ék és a Negrillo is. Az öreg Lormier azzal az ürüggyel, hogy mutatni akar neki valamiféle gimnasztikai fogást, „*bizalmasan*" és természetesen finoman megmondta neki, hogy fel kell hagynia azzal a szokással, hogy dohányzás közben köpések szökőkútjával árassza el a kandallót. Amikor mindketten visszatértek a konyhából, ahol a bizalmas eszmecsere lezajlott, szegény Negrillónk igen levertnek látszott és „jó fiú" módjára viselkedett.

---

* Paul Lafargue. – *Szerk.*

** Marx leánya, Laura. – *Szerk.*

Valójában szeretem ezt a fiút. Ugyanakkor meglehetősen féltékeny vagyok rá öreg „titoknokom" iránti hódító törekvései miatt.

Ne felejtsd el *haladéktalanul* megírni, mennyit kell fizetned *hetenként.* Remélem, ez az átkozott idő még megjavul.

Mümmelchen* címe: „Mrs. Goodbun. Rose and Crown. Dover".

Adio, kedves gyermekem. Sok csók, a halhatatlan Kakadunak is.

Híved

$\frac{O}{\infty}$

[*Az első oldalon felül ez áll:*]

Mamának nem érdemes írnod, mert pénteken reggel valószínűleg továbbutazik Doverből valami más helyre.

Eredeti nyelve: angol

* Marx felesége, Jenny Marx. – *Szerk.*

62

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1866 október* 9.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Kedves Barátom,

Remélem, hosszabb hallgatásából nem kell arra következtetnem, hogy legutóbbi levelemmel** valamiképp megbántottam. Éppen fordítva áll a dolog. Kétségbeesett helyzetekben mindenki szükségét érzi egyszer annak, hogy kiöntse a szívét valakinek. De csak olyan embereknek, akik iránt különös, kivételes bizalommal viseltetik. Biztosíthatom Önt, hogy magánéletem kellemetlenségei sokkal inkább azért aggasztanak, mert munkám[37] befejezését akadályozzák, semmint bármiféle személyes vagy családi okból. Akár holnap véget vethetnék a dolognak, ha holnaptól valami gyakorlati foglalkozást akarnék űzni, ahelyett hogy az ügyért dolgozom. Remélem, Önt éppoly kevéssé feszélyezi az a körülmény, hogy *Ön* a bajomon nem tud segíteni. Ez egészen oktalan ok volna.

És most áttérek néhány általános kérdésre.

Az első, a genfi kongresszus[404] miatt nagyon aggódtam. Egészében azonban várakozásomon felül jól sikerült. Nem remélt hatása volt Franciaországban, Angliában és Amerikában. Én nem tudtam és nem is akartam odamenni, de megírtam a londoni küldöttek programját[712]. Szándékosan olyan pontokra korlátoztam, amelyek a munkások közvetlen egyetértését és együttműködését lehetővé teszik, s közvetlen tápot és lökést adnak az osztályharc szükségleteinek és a munkások osztállyá szerveződésének. A párizsi urak feje tele volt a legüresebb proudhoni frázisokkal. Tudományról fecsegnek és semmit sem tudnak. Lenéznek minden *forradalmi*, azaz magából az osztályharcból fakadó akciót, minden koncentrált, társadalmi mozgalmat, tehát olyan mozgalmat, mely *politikai eszközökkel* is (mint pl. a munkanap

* *A kéziratban*: november – *Szerk.*
** *V. ö. 515–516. old.* – *Szerk.*

törvényes csökkentésével) eredményre vezethet; a *szabadság* és az antigouvernementalizmus* vagy tekintélyellenes individualizmus *ürügyével* – ezek az urak, akik 16 éve oly nyugodtan tűrték és tűrik a legnyomorultabb zsarnokságot! – valójában a közönséges polgári *gazdálkodást* prédikálják, csak proudhoni idealizált formában! Proudhon rengeteg kárt okozott. Látszatkritikája és az utopistákkal való látszatellentéte (ő maga *csak* nyárspolgári utopista, míg Fourier, Owen stb. utópiáiban egy új világnak a megsejtése és a fantasztikus kifejezése található) először a „csillogó ifjúságot", a diákokat, ragadta és vesztegette meg, azután a munkásokat, különösen a párizsiakat, akik mint luxusipari munkások, anélkül hogy tudnák, „sehre"** a régi szeméthez tartoznak. Tudatlanságukban, hiúságukban, pökhendiségükben, szószátyárságukban, pufogó felfuvalkodottságukban a párizsiak már szinte mindent elrontottak, mert annyian siettek a kongresszusra, hogy az korántsem állt arányban tagjaik számával. A jelentésben suttyomban majd a körmükre verek.

Nagy örömömre szolgált az egyidejűleg Baltimore-ban lefolyt amerikai munkáskongresszus.[713] Szervezkedés a tőke elleni harcra – ez volt itt a jelszó, és figyelemre méltó, hogy a munkások helyes ösztöne ott ugyancsak felállította az általam Genf számára kidolgozott követelések legtöbbjét.

Az itteni reformmozgalom, melyet a mi Központi Tanácsunk indított meg (quorum magna pars fui***), most óriási és ellenállhatatlan méreteket öltött. Magam mindig a kulisszák mögött maradtam és – mióta jól halad – nem foglalkozom tovább az üggyel.

Híve
K. Marx

Apropó. A „Workman"° filiszter lap, nincs semmi köze hozzánk. A „*Commonwealth*" a mi embereinké, egyelőre azonban (félig gazdasági és félig politikai okokból) tiszta reformorgánummá változott át.

Nemrég olvastam dr. *T. Moilin* 1865-ben Párizsban megjelent könyvét: „*Leçons de Médicine Physiologique*". Sok hóbortos dolog van benne és túl sok „konstrukció". De sok bírálat is a régi gyógytan ellen. Szeretném, ha elolvasná a könyvet és részletesen közölné velem véleményét. Ugyancsak

---

* – mindenfajta kormány elvetése (a gouvernement = kormány szóból) – *Szerk.*

** – „nagyon", „nagyon is" (tájszólásban) – *Szerk.*

*** – amiben nekem nagy részem volt[714] – *Szerk.*

° „*The Working Man*"[715]. – *Szerk.*

ajánlom Önnek *Trémaux* könyvét: „*De l'origine de tous les êtres etc.*" Bár hanyagul íródott, és hemzsegnek benne a geológiai tévedések, az irodalomtörténeti kritika terén pedig nagy hiányosságai vannak, mindent egybevetve haladást jelent Darwinhoz képest.*

* *V. ö. 242–243. old. – Szerk.*

Az 1866. évi genfi kongresszus jegyzőkönyvének egy részlete Marx beszúrásaival

63

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1866 okt. 13., szombat

Kedves Barátom,

Mivel azonnal válaszolni akarok Önnek és levele éppen postazárás előtt érkezett (és holnap, vasárnap, nem mennek levelek innen), néhány szóban össze akarom foglalni elfogott levelem lényegét.[716] (A levelek ilyen elkobzása bizony nem kellemes, minthogy semmiképpen nem akarom Bismarck urat *magánügyeimbe* beavatni. Ha viszont az *ő* politikájáról való véleményemet óhajtja tudni, akkor egyenesen hozzám fordulhat és biztos lehet abban, hogy nem teszek lakatot a számra.)

Gazdasági helyzetem hosszan tartó betegségem és az ennek következményeként felmerült sok kiadás miatt annyira rosszabbodott, hogy a *legközelebbi* jövőben pénzügyi válság előtt állok, ez pedig olyan dolog, amely, eltekintve rám és családomra gyakorolt közvetlen hatásától, éppen itt Londonban, ahol a *látszatot* fenn kell tartani, politikailag is tönkretenne. Azt szerettem volna megtudni Öntől, hogy ismer-e valakit vagy néhány embert (a dolognak ugyanis *semmi körülmények között sem* szabad *nyilvánosnak* lennie), aki mintegy 1000 tallért 5 vagy 6%-os kamatra legalább 2 évre kölcsönözhetne nekem? Most 20–50%-os kamatot fizetek a kis összegek után, amelyeket felveszek, de mindezzel nem tudom többé sakkban tartani a hitelezőket és ezért attól kell tartanom, hogy a fedél összeomlik a fejem fölött.

Önnek írott utolsó előtti levelem óta* megint folyton visszaestem betegségembe, s ezért csak nagy megszakításokkal tudtam elméleti munkát végezni. (A gyakorlati munka a Nemzetközi Szövetség részére állandóan folyik és igen sok, mert valójában az egész társaságot nekem kell irányítanom.) A jövő hónapban küldöm az első íveket[37] Meissnernek és ezt addig folytatom, amíg az utolsó résszel magam megyek Hamburgba. Ez alkalommal mindenképpen felkeresem Önt.

---

* *V. ö. 515–516. old. – Szerk.*

Körülményeim (szüntelen megszakítások testi és anyagi okokból) arra kényszerítenek, hogy először az *első kötetet* jelentessem meg, nem pedig mind a kettőt egyszerre, mint ahogy eleinte szándékoztam. Azonkívül most valószínűleg 3 kötet lesz belőle.

Az egész mű ugyanis a következő részekre oszlik:

I. könyv. A tőke termelési folyamata

II. könyv. A tőke forgalmi folyamata

III. könyv. Az összfolyamat alakulása

IV. könyv. Az elmélet történetéhez

Az első kötet az első 2 könyvet foglalja magában.

A 3. könyv, gondolom, kitölti a második kötetet, a 4. pedig a 3.-at.

Szükségesnek láttam, hogy az első könyvben megint ab ovo* kezdjem, azaz hogy a Dunckernál megjelent írásomat[469] az áruról és a pénzről szóló *egy* fejezetben összefoglaljam. Szükségesnek véltem ezt nemcsak a teljesség kedvéért, hanem mert még jófejű emberek sem értették meg egészen helyesen a dolgot, tehát az első tárgyalásban valami hiányosságnak kellett lennie, kiváltképp *az áru elemzésében*. Lassalle pl. a „Kapital und Arbeit"-jában, melyben állítólag kifejtésem „szellemi kvintesszenciáját" nyújtja, jókora baklövéseket követ el, ami egyébként munkáim igen fesztelen kisajátítása során állandóan megtörténik vele. Mulatságos, hogy még irodalmitörténeti „elnézéseket" is – ugyanis néha fejből idézek – lemásol tőlem, anélkül hogy a dolgoknak utánanézne. Még nem tisztáztam magamban, hogy ejtsek-e néhány szót az előszóban Lassalle plagizálásairól.[101] Majmolóinak velem szembeni arcátlan viselkedése mindenesetre jogot ad erre.

Az angol trade-unionok londoni tanácsa (titkára Odger, a mi elnökünk) e percben tanácskozik arról, hogy a Nemzetközi Szövetség brit szekciójának nyilvánítsa-e magát. Ha ezt megteszi, akkor a munkásosztály irányítása itt bizonyos értelemben a mi kezünkbe kerül, s a mozgalmat igen nagy mértékben tudjuk majd „push on"**.

Üdvözlet.

Híve

K. Marx

---

* – a tojástól; elölről – *Szerk.*

** – „előrehajtani", „serkenteni" – *Szerk.*

64

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[717]

[London,] 1866 okt. 25.

Kedves Barátom,

E néhány sort *azonnal*,

1. hogy a fáradozásait *megköszönjem*;

2. hogy jelezzem ennek a levélnek és az előzőeknek a vételét;

3. félreismeri viszonyomat *Engelsszel*. Ő a legbizalmasabb barátom. Nincs *titkom* előtte. Nélküle már régen rákényszerültem volna, hogy valamiféle „üzletbe" kezdjek. Tehát *semmi* körülmények között sem kívánom, hogy bárki harmadik az én ügyemben nála közbenjárjon. Természetesen ő is csak bizonyos határok között *tehet* valamit.

4. Dr. Jacobi*, mint munkások írták nekem, egészen jó polgárrá vált, s ezért semmiképpen sem szabad őt az én magánügyeimmel háborgatni.

Meg kell gondolnom, hogy mit teszek, azt azonban látom, hogy Ön mindent, ami erejéből telt, megpróbált, s ezért kérem, hogy *ezt* az ügyet tekintse elintézettnek.

A „Commonwealth"-be *nem* írok.

Híve
K. M.

Miquel és társai sokáig várhatnak, amíg porosz miniszterek lesznek.

* Abraham Jacobi. – *Szerk.*

65

Marx François Lafargue-hoz

Bordeaux-ba

London, 1866 nov. 12.

Kedves Lafargue úr,

Nagyon remélem, hogy monsieur il amoroso* kimentette Önnél megbocsáthatatlan hallgatásomat. Egyrészt újra meg újra visszaestem betegségembe, másrészt egy hosszadalmas munka[37] annyira igénybe vett, hogy elhanyagoltam legközelebbi barátaimmal a levelezést. Ha nem soroltam volna Önt is közéjük, sohasem mertem volna az illendőség ellen ilymódon vétení.

Hálás köszönetem a borért. Minthogy borvidékről származom és exszőlőbirtokos vagyok[718], a bor értékét igen jól meg tudom becsülni. Sőt kissé magam is úgy vélem, mint az öreg Luther, hogy aki a bort nem szereti, sohasem képes valami rendes dolgot nyélbe ütni. (A kivétel erősíti a szabályt.) De nem lehet például tagadni, hogy Angliában a politikai mozgalmat a Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződés[719] és a francia borok behozatala meggyorsította. Ez egyike a Louis Bonaparte által végbevitt jó dolgoknak, míg a szegény Lajos Fülöp annyira félt az észak-franciaországi gyárosoktól, hogy nem mert Angliával kereskedelmi szerződést kötni. Csak sajnálni lehet, hogy az olyan rezsimek, mint a napóleoni, amelyek a két antagonista társadalmi osztály kimerültségén és tehetetlenségén nyugszanak, a némi materiális haladást általános demoralizálás árán vásárolták meg. Szerencsére a munkások tömegét nem lehet demoralizálni. A kétkezi munka minden szociális fertőzés nagy ellenmérge.

Bizonyára éppúgy örült, mint én, hogy Johnson elnök a legutóbbi választásokon vereséget szenvedett.[720] Az Észak munkásai végre igen jól megértették: a munka fehér bőrben nem szabadulhat fel ott, ahol fekete bőrben megbélyegzik.

Szombaton este Dupont polgártárs útján kaptam az orvosi fakultás titkárától egy Paulnak címzett levelet. Olyan okmányokat követelt, amelyek (az érettségi bizonyítvány kivételével) nem találhatók sem a leányomnál,

* – a szerelmes (Paul Lafargue) – *Szerk.*

sem a fia dolgait megőrzésre átvett egyénnél. Ezeket a dokumentumokat ennélfogva Önnek kell *haladéktalanul* ide megküldenie.

Kérem, mondja meg a fiának, hogy nagyon lekötelezne, ha Párizsban nem folytatna propagandát. A mai idők *veszélyesek*. A legjobb, amit Párizsban tehet, hogy felhasználja az időt a dr. Moilinnal való érintkezésre. Nem veszít semmit, ha polemikus tehetségével takarékosan bánik. Minél inkább visszatartja magát, annál jobb harcos lesz a kellő pillanatban.

Leányom kéri, küldjön neki Paul útján fényképeket madame Lafargue-ról és Önről.

Baráti üdvözletem, egész családom nevében is az egész Lafargue családnak.

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

66

Marx Paul Lafargue-hoz

Londonba

[London,] 1866 dec. 7.

Kedves Lafargue,

Annyira igénybe vesz egy munka, melynek hétfőig készen kell lennie, hogy nem tudok Önnek azonnal válaszolni. Egyelőre ennyit: ha izgatott monológommal megsértettem, kérem bocsánatát. Igaztalan dolog felindulni még akkor is, ha igazunk van.

Üdvözlet.

Karl Marx

Eredeti nyelve: francia

1867

67

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

[London, 1867 február 18.]

Kedves Kugelmann,

Megkísérelné a következő választ[721] megjelentetni a „Zeitung für Norddeutschland"-ban[722] és ha ez elutasítja, egy másik hannoveri újságban? A dolog fontos számomra, mert néhány hét múlva valóban Németországba akarok utazni. Az egész közleménynek Stieber-szaga van.

A következő napokban elküldöm Önnek a genfi kongresszusról szóló hivatalos jelentést, mely most angolul és franciául *folytatásokban* jelenik meg egy itteni lapban.[723] A „Commonwealth" nyakig merült a reformmozgalomba. Szerkesztése igen rossz kézben van. Egyelőre okunk van rá, hogy ennyiben hagyjuk, bár mint részvényesek beavatkozhatnánk.

Szövetségünknek az utóbbi időben különféle összetűzései voltak Bonaparte úrral.[414] Legközelebb bővebben. Legyen szíves, közölje velem, hogy Liebknecht mit csinál és hol van.

Híve

K. M.

68

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[724]

(Távirat)

Hamburg, 1867 április 16.

Doktor L. Kugelmann
Hannover

Ma este kilenc felé érkezem.

Marx

69

Marx Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

Hannover, 1867 április 17.

Kedves Barátom,

Múlt szerdán* utaztam el Londonból, gőzhajón, s tomboló vihar közepette péntek délután érkeztem Hamburgba, hogy ott az első kötet kéziratát átadjam Meissner úrnak. A nyomást már e hét elején megkezdték, úgyhogy az első kötet május végén meg fog jelenni. Az egész mű 3 kötetben jelenik meg. Címe: *„A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata"*. Az első kötet az *Első könyv*et foglalja magában: *„A tőke termelési folyamatá"*-t. Ez minden bizonnyal a legfélelmetesebb lövedék, amelyet valaha is a polgárok (beleértve a földtulajdonosokat) fejéhez röpítettek. Most tehát fontos, hogy a sajtóban, azaz a rendelkezésetekre álló lapokban felhívjátok a figyelmet a közeli megjelenésre.

A következő *„Vorboté"*-t próbaképpen küldd el *Otto Meissnernek, Hamburgba*, aki lapod terjesztésében is hasznos lehet.

Zárnom kell soraimat (*később többet*), mert dr. Kugelmann, aki szívélyesen üdvözöl téged, be akar avatni Hannover gyönyörűségeibe.

Tout à toi**

K. Marx

* Április 10-én. – *Szerk.*

** – Kész híved – *Szerk.*

70

Marx Sigfrid Meyerhez

New Yorkba

Hannover, 1867 április 30.

Kedves Barátom,

Bizonyára nagyon rossz véleménye van rólam és még rosszabb lesz, ha elmondom, hogy levelei nemcsak *nagy örömet* szereztek nekem, hanem **igazi vigaszt adtak** abban az igen gyötrelmes időszakban, amelyben kézhez vettem őket. Az a tudat, hogy az elvek magaslatán álló, derék férfiút vontam pártunkba, a legrosszabbért is kárpótol. Amellett leveleiből a legszívélyesebb barátság áradt személyem iránt, s Ön bizonyára megérti, hogy én, aki a (hivatalos) világgal a legelkeseredettebb harcban állok, ezt nagyon is sokra becsülöm.

Miért nem válaszoltam hát Önnek? Azért, mert folyvást fél lábbal a sírban voltam. **Minden** munkaképes másodpercet ki kellett tehát használnom, hogy elkészüljek művemmel, amelynek feláldoztam egészségemet, az élet örömeit és családomat. Remélem, hogy ez a magyarázat nem szorul további kiegészítésre. Nevetek az ún. „praktikus" embereken és bölcsességükön. Ha barom módjára akarna élni az ember, akkor természetesen megtehetné, hogy hátat fordít az emberiség szenvedéseinek és csupán saját irhájával törődik. De igazán *impraktikusnak* tartottam volna magam, ha felfordulok anélkül, hogy könyvemmel, legalábbis kéziratban, teljesen elkészültem volna.

A mű *első kötete* néhány hét múlva megjelenik *Otto Meissner*nél Hamburgban. Az írás címe: „*A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*". Hogy a kéziratot átadjam, Németországba utaztam, ahol, útban vissza Londonba, néhány napig egy hannoveri barátomnál időzöm.

Az *I. kötet* „*A tőke termelési folyamatá*"-t foglalja magában. Az általános tudományos fejtegetésen kívül eddig még fel nem használt *hivatalos* források nyomán nagyon részletesen leírom az angol – mezőgazdasági és ipari – proletariátus helyzetét *az utóbbi 20 évben*, éppúgy az *írországi* állapotokat is. Ön bizonyára megérti, hogy számomra mindez csupán mint argumentum ad hominem* szolgál.

---

* – személyhez szóló érvelés; szemléltető bizonyíték – *Szerk.*

Remélem, hogy mához egy évre már az egész mű megjelenik. A *II. kötet* az elmélet folytatását és befejezését tartalmazza, *a III. kötet a politikai gazdaságtan történetét a XVII. század közepétől.*

Ami a „Nemzetközi Munkásszövetséget" illeti, Angliában, Franciaországban, Svájcban, Belgiumban már hatalommá vált. Alapítson minél több fiókszervezetet Amerikában. A tagsági díj 1 penny (kb. 1 ezüstgaras) évente. De minden tagozat annyit ad, amennyit tud. Kongresszus ebben az évben szeptember 3-án lesz Lausanne-ban. Minden tagozat egy képviselőt küldhet. Írjon nekem erről a dologról, valamint saját boldogulásáról Amerikában és az általános állapotokról. Ha nem felel, ez azt bizonyítaná nekem, hogy még nem bocsátotta meg bűneimet.

Szívélyes üdvözlettel

híve

Karl Marx

71

Marx Ludwig Büchnerhez

Darmstadtba

Hannover, 1867 május 1.
(*Dr. Kugelmann címén*)

Mélyen Tisztelt Uram,

Ha teljesen ismeretlenül bátorkodom személyesen Önhöz fordulni, mégpedig személyes, bár egyszersmind tudományos ügyben, mentse ezt az a bizalom, amelyet Önbe mint a tudomány és a párt emberébe vetek.

Németországba jöttem, hogy művem „*A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*" első kötetét átadjam könyvkiadómnak, Otto Meissner úrnak Hamburgban. Még néhány napig itt kell időznöm, hogy meglássam, vajon a gyorsított nyomtatás, ahogy azt Meissner úr tervezi, lehetséges-e, azaz eléggé képzettek-e a korrektorok az ilyen munkamódszerhez.

Amiért személyesen Önhöz fordulok, az a következő: a németországi kiadás után a dolgot franciául is meg szeretném jelentetni Párizsban. Magam nem mehetek oda, legalábbis veszély nélkül nem, mivel először Lajos Fülöp, másodszor Louis Bonaparte (elnöksége) idején kiutasítottak Franciaországból,[725] végül, mivel londoni száműzetésem folyamán állandóan támadtam Louis urat. Nem mehetek tehát személyesen fordítót keresni. Tudom, hogy az Ön írása – „Stoff und Kraft" – megjelent franciául, s ezért feltételezem, hogy közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba tud hozni egy alkalmas személlyel. Mivel a nyáron a második és télen a befejező harmadik kötetet kell sajtó alá rendeznem, nincs időm arra, hogy magam vállaljam az írás francia átültetését.[726]

Roppant fontosnak tartom, hogy a franciák megszabaduljanak azoktól a téves nézetektől, melyekbe Proudhon a maga idealizált kispolgáriságával elmerítette őket. A minapi genfi kongresszuson[404], ugyanígy azokban a kapcsolatokban, melyeket a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának tagjaként tartok fenn a párizsi szekcióval, az ember folyvást a proudhonizmus legvisszatetszőbb következményeibe ütközik.

Mivel nem tudom, mennyi ideig tartózkodom még itt, nagyon leköte-

lezne, ha mielőbb válaszolna. Ha a magam részéről bármiben szolgálatára lehetek Londonban, a legnagyobb örömmel állok rendelkezésére.

Kész híve
Karl Marx

72

Marx leányához, Jennyhez

Londonba

Hannover, 1867 május 5.

Kedves Gyermekem,

Leveled nagy örömet szerzett nekem. Igazi császári[727] stílusban íródott. Remélem, mire megjövök, kerekded és friss leszel, mint a májusi rózsa.

A mellékelt fényképet a születésnapodra akartam elküldeni, de nem készült el. Mögötte madame Tenge fényképe van (egyébként a Baer lányok nagynénje, akikről Edgar* olyan sokat beszélt), aki azonban a valóságban nem olyan szép, mint ahogyan képmása mutatja. De igazán nemes természet, rendkívül szeretetreméltó, nyílt és egyszerű. Semmi „hamis műveltség". Kifogástalanul beszél angolul, franciául és olaszul (olasz származású). Bár nagy zeneértő, nem gyilkolja az embert a művészetről való locsogással, ellenkezőleg, irtózik ettől. Ateista és hajlik a szocializmusra, bár nagyon kevéssé tájékozott ebben a tekintetben. Legjellemzőbb vonása spontán kedvessége és az elbizakodottság teljes hiánya. Bizonyos vagyok abban, hogy csakhamar igen benső barátok lennétek. Mrs. Kugelmann szintén kedves asszonyka.

Ma, a születésnapomon, megkaptam revízióra az első ívet. Félek, hogy a könyv[37] kissé túl terjedelmes lesz. A nagyhét miatt a nyomást csak április 29. után kezdték meg, Meissner nagyon dühös e halasztás miatt. Közben nem vesztegetjük az időt. Előzetes közlemények jelentek meg úgyszólván az összes német lapokban. Kugelmann-nak igen sok összeköttetése van, ezeket mind mozgósítottuk.

Születésnapodat** ünnepélyesen megültük itt.

A burzsoázia egy részét, ügyvédeket és más efféléket kivéve az emberek itt, Hannoverban fanatikusan gyűlölik a poroszokat, amin én jól mulatok.

Nagyon örültem lengyel meglepetésed hallatán. Ha ezeknek a dolgoknak nincs is kereskedelmi értékük, van történelmi értékük.[587]

---

* Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

** Május 1. – *Szerk.*

A háború elodázása kizárólag a Derby-kabinetnek köszönhető. Amíg ez a kormány marad Anglia élén, Oroszország nem fúj harci riadót – ez a szólam egyébként igazi colletiánus stílusban[728] van megfogalmazva.

Nem tudom pontosan, melyik nap utazom haza. Még leveleket várok különböző helyekről. Innen egyenesen fogok visszatérni Londonba Hamburgon át (ott még egy megbeszélésem lesz a kiadómmal).

Megérkezésem után csakhamar írtam Liebknechtnek. Válaszolt. Felesége menthetetlen, már közel a katasztrófához, üdvözletét küldi mindannyiotoknak, leveleitek felvidították.[729]

Hegel fotográfiájának utánanézünk. Hannoverban nem kapható. Ami „Történetfilozófiá"-ját illeti, majd megpróbálom Londonban felhajtani.

Véleményem szerint Kakadu már rég írhatott volna néhány sort, de megbocsátok neki, tekintettel lovaglási tanulmányaira.

És most minden jót kívánok mindnyájatoknak. Adio, kedves „Joe"-m[730].

Öreged

Mellékelek néhány sort Tussynak.

Eredeti nyelve: angol

73

Marx leányához, Laurához

Londonba

Hannover, 1867 május 13.

Kedves Kicsi Kakadum,

Nagyon köszönöm leveledet és a tiszteletre méltó Quoquo* levelét is. Panaszolod, hogy nem adtam magamról semmi életjelt, de ha revideálod a kérdést, látni fogod, hogy egészben véve hetenként jelentkeztem. Azonkívül tudod, hogy nem vagyok nagyon „demonstratív" jellem, inkább visszahúzódni szoktam, hanyag levélíró, nehézkes fajta, vagy, mint Quoquo mondja, bátortalan ember vagyok.

Hannoverből holnapután indulok, és Hamburgból valószínűleg az első gőzhajóval utazom Londonba. De ne várd, hogy megjelöljem a napot és az órát. Van még némi elintéznivalóm a kiadómmal**. Mindenesetre, ez az utolsó hét, melyet a kontinensen töltök.

Örülök, hogy a fényképem ilyen kedvező fogadtatásra talált. A képmás mindenesetre kevésbé nyugtalanító, mint az eredeti.

Ami Mrs. Tengét illeti, meglep, hogy kérded, milyen a külleme, csinos-e? Elküldtem a fényképét Jennynek, az enyém mögé rejtve. Hogyan veszhetett el? Nos, hogy válaszoljak kérdéseidre, 33 éves, 5 gyermek anyja, inkább érdekes, mint szép, és bizonyosan nem professzionátus bölcs. De nagyszerű asszony. Ami a „flörtöt" illeti, nagyon vakmerő ember legyen az, aki megpróbálkozna vele. Ami a „csodálatot" illeti, az megvolt, és talán ő a maga részéről némileg túlbecsülte igen alázatos és „szerény" mesteredet. Tudod, hogy senki sem próféta a maga szemétdombján (hogy képletesen fejezzem ki magam), viszont az embert könnyen túlértékelik idegenek, akik, ha nem is magyaráznak, de belemagyaráznak, és azt találnak minden fickóban, amit éppen találni akartak. Múlt csütörtökön utazott el Hannoverből.

Egy héttel ezelőtt még hideg és esős idő járta. Most aztán hirtelen teljes

* Marx leánya, Eleanor. – *Szerk.*

** Otto Meissner. – *Szerk.*

pompájában kivirult a nyár. Egészben véve az időjárás elutazásom óta éppolyan rossz és változékony volt itt, mint Londonban szokott lenni. Csak éppen, és ez nagy dolog, a levegő ritkább.

Ezeknek a szárazföldieknek könnyebb életük van, mint nekünk ott, az Északi-tenger másik oldalán. 2000 tallérból (300 £) nagyon kényelmesen élhet itt az ember. Vannak pl. itt különböző parkok (à la Cremourn[731], de „respektábilisak", s ahol mindenféle emberek találkoznak), sokkal ízlésesebb elrendezésben, mint Londonban bármelyik, esténként pedig jó zene szól stb., és az ember előfizethet ide a maga és a családja számára – egy egész évre – 2 tallérért (6 shilling)! Ez csak egyetlen példa arra, milyen olcsón élnek itt a filiszterek. A fiatalok fesztelenebbül szórakoznak és viszonylag majdnem ingyen. Persze, van egy nagy hátránya is: a légkör unalommal terhes. Az életnívó túlságosan alacsony. Egy csomó törpe, akik között nem kell nagyon magasnak lenni ahhoz, hogy úgy érezze magát az ember, mint Gulliver a liliputiak között.

Ma reggel meglehetősen „izgatott" levelek érkeztek Berlinből. Úgy látszik, hogy összeütközés várható a munkások és a hegyes sisakosok* között. Egyelőre nem várok sokat, de van valami erjedés. Németország nagyobb központjaiban a munkásosztály kezd határozottabb és fenyegetőbb magatartást tanúsítani. Egy szép napon lesz ott nemulass!

És most, kedves kis madárkám, Kakadu, titkárnő, szakácsnő, lovarnő, költőnő, a viszontlátásra! Üdvözlöm Möhmchent**, Quoquót és Quequet, Helent*** és utoljára, de nem utolsósorban „közös barátunkat"°.

Adio.

Mestered
Old Nick°°

Mellékelve Hegel°°°, Kugelmann ajándéka monsieur Lafargue-nak.

Eredeti nyelve: angol

---

* Porosz rendőrök és katonák (heggyel díszített sisakot – „Pickelhaube" – viseltek). – *Szerk.*

** Marx felesége, Jenny Marx. – *Szerk.*

*** Marx leányai, Eleanor és Jenny, valamint Helene Demuth. – *Szerk.*

° Paul Lafargue. – *Szerk.*

°° – *ördög, krampusz* – *Szerk.*

°°° *V. ö. 543. old.* – *Szerk.*

74

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1867 június 10.

Kedves Barátom,

E levél késése abba a többé-kevésbé „alapos gyanúba" kever, hogy „komisz fickó" vagyok. Enyhítő körülményként mindössze azt hozhatom fel, hogy csupán néhány napja „lakom" Londonban. A közbeeső időben Manchesterben voltam Engelsnél.[466] De Ön és kedves felesége most már bizonyára eléggé ismernek engem ahhoz, hogy levélbűnöket nálam normálisnak tartsanak. Ennek ellenére minden nap Önöknél voltam. Hannoveri tartózkodásomat az élet sivatagának legszebb és legörvendetesebb oázisai közé sorolom.

Hamburgban nem volt más kalandom azonkívül, hogy – minden elővigyázati rendszabály ellenére – megismerkedtem Wilhelm Marr úrral. Viselkedését tekintve kereszténynyé fordított Lassalle, de természetesen jóval kevesebbet ér nála. Ottlétem néhány napja alatt Niemann úr is fellépett. Engem azonban a hannoveri társaság túlságosan elkényeztetett ahhoz, hogy kevésbé jó társaságban is hajlandó legyek végignézni egy színielőadást. Így elmulasztottam Niemann urat.

Apropó. Meissner hajlandó az Ön által tervbe vett orvosi brosúrát kinyomatni. Ön csak küldje el neki a kéziratot és hivatkozzék rám. Ami a közelebbi feltételeket illeti, a továbbiakban Önnek magának kell megállapodnia vele.

Az átkelés Hamburgból Londonba, az első nap némileg zord időjárását leszámítva, alapjában véve kedvezően zajlott le. Néhány órával London előtt egy német kisasszony, aki katonás tartása miatt már feltűnt nekem, kijelentette, hogy még aznap este Londonból Weston-super-Mare-ba akar utazni, és nem tudja, hogy sok poggyászával ezt hogyan fogja lebonyolítani. A dolgot még az is súlyosbította, hogy Angliában vasárnap segítő kezek nincsenek. Megkérdeztem, melyik vasútállomás az, ahová a kisasszonynak Londonban el kell jutnia. Barátai ezt felírták neki egy papírlapra. A North Western Station írták fel, s az nekem útba esik. Mint jó lovag, felajánlottam tehát a kisasszonynak, hogy kellő helyen majd leszállítom. Elfogadta. Ala-

posabb gondolkodás után azonban eszembe jutott, hogy Weston-super-Mare délnyugaton van, az utamba eső és a kisasszonynak feljegyzett állomás viszont északnyugaton található. Kikértem a hajóskapitány véleményét. S valóban kiderült, hogy Londonnak egy, az enyémmel homlokegyenest ellenkező irányban fekvő részén kell őt letenni. De minthogy már felajánlottam szolgálataimat, kénytelen voltam bonne mine à mauvais jeu* vágni. Délután két órakor érkeztünk meg. Elkísértem a donna errante-t** az állomására, ahol megtudtam, hogy vonatja csak este 8 órakor indul. Ebbe hát belecsöppentem és 6 órát kellett agyonütnöm a mademoiselle-lel a Hyde Parkban sétálgatva, fagylaltozókban üldögélve stb. Kiderült, hogy Elisabeth von Puttkamernak hívják, *unokahúga Bismarcknak*, akinél éppen néhány hetet töltött most Berlinben. Katonákból egész lajstroma volt, mivel ez a család túláradó bőséggel látja el „vitéz hadseregünket" dicső és nyalka úriemberekkel. Eleven, művelt leány, de a feje búbjáig arisztokratikus és fekete-fehér[732]. Ő nem kevésbé volt meglepve, amikor megtudta, hogy „*vörös*" kezekbe került. De megvigasztaltam, hogy találkozónk „vérveszteség nélkül" fog zárulni, és a szemem láttára saine et sauve*** robogott el rendeltetési helye felé. Gondolhatja, milyen csemege volna ez Blind vagy más vulgáris demokraták számára – ez az én összeesküvésem Bismarckkal!

Ma útnak indítottam a 14. korrektúraívet[37]. Ezeknek az íveknek a zömét Engelsnél kaptam meg, aki nagyon elégedett a dologgal és azt, a 2. és 3. ív kivételével, *igen* könnyen érthetőnek találja.° Ítélete megnyugtató volt számomra, mert a dolgaim nyomtatásban, kivált első pillantásra, általában nagyon nem tetszenek nekem.

Kedves feleségének, akinek még külön köszönetemet is szíveskedjék tolmácsolni baráti és szívélyes vendéglátásáért, elküldöm 2. leányom, Laura fényképét, mivel a többiek fényképei elfogytak és újakat kell készíttetni. Engels ugyancsak lemásoltatja Önnek a saját és Wolff°° fényképét. Az Ön által küldött dolgokon jót mulatott.

Adja át legszívélyesebb üdvözletemet „Madämchen"-nek°°°.

Eleanor iskolában van, különben írna neki.

És most, adio!

Híve

Karl Marx

---

* – jó képet a rossz játékhoz – *Szerk.*

** – kóbor hölgyet – *Szerk.*

*** – egészségesen és épen – *Szerk.*

° *V. ö. 297–298. old.* – *Szerk.*

°° Wilhelm Wolff. – *Szerk.*

°°° Franziska Kugelmann. – *Szerk.*

75

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1867 július 13.

Kedves Barátom,

Köszönet Hegelért és Madämchenért.[733]

És most röviden válaszolok Önnek minden pontra.

Engels pillanatnyilag Dániában van és e hónap folyamán egy napra meg fogja Önt látogatni.[481] Ad vocem Engels*: bizonyára emlékszik, hogy azt mondta nekem, hogy Menke (így valahogy hívják azt az embert az Önök hannoveri *statisztikai* irodájában) nagyon elismerően nyilatkozott Dunckernál megjelent írásomról[469]. Engelsnek a dolgot úgy *forgattam ki*, hogy Menke *nekem* nagyon elismerően nyilatkozott Engels „A munkásosztály helyzete" című művéről. *E kegyes csalás oka* (*s ugyanezen célból* több efféle csalást követtem el): *rávenni* Engelst, hogy dolgozza fel és adja ki a II. kötetet, az 1845-től mostanáig tartó időszakról. Ez végül is annyiban *sikerült* nekem, hogy megígérte, hozzáfog a munkához. Ha tehát *véletlenül* a statisztikusról beszélnének, *ne szólja el magát.*

Feleségem utazása teljesen határozatlan és meghatározhatatlan, mert közbejött egy esemény: 3 leányom tervezett elutazása Bordeaux-ba, az idősebb Lafargue-hoz.

Nem tanácsolom, hogy *Párizs*ba menjen. A dolgok e Babilonjában, ilyen sűrű embertömegben lehetetlen bármit is tanulmányozni, ha az ember nem marad ott legalább 6 hétig, ami *nagyon sokba kerül.*

Munkám[37] körülbelül 50 ív. Láthatja, hogy terjedelem dolgában menynyire elszámítottam magam. Néhány nappal ezelőtt elküldtem Lipcsébe a *függeléket*, címe: *Az értékforma, Függelék az I. fejezet 1. részéhez.* Ön ismeri *e terv szerzőjét*, akinek ezennel köszönetet mondok tanácsáért.[473]

Megbocsát, ha soraimat itt félbeszakítom. Éppen új korrektúraív érkezett.

---

* — Engelst illetően — *Szerk.*

Legszívélyesebb üdvözletemet küldöm feleségének és Madämchennek.

Híve
K. Marx

Következő levelemben küldök *tagsági jegyeket*[89] Mrs. Kugelmann és Mrs. Tenge részére. Egy hölgyet: Mrs. Law-t, Központi Tanácsunk tagjává léptettek elő.

Eleanor nagyon köszöni a bélyegeket. A fényképeket később küldöm.

76

Marx Ferdinand Freiligrathhoz

Londonba

(Másolat)[734]

[London,] 1867 július 20.

Kedves Freiligrath,

Német szépirodalmi szemetet nem olvasok, de azt nem kerülhetem el, hogy németországi barátok hébe-hóba el ne küldjenek nekem személyi vonatkozású kivonatokat. Így tegnap megkaptam egy bizonyos Rasch „Zwölf Streiter der Revolution" című írásának* minden rám vonatkozó passzusát. Kérlek, adj magyarázatot a következő részre vonatkozóan:

„F[reiligrath] kapcsolata Marxszal stb. teljesen megszűnt; *Marxnak egy semmiképp sem menthető cselekedete*, melyről itt nem akarok szólni, adta e kapcsolatnak az utolsó lökést. E cselekedet csak a Marx jelleméből fakadó gyűlölködésben leli magyarázatát. Amikor egy napon, az ügy fölötti megbotránkozásomban, annak *részleteiről* kérdezősködtem F[reiligrath]tól, ő kíméletesen elsiklott a dolog fölött."

Üdvözöl
K. M.

* *V. ö. 312. old. – Szerk.*

77

Marx egy londoni könyvkereskedőhöz

[London,] 1867 augusztus 14.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Tisztelt Uram,

Kérem, küldje el nekem a következőket:
az *orisszai éhínségről* szóló 2 jelentés;
„*The Hours and Labour Regulation Act*" – mihelyt kinyomták –, valamint
„*The Artizans and Labourers' Dwelling Bill*".[735]

Kész híve
Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

78

Marx Auguste Vermorelhoz

Párizsba*

(Fogalmazvány)

London, 1867 augusztus 27.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Polgártárs,

Két dolog csodálkozásra késztet lapjában**, melyet karaktere, bátorsága, jóakarata és tehetsége miatt becsülök.

1. Az úgynevezett krétai forradalom[570] kérdésében lapját az *orosz hazugságok* visszhangjává teszi (és a görögökévé, mert a görögök az oroszok rászedettjei). Bátorkodom Önnek a valódi krétai tényállásról egy *angol kivonatot* küldeni.

2. Ön átveszi az (*orosz* eredetű) hírlapi kacsákat, melyek szerint Észak-Amerika kezdeményezően fog fellépni a törökökkel szemben. Önnek tudnia kell, hogy az Egyesült Államok elnökének nem áll hatalmában hadat üzenni. Csak a szenátus dönthet. Ha Johnson elnök, aki (bár Ön Washingtonhoz hasonló hősnek teszi meg őt) *puszta eszköz volt rabszolgatartók kezében*[720], hetvenkedik külföldön és ezzel próbál némi népszerűségre szert tenni, a jenkik nem gyerekek és nem is franciák. Hogy mindezen puhatolózásoknál a *kezdeményezés* tőle indul ki, ez a tény egymagában elegendő ahhoz, hogy minden komoly hatást semmivé tegyen.

Bocsássa meg, hogy bátorkodom e sorokkal Önhöz fordulni. Mindketten egyazon célért küzdünk – a proletariátus felszabadításáért. Tehát jogunk van ahhoz, hogy őszinték legyünk egymással.

---

* *V. ö. 341. old.* – *Szerk.*

** „Le Courrier français". – *Szerk.*

Kérem Önt, e sorokat *ne hozza nyilvánosságra*. Barátként és bizalmasan intézem őket Önhöz.

Üdvözlet és testvériség.

Karl Marx
a Nemzetközi Munkásszövetség
Főtanácsának tagja

Nagyon csodálkozom a Békeligával[491] kapcsolatos tetszésnyilvánításán. Hiszen ez (a békekongresszusról beszélek) a gyávaság akciója. Vagy Berlinben és Párizsban tiltakozzanak, vagy – ha ehhez túlságosan gyávák – legalább ne csapják be a nyilvánosságot félreérthető, meddő és nagyhangú demonstrációkkal.*

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 331–332. old. – Szerk.*

79

Marx Sigfrid Meyerhez

New Yorkba

London, 1867 augusztus 27.
1, Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Kedves Meyer,

Írásom első kötete[37] a jövő héten megjelenik, csatolok egy kivonatot az előszóból, s kérem próbálja meg lehetőleg elhelyezni amerikai német lapokban és ahol erre mód van, amerikai angol lapokban is. Azokból a lapokból, melyek közlik, legyen szíves, küldjön nekem *egy-egy példányt*, mert ez fontos a kiadómnak.*

Weberről szólva, apja** bolond, Badenból emigrált, órás. A fiú, akihez ott szerencséje van, csirkefogó. Hatzfeldtné arra szemelte ki, hogy Lassalle gyilkosát*** megölje. Ő elfogadta a pénzt és követte a predesztinált áldozatot körülbelül Augsburgig. Akkor inába szállt a bátorsága. Azután Hatzfeldtné pénzével Németországból Amerikába iszkolt (az öreg némberből fenyegetésekkel még többet akart kicsikarni).

Tiszteletre méltó apja és fivére° itt, a helybeli (német) kommunista egyletben[159] kijelentették, hogy **én** a derék fiút *feljelentettem a német rendőrségnél*. Ezzel magyarázták azt, hogy visszakozott és becsapta Hatzfeldt grófnét. Elmentem az egyletbe, lelepleztem a csirkefogókat, mire az ifjabb Webert ünnepélyesen kirúgták.

Most már ismeri az összefüggést.

Üdvözlet.

Híve
K. Marx

---

* Otto Meissner. – *Szerk.*
** Joseph Valentin Weber. – *Szerk.*
*** Janko von Racowiţa. – *Szerk.*
° Louis Weber. – *Szerk.*

80

Engels Laura Marxhoz

Londonba

Manchester, 1867 szept. 23.

Kedves Laurácska,

Megkaptam kedves leveledet és a könyvek[37] kézhezvétele után azonnal továbbítottam a különböző példányokat az egyes címzetteknek – Imandtnak és Strohnnak könyvküldeményként jól becsomagolva, a nekem szánt példányt pedig – hálás köszönet érte Szerecsennek – azonmód a könyvkötőhöz küldtem.

Bizonyára érdekelni fog, hogy Lafargue-nak már előző szombaton megmutattam azt a csatateret, ahol múlt szerdán a nagy féni felszabadító csata lezajlott.[561] Valóban tíz lépésnyire voltunk attól a helytől, ahol a vasúti pálya kanyarodik; ő azonban nemigen fog emlékezni rá.

Hogy lásd, mire képes az emberiség és nevezetesen a gyapottal foglalkozó emberiség, csatoltan elküldöm neked a legújabb efféle szörnyűséget, egy fényezett fonalból készült pamut paróka alakjában. Ezeket a maskarákat most roppant tömegben készítik és árusítják.

Barátodat, Libraryt a szászországi Schneebergben ellenfelével, zur Lippe gróffal szemben szerencsésen beválasztották a nagy északnémet Reichstagba, és most nyilván hamarosan nagy székfoglaló beszédet fog tartani.[736] The right Man in the right Place.*

Szívélyes üdvözletem az egész családnak

legőszintébb híved
F. Engels

* – Megfelelő embert a megfelelő helyre. – *Szerk.*

81

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

[London,] 1867 október 11.

Kedves Kugelmann,

Mindenekelőtt hálás köszönet két leveléért.[737] Nagy örömet szerez nekem, ha *olyan gyakran ír, ahogy ideje engedi.* Csupán *pontos ellenszolgáltatásra* nem számíthat, mert időmből már amúgy is alig futja a sokoldalú levelezésre, melyet mindenfelé folytatnom kell.

Legelőször is, mielőtt még rátérnék könyvemre[37], valami előzetest vagy előzetes valamit. Attól tartok, hogy *Borkheim, akarata ellenére,* közel jár ahhoz, hogy igen komisz csínyt kövessen el ellenem. „Genfi beszédét" 4 nyelven: franciául, németül, angolul és oroszul kinyomatja; azonkívül cikornyás és ízléstelenül idézetekkel túlhalmozott előszóval látta el. Magunk között – és pártérdekből – most tiszta vizet kell öntenem a pohárba. Borkheim derék ember, sőt még szellemes is. De jaj, ha tollat vesz a kezébe! Minden tapintatnak és ízlésnek híján van. Tetejébe a szükséges előképzettsége sincs meg. Azokhoz a vademberekhez hasonlít, akik megszépíteni vélik arcukat azzal, hogy mindenféle rikító színekkel tetoválják. Mindig közhelyek és pufogó frázisok jönnek a tolla hegyére. Nála szinte minden kifejezés ösztönszerűen csörgősapkát ölt. Ha nem volna oly mélységesen hiú, megakadályozhattam volna a közzétételt és megmagyarázhattam volna neki, hogy szerencséje volt, amiért Genfben *nem értették meg,* csupán beszédének egyes jó pontjait. Másrészt a Vogt-ügyben tanúsított viselkedésével[738] hálára kötelezett és személy szerint is barátom. Beszédében stb. van néhány olyan mondat, amelyben tőlem származó nézeteket *pufogtat.* Jó játék lesz tehát az ellenségeimnek (Vogt a „Neue Zürcher Zeitung"-ban[739] máris *rám* célzott mint a beszéd titkos szerzőjére[740]), hogy *könyvem* elleni támadás helyett *Borkheim* úrért, az ő bolondságaiért és személyeskedéseiért tesznek majd felelőssé. Ha valami efféle történne, akkor Warnebold stb. útján a rendelkezésére álló újságokban közzé kell tétetnie rövid kis cikkeket, melyekben ezt a taktikát leleplezi, és anélkül hogy Borkheimot valamiképpen megsértené, mégis kereken kimondja, hogy csak rosszindulatból vagy az ítélő-

képesség teljes hiánya folytán lehet ennyire különnemű dolgokat azonosítani. Az a cikornyás és zavaros forma, melyben nézeteink Borkheim fejében tükröződnek (mihelyt nem beszél, hanem ír), az aljas sajtócsürhének természetesen a legkedvezőbb alkalmat kínálja a támadásra, sőt eszközül szolgálhat neki arra is, hogy a könyvemnek közvetve ártson.

Ha azonban – amit aligha remélhetek, mivel Borkheim a szüleményét kellő csomagolásban minden újságnak megküldte – a sajtó hallgatna róla, *a világért se* törje meg ezt az *ünnepélyes csendet.*

Ha Borkheim nem volna személy szerint barátom, nyilvánosan dezavuálnám. Bizonyára megérti *fonák helyzetemet* és egyszersmind bosszúságomat. Az ember leteszi fáradságosan kimunkált művét (és talán soha nem írtak efféle művet nehezebb körülmények között) a közvélemény asztalára, hogy a pártot a lehető legmagasabbra emelje, és a kifejtés módjával még az aljasságot is lefegyverezze, s ekkor aztán nyomban a párt egyik tagja bohócruhában és csörgősipkával odatolakszik melléje a piacra, rothadt almákat meg záptojásokat idézve az ember fejére még magában a pártban is!

Vogt-ellenes genfi hadműveletei nagy megelégedésemre szolgáltak.[518] Örülök, hogy könyvem tetszik Önnek.

Ami kérdését illeti:

Ernest Jonesnak Írországban pártemberként *írekhez* kellett szólnia, tehát – minthogy ott a nagy földtulajdon egyet jelent azzal, hogy *Írország Anglia tulajdona* – a nagy földtulajdon *ellen* beszélt. Angol politikusok választási beszédeiben sohasem szabad elvi vonatkozásokat keresnie, hanem csak olyasmit, ami a *legközelebbi* célból hasznos.

A peon-rendszer pénz előlegezése jövőben végzendő munkára. Ezekkel az előlegekkel azután úgy alakul a dolog, mint a közönséges uzsorával. A munkás nemcsak hogy egész életén át adósa, tehát kényszermunkása marad a hitelezőnek, hanem ez a viszony átöröklődik a családra és a későbbi nemzedékre, mely ilymódon ténylegesen a hitelező *tulajdona.*[741]

Második kötetem befejezése nagyrészt az első sikerétől függ. Ez a siker szükséges ahhoz, hogy angol kiadót találjak; márpedig az *utóbbi nélkül* anyagi viszonyaim olyan súlyosak és zavarók maradnak, hogy a gyors befejezéshez nem találhatok sem időt, sem nyugalmat. Ezek persze olyan dolgok, melyeket *nem* kívánok Meissner úrral tudatni. Most tehát németországi pártbarátaim ügyességétől és tevékenységétől függ, hogy a II. kötet megjelenéséhez hosszú vagy rövid idő kell-e. Alapos kritika – akár barát, akár ellenség tollából – csak lassacskán várható, mivel ilyen terjedelmes és részben nehéz mű elolvasása és megemésztése időt követel. De az első siker feltétele nem az alapos kritika, hanem – hogy kereken kimondjam – a nagy hűhó, a

dobszó, mely az ellenfeleket szólásra is bírja. Egyelőre nem az a fontos, hogy *mit* mondanak, hanem az, *hogy* mondjanak *valamit. A legfontosabb, hogy ne vesztegessük az időt!*

Legutóbbi levelét elküldtem Engelsnek*, hogy a szükséges útbaigazításokat megadja Önnek. Ő jobban tud a könyvemről írni, mint én magam.

Kedves feleségének adja át legszívélyesebb üdvözletemet. A napokban küldök neki egy receptet könyvem olvasásához.**

Híve
K. M.

Folyamatosan értesítsen mindenről, ami Németországban az I. kötettel kapcsolatosan történik.

Mivel Paul *Stumpf* (*Mainz*) levelet írt nekem,[742] melyben Borkheim beszédét az „*én*" beszédemnek nevezi és mivel pillanatnyilag *nincs időm* Stumpfnak írni, legyen szíves írjon neki Ön, világosítsa fel, javasolja neki, hogy Borkheim brosúrájának megjelenésekor *maradjon csöndben.* Magunk között szólván: Stumpf maga is fatálissá válik, ha tollat vesz a kezébe!

* *V. ö. 354. old. – Szerk.*
** *V. ö. 571–572. old. – Szerk.*

82

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

Manchester, 1867 október 12.

Kedves Kugelmann,

Marx megküldte nekem 8-i levelét, véleménye szerint én jobban meg tudom Önnek adni a kívánt szempontokat könyve[37] kritikájához, mint ő maga. Mármost időmegtakarítás végett a nagyközönség számára szerintem legmegfelelőbb szempontokat mindjárt két kész cikkben[532] fejtettem ki, melyek jószerint többé-kevésbé minden polgári lap részére alkalmasak, Ön pedig talán hasznukat veszi egyéb cikkek és cikkecskék megírásához addig, amíg az 50 ívet maga is feldolgozza. A legfontosabb nem az, hogy *mit* és *hogyan*, hanem az, *hogy beszéljenek* a könyvről, és a Faucherok, Michaelisek, Roscherok és Rauk *kénytelenek* legyenek nyilatkozni róla. A lehető legtöbb lapban, politikai és más lapokban, ahol csak lehet. Mindegy, hogy hosszú vagy rövid közlemények, csak gyakoriak legyenek. Az agyonhallgatás politikáját, mellyel ezek az urak bizonyára szívesen megpróbálkoznak majd, lehetetlenné kell tenni a számukra, mégpedig *minél előbb*. A lenyomatokból mindig küldjön el egyet Marxnak, hogy mi és Meissner is megtudjuk, mi történik.

Liebknecht igen jól szerepel a berlini marhaistállóban. Következetesen *ellene* szavaz *mindennek* és jó szűzbeszédet is tartott – Kronosz fia Zeusz[743] Simson rögtön félbe is szakította. Emellett az övé volt az egyetlen értelmes javaslat.[517]

Remélem, elutazásom óta jól ment a sora.[481] Én 2 hónap óta megint itt csücsülök az irodai széken és sok időt vesztegetek el ezzel a tetves kereskedelemmel. A mi itteni kis féni rajtaütésünkről bizonyára hallott. A dolgot pompásan készítették elő és hajtották végre; a vezetőket azonban sajnos, elfogták.[561]

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

Marx határozott kívánsága, hogy az összes cikkeket rögtön közöltesse ott és csak a megjelenés *után* küldje el neki.[744]

83

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

[London,] 1867 október 15.

Kedves Kugelmann,

Nem kell Borkheimnak írnia. Ez különben is hiábavaló lenne, mert a művet a „Buchhändlerbörsenblatt"-ban* már hirdették és készen meg is jelent már Schabelitznél. Azonkívül Borkheim most Bordeaux-ban van. Egy ilyen levél az Ön részéről semmilyen más eredménnyel sem járhatott volna, mint azzal, hogy Borkheimot *ellenségemmé tette volna.*[745]

Ami történt, megtörtént. Sebaj! Csupán eltúloztam eleinte – éjszakai munkáktól éppen igen izgatott állapotban lévén – az esemény ártalmasságát. Valójában: *Je suis puni par où j'ai péché!*** Először ugyanis mulattatott annak a botránynak az elképzelése, melyet barátunk a tiszteletre méltó genfi nyárspolgárok körében felkavarna. Persze a *könyvkereskedői következményeket* nem láttam előre. Ezenkívül meg kellett volna gondolnom, hogy Borkheim a terve kidolgozásakor *természetszerűen* át fogja hágni azokat a bölcs korlátokat, melyekre levelem figyelmeztette.*** Most az egyetlen követendő politika: *hallgatás* mindaddig, amíg ellenségeink nem beszélnek, mihelyt beszélni kezdenek és engem akarnak felelőssé tenni, *rossz tréfákat* kell csinálnunk arról, hogy ők Borkheim mókáit azért kénytelenek az én nyakamba varrni, hogy könyvemre[37] *ne* kelljen reagálniok. Amellett ilyen esetben Borkheimot még *jóindulatúlag* kellene kezelni, mert ő végül is, irodalmi hiúságától eltekintve, derék és jószándékú férfiú és a tettek embereként jól beválik, valahányszor a kópéság ördöge meg nem szállja.

Engels „receptjeit"[532] most már bizonyára megkapta. Liebknechttel és Beckerrel° levelezésben állok.

„A könyv sikerén" semmi mást nem értek, mint a *gyors kelendőséget*, az Angliára való visszahatás miatt.

---

* „Börsenblatt für den deutschen Buchhandel". – *Szerk.*

** – *Amiben vétkeztem, abban bűnhődöm!* – *Szerk.*

*** *V. ö. 331. old.* – *Szerk.*

° Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

A „*Courrier français*" (most a legkeresettebb napilap Párizsban) és a brüsszeli „*Liberté*" dicsérő bevezetés kíséretében közzétette előszavam francia fordítását.[485]

Egy bizonyos Nahmer New Yorkból ajánlkozott angol fordítónak.[539] Quod non.*

Liebknecht berlini fellépése[517] nagy örömömre szolgál. Küldtem neki innen néhány útmutatást.

A szegény Becker éppen ott tart, hogy abba akarja hagyni egész politikai és írói tevékenységét.[548] Mennyire sajnálja az ember ilyen körülmények között, hogy nem tud segíteni!

Üdvözlöm kedves feleségét és kis barátnőmet**, az ő arcképéért még köszönettel tartozom.

Híve
K. M.

* – Ami ezt illeti, nem; De nem. – *Szerk.*
** Franziska Kugelmann. – *Szerk.*

84

Engels Hermann Meyerhez

Liverpoolba

Manchester, 1867 október 18.

Kedves Meyer,

Ma reggel kaptam meg táviratát és végtelenül sajnálom, hogy nem mehetek még ma este Liverpoolba. Társam* és első segédünk** holnap mindketten távol vannak, akkor pedig itt kell lennem, hogy csekkeket írjak alá és mindennek magam nézzek utána. Méghozzá szombaton itt már 1 órakor zárunk, s mivel Ön csak ma este 11 óra felé érkezik meg Liverpoolba, a „Russia" pedig 12 órakor bont vitorlát, bizonyára Ön is belátja, hogy mit sem tehetünk.

Kérem, írja rá az Ön és Weydemeyerné címét a mellékelt cédulára, aztán a borítékot adja le továbbításra a szállodában. Tolmácsolja szívélyes üdvözletemet Weydemeyernének és mondja meg neki, már rég írtam volna neki néhány sort, ha tudtam volna a címét.

Remélem módjában lesz az amerikai német sajtó és a munkások figyelmét Marx könyvére[37] felhívni. A 8 órás agitációban[492], amely ott most folyik, ez a könyv a *munkanapról* szóló fejezetével éppen kapóra jön, és különben is alkalmas arra, hogy némely tekintetben világosságot teremtsen a fejekben. Minden lépéssel, amelyet ennek érdekében tesz, nagymértékben szolgálja a párt amerikai jövőjét.

Jacobinak is adja át szívélyes üdvözletemet New Yorkban.

Szerencsés utat!

Legőszintébb híve
Friedrich Engels

---

* Gottfried Ermen. – *Szerk.*

** Charles Roesgen. – *Szerk.*

85

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

Manchester, 1867 nov. 8. és 20.

Kedves Kugelmann,

Legutóbbi levelem óta* sem Marx, sem én nem hallottunk Önről, ám aligha hihetem, hogy annyira lefoglalja valamilyen anteflexio uteri**, hogy teljesen megközelíthetetlen. Azonkívül levelet kell küldenem Liebknechtnek és Marx azt tanácsolta, juttassam el Önhöz, minthogy nincs pontos címünk és azt sem tudjuk, Berlinben vagy Lipcsében van-e***, ezért csatolom a levelet.

A német sajtó még mindig mélyen hallgat a „Tőké"-ről, pedig rendkívül fontos volna, hogy történjék valami. Az egyik Önnek küldött cikket[532] megtaláltam a *„Zukunft"*-ban; sajnos nem tudtam, hogy esetleg ennek a lapnak van szánva, ott alighanem merészebben lehetett volna fellépni. De nem számít. A fődolog az, hogy a könyvet egyáltalán újra meg újra tárgyalják. Mivel pedig Marx ebben az ügyben nem mozoghat szabadon, s ráadásul restelkedik is, mint valami szűzlány, így hát nekünk többieknek kell ezt megtennünk. Tehát legyen olyan szíves, tudassa velem, mit sikerült elérnie eddig ebben az ügyben, és mit gondol, milyen lapokat lehetne még felhasználni. Mi most, régi barátunk, Jézus Krisztus szavaival élve, legyünk okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok.[746] A derék vulgáris közgazdászoknak annyi sütnivalójuk még van, hogy ettől a könyvtől óvakodjanak és a világért sem beszélnek róla, ha nem muszáj. Erre *kényszerítenünk* kell őket. Ha a könyvet egyidejűleg 15–20 újság tárgyalja – mindegy, hogy kedvezően-e vagy kedvezőtlenül írnak róla, hogy cikkekben, tudósításokban vagy vonal alatt a beküldött anyagban –, pusztán mint jelentős eseményt, mely figyelmet érdemel, akkor utóbb amúgy is utána üvölti majd az egész banda, a Faucherok, Michaelisek, Roscherok meg Max Wirthek pedig akkor ép-

* *V. ö. 559. old. – Szerk.*

** – méhelőreesés – *Szerk.*

*** *V. ö. 371., 373. old. – Szerk.*

penséggel *kénytelenek lesznek* erre. Kutya kötelességünk ezeket a cikkeket – mégpedig *lehetőleg egyszerre* – elhelyezni a lapokban, főleg az európaiakban, még a reakciósakban is. Az utóbbiakban fel lehetne hívni a figyelmet arra, hogy a vulgarizátor urak parlamentekben és közgazdasági gyűléseken igen nagyra nyitják a szájukat, itt azonban, ahol saját tudományuk *következményeit* tárják elébük, hallgatnak, mint a csuka. És így tovább. Ha kívánatosnak tartja segítségemet, tudassa velem, melyik lap számára szeretne cikket – és én, mint mindig, készen állok a párt szolgálatára. A Liebknechtnek szóló levélben ugyanerről a históriáról van szó, s ezért *biztos* továbbításával rendkívüli módon lekötelez.

A római história[551] megint jócskán lendített ügyünkön. Úgy látom, a nemes Bonaparte meglehetősen dögrováson van, márpedig ha ennek az epizódnak vége lesz Franciaországban, míg Angliában a helyzet napról napra forradalmibbá válik, míg Olaszországban szükségszerűség a forradalom kitörése –, akkor nyilván az „européerek"* birodalmának is vége Németországban. Itt Angliában gyorsan halad egy valódi forradalmi párt megalakítása és ezzel egyidejűleg forradalmi viszonyok kifejlődése. A Reform Bill[433] révén Disraeli megosztotta a torykat, a whigeket pedig tönkrejuttatta anélkül, hogy többet cselekedett volna, mint hogy lehetetlenné tette azt, hogy a dolgok továbbra is a régi kerékvágásban haladjanak. Ez a Reform Bill vagy semmi (és ez most lehetetlen, mert a mozgalom túl erős), vagy pedig azonnal maga után kell vonnia még egészen más törvényeket, amelyek sokkal messzebb mennek. A mandátumok népesség szerinti megoszlása és a titkos szavazás azok a legközelebbi konzekvenciák, melyeket azonnal le kell vonni, és ezzel itt vége a régi kacatnak. Disraeli nagy érdeme éppen abban áll, hogy a saját pártjabeli vidéki nemesség és a whigek iránti gyűlöletből olyan lendületet adott az itteni fejlődésnek, melyet többé már nem lehet feltartóztatni. Ön csodálkozni fog és a német filiszterek, akik elásottnak tartják Angliát, még jobban csodálkoznak majd azon, ami itt történik, mihelyt a Reform Bill egyszer hatályba lép. Az írek is igen lényeges fermentumai ennek az ügynek, a londoni proletárok pedig napról napra nyíltabban kiállnak a féniek mellett[279], tehát – ami itt hallatlan és valóban nagyszerű – ezzel nemcsak erőszakos, hanem angolellenes mozgalom mellé szegődnek.

Megfogadta-e orvosi tanácsomat és lóra ült-e? Visszatérésem óta[481] megint meggyőződtem a lovaglás jó hatásáról, s Ön is tapasztalni fogja, hogy napi egy órai lovaglás eredményeképpen milyen hamar megszűnnek az itallal

* *V. ö. 285., 292. old. – Szerk.*

kapcsolatos panaszai és aggályai. Ön mint nőgyógyász, tartozik is ezzel a tudománynak, hiszen a nőgyógyászat a legszorosabban összefügg a lovaglással avagy a meglovagoltsággal, tehát egy nőgyógyásznak mindennemű vonatkozásban biztosan kell ülnie a nyeregben.

Schorlemmer kereste Önt Frankfurtban a természettudományi kongresszuson, de állítása szerint Ön nem volt ott.

Nos, kedves barátom, adjon hírt magáról mielőbb. Lupus fotográfiája meg van rendelve és mihelyt szép idő lesz, el is készül, de sajnos, itt télen ritkán van napfény. Kérem, feleségének ismeretlenül is tolmácsolja legőszintébb tiszteletemet, Önt pedig szívélyesen üdvözli

híve
F. E.

Cím: Ermen & Engels, Manchester, F. E. részére.

Nov. 20. Mióta a fentieket írtam, Marx elküldte nekem az Ön hozzá írott levelét és abból sajnálattal értesülök, hogy azon a tájon már aligha számíthatunk további sajtóközleményekre. Nem volna lehetséges esetleg harmadik személyek révén a könyv ellen akár polgári, akár reakciós álláspontra helyezkedő *támadásokat* elhelyezni a lapokban? Ez kiút volna szerintem, a cikkeket pedig majd előteremtenénk. Továbbá: hogy áll a dolog a tudományos, ill. teljesen vagy félig szépirodalmi folyóiratokkal?

A „Rheinische Zeitung" miatt, amennyiben még mindig nem történt volna semmi, írni fogok Kölnbe.*

Büchner talán szintén el tudna helyezni valamit a lapokban, a cikkek miatt szükség esetén hozzám utasíthatja őt. Ne hagyja őt nyugton.

A fotográfiákat még nem kaptam meg, de a napokban bizonyára befutnak.

Még egyszer baráti üdvözlettel

híve
F. E.

* *V. ö. 371. old. – Szerk.*

86

Marx Karl Siebelhez

Madeirára[747]

London, 1867 november 10.

Kedves Siebel!

Egyelőre ezt a személyes felhasználásomra szolgáló példányt küldöm el neked. Egyidejűleg írtam Meissnernek, hogy vigye el őt az ördög! Megbíztam ugyanis, hogy küldje el neked az *első* példányt, amely Németországban megjelenik.* Remélem, hogy Madeira jót tesz neked.

Karl Marx

* *V. ö. 378. old. – Szerk.*

87

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

Manchester, 1867 nov. 28

Kedves Hermann,

Ne haragudj, hogy két leveledre olyan sokáig nem válaszoltam. Ennek több oka volt, de mindenekelőtt az a bizonyosság, hogy a fonalárak egyelőre nem emelkedhetnek és így – mivel pillanatnyilag nincs szükségetek fonalra – a késedelemből semmi baj sem származhat.

A varrófonalakat, melyek számozása rendszerint finomabb, fehérítve és festve szállítjuk és mi magunk cérnázzuk ugyanazokról a csévékről, melyeket nektek is küldünk. (36/45 Taylor, finomabb sz. Knowles.) Ezeket a csévéket egy itteni cérnázóval cérnáztathatjuk nektek és a varrófonalak ára akkor ma

Számozás:	36	40	50	60	70	80	
	19 d.	19 $^1/_2$ d.	2 sh./1 d.	2/7	2/11	3/3	lenne.

A Diamond 2 d.-hez ugyanolyan cérnázó gépen cérnázott, de lazábban sodrott fonalat használunk, mely nekünk ma ennyibe kerül:

Számozás:	36	40	50	60	70	80
	18 d.	18 $^1/_2$ d.	20 d.	2 sh./1 d.	2/3	2/5

Egy 60-as számozású mintát mellékelek, de a 319 sz. bálát már ez év tavaszán, április 9-i számla szerint, ebből kaptátok és így összehasonlítás alapján eldönthetitek, szükségetek van-e erre az olcsóbb árura vagy pedig az igazi varrócérnává sodrott drágább fonalakat választjátok.

Tekintettel a remek amerikai termésre, itt mi valamennyien áresésre számítunk. New Orleansban a középfinom minőséget bérmentesen hajóba rakva, 6 $^1/_2$ d.-ért adták el. A fonás azonban most egészen nyomorúságos üzlet és így a fonal mihelyt javulás áll be, valószínűleg stabil marad, még akkor is, ha a gyapot ára esik. A finomabb számozású fonalak tartják majd magukat a legjobban, a szokásos finom cérnák máris olcsóbbak, mint 1860-ban (18 d. helyett 16 d. a 60-asért). A túloldalt megadott árak nagyjából

egyeznek az 1859 végén, 1860 elején is érvényben volt árakkal, a *drágább* 60-as akkor 2 sh. 5 d. volt, a 40-es 19 d., az olcsóbb 60-as akkor inkább valamivel drágább volt. Pontosan nem tudom összevetni, mert akkoriban nem ugyanazokat a fonalakat használtuk.

Itt egyébként minden megy a maga szokott módján. Időnként némi civakodás, hol Antonnal, hol Gottfrieddal*, gondoskodik arról, hogy a régi szerelem ki ne hűljön.

A mai születésnapomra mindnyájatok nevében gratulálok magamnak és mindnyájatokat szívből üdvözöllek. Anya levelére a napokban válaszolok.

Friedriched

* Anton, ill. Gottfried Ermen. – *Szerk.*

88

Marx Viktor Schilyhez

Párizsba

London, 1867 nov. 30.

Kedves Schily,

Rögtön leveled vétele után írtam Meissnernek, hogy küldje el neked Reclus részére a könyv[37] egy példányát. Azt hiszem, Reclus lenne a megfelelő francia fordító, német kooperáció mellett. Fordítás esetén egyes részeken bizonyos változtatásokat tennék, és egyúttal fenntartanám magamnak az utolsó revíziót.[584]

Aminek legelőször meg kellene történnie, mégpedig minél előbb, az az lenne, hogy a könyvből részleteket hozzanak a „*Courrier français*"-ban. Nem értem, miért kellene Hessnek ehhez egy harmadik személyt bevonnia. A legjobb, ha egyedül csinálja. Az általa kiszemelt témát is – az angol gyári törvényhozásról – bevezetőül a legalkalmasabbnak tartom. De még ez sem történhet meg az *értékelméletről* szóló néhány bevezető sor nélkül, mivel Proudhon ebben a kérdésben teljesen megzavarta az elméket. Azt hiszik, hogy egy árut értékén adnak el, ha *önköltségi áron* = az előállítása során elfogyasztott termelési eszközök ára + a munkabér (ill. a termelési eszközökhöz hozzátett munka *ára*) adják el. Nem látják, hogy az áruban rejlő, *meg nem fizetett munka* éppoly lényeges értékképző elem, mint a megfizetett, és hogy ez az értékelem most a *profit* stb. *formáját* ölti fel. Egyáltalában nem tudják, *mi* a munkabér. Az érték természetébe való betekintés nélkül a munkanapról stb., egyszóval a gyári törvényekről szóló fejtegetéseknek nincs bázisuk. Néhány szót erről tehát kellene bevezetésképp mondani.

Könyvkereskedőm* elégedett a könyv németországi kelendőségével. A liberálisok és vulgáris közgazdászok bandája természetesen azon van, hogy régi bevált eszköze, a conspiration de silence** útján minél többet ártson. De ezúttal nem fog sikerülni ez nekik.

Itt mellékelem számodra Liebknecht brosúrájának egy példányát[581]. A

* Otto Meissner. – *Szerk.*

** – a hallgatás összeesküvése, agyonhallgatás – *Szerk.*

hátlapon láthatod, hogy Liebknecht ezekben a hetekben saját hetilapocskát* fog kiadni. Megbízást kaptam arra, hogy felkérjelek, működj közre Párizsból. (Címe: 11, Braustrasse, *Mr. Miller.*) Megmostam a fejét a „szociális kérdésre" vonatkozó [a függelékben szereplő] frázis miatt[582], és arra is figyelmeztettem, hogy a Bismarck elleni polémiában kerülnie kell a délnémetekre jellemző kritikátlanságot. Már maga az a körülmény is meghökkenthette volna, hogy Jacobus Venedey a bámulója lett.

De mindezzel együtt Liebknecht merész fellépése a Reichstagban jótékonyan hatott.

Az egész család szívélyesen üdvözöl.

*A. Williamsod***

A mozgalom itt nyomul előre!

* „Demokratisches Wochenblatt". – *Szerk.*
** *Marx fedőneve.* – *Szerk.*

89

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1867 nov. 30.

Kedves Kugelmann,

Válaszom késedelmét csupán rossz egészségi állapotom okozta. Hetek óta megint kutyául vagyok.

Mindenekelőtt hálás köszönet fáradozásaiért. Liebknechtnek Engels írt (vagy írni fog). Egyébként Liebknechtnek (Götzcel stb. együtt) az volt a szándéka, hogy *a munkások körülményeiről vizsgálatot* kér a Reichstagban. Ilyen értelemben írt nekem és én kívánságának eleget téve küldtem neki néhány idevágó angol parlamenti törvényt.* A terv meghiúsult, mert az ügyrend következtében már nem jutott erre idő. Egy dologról Ön inkább írhat Liebknechtnek, mint Engels vagy én. Mégpedig arról, hogy valóban kötelessége *munkásgyűléseken* felhívni a figyelmet könyvemre[37]. Ha nem teszi meg, akkor a lassalleánusok ragadják kezükbe az ügyet, s helytelen módon.

Contzen (lipcsei magántanár, Roscher tanítványa és híve) Liebknecht útján kérte tőlem a könyv egy példányát, s viszonzásul megígérte, hogy a maga álláspontjából részletes ismertetést ír róla. Meissner erre elküldte neki a könyvet. Ez jó kezdet lenne. A sajtóhiba – „Taucher"** „Faucher" helyett – az Ön cikkében*** szívem szerint való volt. Faucher a közgazdasági „vándorprédikátorok" sorába tartozik. A „tudós" német közgazdászok, mint Roscher, Rau, Mohl stb. között ez a fickó nem szerepel. Túl nagy tiszteletben részesítjük, ha egyáltalán megnevezzük. Ezért sohasem szerepeltettem főnévként, hanem csak ige formájában.[748]

Kedves feleségének mint legelőször olvashatókat a következő szakaszokat szíveskedjék megjelölni: „Munkanap", „Kooperáció, a munka megosztása és gépi berendezés", s végül „Eredeti felhalmozás". Ha a terminológiát

* *V. ö. 359. old. – Szerk.*

** – alámerülő – *Szerk.*

*** *V. ö. 380. old. – Szerk.*

nem értené, akkor Önnek kell magyarázattal szolgálnia. Egyéb nehézségek esetén rendelkezésre állok.

Franciaországban (Párizs) a legjobb kilátások vannak a könyv részletes megtárgyalására (a „*Courrier français*"-ban – sajnos, proudhonista!), sőt fordításra is.[584]

Mihelyt jobban leszek, bővebben írok. Remélem, Ön addig is gyakran ír majd. Ez mindig ösztönzően hat rám.

Híve
K. M.

[Eleanor Marx angol nyelvű utóirata]

Kedves Fränzchen*,
Minthogy papa siet feladni levelét, csak arra van időm, hogy szívélyes üdvözletemet küldjem neked.

Szeretettel
Eleanor Marx

* Kugelmann leánya, Franziska. – *Szerk.*

90

Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

[London,] 1867 dec. 7.

Kedves Kugelmann,

Ha Németországban 6 olyan kaliberű ember volna, mint Ön, a nyárspolgári tömeg ellenállását és a conspiration de silence-t* a szakemberek meg az újságíró csürhe részéről már leküzdöttük volna annyira, hogy legalább komoly vita kezdődött volna. De várni kell! Ebben a szóban rejlik az *orosz politika* egész titka.

Csatolom egy oroszországi német munkás (tímár) levelét (szíveskedjék majd nekem visszaküldeni).[575] Engels helyesen jegyzi meg, hogy az autodidakta filozófia, melyet maguk a munkások művelnek, ezzel a tímárral jókora haladást tett a cipész Jacob Böhméhez visszonyítva, s hogy „*német*" munkáson kívül senki más nem képes ilyen agyprodukcióra.**

Borkheim tegnap kérdezte tőlem: ki írta a cikket a „Zukunft"-ba[532] (ő előfizetője a lapnak)? Bizonyára a mi táborunkból származik, mivel Ön lenyomatot küldött neki. Azt feleltem: *Nem tudom.* NB! Ne engedjük, hogy az emberek túlságosan belelássanak a kártyáinkba!

Kedves feleségének adja át hálás köszönetemet, amiért a levelek lemásolásával fáradozott. Nem szabad őt ilyen túlzottan kizsákmányolnia „többletmunkával".

Bucher, mint ezt Önnek, ha nem tévedek, már elmondottam, saját maga kért fel arra, hogy legyek a „*Kgl. preussischer Staatszeitung*"*** *közgazdasági tudósítója.* Láthatja tehát, hogy ha *akarnék* efféle forrásokat felhasználni, ezt *megtehetném* bármely harmadik személy közvetítése nélkül.[613]

Betegségem a régi. Nem veszélyes, de zavaró.

Szívélyes üdvözletem feleségének és Fränzchennek°.

Híve

K. Marx

---

* – a hallgatás összeesküvését, agyonhallgatást – *Szerk.*

** *V. ö. 382. old.* – *Szerk.*

*** „Königlich Preussischer Staatsanzeiger". – *Szerk.*

° Kugelmann leánya, Franziska. – *Szerk.*

91

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

Manchester, 1867 december 12.

Kedves Kugelmann,

Buzgalmáért igen hálás vagyok, ám úgy látszik nagyon túlbecsüli a szabad időmet. Nov. 30-i levelét december 2-án kaptam meg, tanácskoztam Marxszal, mert ezzel kapcsolatban különféle dolgokat kellett fontolóra venni, s már most küldtem volna Önnek különböző cikkeket, ha vasárnap nem tör rám és le nem terít egy fogfájásos influenzás torokgyulladás az elmaradhatatlan láz kíséretében. Szerencsére nálam minden heveny lefolyású és így ma már ismét munkaképes vagyok és azonmód nyakamba is veszem a jármot. De ne higgye, hogy olyan egy-kettőre lehet egyazon könyvről[37] egy tucat bírálatot írni és nemcsak hogy mindegyikben valami mást mondani, hanem úgy is tálalni, hogy ne vegyék észre, hogy valamennyi ugyanattól a szerzőtől származik. Így az ember sokszor megakad és törnie kell a fejét.[749]

Hogy közvetlenül írjon Miquelnek, azt nem tanácsolnám. Ilyen emberekkel *szóban* sok olyan dolgot el lehet intézni, ami írásban aligha kockáztatható meg. Hiszen alkalomadtán Miquel újra elmegy majd Hannoverba.

Az „Európai Egyesült Államok"* halva született. Ráadásul még Vogt fivére** és kreatúrája a szerkesztő – nischt![***]

Az az angol, aki Brandesnál járt, a mi itteni barátunk, Moore volt[590], aki 7 hétig Eisenachban tartózkodott, hogy németül tanuljon; nem is sejtettem, hogy Hannoveron át fog utazni, mert akkor küldtem volna vele néhány sort Önnek. Talán így is elment volna Önhöz, de furcsamód a fejébe vette, hogy Ön Hamburgban lakik. Valószínűleg ő fogja Marx könyvét angolra fordítani.

Liebknechtnek megírtam, hogy délnémet stílusú üvöltözései semmit sem érnek. Jobb lett volna, ha beszédeit[581] nem nyomatja ki, in extenso° ha-

* „Les Etats-Unis d'Europe". – *Szerk.*

** Gustav Vogt. – *Szerk.*

*** – nem (tájszólásban)! *V. ö. 388. old.* – *Szerk.*

° – teljes terjedelemben – *Szerk.*

tásukat vesztik, a *szócséplés* így túlságosan kiütközik. A szociális kérdés elnapolására vonatkozó furcsa elmélete miatt is írtam neki.[382] Egyébként bizonyára emlékszik arra, amit már az ősszel mondtam Önnek: Liebknechtet poroszgyűlölete túlságosan *elosztrákosította*.

Ezt a rövid feljegyzést csak azért írom Önnek, hogy tájékoztassam. A cikkeket néhány napon belül küldöm, egy-kettőt azután még mindenesetre kilátásba helyezhet az alezredesnek*, s akkor majd lesz velük dolga.

Baráti üdvözlettel

híve
F. E.

Éppen most ugyanis kidobtak az irodából, mert itt a zárás ideje.

* Adolf Friedrich Seubert. – *Szerk.*

92

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

Manchester, 1867 dec. 13.

Kedves Kugelmann,

„Tegnapi tiszteletteljes levelem folyományaként" – hogy teljesen el ne feledje a kereskedelmi stílust – mellékelten 2 cikket küldök: egyet, mely a könyv *tartalmát* ismerteti, a *„Beobachter"* számára és egy másikat, mely csupán a tényanyaggal foglalkozik, a *„Gewerbeblatt"* vagy a *„Staatsanzeiger"*[750] részére.[617]

A nehézségeket, melyeket az elsőnél le kellett küzdenem, megérti, ha tekintetbe veszi, hogy a „Beobachter" szerkesztője a szószátyár sváb *Karl Mayer* a „Vogt úr"-ból*, aki jószántából biztosan sohasem tesz nekünk szívességet. Hogy ezeket a cikkeket csak másolatban szabad továbbítani, azt úgyis tudja, megkérném azonban, hogy valamennyi eredeti példányt őrizze meg, sohasem lehet tudni, mire lesz jó.

A „Merkur"[751] részére is küldök majd valamit, de most még nem tudok este annyit dolgozni, mert az túlságosan felizgat és pl. múlt éjjel a cikkek megírása után megint jóformán egyáltalán nem tudtam aludni. Az időjárás, az üzleti ügyek miatt és a múlt vasárnapi idegfájdalmak utóhatása következtében nem lovagolhatok és így nem tudok visszazökkenni rendes kerékvágásomba.

A Siebenmark-ügyet[752] a „Zukunft"-ban nem olvastam, ez a lap csak ritkán kerül a kezembe.

Mára búcsúzom. Este 6 óra van, a zárás ideje és fáradt meg éhes vagyok.

Híve
F. E.

* *V. ö. 35. old. – Szerk.*

MELLÉKLETEK

1

Jenny Marx Friedrich Engelshez

Manchesterbe

[London, 1864 november 29. után.*]

Kedves Engels Úr,

Szegény Szerecsennek ismét egy nagy, igen fájdalmas karbunkulusa van. Emiatt feküdnie kell és az írás roppant nehezére esik. Remélem, néhány nap alatt leküzdjük a betegségnek ezt az első fellobbanását. Milyen borzasztó, hogy a baj most újból jelentkezik. El sem hinné, milyen pompás lendülettel haladt a könyv[87] tényleges leírásában. Már jókora köteg kézirat fekszik itt nyomdakészen. Bizonyára a túl huzamos és a késő éjszakába nyúló egyhelyben ülés és írás, meg a velejáró izgalom okozta a betegség újabb fellobbanását. Karl reméli, hogy a félbeszakítás nem fog sokáig tartani. Már ma próbál valamit írni. Mellékelten küld Önnek egy levelet Wilhelmchentől[753], valamint egyet Weydemeyernek, akinek nem tudjuk a címét; kérem, juttassa el hozzá.** Az „International Society" jegyei[89] 1 sh. 1 d.-be kerülnek. Szerecsen azonban úgy véli, senki sem fogja meggátolni azokat az urakat, akik netán 5-10 sh.-et akarnak adni.

Mindnyájan ezerszer üdvözöljük Önt, kedves Engels úr.

Híve

Jenny Marx

Apropó. Végre érkezett néhány sor öreg „bácsikánktól", Edgartól***. Úgy látszik, a berliniek tisztességesen viselkednek vele. A bébi azt írja, hogy karácsonyra kabátokkal, nadrágokkal, mellényekkel, kesztyűkkel, szivarokkal és egy „énekeskönyvvel" „lepték" meg. Az orvos, akit felkerestek, betegségét szívbajnak nyilvánította. Ha az orvosok nem tudják, mit mondjanak, mindig az „általános" szívbajjal hozakodnak elő. Én azt hiszem, az ő panaszainak oka sokkal inkább a tüdőben és az agyban rejlik.

---

* Feltehetőleg 1865 febr. 18. és 25. között. – *Szerk.*

** *V. ö. 421–422. old.* – *Szerk.*

*** Edgar von Westphalen. – *Szerk.*

2

Jenny Marx Friedrich Engelshez

Manchesterbe

[London, 1865 március 30.]

Kedves Engels Úr,

Hálás köszönet leveléért és az itt mellékelten visszaküldött újságkivágásért. Abban a vacak históriában, melybe „Wilhelmchen" Önt és Szerecsent újfent belevonta,[754] a legrosszabb az, hogy én egyáltalán nem tudom, hol tartózkodik Szerecsen pillanatnyilag. Semmi hírem sincs róla, azt sem tudom, Németországban vagy Hollandiában van-e?[192] Találomra küldtem utána az egész újságszemetet. Szinte lehetetlen egy olyan alakkal, mint [B.] Becker, újságpárbajba bocsátkozni, de a hiszékeny straubingerek[755] miatt a tényeket mégis helyesbíteni kell. A legnevetségesebb és a legboszszantóbb a dologban az, ha olyan emberek, mint Reusche úr, állítanak ki bizonyítványt, miszerint „Lassalle is tisztelettel beszélt Marxról". Lassalle-ról, aki mindent lemásolt, amit a férjem írt, még a hibáit is, aki 15 évig férjem barátja és tanítványa volt, most azt bizonygatják, hogy ő is tisztelettel beszélt róla. És ezt a kegyes bizonyítványt olyan emberek állítják ki, akik csak az utolsó 2 évben barátkoztak Lassallelal, abban az időben, amikor Lassalle már mindkét lábával a lejtőn volt, mely őt Bismarck táborába, a minisztériumba, mint Bucher cimborát, vagy az utolsó visszavonulási posztra, Itáliába vitte. Természetesen arról van szó, hogy ezek a testámentomban megemlített „szabadságharcosok" megmentsék az ő Lassalle-jukat! De hiszen ezek a szociál-semmirekellők csupán nagy agitátoruk nyomdokait követik. Reusche úr egyébként, akárcsak ura és mestere, állandóan a férjemtől lopkod, léptennyomon reprodukálja a „Vogt úr"-ban talált élceket, ahogy még ebben az utolsó opusában is Karltól veszi kölcsön ezt a (Karl Blind ellen irányuló) fordulatot: „groteszk pojáca, aki mögött semmi más nem áll, mint a saját árnyéka"[756]. A legbosszantóbb az a nemeslelkű védelem, amelyben ez a triumvirátus Szerecsent *részesíti*. Egyébként Lassalle tisztelete az agg Ph. Becker iránt sem volt valami régi keletű. 62 augusztusában még fizetett (nem tudom ki által fizetett) ügynöknek tartotta őt és hallani sem akart róla. Szintúgy ordító rohamában – a hangja ilyenkor mindig kibicsaklott – a párizsi Mosest teljesen használhatatlan, konfúzus fejnek nyilvánította, akivel nem akar együttműködni. Én védelmembe vettem a plonplonistát[86] mint *becsületes* konfuzionáriust. Nap mint nap remélem, hogy hírt kapok Careltól, ezt a bizonytalanságot nehezebben viselem el, mint a többi nyavalyát.

Itt mindenki jól van és szívélyes üdvözletét küldi.

Híve

Jenny Marx

3

Jenny Marx Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

[London, 1866 január 29. után.]

Kedves Becker Úr,

Férjemet egy hete ismét ágyhoz köti korábbi veszélyes és szerfelett fájdalmas betegsége. A baj ezúttal annál is inkább megviseli, mert könyvének[37] éppen megkezdett leírásában újból félbeszakítja. Azt hiszem, hogy a betegségnek ez az újabb fellobbanása egyedül és kizárólag a túlzott munka, a tartós éjszakázás következménye. Férjem nagyon sajnálja, hogy nem lehet jelen az „Internacionálé" ülésein, minthogy most éppen a „Workman's Advocate" fennmaradásáról van szó; a lapnak eddig a legnagyobb nehézségekkel kellett megküzdenie, most pedig nyárspolgárok és papok ajánlanak fel neki pénzalapot. Most az a feladat, hogy a pénzt megkapjuk anélkül, hogy a „pénzkölcsönzőknek" elvi engedményeket tennénk.* Az angolokat gyakorlatilag annyira közelről érintő reformkérdés is nagyon leköti a munkások anyagi eszközeit, idejét és érdeklődését és eltereli figyelmüket más dolgokról. Az Ön „Vorboté"-ja Karlnak és nekem is roppantul tetszett. Ez férfias beszéd, férfias komolyság! Lessner vonatkozó levelét[757] csatolom soraimhoz. Az az ügynök, akire a „Kiáltványokat"** továbbítás végett rábíztam, azt írja, hogy sikerült a francia rendőrség elől a példányokat megmentenie és hogy most elküldheti őket Genfbe. A küldeményeket azonban nem lehet bérmentesíteni, ezért kérem, szíveskedjék megírni, mennyit fizetett értük. A pénzt azután a „Vorbote" előfizetési díjával együtt megküldhetjük Önnek.

A betokosodott Angliában most vallási vonatkozásban is nagy a mozgolódás. A tudomány legjobbjai, Tyndall, Sir Charles Lyell, Bowring, Carpenter etc. etc., élükön Huxleyvel (Darwin tanítványával), roppant felvilágosodott, valóban szabadelvű és merész felolvasásokat tartanak a népnek a (nagyszerű valcerokról emlékezetes) St. Martin's Hallban[758], mégpedig vasárnap esténként, éppen abban az órában, amikor a bárónykák az Úr legelőjére szoktak vonulni; a terem olyannyira zsúfolt volt, és a nép ujjongása olyan nagy, hogy az első vasárnap estén, amikor a lányokkal ott voltam, 2000 ember már nem juthatott be a fulladásig megtelt terembe. A papok három alkalommal tűrték el ezt a szörnyűséget. – Tegnap este azután bejelentették az összegyűlteknek, hogy amíg a papoknak a „vasárnap esti népi előadások" ellen in-

* *V. ö. 170. old. – Szerk.*

** „A Kommunista Párt kiáltványa". – *Szerk.*

dított pere el nem dől, nem szabad többé felolvasásokat tartani. Az összegyűltek felháborodása igen határozott formában nyilatkozott meg, s több mint 100 £-et gyűjtöttek össze azonnal a per vitelére. Milyen ostobák voltak a papocskák, hogy beleavatkoztak ebbe a dologba. A banda bosszúságára az esték még ráadásul zenével értek véget. Händel, Mozart, Beethoven, Mendelssohn és Gounod kórusait énekelték és az angolok lelkesen hallgatták őket; eddig vasárnap csupán a „Jesus, Jesus meek and mild"* kezdetű himnuszt volt szabad bömbölni vagy a ginpalotába vonulni.

Karl, akit ma nagy fájdalmak kínoznak, szintúgy leányaim szívélyesen üdvözlik Önt, különösen a kicsi** kötötte a lelkemre, hogy igen barátságosan írjak a „jó Beckernek". Én pedig kezemet nyújtom a távolból.

Híve

Jenny Marx[759]

* – „Jézus, Jézus jámbor és szelíd" – *Szerk.*

** Eleanor Marx. – *Szerk.*

4

Jenny Marx Sigfrid Meyerhez

Berlinbe

[London, 1866 február eleje.]
1, Modena Villas, Maitland Park

Tisztelt Uram,

Férjemet korábbi veszélyes és fájdalmas betegsége 8 nap óta ismét ágyhoz köti, ez az újabb baj annál is inkább megviseli, mert könyvének[37] éppen megkezdett leírásában újból félbeszakítja. Férjem nagyon sajnálja, hogy hosszabb levelét* Ön nem kapta meg, mert pillanatnyilag képtelen írni. Attól is tart, hogy a levelet elsikkasztották, hiszen különben már régen újból itt kellene lennie. Azonkívül a címzés teljesen pontos volt, és azt sok más levéllel és újsággal együtt, melyek mind megérkeztek, magam vittem a postára. Ami a „Kiáltványt"** illeti, férjem azt kívánja, hogy ezt mint történelmi okmányt ugyanúgy nyomtassák ki, ahogyan kezdetben megjelent; a nyomdahibák olyan nyilvánvalóak, hogy helyesbítésükre mindenki képes. A „Nemzetközi Üzenetet"[31] mielőbb elküldi Önnek.

Egyúttal kéri, hogy amint Berlint elhagyta, a további levelezés céljából közölje új címét. Vajon Vogt úr*** nem adhatna-e meg a maga részéről egy másik címet, mivel úgy látszik, hogy a mostani nem teljesen biztonságos. Ha legközelebb ír, szíveskedjék levelét A. Williams° Esq. stb. címezni.

Férjem szívélyesen üdvözli.

Jenny Marx

---

* *V. ö. 165. old. – Szerk.*

** „A Kommunista Párt kiáltványa". – *Szerk.*

*** August Vogt. – *Szerk.*

° Marx fedőneve. – *Szerk.*

5

Jenny Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

[London, 1866 február 26.]
1, Modena Villas, Maitland Park[760]

Igen Tisztelt Uram,

Szegény férjemet régi, nagyon fájdalmas és veszélyes betegsége 4 hét óta megint ágyhoz köti és bizonyára mondanom sem kell Önnek, milyen súlyos, szívszorító aggodalmakat éltünk át ez idő alatt mindannyian. Éppen január elején kezdte meg könyvét[37] teljesen nyomdakész formába önteni és a másolás csodálatos gyorsasággal haladt, úgyhogy a letisztázott kézirat tetemesen növekedett. Karl a legjobb kedvében volt, örült, hogy végre idáig eljutott, amikor hirtelen megjelent rajta egy karbunkulus, melyet hamarosan 2 másik követett. Az utolsó igen komisz és makacs volt és ráadásul különösen kellemetlen helyen lévén még a járásban és mindennemű mozgásban is akadályozta. Ma reggel erősebben kezdett vérezni és ez némi megkönnyebbülést is hozott. 2 napja megkezdtük az arzénkúrát, melytől Karl nagy eredményt vár. Hogy könyvének befejezését újabb fennakadás késlelteti, valóban rettenetes a számára és éjszakánként folyton az egyes fejezetekről fantáziál, melyek mindig a fejében járnak. Ma reggel ágyához vittem az Ön levelét*. Nagyon örült a baráti soroknak és megbízott, hogy mondjak értük őhelyette azonnal szívből jövő köszönetet. Mindehhez még az is hozzájárul, hogy most különösen szükség volna jelenlétére mind a Nemzetközi Szövetség közelgő kongresszusára[337] vonatkozó vitáknál, mind pedig a most itt „*Commonwealth*" néven hetenként megjelenő új munkáslap[274] irányáról és szerkesztéséről folyó tanácskozásokon, amely lap az újonnan alakult munkáspártot** az összes kooperatív egyesületekkel, valamint a Nemzetközi Szövetséget is képviseli. A nyugtalanság mindezek miatt természetesen nagyon is hozzájárul általános egészségi állapotának romlásához. Remélhetőleg tavaszra annyira rendbe jön, hogy meglátogathatja németországi barátait. Oly nagy örömmel készült erre.

Karl szívélyes üdvözletét küldi Önnek, én pedig ismeretlenül is vagyok

tisztelő híve
Jenny Marx

---

* 1866 február 23-ról. – *Szerk.*
** – a Reformligát[165] – *Szerk.*

6

Jenny Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

[London,] 1866 április 1.
1, Modena Villas, Maitland Park

Igen Tisztelt Uram,

Feltételezem, hogy az ajánlott levél, melyet tegnap későn este vettem kézhez Hannoverből, Öntől származik.[761] Sajnos, csak holnap továbbíthatom férjemnek Margate-be[328], mert a jámbor Angliában vasárnap minden forgalom szünetel. Mivel lehetséges, *hogy* e késedelem *miatt* a válasz is késik, *már ma sietek* Önt *értesíteni*, hogy a levél rendben megérkezett; és egyúttal felhasználom ezt az alkalmat arra, hogy elnézését kérjem teljes elnémulásomért. Férjem iránt tanúsított nagy együttérzésével és megható barátságával szembeni mulasztásom még inkább nyomta a lelkemet, amikor az a fiatalember a Cityből megjelent nálunk, hogy az Ön megbízásából férjem hogyléte iránt érdeklődjék. Nyomban Önnek írott legutóbbi levelem után Karl még súlyosabban megbetegedett; újabb karbunkulus (nem furunkulus) keletkezett rajta, mégpedig olyan makacs, gyulladásos jellegű, hogy szegény férjem majd 3 hétig alig tudott megmozdulni és úgyszólván a pamlaghoz volt láncolva. Mivel valamennyien nagyon is jól tudjuk, milyen veszélyes ez a betegség, ha állandóan ismétlődik és évekig tart, nyilván el tudja képzelni, milyen szomorú napokat és éjszakákat éltünk át.

A manchesteri Gumpert doktor javallatára Karl elszánta magát arra, hogy arzénkúrát kezdjen és a kelés begyógyulta után néhány hétre a tengerpartra utazzon. Már majdnem 2 hete van Margate-ben, egy ide egészen közel fekvő tengeri fürdőhelyen, és úgy látjuk, hogy állapota ott igen jelentősen javult. A jövő héten visszatér, hogy újult erővel lásson hozzá oly gyakran megszakított műve[37] befejezéséhez.

Tegnap elküldte nekem a róla készült fotográfiát, és mert Önnek talán örömet szerez, ha van egy fényképe arról a férfiúról, aki iránt, anélkül, hogy személyesen ismerné, oly nagy barátságot tanúsít, mellékelek 1 példányt e levélkéhez.

Ismeretlenül vagyok

tisztelő híve
Jenny Marx

7

Jenny Marx Friedrich Engelshez

Manchesterbe

[London, 1866 december 24.]
hétfőn 1 órakor

Kedves Engels Úr,

Épp az imént érkezett meg a kosár, a palackok glédában állnak, a rajnai borral az élükön! Hogy is köszönjük meg Önnek sok-sok baráti szívességét! A szombaton érkezett 10£ távoltartja a karácsonyi időszak legzordabb viharait, s jóvoltából kellemes karácsonyt ünnepelhetünk. A bor ez évben különösen jókor jött, mivel az ifjú francia* jelenléte miatt szeretnénk a látszatot megóvni.

Ha a hamburgi könyvkiadó** valóban olyan gyorsan dolgozik, mint állítja, a könyvnek[37] húsvétra mindenképp meg kell jelennie. Öröm a kéziratot így magasra feltornyozva, letisztázva látni. Mázsás kő esett le ezzel a szívemről, de marad még rajtam elég teher és gond, kivált ha a lányok szerelmesek lesznek és eljegyzik magukat, méghozzá franciákkal és orvostanhallgatókkal! Bár tudnék én is mindent olyan rózsás színben látni, mint a többiek, de a sok gond aggodalmaskodóvá tett és gyakran akkor is sötétnek látom a jövőt, amikor derűs lelkek mindent rózsaszínben látnak. Ez maradjon közöttünk.

Még egyszer ezer köszönet a hochheimiért és kíséretéért!

Híve
Jenny Marx

---

* Paul Lafargue. – *Szerk.*
** Otto Meissner. – *Szerk.*

8

Jenny Marx Johann Philipp Beckerhez

Genfbe

London [,1867 október 5].
1, Modena Villas, Maitland Park

Kedves Becker Úr,

Remélem, megkapta levelemet. Bizonyára csodálkozik, hogy egy második oly gyorsan nyomon követi az elsőt. Férjem sz[eretné]* megtudni Bakunyin címét; biztos vagyok abban, hogy Genfben, talán Her[zen] révén, könnyen meg tudja szerezni. S[zívesen] elküldené neki férjem a könyvét[37] és más dolgokról is írna neki. Szívélyes üdvözlet mindannyiunktól és elsősorban

hívétől
Jenny Marxtól

---

* *Az itt és a következőkben szögletes zárójelbe tett betűk külső behatás folytán olvashatatlanokká váltak. – Szerk.*

9

Jenny Marx Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[762]

[London, 1867 december 24.]
1, Modena Villas, Maitland Park

Kedves Kugelmann Úr,

Nem is gondolja, mekkora örömet és meglepetést szerzett nekünk tegnap; igazán nem tudom, hogyan mondjak Önnek köszönetet irántunk tanúsított barátságáért és együttérzéséért, hát még figyelmessége legutóbbi látható jeléért, az isteni Zeusz atyáért, aki most a „Jézuska" helyét tölti be nálunk.[763] Idei karácsonyunk ismét nagyon borús, mert szegény férjemet régi baja megint ágynak döntötte. Újból 2 kelés jelentkezett, az egyik elég nagy, s olyan kényes helyen van, hogy Karl kénytelen állandóan az egyik oldalán feküdni. Remélhetőleg hamarosan leküzdjük a betegséget és a következő levélben már nem az ideiglenes magántitkár keze írását fogja látni.

A tegnapi estét mindnyájan együtt töltöttük a ház alsó helyiségeiben, az angol beosztás szerinti konyha-részlegben, mely a felső régiók minden „testi kellemetességének" forrása és azzal foglalatoskodtunk, hogy lelkiismeretes alapossággal elkészítsük a karácsonyi puddingot. Mazsolát magoztunk (nagyon utálatos, ragacsos munka), mandulát, narancs- és citromhéjat, faggyút aprítottunk finomra, majd az egész zagyvalékot tojással és liszttel sajátságos potpourrivá gyúrtuk össze, ekkor egyszerre csak csengettek, egy kocsi állt meg a kapu előtt, titokzatos lépések hallatszottak, suttogás, susogás járta be a házat; végre ezt halljuk fentről: „egy nagy szobor érkezett". Ha azt hallottuk volna: „tűz, tűz, ég a ház", itt vannak a „féniek", akkor sem rohanhattunk volna fel döbbentebben és zavarodottabban, és íme, bámuló, gyönyörködő szemeink előtt nagyszerű pompájában, eszményi tisztaságában, hibátlanul, sértetlenül (a talapzaton egy kis él kissé letöredezett) itt állt az ősi Jupiter tonans*!! Időközben, amikor a zűrzavar már kissé elült, elolvastuk a Borkheim által küldött baráti hangú kísérő sorait[764], és szívbéli hálával gondoltunk Önre, majd mindjárt megindultak a viták arról, hol találjuk a legméltóbb sarkot az új „Mi atyánk" számára, ki van „mint a mennyekben, úgy a földön is"[765]. Ebben a nagy kérdésben még nem jutottunk dűlőre, s még jó néhány kísérletre kerül sor, míg e büszke fő végre megleli díszhelyét.

Karl könyve[37] iránt tanúsított nagy érdeklődéséért és ezzel kapcsolatos szüntelen fáradozásáért is szívből köszönetet mondok Önnek. Úgy látszik, a németek legszí-

* – mennydörgő Jupiter! – *Szerk.*

vesebben hallgatással és teljes némasággal fejezik ki tetszésüket. Ön alaposan megmozgatta a piszmogókat.

Elhiheti nekem, kedves Kugelmann úr, hogy ritkán írtak könyvet nehezebb körülmények között, s valóban írhatnék hozzá egy titkos történetet, mely sok, végtelen sok rejtett gondot, aggodalmat és kínt fedne fel. Ha a munkásoknak sejtelmük volna az önfeláldozásról, melyre szükség volt ahhoz, hogy ez a csak értük, az ő érdekükben íródott mű elkészüljön, talán valamivel nagyobb érdeklődést tanúsítanának. Úgy látszik, a lassalleánusok kaparintották meg a könyvet leghamarább, hogy aztán alaposan kiforgathassák. De nem tesz semmit.

S most befejezésül még volna egy kis elszámolnivalóm Önnel. Miért szólít mindig olyan formálisan, még „nagyságos asszonyomnak" is titulál engem, a mozgalom ilyen régi veteránját, deres fejű hívét, követőjét, egy ilyen becsületes vándor- és útitársat? Milyen szívesen felkerestem volna ezen a nyáron Önt, kedves feleségét és Fränzchent*, akikről férjem nem győz elég kedveset és szépet mondani, milyen szívesen láttam volna egyszer viszont Németországot 11 év után! Az elmúlt évben sokat betegeskedtem és az utóbbi időben sajnos, sokat vesztettem „hitemből", életkedvemből is. Sokszor bizony nehezemre esett tartani magamat. De mivel leányaim nagy utazást tettek – Lafargue szülei hívták meg őket Bordeaux-ba —, ezért az én kiruccanásomra egyidejűleg nem kerülhetett sor, tehát a szép reménység a jövő évre áll előttem.

Karl, s vele együtt leányaim is, szívélyes üdvözletüket küldik feleségének és Önnek, én pedig kezemet nyújtom Önnek és kedves feleségének a távolból.

Híve

Jenny Marx

nem nagyságos és nem isten kegyelméből való

* Kugelmann leánya, Franziska. – *Szerk.*

10

Karl Marx

Vallomások[766]

Kedvenc erénye	Egyszerűség
Kedvenc erénye férfiaknál	Erő
Kedvenc erénye nőknél	Gyöngeség
Fő jellemvonása	Céltudatosság
Mit tart boldogságnak	
Mit tart boldogtalanságnak	
A bűn, amelyet megbocsát	Hiszékenység
A bűn, amelyet utál	Csúszás-mászás
Ellenszenvének tárgya	Martin Tupper, ibolyapúder
Kedvenc időtöltése	Könyveket búj ni
Kedvenc költője	Dante, Aiszkhülosz, Shakespeare, Goethe
Kedvenc írója	Diderot, Lessing, Hegel, Balzac
Kedvenc hőse	Spartacus, Kepler
Kedvenc hősnője	Gretchen
Kedvenc virága	Babér
Kedvenc színe	Vörös
Kedvenc szem- és hajszíne	Fekete
Kedvenc neve	Jenny, Laura
Kedvenc étele	Hal
Történelmi személyek, akiket a legjobban utál	
Kedvenc életszabálya	Nihil humani a me alienum puto*
Kedvenc jeligéje	De omnibus dubitandum**

Karl Marx

Eredeti nyelve: angol

* – Semmi sem idegen tőlem, ami emberi[767] – *Szerk.*

** – Mindenben kételkedni kell[768] – *Szerk.*

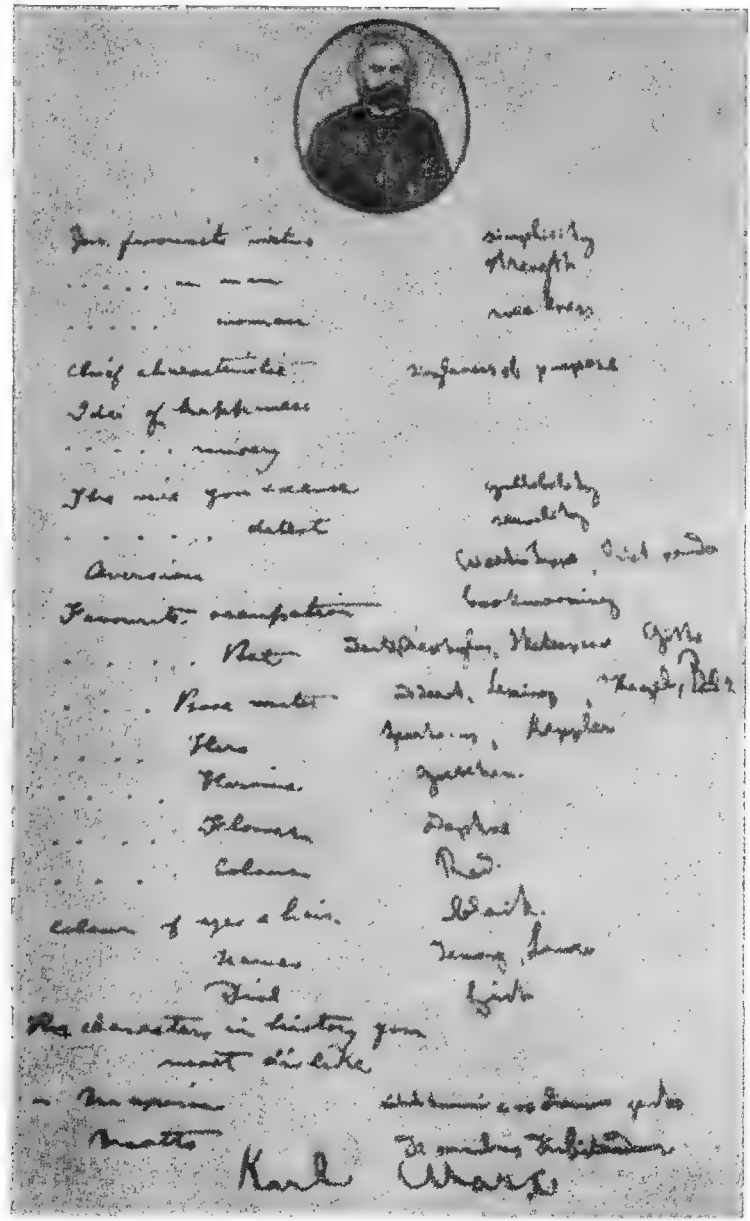

Jenny (Marx lánya) albumának egy oldala Marx „Vallomásaival"

11

A manchesteri Schiller Intézet[33] körlevele

[Carlton Buildings, Cooper Street, 1866 március 19.]

A „Schiller Intézet", mely immár hatéves fennállásával teljes mértékben bebizonyította, hogy reális szükségleteknek megfelelő intézmény, a jövő év júniusában el kell hogy hagyja mostani helyiségeit, mert akkor a háztulajdonossal kötött bérszerződés lejár, meghosszabbítását pedig a háztulajdonos határozottan megtagadta.

Az igazgatóságnak tehát meg kell oldania azt a feladatot, hogy az intézet számára céljainak megfelelő helyiségeket biztosítson.

Miután a megfelelő épület felkutatása érdekében tett lépéseink nem jártak sikerrel és olyan vállalkozó sem akadt, aki ilyet felépítene és az intézetnek bérbe adna, nem maradt számunkra más út, mint megkísérelni, elő tudjuk-e teremteni a szükséges anyagi eszközöket ahhoz, hogy az építkezést saját számlánkra vállaljuk.

A legfontosabb pontok, amelyeket ezzel kapcsolatban szem előtt kellett tartanunk, a következők:

Az intézetnek a város egyik központi részében kell lennie.

Már a földszinten hozzáférhetőnek kell lennie a látogatók számára.

Az egyes helyiségeknek legalább akkoráknak kell lenniök, amilyenek a mostaniak.

E feltételek teljesítését az intézet további eredményes működése érdekében elengedhetetlennek tartottuk. Továbbá kívánatosnak látszott az is, hogy a Manchesterben működő különböző egyesületek a tervezett új épületben egy fedél alatt helyezkedhessenek el. Ezt a célt elérhetnők, ha a legfelső emeletet 250–300 személy befogadására alkalmas teremmé alakítanók. Egy ilyen terem nem növelné meg jelentékenyen az építkezés költségeit, bérbeadása viszont gyarapíthatná az intézet bevételeit.

Így tehát arra törekedtünk, hogy megfelelő telket találjunk és megtudakoljuk az egész vállalkozás költségeit.

A következő eredményre jutottunk:

Egy kb. 350–400 négyzetyard nagyságú beépíthető telek ára	6 000– 7 000 £
Az építkezés költsége	3 500– 4 000 £
A bútorzat kiegészítése	500– 500 £
Összesen	10 000–11 500 £

Egy ilyen telek- és háztulajdonra, véleményünk szerint, minden bizonnyal szerezhetünk 5000–6000 £ jelzálogkölcsönt, és az intézet pénzügyeinek múltbeli alakulása

alapján, valamint a bevételek és kiadások előrelátható emelkedésének figyelembevételével az a határozott meggyőződésünk, hogy egy ilyen kölcsön kamatait biztosan elő tudnánk teremteni.

Ebből az következik, hogy tervünk megvalósításához 5000–5500 £ saját tőkére lenne szükségünk.

Ámbár a Schiller Intézet kapuja minden nemzet tagjai számára nyitva áll, s nem németek többszörösen részt vesznek benne, lényegében mégis német intézet.

Mostani állománya szerint több mint 300 tagot számlál, akiknek a következőket nyújtja:

könyvtárat, mely jelenleg több mint 4000 kötetből áll, olvasótermet, amelyben 55, többnyire német folyóirat áll rendelkezésre,

tudományos és irodalmi jellegű előadásokat, főképp az intézeten belül e célból alakult szakkörökben.

Így tehát lehetőségeihez mérten hozzájárul a német szellemi kultúra fejlesztéséhez, ezenkívül helyiségeiben alkalmat nyújt a társas érintkezésre, ami elsősorban azoknak a hazából érkező fiatalabbaknak válik a javára, akiknek itt más kapcsolataik nincsenek.

Szilárd meggyőződésünk, hogy az intézet ezen céljainak a jövőben még fokozottabb mértékben tud eleget tenni, ha tervünk keresztülvitele a helyiségek tekintetében javulást eredményez, mert ennek pénzügyi vonatkozásban is éreztetnie kell a hatását.

Az elmondottakból következik, hogy főképpen a Manchesterben lakó németekhez kell fordulnunk; kérdezzük tehát Önt: hozzá kíván-e járulni az ismertetett célok eléréséhez szükséges anyagi eszközök előteremtéséhez?

Nehogy az intézetet már eleve mértéktelen kamatokkal terheljük, az igazgatóság elhatározta, hogy megpróbálja az említett összeget adományozás útján összehozni; hogy azonban a létesítendő épületet csak az intézet céljaira használhassák, egyúttal elhatározta, miszerint a Schiller Intézet megszűnése esetén az adományozók adományuk erejéig az intézet hitelezőiként fognak szerepelni, amit az átvételi elismervényekben is kifejezetten le kell szögezni.

Mihelyt köztudomásúvá vált az a szándék, hogy az intézet részére saját épület létesüljön és ezzel az intézet fennmaradása biztosítva legyen – a tagok körében olyan élénk érdeklődés mutatkozott az ügy iránt, hogy néhány nap alatt 25 £-es és ennél kisebb tételekből közel 1200 £-nyi összeget bocsátottak az igazgatóság rendelkezésére.

Ez a bizonyára jelentős összeg lényegében az itt időző fiatalabb németek áldozatkész erőfeszítéseinek eredménye, s ők képviselik egyszersmind azokat is, akik közvetlenül hasznát látják az intézetnek.

Erre az eredményre támaszkodva, mely bizonyság arra, hogy az intézet az itteni németek jelentős részének máris szükségletévé vált, most azokhoz fordulunk, akik, ha kevésbé közvetlenül is, érdeklődnek egy intézmény iránt, amely ilyen célokat követ, s amely, mihelyt szilárd alapon áll, hivatottnak tűnik arra, hogy Manchesterben minden német törekvés középpontjává váljék.

Azzal a kéréssel fordulunk Önhöz, hogy hozzájárulásával tegye lehetővé szándékaink megvalósítását.

Az igazgatóság bízik abban, hogy e közhasznú cél érdekében Manchester összes német erői közre fognak működni. Csakis ettől remélheti a mű létrejöttét, s ezért érzi feljogosítva magát, hogy ezt az ügyet a legmelegebben az Ön figyelmébe ajánlja.

Az igazgatóság megbízásából:
F. Engels, elnök
J. G. Wehner, pénztáros
A. Burkhard, jegyző[769]

12

A manchesteri Schiller Intézet[33] körlevele

Az új Schiller Intézet felépítésére szolgáló pénzalap gyűjtőívének tisztelt aláíróihoz

Azóta, hogy az igazgatóság által a múlt évben a fenti cél érdekében indított gyűjtés, miután 2875 £-et jegyeztek, a háború és a kereskedelmi válság következtében elakadt, az intézet létezésének feltételei a tervezett új építkezés szempontjából lényegesen módosultak. Az igazgatóság ezért kötelességének tartja, hogy a tisztelt aláíróknak e tekintetben a szükséges felvilágosításokat megadja.

Mivel a jegyzett összeg az 1866 március 19-i körlevélben ismertetett építési tervhez nem volt elegendő (összesen 5000–5500 £-re volt szükség), s az akkori körülmények között nem is volt kilátás arra, hogy a hiányzó összeg idejében összegyűljön, az igazgatóságnak nem maradt más választása, mint hogy egyelőre ideiglenes helyiséget keressen.

Kiderült, hogy ilyen helyiség a város központjában – ahol az intézet alapelvei a fekvését előírják – nem található. Következésképpen az igazgatóság kénytelen volt a mostani helyiséget még 1868 júniusáig megtartani, amit azonban csak a bérösszeg megduplázása – 225 £-ről 450 £-re való emelése – ellenében érhetett el.

Ilyen körülmények között nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni azt a kérdést, vajon valóban okvetlenül szükséges-e, hogy az intézet a központban, vagyis a város tulajdonképpeni üzleti negyedében legyen; vajon a hallatlanul felszökött telekárak és bérleti díjak miatt nem kell-e ezért az előnyért túlságosan nagy árat fizetni; s vajon egy szó szerinti értelemben kevésbé központi fekvésű hely, pl. az All Saints' Church közelében, amellett hogy jóval kevesebbe kerülne, valójában nem lenne-e központibb fekvésű és kényelmesebb az intézetet látogató tagok túlnyomó többsége részére.

A múlt évben kidolgozott terv szerint akkor is, ha adományok útján 5000 £ összegyűlne, még mindig 5000–6000 £ jelzálogtartozás, tehát évi 250–300 £ kamatteher hárulna az intézetre. Mivel azonban a telkek értéke a város központjában még tavaly március óta is jelentősen emelkedett, most a vételárra, az annak fedezéséhez szükséges jelzálogkölcsönre, tehát úgyszintén az intézet évi terheire, magasabb összeget kellene előirányozni. Az intézet legutóbbi két évi mérlege szerint csak 200 £ jut házbérre. Bár jobb helyiségben több tagra számíthatnánk és bizonyos mellékbevételekkel is számolhatnánk, mégis az derül ki, hogy a fenti kamatot épp hogy elő tudnánk teremteni. Minden fontot azonban, melyet házbérre fizetünk ki, az intézet

szellemi művelődésre szánt pénzéből vonunk el. Tavaly csak 80 £-et költhettünk folyóiratokra és 20 £-et a könyvtárra, noha az intézet bevétele összesen 500 £ volt.

Egészen más a helyzet, ha a helyiség All Saints környékére tevődik át. Itt kapható többek között egy, a célnak teljesen megfelelő, igen kedvező fekvésű telek 1700 £-ért, amely összeghez ezenkívül 26 £ örökhaszonbér járul. Ezt a telket vesszük, csak példaképpen, számításunk alapjául.

A telek vételára	1700 £
építkezési költségek	3500 £
a bútorzat felújítása	500 £
Összesen	5700 £ ,

melyre minden bizonnyal lehetne szerezni 2000 £ jelzálogkölcsönt. Ebben az esetben az építkezési alapra csak kb. 3500–4000 £-et kellene jegyezni, tehát 1000–1500 £-gel kevesebbet, mint ha az új épület a város központjában lenne. A tavalyi jegyzések sikere után, és tekintettel a megváltozott körülményekre, kétségtelenül van reménynünk arra, hogy a még hiányzó összeget rövid idő alatt összegyűjtjük.

Az intézet pénzügyi helyzete – a szükséges adományok csökkentett összege ellenére – lényegesen javulna. A 26 £ örökhaszonbéren kívül 100 £ kamatot kellene fizetni a kölcsön után, tehát a házbér helyett számításba jövő összeg csak 126 £ lenne a tavaly kifizetett 225 £ és a mostani 450 £, vagy a tavalyi építési tervben előirányzott 250–300 £ helyett. Így még a múlt üzleti évihez hasonló bevétel esetén is 100 £ helyett 174 £-et lehetne évente az intézet könyvtárára és olvasótermére fordítani, az ily célra rendelkezésre álló pénz tehát majdnem megkétszereződne. Ám bizonyos, hogy az intézet ezen építkezése révén az albérleti díjak megnövekedésével és a taglétszám emelkedésével új pénzforrások tárulnának fel, melyek hozama szintén csaknem kizárólag az intézet szellemi segédeszközeit gyarapítaná.

Ha az intézet, mint eddig, a város központjában marad, akkor még 5000–5500 £ összegű adományokkal is legjobb esetben olyan helyzetbe kerül, hogy szűkösen tengetheti létét és minden kedvezőtlen fordulat arra fogja kényszeríteni, hogy újból Manchester német közönségéhez forduljon.

Ha azonban olyan vidékre költözik, ahol az építőhelyek olcsóbbak, akkor 3500–4000 £ adomány elegendő nemcsak ahhoz, hogy az intézet szilárd létezését egyszer s mindenkorra megalapozza, hanem ahhoz is, hogy olyan évi bevételtöbbletet biztosítson, amely végre lehetővé teszi legjobb céljainak mindenoldalú megvalósítását.

Az igazgatóságnak ilyen körülmények között nem lehettek kételyei afelől, hogy mit kell tennie. Úgy döntött, hogy hozzáfog az intézetnek az „All Saints" környékére való áthelyezéséhez és az alapelvek ezzel kapcsolatos módosításához. Június 6-ra közgyűlést hívott össze, amelyen igen sokan jelentek meg, s amely egy szavazat ellenében egyhangúlag elhatározta:

„A közgyűlés kívánatosnak tartja, hogy az alapelvek 1. cikkelye ezentúl a következőképpen hangozzék:

»Célszerűnek tartjuk itt Schiller Intézet néven irodalmi-művészeti intézet alapítását, lehetőleg központi fekvésű helyen«,

és megbízza az igazgatóságot, hogy az alapelvek 7. cikkelyében és a szervezeti szabályzat 20. §-ában előírt szavazást foganatosítsa."

Ennek megfelelően az igazgatóság megtette a szükséges lépéseket a végleges szavazás megejtése céljából, melyre augusztus végén kerül sor.

Felvetették a kérdést, hogy amikor az intézet áthelyezését már elhatározták, miért nem kerestek olyan házat, melyet bérleményként, aránylag olcsó bérért több évre biztosítani lehetne. Az igazgatóság erre azt válaszolja, hogy keresett ilyet, de nem talált; hogy ilyen bérlemény feltehetően csak a városközponttól az „All Saints"-nél sokkal távolabb fekvő helyen akadna; hogy azonban ilyen helyet csak végszükség esetén kellene választani, s végül, hogy még ez esetben is legalább 1500–2000 £ adomány kellene egy – mégis csupán ideiglenesen biztosított – helyiség mindenkor szükséges átépítésének és új berendezésének költségeire. Ezen okból ilyen helyiségtől egyelőre eltekintünk.

Az igazgatóság az esetben, ha az alapelvek módosításához szükséges többség meglesz – amiben nincs oka kételkedni –, a következőket szándékozik tenni:

Ha elegendő összeget jegyeznek, akkor All Saints közelében megfelelő telket vásárol, ezen felépítteti a házat a tavaly tervezett kiterjedésben, tudniillik a pincét a tornaegylet számára rendezi be, a második emeleten pedig lesz egy nagy terem, ahol többek között a dalárda is helyet kaphatna és ezzel megvalósulna az eredeti szándék: minden manchesteri német egyesület egy fedél alá kerülne.

Ha ellenben az adományok nem érnék el a szükséges összeget, akkor ennek megfelelően korlátozza az építkezést, de mindenképpen csak olyan házat építtet, amely az intézet szükségleteinek jobban megfelelne, mint a mostani helyiség.

Az igazgatóság arra kéri Önt, hogy az építési terv fenti módosítását tudomásul venni szíveskedjék, s egyúttal közli, hogy egy saját kebeléből választott küldöttség fog tisztelettel Önhöz fordulni hozzájárulásának elnyerése végett.

Az igazgatóság megbízásából:
F. Engels, elnök
J. G. Wehner, pénztáros
A. Davisson, jegyző[769]

Manchester, 1867 június 28.

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Engels, miután rövid időre látogatást tett Marxnál Londonban, felkereste Ramsgate-ben udulő anyját, majd 1864 szept. 8-tól okt. közepéig tartó schleswig-holsteini utazásra indult. – *3 4 7*

[2] 1864 május 9-én meghalt Wilhelm Wolff. Szerény vagyona fő örökösének végrendeletileg Marxot jelölte ki, akinek ezzel kapcsolatban sok formalitást kellett elintéznie. Engels ebben nagy segítségére volt. – *4 16 20 86 87 92*

[3] „Dagbladet" – konzervatív dán napilap, 1851-től 1933-ig jelent meg Koppenhágában. – *4*

[4] Bismarck, Schleswig-Holsteinnak a dánok elleni harcát támogatva, próbálta a lakosság támogatását annexiós politikájához megnyerni. A schleswig-holsteiniak azonban, a nemzeti felszabadító harcban szerzett tapasztalataik hatására, poroszellenes magatartást tanúsítottak. Náluk is, mint a többi német állam demokratikus erőivel, a dán monarchia elleni harc az egységes német köztársaságra való törekvéssel párosult. E forradalmi cél meghiúsítására a német nagyhatalmak 1848–49-ben nemzetárulo lépést tettek: az európai reakcióval egyetértésben kiszolgáltatták a lényegében németlakta két tartományt a dán monarchiának. Schleswig-Holstein demokratikus szellemu nemzeti felszabadító harca, mely, különösen az 1863–64-es években a német nép széles köru támogatását tudhatta maga mögött, ezután egyre inkább szembefordult az antidemokratikus-dinasztikus bismarcki politikával. Bismarck célja a két tartomány elporoszosítása volt. Amikor 1863-ban Németország-szerte kibontakozott a schleswig-holsteiniakat támogató nemzeti mozgalom, ez arra a belátásra késztette, hogy egy újabb német forradalom csupán a porosz–osztrák invázióval kerülhető el. Bismarcknak Schleswig-Holsteinban folytatott elnyomó politikája vezetett a dán háborúhoz (v. ö. 436. jegyz.). – *5*

[5] J. J. A. Worsaae: „An account of the Danes and Norwegians in England, Scotland and Ireland". – *5*

[6] „Honny soit qui mal y pense" (Huncut, aki rosszra gondol) – az angol térdszalagrend jelmondata. – *7*

[7] A katasztrofa – Lassalle 1864 augusztus 31-én bekövetkezett hirtelen halála. A halál oka az a sérülés volt, amelyet Lassalle a Janko von Racowitával vívott párbajban szenvedett el. – *7*

---

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[8] Lassalle-nak a dusseldorfi felsóbb ítélőszék előtt 1864 jún. 27-én tartott beszédéről van szo. A beszedet első ízben a „Dusseldorfer Zeitung" 1864. évi 176., 177. és 178. száma tette kozzé. Kulonnyomatként „Prozess gegen den Schriftsteller Herrn Ferdinand Lassalle, verhandelt zu Dusseldorf vor der korrektionellen Appellkammer am 27. Juni 1864" címmel jelent meg 1864-ben Dusseldorfban. – *8*

[9] Posa márki es II. Fulop Schiller „Don Carlos" c. drámájának alakjai. Lassalle-t es I. Vilmost hasonlitja hozzajuk Marx. – *8 36 445*

[10] „Notes to the People" – chartista hetilap, 1851-től 1852-ig jelent meg Londonban, E. Jones szerkesztesében Marx és Engels kozremukodtek a lap szerkeszteseben és kiadásában, s 1851 juniusatól 1852 áprilisáig számos cikkuk jelent meg benne. – *8*

[11] „Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London" – a londoni német kispolgári demokrata emigráció hetilapja; 1859 januárjától jelent meg G. Kinkel, majd júliustól H. Juch irányitása alatt – *8*

[12] Általános Német Munkásegylet – onálló politikai munkásszervezet (1863–75). Kezdeményezói azok a munkásegyletek voltak, melyek megőrizték 1848–49 hagyomanyait. Az 1863 máj. 23-án tartott lipcsei alakuló kongresszuson F. Lassalle-t választották meg elnokke. Lassalle tortenelmi érdeme azoknak a kispolgári illúzioknak a visszaszoritása, melyek szerint a munkások a szociális problémát takarékosság és onmegtartoztatas segítségével megoldhatnák. Viszont történelmi tévedése Lassalle-nak, hogy a dontő hajtoerot, mely a junkerok es a tóke hatalmát megtorni és a német egységet demokratikus alapon megvalosítani képes, nem a forradalmi tomegharcban látta, hanem az általános választojogban, fogyasztási stb. szovetkezetek létesítésében, s arra számított, hogy sikerul a munkások e torekvéseihez a királyi porosz állam segítségét megszerezni. Emiatt bocsátkozott targyalásokba Bismarckkal, ezért fordult szembe egyoldalúan a polgári ellenzékkel, emiatt nem torekedett a parasztság szovetségére, s a nemzeti kérdésben elfogadta Poroszország álláspontját. Ez az ideológia és politikai koncepció akadályozta egy valóban forradalmi munkáspárt kialakulását. Az Általános Német Munkásegyletben Lassalle diktatórikus vezetési elvei és a korulotte kialakult személyi kultusz ellenére mukodott egy ellenzéki csoport, amely maga mogott tudhatta Marx és Engels, majd az Internacionálé segítségét is Ez az ellenzék 1869 nyarán kilépett az egyletből és részt vett Eisenachban a W. Liebknecht és A. Bebel vezette marxista Szociáldemokrata Munkáspárt megalapításában. 1875 majusában Gothaban a lassalleánusok és az eisenachiak egyesultek, s megalakult az egyseges német munkáspárt. – *8 44 50 54 102 107 429 446 455 462*

[13] Az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) 1864 dec. 27–30-ig, Dusseldorfban tartott első kongresszusarol van szo, melyen 20 kuldott vett részt. Az elnok, Bernhard Becker, akit Lassalle végrendeletileg jelolt ki erre a tisztségre, beszámolójában védelmébe vette az egylet addigi politikajat. Az elnoki diktatúrával szemben ellenzek erősodése azonban arra kesztette Beckert, hogy legalábbis szavakban demokratikus vezetési elveket hangoztasson. Az ellenzékhez tartozott elsosorban K. Klings, akinek K. Siebel utján Marx azt a megbízást adta, hogy tegyen javaslatot az Internacionálé történő csatlakozásra. Ez az útmutatás azonban Klingshez csak a kongresszus után jutott el. A szukséges egységre való hivatkozással sikerult Beckernek érvényre juttatnia álláspontját. Klings erre lemondott vezetőségi tagságáról, de az ellenzék az egyletben mindinkább erősodott. – *8*

[14] Karl Klings 1864 szept. 28-án irt Marxnak, aki okt. 4-én válaszolt neki (lásd 411–412. old.). Klings levele igy hangzott: „Bizonyára tud már arról a szomorú esemenyről, amely a Német Általános Munkásegyletet megfosztotta elnokétól. Ez a veszteség annál súlyosabb, minél jobban torlodnak az esemenyek és mi híján vagyunk határozott vezetőknek.

Több barátom megbízásából ezért Önhöz fordulok s arra kérem, adjon tanácsot, kit válasszunk elnökké; valószínűleg a Rajna-tartomány szava lesz a döntő, s igen fontos lenne, hogy közülünk valót juttassunk be. Olyan hírek terjengenek, hogy halála küszöbén Lassalle a frankfurti Bernhard Beckert javasolta utódjául. Így van-e, nem tudjuk, de mindenesetre túl kevéssé ismerjük Beckert ahhoz, hogy csak így, vélekedések alapján, ilyen fontos tisztségre válasszuk, annál is inkább, mert a válság valószínűleg ebben a periódusban fog bekövetkezni. Mi úgy gondoltuk, hogy Moses Hessre szavazunk. És mert az idő sürget, mivel az elnökválasztás novemberben zajlik le, arra kérem Önt, közölje mihamarabb, mit tart Ön minderről, és hogy melyik jelöltet válasszuk meg. A munkásmozgalom itt örvendetesen előre halad és a következő katasztrófánál már mindenképpen egy jókora lépéssel előbbre tartunk. Nem lehetne, hogy onnan egy köteg Kiáltványt kapjunk? Olyan nagy szükségünk lenne rá. Üdvözölje valamennyi elvtársunkat, akik miértünk vannak száműzetésben és valamennyien biztosak lehetnek abban, hogy igyekszünk méltók lenni az ilyen férfiakhoz; és mindenekelőtt leghőbb kívánságunk, hogy Önnek, aki számunkra mindig is oly drága, háládatosságunkat bebizonyíthassuk." Klings a Kommunisták Szövetségének 1852. évi feloszlatása után (v. ö. 21. köt. 200–216. old.) a Rajna-vidéken fenntartotta a kapcsolatot a Szövetség tagjai között, s egyebek mellett gyűjtési akciókat szervezett a politikai reakció áldozatainak megsegítésére. – *8 411*

[15] A Kommunisták Szövetsége, a proletariátus első nemzetközi kommunista szervezete az 1836-ban alapított Igazak Szövetsége újjászervezésének eredményeként alakult meg 1847 jún. elején Londonban, Marx és Engels vezetésével. A Szövetség szervezeti szabályzatát (v. ö. 4. köt. 527–531. old.) Marx és Engels részvételével dolgozták ki, ők írták a Szövetség programját, a „Kommunista Párt kiáltványá"-t is. A Szövetség tagjainak üldöztetése és letartóztatása következtében a Kommunisták Szövetsége 1851 májusában beszüntette tevékenységét Németországban. 1852 november 17-én, a kölni kommunista-per (v. ö. 8. köt. 389–452. old.) befejeződése után Marx javaslatára a Szövetség *kimondta* feloszlását. A Kommunisták Szövetsége, mint a proletár forradalmárok iskolája, mint a proletárpárt csírája, előfutára volt a Nemzetközi Munkásszövetségnek. – *8*

[16] A Lengyelország ügyében küldött üzenetet „To the Workmen of France from the Working men of England" címmel a „Bee-Hive Newspaper" 1863 dec. 5-i száma tette közzé. – *8*

[17] A Corps législatif (Törvényhozó Testület) 1864 márciusi párizsi kiegészítő választásain pótlólagosan két republikánuspárti jelöltet kellett volna megválasztani. A munkások azonban Henri Tolain vésnök személyében ellenjelöltet állítottak. Az akciót a „Hatvanak kiáltványában" indokolták meg. A kiáltvány, amelyet 1864 februárjában hoztak nyilvánosságra, arról tanúskodott, hogy a munkások szakítottak a polgári republikánusokkal és önálló politikai akciókra tértek át. – A Corps législatif III. Napóleon idején, 1852 márciusától 1870 szept. 2-ig állt fenn. Az 1852 januári alkotmány szerint az elnököt, aki egyedül gyakorolta a végrehajtó hatalmat, tíz évre választották. A terrorista eszközökkel megválasztott Corps législatif képviselői kizárólag a törvényekre és a költségvetésre vonatkozólag tanácskoztak és szavaztak. – *11 211 248 412 425*

[18] A Council of all London Trades' Unions (A Londoni Trade-Unionok Tanácsa) a londoni trade-unionok küldötteinek 1860 májusában tartott konferenciáján alakult. A londoni tanács, melynek vezetése alatt több ezer fővárosi szakszervezeti tag egyesült, nagy befolyást gyakorolt egész Anglia munkásságára. Vezetésével a 60-as évek első felében hatalmas munkástüntetések zajlottak le az angol kormány azon szándéka ellen, hogy a déli rabszolgatartók oldalán fegyveresen beavatkozzon az amerikai polgárháborúba (1861–1865). Emellett a tanács rokonszenvtüntetéseket szervezett az olasz szabadságharc és a lengyel felkelés mellett, majd a trade-unionok legalizálásáért indított mozgalmat vezette.

A londoni tanácsban a legerősebb trade-unionok vezetői vitték a főszerepet: az ácsoké (William R. Cremer és később Robert Applegarth), a cipészeké (George Odger), a kőműveseké (Edwin Coulson és George Howell), a gépszerelőké (William Allan) és a vasontőké (Daniel Guile). Marx az angol munkások nagy tömegeit igyekezett bevonni az Internacionálé tevékenységébe. Ezért azon volt, hogy a trade-unionok alsóbb szervezetei csakúgy, mint a Londoni Trade-Unionok Tanácsa csatlakozzanak az Internacionáléhoz és ott egy angol szekciót képezzenek. Az Internacionáléhoz való csatlakozásról a Főtanács angol tagjainak kezdeményezésére a Londoni Trade-Unionok Tanácsa üléseim többször is tárgyaltak 1867 jan 14-én azonban a tanács olyan határozatot hozott, melyben az Internacionále elveit helyeselte, de elutasított minden szervezeti kapcsolatot. A kapcsolatot továbbra is azok a tagjai biztosították, akik tagjai voltak a Főtanácsnak. – *II 49*

[19] Trades' Unions Suffrage Agitation Society (A Trade-Unionok Választójogi Agitációs Társasága) – szakszervezeti egyesülés, melynek célja az volt, hogy kivívja a választójogot minden felnőtt férfi számára, valamint a titkos szavazás bevezetését. 1862-ben alapították és 1865-ig a brit munkások legjelentősebb választójogi reformszervezete maradt. Elnöke George Odger, titkára Robert Hartwell, pénztárnoka pedig Trimlett volt. Később mind a hárman az Internacionálé Központi Ill. Főtanácsának tagjai lettek. – *II 111*

[20] 1863 márc. 27-én a Londoni Trade-Unionok Tanácsa (18. jegyz.) szolidaritási gyűlésre hívta fel az angol munkásokat annak a harcnak a támogatására, melyet az USA északi államai a déli rabszolgatartók ellen vívtak. A St. James' Hallban tartott gyűlésen az angol munkásság egyúttal tiltakozását fejezte ki az ellen, hogy az angol kormány az amerikai polgárháborúba fegyveresen beavatkozzék a déli államok javára. J. Bright, a radikális-liberális burzsoázia legkiemelkedőbb képviselője elnökolt a gyűlésen, melyen Marx is részt vett. – Garibaldi 1864 ápr. elején Angliába utazott, hogy megnyerje az angol kormány támogatását a hadjárathoz, melyet a velencei osztrák uralom ellen indítani tervezett. Fogadtatására az angol munkások lelkes tüntetést rendeztek. Népszerűségére való tekintettel az angol kormány kezdetben hivatalos tisztelettel adózott neki, amikor azonban a Garibaldi-demonstrációk az antidemokratikus angol viszonyokat kezdték támadni és amikor Garibaldi nyíltan síkraszállt a lengyel nép függetlenségi harca mellett, az angol burzsoázia ellene fordult. Sajtókampány indult Garibaldi ellen, amit betetőzött Gladstone pénzügyminiszternek az a kijelentése, hogy Garibaldi további angliai jelenléte nem kívánatos. Így április végén Garibaldinak el kellett hagynia Angliát. – *II 421 423 424*

[21] London Italian Workingmen's Society (Londoni Olasz Munkásszövetség) – az Associazione di Mutuo Progresso (A Kölcsönös Haladás Társasága) nevű olasz egyesületről van szó, melyet Londonban élő olasz munkások alapítottak 1864 júniusában. Kezdetben mintegy háromszáz tagot számlált és Mazzini befolyása alatt állott. Tiszteletbeli elnöke Garibaldi volt. 1865 januárjában csatlakozott az Internacionáléhoz. – *II 82 101 189 473*

[22] Albizottság (Subcommittee) vagy állandó bizottság (Standing Committee) – eredetileg a programokmányok kidolgozására választott bizottság, mely azután a Központi Ill Főtanács állandó végrehajtó szerve lett és rendszerint hetenként ülésezett. Tagjai voltak a Tanács elnöke (1867 szeptemberéig, amikor ezt a tisztséget Marx javaslatára megszüntették), a főtitkár, a pénztárnok és az egyes országok ügyeivel megbízott titkárok. Marx, aki e bizottságnak mint Németország ügyeivel megbízott titkár volt tagja, e szerv útján irányította a Központi Ill. Főtanács tevékenységét. – *II 97 127 393 456 488*

[23] Az a szabályzat, amelyet Luigi Wolff az albizottság 1864 okt. 8-i ülésén előterjesztett, az „Olasz munkásegyletek testvériségének aktája" angol nyelvre átültetett változata volt. Szövegét 1864 júl. 31-én a „Giornale delle Associazioni Operaie" (A munkásegyletek

lapja) kozolte és az olasz munkásegyletek Mazzini befolyása alatt alló nápolyi kongresszusa (1864 okt. 25–27) fogadta el. A tobb mint 50 munkásegylet képviselőinek részvételével lezajlott kongresszuson megalapították az olasz munkásegyletek szovetségét, amely később csatlakozott az Internacionáléhoz. Mazzini és hívei azt remélték, hogy a polgári demokratikus szellemű szabályzat beterjesztésével sikerul a nemzetkozi munkásmozgalom vezetését megszerezniok. – *12 421*

[24] Titus Livius: „Ab Urbe condita". 38. konyv 25. fejezet. – A kifejezést surgős recepteken orvosok is használják. – *12 35*

[25] V. o. „A Nemzetkozi Munkásszovetség alapító uzenete"; 16. kot. 10. old. – *13*

[26] „The Bee-Hive Newspaper" – a trade-unionok hetilapja, 1861-től 1876-ig jelent meg Londonban, „The Bee-Hive", „The Bee-Hive Newspaper" és „The Penny Bee-Hive" címmel. Erős polgári radikális és reformista befolyás alatt állt; a Kozponti Tanács 1864 nov. 22-i ulésén az Internacionálé lapjának nyilvánította. A lap kozolte a Nemzetkozi Munkásszovetség hivatalos okmányait és beszámolókat a Kozponti, ill. Fótanács uléseiről. Marx gyakran kényszerult tiltakozni amiatt, hogy a lap elferdítve vagy hiányosan kozolte az Internacionálé okmányait. 1869-től a „Bee-Hive" polgári sajtóorgánummá lett. A Fótanács 1870 áprilisában Marx javaslatára minden kapcsolatot megszakított a lappal. A „Nemzetkozi Munkásszovetség alapító uzenetét" (31. jegyz.) először 1864 nov. 5-én hozták nyilvánosságra a „Bee-Hive Newspaper"-ben. – *13*

[27] „Erősen a dologban, finoman a módban" – Claudius Aquaviva: „Industriae ad curandos animae morbos", Velence 1606. – *13*

[28] 1863 jan. 22-én Lengyelország orosz uralom alatt álló részében felkeles tort ki, a felkeles kozvetlen oka a tomegesen folyó letartóztatások és a soron kívul elrendelt katonatoborzas volt. A megalakult nemzeti kormány kiáltványt bocsátott ki, amelyben harcra szólította a nemzetet a fuggetlenségért és kihirdette a jobbágyfelszabadítást. A radikálisok („vorosok") igyekeztek rákényszeriteni a nemességet a jobbágyság felszabadítására; s ahol ez megtortént, a parasztság tomegesen jelentkezett a felkelő csapatokba. A mozgalom vezetése azonban márciustól a kiegyezőpárt („fehérek") kezébe kerult, akik ellenezték a társadalmi reformok radikális végrehajtását és népi mozgalom helyett kulpolitikai manőverek segítségével akarták biztositani a nemzeti fuggetlenséget. Júniusban és szeptemberben rovid idore a radikálisok kerultek hatalomra, de hatalmukat nem tudták megszilárditani, a felkelés hanyatlásnak indult, s noha az október kozepén uralomra kerult kovetkezetesebb vezetes egy időre megint fellendítette a mozgalmat, nem tudták a harcot egy kovetkezetes agrármozgalommal osszekapcsolni és a széles paraszti tomegek aktív támogatását megszerezni; a mozgalom erejét vesztette, amihez hozzájárult az, hogy a cári kormány az 1864 márc. 2-i agrártorvénnyel szentesitette a nemzeti kormány 1863 januári rendelkezéseit, 1864 májusában a felkelő kormányt elfogták és a felkelés véget ért. – *14 122 417*

[29] Marx, abbeli állandó torekvésében, hogy az uralkodó osztályok titkos diplomáciáját leleplezze, olyan dokumentumokat is felhasznált, melyeket David Urquhart, angol konzervatív publicista es egykori diplomata „The Portfolio", „The Free Press" és „The Diplomatic Review" c. lapjaiban tett kozzé. A két utóbbi folyóirat Marx néhány cikkét is kozolte. Urquhart antidemokratikus nézeteit azonban Marx élesen bírálta és, mint maga irta, nem akarta, hogy „ennek az úrnak a kovetői kozé számitsák" (v. o. 28. kot. 577. old.). – *14*

[30] A dán háborúban (v. o. 436. jegyz.) a porosz csapatok 1864 ápr. 18-án rohammal bevették a Duppel melletti dán erődítményeket, az ún. duppeli sáncokat. A „belső Düppel"

kifejezést első ízben a bismarcki „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" 1864 szept. 30-i száma használta a „belső ellenség" megjelölésére; később állandó fogalommá vált. – *15 193 196 451 510*

[31] „A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete", lásd 16. kot. 3–11. old. – *15 19 28 32 37 40 48 82 112 421 423 424 429 448 467 583*

[32] „Dio e popolo" (Isten és nép) – Mazzini jelszava, amelyet már fiatalon szembeállított a francia forradalom jelszavával (szabadság, egyenlőség, testvériség). – *15*

[33] A Schiller Intézetet 1858 novemberében alapították Manchesterben, a Schiller születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségeken. Az intézetnek az volt a törekvése, hogy a manchesteri német kolónia kulturális és társadalmi központja legyen. Engels kezdetben kerülte az intézettel való érintkezést, mert annak tevékenységére még erősen rányomta belyegét a porosz burokratizmus. Csak 1864-ben, amikor az intézet szervezeti szabályzatát némileg módosították, lett az igazgatóság tagja, sőt, később az intézet elnöke. Sok időt szentelt az intézetnek és tevékenyen befolyásolta működését. 1868 szeptemberében, amikor Engels nem tartózkodott Manchesterben, az igazgatóság elhatározta, hogy Karl Vogtot meghívja előadás tartására. Ez indította Engelst 1868 szept 16-i lemondólevelének megírására (lásd 16. kot. 316–317 old.). Davisson, az intézet jegyzője, 1867 okt. 2-án az igazgatóság nevében felkérte Engelst, vegye még egyszer fontolóra elhatározását, de Engels a kérést visszautasította. 1870 áprilisában ismét igazgatósági taggá választották Engelst, aki azonban többe nem vett részt tevékenyen az intézet munkájában. – *16 32 59 75 87 401 591 594*

[34] A Virginia állambeli Richmondot, a rabszolgatartó déli államok fővárosát, az amerikai polgárháborúban az északi államok csapatai először 1862 áprilisában próbálták elfoglalni, ekkor azonban visszaverték őket. Richmond második ostroma 1864 májusában, az északi haderők általános offenzívájának idején zajlott le. A déli csapatok hosszan tartó, szívós ellenállása után 1865 ápr. 3-án Grant tábornok elfoglalta a várost. – *17 60 104 110 418 451*

[35] „The Manchester Guardian" – angol napilap, 1821-től jelenik meg; a szabadkereskedők, majd a Liberális Párt lapja. 1859 óta „The Guardian" címmel jelenik meg. – Relief Comité (Segélybizottság) – 1863 áprilisában az angol parlament törvényt fogadott el a közmunkákról (Public Works Act). Az amerikai gyapotszállítások szüneteltetése (v. ö. 53. jegyz.) a termelés korlátozásához és a pamutipari munkások tömeges munkanélküliségéhez vezetett. A közmunkákról szóló törvény értelmében a munkanélkülieségtől sújtott területeken a helyi hatóságok pénzalapot kaptak a pamutipari munkások foglalkoztatására. E közmunkák megszervezése és díjazása a segélybizottságok feladata volt, amelyek alapjában véve a tőkések érdekeit képviselték. A munkanélküliek kénytelenek voltak a nehéz testi munkát (csatornaépítés, utcakövezés és útépítés) éhbérért végezni. – Nemzeti műhelyek (ateliers nationaux) – az 1848-as februári forradalom után az ideiglenes kormány rendeletére nemzeti műhelyeket alakítottak. E műhelyek felállításával egyesek meg akarták valósítani, mások diszkreditálni akarták Louis Blanc-nak a munka megszervezésére vonatkozó eszméit. A kormány fel akarta használni az ott dolgozó, katonailag megszervezett munkásokat a forradalmi proletariátus ellen, de amikor azt látta, hogy a nemzeti műhelyek munkásai egyre forradalmibbak lesznek, igyekezett elsorvasztani a műhelyeket (csökkentette az ott dolgozók számát, vidékre küldte őket közmunkákra stb.); ezek az intézkedések hozzájárultak a párizsi júniusi felkelés kirobbanásához. A felkelés leverése után a Cavaignac-kormány júl. 3-án feloszlatta a nemzeti műhelyeket. – *17 88*

[36] W. Liebknecht és J. B. von Schweitzer 1864 nov. 4-én, ill. 11-én felkérték Marxot a „Sozialdemokrat"-ban (42. jegyz.) való közreműködésre. Marx és Engels vállalkoztak

erre annál is inkább, mert remélték, hogy a lap segítségével forradalmi irányba terelhetik az Általános Német Munkásegyletet (12. jegyz.). Beleegyezését Marx nyilván az újság programjára és címére vonatkozó megjegyzésekkel adta meg Schweitzernek, mint ez utóbbinak 1864 nov. 28-án Marxhoz írt leveléből kitűnik. Marx és Engels elérték, hogy a lap az Internacionálé sok fontos dokumentumát közölje. Marx és Engels azonban ismételten bírálni kényszerültek a lap álláspontját (v. ö. 123. jegyz.). Amikor a „Sozialdemokrat" 1865 febr. 17-én közölte Schweitzer „Das Ministerium Bismarck" c. cikksorozatának azt a folytatását, amelyben a szerző nyíltan állást foglalt a német egység „vassal és vérrel" történő megteremtésének bismarcki politikája mellett, Liebknecht azonnal felmondta szerkesztői állását. Marx és Engels közreműködésüket egy nyilatkozattal (v. ö. 16. köt. 73., 80–82. old.) fejezték be, amelyhez márc. elején J. Ph. Becker, G. Herwegh és W. Rüstow is csatlakoztak. – *19 445 458*

[37] A „Tőke"-ről van szó, amelyen Marx ezekben az években intenzíven dolgozott, s amelynek első kötete 1866 végére elkészült. – *19 96 106 110 113 119 120 121 125 128 132 133 145 152 169 170 171 173 179 207 219 227 233 249 258 259 261 264 269 270 272 274 276 278 284 287 317 339 346 361 367 368 397 484 488 491 495 510 512 515 524 529 532 542 547 548 554 555 556 559 560 562 569 571 574 579 581 583 584 585 586 587 588*

[38] „A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzata"; lásd 16. köt. 12–14. old. – *19*

[39] „The National Reformer" – angol hetilap, 1860-tól 1893-ig jelent meg Londonban; polgári radikális. – *19*

[40] A levél hátlapján Marx számításai találhatók, melyek esetleg W. Wolff hagyatékára vonatkoznak. – *21*

[41] Néhány sor Schweitzer számára – nem maradt fenn, de nyilvánvalóan Engels írásos beleegyezése a „Sozialdemokrat"-ban való közreműködéshez. – *21*

[42] „Der Sozialdemokrat" – a lassalleánus Általános Német Munkásegylet orgánuma, 1864 dec. 15-től 1871-ig jelent meg, eleinte heti háromszor, 1865-től napilap; 1864–65-ben J. B. von Schweitzer szerkesztésében. Az 1865 júl. 1-i (79.) számtól kezdve a lap címe „Sozialdemokrat". Marx és Engels, nem állván rendelkezésükre egyéb sajtóorgánum, amelyben a német munkásokhoz szólhattak volna, megígérték, hogy a lap munkatársai lesznek; Schweitzer 1864 novemberében ugyanis megküldte nekik a lap programját ismertető prospektust és ez nem tartalmazott lassalleánus téziseket. Nem hivatalos formában W. Liebknecht is részt vett a lap szerkesztésében. A „Sozialdemokrat" közölte a „Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzeneté"-t, Marxnak „Proudhonról" c. cikkét, a „Tidmann úr" c. ó-dán népdal Engels-féle fordítását (lásd. 16. köt.) és a Nemzetközi Munkásszövetség számos dokumentumát. Marxnak, Engelsnek és Liebknechtnek a „Sozialdemokrat"-ban való közreműködése azonban nem tartott sokáig; már 1865 tavaszán olyan súlyos elvi nézeteltéréseik támadtak a lap lassalleánus szerkesztőségével, hogy kénytelenek voltak vele minden kapcsolatot megszakítani. – *21*

[43] 1860 szeptemberében, Bonnban letartóztatták MacDonald angol kapitányt és bírósági eljárást indítottak ellene a helyi hatóságokkal való szembeszegülés vádjával. – Engels itt G. Kinkelen, H. Juchon és társaikon gúnyolódik, akik annak idején az angol sajtóban felléptek MacDonald és később egy Londonban élő német szabólegény, Franz Müller mellett. Müller, akit gyilkosság vádjával 1864 őszén kivégeztek, a vérpadon bevallotta bűnösségét Cappell lelkésznek. – *22*

[41] 1864 nov. kozepén az angol újságok beszámoltak egy gyilkosságról, amely London közelében, a Temze-parton történt. Az áldozat állítólag német volt, a gyanúsított egy Koehl nevu holland. – *22*

[45] V. o. Goethe: „Der Fischer". – *23*

[46] „A Nemzetkozi Munkásszovetség alapító üzeneté"-nek Marx által készített német fordítását a „Sozialdemokrat"-ban hozták nyilvánosságra 1864 dec. 21-én és 30-án (lásd 16. kot. 3–11. old.). – *23 444*

[47] „Nordstern" – 1860-tól 1866-ig megjelenő hamburgi napilap; 1863-tól kezdve lassalleánus. – *23*

[48] „The Morning Star" – angol napilap, 1856-tól 1869-ig jelent meg Londonban; a szabadkereskedelmi mozgalom lapja. Volt egy állandó esti kiadása: „The Evening Star". – *24*

[49] G. Andral: „Clinique médicale, ou choix d'observations . . . ", Párizs 1839, II. kot., 550., 569., 571. old. – *24*

[50] A stuttgarti „Beobachter" 1864 okt. 21-én vezércikket közölt „Bescheidenheit – ein Ehrenkleid" címmel. Ebben a szerkesztőség Karl Blinden gúnyolódik, aki egy beküldött írásában az amerikai elnökválasztással kapcsolatban fölényes tanácsokat osztogatott és állítólagos amerikai befolyásával kérkedett. – *24 422*

[51] „Der Beobachter" – ezzel a címmel Stuttgartban 1833 óta megjelenő napilap; a XIX. század 60-as éveiben „Ein Volksblatt aus Schwaben" alcímmel a kispolgári demokraták lapja. Szerkesztője ebben az időben Karl Mayer volt. – *24*

[52] Lipcsében 1864 okt. 23-án és 24-én folyt le a Német Munkásegyletek Szovetségének második kongresszusa. A szovetség ebben az időben még a liberális burzsoázia befolyása alatt állt. Heves, de eredménytelen viták zajlottak le a szabad költozködés és az általános választójog kérdéseiről a szovetség és az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) tagjai között, akik F. W. Fritzsche vezetésével részt vettek a kongresszuson. A. Bebelt megválasztották az állandó bizottságba, így első ízben kerult a szovetség vezető testületébe munkáspolitikus, aki mindinkább elhatárolta magát a polgári liberalizmustól. A Marx által említett Victor-Aimé Huber professzor, a szovetkezeti eszme konzervatív képviselője vendégként volt jelen. – *24*

[53] Gyapotínség (cotton famine) – az amerikai polgárháborúban a déli államokat az északi államok részéről sújtó blokád miatt az amerikai gyapotszállítások elmaradtak, ami gyapotválságot okozott. V. o. Marx: „Az angliai válság" (15. kot. 328–331. old.). – *24 36 101*

[54] J. B. von Schweitzer 1864 nov. 19-én azt írta Engelsnek, hogy előreláthatólag M. Hess, G. Herwegh, B. Becker, J. Ph. Becker, W. Liebknecht, F. W. Rustow és J. K. H. Wuttke professzor lesznek a „Sozialdemokrat" munkatársai. – *27*

[55] Marxnak az a levele, melyben W. Liebknechttől a „Sozialdemokrat" munkatársai felől érdeklődik, nem áll rendelkezésre. 1864 dec. 2-án Liebknecht azt írta Marxnak, hogy L. Bucher és J. K. Rodbertus átálltak a Bismarck-kormányzat oldalára. – *28*

[56] A „Neue Frankfurter Zeitung" 1864 szept. 29-i (270.) számában „Nagy-Britannia" rovatban „§-tudósítótól" (Karl Blind), „London szept." keltezéssel, a lassalleánusokat támadó közlemény jelent meg. „Lassalle saját szavaival", azaz a berlini felségárulási

perben 1864 márciusában elmondott védőbeszédének idézeteivel kibővítve a kozlemény 1864 okt. 8-án „Republikanischer Protest" címmel megjelent a londoni „Hermann"-ban, majd „Ein republikanischer Protest. London, 17. Sept. 1864" címmel az amerikai St. Louisban kiadott „Westliche Post"-ban is (v. o. 16. kot. 19–21. old.). – *29 30 79 416 419 421*

[57] Sophie von Hatzfeldt 1864 nov. 21-i levelében arra kérte Marxot, védje meg Lassalle-t K. Blind „Republikanischer Protest" c. cikkének támadásai ellen (v. o. 421–422. old.). Ugyanakkor tanácsot kért tőle, vajon helyénvaló lenne-e Helene von Donniges és Janko von Racowita korozéses portréit a Lassalle utolsó napjairól szóló brosúrába belevenni. Sophie von Hatzfeldt 1864 őszén ajánlatot tett W. Liebknechtnek egy ilyen brosúra megírására. Liebknecht akkor még nem tudott Lassalle-nak Bismarckkal fennálló kapcsolatáról. Mihelyt azonban 1864 karácsonyán tudomást szerzett róla, azonnal abbahagyta a brosúra írását. – *29 427*

[58] J. Weydemeyer 1864 októbereben írt Engelsnek K. Blind poffeszkedő amerikai fellépéséről és Lassalle ellen támadásairól. Ebből a levélből idéz Marx „A stuttgarti »Beobachter« szerkesztőjének" c. nyilatkozatában. Egyuttal kuldott Weydemeyer Engelsnek egy „kivágást" a „Westliche Post"-ból – K. Blind cikkét: „Ein republikanischer Protest etc." (v. o. 56. jegy.). – *30 416 421*

[59] Utalás a „Beobachter" 1867 nov. 17-i számában megjelent bradfordi névtelen tudósításra, melynek szerzője, K. Blind ezzel a lap 1864 okt. 21-én kozolt „Bescheidenheit – ein Ehrenkleid" c. vezércikkére válaszolt (v. o. 50. jegyz.). Blind ebben a tudósításban ismét állítólagos amerikai befolyásával kérkedett, egyben cáfolni igyekezett Marx „Vogt úr" c. pamfletjának azokat a leleplezéseit, amelyek a Vogt-ugyben tanúsított gyáva magatartásat pellengerre állították (v. o. 14. kot. 413–429. old.). Marx erre „A stuttgarti »Beobachter« szerkesztőjének" c. nyilatkozatával válaszolt. – *30 419 422 444*

[60] Affidaviteken azok az esku erejével bíró nyilatkozatok értendők, amelyeket August Vogele és Johann Friedrich Wiehe nyomdai szedők tettek, s amelyek bizonyították, hogy a „Volk"-ban 1859 júniusában névtelenül megjelent „Zur Warnung" c. röplapot K. Blind írta. (V. o. 14. kot. 425–429., 613–615. old. és 16. kot. 19–21. old.) – *30*

[61] „Neue Frankfurter Zeitung" – demokratikus napilap, mely Majna-Frankfurtban 1859-től 1866-ig ezzel a címmel, 1866-tól „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" címmel jelent meg. – *30*

[62] A „Beobachter" szerkesztősége csupán Marxnak a Blind ellen nyilatkozatához (v. o. 59. jegyz.) csatolt kísérőlevelet (lásd 16. kot 18. old.), valamint saját szerkesztőségi kommentarját kozolte. Mivel Marx feltételezte, hogy a „Beobachter" szerkesztősége nem kozli le Blind ellen nyilatkozatát, más német újságoknál való kozzététel végett eljuttatta Sophie von Hatzfeldthoz (v. o. 420. old.), aki Marx tudta nélkul K. von Bruhnhoz, a „Nordstern" szerkesztőjéhez kuldte. A „Nordstern" a nyilatkozatot 1864 dec. 10-én a kovetkező megjegyzéssel tette kozzé: „Ez az írás másodkézből jutott el hozzánk és csak erre való kulonos tekintettel kerul a »Nordstern« hasábjaira." Marx efelett felháborodását 1864 dec. 22-én Sophie von Hatzfeldthoz írt levelében kifejezésre juttatta (lásd 427–428. old.). – *31 33 36 420 427*

[63] Marx az Abraham Lincolnhoz intézett uzenetet 1864 nov. 22. és 29. között írta. A Központi Tanács a nov. 22-i ulésén Dick és Howell javaslatára határozta el, hogy Lincolnt újraválasztása alkalmából udvozli. (V. o. 109. jegyz.) – *32*

[64] 1864 nov. 29-én az Internacionálé Központi Tanácsa Peter Fox javaslatára határozatot hozott, miszerint az angol tagok nevében üzenetet intéz a lengyel néphez. Az üzenet megfogalmazásával az állandó bizottságot (22. jegyz.) bízták meg, mely ezt a feladatot Peter Foxnak juttatta. Foxnak polgári demokratikus szellemben megfogalmazott szövegét (amely nem maradt fenn), 1864 dec. 6-án először az állandó bizottság vitatta meg. A vitáról és eredményéről 1864 dec. 10-i levelében Marx beszámolt Engelsnek (lásd 37–38. old.). – *32*

[65] Crapaud (szó szerint: „varangy") – a francia konventnek azokra a tagjaira alkalmazott gúnyos kifejezés, akiknek az ülésterem legalsó részében, a „Mocsár"-ban volt a helyük és rendszerint a kormányra szavaztak. Marx és Engels gyakran használják „filiszter" értelemben ezt a kifejezést a francia kispolgárokra és nyárspolgárokra. – *32 338*

[66] „The Times" – a legtekintélyesebb angol konzervatív irányú napilap; 1785-ben alapították Londonban „Daily Universal Register" címmel, 1788 óta jelenik meg „Times" címmel. – *33*

[67] A nagy londoni építőmunkás-sztrájk 1859 nyarán, a kilencórás munkanapért folytatott tömegmozgalom során tört ki. Kivált akkor fokozódott és terjedt ki más városokra is a sztrájkmozgalom, amikor az építési vállalkozók júl. 27-i gyűlésükön ellenrendszabályként azt a határozatot hozták, hogy csak szervezetlen munkásokat fognak alkalmazni. Aug. 6-án több mint húszezer munkást kizártak. Erre más szakmabeli munkások körében széles körű szolidaritási mozgalom indult meg a kizártak érdekében. A sztrájk 1860 februárjáig tartott és kompromisszummal ért véget. – *33*

[68] „Londoner Anzeiger" – 1864 és 1867 között megjelenő hetilap, a londoni kispolgári német emigráció lapja. – *33*

[69] „Das Volk" – német nyelvű hetilap, 1859 máj. 7-től aug. 20-ig jelent meg Londonban, E. Biscamp szerkesztésében; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet lapjaként alapították. A 2. számtól kezdve Marx nem hivatalosan részt vett a szerkesztésben, július elejétől teljesen saját kezébe vette a lap irányítását. – *33*

[70] V. ö. 14. köt. 409–412. old. – „Allgemeine Zeitung" – német napilap, 1798-ban alapították; 1810-től 1882-ig Augsburgban jelent meg; főképp 1848 március előtt a német liberális nagyburzsoázia mérvadó lapja; az 50–60-as években támogatta Németország osztrák hegemónia alatti egyesítésének tervét. – *33*

[71] „Missouri Democrat" – napilap; ezzel a címmel 1853-tól 1875-ig jelent meg az amerikai St. Louisban. A Köztársasági Párt lapja volt. – *34*

[72] „The Free Press" – angol havi folyóirat, 1855-től 1865-ig jelent meg Londonban, később mint „The Diplomatic Review"; az urquhartisták sajtóorgánuma; ellenzéki álláspontot foglalt el a Palmerston-kormánnyal szemben; közölte Marx néhány írását. – *35*

[73] Szállóige; eredete Terentius: „Andria" (Az androszi lány), I. 1. 99. sor. – *35 401*

[74] Karl Mayert illetően v. ö. 14. köt. 417. és 495–497. old. – Karl Friedrich Mayert, a sváb költőiskola képviselőjét Heine az „Atta Troll" és a „Deutschland. Ein Wintermärchen" c. műveiben gúnyolta ki. – *35*

[75] „Rheinische Zeitung" – német polgári napilap; 1863-tól 1866-ig Düsseldorfban, 1867-től 1874-ig Kölnben jelent meg. – *35*

[76] Hermann Heinrich Becker (a vörös Becker) 1864 dec. 7-én megírta Marxnak, hogy a „Rheinische Zeitung"-ot lebeszélte a Blind elleni nyilatkozat (v. ö. 59. jegyz.) közzétételéről. Becker ezt azzal indokolta, hogy a kozlemény azt a „hiedelmet" kelthetné, mintha „Blind tevékenysége mégis olyasmi volna, amit Karl Marx figyelemre méltat". – *35 36*

[77] Az amerikai polgárháborúban (1861–1865) a híres „portyázó út a tengerhez", melyet Sherman, az északi hadsereg tábornoka 1864 május elején Georgián keresztül megkezdett, a nagy veszteségek ellenére sikeresen haladt előre. Szept. 2-án Sherman csapatai bevették Atlantát és dec. kozepén elérték a tengert. Ez a hadmuvelet a déliek szovetségi állama, az ún. Konföderáció teruletét kettévágta és megteremtette a szukséges előfeltételét annak, hogy Grant tábornok csapatai a déli hadsereg fő erőit szétverjék. 1865 tavaszán a déli hadsereg kapitulált. – *36 84 451*

[78] Nyilván a manchesteri szegényház ügyvezetője volt az említett irat szerzője. Az angliai szegényház (poorhouse) és dologház (workhouse) embertelen intézményét és azokat a menhelyeken uralkodó állapotokat Marx és Engels számos írásaikban ostorozták (pl. Engels „A munkásosztály helyzete Angliában"; 2. köt. 463–465. old.; Marx „A tőke"; 23. köt. 259–260., 611–612. old.). – *36*

[79] A velencei terulet, mely 1798–1805-ig és 1814–1866-ig Ausztriához tartozott, az itáliai nemzeti felszabadítási mozgalom állandó bázisa volt. Az olasz lakosságnak az osztrák uralommal szembeni elégedetlenségét kihasználva Bismarck a porosz–osztrák háború előkészítése idején, 1866 ápr. 8-án szovetségi szerződést kotott Itáliával Ausztria ellen. A szerződés úgy rendelkezett, hogy Ausztria elleni háború eredményeképpen Itália megkapja a velencei területet, Poroszország pedig egy ezzel egyenértékű területhez jusson. – *37 207 218 225 424*

[80] Utalás Collet „Russia's Designs on the Pope" c. cikkére. – *37*

[81] „The Miner and Workman's Advocate" – munkáshetilap. 1863-tól 1865-ig jelent meg Londonban, mint a bányászok országos szövetségének lapja. 1865-ben J. B. Leno, a Nemzetközi Munkásszovetség Központi Tanácsának tagja, megszerezte a kiadási jogot és az ő szerkesztésében a lap a Nemzetközi Munkásszovetség hivatalos orgánuma lett. (V. ö. még 237. és 274. jegyz.) – *37*

[82] Boustrapa – III. Napóleon gúnyneve, Boulogne, Strasbourg és Párizs nevének első szótagjaiból képezve; utalás strasbourg-i (1836 okt. 30.) és boulogne-i (1840 aug. 6.) puccskísérletére, valamint az 1851 dec. 2-i államcsínyre (v. ö. Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája"; lásd 8. kot. 101–196. old.). – *38 138 228 265*

[83] A Kozponti Tanács 1864 nov. 8-i ulésén Marx javaslatára és Hermann Jung támogatásával az a határozat született, hogy a Tanács tagjai csak olyan személyek lehetnek, akik az üléseken részt vesznek. A tiszteletbeli tagságról szóló határozat valószínűleg ugyanerre az időre esik. – *38*

[84] „Der Sozialdemokrat", 1865 jan. 13. – *40 437*

[85] „L'Association" – francia folyóirat, a polgári republikánus befolyás alatt álló munkásszövetkezetek lapja; előbb havonként, azután hetenként jelent meg 1864-től 1866-ig Párizsban és Brüsszelben, szerkesztősége Párizsban volt. – *40*

[86] Plonplonisták – Joseph Bonaparte-nak (gúnyneve Plon-Plon), III. Napóleon unokaöccsének a hívei, egy bonapartista csoport, mely szociális demagógiával, látszatellenzéki-

seggel igyekezett eltéríteni a tomegeket attól, hogy harcoljanak a fennálló rendszer ellen (v. ö. 58. old.). Marx és Engels a „bonapartizmus mindkét alakjá"-ról, a „tuileriákbeli és a palais royalbeli alakjá"-ról beszélnek, úgy, hogy plonplonisták a bonapartisták szinonimájának tekinthetők (a párizsi Palais Royal volt a rezidenciája Plon-Plonnak, a Tuileriákban székelt III. Napóleon). – *40 51 58 238*

[87] Marx 1865 januárjában korulbelul 7–14-ig Engelsnél volt Manchesterben. – *40 431 435*

[88] „La Liberté de penser" – filozófiai es irodalmi folyóirat; 1848-tól 1851-ig jelent meg Párizsban. – *41*

[89] Az Internacionálé tagsági jegyei, amelyeket a Kozponti Tanács az egyéni tagoknak adott, s amelyek az evi tagsági díj befizetését nyugtázták. Hátoldalukon a szervezeti szabályzat programereju bevezetése szerepelt angol, francia és német nyelven. – *41 63 71 80 96 112 448 493 549 579*

[90] A Kozponti Tanács 1865 jan. 24-i ulésén megtárgyalták az Internacionálé párizsi szekciójában támadt konfliktust. Ez a szekció 1864 végén kezdte meg mukodését. Alapítói Tolain és Limousin proudhonista munkások voltak, akik reszt vettek a Nemzetkozi Munkásszovetség 1864 szept. 28-i St. Martin's Hall-i alapíto gyulésén. A szekciónak állando helyisége volt Párizsban. 1865 januárjában kiadta az ideiglenes szervezeti szabályzat francia fordítását. Henri Lefort francia ugyvéd, aki szintén részt vett az 1864 szept. 28-i gyülés elokeszítésében, azzal az igennyel lépett fel, hogy ismerjék el az Internacionálé egyik megalapítójaként és a francia munkások képviselojeként. Letort barati kapcsolatban állt Le Lubez-vel, a Kozponti Tanács Franciaország ugyeivel megbízott titkárával és más londoni francia kispolgári emigránsokkal. M. Hessnek a „Szocialdemokrat" 1865 jan. 13-i számában megjelent cikke Tolaint azzal vádolta, hogy bonapartista korokkel, főképp plonplonistákkal (v. ö. 86. jegyz.) áll osszekottetésben. Marx megbízta V. Schily Párizsban élő német emigránst és J. B. von Schweitzert az ugy kivizsgálásával. Kitunt, hogy a vád rágalom és az „Association"-hoz kozel álló személyektől indult ki. E folyóirat szerkesztőségéhez tartozott Lefort is. Schily további felvilágosításokat helyezett kilátásba. – *41 57 85 90*

[91] 1865 jan. 16-án a londoni Cambridge Hallban a Nemzetkozi Munkásszovetség megalakulása alkalmából unnepi estélyt rendeztek, amelyen G. Odger, V. P. Le Lubez es J. C. Eccarius mondtak beszédet. – *41*

[92] Miután a sajtó beszámolt a St. Martin's Hallban tartott 1864 szept. 28-i gyulésrol, Svájcban hamarosan megalakultak az Internacionálé szekcioi. 1864 okt. 11-én genfi munkások egy csoportja F. Dupleix konyvkotő vezetésével ideiglenes bizottságot szervezett más országok munkásaival létesítendő kapcsolatok céljából. 1865 jan. 17-én Dupleix nyugtázta H. Jungnak, a Svájc ugyeivel megbízott titkárnak a Nemzetkozi Munkásszovetség 1865 jan. 10-én általa megkuldott ideiglenes szervezeti szabályzat vételet, s kozolte, hogy a genfi bizottság igyekszik Svájcban további szekciókat alapítani. Evégett kérte a Kozponti Tanács által kiadott osszes dokumentumok megkuldését. Jan. 24-én Marx a Kozponti Tanácsban felolvasta Dupleix levelét, melyet nagy tetszéssel fogadtak. H. Jung elkuldte Dupleixnek a kért anyagokat és a Kozponti Tanács nevében azt ajánlotta a svájci munkásoknak, hogy alakítsanak egy ossz-svájci központi bizottságot és tartsanak fenn állandó kapcsolatot a londoni Kozponti Tanáccsal. – *41*

[93] Lengyel Liga (The British National League for the Independence of Poland) – a lengyel fuggetlenség támogatására alakult brit ligát 1863 júl. 28-án alapították Londonban. Megalapítását a lengyel felkelés (v. ö. 28. jegyz.) alkalmából egybehívott 1863 júl. 22-i St.

James Hall-ı szolidarıtási gyulés előzte meg, amelyen részt vettek a trade-unionok és a demokratikus mozgalom képvıselıi, valamint egy párizsi munkásdelegáció is. A gyulés kuldottséget menesztett J. Russell kulugyminiszterhez, akinél tiltakozni kívántak az angol kormánynak a lengyel felkelőkkel kapcsolatos politikája ellen. Russell azonban nem volt hajlandó fogadni a kuldottséget. Erre 1863 júl. 28-án a „Bee-Hive Newspaper" szerkesztőségi termeibe újabb gyulést hivtak egybe, amelyen megalapították a ligát. Elnokké Edmond Bealest, tiszteletbeli titkárrá J. R. Taylort választották. Az „itteni" lengyel egyesuleten a londoni lengyel emigráció forradalmi demokrata elemei értendők. Ezek a korul a Kozponti Nemzeti Bizottság korul csoportosultak, amely az 1863–64-es felkelést vezette. Az Internacionálé Kozponti Tanácsának 1865 jan. 10-i ulésén a Lengyel Liga es a Nemzeti Bizottság képviselőinek jelenlétében a Nemzetkozi Munkásszovetség kotelezte magat arra, hogy „minden rendelkezésre álló eszkozzel támogatni fogja az 1863-as dicsőséges, bár sikerrel nem koronázott forradalom emlékére osszehivandó gyulést". A Marx által emlitett gyulés 1865 márc. 1-én zajlott le (v. o. 176. jegyz.). – *41 81*

[94] Marx W. Liebknechtnek 1865 jan. 20-a előtt irt leveléből értesult arról, hogy Lassalle Bismarckkal paktált. A Bismarck és Lassalle kozti első megbeszélés valószínuleg 1863 máj. 12-én, vagy 13-án tortent. Lassalle idealista koncepciója, mely szerint az általános választójog a munkásosztály legfobb elveként a szocialista forradalommal lenne egyenértéku, nem zárta ki a szovetkezest a reakciós porosz kormányzattal. Lassalle az általános választójog és a munkásszovetkezeteknek nyujtando állami segély ellenében felajanlotta Bismarcknak, hogy az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) támogatja a kormanyt a polgári ellenzek ellen. 1864 nyarán Lassalle megígérte, hogy a Munkásegylet agitalni fog Schleswig-Holstein Poroszországhoz való csatolása érdekeben. Lassalle-nak ezt a politikai „hagyatékát" Marx és Engels a proletár érdekek elárulásának tekintették. A Gustav Mayer által 1928-ban Berlinben nyilvánosságra hozott Lassalle–Bismarck levelvaltás teljes egészében igazolta W. Liebknecht állításainak igazát – Sickingen és V. Károly Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának szereplői. – *41 44 51 445*

[95] Marx: „Proudhonrol", lásd 16. kot 22–28. old. – *41 50 57 445*

[96] A haladopárt 1861 júniusában alakult, legismertebb személyisegei Waldeck, Virchow, Schulze-Delitzsch, Forckenbeck, Hoverbeck stb. voltak. Programjában kovetelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, egy osszenet parlament egybehívását, valamint egy erős liberális kormány megalakítását, mely a kepviselőháznak tartozik felelősséggel. A nepi forradalomtol valo félelmében nem támogatta az alapveto demokratikus kovetelményeket az általános választójog, az egyesulési, a gyulekezesi és a sajtoszabadság kovetelését. 1866-ban a haladópart jobbszárnya kulonvált Nemzeti Liberális Párt néven (v. o. 459. jegyz.). – *42 43 46 50 62 69 73 107 132 225 333 343 365 439 446 449*

[97] Az ún. porosz alkotmánykonfliktus 1861-ben tort ki I. Vilmos porosz király és a porosz Landtag kozott. A parlament polgári liberális tobbsege ugyanis leszavazta a hadsereg újjászervezesere vonatkozó javaslatot. A kiraly feloszlatta a kamarát, de az uj választasok után sem sikerult a parlamenttel a javaslatot elfogadtatni. Az 1862-ben kinevezett miniszterelnok, Bismarck, a parlamentet ismét feloszlatta es a katonai reformot onhatalmulag megvalósította. Az alkotmánykonfliktus, mely a 60-as évek nemzeti-forradalmi valsagának egyik megnyilvánulása volt, csak 1866-ban dőlt el, amikor is Poroszország gyozelmet aratott Ausztria felett és a német burzsoázia behódolt Bismarcknak. – *42 62*

[98] Engels: „Tidmann úr", lásd 16. kot. 29–30. old. – *43 57 71*

[99] Engels: „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt", I. fej.; lásd 16. kot. 38–50. old. – *45 46 51 53 59 61 62 65 72 76 79 85 87*

[100] Lassalle-Lincoln – a kifejezés a „Sozialdemokrat" „Egyleti rovatában" szerepelt 1865 jan. 29-én egy iserlohni tudósításban. – *45*

[101] V. o. Marx: „A tőke", „Előszo az első kiadáshoz"; lásd 23. kot. 5. old., lábjegyzet. – *46 530*

[102] „Lassalleánusok akarunk lenni" – egyik sora annak a versnek, melyet a „Sozialdemokrat" 1865 jan. 29-én közolt a „Munkáslevelek" rovatban. – *46*

[103] A poroszországi egyesulési tilalmak, azaz az ipartörvényben egyesülésekre megállapított buntető rendelkezések ellen 1865 elején fokozott erővel indult meg a harc, melyben elsősorban a W. Liebknecht befolyása alatt álló berlini nyomdászok vettek részt. A haladópárt ezért kénytelen volt a képviselőházban javaslatot benyújtani két buntető rendelkezés eltorlésére. A kormány abbeli szándékában, hogy a munkások támogatását megnyerje a polgári ellenzék letöréséhez, időlegesen olyan látszatot keltett, mintha csakugyan hatálytalanitani akarná a buntető rendelkezéseket. – *46*

[104] Az Assemblée constituante (alkotmányozó nemzetgyűlés) 1791 jún. 14-i rendeletére vonatkozóan v. o. Marx: „A tőke", VII. szakasz, 24. fej. (23. köt. 693–694. old.) – *46*

[105] J. Brightnak a birminghami kereskedelmi kamarában 1865 jan. 19-én mondott beszédéről a „Times" 1865 jan. 20-án számolt be. A tizórás törvényt Marx részletesen tárgyalja a „Tőke" III. szakasz 8. fejezetében (lásd 23. kot 265–278. old.). – *46*

[106] Wilhelm Strohn 1865 jan. 20-i levelében beszámolt Marxnak a „Tőke" kiadása ügyében Otto Meissner hamburgi konyvkiadóval folytatott megbeszéléséről. Többek kozt a kovetkezóket irta: „Nem vagyok elégedetlen O. M-nél tett látogatásommal ... egyelőre kijelentette, hogy orulni fog, ha a művedet kiadhatja... Ha szívesebben venned, belemegy a megvételbe, ill. a honorariumba is. Ebben az esetben szeretné megismerni a feltételeidet és mielőtt azokat elfogadná el akarja olvasni a kéziratot. Kózós számla esetén lemond a kézirat előzetes ismeretéről." Strohn azonkívul közolte Marxszal, hogy „Arnold Ruge szándéka kotetlenul megjelenő füzetekben a napi eseményeket kommentálni" es „ez ugyben ajánlatot tett Meissnernek", „aki, úgy látszik, elfogadhatónak tartja az ajánlatot". „Egy bizonyos Siebold", irta továbbá Strohn, „az utóbbi napokban ugyancsak felajánlott Meissnernek egy német republikánus újságot, amelyet Blind akar kiadni es amelynek munkatársai kozott Freiligrathot említik." – *47 54*

[107] In partibus infidelium (a hitetlenek tartományaiban) – a nem-katolikus országokbeli egyházmegyékbe kinevezett puspokok (címzetes puspokok) címének kiegészítése; átvitt ertelme: csak látszólag létező, seholországi, mondvacsinált (méltóság, rang vagy hatalom). – *47*

[108] „The Daily News" – angol napilap, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; a liberális ipari burzsoazia lapja. – *48*

[109] Lincoln elnoknek a Marx által megfogalmazott uzenetre (v. o. 63. jegyz.) adott válaszát, amelvet Charles Francis Adams, az Egyesult Államok londoni kovete 1865 jan. 28-án juttatott el a Kozponti Tanácsnak, s amelyet a Tanács jan. 31-i ulésén felolvastak, a „Times" 1865 febr. 6-án „Mr. Lincoln and the International Working Men's Association" felirattal és bevezető megjegyzéssel lekozolte. Ugyanazon a napon megjelent az „Express" c. londoni lapban is. – *48 57 64*

[110] Az „Emancipation Society"-t (Emancipációs Társaság) angol polgári radikálisok alapították 1862 novemberében Londonban. A társaság támogatta a Londoni Trade-Unionok

Tanácsának harcát az angol kormány azon szándéka ellen, hogy a déli rabszolgatartók oldalán fegyveresen beavatkozzon az amerikai polgárháborúba (v. ö. 18. jegyz.). A társaság vezető tagjai voltak többek között Edmond Beales, Edward Spencer Beesly és John Stuart Mill. – *48 63*

[111] A „Literary Society"-t (Irodalmi Társaság) a lengyel emigráció Adam Czartoryski vezette arisztokrata-monarchista szárnya alapította 1832 áprilisában Párizsban. Fiókszervezete volt a londoni „Lengyelország Barátai Irodalmi Társaságának", melyet ugyanazon év elején whig-párti angol arisztokraták alapítottak. – *48*

[112] Az utalás nyilvánvalóan az 1863–64-es lengyel nemzeti felkelésre (lásd 28. jegyz.) vonatkozik. – *48*

[113] V. Le Lubez, az Internacionálé Belgium ügyeivel ideiglenesen megbízott titkára 1865 jan. 18-án írt Léon Fontaine-nak, a Belga Általános Szövetségi Egylet tagjának Brüsszelbe, s egyben eljuttatta neki az Alapító Üzenetet és az ideiglenes szervezeti szabályzatot. A jan. 31-i ülésen Le Lubez ismertette a Központi Tanáccsal Fontaine jan. 29-i válaszlevelét. Fontaine többek között azt írta, hogy mindkét dokumentumot lefordítják franciára és terjeszteni fogják, s hogy a Belga Általános Szövetségi Egylet csatlakozni szándékozik az Internacionáléhoz. Fontaine levelét a Központi Tanács üléséről szóló tudósítással együtt a „Bee-Hive Newspaper" 1865 febr. 4-i száma közölte. Csakhamar kiderült azonban, hogy Fontaine-nak semmi kapcsolata sem volt a munkástömegekkel és hogy nem tett további lépéseket belga szekció alakítására. Az Internacionálé első belga szekciója 1865 júliusában alakult meg Brüsszelben; egyik közvetlen alapítója César De Paepe volt. – *48 473*

[114] „St. Louis Daily Press" – amerikai munkásújság, 1864-től jelent meg. – *48*

[115] Monstermeeting for manhood suffrage (tömeggyűlés az ország egész felnőtt férfilakosságának választójogáért) – az 1865 febr. 23-ra tervezett gyűlés (v. ö. 165. jegyz.) előkészítésére polgári radikális választójogi reformerekből álló ideiglenes bizottság 1865 febr. 6-ra tanácskozást hívott egybe. – *48*

[116] Az ideiglenes bizottság (v. ö. 115. jegyz.) előkészítő tanácskozásán a Nemzetközi Munkásszövetség nevében részt veendő deputációt a Központi Tanács 1865 jan. 31-i ülésén jelölték ki. Tagjai: J. G. Eccarius, V. Le Lubez, J. Carter, G. Odger, J. Whitlock, W. R. Cremer, G. Wheeler és W. Dell voltak. – *49*

[117] K. Siebel 1865 febr. 1-én írt Marxnak. Miután beszámolt K. Klingsszel folytatott eszmecseréjéről, így folytatta: „Különösnek találom a »Rheinische Zeitung« mellékelt cikkét, amelyet tegnap délben olvastam, mielőtt Klingshez Vohwinkelbe utaztam. Lehet, hogy Becker képviselő tollából származik?" W. Liebknecht 1865 febr. 16-án Marxhoz írt leveléből arra lehet következtetni, hogy Hermann Heinrich Becker a „Rheinische Zeitung"-ban megjelent fenti vezércikkében Marxot és Engelst mint forradalmárokat, akik a demokráciával a fennálló kormányzat ellen együtt haladnak, szembeállította a lassalleánusokkal, akik a kormánnyal a demokrácia ellen haladnak együtt. – *50*

[118] 1865 febr. 1-én megjelent 16. számában a „Sozialdemokrat" közölte M. Hessnek, párizsi tudósítójának egy glosszáját, mely ismételten hangot adott annak az állításnak, hogy az Internacionálé francia tagjai (H. Tolain és Ch. Limousin) bonapartista körökkel állnak kapcsolatban (v. ö. 86. és 90. jegyz.). – *50*

[119] Poroszországi államcsíny – 1848 nov. 8-án a porosz király elmozdította a Pfuel-kormányt és megbízta a nyíltan ellenforradalmi Brandenburg–Manteuffel-kormányt. Ez volt a

kezdete a porosz ellenforradalmi államcsínynek. Nov. 9-én a berlini porosz nemzetgyűlést „legfelsőbb üzenettel" elnapolták és Berlinből kitelepítették Brandenburg városkába, majd végképp feloszlatták. Dec. 5-én kihirdették az ún. „oktrojált alkotmányt" és bevezették a kétkamarás rendszert. A király jogot kapott arra, hogy a kamarák által elfogadott törvényeket elvesse és az alkotmány egyes cikkelyeit önhatalmúan megváltoztassa. Az 1849 febr. 27-én összeült második kamarát 1849 ápr. 27-én feloszlatták, miután az a Majna-Frankfurtban ápr. 21-én elfogadott birodalmi alkotmányt jogerősnek nyilvánította. 1849 máj. 30-án az általános, egyenlő és titkos választójog helyett kozvetett választási rendszert és magas vagyoni cenzussal korlátozott szavazati jogot vezettek be. Ennek alapján új képviselőválasztást tartottak, s az így megválasztott liberális-konzervatív többségű képviselőház 1850 januárjában beiktatta a reakciós szellemben módosított alkotmányt. – *51*

[120] A kézműves-segédekre törvényesen kotelező (Poroszországban 1831-től) vándorkönyvekbe bejegyezték a segédek tartózkodási helyeit és a vándoréveik folyamán tanúsított viselkedésüket. – *53*

[121] Utalás a „Sozialdemokrat" 1865 jan. 6-i és 8-i vezércikkeire: „Das Kirchentum und die moderne Civilisation" és „Das Ministerium Bismarck und die Regierungen der Mittel- und Kleinstaaten". Mindkét cikket, valamint az 1865 jan. 27-én ugyanebben az újságban kezdődő cikksorozatot – „Das Ministerium Bismarck" – J. B. von Schweitzer írta. – *54*

[122] Marx ezeket a sorokat W. Liebknecht 1865 febr. 4-i levelének a végére írta. Liebknecht egyebek közt kozolte: „A »Sozialdemokrat« jelenlegi alakjában kompromisszum terméke és minden kompromisszumnak mindkét félre nézve megvannak a kellemetlenségei. Én ezt előre láttam és bár mégis kívántam a lap létrejöttét, kozreműködésemet a te részvételedtől tettem függővé. És még most is attól teszem függővé . Ami a lassalleánusságot illeti, az egyelőre még elkerülhetetlen. Az egyletet, amelynek szócsove ez az újság, Lassalle alapította és sokat kell fáradoznod, ill. fáradoznunk, amíg az emberekkel megértethetjük, hogy Lassalle semmi újat sem produkált, a meglevőt csak elfuserálta. *Ezt* a »Sozialdemokrat«-beli kozreműködésunk lényeges céljának tartottam." – *56 57*

[123] A levélhez csatolt fogalmazványt – „A »Sozialdemokrat« szerkesztőségének" (lásd 16. kot. 31. old.) – Marx és Engels utolsó figyelmeztetesul szánták Schweitzernek, aki lapjában a Bismarck-kormánnyal kacérkodott és Lassalle-kultuszt úzott. A nyilatkozat megtételére közvetlen indítékot M. Hess febr. 1-i cikke adott (v. o. 90. és 118. jegyz.). Marx és Engels először élesebb tiltakozásra készültek, utóbb ezt a nyilatkozatot adták, mivel arra a meggyőződésre jutottak, hogy a „Sozialdemokrat"-tal való szakításnak a lap általános politikai irányvonala, nem pedig Hess cikke miatt kell megtörténnie. Marx és Engels bírálata arra késztette a „Sozialdemokrat"-ot, hogy némileg változtasson hangnemén. Hess a lap 1865 febr. 12-i (21.) számában visszavonta rágalmazó kijelentéseit. Marx és Engels ennek kovetkeztében nem ragaszkodtak a nyilatkozat kozzétételéhez, de elhatározták, hogy nem írnak tobbé a lapba. Végleges szakításukat az a nyilatkozat (lásd 16. köt. 73. old.) jelentette, amely a lap 1865 márc. 3-i számában jelent meg. – *57 68 72 438*

[124] V. ö. 16. kot. 31. old. – *58*

[125] Gürzenich – unnepélyekre és gyülésekre szolgáló terem Kolnben. – *60*

[126] J. B. Schweitzer „Das Ministerium Bismarck" c. cikksorozatának második folytatásáról van szó, amely vezércikként jelent meg a „Sozialdemokrat" 1865 febr. 5-i számában. – *60*

[127] Konföderáció – az északi államoktól elszakadni kívánó (szecesszionista) déli rabszolgatartó államok szovetsége, amely 1861 febr. 4-én alakult az alabamai Montgomeryben tar-

tott kongresszuson. A kongresszus elfogadta a Konföderáció alkotmányát és J. Davis személyében megválasztotta annak elnökét. Az alapító államok South Carolina, Georgia, Florida, Alabama, Mississippi és Louisiana voltak, majd 1861 márc. 2-án csatlakozott hozzájuk Texas, 1861 májusában pedig a négy rabszolgatartó határállam: Virginia, Arkansas, North Carolina és Tennessee. (V. o. 77. jegyz.) – *60 86 124 452*

[128] J. B. Schweitzer „Die deutsche Sozialdemokratie" c. vezércikkéről és M. Hess febr. 4-i párizsi tudósításáról van szó. Mindketto 1865 febr. 8-án jelent meg a „Sozialdemokrat"-ban. – *61*

[129] Von Roon porosz hadügyminiszter 1865 febr. 8-án beszédet tartott a képviselóházban a hadkotelezettségről szóló 1814 szept. 3-i torvény megváltoztatására es kiegészítésére vonatkozóan általa beterjesztett torvénytervezethez. A tervezet némi engedményt tett a tobbsegben levo polgári ellenzéknek. – *61*

[130] „Dusseldorfer Zeitung" – német napilap, 1826-tól 1926-ig jelent meg e címmel (1745-ben alapították „Dusseldorfer Stadtanzeiger" címmel), a 40-es évektol a 60-as évekig polgári liberális irányzatú. – *62*

[131] „St. Petersburger Zeitung" – napilap, 1727-tol 1914-ig jelent meg nemet nyelven Szentpétervárott. – *62*

[132] „Moszkovszkije Vedomosztyi" – orosz újság, 1756-tol 1917-ig jelent meg, 1859-től napilap, kulonosen a XIX. század második felétol határozottan reakciós irányzatú, az államhivatalnokok es a földbirtokosok felsó rétegének lapja. – *63*

[133] Marx a Kozponti Tanács 1865 febr. 7-i ulésén azért támogatta H. Lefort-nak, az „Avenir national" szerkesztojének az Internacionale párizsi „irodalmi védojévé" történó kinevezését, mert V. Schily 1865 febr. 5-i levele nyomán azt hitte, hogy a párizsi szekcióban támadt konfliktus (v. o. 90. jegyz.) már elsimult. Marx arra torekedett, hogy a szovetkezeti mozgalomban tevekenykedo francia munkásokat is bevonja az Internacionáléba és az „Association"-t felhasználja az Internacionalé eszméinek propagálására. Lefort kinevezesevel azonban a konfliktus tovabb élesedett. – 1864 végen az ideiglenes szervezeti szabályzat francia fordítása kozben a párizsi szekcio proudhonista vezetoségenek osztonzesere a szoveget tobb helyutt elferdítették, bizonyos elemek e torzításokat kesobb felhasználtak a Kozponti Tanács elleni harcukban. A szervezeti szabályzat Horn Ignác által támadott paragrafusán nyilván a szabályzat bevezeto részének harmadik bekezdése értendo, amely a gazdasági és politikai harc viszonyát tárgyalja és amelyből a proudhonisták a „mint eszkoz" kifejezést kihagyták (v. o. 16. kot. 12., 377–379. és 405. old.). – „L'Avenir national" – 1865-tol 1873-ig Párizsban megjelenó demokratikus napilap. 1865 júniusától augusztusáig rendszeresen kozolte az Internacionále párizsi vezetőségének tevékenységere vonatkozo híreket. – *63*

[134] „The Express" – 1846-tól 1869-ig Londonban megjelenő liberalis esti lap – *64*

[135] „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" szóban forgo passzusát Marx tanácsara Engels átfogalmazta (v. o. 16. kot. 63–64. old.), nehogy a lassalle-i jelszavak elfogadásaként lehessen értelmezni. Ezenkívul Marx javaslatokat tett arra vonatkozóan is, hogyan kellene jellemezni a burzsoázia álláspontjának az 1848–49-es forradalom idószakában történt változását; Engels ezeket a javaslatokat is figyelembe vette (v. o. 16. kot. 51–52. old.). – *65*

[136] 1849 márc. 27-en a frankfurti nemzetgyulés olyan választási torvényt fogadott el, amely magában foglalta az általános és kozvetlen választójogot. A választási torvény szovegét

János főherceg, birodalmi kormányzó 1849 ápr. 12-én a Birodalmi Törvényközlönyben közzétette. Mivel azonban a porosz király nem fogadta el a birodalmi alkotmányt és mivel a forradalom vereséget szenvedett, ez az 1849-es választási törvény nem lépett életbe. – *65*

[137] V. ö. 16. köt. 68–69. old. – *66*

[138] Tory-chartisták, más néven tory-filantrópok – az „Ifjú Anglia" nevű csoporthoz tartozó angol politikusok és irodalmárok. Az „Ifjú Anglia" a XIX. század 40-es éveiben alakult. Az irányzat képviselői – ellensúlyozni akarván a burzsoáziának a földbirtokos arisztokrácia rovására gyarapodó gazdasági és politikai hatalmát – igyekeztek befolyást szerezni a munkásosztályra és felhasználni azt a burzsoázia elleni küzdelmükben. Emberbaráti célokat hirdettek. A csoport tagjai közé tartozott Benjamin Disraeli, Thomas Carlyle és más neves személyiségek is. A „Kommunista Kiáltvány" feudális szocializmusként jellemzi nézeteiket. – *67*

[139] J. B. Schweitzer 1865 febr. 11-én hozzá intézett levelét mellékelte Marx. Ebben Schweitzer az 1865 febr. 6-i nyilatkozattal (lásd 58. old.) kapcsolatban többek között ezt javasolta: „1. Hess tudósító haladéktalanul kijelenti, hogy a szóban forgó ügyben teljességgel tévedett. 2. A »Sozialdemokrat« szerkesztősége kijelenti, hogy saját vizsgálatai ugyanarra az eredményre vezettek." A „Sozialdemokrat" 1865 febr. 12-i számában Hess visszavonta az Internacionálét rágalmazó állításait (v. ö. 123. jegyz.). – *68*

[140] A porosz képviselőháznak az egyesülési joggal kapcsolatos vitájában (v. ö. 103. jegyz.) gróf Itzenplitz kereskedelmi miniszter felolvasta a kormánynak egy átiratát. A kormány – azzal az ürüggyel, hogy az egyesülési szabadság egymagában nem segítené elő a munkásság helyzetének állítólag óhajtott megjavulását, s hogy inkább a szövetkezetek fejlesztésére kell törekedni – időt akart nyerni ahhoz, hogy megakadályozhassa az egyesülési tilalom teljes eltörlését. A porosz kormányiratról a „Times" 1865 febr. 13-án távirati jelentésben számolt be. – *68 73 438*

[141] Az 1810-ből származó porosz cselédtörvény a mezőgazdasági munkásokat a junkerok és nagybirtokosok önkényének vetette alá; egyebek közt két olyan cikkelyt is tartalmazott, amelyek kimondottan megengedték a botbüntetést. Csak az 1918-as novemberi forradalom söpörte el ezt a törvényt. – *69 73 439 446*

[142] Hattyús-rend (Schwanenorden) – II. Frigyes brandenburgi választófejedelem által 1440-ben alapított rend; alapszabályait 1443-ban kapta. A reformáció idején a rend széthullott. IV. Frigyes Vilmos, középkorias-obskurantista elképzeléseinek megfelelően, 1843-ban megpróbálta vallásos jótékonysági szervezetként új életre kelteni, hogy a nép egyre növekvő szociális mozgalmával szembeállíthassa. A feudális romantikával színezett reakciós elképzelés gúnyos fogadtatásra talált. – *69*

[143] Az egyesülési jogért folytatott küzdelmet 1865 elején a berlini nyomdászok kezdeményezték (v. ö. 103. jegyz.). B. Becker 1865 febr. 1-én a „Sozialdemokrat"-ban közzétett instrukcióban munkásgyűlések összehívására és a porosz ipartörvény 183. és 184. cikkelyének eltörlését követelő határozat meghozatalára hívta fel az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) meghatalmazottait. Ez szakítást jelentett Lassalle-nak és követőinek az egyesülési jogot tagadó felfogásával. Az instrukció forradalmi tartalmát feltehetően az magyarázza, hogy B. Becker ebben az időben még kapcsolatban állt Liebknechttel. Röviddel az instrukció 1865 febr. 12-i közzététele után Liebknecht ezt írta Marxnak: „*Beckernek egyelőre* igaza van. Peckes piperkőc, aki »pártvezérnek« képzeli magát, de legalább helyes, forradalmi álláspontra helyezkedett a kormányzattal szemben. Neki van szüksége ránk, nem nekünk őrá." – *69*

[144] A londoni tudósításokat J. G. Eccarius írta a „Sozialdemokrat"-ban, még azután is, miután Marx és Engels szakítottak a lappal. Eccarius utolsó cikke 1865 márc. 31-én jelent meg. – *69*

[145] V. ö. Robert Burns „For a' that and a' that" c. versében: „A man's a man for a' that". – *70*

[146] E. Jones 1865 febr. 10-i második levele válasz volt Marx 1865 febr. 1-i levelére, amely tudomásunk szerint nem maradt fenn. Marx ebben az angol munkásoknak a választójogi reformért folytatott küzdelmük egy akcióprogramját vázolta fel. Eszerint a munkások akcióit a Nemzetközi Munkásszövetség Központi Tanácsa irányítaná. Jones válaszlevele, melyet Marx a Központi Tanácsban felolvasni szándékozott, egyetértését fejezte ki a Marx által javasolt programmal és hangsúlyozta, hogy a manchesteri radikális-liberális Nemzeti Reformunió propagandájával szemben a munkásság széles tömegmozgalmát kell megindítani a felnőtt férfilakosság egészének adandó választójog érdekében. – *70*

[147] A Nemzetközi Munkásszövetség Központi Tanácsa arra törekedett, hogy munkástársaságok, elsősorban az angol trade-unionok testületileg csatlakozzanak a Szövetséghez. Az angliai tagtoborzással az ideiglenes szervezeti szabályzat 8. pontja bízta meg a Központi Tanácsot. Ennek 1864 nov. 22-i ülésén egyhangúlag elfogadták a Marx által előterjesztett határozati javaslatokat munkásszervezeteknek a Nemzetközi Munkásszövetségbe való felvétele feltételeiről (lásd 16. köt. 15. old.), s ez a dokumentum szolgált később alapul az 1865 nyarán kibocsátott felhíváshoz: „A Központi Tanács felhívása a munkástársaságokhoz" (lásd 16. köt. 469–470. old.). – *70*

[148] 1865 jan. 8-án G. Matzeratt kölni munkás Friedrich Lessnernek levelet írt, amelyben beszámolt az Általános Német Munkásegyletben (12. jegyz.) B. Becker és K. Klings között támadt nézeteltérésről. Matzeratt az egylet több tagja nevében Marx véleményét kérte és azt írta: „Londonra hallgatunk. Ez megnyilvánult akkor is, amikor ideküldtétek a Marx-féle Kiáltványt és amikor ő maga lapunk" (a „Sozialdemokrat") „munkatársának vallotta magát." – *71 75*

[149] Amikor a porosz képviselőház az egyesülési jogot tárgyalta (v. ö. 103. jegyz.), H. H. Becker dortmundi képviselő 1865 febr. 11-én módosító javaslatot nyújtott be, melyben javasolta egyrészt, hogy az egyesülési jogot terjesszék ki a mezőgazdasági munkásokra is, s másrészt, hogy a mezőgazdasági munkások és cselédek szolgálati kötelességsértéseiről szóló 1854 ápr. 24-i törvényt hatálytalanítsák. – *71*

[150] W. Liebknecht 1865 febr. 16–17-i levelében értesítette Marxot, hogy kilépett a „Sozialdemokrat" szerkesztőségéből. – *72*

[151] Schweitzer 1865 febr. 15-i levelének aláhúzott része így hangzik: „Ha, mint legutóbbi levelében, elméleti kérdésekről óhajt felvilágosítani, az ilyen útbaigazítást Öntől mindig hálásan fogadom. Ami azonban a pillanatnyi taktika gyakorlati kérdéseit illeti, arra kérem, fontolja meg, hogy e dolgok megítéléséhez a mozgalom középpontjában kell állni. Méltánytalanul jár el tehát velünk szemben, ha bárhol és bármiképpen kifejezésre juttatja taktikánkkal való elégedetlenségét. Ezt csak akkor tehetné meg, ha pontosan ismerné a viszonyokat." (Lásd 16. köt. 82. old.) – *72*

[152] Schweitzer cikksorozatának – „Das Ministerium Bismarck" – harmadik részéről van szó, melyet a „Sozialdemokrat" 1865 febr. 17-én közölt, tehát miután Marx erélyesen tiltakozott a lap Bismarckkal kacérkodó politikája ellen. Schweitzer cikksorozata nyíltan támogatta Németország „vérrel és vassal" való egyesítésének bismarcki politikáját és ünnepelte a kormányzatot, amiért az a munkáskérdés megoldását hivatalosan programjának részévé nyilvánította. – *72 447*

153 Marx 1865 febr. 13-án Schweitzerhez írt levelének teljes szovege nem áll rendelkezésre. – *72*

154 „Új éra" – Vilmos porosz herceg (1861-től király) 1858 októberében, régensherceggé történt beiktatásakor „liberális" politikai irányt hirdetett meg, leváltotta a Manteuffel-kormányt és mérsékelt liberálisokat nevezett ki. A polgári sajtó ezt az irányzatot fellengzősen „új éraként" magasztalta. Valójában Vilmos politikája csupán a porosz monarchia és a junkerok hatalmi pozícióinak megszilárdítását szolgálta, ennek érdekében próbált megegyezni a gazdaságilag megerősödött burzsoázia vezetőivel. A burzsoázia, amikor a várt reformok egyike sem valósult meg, elutasította a katonai reformtervezetet. Az ebből keletkezett 1862-es alkotmánykonfliktus (v. ö. 97. jegyz.) és Bismarck 1862 szeptemberi hatalomra jutása véget vetett az „új éranak". – *73 439 445*

155 V. ö. 123. jegyz. Marx és Engels: „Nyilatkozat a »Sozialdemokrat« szerkesztőségének"; lásd 16. kot. 73. old. – *74 76 78 79 85 100 107 131 447 449 455*

156 A „Deutsche Brüsseler Zeitung" 1847 szept. 12-i számában megjelent cikk címe: „A »Rheinischer Beobachter« kommunizmusa" (lásd 4. köt. 182–194. old.). – „Deutsche Brüsseler Zeitung" – hetenként kétszer megjelenő német lap, 1847 januárjától 1848 februárjáig adták ki Brüsszelben a német demokrata politikai emigránsok. Szerkesztője, A. Bornstedt, eleinte igyekezett a lapban közös nevezőre hozni valamennyi radikális és demokrata irányzatot. Marxnak és Engelsnek, valamint társaiknak befolyására azonban az újság 1847 nyarától kezdve mindinkább forradalmi demokratikus és kommunista eszmék hirdetőjévé vált. Marx és Engels kozvetlen munkatársi részvétele a lapnál 1847 szeptemberében kezdődött, 1847 végén gyakorlatilag ők irányították a lap szerkesztését, és az alakuló forradalmi proletárpárt, a Kommunisták Szovetsége lapjává tették. – „Rheinischer Beobachter" – konzervatív német napilap, 1844-től adták ki Kolnben. Az 1848-as márciusi forradalom után megszűnt. – *74*

157 Eidgenossenschaft (frigy, szovetség; a svájci államszovetség megjelolése) – célzás a K. Blind kozremukodésével 1865-től 1867-ig Londonban és Hamburgban havonként megjelenő „Der deutsche Eidgenosse" c. lapra, mely a német kispolgári demokraták politikai irányvonalát képviselte, szerkesztőségének tagjai K. Blind mellett L. Buchner, F. Freiligrath, E. Haug stb. voltak. – *74 210*

158 E sorokhoz Marx néhány olyan cédulát csatolt, amelyek szovege a francia arisztokrácia botrányos életviteléről szól. A cédulákat ismeretlen kéz írta. – *77*

159 1865 febr. elején Marx beszédet mondott a londoni Német Munkás Művelődési Egylet huszonötesztendős fennállása alkalmából rendezett ünnepségen. A beszédben kritikával illette azt a lassalleánus felfogást, amely a polgári állam segítségével remélte a munkásszövetkezeteket létrehozni. J. G. Eccarius szóban forgó beszámolója 1865 febr. 19-én jelent meg a „Sozialdemokrat"-ban. – A londoni Német Munkás Művelődési Egyletet 1840 febr. 7-én alapította K. Schapper, J. Moll, H. Bauer, valamint az Igazak Szövetségének más tagjai. Az egyletben az Igazak Szövetségének, illetve a Kommunisták Szovetségének (v. ö. 15. jegyz.) tagjai vitték a vezető szerepet. 1847-ben, úgyszintén 1849 szeptemberétől Marx és Engels tevékenyen részt vettek az egylet munkájában. 1850 szept. 17-én Marx, Engels és tobb harcostársuk kilépett az egyletből, mert a Kommunisták Szovetsége kozponti vezetőségének Marx és Engels vezette tobbsége, valamint a szektás kalandor kisebbség (Willich–Schapper-frakció) közötti harcban az egylet az utóbbiakat támogatta. Az 50-es évek végétől Marx és Engels ismét részt vettek az egylet tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával az egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. Az egylet 1918-ig állt fenn, akkor az angol kormány feloszlatta. – *78 79 80 129 300 384 443 496 554*

[160] „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" – német napilap, 1861-től 1918-ig jelent meg Berlinben; a 60–80-as években a Bismarck-kormány hivatalos lapja. – *78*

[161] A „Sozialdemokrat" 1865 febr. 22-i vezércikkéről van szó, amely a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" 1865 febr. 19-i vezércikkének utánnyomása volt. – *78*

[162] Marxhoz írt 1865 febr. 19-i leveléhez L. Kugelmann csatolta J. Miquelnek, a Kommunisták Szövetsége egykori tagjának 1864 dec. 22-én hozzá írt levelét. Ebben Miquel azt állította, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatá"-ban Marx „kevés valóban újat" mond, és hogy következtetései Németország társadalmi és politikai viszonyaira nem alkalmazhatók. – *79 83*

[163] „Berliner Reform" – német kispolgári demokrata napilap, 1861-től 1868-ig adták ki Berlinben, szerkesztője Eduard Meyen volt. 1865-ben közölte Marx és Engels néhány nyilatkozatát és cikkét. – *80*

[164] W. Liebknecht és K. Siebel közvetítésével több német újságban megjelent Marx és Engels nyilatkozata a „Sozialdemokrat"-tal való szakításukról (v. ö. 155. jegyz.). Mint Siebelnek 1865 márc. 1-én Engelshez írott leveléből kitűnik, a nyilatkozat előbb a „Barmer Zeitung"-ban, az „Elberfelder Zeitung"-ban, a „Dusseldorfer Zeitung"-ban és a „Rheinische Zeitung"-ban, majd 1865 március 1-én a „Berliner Reform"-ban, a „Neue Frankfurter Zeitung"-ban, a „Breslauer Zeitung"-ban és a „Staatsburgerzeitung"-ban jelent meg, később pedig más német újságokban is. – *80 84 87 96*

[165] Az angol Reformliga végrehajtó bizottságáról van szó. A Reformliga 1865 tavaszán alakult meg Londonban, a trade-unionok részvételével. Az Internacionálé Központi Tanácsa nemcsak részt vett a liga megalapításában, hanem kezdeményező szerepet is vállalt ebben, sőt központilag irányította a munkások tömegmozgalmát a választójogi reform kiharcolásáért. A liga tanácsában és végrehajtó bizottságában helyet foglaltak a Központi Tanács tagjai is, elsősorban a szakszervezeti vezetők. A liga vezette reformmozgalom programját és a polgári pártokkal szemben alkalmazandó taktikáját Marx dolgozta ki. A burzsoázia követelése arra szorítkozott, hogy a választójogot terjesszék ki a saját házban vagy bérlakásokban működő önálló háztartások fejére (household suffrage); a Reformliga azonban Marx kezdeményezésére az ország egész felnőtt férfilakossága számára választójogot követelt (manhood suffrage). Ez az Internacionálé által újból megragadott, de eredetében chartista jelszó az angol munkásosztály körében erős visszhangra talált és a liga mellé állította a politikailag addig kozombós trade-unionokat. Valamennyi nagyobb angol iparvárosban és vidéken is működtek liga-fiókok. A Reformliga vezetőségében részt vevő, a népmozgalomtól visszarettenő radikálisok ingadozása és a szakszervezeti vezetők opportunizmusa megakadályozta a ligát abban, hogy a Központi Tanács által kijelölt feladatait teljesítse. Az angol burzsoáziának sikerült megosztania a mozgalmat; az 1867-es reform csupán a kispolgárságnak és a munkásosztály legfelső rétegének adott választójogot. – *80 96 106 190 192 238 374 447 500 584*

[166] A párizsi viszályról v. ö. 90. jegyz. Mint V. Schily 1865 febr. 25-én Marxhoz írt leveléből, valamint a Schilynek szóló és Marx jegyzetfüzetében fennmaradt magánutasításból (v. ö. 16. kot. 77. old.) kitűnik, Marx a Központi Tanácsnak akarta fenntartani azt a jogot, hogy a párizsi szekcióban felszínre kerülő nézeteltéréseknek véget vessen és hogy megakadályozza a nagyrészt munkásokból álló szekciónak az Internacionálétól való eltávolodását. – *80 93*

[167] Az ellen a proudhonista követelés ellen, hogy csak munkás lehessen az Internacionálé funkcionáriusa, a Központi Tanács a párizsi szekcióban támadt konfliktus ügyében ho-

zott határozatával (lásd 16. kot. 76. old.) tiltakozott. Az Internacionálé 1866-os genfi kongresszusán a francia delegáció ismét felvetette a szóban forgó követelést, de a kongresszus elvetette. – *81 456*

[168] „Journal des Débats politiques et littéraires" – francia polgári napilap; 1789-től jelent meg Párizsban kulonféle címekkel, a júliusi monarchia alatt kormánylap, az orléanista burzsoázia lapja; az 1848-as forradalomban az ellenforradalmi „rendpárt" lapja, az 1851-es bonapartista államcsíny után a mérsékelt orléanista ellenzék szócsöve. – *81*

[169] Arról a kérdésről, részt vegyen-e az Internacionálé az 1863–64-es lengyel felkelés evfordulója alkalmából 1865 márc. 1-én rendezendő gyulesen (v. o. 176. jegyz.), a Kozponti Tanács február 21-en tanácskozott. Ekkor egyhangúlag elfogadták azt a határozatot, hogy a gyulést a Nemzetkozi Munkásszovetség teljes mértékben támogatni fogja, s minden tagját és hívét részvételre szólítja fel. – *81*

[170] 1865 febr. 24-én a „Morning Star"-ban „German Democracy" címmel egy nyilvánvaloan K. Blind tollából származó kozlemény szerepelt a Deutscher Eidgenosse" (v. o. 157. jegyz.) hamarosan sorra kerulő megjelenéséről. – *82*

[171] Engelsnek arról a névtelenul megjelent kozlemenyérol (lásd 16. kot. 74. old.) van szó, amellyel „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" c. brosúrájának kozeli megjelenését bejelentette A kozlemény J. J. Klein, K. Siebel és W. Liebknecht kozvetítese útján némi változtatással tobb újságban megjelent. a „Rheinische Zeitung", a „Dusseldorfer Zeitung" és az „Elberfelder Zeitung" márc. 3-án kozolte, az „Oberrheinischer Kurier" marc. 7-én, az „Osnabrucker Zeitung" márc. 9-en és a „Neuer Hannoverscher Anzeiger" márc. 11-én. Ezenkívul 1865 márc. 9-én a „Rheinische Zeitung" „Fur die »Arbeiterpartei«" címmel Engels brosúrájáról egy cikket kozolt, mely abból hosszabb kivonatot is tartalmazott. – *83 90 449*

[172] Marxnak és Engelsnek a „Szozialdemokrat"-tal történt szakításukról szóló nyilatkozata (lásd 74. old) helyet kapott a német sajtóban, miértis J. B. von Schweitzer kénytelen volt azt 1865 márc. 3-án a „Szozialdemokrat"-ban lekozolni. A nyilatkozat hatásának ellensúlyozása végett a lap politikai rovatában egyidejuleg a kovetkező megjegyzést helyezte el: „Kétségtelen, hogy akadnak német szocıáldemokraták az Általános Német Munkásegyleten (12. jegyz.) kívul is, de a szocıáldemokrata *parthoz* ezek *nem* tartoznak." – *84 85 87 455*

[173] Utalás Schweitzer „Das Ministerium Bismarck" c. cikksorozatának (v. o. 152. jegyz.) befejező cikkére, amely 1865 márc. 1-én jelent meg a „Szozialdemokrat"-ban. – *84*

[174] O jerum, jerum, jerum!
O quae mutatio rerum!

Ó Isten, Isten, Isten!
Mily lánggal ég itt minden!

Eugen Hofling „Was fang' ich armer Teufel an" c. diákdalának refrénje. – *84*

[175] „Barmer Zeitung" – liberális német napilap, 1832-től jelent meg Barmenban. – „Elberfelder Zeitung" – német napilap, 1834-től 1904-ig jelent meg e néven Elberfeldben; a 60-as években a liberális burzsoázia szócsöve. – *85*

[176] A Lengyel Liga 1865 márc. 1-re, az 1863–64-es lengyel felkelés évfordulójára gyűlést hívott ossze a londoni St. Martin's Hallba (v. o 93. jegyz.). Ennek előkészítésében es

lebonyolításában az Internacionálé Kozponti Tanácsa aktívan kozremúkodott (v. ö. 169. jegyz.). Az angol sajtó, így pl. a „Daily News" ismertette a polgári radikálisok (E. Beales, M. Leverson stb.) beszédeit, de elhallgatta az Internacionálé nevében benyújtott határozati javaslatot, valamint a Kozponti Tanács tagjainak, P. Foxnak és J. G. Eccariusnak a beszédeit. A gyűlésről teljes beszámolót kozolt a „Bee-Hive Newspaper" 1865 márc 4-i, 177. száma. Marx ezt használta fel a „Weisser Adler" c. zürichi újságnak kuldott helyesbítés megfogalmazásánál (v. o. 16. köt. 88–89. old.). – *85 463*

[177] „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – német napilap, 1848 június 1-től 1849 május 19-ig jelent meg Kolnben mint a forradalmi demokrácia és a proletár kovetelések lapja; főszerkesztője Marx volt, szerkesztői Engels, Burgers, Dronke, Weerth, F. Wolff, W. Wolff, majd 1848 októberétől Freiligrath is. Az újság, mint a demokrácia proletár szárnyának harcos orgánuma, a néptomegek nevelője lett. (Marxnak és Engelsnek a lapban megjelent írásait lásd 5. és 6. kot.) A poroszországi ellenforradalmi fordulat után a Marx és a tobbi szerkesztő ellen indított eljárások a szerkesztőséget a lap megszuntetesére kényszerítették. – *86*

[178] „Kolnische Zeitung" – német napilap, e címmel 1802-től 1945-ig jelent meg Kolnben; a rajnai nagyburzsoázia és a Nemzeti Liberális Párt orgánuma; a 70-es években Bismarck szócsove. – *87*

[179] Az emigránsokról szóló kézirat – utalás Marx–Engels „A számkivetés nagyjai" c. írására. Az írás kéziratát átadták Bangya János magyar emigránsnak, aki vállalkozott arra, hogy Németországban kinyomatja. Bangya azonban, akiről később kiderult, hogy rendőrugynok, eladta a kéziratot a porosz rendőrségnek. Marx Bangya szerepéről először „Hirsch onvallomásai" c. cikkében írt, majd további uzelmeit a „Még egy furcsa fejezet a jelenkori történelemből" c. cikkében (lásd 12. kot. 518–525. old.) és a „Vogt úr" c. írásának „Patrónusok és csavargótársak" c. fejezeteben (v. o. 14. köt. 510–511. old., lábjegyzet) leplezte le. – *89 131*

[180] Utalás Munchhausen báróra, a nagyotmondásairól legendássá vált XVIII. századi német katonára. – *89*

[181] Utalás Marxnak a „New Yorker Kriminalzeitung"-ban megjelent „Hirsch onvallomásai" c. cikkére (lásd 9. köt.). – „New Yorker Kriminalzeitung" – teljes nevén „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung" – amerikai német hetilap, 1852-től jelent meg, e címmel 1853 március 18-tól 1854 március 10-ig; kispolgári demokrata irányzatú. 1853-ban a lap dühodt támadásokat intézett Marx és a proletár forradalmárok ellen. – *89*

[182] V. o. „Vogt úr"; 14. köt. 510–512. old. – *89*

[183] Népbank (Banque du Peuple) – a Crédit au Travail (Hitel a munkának) elnevezesu bankról van szó, melyet Jean-Pierre Béluze kispolgári szocialista alapított Párizsban 1863-ban. Hitelt nyújtott termelő- és fogyasztási szövetkezeteknek és a szovetkezeti mozgalom rendelkezésére bocsátotta a munkások megtakarított pénzét. 1868-ig állt fenn. – *90*

[184] A genfi szekció korlevele – az 1865 febr. 5-én kelt felhívásról van szó: „Aufruf an alle Arbeiter, Arbeitervereine und Arbeiterassoziationen in der Schweiz zum Beitritt der »Internationalen Arbeiterassoziation«"; 1865 márc. 11-én jelent meg a „Nordstern"-ben. – *90*

[185] Engelsnek eredetileg a „Sozialdemokrat" részére szánt írását – „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" (v. o. 99. jegyz.) – Otto Meissner hamburgi kiadó kulon brosúrában jelentette meg 1865 febr. végén. – *90 91 92 99 110 111 216 274 287 442*

[186] A „Deutscher Eidgenosse" 1865 márc. 15-i első számához írt szerkesztőségi bevezetőben K. Blind reményét fejezte ki „mindenfelé széjjelszóródott barátainak erőteljes együttműködésére". Ugyanabban a számban jelent meg G. Struve „Die »Teiggesichter« in Deutschland" és G. Rasch „Ein Immortellenkranz auf das Grab eines Märtyrers (Max Dortu)" c. cikke. A lap címoldalának rajzán ez a felirat szerepelt: „Manus haec inimica tyrannis" (E kéz, a zsarnokok ellensége). – *90*

[187] 1865 márc. 8-án a „Sozialdemokrat" közzétette G. Herwegh és F. W. Rüstow nyilatkozatát, amelyben azok fenntartás nélkül csatlakoztak Marxnak és Engelsnek a lappal történt szakításról tett nyilatkozatához (155. jegyz.). A Rustow–Herwegh-féle nyilatkozathoz széljegyzetként adott kommentárjában Schweitzer hamisan állította be Marx és Engels viszonyát F. Lassalle-hoz, valamint azokat az okokat, amelyek a laptól való megváláshoz készteték őket. Schweitzer itt K. Blindnek a „Neue Frankfurter Zeitung"-ban megjelent 1865 márc. 5-i cikkéből idézett. (V. ö. még 193. jegyz.) – *91 92 95*

[188] „Bonner Zeitung" – ezen a címen 1850 óta megjelenő német napilap; a nemzeti liberálisok orgánuma. – *92*

[189] 1865 márc. 8-a körül W. Liebknecht megírta Engelsnek, hogy nem maradhat tovább Berlinben és megkérdezte, milyen lehetőségei lennének, ha Manchesterbe költözne. Marxnak és Engelsnek a „Sozialdemokrat"-tal történt szakításukról tett nyilatkozatával (155. jegyz.) kapcsolatban megjegyezte: „A nyilatkozatot mindenütt kinyomtatták és nekünk rengeteget használt. Mivel írásbeli nyilatkozathoz nem volt elég alapom, a nyomdászegyletben *szóbeli* nyilatkozatot tettem..." – *92*

[190] F. A. Lange: „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft", Duisburg 1865. – *93 458*

[191] Burzsoá konzumfickók – a célzás nyilván azokra a polgári ideológusokra vonatkozik, akik a munkásság helyzetének megjavítására fogyasztási szövetkezetek létrehozását propagálták. – *93*

[192] 1865 márc. 19-én Marx a hollandiai Zalt-Bommelban élő rokonaihoz utazott, és ápr. 8-ig tartózkodott náluk. – *95 99 101 580*

[193] Schweitzer K. Blindnek a „Neue Frankfurter Zeitung"-ban 1865 márc. 5-én megjelent cikkéből idézett, amely többek között a következőket tartalmazta: „Fiatalon halt meg – diadala teljében – mint Achilles." Blind ezt majdnem szó szerint abból a részvétlevélből vette át, amelyet Lassalle halála után Marx 1864 szept. 12-én Sophie von Hatzfeldtnak írt (lásd 30. kot.). Ezek a szavak így, összefüggésükből kiragadva, Marx tudta és beleegyezése nélkül, de nevének aláírásával, a „Sozialdemokrat" 1864 dec. 15-i mutatványszámában Lassalle-t dicsőítő cikk mottójaként jelentek meg. Marx azt a tervét, hogy Schweitzernek a „Dusseldorfer Zeitung"-ban válaszoljon, a „Sozialdemokrat"-tal való szakítás okairól szóló nyilatkozatával valósította meg (v. ö. 16. kot. 80–82. old.), amely először 1865 márc. 19-én a „Berliner Reform"-ban jelent meg, majd márc. 20-án a „Dusseldorfer Zeitung"-ban és a „Staatsburgerzeitung"-ban, később pedig más lapokban is. – *95 100*

[194] A párizsi szekcióban támadt konfliktus ügyében hozott határozatokat és a Schilynek adott magánutasítást (lásd 16. kot. 76–77. old.) a Központi Tanács 1865 marc. 7-én fogadta el. – *97*

[195] A St. Martin's Hallban 1865 febr. 23-án megválasztott munkásdelegáció (a trade-unionok képviselői, köztük az Internacionálé Központi Tanácsának több tagja) és a radikális

liberális burzsoázia mintegy 20 képviselője (köztük 4 parlamenti képviselő) 1865 márc. 11-én a Radleys Szállóban konferenciát tartottak. Itt elkeseredett harc bontakozott ki a reformmozgalom alapelvei körül. John Bright, a szabadkereskedők vezetője nyíltan azt javasolta, hogy csak a saját házban vagy bérlakásokban működő önálló háztartások fejeinek követeljenek szavazati jogot (household suffrage). A munkásküldöttek azonban ragaszkodtak az ország egész felnőtt férfilakossága számára adandó választójog követeléséhez (manhood suffrage), amit a radikális liberális burzsoázia képviselői elutasítottak. Közös akciókra vonatkozó megegyezés tehát nem jött létre. – *97*

[196] A „Nordstern", melynek szerkesztője K. von Bruhn volt, 1865 márc. 4-én két vezércikket jelentetett meg: „Aufgeschaut" és „Die Wölfe im Schafskleid". A vezércikkek a Bismarck-kormányzattal való egyezkedés ellen irányultak és olyan kifejezéseket tartalmaztak, mint „cselszövő" és „fondorlatos tányérnyaló", amelyek nyilvánvalóan Schweitzerre és követőire vonatkoztak. – *97*

[197] Marx: „Friedrich Engels: A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt (Hamburg, Otto Meissner)"; lásd 16. köt. 78–79. old. – *97 99*

[198] A „Rheinische Zeitung" 1865 márc. 4-én „Der Standpunkt der Arbeiterpartei" c. cikkében beszámolt W. Liebknechtnek a berlini nyomdászsegédek egyletében febr. 28-án tartott beszédéről. A beszéd, melyben Liebknecht Engelsnek „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" c. művére támaszkodott, megindokolta Marx, Engels és Liebknecht szakítását a „Sozialdemokrat"-tal. A „Rheinische Zeitung" többek között Liebknecht következő szavait idézte: „A jelszó nem az, hogy vagy a kormánnyal, vagy a haladópárttal, hanem az, hogy sem egyikkel, sem másikkal. A munkásosztálynak önálló párttá kell alakulnia." Liebknecht beszédéről beszámolt többek között a „Berliner Reform" márc. 3-án, a koburgi „Allgemeine Deutsche Arbeiterzeitung" márc. 12-én és a „Nordstern" márc. 18-án. – *100*

[199] A „Nordstern" 1865 márc. 11-i számában G. Herwegh, F. W. Rüstow és F. Reusche aláírásával tiltakozás jelent meg a „Sozialdemokrat"-nak az ellen a febr. 26-i tudósítása ellen, amelyben Lassalle-nak a „király és az állam iránti nagy tiszteletéről" volt szó. A tiltakozás aláírói egyebek között megjegyezték, „hogy Lassalle alulírott barátai kötelességüknek tartják kijelenteni, hogy Lassalle-nak Vilmos király iránti különleges nagy tiszteletének ... soha a legcsekélyebb nyomát sem észlelték". – *100*

[200] B. Beckernek a „Sozialdemokrat" 1865 márc. 26-i számában megjelent beszédéről van szó, amelyet a lassalleánus Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) elnöke 1865 márc. 22-én mondott el az egylet hamburgi tagozatának gyűlésén. Becker rágalmazta az Internacionálét és különösen Marxot, Engelst és Liebknechtet. Marx válaszként megírta „Az emberiség elnöke" c. cikkét, amely megjelent a „Berliner Reform" 1865 ápr. 13-i számában és a „Rheinische Zeitung"-ban is. Még Marx cikke előtt, a berlini tagozat 1865 márc. 27-i gyűlésén Liebknecht is leleplezte Becker magatartását. Az egylet egyszerű tagjai növekvő elégedetlenséggel szemlélték Becker vezetői tevékenységét; a berlini tagozat ezért határozatban követelte kizárását, s felhívással fordultak az Általános Német Munkásegylet minden tagjához, hogy támogassák a határozatot. Több más tagozatban is hasonló szellemű gyűléseket tartottak. Becker 1865 júniusában arra kényszerült, hogy ideiglenesen helyettesére, F. W. Fritzschére ruházza az elnöki tisztet, majd ugyanazon év novemberében végleg meg kellett válnia funkciójától. – *101 484*

[201] 1865 márc. 22-i beszédében B. Becker többek között hevesen megtámadta Sophie von Hatzfeldtot is. G. Herwegh és F. W. Rüstow ez ellen a „Nordstern"-ben 1865 ápr. 1-én megjelent két cikkben („Zur Beachtung" és „Zur Aufklärung") foglaltak állást. – *101 462*

[202] „L'Association", 1865 ápr., 6. sz. – *101*

[203] A Kozponti Tanács 1865 márc. 28-i ulésén W. R. Cremer fótitkár beszámolt a Kozponti Tanács kuldottségének (Cremer, Eccarius, Weston, Jung, Fox és mások) az Országos Cipészszakszervezet 38 kuldöttjével történt találkozásáról, valamint a szakszervezet által elfogadott kovetkező határozatról: „Teljes szívunkból egyetértunk a Nemzetkozi Szovetség elveivel, melyeket e testulet kuldottsége nekunk oly meggyózően kifejtett. Kotelezzuk magunkat a Szovetségbe való belépésre, a célból, hogy annak elveit érvényre segítsuk és hogy fennkolt szabadságeszméit tagjaink kozott elterjesszuk." – *101*

[204] S. Borkheim 1865 jan. 10-i levelében kozolte Engelsszel, hogy A. Kolatschek, osztrák újságíró, újból ki akarja adni a „Stimmen der Zeit"-ot és azt a javaslatot tette neki, hogy Marxot és Engelst nyerje meg a lap munkatársának. 1865 ápr. 1-i levelében Borkheim tájékoztatta Engelst Kolatschek nem mindenben egyértelmu politikai álláspontjáról. Kolatschek terve végul is nem valósult meg. – „Stimmen der Zeit" – német havi folyóirat, 1858-tól 1862-ig jelent meg Gothában, majd Weimar–Lipcse–Heidelbergben és Bécs–Lipcsében, A. Kolatschek szerkesztésében. Kispolgári demokrata iranyzatú. – *102*

[205] V. o. „Der Sozialdemokrat", 1865 ápr. 5., „Egyleti rovat". – *102*

[206] F. Reusche az 1865 ápr. 8-i „Nordstern"-ban „Falsche Freunde und offene Feinde" c. cikkében védelmébe vette G. Herweghet, F. W. Rustowot és J. Philipp Beckert, akiket, mivel a „Sozialdemokrat"-ban megszuntették kozremukodesuket (v. o. 187. jegyz.), B. Becker „hamis barátoknak" nevezett. Reusche már a „Nordstern" 1865 márc. 11-i számában felszólította az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) tagozatait, hogy vitassák meg a „Sozialdemokrat" „Bismarck-barát magatartását" és juttassák az újság tudomására a kilépési nyilatkozatokkal való egyetértésuket. 1865 ápr. 8-i cikkében Reusche hivatkozott arra az eskure is, amelyet az egylet ekkori vezetői a haldokló Lassalle-nak tettek, s amelyben megfogadták, hogy művét végigviszik. B. Beckert, J. B. von Schweitzert és híveiket Reusche „gyáva zsoldosoknak" és „a reakció eszkozeinek" nevezte. – Willich almafája – az 1849-es baden–pfalzi felkelés idején A. Willich és szabadcsapata egy almafa alatt megeskudtek, hogy inkább meghalnak, de a nemet foldet el nem hagyják. A felkelés veresége után azonban – eskujukkel nem torődve – a semleges Svájcba menekultek (v. o. Marx: „A nemes tudatú lovag"; 9. kot. 467. old.). – *104*

[207] V. o. Ruckert: „Die Weisheit der Brahmanen", 5. rész, 455. versszak. – *106*

[208] V. o. Sheridan: „The School of Scandals". – *106*

[209] Schily 1865 ápr. 24-én Marxhoz írt levelének befejező része Moses Hess feleségérol, Sibylle Hessről szólt. – *106 111 114*

[210] A londoni Német Munkás Művelődési Egylet (159. jegyz.) az 1865 márc. 22-i ulésén F. Lessner javaslatára megszakította kapcsolatait a lassalleánusokkal. – 1865 ápr. 5-én a Művelődési Egylet a fiókegyletei („Teutonia" (211. jegyz.) és „Egyetértes") részvételével kozgyulést tartott, melyen elítélni szándékoztak a „Sozialdemokrat" szerkesztőségének és B. Becker, az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) vezetőjének a magatartását. L. Weber megpróbált egy olyan határozatot elfogadtatni, amely az egyes kuldottek politikai állásfoglalását magánuggyé nyilvánítja, s így az egylet tagjai nem ítélhetik el. Ez a javaslat azonban éles elutasításra talált. A gyulés lefolyását a „Sozialdemokrat" 1865 ápr. 21-i száma elferdítve kozolte. – *107*

[211] Teutonia – a London déli részén lakó német munkások muvelódési egylete; vezetőinek neve: A. Klinker és Klinke. Csatlakozott a londoni Német Munkás Muvelődési Egylethez (159. jegyz.), s ezzel egyutt 1865 januárjában az Internacionáléhoz. – *107*

[212] Utalás a Lincoln elnök ellen 1865 ápr. 14-én elkövetett gyilkos merénylet után írt részvétlevélre – „Address of Germans to the American Nation" –, melyet a „Times" 1865 ápr. 28-án közölt. – *107*

[213] A „Nordstern" 1865 ápr. 29-i számában megjelent egy solingeni tudósítás az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) solingeni tagozatának „ellenzéki" gyűléséről. Az 1865 ápr. 23-án lezajlott gyűlésen egyhangúlag megalapították saját tagozatukat, s meghatalmazottjukká Karl Friedrich Dultgent választották, aki B. Beckerrel szemben Marx mellett lépett fel. A solingeni ellenzéki tagozat, hogy hivatalosan is elhatárolja magát a Becker vezetése alatt maradt tagozatoktól, új tagsági jegyet adott ki és a „Nordstern"-t nyilvánította hivatalos lapjának. Az ezt követő hónapokban a Rajna-vidéken további tagozatok csatlakoztak az ellenzékhez. 1865 szeptember elején a solingeni tagozat az Internacionálé első németországi szekciója lett. – *109*

[214] V. ö. Marx: „Az emberiség elnöke"; 16. kot. 84–87. old. – *110*

[215] Nyilván az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) belső ellenzékének fejlődéséről van szó (v. ö. 213. jegyz.). A kölni tagozat gyűlésén B. Becker, Lassalle utóda, kénytelen volt a bizalmi kérdést felvetni. A „Nordstern" 1865 május 6-i tudósítása szerint – Marx erre hivatkozik – többen elhagyták a gyűléstermet és az ott maradt 24 tagból is csak 15 szavazott Becker mellett. – *111*

[216] V. ö. Biblia, I. kor. 13., 1. (angyal nemetul. Engel). – *111*

[217] A Központi Tanács nem tudta megvalósítani azt a szándékát, hogy megszerezze a „Bee-Hive Newspaper" részvényeinek zömét. Nem gyűlt össze elég pénz. Ezenkívül a döntő időpontban, 1865 májusában, a Központi Tanácsnak az angliai választójogi reformért folytatott harcra kellett erőforrásait összpontosítania. A Központi Tanács tagjai (G. Odger, W. R. Cremer és G. Howell) egy nappal a részvényesek közgyűlése előtt Manchesterbe utaztak, hogy ott részt vegyenek a különböző választójogi reformszervezetek által 1865 május 15–16-ra meghirdetett konferencián (v. ö. 222. jegyz.). Ez megkönnyítette G. Potter számára a részvényes-szavazatok többségének megszerzését. – *112 125 128*

[218] Az Internacionálé Központi Tanácsa 1865 máj. 2-i ülésén elhatározta, hogy üzenetet intéz az amerikai néphez. Az indítékot az szolgáltatta, hogy 1865 ápr. 14-én egy Booth nevű színész, a déli ültetvényesek és a New York-i bankárok ügynöke, meggyilkolta Abraham Lincolnt. Marx a Tanács máj. 9-i ülésén beterjesztette „A Nemzetközi Munkásszövetség üzenete Johnson elnökhöz" szövegét, melyet ő fogalmazott meg. Johnsonhoz, az Egyesült Államok új elnökéhez, Adams londoni nagykövet útján juttatták el az üzenetet, amely 1865 máj. 20-án megjelent a „Bee-Hive Newspaper"-ben. – *112 118 470*

[219] Azután, hogy Marx és Engels a „Sozialdemokrat"-tal szakítottak, valamint W. Liebknecht, G. Herwegh, F. W. Rustow és J. Ph. Becker felmondták közreműködésüket, M. Hess továbbra is a lap munkatársa és J. B. von Schweitzer bizalmasa maradt – *114 117*

[220] A „Sozialdemokrat" 1865 máj. 10-i számának tárcarovata közölte az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1865 ápr. 29-i számának mellékletében megjelent ismertetést K. H. Wuttke „Stadtebuch des Landes Posen" c. könyvéről, melyben Wuttke megpróbálta kimutatni, hogy a németeknek ősi igényük van lengyel területekre. – *114*

[221] A „Sozialdemokrat" 1865 máj. 7-i mellékletében M. Hess tollából származó tudósítás jelent meg, amelyben a szerző újólag megrágalmazta az Internacionálé francia tagjait (v. ö. 90. és 118. jegyz.). – *115*

[222] A polgári radikális Nemzeti Reformszovetség 1865 máj. 15–16-án Manchesterben megrendezte a választójogi reformszervezetek konferenciáját. A Reformszovetség, amely kulonosen Észak-Angliában rendelkezett erós pozíciókkal, a Reformliga (v. o. 165. jegyz.) fó riválisa volt. Az Internacionále Kozponti Tanácsa meghívást kapott a konferenciára, ezért már 1865 márc. 21-én kuldottséget nevezett ki, és megbízta azzal, hogy a konferencián az ország egész felnőtt férfilakossága részére adandó választójog (manhood suffrage) követelését képviselje. A kb. 200 kuldottet számláló konferencián a Reformliga részéről E. Beales és G. Howell volt jelen. A választójogi reform politikai alapelvei korul heves viták folytak. A polgári radikális és a liberális kuldottek a részleges reformot tartották kívánatosnak, míg W. R. Cremer az Internacionálé Kozponti Tanácsának képviseletében kitartott az egész felnőtt férfilakosságnak adandó választójog követelése mellett. Cremert E. Jones és G. Howell támogatta. Cremer javaslatát azonban 95 szavazattal 50 ellenében elutasították. E. Beales és más polgári radikális, ill. liberális kuldottek ingadozó magatartasa miatt végul is olyan határozatot hoztak, amely csupán a saját házban vagy bérlakásokban mukodő onálló háztartások fejeinek követelt választójogot (household suffrage). A manchesteri konferenciáról a „Bee-Hive Newspaper" számolt be 1865 máj. 20-i számában. – *116*

[223] 1865 máj. elején az Alsóház elvetette az E. Baines által beterjesztett és a Reformszovetség által támogatott torvényjavaslatot, amelynek értelmében a városi szavazókorzetekben 10 £-rol 6 £-re csokkent volna a választási cenzus. A javaslat elvetése az angol burzsoáziának azt az ijedelmét tukrozte, amelyet az általános választójogra vonatkozó munkáskovetelés keltett. 1865 máj. 2-án, roviddel a manchesteri konferencia (v. o. 222. jegyz.) előtt, a Reformliga (165. jegyz.) végrehajtó bizottsága kiáltvánnyal fordult az angol munkásosztályhoz, s ebben felhívta a munkásokat, harcoljanak az egész felnótt férfilakosság választójogáért. – *116*

[224] Fazy, a Svájci Általános Bank igazgatójaként folytatott pénzügyleteinek leleplezése után, 1864 augusztusában vereséget szenvedett a genfi kantonális választásokon. Hívei a választások után fegyveresen megtámadták azokat, akik ellene szavaztak. Kormánycsapatok bevetésére kerult sor Genfben, s Fazynek menekulnie kellett Franciaországba. – *116 140 184*

[225] Utalás arra a levélváltásra, amelyet V. Le Lubez, Franciaország ügyeivel megbízott titkárként folytatott Emile Lefebvre-rel, az Internacionálé neufchâteau-i levelezőjével a párizsi szekcióban támadt konfliktus (v. o. 90. jegyz.) idején. Le Lubez megkísérelte Lefebvre-t a Kozponti Tanács és a párizsi vezetőség ellen hangolni. – *117*

[226] 1865 *májusától augusztusáig nagy vita folyt a Kozponti Tanácsban a J. Weston által felvetett gazdaságtani kérdésekről, melyekben Marx 1865 máj. 20-án, a Tanács rendkívüli ülesén állást foglalt. Az ulés jegyzőkonyve – tudomásunk szerint – nem maradt fenn, s annak az angol nyelvu előadásnak a szovege sem, amelyet Marx két részben – június 20-án és 27-én – tartott meg a Kozponti Tanács előtt. Marxnak az előadáshoz készített kézirata azonban fennmaradt; először 1898-ban Londonban tette kozzé Marx lánya, Eleanor, „Bér, ár és profit" címmel. – 119 121*

[227] A „Nordstern" 1865 jún. 24-i számában az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) tobb tagozata nyilatkozatot tett kozzé B. Becker ellen. – *120 131*

[228] Német Nemzeti Egylet – német liberális polgári szervezet, amely Németországnak – Ausztria nélkul – a porosz monarchia alatti egyesítését tűzte ki célul (az ún. Kisnémetországot). 1859 szeptemberében alakították meg Majna-Frankfurtban. Az egylet magja az úgynevezett gothai párt volt, amelyet 1849 júniusában alapítottak jobboldali liberálisok,

az ellenforradalmi nagyburzsoázia képviselői, akik elhagyták a frankfurti nemzetgyűlést, amikor annak baloldali többsége birodalmi régenstanács megalapítása mellett döntött. Az 1866-os porosz–osztrák háború és az Északnémet Szövetség megalakulása után, 1867 novemberében az egylet kimondta feloszlatását. – *122 154 158 203 216 266 285 289 292 445*

[229] Permissive Bill (Engedélyezési törvényjavaslat), melynek értelmében az adófizetőknek joguk volna arra, hogy lakóhelyükön belül közvetlen szavazással döntsenek az italmérési engedélyek elosztásáról. Ez a törvényjavaslat 1864 és 1877 között többször is az angol parlament elé került. – *125*

[230] A Great Windmill Streeten, London Soho nevű városrészében volt az 50-es években a londoni Német Munkás Művelődési Egylet (v. ö. 159. jegyz.) helyisége. – *125*

[231] A porosz képviselőház liberális többsége (a haladópárt) 1865 júl. 22–23-ra „reformünnepséget" akart rendezni Kölnben. Júl. 17-én Bismarck az összejövetelt betiltatta. A 250 képviselőből 160 ennek ellenére bejelentette jövetelét. Berlinben, Duisburgban, Drezdában, Lipcsében, Magdeburgban és más helyeken a munkásság gyűléseket tartott és határozatokban tiltakozott a kormányzat elnyomó intézkedései ellen. A liberálisok azonban kihasználatlanul hagyták a munkások harckészségét. Az ünnepség szervezője, Classen-Kappelmann a letartóztatástól való félelmében Belgiumba menekült, s a 160 képviselő közül, akik jövetelüket bejelentették, csak 80 jelent meg Kölnben. Itt az ünnepség céljára kiszemelt termet a rendőrség lezárta. Amikor a képviselők a városi állatkert területén mégis meg akarták tartani ünnepségüket, a rendőrség és a katonaság megakadályozta. – *126 138 141 175*

[232] Februári bankettok – 1847 júliusától 1848 januárjáig Párizsban rendezett bankett-kampány, mely a francia választójog reformját tűzte ki célul. A kampány az 1848-as februári polgári demokratikus forradalom előjátéka volt. – *126*

[233] E levélben a megszólítás fölött a Központi Tanács pecsétje szerepel a következő felirattal: International Working Mens' Association Central Council London (Nemzetközi Munkásszövetség Központi Tanácsa – London). – *127 484*

[234] Ezt a „Tőke" negyedik könyvéül szánt részt Engels halála után Kautsky nem mint a „Tőke" három kötetének folytatását, hanem mint önálló művet adta ki „Értéktöbbletelméletek" címmel. – *128 283*

[235] J. Grimm módszerén Marx nyilván az induktív összehasonlító-történeti módszert érti, melyet J. Grimm a germanisztikában alkalmazott. Ami a „Német Szótár"-t illeti, ezt J. és W. Grimm részletekben adták ki, olymódon, hogy az egyes betűk alá tartozó cikkszavakat egymástól függetlenül dolgozták ki. A szótár első részlete 1852-ben jelent meg. – *128*

[236] A „Tőke" első kötetének angol nyelvű kiadására csak 1886-ban, Marx halála után, Engels közreműködésével került sor. A fordítás Samuel Moore és Edward Aveling műve volt. Értékes segítséget nyújtott nekik Eleanor, Marx leánya. – *128 310*

[237] 1865 júl. végén John B. Leno, a „The Miner and Workman's Advocate" kiadója és a Központi Tanács tagja, felajánlotta, hogy lapját a Tanács rendelkezésére bocsátja. Felvetődött az a javaslat is, hogy az újságnak mint az Internacionálé hivatalos lapjának támogatására részvénytársaságot alapítsanak. Ezt a javaslatot a Tanács tagjai 1865 aug. 8-án és 15-én megvitatták és elfogadták. Az aug. 15-i vita részletei – Marx ezen a vitán nem tu-

dott részt venni – J. G. Eccariusnak Marxhoz írt aug. 16-i leveléből ismeretesek. A részvénytársaság az aug. 22-i tanácsulés után tartott alapító gyulésen az Industrial Newspaper Company nevet kapta. A Marx részvételével lefolyt alapító gyulés jóváhagyta a munkásokhoz intézett felhívást és a részvénytársaság „prospektusát". 1865 szept. 25-én a londoni konferencia a szept. 8-a óta „The Workman's Advocate" címmel megjelenő újságot az Internacionálé hivatalos lapjává nyilvánította (v. o. 274. jegyz.). – *128 157*

[238] Munkáskiállítások – utalás az Anglia és Franciaország közti békeszerződés 50. évfordulójára rendezett angol–francia ipari kiállítás előkészületeire. A kiállítást 1865 aug. 8-án nyitották meg Londonban. A rendezőség azt a látszatot próbálta kelteni, mintha az angol és francia munkások ugyéről lenne szó. 1865 máj. 30-án az Internacionálé Központi Tanácsa elítélte ezt az un. munkáskiállítást, amelyet azzal a céllal rendeztek, hogy a munkásságot a politikai harctól elvonja és az Internacionálé befolyását gyengítse. A Központi Tanácsnak ez ugyben hozott határozatát a „Bee-Hive Newspaper" 1865 jún. 3-i száma közölte. – *129*

[239] Idegen-törvény – a nemkívánatos idegeneknek Belgiumból való kiutasítását szabályozó törvény. Már 1835 óta érvényben volt, s három évenként meghosszabbították. 1865 jun. végén, a széles koru tiltakozást figyelmen kívul hagyva, tizedszer is meghosszabbították. – *129*

[240] Az Internacionálé első kongresszusa az eredeti tervtől eltérően nem 1865-ben Brüsszelben, hanem 1866 szept. 3–8-ig Genfben ult össze. Előkészítése céljából 1865 szept. 25–29-ig Londonban, Marx kezdeményezesére elozetes konferenciát tartottak A kongresszus elhalasztásának okai megtalálhatók az albizottság módosított es a Központi Tanács 1865 júl. 25-i ulesén elfogadott jelentésében (v. o. 16. kot. 471–472. old.). – *129 134*

[241] A Marx és O. Meissner hamburgi kiadó kozott létrejott előzetes megállapodás szerint a „Tőke" teljes szovege két – egyidőben kiadásra keruló – kotetben jelent volna meg, melyeknek osszterjedelme nem haladhatja meg a 60 ívet Meissner később beleegyezett abba, hogy ezen a feltételen változtassanak (v. o. 283. old.). – *130 171 268 276 423 493*

[242] W. Eichhoff 1865 aug 2-án egy napra Manchesterből Londonba utazott Az itt említett sorokat aug. 3-an írta, Londonban. – *130*

[243] A Sophie von Hatzfeldt befolyása alatt álló K. Schilling 1865-ben kiadta az „Ausstossung des Prasidenten Bernhard Becker aus dem Allgemeinen Deutschen Arbeiterverein und der ›Sozialdemokrat‹" c. brosúráját. A brosúra részben elferdített beszámolót tartalmazott az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) berlini tagozatának 1865 márc 27-i es 30-i gyuléseiről. A márc. 27-i gyulésen W. Liebknecht fellépett azokkal a rágalmakkal szemben, amelyeket B. Becker az Internacionálérol, valamint Marxról és Engelsről terjesztett. A „Volkszeitung" 1865 jún. 24-i számában megjelent nyilatkozatban W. Liebknecht, Th Metzner, A. Vogt és Marx tobb más híve megcáfolták Becker rágalmait. – *131 134 135 137*

[244] „Der Botschafter" – 1862-től 1865-ig Bécsben megjelent napilap, az osztrák kormány hivatalos lapja. – *131*

[245] V. o. Marx: „Az emberiség elnoke"; 16. kot. 85. old. – *131*

[246] 1865 júl. 15-én W. Liebknecht egyebek kozt ezt írta Marxnak: „A 300 fős nyomdászegyleten kívul a 30 ezer tagot képviselő itteni oreglegényegylet is demonstrációt rende-

zett a tiszteletemre, azaz díszvendégként meghívott évi kirándulására. Mindenki, aki csak használható valamire az itteni munkások (és nemcsak munkások) között, az a mi rendelkezésünkre áll – ezt túlzás nélkül mondhatom." – *132*

[247] Bardolph – Shakespeare „The Merry Wives of Windsor" és „King Henry IV" c. színműveiben szereplő alak. – *132*

[248] A „Nordstern" 1865 júl. 8-án és 15-én tudósítást közölt „Das Turnerfest in Paris" címmel. – *132*

[249] Badinguet – III. Napóleon gúnyneve; azért ragadt rá, mert 1846-ban egy ilyen nevű építőmunkás ruhájában szökött meg a hami börtönből. – *132 218*

[250] Brüsszeli tartózkodásuk alatt Marx, Engels és a Kommunisták Szövetségének (15. jegyz.) más tagjai a belga kormány részéről zaklatásoknak voltak kitéve. 1848 márc. 3-án Marx királyi rendelkezést kapott, amely szerint 24 órán belül el kellett hagynia Belgiumot. De még az elutazás előkészületei közben behatolt a rendőrség a lakásába és letartóztatta. Másnap letartóztatták a feleségét is. Engelst, aki 1848 szeptemberében, az ostromállapot kihirdetése után Kölnből Brüsszelbe menekült, röviddel megérkezése után, okt. 4-én szintén letartóztatták és a francia határra toloncolták. – *134 359*

[251] 1865 júl. 18-án a Bismarck-kormány a köln–mindeni vasúttársaság igazgatóságával szerződést kötött, amelynek értelmében a kormány 13 millió tallérért eladott a társaság részvényeseinek egy addig állami tulajdonban levő részvénypakettet. Míg a burzsoázia a porosz képviselőházban ellenzéki magatartást tanúsított és nem volt hajlandó megszavazni a porosz hadsereg újjászervezéséhez kívánt összegeket, fő képviselői, mint a Saar-vidéki nagyiparos Stumm, vagy az „ágyúkirály" Krupp nyíltan pénzelték Bismarck Ausztria elleni háborúját. Ezen kívül nagymértékű fegyvervásárlásaihoz a kormány hosszú lejáratú hiteleket is kapott a nagyburzsoázia képviselőitől. – *134 137 162 222*

[252] 1865 aug. 4-én P. F. Siebold közölte Marxszal, hogy Koppenhágában „C. V. Rimestad, országgyűlési képviselő vezetésével munkásegylet" működik. Siebold azt tanácsolta Marxnak, hogy lépjen vele kapcsolatba, azonban – fűzte hozzá – „nevezett Rimestad tisztelője a bonapartizmusnak és a legnagyobb mértékben németellenes ... egyébként is elég zavaros nézetei vannak..." Egyúttal éreztette Siebold afölötti sajnálkozását, hogy Marx és K. Blind közt viszály támadt. – *135 137 138*

[253] „Volkszeitung" – német demokrata napilap, 1853-tól 1889-ig jelent meg Berlinben, F. Duncker kiadásában. – *135*

[254] Rotten Row – londoni utca, a helyi előkelőség kedvelt sétahelye. – *136*

[255] V. ö. Marx–Engels: „A számkivetés nagyjai"; 8. köt. 279–285. old. – *137*

[256] 1865 aug. végétől szept. közepéig Engels utazást tett Németországban, Svájcban és Olaszországban. – *137 139 145 478*

[257] Eider-dánok – nemzeti liberális párt Dániában, mely „Dánia az Eiderig!" jelszóval a túlnyomórészt németek lakta Schleswig hercegségnek (az Eider folyóig) Dániával való egyesítését követelte. – *138*

[258] Laplace az 1795–96-ban megjelent művében („Exposition du système du monde") a Nap-rendszer keletkezésére hasonló magyarázatot adott, mint 40 évvel előtte Kant.

A Kant–Laplace elmélet szerint a Nap kezdetben hatalmas kiterjedésű, gázszerű anyagból álló és saját tengelye körül forgó, izzó massza volt. Ez a massza némileg lehűlt, összesűrűsödött és az összesűrűsödés következtében gyorsabban forgott. A megnövekvő centrifugális erő gázgyűrűket röpített le a felületéről, amelyek azután bolygókká sűrűsödtek. Laplace matematikailag is alátámasztotta elméletét. – *139*

[259] Apszisok – az égitestek körüli elliptikus pályák jellemző pontjai. A Fold körüli elliptikus pályák apszisai az apogeum, amely a Földtől legtávolabb eső, és a perigeum, amely a Földhöz legközelebb eső pont. A Nap körüli elliptikus pályák apszisai az afélium (Nap-távol) és a perihélium (Nap-közel). – *140*

[260] V. ö. Hegel: „Vorlesungen über die Naturphilosophie als der Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse", 270. §. – *140*

[261] „The Fortnightly Review" – angol filozófiai, irodalmi és történelmi folyóirat, havonként jelent meg Londonban; 1865-től 1934-ig e címmel, 1934-től 1954-ig „The Fortnightly" címmel; polgári radikálisok egy csoportja alapította; később liberális irányvonalat követett. – *140*

[262] Edward Spencer Beesly: „Catiline, as a Party Leader" és Frederic Harrison: „The Limits of Political Economy" a „Fortnightly Review" I. kötetében (1865 máj. 15–aug. 1.) jelent meg. – *141*

[263] „Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857" és „Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858". – *141*

[264] Marx a „Tőke" harmadik kötetében elemezte az 1857–58-as bankügyekkel foglalkozó parlamenti jelentéseket és bírálta a bennük foglalt pénz- és tőkeelméleteket (v. ö. 25. köt. V. szakasz). – *141*

[265] Mint Engels 1865 aug. 21-i leveléből kitűnik, a Kirkwood-féle törvényt illetően Marx felvilágosítást kért Engelstől, s mint aug. 22-én írja Engelsnek, a British Museumban is meg akarta keresni a „törvény" levezetését. Nem maradt azonban fonn olyan közlemény, mely arra mutatna, hogy Marx a továbbiakban foglalkozott volna ezzel a kérdéssel. – *143*

[266] Markgräfler – kitűnő minőségű dél-németországi borszőlő fajta. – Az idézett részlet Johann Peter Hebel „Der Schwarzwälder im Breisgau" c. alemann tájszólásban írt verséből való. Megközelítő magyar fordítása:

Müllen végén kurta kocsma,
Hol a posta áll naponta,
Csúszik ott a savanykás bor,
Zajlik ott a legényes tor!
Müllen végén kurta kocsma. –*144*

[267] 1865 okt. 20-tól nov. 3-ig Marx Manchesterben tartózkodott Engelsnél. – *146 160 481 484 488*

[268] Th. Metzner, Sigfrid Meyer és August Vogt berlini munkások 1865 nov. 13-i leveléről van szó. Mindhárman az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) berlini tagozatához tartoztak, amelyet W. Liebknecht megismertetett Marx és Engels tanaival. Miután

Liebknechtet 1865 nyarán kiutasították Berlinből, a három munkás tovább tartotta vele a kapcsolatot, s most Marxszal is levelezésbe léptek, tájékoztatták ot a német munkásmozgalom helyzetéről, valamint az Általános Német Munkásegyletben bekovetkezett szakadásról. Arra kérték Marxot, jojjon személyesen Németországba: „Szükségesnek tartjuk most a németországi munkáspárt centralizálását és remeljuk, hogy Ön, tisztelt uram, személyes megjelenésével nálunk okulást és támaszt nyújt a jobbik eróknek. Berlinben ugyanis ... Liebknecht távozása óta, aki kitűnően értett a forradalmi gondolat felébresztéséhez, hiány van szellemi erőkben. Hogy milyen óriási tisztelettel emlegetik az Ön nevét még a párt hitványabb elemei is, akik a tudományt végul is nem nélkülozhetik, az nem szorul bizonyításra." – *150 151 152 484 489*

[269] 1865 októberében Jamaica szigetén, ezen a nyugat-indiai brit koronagyarmaton a néger lakosság felkelésben tort ki. A szigeten ugyan már 1833-ban megszuntették a rabszolgaságot, de az angol gyarmatosítók a néger lakosságot tovabbra is kegyetlenul kizsákmányolták. Edward John Eyre, Jamaica kormányzója a felkelést vérbe fojtotta. Mintegy 2000 négert akasztottak fel, lőttek agyon vagy korbácsoltak meg, sok falut felégettek és szétromboltak. Eyre kegyetlensége a brit kozvéleményben akkora felháborodást keltett, hogy az angol kormány kénytelen volt leváltani posztjáról. – *151 153 154*

[270] „The Daily Telegraph" – angol napilap, e címmel 1855 óta jelenik meg Londonban; a 80-as évekig liberális, azóta konzervatív irányzatú (1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal). – *151*

[271] W. Liebknecht 1865 nov. közepén levelet írt Marxnak. Ebben tudakozodott afelől, hogy mikor jelenik meg a „Tőke", s felajánlotta, hogy Engelsnek a „Toke" első kotetéről szóló recenzióit néhány német újságban elhelyezi. Ami Marxnak a németországi mozgalomban való óhajtott részvételét illeti, az I. Vilmos trónralépte alkalmából, 1861 jan. 12-én meghirdetett poroszországi amnesztia megadta ugyan a porosz teruletre való akadálytalan visszatérés jogát minden politikai menekultnek, Marxot azonban, amikor 1861 tavaszán Berlinben tartózkodott és lépéseket tett porosz állampolgárságának visszaállítására, a hatóságok elutasították (v. o. 15. kot. 595–609. old.). – *152 447 484*

[272] A mainzi P. Stumpf 1865 okt. 9-én írt levelében részletesen tájekoztatta Marxot a délnémetországi demokratikus mozgalmakról. – *152*

[273] „Deutsches Wochenblatt" – 1865-től 1867-ig jelent meg Mannheimban; 1865 szeptemberétől a német néppárt lapja. – *152*

[274] „The Workman's Advocate" – munkáshetilap, amelyet Londonban adtak ki, az után, hogy a „Miner and Workman's Advocate" 1865 szeptemberében átalakult (v. o. 237. jegyz.); az Internacionálé Kozponti Tanácsának orgánuma; a Kozponti Tanács más tagjai mellett Marx is a szerkesztőség tagja volt. Minthogy a szerkesztőségben a reformista elemek egyre nagyobb befolyásra tettek szert, 1866 februárjában ismét átszervezték a lapot és „Commonwealth"-nek nevezték el. Marx elérte, hogy szerkesztője J. G. Eccarius lett. Az opportunista szakszervezeti vezetőknek azonban sikerult Marx befolyását visszaszorítani és 1866 áprilisában G. Odgert főszerkesztőnek kinevezni. Szeptembertől az újság a radikális burzsoázia befolyása alá kerult, majd 1867 júliusában megszúnt. – *153 170 484 584*

[275] A londoni konferencia 1865 szept. 25-től 29-ig ülésezett. Résztvevői a Kozponti Tanács tagjai és az egyes szekciók elnokei voltak. Németországot Marx, a Kozponti Tanács levelező titkára és J. Ph. Becker képviselte, aki svájci mandátumokon kívul, az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) solingeni ellenzéki tagozatának mandátumával is ren-

delkezett. A konferencia meghallgatta a Központi Tanács beszámolóját, jóváhagyta pénzügyi jelentését és az 1866-ban Genfbe összehívandó első kongresszus napirendjét. Marx a proudhonisták ellenállásával szemben keresztülvitte, hogy vegyék fel a kongresszus napirendjére Lengyelország helyreállításának követelését. A londoni konferenciának, melynek előkészítését és lebonyolítását Marx irányította, nagy jelentősége volt az Internacionále szervezeti és politikai megszilárdítása szempontjából. A francia küldöttek beszámolóját a konferenciáról az „Opinion nationale" 1865 okt. 8-i száma, az „Avenir national" 1865 okt. 12-i száma és a „Siècle" 1865 okt. 14-i száma közölte. – *153 474 475 484 488*

276 P. Foxnak a Központi Tanács 1865 nov 14-i ülését ismertető beszámolója a „Workman's Advocate" nov 18-i számában jelent meg. Az ülésen E Dupont, a Franciaország ügyeivel megbízott titkár felolvasta azt a bevezetőt, amelyet Henri Martin ismert francia történész, az Internacionále tagja írt a francia küldötteknek a londoni konferenciáról szóló beszámolója elé (v. ö. 275. jegyz.), s amelyben Martin méltatta az Internacionálét, annak első konferenciáját és az 1866-ra kitűzött kongresszus programját. Utalt a programban targyalt fontos szociális kérdésekre, különösen kiemelve a 9 pontot: „Az európai moszkovita befolyás megszüntetésének szükségessége a nemzetek önrendelkezési joga elvének alkalmazása és Lengyelország demokratikus és szocialista alapon való helyreállítása réven" (lásd 19 kot. 140. old.). Ezt a pontot ellenezte a proudhonista H. Tolain és E. Fribourg, akik a proletariátust minden politikai tevékenységtől távol akarták tartani. – *153 485*

277 A „Times" 1865 nov. 20-i vezércikke. – *153*

278 V ö Marx: „Angol humanitás és Amerika"; 15. kot. 481–483. old – *153*

279 Az 50-es évek végén az amerikai ír emigránsok köreben, később pedig magában Írországban létrejött a fenek titkos szervezete, amely ír forradalmi (vagy republikánus) testvériségnek nevezte magát. A fének valójában az ír parasztság érdekeit képviselték, de főképpen a városi kispolgárság és a demokratikus értelmiség soraiból kerültek ki. Összeesküvő taktikájuk és szektás polgári-nacionalista hibáik elszigetelték őket az ír tömegektől Tevékenységüket nem kapcsolták össze az Angliában kibontakozó általános, demokratikus mozgalommal Marx és Engels sokszor rámutattak a feni mozgalom hibáira, de becsülték forradalmiságát és arra törekedtek, hogy a fénieket elvezessék a tömegharchoz, az angol munkásosztállyal kötendő szövetséghez. 1865 szeptemberében az angol kormány a fének több vezetőjét (Clarke Luby, O'Leary, Jeremiah O'Donovan Rossa stb.) letartóztatta, betiltotta a szervezet újságjait, s a törvényellenesen bebörtönzött foglyokkal vérlázító kegyetlenséggel bántak Az Internacionálé Központi Tanácsa nyilvánosan fellépett a letartóztatottak érdekében és tiltakozott az angol kormány terrorintézkedései ellen Marx, Engels és Jenny Marx (Marx leánya) számos cikkben és beszédben ostorozták az Írországban folytatott brutális angol politikát (v. ö. 16 kot. 389–394., 510–511., 526–529., 530–533., 534–552 old.) – *153 564*

280 Mule-fonó – szakaszos működésű fonógépen (szelfaktoron) dolgozó fonó; throstle-fonónő – előfonogépen dolgozó fonónő. – Az itt említett adatokat Marx a „Tőke" első kötete első kiadásának harmadik fejezetében adta meg. A második kiadásban ezeket az adatokat pontosította (v. ö. 23. kot. 205–208. old). – *153*

281 J B. von Schweitzert 1865 nov. 24-én sajtóvétség miatt egy év börtönre ítélték és azonnal letartóztatták. 1866 máj. 9-én, még büntetésének letöltése előtt, „egészségi okokból" szabadon bocsátották – *154*

[282] 1865 dec. 12-én a Reformliga (165. jegyz.) tömeggyűlést rendezett a St. Martin's Hallban. Az előkészítő bizottsághoz tartoztak G. Odger, J. B. Leno, J. Longmaid, W. Dell, W. Stainsby, G. Howell és R. Hartwell, az Internacionálé Központi Tanácsának tagjai. A résztvevők túlnyomó többsége munkás volt, a trade-unionok tagja. A Központi Tanács elnöke, Odger, beszédében élesen bírálta a különféle polgári választójogi reformterveket és választójogot követelt az egész felnőtt férfilakosság számára. A gyűlés, melynek résztvevői egyhangúlag megszavazták a Reformliga által javasolt határozatot és egy petíciót a parlamenthez, jelentős esemény volt az angol munkásoknak az általános választójogért folytatott harcában. A „Times" 1865 dec. 13-i és 14-i számában beszámolt a gyűlésről. – *157 489 491*

[283] „Journal de l'Association Internationale des Travailleurs" – az Internacionálé francia-svájci szekciójának havi folyóirata; Genfben jelent meg, 1865 decemberétől 1866 szeptemberéig, J. Ph. Becker közreműködésével. – *157*

[284] A „Vorboté"-ról, az Internacionálé svájci német szekciójának hivatalos havi folyóiratáról van szó, amely 1866-tól 1871-ig jelent meg Genfben. Felelős szerkesztője J. Ph. Becker volt. A folyóirat általában Marx és a Főtanács irányvonalát követte, rendszeresen közölte az Internacionálé okmányait és tudósításait a különböző országok szekcióinak munkájáról. A „Vorbote", amely 1867-ben 1300 példányban jelent meg, az Internacionálé egyik legfontosabb orgánumává lett. – *157*

[285] W. Liebknechtnek egy keltezés nélkül, angol nyelven írt leveléről van szó, amely valószínűleg 1865 dec. 23–24 körül íródott, s amelyben Liebknecht közölte Marxszal, hogy 1866 jan. 2-től Lipcsében fog tartózkodni. – *158*

[286] 1865 dec. 20-án L. Kugelmann írt Marxnak. Közölte vele, miért nem írt olyan sokáig és miért válaszolja meg csak ekkor Marx 1865 febr. 23-i levelét (v. ö. 444–448. old.). Egyúttal beszámolt fáradozásáról, mellyel az Internacionálé részére Németországban híveket igyekezett szerezni, s tagsági jegyet kért maga és a hamburgi Theodor Heinrich Menke számára. – *158*

[287] 1865 decemberében és 1866 januárjában diákzavargásokra került sor Franciaországban. Az indíték azoknak a diákoknak a párizsi főiskolákról való kizárása volt, akik a liège-i nemzetközi diákkongresszus (1865 okt.) résztvevőiként kifejezésre juttatták tiltakozásukat a második császárság rendszere ellen. A francia diákdelegáció tagjai közé tartozott Paul Lafargue, Charles Longuet és Charles-Victor Jaclard is. – *158 162 242 490 514*

[288] A Mexikó elleni 1861 decemberi fegyveres francia intervencióról van szó, melyben kezdetben Anglia és Spanyolország is részt vett. Az intervenció célja a haladó Juárez-kormány megdöntése és Mexikónak az európai nagyhatalmak gyarmatává változtatása volt. Felmerült olyan terv is, hogy az országot felvonulási területnek használják az amerikai polgárháborúban, a rabszolgatartó déli államok melletti beavatkozás esetén. A mexikói nép nagy állhatatossággal, bátran harcolt a francia gyarmatosítók ellen és 1867 márciusában kikényszerítette az intervenciós csapatok kivonását. – *158 162 263 352*

[289] Lower Empire (Bas-Empire) – a hanyatló római birodalom, kivált a kelet-római birodalom (Bizánc). Később általában a bukásra ítélt, hanyatló birodalmakat nevezték így; Marx és Engels általában Louis Bonaparte uralmát, a második császárságot értette rajta. – *158*

[290] Pour le mérite (az érdemért) – porosz (katonai és polgári) érdemrend, katonai osztályát 1667-ben alapította Frigyes választófejedelem, a későbbi első porosz király, mint „Ordre de la générosité" („A nagylelkűség érdemrendje"). II. Frigyes porosz király a „pour le mérite" nevet adta neki. – *158*

[291] Ezt a töredéket Marx valószínűleg Engelsnek írt egyik leveléhez mellékelte. – *160*

[292] Az 1865-ben Berlinben névtelenül kiadott brosúráról van szó, melynek címe „Die Geschichte der Sozialdemokratischen Partei in Deutschland seit dem Tode Ferdinand Lassalle's", szerzője pedig a haladópárti Eugen Richter volt. – *162*

[293] Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1866 jan. 1-i száma előzetes hirdetést tett közzé F. H. Schulze-Delitzsch „Die Abschaffung des geschäftlichen Risiko durch Herrn Lassalle. Ein neues Kapitel zum Deutschen Arbeiterkatechismus" c. írásának megjelenéséről. Az írás válasz volt Lassalle „Herr Bastiat–Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit" c. művére. – *162*

[294] 1866 jan. 3-án J. Bright egy rochdale-i gyűlésen beszédet tartott a választójogi reformról. A „Times" jan. 4-én beszámolt a beszédről. – *163*

[295] Az Internacionálé londoni francia szekcióját 1865 őszén alapították. Tagjai közé tartozott E. Dupont, G. Jung, Paul Lafargue és mások, akik a proletariátus érdekeit képviselték, de rajtuk kívül olyan kispolgári emigránsok is, mint V. P. Le Lubez és később F. Pyat. 1868 nyarán, amikor a Főtanács elhatárolta magát Pyat kalandor-provokatív akcióitól (v. ö. 16. köt. 304. old.), a proletár elemek kiléptek a szekcióból, s 1870 májusában a Főtanács hivatalosan is megtagadta ezt a csoportot. – *164*

[296] „La Rive gauche" – baloldali republikánus francia nyelvű hetilap; 1864 októberétől 1866 augusztusáig jelent meg kezdetben Brüsszelben, majd Londonban; közölte az Internacionálé dokumentumait; szerkesztője Charles Longuet volt. – *164*

[297] 1865 dec. 16-án és 18-án az „Echo de Verviers"-ben névtelenül írott cikkek jelentek meg, amelyek megrágalmazták az Internacionálé Központi Tanácsát és hamis képet adtak a londoni konferenciáról (275. jegyz.). Szerzőjük, P. Vésinier, Belgiumban, ahol emigránsként élt, a londoni francia szekció (v. ö. 295. jegyz.) kispolgári elemeinek szócsöve volt. 1865 dec. 26-án, valamint 1866 jan. 2-án és 9-én a Központi Tanács megvitatta Vésinier támadásait. Jan. 9-én a Központi Tanács Marx indítványára azt a határozatot hozta, hogy Vésinier-t, ha vádaskodásait nem tudja tényekkel alátámasztani, kizárják az Internacionáléból. Hermann Jung a Központi Tanács nevében Marx által szerkesztett levelet írt az „Echo de Verviers" szerkesztőjének (lásd 16. köt. 474–480. old.). Vésinier-t 1868-ban az Internacionálé brüsszeli kongresszusának határozata értelmében kizárták. – A Marx által említett „jövendő szervezeti szabályzat tervezete", melyet a londoni francia szekció kispolgári elemeinek ösztönzésére V. P. Lubez fogalmazott meg és az „Echo de Verviers" 1865 dec. 27-én tett közzé, a Központi Tanács vezető szerepét elvitatta, s hatáskörét pusztán technikai – információs és statisztikai – funkciókra kívánta korlátozni. – „L'Echo de Verviers" – belga polgári demokratikus napilap; megjelent 1864-től 1866-ig, az Internacionálé londoni francia szekciójában levő kispolgári elemek szócsöve. – *164 165 189 489*

[298] „La Tribune du Peuple" – demokratikus lap; a „Nép" elnevezésű munkásegylet orgánuma, Brüsszelben adták ki 1861-től 1869-ig; 1866 januárjától az Internacionálé belga szekcióinak lapja; munkatársai közé tartozott De Paepe, Lafargue stb. – *164*

[299] Hector Denis: „La question polonaise et la démocratie", cikksorozat, megjelent: „La Tribune du Peuple", Brüsszel, 1864 március–június. – *164 168*

[300] Marx javaslatára Engels 1866 jan. végétől ápr. 16-ig „Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz" címmel (lásd 16. köt. 139–148. old.) cikksorozatot írt, amely befejezetlen

maradt, valószínűleg azért, mert a cikkeket közlő „Commonwealth" 1866 májusától egyre inkább a radikális burzsoázia befolyása alá került (v. ö. 117. és 219–220. old.). – *164 170 174 181 182 185 187 195 197 208 214 216*

[301] 1866 jan. 2-án Arnold Hilberg, osztrák újságíró, felkérte Marxot a tervezett „Internationale Revue" c. újságnál való közreműködésre. Mint Hilberg 1866 jan. 18-i leveléből kiderül, Marx jan. 15-én írt válaszában az ajánlatot elfogadta. Ez a Marx-levél tudomásunk szerint nem maradt fenn. – „Internationale Revue" – osztrák havi folyóirat, polgári demokratikus irányzatú, 1866-tól 1867-ig jelent meg Bécsben. – *165 175*

[302] Utalás a londoni konferencia (v. ö. 275. jegyz.) napirendjének 9. pontjára: „A moszkovita invázió veszélye Európára és a független, egységes Lengyelország helyreállítása" (lásd 16. köt. 472. old.). – *165*

[303] Az 1863-as lengyel felkelés (28. jegyz.) harmadik évfordulóját 1866 jan. 22-én ülték meg a londoni St. Martin's Hallban, Ludwik Oborski ismert lengyel demokrata elnökletével. Mint a „Glos Wolny", a lengyel emigráció demokrata szárnyának orgánuma írta, a gyűlést az Internacionálé és a londoni lengyel emigránsok kezdeményezésére hívták össze. Egyhangúlag elfogadták a P. Fox által előterjesztett és Marx által támogatott határozatot, amely kifejezésre juttatta a munkásosztály rokonszenvét a lengyel nép felszabadító harca iránt. A gyűlésről beszámoló jelent meg a „Workman's Advocate" jan. 27-i, a „Glos Wolny" jan. 31-i és a „Bee-Hive Newspaper" febr. 3-i számában. – *166*

[304] Nyilván Denis (de Châteaugiron) „L'Anti-Proudhon" c. könyvéről van szó, amely 1860-ban jelent meg Rennes-ben, s a katolikus egyház álláspontjáról bírálta Proudhon nézeteit. A mű válasz volt Proudhon „De la justice dans la révolution et dans l'église" c. írására, mely 1858-ban jelent meg Párizsban 3 kötetben. – *166*

[305] Utalás Barthélemy-Prosper Enfantinre, a saint-simonista iskola vezéralakjára, aki „Père Enfantin"-nek neveztette magát. Itt szójáték, mivel a „Père Enfantin" franciául „gyerekes apát" is jelent. – *167*

[306] V. ö. 23. köt. 224. old., 48. lábjegyzet. – *169*

[307] „Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department", „Children's Employment Commission. Report of the Commissioners" és „Public Health. Reports of the Medical Officer of the Privy Council". – *169*

[308] „The Nonconformist" – polgári radikális hetilap, e címmel 1841-től 1879-ig jelent meg Londonban. – *170*

[309] John Watts: „Trade Societies and Strikes: their good and evil Influences on the Members of Trades Unions, and on Society at large. Machinery; its Influences on Work and Wages, and Co-operative Societies, Productive and Distributive, Past, Present and Future". Manchester 1865 (v. ö. 23. köt. 513. és 516. old. 45. és 51. lábjegyzet). – *170*

[310] W. Liebknecht 1866 jan. 18-án Marxhoz írt leveléből kitűnik, hogy J. B. von Hofstetten arra kérte, működjön újra közre – lehetőleg Marx és Engels is – a „Sozialdemokrat" munkájában. Liebknecht azt írta, hogy Hofstettent semmiféle reménnyel sem kecsegtette, de azért megfontolandónak tartja, vajon nem kellene-e felhasználni az újságot az Internacionálé céljainak propagálására. – *170*

[311] Ebben a levélben a megszólítás folott „Albert Club Manchester" feliratú pecsét szerepel. – *171*

[312] 1866 jan. 29-én a porosz legfelsőbb bíróság Karl Twesten és Frenzel képviselők ellen régebbi kamarai beszédeik miatt vizsgalatot rendelt el, miután az első- és másodfokú bíróságok előzőleg az államugyész vádemelési javaslatát elutasították azzal az indoklással, hogy parlamenti képviselők az alkotmány értelmében kamarai beszéd miatt nem foghatók perbe. Ezután a berlini városi bíróságon hosszas perre kerult sor, amely a vádlottak felmentésével végződott (v. o. 408. jegyz.). – *172*

[313] A földjáradek-elméletet Marx a „Tőke" harmadik konyvéul szánt kéziratának hatodik fejezeteben fejtette ki. A „Tőke" Engels által kiadott harmadik kotetében ez a rész „Az extraprofit átváltozása földjáradékká" c. hatodik szakasznak felel meg. – *173*

[314] Shifting system, Relais system (muszak-rendszer) – angol gyárosok által alkalmazott munkarend, amely arra szolgált, hogy megkerulje a gyermekek és fiatalkorúak munkanapját korlátozó torvényt. Ebben a munkarendben a gyermekeket és fiatalkorúakat, miután azok ugyanannak a napnak a folyamán már néhány órát dolgoztak, más részlegekbe, vagy gyarakba osztották be. Így akarták a gyárfelugyelőket kijátszani. Az osszmunkanap ilymódon nemhogy megrovidult volna, de sok esetben egyenesen hosszabb is lett, mint a munkanap korlátozásáról szóló torvény elfogadása előtt volt (v. o. 23. kot. 261–274. old.). – *173*

[315] V. o. 23. kot. 346–472. old. – *174*

[316] 1866 jan. 6-án a „Workman's Advocate" a Kozponti Tanács megbízásából kozzétette a „Cork Daily Herald"-ben már előzőleg megjelent felhívást („The State Prisoners. An Appeal to the Women of Ireland"). Ebben Jeremiah O'Donovan Rossa és Clarke Luby letartóztatott féni vezetok felesége gyujtésre szólították fel Írország asszonyait az elítélt féni vezetők (v. o. 279. jegyz.) megsegítésére. – A Kozponti Tanács 1866 jan. 16-i ulésén Marx kozolte, hogy O'Donovan Rossa felesége levélben koszonte meg P. Foxnak a felhívás kozlését és a 3 cikket, amelyeket Fox az ír kérdésben írt. Ezek a cikkek („The British coup d'état in Ireland", „The Influence of Irish National Feeling Upon the Relations between Great Britain and the United States" es „The Irish Difficulty, Continued") 1865 okt. 14-én, 21-én és 28-án jelentek meg a „Workman's Advocate"-ben. – *174*

[317] A porosz képviselőház 1866 január–februári ulésein világosan megnyilvánult a haladópárt tobbsegének ellenzékisége a Bismarck-kormánnyal szemben. A Ház elvetette a Legfelsőbb Bíróság dontését (v. o. 312. jegyz.); javasolta, hogy a kormánynak azt a rendelkezését, mely szerint a Lauenburg hercegség a porosz koronával egyesítendő, nyilvánítsák a Landtag (tartományi gyulés) beleegyezéséig jogilag érvénytelennek; elítélte a kolni reformunnepség betiltását (v. o. 231. jegyz.). A Ház bizottságai szot emeltek az 1866-os katonai koltségvetés felemelese ellen és indítványozták a koln–mindeni vasúttársasággal kotott szerződés (v. o. 251. jegyz.) jogszerűségének felulvizsgálását. Febr. 22-én Bismarck a képviselőkhöz királyi rendelkezést juttatott el, amely szerint 1866 febr. 23-án a Landtag mindkét házát bezárják s azok üléseit az ülésszak végéig elnapolják. Máj. 9-én a képviselőházat feloszlatták. – *175*

[318] Engels 1866 febr. 14–18-ig Londonban tartózkodott Marxnál. – *176*

[319] „Klein-Zaches, genannt Zinnober" – E. T. A. Hoffmann meséje. – *176 178 179*

[320] P. Fox cikke, „The Irish Question" 1866 febr. 10-én és 17-én jelent meg a „Commonwealth"-ben. – *176*

[321] V. ö. Justus von Liebig: „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie", 7. kiadás, 1. rész, Braunschweig 1862, 72–73. old. – *178*

[322] A jamaicai néger felkelés (v. ö. 269. jegyz.) leverésével kapcsolatos események kivizsgálására parlamenti bizottságot neveztek ki, amely elítélte az angol csapatok kegyetlenkedéseit. A „Times", amely kezdetben a felkelők ellen foglalt állást, 1866 márc. 3-án és 5-én a közhangulattal számolva vezércikkben és helyszíni tudósításokban bélyegezte meg az „angol egyenruhában elkövetett" bestialitásokat. – *182*

[323] A J. Russell visszalépéséről szóló hír túl korai volt. A Russell-kormány csak 1866 júniusában, a Gladstone-féle reform-törvényjavaslat bukása után (v. ö. 331. jegyz.) mondott le. – *182*

[324] A Bismarck-kormány és a köln–mindeni vasúttársaság közötti szerződés (v. ö. 251. jegyz.) 1866 febr. 21-én a porosz képviselőház bizottsága elé került, amely azt „alkotmányszerűtlennek és nem létezőnek" nyilvánította. A képviselőház azonban, mivel febr. 23-án bezárták (v. ö. 317. jegyz.), már nem foglalhatott állást ebben a kérdésben. Hamarosan nyilatkozat jelent meg a szerződés felbontásáról, amely állítólag a részvénytársaság igazgatóságától indult volna ki. A részvénytársaság azonban 1866 febr. 28-án megcáfolta ezt a híresztelést. – *182*

[325] F. Freiligrath 1866 márc. 8-án Marxról ezt írta Engelsnek: „Marx hát ismét beteg. Félek, hogy éjszakai munkával túlzottan megterheli magát. Egy év vidéken, azt hiszem, megfelelő kúra lenne számára; persze szorgalmas sétálással és korai lefekvéssel egybekötve. Sehogysem tetszik nekem, hogy ezek a kínos furunkulusok újra meg újra megjelennek." – *184*

[326] A Bouverie Street 18-ban (a Fleet Street sarkán) tartották 1866 januárjától 1867 jún. 25-ig az Internacionálé Központi, illetve Főtanácsának üléseit. – *185*

[327] 1858 januárjában Felice Orsini, olasz hazafi, merényletet követett el III. Napóleon ellen, mivel az megszegte az 1831-es carbonari-felkelés idején Itália felszabadítására tett esküjét. A merénylet nem sikerült, Orsinit elfogták és bíróság elé állították. A carbonarók figyelmeztették Napóleont, ha kivégeztetí Orsinit, a merényletek addig fognak folytatódni, amíg sikerre nem vezetnek. Miután Orsinit 1858 márciusában ennek ellenére kivégezték, a carbonarók eljuttatták Napóleonhoz az ellene hozott halálos ítéletet. – A carbonarók (szénégetők) titkos politikai társaság volt Itáliában; a XIX. sz. elején alakult s a nemzeti egységért, függetlenségért és szabadelvű állami reformokért szállt síkra. Hasonló társaságok alakultak Franciaországban is. – *186 500*

[328] 1866 márc. 15-től kb. ápr. 10-ig Marx egészségének helyreállítása végett Margate-ben tartózkodott. – *187 205 497 509 585*

[329] Latin szállóige, eredetileg Euripidésznél fordult elő („Danae"). – *189*

[330] 1866 jan. 9-én az Internacionálé Központi Tanácsa megbízta H. Jungot azzal, hogy válaszoljon Pierre Vésinier rágalmazó cikkére (v. ö. 297. jegyz.). Jung válasza ugyancsak az „Echo de Verviers"-ben 1866 febr. 20-án megjelent. Emiatt Mazzini hívei és az Internacionálé londoni francia szekciójának kispolgári republikánusai megtámadták Jungot, s a Központi Tanács 1866 márc. 6-i ülésén – Marx távollétében – maguk mellé tudták

állítani G. Odger, G. Howell, W. R. Cremer és más trade-unionista vezetőket. Elfogadtak egy határozatot, amely a Központi Tanács nevében Vésinier és barátai részére elégtételt szolgáltatott. Ezen az ülésen jelen volt az 1865 tavaszán a Központi Tanácsból kivált, Mazzini-párti Luigi Wolff is, aki odáig ment, hogy Mazzinit jelölte meg az Internacionálé szervezeti szabályzatának szerzőjeként. – 1866 márc. 10-én a Marxnál összegyűlt titkárok úgy határoztak, hogy Marx tiltakozzon a márc. 6-i határozat ellen. A Tanács márc. 13-i ülésén Marx megcáfolta Luigi Wolff állítását és elérte, hogy a márc. 6-i határozatot érvénytelennek nyilvánítsák. A Tanács ápr. 17-i ülésén Marxnak újra ki kellett védenie Wolff támadásait Jung cikke ellen. – *190 223*

331 1866 elején a Reformliga (165. jegyz.) vezetőségében kezdtek túlsúlyra jutni a polgári elemek. Ez elsősorban a Központi Tanács néhány angol tagjának opportunizmusával és azzal a ténnyel volt magyarázható, hogy Marx hónapokon keresztül csak kis mértékben tudott részt venni a Tanács munkájában. – 1866 márc. 12-én Gladstone pénzügyminiszter – 1865 óta a Liberális Párt vezére – az ugyancsak liberális Russell-kormánynak a választójogi reformra törvényjavaslatot nyújtott be, mely olyan csekély mértékben csökkentette a választói cenzust, hogy ilymódon csak igen kevés munkás kapott volna szavazati jogot. A Reformliga vezetőségében heves vitákra került sor. G. Odger kompromisszumos határozatot javasolt, amely szerint a vezetőség ragaszkodik a manhood suffragehoz (választójog az egész felnőtt férfilakosságnak), és tiltakozik a törvényjavaslat szűkkeblűsége ellen; kötelességének tartja azonban a kormány támogatását éppen a törvényjavaslat keresztülvitele érdekében. A határozatot 5 kivételével minden jelenlevő elfogadta, köztük G. Howell és W. R. Cremer is. Nem tudták azonban megszerezni hozzá a munkástömegek támogatását, s így a liga befolyása apadt. – *193 198 519*

332 Az 1866-os porosz–osztrák háború előzményeiről van szó. Ez a háború eldöntötte a két állam sokéves harcát a németországi hegemóniáért és döntő szerepet játszott abban, hogy Németországot később Poroszország vezetése alatt egyesítették. Ausztria oldalán több német állam, így Hannover, Szászország, Bajorország, stb. harcolt; Poroszország szövetségesei az olaszok voltak. Az osztrák seregek júl. 3-i königgrätzi veresége után (v. ö. 369. jegyz.) aug. 23-án megkötötték a prágai békét. Ausztria ennek értelmében átengedte Poroszországnak Schleswiget és Holsteint, némi hadisarcot fizetett és lemondott Velencéről. A Német Szövetség (v. ö. 340. jegyz.) feloszlott. Helyette Poroszország vezetésével és Ausztria kihagyásával megalakult az Északnémet Szövetség (v. ö. 423. jegyz.). Poroszország a háború további következményeként annektálta Hannover királyságot, Hessen választófejedelemséget, Nassau nagyhercegséget és Majna-Frankfurt szabad várost. – Ami a háború előzményeit illeti, 1866 tavaszán kiéleződött a feszültség Poroszország és Ausztria között. Bismarck céltudatosan előkészítette az Ausztria elleni háborút, s ürügyként az osztrák közigazgatás által Holsteinban megtűrt poroszellenes mozgalom szolgált, melynek elnémítását Bismarck 1866 elején fenyegetés terhe mellett követelte. Az osztrák kormány 1866 febr. 7-én jegyzékben utasította vissza a fenyegetést. Márc. 16-án azt a bizalmas javaslatot tette több német államnak, hogy vigyék a schleswig-holsteini kérdést a Szövetségi Gyűlés elé; ha pedig Poroszország a nyílt szakítást választaná, csapataik egy részét helyezzék harckészültségbe. Bismarck ennek alapján háború előkészítésével vádolta Ausztriát és márc. 24-én a német államokhoz jegyzéket küldött, melyben megkérdezte, mennyiben számíthat az illető államok támogatására, ha Ausztria magatartása miatt kénytelen lenne háborút kezdeni. Abban a törekvésében, hogy szövetségesekre tegyen szert és németországi ellenzékét szétzilálja, Bismarck demagóg módon elfogadta azt a követelést, hogy általános és közvetlen választások alapján német parlamentet létesítsenek. 1866 ápr. 9-én, egy nappal az Itáliával kötött szövetségi szerződés (v. ö. 79. jegyz.) aláírása után intézkedett is, hogy ilyen értelmű javaslatot nyújtsanak be a Szövetségi Gyűlésben. (Engelsnek e háborúról írt cikksorozatát lásd 16. köt. 151–170. old.) – *193 197 199 201*

[333] Olmützben 1850 nov. 29-én Otto Theodor von Manteuffel porosz, és Felix zu Schwarzenberg herceg, osztrák miniszterelnök között találkozó jött létre, melynek eredményeképpen Poroszországnak osztrák és orosz nyomásra le kellett mondania németországi hegemón törekvéseinek megvalósításáról, vissza kellett vonnia a hadsereg mozgósítására kiadott rendeleteket és bele kellett egyeznie a Német Szövetség (v. ö. 340. jegyz.) helyreállításába. Az olmützi szerződés Poroszország diplomáciai veresége volt. – *193*

[334] Jénánál zajlott le 1806 okt. 14-én a döntő csata a Napóleon vezette francia csapatok és a porosz seregek között. A csatában a porosz sereget szétzúzták; a vereség Poroszország fegyverletételéhez vezetett. – *196 213*

[335] A reakciós bojárság és a burzsoázia vele összefonódott részének nyomására Ion Cuza, az 1862-ben egységes román nemzeti állammal egyesült Moldva és Havasalföld uralkodója, 1866 februárjában kénytelen volt lemondani a trónról. Cuza a reakciós körök akarata ellenében és a néptömegek nyomására földreformot és egyéb polgári reformokat hajtott végre. Megbuktatása orosz és francia beleegyezéssel, s Poroszország támogatásával történt. 1866 áprilisában Karl von Hohenzollern-Sigmaringen herceget, a porosz király rokonát ültették a trónra. Az új uralkodó politikája azt a célt szolgálta, hogy Romániát a német gazdasági és politikai érdekeknek rendeljék alá. – *197 199*

[336] „Revue des deux Mondes" – francia félhavi történelmi, politikai, irodalmi és művészeti folyóirat, 1829-től jelent meg Párizsban (e címmel 1944-ig). – *197*

[337] Az Internacionálé londoni konferenciája (v. ö. 275. jegyz.) 1865 szeptemberében határozatot hozott, hogy az első kongresszust 1866 májusára hívják össze Genfbe. A Központi Tanács később körkérdést intézett a szekciókhoz a kitűzött időpont elhalasztásáról, amibe azok a párizsi szekció kivételével bele is egyeztek. A genfi kongresszust (v. ö. 404. jegyz.) végül is 1866 szept. 3-tól 8-ig tartották meg. – *199 491 494 512 584*

[338] Az Internacionálé párizsi szekciója 1866 elején kiadta a „Congrès ouvrier" c. brosúrát, mely többek között magában foglalta az ideiglenes szervezeti szabályzat erősen eltorzított francia fordítását; a párizsi szekció 1865 júl. 7-én kiadott felhívását az akkoriban Brüsszelbe tervezett kongresszusra a párizsiak által javasolt programmal; a francia delegátusok beszámolóját a londoni konferenciáról (v. ö. 275. jegyz.) és a genfi kongresszusnak a londoni konferencián jóváhagyott programját. – *200*

[339] A „Kölnische Zeitung" 1866 ápr. 8-i száma „Die Lage" címmel közölte prágai katonai különtudósítójának ápr. 7-i jelentését, melynek témája az osztrák háborús előkészületek állása volt. A tudósító többek közt azt írta, hogy az előkészületek „lassan, igen lassan" folynak, és hogy a szász és porosz határon álló ezredek a „legalacsonyabb békeszinten" vannak. – *201*

[340] A Német Szövetség (Deutscher Bund), amelyet 1815 jún. 8-án létesítettek a bécsi kongresszuson elfogadott szövetségi szerződéssel, kezdetben 35, később 28 fejedelemséget és 4 szabad várost ölelt fel; 1866-ig állt fenn. A Német Szövetség nem szüntette meg Németország szétforgácsoltságát, mivel a reakció fellegvára és Ausztria és Poroszország hatalmi vetélkedésének színtere volt. – *201*

[341] Bismarcknak egy német parlament összehívására vonatkozó javaslatáról van szó (v. ö. 332. jegyz.). A két évvel azelőtt (1864-ben) elhunyt Lassalle-t illető megjegyzésével Engels arra utal, hogy Lassalle támogatta Bismarck demagóg törekvéseit (v. ö. 445. és 454. old.). – *203*

[342] „The Times", 1866 ápr. 11. Távirati jelentések. (Reuter-táviratok.) Ausztria és Poroszország. Berlin, ápr. 10. – *204*

[343] „Bromberger Zeitung" – német napilap, nemzeti liberális, 1843-tól jelent meg. – „Ostseezeitung" – német napilap, 1835-től 1933-ig jelent meg Stettinben; jobboldali irányzatú; 1848 óta „Ostseezeitung und Börsennachrichten der Ostsee" címmel. – *204*

[344] Az 1864-es bécsi békével befejeződött Ausztria és Poroszország Dánia elleni háborúja (v. ö. 436. jegyz.). A békeszerződés értelmében érvényben maradt a Dánia és Schleswig-Holstein trónöröklési rendjét szabályozó 1852-es londoni jegyzőkönyv, amely az orosz cárt a dán királyság törvényes trónkövetelőjének tekintette. A cár utóda volt Karl Peter Ulrich holstein-gottorpi hercegnek, aki Oroszországban III. Péter néven uralkodott. Utóbbi lemondott jogairól Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg Keresztély javára, akit VII. Frigyes király utódjának nyilvánítottak. Ezen az alapon a cár a Glücksburg-uralkodóház kihalása esetén igényt támaszthatott a dán trónra. – *204*

[345] Válaszul az 1866 márc. végi london–westendi szabólegénysztrájkra, a vállalkozók a kontinensen akartak sztrájktörőket toborozni. Ezt a munkásság a Központi Tanács segítségével megakadályozta. A sztrájkolók béremelést kaptak, amelyet részleges sztrájkok segítségével valamennyi londoni szabóra sikerült kiterjeszteni. A londoni szabószakszervezet ezután 1866 áprilisában csatlakozott az Internacionáléhoz. – A londoni dróthúzó munkások 1866 áprilisi sztrájkmozgalmát a Központi Tanács ugyancsak sikerrel védte meg a külföldi sztrájktörők toborzása ellen. Ezek a sztrájkok az angol munkásság körében megnövelték az Internacionálé tekintélyét. – *205 512*

[346] Russell-féle settlementen a Russell-kormány választójogi reformjára benyújtott törvényjavaslat (v. ö. 331. jegyz.) értendő, mely a konzervatívok és a Robert Lowe vezetése alatt álló liberális jobbszárny ellenállásába ütközött. Marx ezeket a liberálisokat palmerstonista whigeknek nevezte, mivel az 1865-ben elhunyt Palmerston utolsó jelentős vezetője volt a régi whigeknek, akikből a Liberális Párt kifejlődött. Palmerston halálával lezárult az az évtizedekig tartó folyamat, amelynek során a párt a liberalizmusig fejlődött. A miniszterelnöki posztra Palmerston helyébe ugyan Russell került, de a párt vezetője Gladstone lett, aki szoros kapcsolatba lépett a J. Bright vezetése alatt álló polgári radikálisokkal. A konzervatívok és a whigek magatartását a munkásosztálytól való félelmük diktálta, mivel azt hitték, hogy a munkásság a választók számának még a törvényjavaslatban előirányzott mértékű csekély emelkedése esetén is veszélyes lehet számukra, s feltételezték, hogy a választásoknál éppoly szolidárisan fog eljárni, mint a sztrájkokban. – *206*

[347] 1866 márc. 26-án a szabólegények Edinburgh-ban sztrájkba léptek. A londoni események (v. ö. 345. jegyz.) hatására a vállalkozók felemelték a béreket, de közben sztrájktörőket toboroztak Németországban és Dániában. Erre a londoni német szabólegények egyesülete bizottságot alakított, amely F. Lessner és A. Haufe vezetésével határozatot hozott, hogy a Központi Tanáccsal együttműködve meghiúsítják a vállalkozók és németországi ügynökeik terveit. A Központi Tanács 1866 máj. 1-én foglalkozott a kérdéssel. Marx máj. 4-én „Figyelmeztetés"-sel (lásd 16. köt. 149–150. old.) fordult a németországi szabókhoz és a Központi Tanács nevében felhívta őket, ne jöjjenek sztrájktörőként Angliába. Marx a cikket kinyomtatás végett elküldte Liebknechtnek. Lessner és Haufe egyidejűleg Londonban röplapot adtak ki, amely ismertette a londoni német szabók bizottságának céljait és feladatait, és pénzgyűjtésre szólította fel a londoni német munkásokat. A Központi Tanács Haufét és N. P. Hansent Edinburgh-ba küldte; ezek rábírták az odaérkezett munkásokat, hogy bontsák fel szerződésüket és térjenek vissza hazájukba. A Központi Tanács által nyújtott segítség sokban hozzájárult ahhoz, hogy a sztrájkot sikerrel fejezték be, és hogy az Internacionálé angliai befolyása tovább növekedett. – *207 211 512*

[348] „Le Temps" – francia napilap, 1861-től 1943-ig jelent meg Párizsban; a konzervatív nagyburzsoázia szócsöve, a második császárságban az ellenzékhez tartozott; a császárság bukása után a nemzeti védelem kormányát támogatta. – *207*

[349] Adullamiták – a Bibliából kölcsönzött kifejezés olyan emberek jelölésére, akik elégedetlenek a dolgok rendjével. 1866-ban Angliában J. Bright adta ezt a csúfnevet azoknak a jobboldali liberálisoknak, akik a konzervatívokkal együtt elutasították a Reform Billt, azaz a Gladstone által benyújtott választójogi törvényjavaslatot (v. ö. 346. jegyz.) s ezzel hozzájárultak a Russell–Gladstone-kormány bukásához. – *208*

[350] Quem deus vult perdere, prius dementat (akit isten el akar veszejteni, annak előbb az eszét veszi) – gorog eredetű latin mondás. – *208*

[351] 1866 máj. 7-én Ferdinand Cohen diák, K. Blind mostohafia sikertelen merényletet kovetett el Bismarck ellen. Letartóztatása után a börtonben ongyilkos lett. – Engels szójátéka a mostohaapa nevére utal; Blind – vak, vaksi. – *209 210 212*

[352] Izsák feláldozása – v. ö. Biblia, Mózes I. 22. – *210*

[353] 1859-ben Franciaország és Piemont (Szardínia) háborút viselt Ausztria ellen, amely ebben az ún. itáliai háborúban (Marx és Engels vonatkozó cikkeit lásd 13. köt.) vereséget szenvedett. – *210*

[354] 1866 máj. 6-án az auxerre-i mezőgazdasági ünnepségen mondott beszédében III. Napóleon kijelentette, hogy a francia nép többségéhez hasonlóan megveti azokat az 1815-os szerződéseket, amelyeket egyes pártok a külpolitika egyeduli alapjává akarnak tenni. (V. ö. „The Times", 1866 máj. 8.) Az 1815-ös bécsi kongresszus határozatainak kritikáját, mellyel III. Napóleon L.-A. Thiers-nek a francia külpolitikát bíráló beszédére válaszolt, Poroszországban bátorításnak fogták fel arra, hogy a bismarcki politika szellemében újjászervezzék az ugyancsak az 1815-os határozatokkal létrehozott Német Szovetséget (v. o. 340. jegyz.) – szükség esetén akár Ausztria elleni háború árán is. – *211*

[355] A német nép alapvető jogairól szóló deklaráció, melyet 1848 végén fogadott el a frankfurti nemzetgyűlés, az 1793-as francia deklarációhoz hasonlóan („Az ember és a polgár jogainak nyilatkozata") tartalmazta az alapvető polgári szabadságjogok meghatározását, s külon fejezetként része lett az 1849-es birodalmi alkotmánynak. Tételei részlegesen belekerültek a német államok alkotmányába is, de a reakció időszakában a Szovetségi Gyűlés 1851 aug. 23-i határozata érvénytelenítette ezeket az alapvető jogokat. – *212*

[356] Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés, népfelkelés. A tulajdonképpeni Landwehr-rendszert a napóleoni háborúk idején fejlesztették ki a katonailag kiképzett hadkotelesek idősebb évfolyamainak hadi szolgálatba való bevonására. A porosz torvények szerint a Landwehrt csak háborúban lehetett behívni. Az 1860-as hadseregreform kovetkeztében a Landwehr elvesztette jelentőségét. – *212 221*

[357] V. o. Vergilius: „Aeneis", VII. rész 91. sor. – *213*

[358] „Neue Preussische Zeitung" – német napilap; 1848-tól 1938-ig jelent meg Berlinben; az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok érdekeit képviselte; Bismarck idején vezető konzervatív orgánum; „Kreuzzeitung"-nak is nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. – *213*

[359] A Központi Tanács 1866 máj. 8-i ülésén P. Fox közolte, hogy a kövtekező tanácsülésen elmondja majd kifogásait Engels „Mi koze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?" c.

cikksorozatának III. cikkében („A nemzetiségi elv alkalmazása Lengyelországra") foglalt egyik passzus ellen (v. ö. 16. köt. 146. old.). Mint Marxnak e leveléből kitűnik, Fox ezt a máj. 15-i ülésen meg is tette, az ülés jegyzőkönyvében azonban sem Fox beszéde, sem Marx válasza nem szerepel. – *214*

[360] Utalás a „Commonwealth" 1866 máj. 5-i számában szereplő megjegyzésre. – 216

[361] „Le Courrier français" – politikai hetilap, 1867 jún. 18-tól napilap; 1861-től 1868-ig jelent meg Párizsban. Szerkesztője 1866 máj. 20-tól a proudhonista A. Vermorel. Ebben az időben a lap ténylegesen az Internacionálé franciaországi sajtóorgánuma, közli az Internacionálé dokumentumait, s egyebek közt – Paul és Laura Lafargue fordításában – a „Tőke" első kötetének előszavát. – *217*

[362] 1866 máj. 20-án a „Courrier français" a kitöréssel fenyegető porosz–osztrák háború (v. ö. 332. jegyz.) kapcsán „Aux étudiants des universités d'Allemagne et d'Italie, les étudiants de Paris" címmel kiáltványt tett közzé. A sok proudhoni gondolatot tartalmazó kiadványra adandó választ a Központi Tanács 1866 jún. 5-én, Marx távollétében vitatta meg, s az Internacionálé londoni francia szekciójának tagjai fogalmazták meg. Az amerikai „Workingman's Advocate" 1866 aug. 11-i számában ez a válasz feltehetően a Főtanács elé terjesztett eredeti angol szöveggel jelent meg, francia fordítását, mely kevésbé éles és találó formulákat tartalmaz, 1866 jún. 10-én a „Courrier français" közölte. – 1866 jún. 19-én Marx a Főtanácsban ismét bírálta a nemzeti kérdésben elfoglalt proudhonista álláspontot (v. ö. 223–224. old.). – *217*

[363] 1866 ápr. 4-én Karakazov, orosz forradalmár, sikertelen merényletet követett el II. Sándor orosz cár ellen. – *218*

[364] B. Disraeli az Alsóház 1866 jún. 4-i ülésén bírálta G. Clarendon angol külügyminisztert a krími háború és az 1856-os párizsi békekonferencia alatt tanúsított, Disraeli szerint túlságosan engedékeny magatartását. – *218*

[365] W. Liebknecht az 1866-os porosz–osztrák háború (v. ö. 332. jegyz.) előestéjén élénk agitációs tevékenységet fejtett ki Szászországban. A szász munkásság csatlakozása az Internacionáléhoz részben az ő érdeme volt. 1866 júniusi szászországi utazásán a munkások széles köreivel ismertette meg az Internacionálé céljait. Zsúfolt népgyűléseken szólt a munkásosztály szociális követeléseiről és politikai feladatairól. Chemnitzben többek között arra szólította fel hallgatóságát, „ne késlekedjenek egy percig sem", vegyenek példát arról, „hogyan harcolnak testvéreik és sorstársaik a fejlettebb országokban, kísérjék figyelemmel a Nemzetközi Munkásszövetség törekvéseit ... szervezkedjenek..." – *220*

[366] „Allgemeine Militärzeitung" – német katonai szaklap, a Német Tisztek és Katonai Hivatalnokok Társaságának lapja, 1826-tól 1902-ig jelent meg Darmstadtban, majd Lipcsében; a 60-as években közölte Engels néhány katonai cikkét. – *223*

[367] 1866 jún. 19. és júl. 5. között Engels cikksorozatot írt az 1866-os porosz–osztrák háborúról (v. ö. 332. jegyz.) „Jegyzetek a németországi háborúról" címmel. – *223 233*

[368] Az 1866-os porosz–osztrák háború (v. ö. 332. jegyz.) vitája 1866 jún. 19-én, 26-án és júl. 17-én zajlott le a Központi Tanácsban. A jún. 26-i ülésen három határozati javaslatot terjesztettek be: az elsőt Konstantin Bobczyński és James Carter, a másodikat W. R. Cremer és R. Dutton, a harmadikat P. Fox. A júl. 17-i ülésen Marx a szavazást megelőzően bírálta a javaslatokat, mire a háromból kettőt visszavontak. A Cremer–Dutton-féle javaslat elvileg elítélte ugyan a hódító háborúkat, de nem szögezte le,

hogy a proletariátusnak a saját politikai és társadalmi felszabadító harca érdekében mindenekelőtt szervezkednie kell. Fox javaslatából ez szintén hiányzott, s nem juttatta kifejezésre a proletariátus álláspontját a háborúval kapcsolatban. A Központi Tanács végül némi változtatással a Bobczyński–Carter-féle határozati javaslatot fogadta el, amely így hangzik: „A Nemzetközi Munkásszovetség Központi Tanácsa azon a véleményen van, hogy a kontinensen kitört konfliktus a kormányok konfliktusa, s azt ajánlja a munkásoknak, maradjanak semlegesek és tomörüljenek, hogy az egységből meríthessék azt az erőt, amelyre társadalmi és politikai felszabadulásukhoz szükségük van." – *223*

[369] A porosz–osztrák háború (v. ö. 332. jegyz.) dontő csatáját 1866 júl. 3-án vívták Königgrätz mellett, Sadowa falu közelében. A csata az osztrák hadsereg vereségével végződött. – *225*

[370] 1866 júl. 3-án zajlottak le Poroszországban a képviselővválasztások. – *225*

[371] A porosz–osztrák háború (332. jegyz.) diplomáciai előkészítésének részeként 1865 végén Bismarck és III. Napóleon között, és 1866 tavaszán Robert von der Goltz gróf, párizsi porosz nagykövet és III. Napóleon között megbeszélések folytak, melyeken Bismarck arra torekedett, hogy biztosítsa Franciaország semlegességét és hogy a francia császárban azt a benyomást keltse, mintha az elkövetkezendő háború nagymértékben kimerítené Poroszországot. Amellett kötelezettség nélkül kilátásba helyezett Franciaország számára területi engedményeket Belgium és Luxemburg rovására, valamint néhány rajnai porosz birtokot. – *226 231*

[372] Russell liberális kormányának lemondási nyilatkozata és a konzervatív Derby-kormány hatalomra jutásának bejelentése után 1866 jún. 27-én és júl. 2-án nagyszabású tiltakozó tüntetésekre került sor a londoni Trafalgar téren. A tüntetéseken újból felmerült a manhood suffrage (az egész felnőtt férfilakossághak adandó választójog) követelése (v. ö. 165. jegyz.), amelyről a polgári radikálisok befolyására a Reformliga 1866 márciusában lemondott (v. o. 331. jegyz.). A tüntetések szervezői a Központi Tanács tagjai voltak. A Reformliga vezetősége ezután kénytelen volt visszatérni a manhood suffrage-ot követeló régebbi álláspontjához. – *227*

[373] „The Athenaeum" – angol irodalmi hetilap, 1828-tól 1921-ig jelent meg Londonban. – *228*

[374] F. Freiligrath: „A Westfalian Summer Song". – *228*

[375] „Le Moniteur universel" – francia napilap, 1789-től 1901-ig jelent meg Párizsban; 1799-től 1814-ig és 1816-tól 1868-ig hivatalos kormánylap. A „Moniteur" közölte a parlamenti tudósításokat és kormányrendeleteket. – Maga a szó hivatalos kozlonyt jelent; Marx ismételten ilyen értelemben is használja. – *228 296*

[376] 1866 júl. 6-án III. Napóleon kormánya a szenátus elé terjesztett egy határozattervezetet, melynek értelmében alkotmánymódosítások megvitatására csak a szenátusnak van joga, és ha a sajtó e határozat ellen vét, súlyos pénzbírsággal büntethető. Az 1852-es alkotmány 41. cikkelyét, amely a Corps législatif (17. jegyz.) ülésszakának időtartamát három hónapban állapította meg, hatályon kívül helyezték. A határozatot 1866 júl. 14-én elfogadták. – 1866 jún. 14-én J. Favre, a Corps législatifban a polgári republikánus ellenzék egyik vezetője, az 1867-es költségvetési vita folyamán bírálta a hatalmas osszegeket felemésztő mexikói intervenciót (v. o. 288. jegyz.). A szintén ellenzéki Alexandre-Olivier Glais-Bizoin ugyanazon az ulésen védelmébe vette a parlamentáris rendszert. Amikor felsorolta azokat a népeket, amelyek zsarnoki uralom alatt sínylődnek, megemlítette a franciákat is, amiért a Corps législatif elnoke, Florian Walewski nyomban rendreutasította. – *228*

377 Jupiter – a rómaiak fő istene (a görög Zeusz), Scapin – Molière „Les fourberies de Scapin" c. vígjátékának főszereplője. – *228 233*

378 Az osztrák hadsereg megsemmisítő königgrätzi veresége után (v. ö. 369. jegyz.) I. Ferenc József 1866 júl. 4-én III. Napoleonnak táviratot küldött, amelyben Franciaország javára lemondott Velencéről azzal a feltétellel, hogy III. Napoleon tartozik ezt a területet Olaszországnak átengedni. Ferenc József egyúttal késznek mutatkozott a francia császár békeközvetítő szerepének elfogadására. Velencét az 1866-os bécsi békeszerződésnek megfelelően visszaadták Itáliának. – *228*

379 „Afrikaiakon" azok a virághagymák értendők, amelyeket Jenny, Marx leánya, kapott a Fokvárosban élő nagybátyjától, J. C. Jutától. Jenny a hagymák közül néhányat Engelsnek ajándékozott és pontosan megírta neki, hogyan gondozza őket. – *229 231*

380 „Old Bess"-nek vagy „Brown Bess"-nek nevezték a XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. elején az angol hadseregben a simafuratú elöltöltős kováspuskát. – *229*

381 Célzás a porosz kormányzat annexiós politikájára (v. ö. 332. jegyz.), egyebek közt Hannover királyság annektálására. Az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1866 jún. 7-i számának berlini jegyzete beszámolt arról, hogy a konzervatívok egy választási gyűlésén, melyen a nápolyi II. Ferencnek (Bombalínónak) díszpajzsot átnyújtó politikus, Stolberg gróf elnökölt, az előadó von Blankenburg szót emelt az itáliai „forradalommal" kötendő szövetség érdekében. – II. Ferencet az 1848 szeptemberében Messina ágyúzásáért Bombakirálynak elnevezett apjáról, II. Ferdinándról nevezték Bombalínónak. – *230 271*

382 „Journal de Saint-Pétersbourg" – francia nyelvű orosz napilap, az orosz külügyminisztérium hivatalos orgánuma, 1825-től 1914-ig jelent meg ezzel a címmel, háromszor hetenként. – *230*

383 Az 1866. évi porosz–osztrák háborúban (332. jegyz.) Szászország, Hannover, Baden, Bajorország, Württemberg, Kurhessen, Hessen-Darmstadt és a Német Szövetség (340. jegyz.) több kisebb tagállama Ausztria oldalán harcolt. – *231 265*

384 Bonaparte kísérő terven III. Napoleon ellenprogramja értendő, amellyel a francia császár az 1866 júl. 11-én a porosz–osztrák konfliktus elsimítása céljából Poroszország által javasolt békefeltételekre válaszolt. Németország egységének megakadályozása végett Bonaparte az egykori Rajnai Szövetséghez hasonló délnémet szövetség megalakítását javasolta, s ebben lehetőséget látott a Rajna balparti területeire vonatkozó igényeinek megvalósítására. – A Rajnai Szövetség (Rheinbund) – dél- és nyugat-németországi államok szövetsége, amely 1806 júliusában jött létre I. Napóleon védnöksége alatt, kezdetben 16 állam vett részt benne, később Ausztria és Poroszország kivételével valamennyi német állam, amelyek valójában a napóleoni Franciaország vazallusai voltak. 1813-ban, Napóleon németországi veresége után a Rajnai Szövetség szétbullott. – *232*

385 Utalás azokra a háborúkra, amelyeket Franciaország a XVII. és XVIII. században a Német-Római Birodalom ellen folytatott. – *232*

386 Kékkönyvek (Blue Books) – az angol parlament időszakos dokumentumkiadványai. Elnevezésüket kék borítólapjukról nyerték. A XVII. sz. óta megjelenő kékkönyvek szolgáltatják a legfőbb hivatalos forrást Anglia gazdaságának és diplomáciájának történetéhez. – Itt a „Children's Employment Commission (1862)" 1863-tól 1866-ig kiadott öt jelentéséről és a „Medical Officer of the Privy Council" 1866-ban kiadott nyolcadik jelentéséről van szó. Ez utóbbi függelékében szerepelt dr. Henry Julian Hunternak a mun-

kások lakásviszonyaira vonatkozó jelentése, amelyre Marx a „Tőke" első kötetének 23. fejezetében hivatkozik (v. ö. 23. kot. 616–621. old.). – A „szervezett bandákat" illetően v. ö. 23. kot. 650–653. old. – *234 299 320*

[387] A burzsoázia kisnemet terve – Németország porosz főhatalom alatti egyesítésének terve, Ausztria kizárásával – *235*

[388] 1866 jún. 30-án Marxnak és 1866 júl. 16-án Engelsnek írt levelében a mainzi P. Stumpf egyebek közt megjegyezte, hogy W. Liebknecht „Ausztria-párti" (v. ö. 604. jegyz.). E két levelében, valamint egy harmadikban, amelyet júl. 10-én Marxnak írt, Stumpf „magatartásbeli iránvelveket" kért a porosz–osztrák háborúval (v. ö. 332. jegyz.) kapcsolatos politikai agitációhoz. – *236 237*

[389] A porosz–osztrák háború (332. jegyz.) idején, 1866 júl. 16-án porosz csapatok szállták meg Majna-Frankfurtot. A szenátust feloszlatták, a helyőrséget és a félkatonai szervezeteket lefegyverezték és 6 millió forint hadisarcot vetettek ki a városra. Júl. 19-én a poroszok 25 millió forintra emelték ezt az összeget, amelyet 4 napon belül kellett megfizetni. A megszállók ezenkívül követelték Karl Fellner polgármestertől a legbefolyásosabb és leggazdagabb polgárok listáját vagyonuk nagyságának adataival biztosítékul arra, hogy a város a hadisarcot ki fogja fizetni. Júl. 23-ról 24-re virradó éjjel Fellner tiltakozásul öngyilkos lett. – *237 259*

[390] Eschenheimer Gasse – majna-frankfurti utca, 1816–66-ig a német Szövetségi Gyűlés székhelye. – *237*

[391] V. ö. Schiller: „Lied von der Glocke". – *237*

[392] Prágai szláv fanatikusoknak Marx a František Palacký és Pavel Šafařik vezette cseh polgári liberális mozgalom résztvevőit nevezte, akik az 1848 jún. 2-i prágai szláv kongresszuson az úgynevezett ausztro-szláv irányzatot képviselték. Az ausztro-szláv irányzat a nemzeti kérdés megoldását a Habsburg-monarchia fenntartásában és egyenjogú nemzetek föderációjává való átszervezésében látta. Képviselői szembefordultak a forradalmi demokratikus mozgalommal, s a nemességgel és a Habsburgokkal tartottak. Később, amikor Ausztria 1866-ban Poroszországtól és Itáliától vereséget szenvedett, a föderáció gondolata ismét előtérbe került. – *237*

[393] A prágai béke (v. ö. 332. jegyz.) a német egységtörekvések szempontjából – a 7 évvel korábban megkötött villafrancai békéhez hasonlóan – csupán ideiglenes viszonyokat teremtett. – Villafrancában 1859 júl. 11-én Ausztria és Franciaország fegyverszünetet kötöttek, amely véget vetett az ún. itáliai háborúnak (v. ö. 353. jegyz.). Lombardia Franciaországhoz került, amely azt továbbadta Piemontnak. Velence osztrák fennhatóság alatt maradt. Bár az előzetes szerződés néhány pontja (pl. a fejedelmek restaurálása) csak papíron maradt, a villafrancai feltételek alapul szolgáltak az 1859 nov. 10-én Zürichben megkötött végleges békeszerződéshez. – *238*

[394] John Bull (Bika János) – koltött személy, az angolok gúnyneve, az angol jellem megszemélyesítője. A közhasználatban John Arbuthnot pamfletja (1712) után terjedt el. – *238 282*

[395] A választójogért folytatott harc során a Reformliga (165. jegyz.) 1866 júl. 23-ra tömeggyűlést hirdetett meg a Hyde Parkban. A gyűlést a kormány tilalma ellenére megtartották, így súlyos összetűzésekre került sor. A rendőrök megtámadták a tüntetőket és otvenet közülük letartóztattak. Júl. 24-én és 25-én ismét több tízezer munkás gyűlt össze a Hyde

Park környékén; közülük tobben fegyveresen. 24-én este a rendőrség es katonaság rajtuk utott. A városban gyakorlatilag ostromállapot uralkodott. A kozhangulat annyira feszult volt, hogy fennállt a fegyveres osszecsapás veszélye. Ekkor a Reformliga vezetőségében helyet foglaló radikálisok, akiket a szakszervezeti vezetők támogattak, a kormány segítségére siettek. Edmond Beales vezetésével a Reformliga kuldottsege júl. 25-én Spencer Walpole belügyminiszterrel megállapodott abban, hogy a rendőrséget és a katonaságot visszavonják a Hyde Parkból, míg a Reformliga kuldottsége gondoskodik arról, hogy a tuntetők békésen hazatérjenek. A belugyminiszter annyira feldúlt volt, hogy az ellen sem emelt kifogást, hogy a liga júl. 30-ra újabb gyulést hívjon egybe a Parkba, csupán az írásbeli engedélykéréshez ragaszkodott. Később, a gyúlés előkészítése kozben Walpole kijelentette, hogy semmiféle Hyde-parkbeli gyúlés megtartására nem adott engedélyt. Ezúttal Austin Holyoake, a Reformliga vezetőségi tagja segítette ki a belugyminisztert a vele folytatott tárgyalásokról a „Times"-ban kozzétett cikkével, melyben megerosítette a belugyminiszter állítását. – A jamaicai felkelésről v. o. 269. jegyz. – *238*

396 „Vivian Grey" – Benjamin Disraeli, akinek ezzel a címmel egy regenye jelent meg. – *238*

397 A „gondolkodo szuronyok" (baïonettes intelligentes) kifejezést Changarnier tábornoknak tulajdonítják. Amikor 1849-ben a burzsoá republikánus Marrast, a francia alkotmányozó nemzetgyulés elnoke, a bonapartista veszélyt sejtve csapatokat kert Changarnier-től a nemzetgyulés védelmére, a tábornok azzal utasította el a kerést, hogy nem szereti a „gondolkodó szuronyokat", azt akarván ezzel mondani, hogy a hadsereg ne politikai indítékoktól vezettesse magát. – *240*

398 Pierre Tremaux: „Origine et transformations de l'homme et des autres êtres", első rész, 402., 420. és 421. old., Párizs 1865. – *243 270*

399 1866 aug. elején Vincent Benedetti, berlini francia nagykovet jegyzeket nyújtott át Bismarcknak azokról a francia kívánságokról, amelyeknek teljesíteset III. Napoleon a poroszosztrák háborúban (332. jegyz.) tanúsított semlegességéert cserébe kovetelt. Kovetelte a rajnai Bajorországot és Hessent Landau és Mainz erődokkel, Saarlouis várossal, továbbá a poroszok ama jogának érvényteleníteset, hogy helyőrseget tartsanak a luxemburgi erődben. Bismarck, aki a háború előtt a poroszországhoz való francia hozzájárulás kedvéért engedett a Rajna balparti teruleteire vonatkozó francia igenyeknek, az Ausztria folott aratott győzelem után, aug. 7-én, visszautasította a francia jegyzéket. Mivel Franciaország Poroszországgal szemben gyonge katonai és politikai helyzetben volt, III. Napóleon a fonti kovetelésektól visszalépni kényszerult. – *244*

400 Bismarcknak erre a megjegyzésére a „Monde" 1866 aug. 8-i száma utalt. Engels is megemlíti kesobb „Az erőszak szerepe a történelemben" egyik lábjegyzetében (v. o. 21. kot. 362. old.). – *245*

401 1866 aug. elején Liebknecht, bár anyagi eszkozok nem álltak rendelkezesére, átvette a csőd előtt álló liberális „Mitteldeutsche Volkszeitung"-ot, mely 1862 óta jelent meg Lipcsében. Aug. 10-én ezzel kapcsolatban a kovetkezőket írta Marxnak: „Szerencsés véletlenek folytán egy újság birtokába jutottam.. Elkuldom neked a számokat es arra kérlek, segíts minket nehány előfizetőhoz és hébe-hoba egy-egy cikkhez is. A politikai résznek magától értetődően teljesen »semlegesnek« kell lennie, az ellenzekiség legkisebb jelére betiltanának minket; de ami a szociális kérdést illeti, ott tokéletesen szabad mozgásterünk van Néhány napon belül kinyomtatjuk az Internacionálé (régi) kialtványát" (az „Alapító Üzenet"-et (31. jegyz.)); „talán a Poroszországról és Lengyelországról szóló mondat kihagyásával, mert az veszélyes lehetne." Liebknecht, szigorú cenzúra alatt állva, síkraszállt az újságban, kulonosen az általa bevezetett „Munka és munkás" c. rovatban a mun-

kásság életviszonyainak megjavításáért és népszerűsítette az Internacionálé eszméit. 1866 aug. 9-én, 11-én és 15-én közölte az „Alapító Üzenetet", aug. 18-án pedig a német nyelvterület szekciós csoportjának a németországi és svájci munkásokhoz intézett felhívását, hogy küldjenek delegátusokat a genfi kongresszusra. Aug. 29-én a porosz városparancsnokság 4 hétre betiltotta a lapot. Liebknecht 1866 okt. elején megpróbálta a lapot újból kiadni, de fáradozásai sikertelenek maradtak. – *246*

[402] Jules-Antoine Moilin (le docteur Tony): „Leçons de médicine physiologique", Párizs 1866. – *246 249 255*

[403] A Központi Tanács 1866 szept. 25-i ülésén Marx bejelentette, hogy a manchesteri Samuel Moore-tól évi tagsági díja fejében 5 £ beérkezett. Itt az osszegnek William Dell, a Központi Tanács pénztárnoka által kiállított nyugtájáról van szó. – *248*

[404] Az Internacionálé Központi Tanácsa már az 1865 márciusában a párizsi szekcióban támadt konfliktus ügyében hozott határozatokban (lásd 16. köt. 76. old.) állást foglalt a francia küldöttek azon proudhonista követelése ellen, amely szerint az Internacionáléban „csak munkás fogadható el funkcionáriusnak". Az 1866 szeptemberében megtartott genfi kongresszuson, a szervezeti és ügyviteli szabályzat vitájában Henri Tolain francia küldött az ügyviteli szabályzat 11. pontjához („A Nemzetkozi Munkásszovetség minden tagja választó és választható") a kovetkező kiegészítést javasolta: „Csak kétkezi munkások vehetők fel tagként a Nemzetközi Munkásszovetségbe". Ez a követelés a kuldottek többségének határozott elutasításába ütközött. W. R. Cremer és James Carter hozzászólásaikban hangsúlyozták, hogy magának az Internacionálénak a létrejotte is sok olyan személynek köszönhető, akik nem foglalkoznak fizikai munkával. Különosen kiemelték Marx érdemeit, aki, mint Cremer mondta, élete céljává tette a munkásosztály ügyét. Tolain javaslatát elvetették. – A genfi kongresszus (a Nemzetközi Munkásszovetség első kongresszusa) 1866 szept. 3–8-ig zajlott le. A kongresszuson 60 kuldott vett részt, akik a Központi Tanácsot, az Internacionálé különböző szekcióit és angol, francia, német és svájci munkástársaságokat képviselték. A kongresszuson Hermann Jung elnokolt. Marx Instrukcióit (lásd 16. köt. 171–179. old.) mint a Központi Tanács hivatalos jelentését olvasták fel. A proudhonisták, akik a kongresszuson a szavazatok egyharmadával rendelkeztek, az Instrukciókkal szembeállították a napirend minden kérdését felolelő saját programjukat. A kongresszus a marxi Instrukciók kilenc pontja közül hatot határozatként elfogadott: az erőfeszítések nemzetközi egyesítéséről, a munkanap korlátozásáról, a gyermek- és női munkáról, a szövetkezeti munkáról, a szakszervezetekről és a hadseregekről szólót. A genfi kongresszus jóváhagyta a Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzatát és ügyviteli szabályzatát, megerősítette a Főtanácsot – az addigi Kozponti Tanácsot – korábbi összetételében. A genfi kongresszussal lezárult az Internacionálé első szakasza, kialakulásának periódusa. – *248 267 515 519 524 540*

[405] A V.-P. Le Lubez által követelt bizalmi szavazásra nem a kovetkező kedden (1866 okt. 2-án), hanem csak 2 héttel később, okt. 16-án került sor. Az a határozat szuletett, hogy az ugyet vizsgálatra átadják az albizottságnak. Az albizottság (22. jegyz.) okt. 23-án a kongresszusi jegyzőkonyv alapján megerősítette a Le Lubez-nek a Kozponti Tanácsból való egyhangúlag történt kizárására vonatkozó hivatalos közlemény helyességét. – *248*

[406] Elméletének bizonyításával kapcsolatban Pierre Trémaux „Origine et transformations de l'homme et des autres êtres" c. konyvében Santa Maria szenegáli néger hittérítőnek arra az állítására támaszkodott, mely szerint a feketék a fehérektől származnak. – *250*

[407] Code pénal – francia büntető törvénykönyv, amelyet I. Napóleon alkotott, s amely Franciaországban lényegében változatlanul mind a mai napig érvényben maradt. Az Engels

által használt jogi kifejezés a törvénykönyv „Előzetes Intézkedések" c. bevezető részének második cikkelyéből való. – *259*

[408] 1866 szept. 3-án a porosz képviselőház törvénynek fogadta el azt a Bismarck által beterjesztett indemnitási törvényjavaslatot, amely utólag szentesítette a kormánynak az 1862-es alkotmánykonfliktus (v. ö. 97. jegyz.) óta hivatalos költségvetés nélkül eszközölt kiadásait. Karl Twesten és Frenzel, ellenzéki képviselők, akik előzőleg bírálták a kormány politikáját, most a javaslat mellett szavaztak. 1866 nov. elején a legfelsőbb bíróság 1866 jan. 29-i döntése alapján régebbi kamarai beszédeik miatt mégis újra bíróság elé kerültek (v. ö. 312. jegyz.). – *259*

[409] „Kladderadatsch" – német szatirikus képes hetilap, 1848-tól 1944-ig jelent meg Berlinben; alapította D. Kalisch; eredetileg baloldali liberális, később a reakció szolgálatába állt. – *261*

[410] A „Kladderadatsch" 1866 nov. 18-i számába H. Bettziech (Beta) dráma-paródiát írt Marx és hívei ellen: „Die Frau in Weiss. Drama in 5 Akten mit freier Benutzung von Wilkie Collins". – Kénesbanda – ezzel a szitokszóval illette K. Vogt „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«" c. írásában Marxot és barátait (v. ö. 14. köt. 326–335. old.). – W. Liebknechtet, aki az 1866 okt. 2-i proroszországi amnesztia után beszédet mondott a berlini nyomdászoknak, a gyulésről hazafelé menet letartóztatták és három hónap börtönre ítélték. – *261*

[411] K. Hossfeld, Liverpoolban élő emigráns 1866 dec. 6-án pénzt kért kölcsön Engelstől. – *262*

[412] „Revue contemporaine" – francia félhavi folyóirat, 1851-től 1870-ig jelent meg Párizsban; a második köztársaságban a rendpárt lapja, az 1851 dec. 2-i államcsíny után bonapartista. – *263*

[413] A hivatkozott cikkek: a „Revue des deux Mondes" 1866 nov. 1-i számában Louis Reybaud „L'Économie politique des ouvriers"; a „Revue contemporaine" 1866 okt. 15-i számában J.-E. Alaux „Une forme nouvelle du socialisme. Le Congrès ouvrier de Genève" és a „Fortnightly Review" 1866 decemberi 37. számának vezércikke. – *263 266*

[414] A francia rendőrség lefoglalta az Internacionálé-tagok leveleit, a francia határon pedig elkobozták a Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzatát és a genfi kongresszus okmányait (v. ö. 422. jegyz.). Bonapartista körök nyomására az angol kormány is nehézségeket támasztott a genfi kongresszus anyagainak a londoni „Courrier international"-ban való közlésével kapcsolatban (v. ö. 16. kot. 311–315., 493–496. old.). Ezért a Főtanács 1867 jan. 1-én megbízta P. Foxot egy olyan dokumentum megszerkesztésével, amely leleplezi a francia uralkodó köröknek ezt az eljárását. A dokumentum „The French government and the International Association of Working men" címmel megjelent a „Commonwealth" 1867 jan. 12-i és a „Working Man" febr. 1-i számában. – *263 535*

[415] Head centre (főkozpont) – a fémek titkos írországi szervezete (v. ö. 279. jegyz.), az amerikai féni szovetséghez hasonlóan, kerületekre, központokra vagy főközpontokra oszlott. Stephens főkozponton a James Stephens írországi féni vezető irányítása alatt álló szervezeti egység értendő. Az Internacionáléhoz való csatlakozását a Főtanács 1866 dec. 4-i ülésén jelentették be. A féni vezetőt 1865 végén Írországban letartóztatták, a börtönből megszökött és Amerikába emigrált. – *263*

[416] IX. Pius pápa abban a szózatban, melyet a francia hadsereg római kivonulása előtt egy nappal, 1866 dec. 6-án, a francia tisztikarhoz intézett, a III. Napóleonra mondott sok

áldás mellett azt az óhaját tolmácsolta neki, hogy mint „keresztény nemzet feje kereszténynek is cselekedjék", azaz III. Napóleonnak értésére adta, hogy hatékony intézkedéseket vár tőle az Egyházi Államnak az olasz királyságba való bekebelezése ellen. – *263*

[417] A „Tőke" első kötetének 23. és 24. fejezetében Marx felhasználta James E. Thorold Rogers „A History of Agriculture and Prices in England" c. könyvét (v. ö. 23. kot. 630., 634., 676. old.). – *264*

[418] Pretoriánusok – a régi Rómában a császár vagy hadvezér kiváltságos testőrsége, rendszerint nagy szerepük volt a palotaforradalmakban; átvitt értelemben zsarnoki rendszerek uralmát biztosító zsoldosok. – *265*

[419] A helyettes-állítás (remplacement) rendszere a francia hadseregben sokáig elterjedt szokás és a vagyonos osztályok egyik kiváltsága volt. A katonai szolgálatra behívottak bizonyos összeg elleneben helyettest fogadhattak. A francia forradalom idején megtiltották a helyettes-állítást, I. Napóleon azonban ismét törvényerőre emelte. 1855-től a helyettest (amennyiben nem volt közeli hozzátartozója a behívott személynek) állami szervek jelölték ki, s a helyettesítésért kifizetett összeg „a hadsereg javadalmi alapját" gazdagította. A helyettes-állítási rendszert 1872-ben szüntették meg Franciaországban. – *265*

[420] V. ö. Horatius: „Carmina", III. könyv 3. ének 1. sor. – *265*

[421] Az 1848-as forradalom idején megjelent a párizsi sajtóban azoknak a névsora, akik Lajos Fülöp kormányától pénzt kaptak. A jegyzékben Heine neve is szerepelt. A német reakciós sajtó erre élesen támadta Heinét, az augsburgi „Allgemeine Zeitung" 1848 ápr. 28-i száma azzal vádolta, hogy eladta magát. Heine ugyanennek a lapnak 1848 máj. 23-i számában közölte, milyen súlyos anyagi helyzetbe került, amikor Németországban minden írását betiltották, s így kénytelen volt a francia barátai, elsősorban F. Mignet történész által kieszközölt évjáradékot elfogadni. Hat évvel később a „Lutezia" második részében Heine az évjáradékkal kapcsolatban a következőket írta: „Emlékszem, hogy akkor több honfitársam – köztük a leghatározottabb és legszellemesebb, dr. Marx – eljött hozzám, hogy felháborodásukat fejezzék ki az »Allgemeine Zeitung« rágalmai miatt; azt tanácsolták nekem, hogy ne válaszoljak a vádakra, mert ők már német lapokban nyilatkoztak és kifejeztek azt a véleményüket, hogy én az évjáradékot bizonyára szegényebb elvbarátaim támogatásának céljára fogadtam el. Így beszéltek hozzám akkor a »Neue Rheinische Zeitung« egykori kiadói és azok a barátaim is, akik a lap vezérkarát alkották. Én azonban megkoszöntem szerető részvétüket, és biztosítottam barátaimat, hogy tévednek, mert az évjáradékra nekem magamnak volt szükségem" Heine szavai nem feleltek meg a tényeknek, hiszen az „Allgemeine Zeitung" cikke 1848 ápr. 28-án jelent meg, Marx és Engels pedig már ápr. 7-én elhagyták Párizst. De jellemző Marxnak Heinéhez való viszonyára, hogy nem akarta a súlyos beteg költő szavait a sajtóban megcáfolni. – *265*

[422] 1866 szept. 30-án francia rendőrök a határon elkoboztak a Főtanácsnak szóló leveleket és dokumentumokat Jules Gottraux brit állampolgártól, aki átutazóban volt Genfből Londonba. Az iratok visszaszerzése érdekében a Főtanács a francia belügyminiszterhez fordult. Mivel levele megválaszolatlan maradt, a Tanács Edward Stanley brit külügyminisztertől kért segítséget. Henry Cowley párizsi angol nagykövet útján Stanley kieszközölte az iratok visszaszolgáltatását. 1867 jan. 1-i ülésén a Főtanács elhatározta, hogy köszönetet mond Stanleynek a támogatásért, s P. Foxot bízta meg a köszönet átadásával. – *267*

[423] A fekete-fehér-vörös zászló ebben az időben az Északnémet Szövetség, majd pedig a német birodalom zászlaja volt. – Az Északnémet Szövetség (Norddeutscher Bund)

1867-ben alakult meg Poroszországnak a porosz–osztrák háborúban (332. jegyz.) aratott győzelme és a Német Szövetség (340. jegyz.) széthullása után; 19 német államot és 3 szabad birodalmi várost egyesített Poroszország vezetése alatt, 1870-ben bekerült a szövetségbe Bajorország, Baden, Württemberg és Hessen-Darmstadt is. A szövetség a német birodalom 1871-ben történt megalapításáig állt fenn. – *269*

424 V. ö. „A tőke", I. köt. (lásd 23. köt. 405. old.), 207. lábjegyzet. – *270*

425 Célzás a prágai békeszerződés (v. ö. 393. jegyz.) 4. pontjára; eszerint a Majnától délre elterülő német államok jogosultak egy olyan szövetségbe tömörülni, amelynek az Északnémet Szövetséghez (423. jegyz.) való csatlakozása a két fél közelebbi megegyezésétől függ és amelynek „független nemzetközi exisztenciája lesz". 1866 augusztusában Bismarck ezekkel az államokkal titkos véd- és dacszövetségeket kötött, melyek értelmében háború esetén a délnémet csapatokat porosz főparancsnokság alá helyezik. – *271*

426 1867 febr. 15-én L. Kugelmann elküldte Marxnak a „Zeitung für Norddeutschland" aznapi számában megjelent közleményt, amely szerint Marx be akarja utazni a kontinenst, hogy a következő lengyel felkelés érdekében propagandát fejtsen ki. Febr. 18-án Marx „helyreigazítást" (lásd 16. köt. 185. old.) küldött Kugelmann-nak, azzal a kéréssel, hogy helyezze el azt a „Zeitung für Norddeutschland"-ban, vagy más helyi lapokban (v. ö. 535. old.). A helyreigazítás megjelenése különösen azért volt fontos, mert Marx csakugyan Németországba akart utazni, hogy átadja hamburgi kiadójának, Otto Meissnernek a „Tőke" első kötetének kéziratát, megtárgyalja vele a mű kiadását és hogy néhány személyes ügyét elintézze (v. ö. 535. old.). – 1867 febr. 22-én Kugelmann eljuttatta Marxhoz a „Zeitung für Norddeutschland" febr. 21-i számában megjelent szerkesztőségi cáfolatot és a következőket írta: „Csatolva a tegnapi »Zeitung für Norddeutschland« Önt illető passzusa. Úgy vélem, ez valamilyen kőnyomatos tudósításból származik, mivel amikor szót ejtettem annak a németországi lengyel-szociális utazásnak nem mindennapi hülyeségére, az egyik szerkesztő megjegyezte: a közleményt átvette az egész német sajtó es »a berlini kétparagrafusos tudósítónktól származik«." – 1867 ápr. 10-én Marx Londonból Hamburgba utazott, majd meglátogatta Kugelmannt Hannoverban, ahol május közepéig időzött. Hannoverből Londonba visszautaztában május 16–17-én még egyszer megállt Hamburgban és további tárgyalásokat folytatott Meissnerrel. – *272 273 278*

427 Mercadet – Balzac „Le faiseur" c. komédiájának hőse; adósságokkal túlterhelt és hitelezőktől szorongatott ember. – *273*

428 V. ö. 16. köt. 67–68. old. – *274*

429 1867 februárjában, amikor képviselőket választottak az északnémet alkotmányozó Reichstagba, amely az Északnémet Szövetség alkotmányát (430. jegyz.) beiktatta, A. Bebel Glachau-Meerane, Reinhold Schraps ügyvéd pedig Zwickau-Crimmitschau kerület képviselője lett. Mindketten a Szász Néppárt jelöltjei voltak. Bebel már az első választási menetben legyőzte ellenfelét, s így ő lett az első német munkásképviselő. Liebknechtet, aki ugyancsak jelölt volt, 1866 végén háromhónapi börtönre ítélték (v. ö. 410. jegyz.), s minthogy büntetését az utolsó napig le kellett töltenie, a választási agitáció lehetőségétől elesve nem jutott mandátumhoz. – *274*

430 Az északnémet alkotmányozó Reichstag 1867 febr. 24-től ápr. 17-ig vitatta meg a porosz kormány által az Északnémet Szövetség (423. jegyz.) számára kidolgozott alkotmánytervezetet, mely az új politikai erőviszonyokat tükrözte, azaz Poroszország túlsúlyát a többi állammal szemben, s a porosz kormány (Bismarck) uralkodó helyzetét a parlamenttel szemben. Ápr. 16-án a Reichstag elfogadta az Északnémet Szövetség alkotmányát, amely júl. 1-én érvénybe lépett. – *274 365*

[431] A németországi főhatalomért folytatott harc a porosz–osztrák háborúban (332. jegyz.) aratott porosz győzelemmel eldőlt. Bismarck a porosz monarchiába történt annektálásokkal, a partikularizmus erőit szolgáló Szövetségi Gyűlés félretolásával és az Északnémet Szövetség megalapításával döntő lépést tett Németország fölülről való egyesítése felé. – Mediatizálás – a régebben közvetlenül csak a birodalomtól függő német fejedelmek alávetése más, nagyobb német államok uralmának. – *274 369 516*

[432] 1867 márc. 2-án a „Hermann" leközölte W. Stiebernek a berlini „Volkszeitung"-ban előzőleg már megjelent nyilatkozatát, mely a „Hermann" 424. számában megjelent és a „Volkszeitung" 46. száma által átvett közleményt cáfolta. Ez a közlemény Stiebernek 1860-ban a „Hermann" szerkesztőségénél tett megvesztegetési kísérletéről szólt. (1860 januárjában von Koller báró, Stieber embere, tízezer tallért ajánlott fel a „Hermann" szerkesztőségének azzal a feltétellel, hogy az nem közli tovább K. W. Eichhoff leleplező cikkeit Stiebernek az 1852-es kommunista-per idején elkövetett üzelmeiről.) Stieber nyilatkozatával együtt a „Hermann" szerkesztősége közölte R. Hirschfeldnek, a lap egykori nyomdászának a levelét, aki megerősítette a Stieber vesztegetési kísérletéről szóló közleményt. Az 1867 márc. 8-i „Volkszeitung"-ban Stieber újabb nyilatkozatot tett, amelyben ismét tagadta az ellene felhozott vádat. – *275*

[433] Household suffrage – a háztulajdonosok és házbérlők szavazati joga. Az új Reform Bill értelmében, melyet 1867-ben a tömegek nyomására a munkásság további radikalizálódásától tartó kormányzat kénytelen volt elfogadni, minden háztulajdonos és házbérlő, akinek adója egy meghatározott összeget elért, választójogot kapott. A szavazók száma így kétszeresére nőtt, de a felnőtt férfiaknak mintegy kétharmada (mindenki, aki évi tíz £-nél kevesebbet keresett, vagy nem volt saját lakása) továbbra is választójog nélkül maradt, így számtalan tanulatlan munkás, házi alkalmazott stb., a pauperok, mezőgazdasági munkások, vidéki ipari és bányamunkások, valamint a kisbérlők zöme. A nők nem kaptak szavazati jogot és a törvény hatálya nem terjedt ki Skóciára és Írországra sem. – A választójogi reformért folytatott tömegmozgalomban az Internacionálé Főtanácsa tevékenyen részt vett (v. ö. 165. jegyz.). – *275 290 299 564*

[434] „The Diplomatic Review" – angol külpolitikai folyóirat, ezzel a címmel a „Free Press" folytatásaként 1866-tól 1877-ig jelent meg Londonban, 1870 júliusáig havonta, azután negyedévenként. A lap irányítója D. Urquhart volt. – *275*

[435] A krími háború 1853-tól 1856-ig Oroszország és az Anglia, Franciaország, valamint Szardínia által támogatott Törökország között folyt. 1855-ben titkos béketárgyalások kezdődtek Franciaország és Oroszország között. A közvetítő szerepét von Seebach báró, Szászország párizsi követe játszotta, aki az orosz udvarnál széles körű kapcsolatokkal rendelkezett. – 1856 márc. 30-án a párizsi békével a krími háború befejeződött (Marx és Engels cikkeit a krími háborúról lásd 9–11. köt.). – *275 452*

[436] Dán háború – Poroszország és Ausztria 1864-es háborúja Dánia ellen, mely fontos szakasz volt a német egység porosz hegemónia alatt történő megvalósításában. Bismarck arra törekedett, hogy a dán uralom alatt álló, lényegében németlakta Schleswig és Holstein hercegségeket bekebelezze Poroszországba, megerősítse Poroszország befolyását Németországban, és féken tartsa a liberális burzsoá ellenzéket (v. ö. 4. jegyz.). A háborúban Ausztria is részt vett, mely szintén annektálni óhajtotta Schleswiget és Holsteint. A háború, melynek egyik nevezetes csatája a schleswig-holsteini Missunde mellett (Ekkernförde közelében) zajlott le, ahol 1864 febr. 2-án a dánok visszaverték Frigyes Károly porosz herceg támadását, végül Dánia vereségével fejeződött be. Schleswig és Holstein Ausztria és Poroszország közös birtoka lett; 1866-ban, a porosz–osztrák háború után (v. ö. 332. jegyz.) Poroszországhoz csatolták. – *275 451*

[437] 1867 ápr. 1-én S. Borkheim levélben kozolte Marxszal, hogy „a kontinensen elő egyik barátja" – mint neki írta – nagyon aggódik Marxért. Úgy hallotta, hogy Marxnak anyagilag rosszul megy és szüksége van a párt segítségére. – *276 278*

[438] A párizsi Barbedienne cég bronzművesei sztrájkot indítottak szilárd bértarifa kivívására. 1867 jan. 25-i körlevelében a bronzmunkások szolidaritási egylete általános szolidaritási sztrájk elokeszítésére hívta fel tagjait. A munkáltatók febr. 14-i gyulésukon kizárással fenyegetőztek arra az esetre, ha az egylet febr. 25-ig fel nem oszlik. Erre febr. 24-én 3000 bronzmunkás gyult ossze és úgy dontott, hogy felveszi a harcot a vállalkozókkal. A szolidaritási egylet Londonba kuldott kulonmegbízottja útján haladéktalanul értesítette az Internacionálé Fótanácsát, melynek tagjai, H. Jung, E. Dupont és mások, a legkozelebbi tanácsulest meg sem várva, nyomban gyujtést indítottak a párizsi munkások megsegítésére A Fótanács támogatásért fordult az Internacionáléhoz csatlakozott angol szakszervezetekhez, amelyek teljes támogatásukról biztosították a párizsi sztrájkolókat és hitelt bocsátottak rendelkezésukre. A Fótanács által kezdemenyezett nemzetkozi szolidaritási mozgalom megerősítette a sztrájkolok harckészségét és novelte az Internacionále tekintélyét. A bronzmunkások sztrájkja az egész szervezett munkásság erőpróbája lett. Márc. 24-en a vállalkozóknak teljesíteniok kellett a munkások koveteléseit. – *277*

[439] Bismarck kilátásba helyezte III. Napoleonnak, hogy beleegyezik Luxemburg Franciaországhoz csatolásaba, ha Franciaország semleges marad az Ausztria ellen tervezett háboru idején. Poroszország Ausztria feletti 1866-os győzelme után III. Napóleon visszatért Luxemburg kerdésére, de Bismarck – tekintettel Oroszország és Anglia elutasító álláspontjára – nemi huzavona után 1867 áprilisában megtagadta támogatását (v o. 399. jegyz. és 21. kot. 363–364. old.). – *277 278 369*

[440] Poroszország 1866 aug. 13-án beket kotott Wurttemberggel, elsonek a négy delnémet állam kozul, amelyek Ausztria szovetségeseikent szembenálltak Poroszországgal az 1866-os háborúban (v. o. 383. jegyz.). II. Sándor orosz cár, aki kozeli rokonságban állt a délnémet uralkodoházakkal, kovetelte, hogy enyhe békefeltételeket szabjanak a legyőzott délnémet államoknak. A békeszerződés értelmeben Wurttemberg sarcot fizetett Poroszországnak, de megőrizte teruleti sertetlenségét. – *277*

[441] Az északnémet alkotmányozó Reichstagban a lengyel kepviselők tiltakoztak Posen hercegségnek és más lengyel teruleteknek az Északnémet Szovetségbe (423 jegyz.) történt onkényes bekebelezese ellen, amire Bismarck 1867 márc. 18-án lengyelellenes beszéddel válaszolt, s demagóg modon bizonyítani próbálta a lengyel teruletekre vonatkozó orosz és porosz igények jogosultságát. – Az Egyesult Államokkal kapcsolatos lentebbi célzás feltehetően arra vonatkozik, hogy ekkoriban vezették be azt a 80 százalékos vámot, amellyel az Egyesult Államokban az angol árukat sújtották. – *277 294*

[442] Nervus rerum (ta neura tón pragmaton · a dolgok ideje) – Demoszthenésztól, ill. Aiszkhinésztól eredo kifejezes a pénz megjelolesére. – *278*

[443] „The Owl" – angol hetilap, 1864-től 1869-ig jelent meg Londonban. – *281*

[444] H. Wagenert a név és jellem hasonlósága alapján nevezi Engels Bismarck Wagnerjának (Wagner Goethe „Faust"-jának korlátolt és stréber tanítványa). – *281*

[445] 1867 márc. 11-én Bismarck az északnémet alkotmányozó Reichstagban beszédet mondott, mely ezzel a felhívással zárult: „Uraim! Dolgozzunk gyorsan! Ültessuk Németországot úgyszólván nyeregbe! Lovagolni már fog tudni." H. Wagener 1867 márc. 23-án a Reichstagban tartott beszédét ezekkel a szavakkal fejezte be: „Uraim, hogy szavaimat a szovet-

segi elnok úr képes kifejezésevel zárjam, hágjunk fel végre a nemes telivér Germániára" (élénk derultség), „s ne lovagoljunk tobbé a vesszőparipáinkon". – Montez mademoiselle (Hágjon fol a kisasszonyra) – a francia forradalom idején mademoiselle-nak nevezték a guillotine-t. – *281*

446 V. o. Goethe: „Faust", I. rész, „Auerbach pince '. – *282*

447 Welfek – a német-hannoveri jogpárt, amelyet 1866-ban, Hannovernak Poroszországba való bekebelezése után alapítottak. – *285 396*

448 Dioszkurok (Zeusz fiai) – Kasztor és Pollux, a gorog mondavilág híres ikerpárja, átvitt ertelemben: allando társak, elválaszthatatlan baratok, a barátság példaképei. – *285*

449 Fő-fónóknek (Hauptchef) nevezte W. Stieber a kolni kommunista-perben Chervalt, aki az ó ugynokeként igyekezett befurakodni a munkásmozgalomba, es akit a perben a „Marx-párt" prominens alakjaként akart feltuntetni (v. o pl. 8. kot. 402–414. old., 14. kot. 353–364. old.). – *286*

450 1867 tavaszán tobb országban folytattak gyujtést F. Freiligrath számára, aki a Banque Générale Suisse (Svájci Általános Bank) londoni fiókjának megszuntetése folytán elvesztette fiókvezetői állását és szorongatott anyagi helyzetbe kerult. Mindenekelott Németországban, de Angliában és Amerikában is Freiligrath-bizottságok alakultak, amelyek a gyujtést vezették. A londoni „Hermann" rendszeresen beszámolt a gyujtes meneterol. – *286 296 301 337 379*

451 Célzás Lassalle 1857 ápr. 26-i levelére, melyben „Franz von Sickingen" c. drámájáról azt írta Marxnak, hogy „bizonyos mertekben gyujtani fog" (v. o. 29. kot 122. old.). – *288*

452 K. Vogt: „Studien zur gegenwartigen Lage Europas", Genf és Bern 1859. Marxnak erról a konyvről szóló kritikáját lásd 14. kot. 430–477 old. – *289*

453 A „nemzetiségi elvre" hivatkoztak a második császarság uralkodó korei, hogy ezzel igazolják hódító szándékaikat és kalandor kulpolitikájukat. III. Napóleon, aki a nemzetiségek patrónusának tuntette fel magát, az elnyomott népek nemzeti erdekeire epített, hogy Franciaország hegemóniáját megszilárditsa és teruletét novelje. Felhasználta az elvet a cári diplomácia is, hogy Oroszország befolvását a Balkán szláv népeire kiterjessze. Marx a bonapartista „nemzetiségi elvet" a „Vogt úr"-ban (v. o. 14. kot. 430–477. old.), Engels pedig „Mi koze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?" c. irásában (v. o. 16. kot 139–148. old.) behatóan elemezte. – *289*

454 „Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt" – német folyóirat, képes családi hetilap; 1853-tól 1903-ig jelent meg Lipcsében, majd 1903-tol 1943-ig Berlinben – *289*

455 „A Pó és a Rajna" – Engels pamfletja (v. o. 13. kot. 237–277. old.). – Ludwig Simon: „Deutschland und seine beiden Grossmachte", megjelent a „Demokratische Studien"-ben, Hamburg 1860. – *289*

456 „Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart. Monatsschrift zum Konversationslexikon" – 1857-tol 1891-ig Lipcsében jelent meg Brockhaus kiadásában; 1857-től 1864-ig „Jahrbuch zum Konversationslexikon" alcímmel, liberális irodalmi és politikai folyoirat. – *289*

[457] W. Rustow „Der Krieg von 1866 in Deutschland und in Italien", Zurich 1866. – *290*

[458] V. o. Vergilius: „Aeneis", I ének 204. sor. – *291*

[459] A Nemzeti Liberális Párt 1866 őszén, a haladopártban bekovetkezett szakadás után alakult, s elsősorban a porosz burzsoázia érdekeit képviselte. A nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi erdekeinek kedvéért feladták a politikai uralomra irányuló koveteléseiket, és Bismarcknak behodolva fő céljuknak a német államok porosz vezetés alatt történő egyesítését tekintettek. – *292 406 408*

[460] A gothai pártot 1849 júniusában jobboldali liberálisok, az ellenforradalmi nagyburzsoázia képviselői alapították, akik a frankfurti nemzetgyulést elhagyták, amikor a nemzetgyulés baloldali tobbsege birodalmi régenstanács megalakítása mellett dontott, mert IV. Frigyes Vilmos porosz király a nemzetgyulés felkínalta császári koronát vonakodott elfogadni A gothai párt, félve a forradalom gyozelmétől, azt tuzte ki feladatául, hogy egész Németországot – Ausztria nélkul – a Hohenzollernok Poroszországának vezetése alatt egyesitse. – *292*

[461] Hermann-oszlop – Hermann (Arminius) germán hadvezér tiszteletére állított emlékmu a németorszagi Detmoldban Véglegesen csak 1875-ben készult el. – *293*

[462] Utalás a „Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit" I. kotetére („Die Urzeit"); a mu egyik kiadoja Jacob Grimm volt – *293*

[463] A Stirnerről stb szóló kézirat – „A német ideológia" (lásd 3. kot.) – kiadására Julius Meyer es Rudolph Rempel „igazi" szocialisták 1846-ban pénzugyi támogatást helyeztek kilátásba. Miután azonban a kézirat nagy része megérkezett hozzájuk Vesztfáliába, 1846 júl. 13-án levelben lemondták a támogatast azzal az uruggyel, hogy nincs rá pénzuk. A valódi ok azonban az volt, hogy maguk is ahhoz az irányzathoz tartoztak, amelyet Marx és Engels a „Német ideológiá"-ban megcáfoltak. Hermann Kriege 1845-ben Julius Meyer ajánlásával elhagyta Vesztfáliát es először Engelshez ment Barmenba, majd onnan Marxhoz Brusszelbe – *293*

[464] 1867 marc. 9-én J Miquel az északnémet alkotmányozó Reichstagban állást foglalt az Északnemet Szovetség (423. jegyz.) megteremtése mellett. Kijelentette: „Mi elszántak vagyunk arra, hogy pillanatnyilag meghozzunk minden áldozatot, még a szabadságét is, amelyre igazán és valóban szukség van a Szovetségi Gyulés megteremtéséhez." – *293*

[465] „Die Zukunft" – német polgári demokrata napilap, a Néppárt lapja; 1866-tól 1871-ig jelent meg Berlinben; Johann Jacoby alapitotta A lap kozolte a „Tőke" első kotetének eloszavat és Engelsnek a muról írt recenzióját – *294*

[466] Marx 1867-ben kb máj. 21. és jún. 2. kozott Engelsnél tartozkodott Manchesterben. – *295 546*

[467] A Fénick – Alexander Knox rendőrbíró es George Pollock katonaorvos által készített és a parlament rendeletére kinyomtatott jelentés a politikai foglyokkal (kulonosképpen a fénickel) szemben az angol bortonokben tanúsított bánásmódról; „Report of Commissioners on the Treatment of the Treason-Felony Convicts in the English Convict Prisons" címmel 1867-ben jelent meg Londonban. – *296 299 306 310*

[468] 1867 jún. 3-án a „Times" kozolte párizsi tudósítójának jelentését arról, hogy a látogatóban Párizsban tartózkodó II. Sándor cár ellen a Quartier Latinban tiltakozó tuntetésekre ke-

rült sor, melyeken „éljen Lengyelország!" kiáltások hangzottak fel. A cár kénytelen volt lemondani az Igazságügyi Palota tervezett megtekintéséről. Júl. 18-án az Internacionálé Főtanácsa határozatot fogadott el, amelyben köszönetét és elismerését fejezi ki a főleg munkásokból és diákokból álló és az ellenzéki szellemű ügyvédi testület által támogatott tüntetőknek a cárizmus által elnyomott lengyel nép iránti szolidaritásukért. A határozatot 1867 jún. 22-én a „Commonwealth" és a „Hermann" közölte. – *296*

[469] Utalás Marxnak Duncker kiadónál megjelent művére: „A politikai gazdaságtan bírálatához" (lásd 13. köt. 1–176. old.). – *297 300 530 548*

[470] Az „elektrikuson" Paul Lafargue értendő, aki orvostanhallgatóként nagy várakozással nézett az elektromosságnak a gyógyászatban történő felhasználása elé (v. ö. 242–243. old.). – *298*

[471] Hivatkozással a sheffieldi erőszakosságokra (a sheffieldi fémárugyárban néhány munkás szokás szerint erőszakot alkalmazott a szervezetlen és sztrájktörő munkások ellen) 1867 februárjában királyi bizottságot neveztek ki, amely nemcsak azt a feladatot kapta, hogy ezekkel az erőszakos cselekményekkel foglalkozzon, hanem azt is, hogy kivizsgálja a tradeunionok egész tevékenységét, s előkészítse a talajt élesebb szakszervezetellenes törvények hozatalához. A nyomban megindított tömegakciók hatására, valamint amiatt, hogy a munkások egy része az 1867-es választójogi reformmal szavazati jogot kapott, a bizottság munkája nem hozta meg azokat az eredményeket, amelyeket kezdeményezői tőle reméltek. – Feme-bíráskodás – Vesztfáliában és a szomszédos területeken a középkor végéig működő, a XIV. századtól titkos bírósági szervezet, amely a császártól nyert pallosjog alapján főbenjáró ügyekben ítélt; átvitt értelemben: mindenféle titkos vérbíróság. – *299 303 339*

[472] A munkafeltételek 1866-ban befejezett vizsgálata nyomán törvény született a gyári törvények kiterjesztéséről és a munkaidő szabályozásáról. Ezek értelmében a nők és gyermekek munkaidejét 10 $^1/_2$ órára korlátozták (v. ö. 23. köt. 456–462. old.). – *300*

[473] A „Tőke" I. köt. első fejezetének függelékét („Az értékforma") Marx a második kiadásban beledolgozta a főszövegbe. Ezután valamennyi kiadás már ebben a formában jelent meg (v. ö. 23. köt. 52–74. old.). Ezért Marx a második kiadásból törölte a vonatkozó utalást. – Az értékforma kétszeres tárgyalása L. Kugelmann ösztönzésére történt (v. ö. 23. köt. 11. old.). – *300 308 317 331 335 548*

[474] A „Tőke" I. köt. első kiadásának harmadik fejezetéről van szó. A második és az azt követő kiadásokban ennek a harmadik szakasz 5–9. fejezete felel meg (v. ö. 23. köt. 168–292. old.). – *300*

[475] Az első kiadás itt említett szövegjegyzetében arról van szó, hogy Auguste Laurent és Charles-Frédéric Gerhardt a molekulaelmélet úttörői voltak, míg az elmélet tudományos kifejtését Charles-Adolphe Wurtz végezte el. A második kiadásban Marx már nem említi Wurtzot; a molekulaelmélet tudományos kifejtőiként pedig Laurent és Gerhardt szerepelnek. Engels ebben az értelemben pontosította a harmadik kiadás jegyzetét (v. ö. 23. köt. 289–290. old.). – *300*

[476] Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művének első kiadása 1845 tavaszán jelent meg Lipcsében. Az eladatlan példányok később az új, 1848-as évszám-megjelöléssel kerültek kereskedelmi forgalomba. – *300*

[477] Az utalás a „Tőke" I. köt. első kiadásának második („A pénz átváltozása tőkévé") és harmadik („Az abszolút értéktöbblet termelése") fejezetére vonatkozik. Ezek a fejezetek a

második és az azt követő kiadásokban a második és harmadik szakasznak felelnek meg (v. ö. 23. köt. 141–292. old.). – *302*

[478] A „Tőke" I. köt. első kiadásában az ötödik fejezet 4. pontjáról van szó. Ennek a következő kiadásokban a hatodik szakasz felel meg (v. ö. 23. köt. 498–527. old.). – A lentebb említett Senior-ügy kifejtését lásd 23. köt. 209–215., 216–220. old. – *306*

[479] J. G. Eccarius, Marx közreműködésével, megírta „A Working Man's Refutation of some Points of Political Economy endorsed and advocated by John Stuart Mill" c. cikksorozatát. A sorozat 1866 novemberétől 1867 márciusáig jelent meg a „Commonwealth" 192–211. számában. 1869-ben brosúra formájában jelent meg Berlinben „Eines Arbeiters Widerlegung der nationalökonomischen Lehren Stuart Mill's" címmel. – *310*

[480] Utalás a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung"-ra, amely 1867 jún. 18-án és 26-án kifakadt Stanley angol külügyminiszternek 1867 jún. 14-én az Alsóházban és Derby miniszterelnöknek 1867 jún. 20-án a Felsőházban tett nyilatkozatai miatt. E nyilatkozatokban a két angol politikus kedvezően ítélte meg az európai nagyhatalmak londoni konferenciáján 1867 máj. 11-én Luxemburgra vonatkozóan kötött szerződést. E szerződésnek az aláírása véget vetett az ún. luxemburgi válságnak, amelyet III. Napóleon annexiós igényei robbantottak ki (v. ö. 439. jegyz.). – *311*

[481] 1867 júl. 5-től aug. elejéig Engels utazást tett Svédországban, Dániában és Németországban, s eközben meglátogatta Hannoverban L. Kugelmannt. – *312 548 559 564*

[482] Marx a „Tőke" I. kötetében főleg a 4., 9., 14. és 15. fejezetben foglalkozott Ricardo profit-elméletével (v. ö. 23. köt.). – *316*

[483] A „Tőke" I. kötetének második kiadása 1872-ben jelent meg a hamburgi Otto Meissner kiadónál. Marx e kiadás előkészítése során néhány változtatást eszközölt és Engels tanácsát megfogadva elkészítette „a könyv áttekinthetőbb beosztását". Lásd még a második kiadáshoz írt utószót (23. köt. 11–20. old.). – *318 350*

[484] A „Tőke" I. köt. első kiadásának „A tőke felhalmozási folyamata" c. fejezetéről van szó. A második és az azt követő kiadásokban ez a hetedik szakasznak felel meg (v. ö. 23. köt. 526–722. old.). – *319 322*

[485] A „Tőke" I. kötetéhez írt előszó egy része, melyet Otto Meissner a német sajtó számára kinyomatott, a „Zukunft" 1867 szept. 4-i, a „Beobachter" szept. 7-i, a „Vorbote" 9–11. számában (szept., okt., nov.) és a „Demokratisches Wochenblatt" 1868 jan. 4-i és 11-i számában jelent meg. A Meissner-féle kivonat J. G. Eccarius által készített angol fordítását a „Bee-Hive Newspaper" 1867 szept. 7-i száma közölte. Paul Lafargue és Laura Marx francia fordítása a „Courrier français" 1867 okt. 1-i és a „Liberté" okt. 13-i számában jelent meg. Olasz nyelven a „Libertà e Giustizia" 1867 okt. 27-i száma tette közzé. – *320 335 336 341 359 398 561*

[486] V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", II. rész 448–449. old. – *321*

[487] Az Internacionálé Lausanne-ban megtartott második kongresszusa 1867 szept. 2-tól 8-ig ülésezett. Angliából, Franciaországból, Németországból, Svájcból, Belgiumból és Olaszországból összesen 64 küldött volt jelen. Marx, aki 1867 tavaszától a „Tőke" I. kötetének korrektúrájával volt elfoglalva, nem tudott részt venni a kongresszuson, de útmutatásokat adott és többek között azt a javaslatot tette, hogy a napirendet az Internacionálé gyakorlati szervezési feladatait érintő két pontra korlátozzák. Németországot a kölni és

solingeni (Karl Wilhelm Klein), a mainzi (Paul Stumpf) és a magdeburgi (a Svájcban élő August Ladendorf) szekciók képviselték. Ezenkívül jelen volt még Ludwig Kugelmann Hannoverből, Ludwig Buchner Darmstadtból és F. A. Lange Duisburgból. A kongresszuson felolvasták a Főtanács és az egyes országok beszámolóit (v. o. 16. kot. 493–507. old.), amelyek arról tanúskodtak, hogy megszilárdult az Internacionálé az egyes országokban. A proudhonisták a Főtanács javaslataival szemben saját napirendjüket kényszerítették a kongresszusra · újra megvitatták a szovetkezeti kérdést, melynek során a föld társadalmi tulajdonára vonatkozóan számos kuldott, így a német kuldottségből P. Stumpf is, a szocialista nézeteket védte. Ugyancsak tárgyalták a női munkát, továbbá a muvelódést es tobb más kérdést, úgyhogy a Főtanács napirendi javaslatában szerepló fontos kérdésekről elterelődött a figyelem. A proudhonistáknak sikerult elérniok néhány javaslatuk elfogadását, de az Internacionálé vezetését nem sikerult kezukbe kaparintaniok A kongresszus a régi osszetételben újraválasztotta a Főtanácsot és megtartotta annak londoni székhelyét. A kongresszus határozata a politikai harc szukségességéről a proudhonisták vereségét jelentette. – *327 330 336 338 340 343*

[488] A „Tőke" I. kotete első kiadásának hatodik fejezetét felolelo nyomdai ívrol van szo. Az 1872-es második kiadásban Marx jelentekenyen kiegészítette az Írországról szóló reszt és jegyzetekkel látta el (v. o. 23. kot. 653–667. old.). – A kisajátítók kisajátítására vonatkozó osszefoglalás a második kiadás óta a 24. fejezet végén található (v. o 711–713. old). – *328 346*

[489] 1867 aug. 30-án a „Sozialdemokrat" az „Egyleti rovatban" hírt adott arrol, hogy Erfurtban letartóztatták J. M. Hirscht, egy daloskonyv kiadóját és azt a két nyomdatulajdonost, akik a daloskonyvet kinyomtatták. A Hirsch ellen emelt vád a hazaarulás volt Ami a Schweitzer „firkáját" illeti, „Der Kapitalgewinn und der Arbeitslohn" c. nemzetgazdasagtani értekezesének sok példányát 1867 augusztusában Karl Wilhelm Klein elberfeldi lakásán elkobozták. – *328*

[490] Ennek a levelnek a hátoldalán Marx kézírásos jegyzetei találhatók. – *329*

[491] Nyilván É. de Girardinnek, az általa szerkesztett párizsi „Liberté"-ben megjelent kozlemenyeiről van szo, amelyekben ó Franciaország helyzetet a forradalmak elotti 1829-es és 1847-es évekkel hasonlította ossze. – 1867 aug. 27-én, a Flandria Franciaországgal valo egyesulésének 200 évfordulóján rendezett unnepségen III. Napóleon Lille-ben beszédet mondott, melyben sotét színekkel ecsetelte Franciaország bel- és kulpolitikai helyzetet, valamint jovő kilátásait. – *329*

[492] A polgárháború után az Egyesult Államokban erősodott a 8 orás munkanap torvenyes bevezetéséért folyó mozgalom. Országszerte Eight-Hour-Leagues (nyolcóra-ligák) alakultak.Csupán Kaliforniában tobb mint 50 ilyen liga volt. A mozgalomba bekapcsolódott az 1866 augusztusában a baltimore-i munkáskongresszuson (v. o. 713 jegyz) alapított Országos Munkásszervezet (National Labor Union). A kongresszuson egyebek kozt kinyilvánították, hogy a 8 órás munkanap kovetelése szukséges elofeltétele a munka felszabadításának. – Marx nagy jelentőséget tulajdonított a 8 órás munkanapért folytatott mozgalomnak. A kerdést felvette az Internacionálé 1866-os genfi kongresszusának napirendjére es a Kozponti Tanács kuldottei számára írt Instrukcióiban utalt arra, hogy a kongresszus határozata ezt a kovetelést „vilagszerte a munkásosztály kozos platformjává fogja emelni" (v. o. 16. kot. 173. old.). Ezt a Marx által fogalmazott pontot a genfi kongresszus egyhangúlag határozatként fogadta el. – Az amerikai munkásság elkeseredett harcát 1868 júniusában siker koronázta: a 8 órás munkanapot minden állami szolgálatban dolgozó munkás számára torvénnyel biztosították. – *329 562*

[493] S. Borkheim 1867 aug. 27-én írt Marxnak, aki kérésére néhány tartalmi és formai megjegyzést fűzött ahhoz a beszédvázlathoz, amelyet Borkheim a Béke- és Szabadságliga (494. jegyz.) kongresszusára készített elő. Borkheim a kongresszus után francia és német nyelven kinyomatta a beszédét (v. ö. 525. jegyz.). E beszéddel kapcsolatos nézetét Marx részletesen kifejtette 1867 okt. 11-én Kugelmannhoz írt levelében (lásd 556–558. old.). – *331*

[494] 1867 szept. 5-re egy szervezőbizottság Genfbe kongresszust hívott össze, amelyen megalapították a Béke- és Szabadságliga nevű polgári pacifista szervezetet. Céljai közé tartozott az európai béke fenntartása, az állandó hadseregek megszüntetése és más demokratikus követelések. Polgári és kispolgári republikánusok és liberálisok alapították, Victor Hugo és Giuseppe Garibaldi jelentős részvételével. A liga szervező bizottsága, amely az Internacionálé befolyását saját céljaira kívánta felhasználni, meghívta az Internacionálé szekcióit és kulon a szekciók vezetőit, így tobbek között Marxot is. Egyszersmind, hogy az Internacionále lausanne-i kongresszusának (v. o. 487. jegyz.) kuldottei számára lehetóve tegyék a részvételt, a békekongresszus megnyitását szept. 5-ről 9-re halasztották. Az Internacionálé Főtanácsa Marx indítványára 1867 aug. 13-án úgy határozott, hogy nem kuld hivatalos megbízottakat a liga kongresszusára. A részvétel az akkori korulmények kozepette az Internacionálét onálló proletár jellegétől megfoszthatta és a liga pacifista illúzióiért felelőssé tehette volna. A békeharc fontosságára való tekintettel azonban tanácsolták az Internacionálé tagjainak, hogy magánszemélyként részt vegyenek a kongresszuson (v. o. 16. kot. 492. old.). – *331 336 347 380 553*

[495] A kiegészítés a jegyzetekhez 9 megjegyzést tartalmazott, amelyeket Marx a 2. (1872-es) kiadásba részlegesen, a 3. (1883-as) kiadásba pedig teljes egészukben beledolgozott. – *331*

[496] A „Bee-Hive Newspaper" 1867 aug. 17-i száma közzétette J. G. Eccariusnak a Főtanács aug. 13-i üléséről szóló beszámolóját. Ezen az ülésen Marx egyebek kozott az Internacionálénak a Béke- és Szabadságliga kongresszusával (v. ö. 494. jegyz.) kapcsolatos álláspontjáról beszélt és e kérdésben beterjesztett egy határozati javaslatot, amelyet egyhangúlag elfogadtak (v. o. 16. köt. 186., 492. old.). Az 1867 szept. 2-i „Courrier français"-ban Lucien Dubois „Les conditions de la paix" c. cikke foglalkozott Eccarius beszámolójával. – *332*

[497] „Libertà e Giustizia" – olasz demokratikus hetilap, 1867-tól 1868-ig jelent meg Nápolyban; az Internacionáléhoz kozelálló „Libertà e Giustizia" nevű társaság orgánuma. – *332*

[498] A „Libertà e Giustizia" 1867 aug. 24-i számában megjelent cikk – „La Questione romana" – bírálta Mazzini politikai nézeteit. – *332*

[499] Az 1867 aug. végén–szept. elején lezajlott északnémet parlamenti választásokról van szó. – *333 339*

[500] 1867 szept. 5-én F. Lessner részletesen tájékoztatta Marxot az Internacionálé lausanne-i kongresszusának (487. jegyz.) kezdetéről és figyelmébe ajánlotta a „Gazette de Lausanne" híradásait. – „Gazette de Lausanne et Journal Suisse" – svájci liberális demokrata újság, 1798-ban alapították Lausanne-ban, 1816 óta jelenik meg ezzel a címmel. – *334*

[501] 1867 szept. 6-án, 7-én, 9-én, 10-én és 11-én a „Times" közölte J. G. Eccarius cikksorozatát a Nemzetközi Munkásszövetség lausanne-i kongresszusáról („International Working Men's Congress"). E cikkekben Eccarius bírálta a francia küldöttek (proudhonisták) zavaros nézeteit és bőbeszédűségét. – *334 338 340 348*

[502] A „Courrier français", a proudhonista A. Vermorel lapja 1867 szept. 5-én kezdte közölni Henri Tolain cikkeit az Internacionálé lausanne-i kongresszusáról. E cikkekben a szerző dicsérte a francia küldötteknek (proudhonistáknak) a kongresszuson tanúsított magatartását. – *335*

[503] A berlini Munkásegyletet 1863 jan. 18-án alapították a haladópárt (96. jegyz.), kivált F. H. Schulze-Delitzsch befolyása alatt. Az egylet a liberális burzsoázia által 1863-ban alapított Német Munkásegyletek Szövetsége nevű szervezethez tartozott, amelynek élén 1867-től A. Bebel állt. Az egylet haladó erői fokozatosan kivonták magukat a liberális burzsoázia befolyása alól, önálló proletári politikáért szálltak síkra és az Internacionálé felé fordultak – *336*

[504] „La Liberté" – francia esti lap, 1864-től 1944-ig jelent meg Párizsban; 1866-tól 1872-ig E. de Girardin tulajdonában volt és a bonapartista nagyburzsoázia érdekeit képviselte; támogatta a második császárság politikáját és Poroszország elleni háború mellett foglalt állást – *336*

[505] „Le Siècle" – francia napilap, 1836-tól 1839-ig jelent meg Párizsban, a 40-es években a mérsékelt alkotmányos reformokat óhajtó kisburzsoázia, a 60-as években a mérsékelt republikánusok lapja. – „Gazette de France" – francia újság, 1631-től (e címmel 1762-től) 1914-ig jelent meg Párizsban, 1792-től napilap; a XIX. sz. második harmadában legitimista, a porosz–francia háború és a Kommün idején az egyik legnagyobb befolyású klerikális monarchista lap. – *336*

[506] F. Lessner 1867 szept. 7-én ismét részletesen tájékoztatta Marxot a Nemzetközi Munkásszövetség lausanne-i kongresszusának lefolyásáról (v. ö. 500. jegyz.). – *337*

[507] Az Internacionálé genfi szekcioja, melynek egyik vezetője J. Ph. Becker volt, 1867 aug. 25-i közgyülésén olyan határozatot hozott, amely Marx útmutatásaival ellentétben azt javasolta az Internacionálé lausanne-i kongresszusának (487. jegyz.), hogy a Nemzetközi Munkásszövetség 4 tagú küldöttséggel hivatalosan képviseltesse magát a Béke- és Szabadságliga genfi kongresszusán (v. ö. 494. jegyz.). A lausanne-i kongresszus egyik bizottsága a proudhonisták befolyására ezt a javaslatot is megváltoztatta és odáig ment, hogy „teljes és határozott csatlakozását" mondta ki „a szept. 7-én Genfben alapított Békeligához". – *338 340*

[508] Célzás A. Vermorelnak az 1867 szept. 9-i „Courrier français"-ban megjelent „La prochaine campagne de la Prusse" c. cikkére. – *338*

[509] „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, melyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" folytatása volt. 1850 márciusától novemberig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó dupla számként. A folyóiratot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták, borítólapján New Yorkot is feltüntették, mert Marx és Engels azt remélték, hogy kelete lesz az amerikai német emigránsok körében. A folyóirat azt a feladatot tűzte maga elé, hogy történelmi materialista elemzés alapján levonja az 1848–49-es forradalom következtetéseit, meghatározza az új történelmi helyzet jellegét és kidolgozza a forradalmi proletárpárt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták, de harcostársaikat – W. Wolffot, J. Weydemeyert és G. Eccariust – is bevonták a munkába. Egyebek között megjelent a folyóiratban Marxtól az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig", Engelstől „A német birodalmi alkotmány-hadjárat" és „A német parasztháború", valamint több más munka. A folyóirat a németországi rendőri megtorlások és a pénzhiány miatt kénytelen volt beszüntetni megjelenését. – *340*

[510] Utalás az Internacionálé harmadik kongresszusára, amelyet 1868 szept. 6-tól 13-ig Bruszszelben szándékoztak megtartani. – *341*

[511] 1867 szept. 9-én J. G. Eccarius levélben kozolte Marxszal, hogy J. Ph. Beckerrel, L. Kugelmann-nal, S. Borkheimmal és másokkal egyutt szeptember 8-án meghívták a Béke- és Szabadságliga genfi kongresszusa (v. o. 494. jegyz.) német résztvevőinek előkészítő tanácskozására. Kozölte továbbá, hogy amikor ott a kongresszus politikájáról és annak vezető bizottságába választandó német küldottekről tárgyaltak, Kugelmann a kongresszus német elnokhelyettesének kijelölésével kapcsolatban megjegyezte, hogy „olyan embereket kellene kiküldeni, akik a proletariátust képviselnék", és „Borkheimot mint ilyen férfiút" javasolta. „Simon és Venedey ellenzik az osztályképviseletet", írta Eccarius. Német elnokhelyettesekké végül J. G. Eccariust, J. Ph. Beckert, S. Borkheimot (Marx híveit), továbbá L. Buchnert és A. Goeggot választották. – *342*

[512] „Manchester Daily Examiner and Times" – angol liberális újság; 1848-ban jött létre a „Manchester Times" és a „Manchester Examiner" egybeolvasztásából. A 40–50-es években a szabadkereskedőket támogatta; 1894-ig jelent meg kulonböző címeken. – *343*

[513] Engels megjegyzései a „Courrier français" 1867 szept. 10-i és 11-i számában megjelent és a „Zukunft"-ból átvett kozleményeire vonatkoznak. – *344*

[514] Marx erre a levélre tévesen 1859-es dátumot írt. Engels az évszám alatt megjegyezte: „!! 1867 Voilà bien le père Marx!" (Íme ez Marx atya!) – *346*

[515] Marx 1867 szept. 13-a után P. Lafargue-gal néhány napot Engelsnél toltott Manchesterben. – *346*

[516] Ez a nyomdahiba („B" helyett „C") benne maradt a „Tőke" I. kotetének második és majdnem mindegyik azt kovető német kiadásában. A „B" táblázat néhány pontatlanságot tartalmaz: az 1861–65-ös évekre a „Zoldségfélék" oszlopban 107 984 acre csökkenést mutat ki, de ez helyesen: 108 013 acre (v. o. 23. kot. 655. old.). – *346*

[517] W. Liebknecht, akit 1867 aug. 31-én megválasztottak parlamenti képviselőnek, az északnémet Reichstagban 1867 szept. 30-án elhangzott első felszólalásában az útlevéltörvénnyel kapcsolatban azt a pótindítványt tette, hogy szuntessék meg a kiutasítások és a tartózkodási engedélyek korlátozása körüli rendőri onkényt, mégpedig az érintettek állampolgárságára való tekintet nélkül. Amikor indokolásában a porosz rendőrállamot és annak „vér- és vas"-politikáját ostorozta, Simson elnök félbeszakította. Liebknecht indítványát elutasították. Beszéde tobbek kozott „Was ich im Berliner »Reichstag« sagte" c. brosúrájában jelent meg. *346 356 559 561*

[518] L. Kugelmann, aki a békekongresszusra Genfben tartózkodott és az előkészítő tanácskozáson részt vett (v. o. 511. jegyz.), Hannoverba visszatérve, 1867 szept. 29-én egyebek között ezt írta Karl Vogtról Marxnak: „Genfi tartózkodásom számomra egy elégtétellel járt és ez az, hogy én Önt ott, az oroszlán barlangjában megbosszúlhattam »Vogt úron«. A békekongresszus 5 német elnokhelyettesének megválasztásakor Vogtot is javasolták. Én ez ellen szót emeltem, hogy elvárom, ezt a nevet addig ne említsék újra, amíg viselője nem tisztázza magát az Ön vádja alól, mely szerint Vogt III. Napóleon fizetett eszkoze. Bár kulönböző oldalról buzgón védelmezték, így például Ludwig Simon, mégis hatalmas győzelem, négy igazi marxiánus és Ludwig Buchner, az Ön egyelőre még csak osztonos híve. Másnap reggel Vogt-fickók megjelenése, próbálkozások a tegnapi határozatok érvénytelenítésére. Hasztalan vállalkozás, ismét a mieink győzelme." – *347 557*

[519] P. Stumpf Mainzból 1867 szept. 29-én Marxhoz fordult, s levelében egyebek között ezt írta: „Mondd meg nekem kedves barátom minél hamarabb: mit nyilatkozzon a kispolgár, a mester stb., és milyen logikai sorrendben, annak bizonyítására, hogy proletár, mégis polgár; hogy a proletariátus osztálya a mai ipar ellenére gyarapodik stb. stb., röviden"... hogy „azok, akik nem világosítják fel, csalók... A bizonyítékot én hozom, csak szíveskedjél jelezni nekem az elnyomorodás tudományos rendjét és a helyes következtetéseket, hogy a nyilatkozatok, melyeket lassanként valamennyi kézművesmester itt ... meg fog tenni, tudományos értekezéseid megfelelő kiegészítőjét képezzék stb., és főleg, hogy ne mellékutakon tapogatózzunk, hanem a főereket vegyük kezelésbe! Közlésed alap legyen egy olyan agitációhoz, amely szilárd talajjal rendelkezik és amelyhez a munkásrend ... csatlakozhat." – *347*

[520] „The Diplomatic Review", 1867 okt. 2., „Events of the Month". – *348*

[521] A Főtanács 1867 szept. 24-i ülésén Marx javaslatára eltörölték a Főtanács elnökének tisztségét és minden ülésre külön választandó elnökkel helyettesítették. – *348*

[522] J. G. Eccariusnak az Internacionálé Lausanne-ban tartott második kongresszusáról (v. ö. 487. jegyz.) való visszatéréséről van szó. – *348*

[523] 1867 aug. 29-én, a lausanne-i kongresszus (487. jegyz.) előestéjén P. Fox a Genfben tartózkodó J. Ph. Beckernek „személyes és bizalmas" jelzéssel ellátott levelet írt, amely azt a javaslatot tartalmazta, hogy helyezzék át az Internacionálé Főtanácsának székhelyét Genfbe. Indokolásként azt hozta fel, hogy a nemzetközi munkásmozgalom vezetése elvonja a Főtanács angol tagjait az Internacionálé brit szekciójának hathatós irányításától. – *348*

[524] A „Times" 1867 szept. 16-i száma vezércikkben beszámolt G. Garibaldi, E. Quinet, E. Dupont, M. Bakunyin és a Béke- és Szabadságliga genfi kongresszusa (v. ö. 494. jegyz.) többi résztvevőinek beszédéről. A cikk megemlítette S. Borkheimot is, aki, mint a „Times" írta, „az osztályok megszüntetését" javasolta. – *349*

[525] S. Borkheimnak a Béke- és Szabadságliga genfi kongresszusán (v. ö. 494. jegyz.) elmondott beszéde 1867-ben Brüsszelben „Ma perle [gyöngyszem] devant le Congrès de Genève", 1868-ban pedig Zürichben német fordításban „Meine Perle vor dem Genfer Kongress" címmel brosúra formájában jelent meg. – *349 352 357 386*

[526] Ezt a levelet Engels a manchesteri Ermen & Engels cég űrlapján írta. – *351*

[527] A „Kölnische Zeitung" szóban forgó számai nem állnak rendelkezésre, az „Allgemeine Zeitung" a hirdetést 1867 szept. 30-án közölte. – *351*

[528] Old Bailey – londoni utca, ahol a központi büntetőbíróság épülete (Old Bailey Sessions House) van. – *352*

[529] A „Courrier français"-ban 1867 okt. 8-án megjelent cikkről – „Le troisième larron" – van szó, melynek címe nyilván La Fontaine „A tolvajok és a szamár" c. meséjére utal. – *352*

[530] 1867 okt. 8-i levelében L. Kugelmann megkérdezte Marxtól, kívánja-e, hogy a „Tőke" első kötetéről „rövid ismertetés" jelenjen meg „egy politikai lapban". Közölte még, hogy Ernst Warnebold felajánlotta segítségét ilyen ismertetéseknek polgári újságoknál való elhelyezéséhez (v. ö. 571. jegyz.) és „vezérlő szempontokat" kért a „polgári lelkeknek megfelelő cikk megírásához". – *354*

[531] Engels: „Recenzió a »Tóke« első kotetéről a »Zukunft« számára" (lásd 16. kot. 187–189. old.). – *355 380*

[532] Engels 2 cikke: „Recenzió a »Tőke« első kotetéról a »Zukunft« számára" (531. jegyz.); „Recenzió a »Tóke« első kotetéről a »Rheinische Zeitung« számára" (lásd 16. kot. 190–193. old.). – *356 559 560 563 573*

[533] A lakóhely szabad megváltoztatásáról szóló törvényjavaslatot 1867 okt. 3-án terjesztették az északnémet Reichstag elé, amely azt okt. 22-én törvényerőre emelte. Az okt. 21-i általános vitában W. Liebknecht indítványozta, hogy a lakóhely szabad megváltoztatásának minden korlátozását a törvény által kuszoboljék ki. – *356*

[534] V o. Marx: „Vogt úr" (lásd 14. kot.). – *356*

[535] Államok kozotti olyan szerződésekről van szó, amelyek bizonyos buncselekményekkel vádolt személyek kiadatásáról intézkedtek. A kiadatásnak szerzodésileg meghatározott időn belul kellett megtorténnie. – *357*

[536] H Juch szóban forgó levele 1867 okt. 8-ról kelt és a „Hermann" fejlapjára volt írva. – *358*

[537] Marx 1851 aug. 19-én F. Freiligrath és W. Wolff kíséretében elment a „How do you do" nevu londoni német lap szerkesztőségébe és elégtételt kovetelt a kiadotól, Druckertől és a szerkesztőtol, Betától (Bettziech) egy közlemény miatt, amely azt az aljas célzást foglalta magában, hogy Marx állítólag kihasználja a porosz belugyminiszterhez, Ferdinand von Westphalenhez, Jenny Marx mostohafivéréhez fuzódó rokoni kapcsolatait. – „How do you do" – német nyelvu humoros londoni hetilap, 1796-tól jelent meg; az 50-es években szerkesztője H Bettziech, kiadója L. Drucker volt. – *358*

[538] „Illustrierter Familienkalender" – A. H. Payne adta ki 1857-tól 1874-ig évenként Lipcsében; ebben jelent meg Beta (Bettziech) „Die Deutschen in London" c. cikke. – *358*

[539] 1867 szept. 20-án bizonyos Ad. Nahmer, aki 15 éve Amerikában élt, felajánlotta Marxnak szolgálatait a „Tóke" első kotetenek angolra fordítására. Marx megpróbalt néhány barátjanál tudakozódni Nahmer felol, de mivel senki sem ismerte, az ajánlatot nem fogadta el. – *359 561*

[540] „La Liberté" – francia nyelvu belga lap, 1865-től 1873-ig jelent meg Brusszelben, 1872-től 1873-ig hetilapként; 1867-től az Internacionálé belgiumi orgánuma. – *359*

[541] W Liebknecht 1867 okt. 8-án kozolte Marxszal, hogy Reincke képviselóvel egyutt javaslatot akar benyújtani az északnémet Reichstagban a poroszországi „munkásviszonyokat vizsgáló bizottság" felállítására, s hogy ezt a javaslatot minél alaposabban tudja indokolni, kérte Marxot, írja meg „postafordultával, milyen meghatalmazasokkal rendelkeznek az angol parlamenti bizottságok és milyen az osszetételuk Legjobb lenne, ha a parlamenti konyvárustol megvennéd számunkra az idevágó torvényt (ha kapható ilyen); ugyancsak szívesen vennénk a trade-unionokat vizsgáló bizottsagról szóló torvényjavaslatot, minden tartozékával egyutt " Marx teljesítette Liebknecht kérését. – A szoban forgó 2 torvény· „An Act for Facilitating in Certain Cases the Proceedings of the Commissioners Appointed to make Inquiry Respecting Trades Unions and other Associations of Employers or Workmen", amelyet az angol parlament 1867 ápr. 5-én fogadott el és az 1867 aug. 12-én elfogadott „Act to extend the »Trades Unions Commission Act, 1867«." – *359 365*

[542] F. H. Schulze-Delitzsch 1867 okt. 14-én az északnémet Reichstagban torvényjavaslatot nyújtott be az egyesulési tilalmak megszuntetésére. Ennek vitájában J. B. von Schweitzer

demagóg beszédet mondott, melyben támogatta a törvényjavaslatot, de egyuttal tagadta a sztrájkok és a szakszervezetek jelentőségét. – *361*

543 A lipcsei „Borsenblatt fur den Deutschen Buchhandel" 1867 okt. 3-i száma a zurichi kiadói magazin megjegyzésével hírul adta S. Borkheim „Meine Perle vor dem Genfer Kongress" c. brosúrájának (v. o. 525. jegyz.) megjelenését. – „Borsenblatt fur den Deutschen Buchhandel" – német könyvkereskedők egyletének orgánuma, 1834-től jelent meg Lipcsében. – *362*

544 Nyilván a „Hermann"-ból való kivágásokról van szó. A lap folyamatosan beszámolt a Freiligrath számára indított gyűjtésekről (v. o. 450. jegyz.), s 1867 okt. 19-i számában kozzétette a londoni Freiligrath-bizottság „záró felhívását". E számból való és Marx iratai kozott talált kivágáson Marx kézírásával ez a verssor szerepel: „Ha ez sem elég a tetűnek, akkor higgyunk-e a betűnek?" – *363*

545 „L'art militaire et le progrès" (Louis Nouguès cikke) és a „Lettres inédites de P.-J. Proudhon sur les générations spontanées". Mindkét cikk a „Courrier français"-ban jelent meg 1867 októberében. – *364*

546 Engelsnek a „Tőke" első kotetéről a „Fortnightly Review" számára írt ismertetése (lásd 16. kot. 283–302. old.) csak 1868 május–júniusában íródott meg és nem kerult kozlésre. – *364 366 373 375*

547 W. Th. Thornton cikke – „Stray Chapters from a forthcoming Work on Labour" – 1867 okt. 1-én jelent meg a „Fortnightly Review"-ban. – *364*

548 1867 okt. 14-i levelében J. G. Eccarius elpanaszolta Marxnak, milyen súlyos helyzetbe kerult, nincs munkája, neve feketelistán van, s kilátása sincs arra, hogy Londonban munkához jusson. J. Ph. Becker 1867 okt. 7-én Jenny Marxhoz írt levelében ugyancsak nehéz helyzetét ecsetelte. Közölte, hogy emiatt képtelen továbbra is betolteni a genfi német nyelvű szekciócsoportok kozponti bizottságának elnoki tisztségét, s a „Vorbote" szerkesztőségéből is ki akar válni. Mivel azonban baratai és elvtársai kitartásra biztatták, továbbra is megmaradt a posztján. – *364 365 561*

549 K. Siebel 1867 okt. 19-én kozolte Engelsszel, hogy a „Tőke" első koteteről néhány cikket el tudna helyezni újságokban. Okt. 22-én Engels recenziót írt a „Tőké"-ről (v. o. 16. kot. 194–195. old.), amely Siebel kozvetítésével 1867 nov. 2-án megjelent az „Elberfelder Zeitung"-ban. (V. o. még 572. jegyz.) – *365 371 375 382*

550 1867 okt. 17-én W. Liebknecht és A. Bebel az északnémet Reichstagban a katonai torvény vitája során állandó hadsereg helyett a nép felfegyverzését kovetelték. Liebknecht a beszéde végén a kovetkezőket mondta: A világtörténelem „nem áll meg Át fog lépni ezen az Északi Szovetségen amely nem egyéb, mint az abszolutizmus fugefalevele." A két munkásképviselő parlamenti fellépése széles koru visszhangra talált; 30 helyesló nyilatkozat érkezett hozzájuk, tobbnyire porosz városokból. Az Internacionálé Fótanácsának 1867 okt. 22-i ulésén Marx részleteket olvasott fel Liebknecht beszedéből, majd P. Lafargue által franciára fordíttatta és elkuldette a „Courrier français"-hoz. Részleteket kozolt a beszédből a „Bee-Hive Newspaper" okt. 26-i száma is. – Ami a gyári gyermekek védelméről szóló paragrafust illeti, 1867 okt. 19-én az egyesulési jogra vonatkozó torvény parlamenti vitájában Liebknecht, Bebel, Reincke és Schraps kiegészítést javasoltak a torvénytervezet 2. §-ához, mégpedig azt javasolták, hogy ezzel a paragrafussal, mely a munkáltatókat feljogosította bármely számú és foglalkozású munkás alkalmazására, ne szunjon meg a gyermekmunka korlátozásáról és ellenőrzéséről fennálló torvények érvényessége. A négy képviseló javaslatát elfogadták. – *365*

[551] 1866-ban Velencét hozzácsatolták az olasz királysághoz. Az ország nemzeti egységének teljességéhez szükség volt még az Egyházi Állam megszüntetésére. Az olasz uralkodó körök azonban erre a lépésre nem merték elszánni magukat, mivel ez konfliktusba sodorta volna őket a pápát támogató Franciaországgal. G. Garibaldi előkészületeket tett, hogy szabadcsapataival Rómát felszabadítsa és Olaszországgal egyesítse. Viktor Emánuel kormánya kezdetben elnézte ezeket az előkészületeket, de később letartóztatta Garibaldit. Garibaldi szabadcsapatainak azonban sikerült benyomulniok az Egyházi Állam területére, ahol időközben olasz hazafiak felkelésre készültek a pápa ellen. 1867 okt. 17-én IX. Pius enciklikában értesítette püspökeit a fenyegető veszélyről. III. Napóleon már okt. 18-án megígérte támogatását a pápának és expedíciós hadtestet szerelt fel az olaszországi bevetésre. Amikor a börtönből okt. 14-én elmenekült Garibaldi közeledett csapataival Rómához, a francia hadtest hajóra szállt és okt. 30-án befutott Olaszországba. A francia intervenciósok segítségével a pápai csapatok a mentanai csatában 1867 nov. 3-án megverték Garibaldit. A római kérdés függőben maradt 1870-ig, amikor az Egyházi Állam feloszlott. – *366 369 564*

[552] Eisenbart doktornak nevezi Engels tréfásan P. Lafargue-ot. Johann Andreas Eisenbart XVII–XVIII. századi német vándororvos volt, akinek a neve a kuruzsló fogalmává vált. – *366*

[553] Elsőszülöttségi és hitbizományi törvények – feudális örökösödési törvények, amelyek Angliában a XIX. században még érvényben voltak, s amelyek értelmében a cím és a birtok kisajátítási jog nélkül a legidősebb fiúra szállt. – *367*

[554] 1867 okt. 6-án Karl Speyer, a londoni Német Munkás Művelődési Egylet (v. ö. 159. jegyz.) titkára írt Marxnak és az egylet nevében megköszönte a „Tőke" első kötetének megküldését. – *368*

[555] A 60-as években élénk tevékenységet fejtett ki Angliában a szabadgondolkodó mozgalom. Legjelentősebb képviselője a polgári radikális szociálreformer, Charles Bradlaugh volt, a Reformliga (v. ö. 165. jegyz.) elnökhelyettese, aki a munkásmozgalmat a radikális-liberális burzsoázia szellemében igyekezett befolyásolni. Ez azonban csak 1871 után járt sikerrel. 1867 novemberében megalakult a National Secular Society (Országos Világi Társulat), amelynek elnöke Bradlaugh lett. – *368*

[556] K. Vogt előszeretettel használta a „csatornául" kifejezést, amelyet Marx a „Vogt úr"-ban gúny tárgyává tett (v. ö. 14. köt. 371. old.). – *368*

[557] A „Kurze Lehrbuch der Chemie", melyet Karl Schorlemmer a szerző, H. E. Roscoe közreműködésével átdolgozott, 1867-ben jelent meg Braunschweigban. – *369 385 387 392 399*

[558] A francia–olasz 1864-es szeptemberi konvenció szavatolta az Egyházi Állam sérthetetlenségét, de területének legnagyobb részét meghagyta Olaszországnak. A konvenció értelmében a francia csapatokat 1866 őszéig ki kellett vonni Rómából. Olaszország viszont kötelezte magát arra, hogy nem támadja meg Rómát, és az Egyházi Államot minden esetleges támadástól megvédi. Mikor 1867 őszén Garibaldi szabadcsapatai benyomultak Rómába (v. ö. 551. jegyz.), olasz–francia titkos tárgyalások kezdődtek a szeptemberi konvenció megváltoztatásáról. Poroszországot, amely Olaszországgal szövetségben volt, nem értesítették ezekről a tárgyalásokról. 1867 októberében Bismarck táviratot küldött gróf Usedom firenzei porosz követnek, akit „tisztán megfigyelői magatartásra" és a fejlemények kivárására utasított, s egyben leszögezte a francia–olasz tárgyalásokkal kapcsola-

tos álláspontját. Bismarck táviratát 1867 nov. 4-én az „Augsburger Abendzeitung" közölte, majd 1867 november 6-án a „Neue Preussische Zeitung" is, de az utóbbi újság a táviratot hamisításnak minősítette. – „Augsburger Abendzeitung" – német nemzeti liberális napilap, ezzel a címmel 1826-tól 1912-ig jelent meg. – *369 375*

559 1867 aug. 18-án Salzburgban találkozóra került sor III. Napóleon és I. Ferenc József között. III. Napóleonnak az volt a szándéka, hogy szerződést köt Ausztriával Poroszország és Oroszország ellen. Mivel azonban Ausztria nem akart újabb konfliktusba sodródni Poroszországgal, s azonkívül a kellő bizalom sem volt meg a két fél között, a szerződés nem jött létre. – *369*

560 Dupanloup 1867 szept. 15-én az Egyházi Állam sérthetetlenségét kimondó szeptemberi konvenció (v. ö. 558. jegyz.) harmadik évfordulóján levelet írt Rattazzi olasz miniszterelnöknek, s ebben felszólította az olasz kormányt, fojtsa el az Egyházi Állam bekebelezéséért Garibaldi vezetésével folyó mozgalmat. A levelet hamarosan közzétette a „Gazette de France", majd „Lettre à M. Rattazzi, président du conseil des ministres du roi d'Italie sur les entreprises de Garibaldi" címmel megjelent brosúra formájában is. – *369*

561 1867 február–márciusában a féniek (v. ö. 279. jegyz.) régóta előkészített fegyveres felkelését leverték; az elszigetelt megmozdulásokat elnyomták, a mozgalom számos vezetőjét letartóztatták és bíróság elé állították. Manchesterben szept. 18-án két letartóztatott féni vezető, Kelly és Deasy kiszabadítására fegyveresen megtámadták a rabszállító kocsit. Kelly és Deasy elmenekült, de az összeütközés során egy rendőr életét vesztette. Öt fénit, akiket a helyszínen elfogtak, gyilkossággal vádoltak. Perük 1867 nov. 1-től 23-ig zajlott le Manchesterben. A vád részben hamis tanúvallomásokon alapult. Ernest Jones minden fáradozása ellenére (Jones védői működéséről a „Times" 1867 nov. 9-én számolt be) a fénieket halálra ítélték. Egyikük (Maguire) kegyelmet kapott, egy másiknak (Condonnak) a halálbüntetését életfogytiglani fegyházbüntetésre változtatták, a többieket (Larkint, Allent és O'Brient) azonban 1867 nov. 23-án kivégezték. A per folyamán az Internacionálé Főtanácsa Marx kezdeményezésére széles körű mozgalmat indított az angol munkások között az ír függetlenségi mozgalom támogatására. – *370 372 375 381 386 555 559*

562 1867 okt. 23-án, a Reformliga (v. ö. 165. jegyz.) vezetőségi ülésén megvitatták E. Beales elnök levelét, melyben Beales élesen támadta a fénieket (v. ö. 279. jegyz.). G. Odger és B. Lucraft trade-union vezetők, akik tagjai voltak a Reformliga vezetőségének, tiltakoztak a levél közzététele ellen és teljes együttérzésüket fejezték ki az ír felszabadító mozgalommal. A vita, amelyről okt. 26-án beszámolt a „Bee-Hive Newspaper", aggasztotta a liga vezetőségének polgári radikális tagjait, akik olyan nyomást gyakoroltak Odgerra és Lucraftra, hogy a liga okt. 31-i és nov. 1-i ülésén mindketten visszakoztak és kijelentették, hogy előzőleg félreértették őket. – *370*

563 Abból a két recenzióból, amelyeket Engels 1867 okt. 12-én németországi újságokban való elhelyezésre küldött Ludwig Kugelmann-nak, az egyik 1867 okt. 30-án megjelent a „Zukunft"-ban. A másikat Kugelmann továbbította a „Rheinische Zeitung" szerkesztőjének, Heinrich Bürgersnek, aki azonban többszöri felszólításra sem tette közzé. – *371 379 401*

564 1867 nov. 1-én de Moustier, francia külügyminiszter, jegyzékben tiltakozott olasz csapatoknak az Egyházi Államba történt bevonulása ellen. Nov. 4-én a párizsi „La Presse" jelentést közölt, amely szerint III. Napóleon ultimátumban követelte az olasz kormánytól Róma kiürítését. A jelentést másnap cáfolták. (V. ö. még 558. jegyz.) – *372*

[565] 1867 nov. 1-én Párizsban a montmartre-i temetőben megkoszorúzták az olasz és francia hazafiak sírját, majd tuntetésekre kerult sor. A rendőrség kozbelépett és tobb tuntetőt letartóztatott. – *372*

[566] 1851 december 2-ára virradó éjszaka dontotte meg Louis Bonaparte államcsínnyel az 1848 óta fennálló Második Koztársaságot (v. o. erről Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája", I., VII, 8. kot. 105–113., 182–196. old.). – Egy evvel később, az államcsíny évfordulóján Louis Bonaparte kikiáltotta magát francia császárrá. – *372*

[567] „The Chronicle" – angol katolikus hetilap, 1867-tol 1868-ig jelent meg Londonban. – *373*

[568] Prokesch-Osten „Geschichte des Abfalls der Griechen vom Turkischen Reiche im Jahre 1821 und der Grundung des Hellenischen Konigreiches" c. muvének kivonata 1867 okt. 3-án jelent meg a „Diplomatic Review"-ban. – *374*

[569] „The Irishman" – angol polgári nacionalista hetilap, 1858-tól 1885-ig jelent meg, eleinte Belfastban, majd Dublinben; síkraszállt a fenians mellett. – *374*

[570] 1866-ban Kréta szigeten kitort a gorog lakosság felkelése a torok uralom ellen. Bár Gorogország anyagilag és onkéntesekkel is támogatta a felkelőket, akik Krétának Gorogországgal való egyesítését kovetelték, a felkelést a torok csapatok barbár kegyetlenséggel leverték. A sziget gorog lakossága ismételten a nagyhatalmakhoz fordult védelemért a torokok véres uralma ellen. A cári Oroszország a felkeléssel kapcsolatban a maga pánszláv érdekeit kívánta érvényesíteni, s demagóg módon olyan kozos nyilatkozat megtételét javasolta a nagyhatalmaknak, amely azok „elégedetlensegét" fejezné ki a krétai mészárlásokkal. Ezt a nyilatkozatot 1867 októberében Franciaország, Poroszország és Olaszország aláírták, jóllehet Kréta és Gorogország egyesítését ellenezték, de a nyilatkozatban eszkozt láttak a nemzeti felszabadító mozgalom továbbterjedésének megakadályozására. – *374 552*

[571] Kugelmann E. Warneboldtól és J. Miqueltől segítséget kért az Engels által írt „Tőke"-recenziok elhelyezéséhez. Mind Warnebold, mind pedig Miquel ellenséges álláspontot foglaltak el Marxszal szemben. Warnebold megígérte kozremukodését (v. o. 530. jegyz.), de amikor Kugelmann átadta neki Engels első két recenzióját, elhelyezésuket a sajtóban meg sem kísérelte. Warnebold megbízhatatlannak bizonyult és később kiderult róla, hogy a Bismarck-kormány informátora volt. Marx és Engels megrótták Kugelmannt politikai erzékének hiánya miatt. – *378*

[572] Engels e cikke nem áll rendelkezésre és az sem ismeretes, hogy vajon a „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" kozolte-e. – Karl Siebel Engelsnek a „Tőke" első kotetéről irt recenzióját továbbította a „Dusseldorfer Zeitung"-hoz, ahol az 1867 nov. 16-án, aláírás nelkul, megjelent (lásd 16. kot. 196–197. old.). – „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" német napilap; 1856-tól (e címmel 1866-tol) 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban; kispolgári demokrata irányzatú. – *379*

[573] A „Barmer Zeitung" 1867 dec. 19-i száma kozolt egy recenziot a „Toke" I. kotetéről. A recenzió „S" szignóval jelent meg, de nem sikerult megállapítani, hogy K. Siebel írta-e, vagy pedig Engels harmadik recenziójáról van szó, amelyet Siebelnek átadott. – *379*

[574] „Weserzeitung" – német liberális újság, 1844-től 1930-ig jelent meg Brémában. – *379*

[575] 1867 okt. 24-én az akkoriban a pétervári Vlagyimir-bőrgyárban dolgozó Joseph Dietzgen a kovetkező levelet írta Marxnak: „Igen tisztelt uram! Kérem engedje meg, hogy ismeret-

lenul is hódolatomat fejezzem ki Önnek azokért a felbecsulhetetlen érdemekért, amelyeket Ön a kutatásaival a tudomány, mind pedig kulonosképpen a munkásosztály szempontjából szerzett. Már kora fiatalságomban, midőn írásai kincsesházát inkább csak sejtem, mintsem megérteni voltam képes, művei lebilincseltek és nem tudtam megállni, hogy ne olvassam, s aztán hogy újra ne olvassam őket, egészen addig, amíg eléggé világossá váltak szamomra. Az a lelkesedés pedig, amelyet az Ön Hamburgban legújabban megjelent muvének" (a „Toke" I. kotete) „tanulmányozása bennem kelt, arra a talán tolakodó szerenytelenségre késztet, hogy elismerésemet, tiszteletemet és hálámat fejezzem ki Önnek. A Berlinben megjelent »A politikai gazdaságtan bírálatához« c. fuzetet annak idején nagy szorgalommal tanulmányoztam és bevallom, hogy soha konyv, legyen akármilyen terjedelmes is, nem nyujtott számomra annyi új, tényleges ismeretet és tanulságot, mint ez a kis fuzet." Dietzgen ezután kifejtette materialista világnézetének alapvető vonásait, s egyebek kozt megjegyezte: „a tudomány nem is annyira a tényeket, mint inkább a tények magyarázatát kutatja " Ezzel a levéllel kezdódott Marx és Dietzgen baráti kapcsolata. – *380 382 573*

576 A solingeni Karl Wilhelm Klein 1867 nov. 8-án levélben tájékoztatta Marxot az 1867 tavaszán az Internacionálé tagjai által alapított solingeni acél- és vasáruszovetkezet állapotáról. Hangsúlyozta tobbek kozott, hogy a szovetkezet jelenti a „legfóbb vonzerőt", melynek segítségével az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) tagjai az Internacionalé solingeni szekciójába bevonhatók. – *380*

577 1867 nov. 23-án L. Kugelmann a kovetkezőket írta Marxnak: „A konyvéről szóló cikkecskét tartalmazó »Deutsche Volkszeitung«-ot, amelyet keresztkotésben kuldtem el nyilván már megkapta. Ehrenfried ur olyan gyalázatosan átszabdalta azt a cikket, hogy valóban felháborít, hogy „K" szignóval jelolték. Míg én például az Ön elemzésének természettudományos *módszeréről* beszelek, Ehrenfried a kapitalista termelést fejteti ki Önnel természettudományos és történelmi alapon Ennek ellenére ezt a kozleményt az Engels-féle cikk" (lásd 16. kot. 187–189. old.) „kulonlenyomatával, forrásmegjelöléssel, a napokban elkuldtem a kovetkező címekre. Faucher, Schulze-Delitzsch és dr. Duhring, Berlin továbbá Roscher, Lipcse, – Hildebrandt professzor, Jéna, – Rau, Heidelberg. – Roscher, Faucher es Duhring retúr átvételi elismervényét ma kaptam meg és csatolom a levélhez " – „Deutsche Volkszeitung" – német napilap, 1866 óta jelent meg Hannoverban, a német-hannoveri jogpárt orgánuma. – *380*

578 1859 októberében John Brown, a négerek felszabadításának előharcosa az Egyesult Államokban rabszolgatelkelés kirobbantását kísérelte meg a déli államokban. Hívemek kis csoportjával megszállta a virginiai Harpers Ferry fegyvertárát és megkezdte a harcot. Az akció résztvevőit (19 férfit, koztuk 5 négert), akik a kormánycsapatokkal szemben elkeseredetten ellenálltak, majdnem az utolsó szálig megolték. John Brownt és 5 társát később kivégezték. – *381*

579 1840 augusztusában Louis Bonaparte államcsínykísérletet hajtott végre. Angliából jovet cinkostársaival egyutt partia szállt Boulogne-ban, ahol fogadta egy francia ezred hódolatát. Amikor az egyik tiszt kotelessegukre figyelmeztette a katonákat, Bonaparte rálőtt. – *381*

580 Otto Meissner a „Tóke" I. koteténck megjelenéséről az első hirdetést 1867 szept. 14-én tette kozzé a „Borsenblatt fur den Deutschen Buchhandel" c. lapban. Engels „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" c. brosúrájáról (lásd 16. kot. 33–72. old.) Meissner hirdetése 1865 márc. 3-án jelent meg ugyanott. – *382*

581 W. Liebknecht: „Was ich im Berliner »Reichstag« sagte". – *385 387 407 569 574*

[582] W. Liebknecht brosúrája (v. ö. 581. jegyz.) mellékletként tartalmazta a „Zukunft" 1867 okt. 16-i beszámolóját Liebknechtnek a berlini munkások előtt tartott okt. 14-i és 15-i beszédeiről. E beszámoló szerint Liebknecht azon az álláspon ton volt, hogy az adott körülmények között célszerűtlen, sőt káros lenne a szociális kérdés előtérbe állítása. A szociális kérdés megoldásának minden elhamarkodott kísérlete csak erősítené az abszolutizmust Németországban és elodázná a szocialista elvek győzelmét. L. Kugelmann 1867 nov. 23-án Marxnak írt levelében bírálta Liebknechtnek ezt a magatartását és hangsúlyozta, hogy Liebknecht mint Marx képviselője nem engedheti át a szociális kérdést olyan embereknek, mint Hermann Wagener és J. B. von Schweitzer. – *385 387 570 575*

[583] „Demokratisches Wochenblatt" – német munkáslap, amely W. Liebknecht szerkesztésében 1868 januárjától 1869 szeptemberéig jelent meg Lipcsében. 1868 decemberétől a Német Munkásegyletek Szövetségének lapja. Kezdetben bizonyos mértékben a Néppárt kispolgári befolyása alatt állt, de Marx és Engels fáradozásainak eredményeképpen hamarosan harcot indított a lassalleanizmus ellen, terjesztette az Internacionálé eszméit és közölte legfontosabb dokumentumait. A „Wochenblatt" jelentős szerepet játszott a Szociáldemokrata Munkáspárt megalakulásában. Az 1869-es eisenachi kongresszuson „Der Volksstaat" néven a Szociáldemokrata Munkáspárt központi lapjává nyilvánították. – *385 387 391 396*

[584] V. Schily 1867 nov. 27-én közölte Marxszal, hogy M. Hess elismerően nyilatkozott a „Tőké"-ről és cikket szándékozik róla írni a „Courrier français"-ba. Hess egyben felajánlotta, hogy egy francia munkatárs segítségével lefordítja franciára és kiadja a „Tőke" I. kötetét. Schily megkérdezte, vajon Jean-Jacques-Elisée Reclus, „aki Hess barátja ... és minden vonatkozásban alkalmas a dologra, talán még ... Hess közreműködése nélkül is", a megfelelő ember lenne-e. A „Tőke" francia fordításának esetleges kiadásától Marx igen sokat várt. Igen fontosnak tartotta, „hogy a franciák megszabaduljanak azoktól a téves nézetektől, amelyekbe Proudhon a maga idealizált kispolgáriságával elmerítette őket" (v. ö. 540. old.). Reclus mint fordító ellen Marxnak először nem volt kifogása. A tárgyalások azonban három évig húzódtak és nem vezettek eredményre. Amikor később kiderült, hogy Reclus a bakunyinista „Alliance" („A Szocialista Demokrácia Nemzetközi Egyesülése") vezetői közé tartozik, a „Tőke" fordítójaként többé nem jöhetett számításba. A francia fordítást, melyet végül is Joseph Roy készített el, Marx átnézte, módosította, kiegészítette, s az 1872–1875-ig füzetsorozatban jelent meg Párizsban (v. ö. 23. köt. 23–24. old.). – *386 390 569 572*

[585] Demagógoknak nevezte Németországban a reakció 1848 előtt a haladó eszmék képviselőit. – *386*

[586] Valószínűleg a F. von Gentz írásaiban (5. rész, Mannheim 1840) megjelent cikkről („Bizalmas megjegyzések az orosz–török ügyek állásáról és legközelebbi jövőjéről") van szó. – *386*

[587] Jenny, Marx leánya, születésnapjára lengyel keresztet kapott, amilyent az 1863–64-es lengyel felkelés résztvevői hordtak. A féniek 1867 nov. 23-i kivégzése után (561. jegyz.) Jenny a keresztet gyásza jeléül zöld szalagon hordta (a zöld Írország nemzeti színe). – *386 542*

[588] L. Kugelmann levele Engelshez, 1867 nov. 25. – *387 388 389*

[589] Wilhelm Liebknecht 1867 nov. 26-án írt Engelsnek. Engels válaszára, amely nem ismeretes, Liebknecht 1867 dec. 11-i levelében hivatkozik. (V. ö. még 604. jegyz.) – Délné-

met foderalisták – a német birodalom egyesítésének bismarcki tervével szemben a lazább kotottségű államszovetség hívei, a délnémet államok onállóságáért kuzdottek. – Ultramontánok – szélsőségesen reakciós, kulonosen Bajorországban elterjedt katolikus politikai irányzat kovetői. – *387 396*

[590] L. Kugelmann 1867 nov. 25-en megírta Engelsnek, hogy Karl Brandes, hannoveri konyvkereskedő, aki a „Tőke" mellett Marx fenyképeit is kiállította, kozolte, hogy „8 nappal ezelőtt egy angol, aki jól beszel nemetul es azt állítja, hogy M-ot Hamburgban ismerte meg, mind a két fényképet (profil es arcnezet) megvette . Vajon ki lehetett ez az úr?" – *387 574*

[591] „Les Etats-Unis d'Europe" – a Beke- és Szabadságliga lapja, 1867-től 1919-ig jelent meg, előbb Bernben, majd 1870-től Genfben, 1896-tol pedig újra Bernben. Váltakozva német, francia, ill. egyidejuleg német, francia és olasz nyelven adták ki. – *388*

[592] Marx sorai L. Kugelmann 1867 nov. 25-én Engelshez intézett levelének fejrészére vannak írva. – *389*

[593] Ezt a levelet Engels az Ermen & Engels cég uzleti nyomtatványára írta. – *390*

[594] „Deutsches Museum" – német demokratikus hetilap 1851-től 1867-ig jelent meg Lipcsében, kiadója 1852-tol 1865-ig Robert Prutz volt. – *391*

[595] Az Internacionalé Fotanacsa 1867 nov. 20-án emlékiratban, melyet Marx angol nyelven írt meg (lásd 16. kot. 198–199 old.), felkérte az angol kormányt a fénick halalbuntetésének (v. o. 561. jegyz.) megváltoztatására. A Marx feleségének kézírásában fennmaradt másolat teljesen megegyezik a Főtanács jegyzőkonyvében leírt szoveggel. Angol nyelven az emlékirat a trade-unionista vezetők ellenállása kovetkeztében nem kerult kiadásra. Francia nyelven megjelent a „Courrier français" 1867 nov. 24-i számában. – *392*

[596] A „Times" 1867 nov. 21-én „London Meetings" címmel beszámolt a Fotanácsnak az ír kérdésről tartott vitájarol – *392*

[597] „The Nation" – ír hetilap, e címmel 1842-től 1891-ig és 1896-tól 1897-ig jelent meg Dublinben; a fénick mellett lépett fel. – *392*

[598] V. o. 16. kot. 200–205. old. – *392*

[599] A Főtanács 1867 nov. 5-i ulesen P. Fox, az Amerika ugyeivel megbízott titkár, bejelentette lemondási szándekát, hogy szabad keze legyen a „Bee-Hive Newspaper"-nél végzett fizetett munkájához. Az ulest vezeto H. Jung ezt határozottan ellenezte. A kovetkezo, nov. 12-i ulésen felolvasták Fox levelet, amelyben az hivatalosan is kozolte lemondását, s Jungot azzal vádolta, hogy az angol tagokat a Főtanácsból ki akarja szorítani. A jelenlevő tanácstagok Jung mellé álltak és elhatározták, hogy az ugyet tisztázásra az állandó bizottság elé (22. jegyz.) utalják – *392*

[600] A P. Fox altal 1867 nov. 26-an a Fotanács elé terjesztett határozati javaslat így hangzik: „Ez a gyulekezet azt kivánja, hogy az angol es az ír nemzet kozti hétszáz éves háború helyébe békekotés és az angol es az ir nep kozotti jó viszony lépjen. E cél elérése érdekében a gyúlés azt tanácsolja ir nemzetisegu barátainak, vigyék ugyuket az angol nép elé, amelynek viszont azt ajánlja, hogy az Írország onrendelkezési joga mellett felhozott érveket elfogulatlanul hallgassa meg " – *393*

601 Encumbered Estates Act – az eladósodott birtokokra vonatkozó törvény, amely megkönnyítette az eladósodott ír földtulajdonosoknak birtokaik eladását; 1853-ban hozták, és a következő években további törvényekkel egészítették ki; meggyorsította a polgáriasult nagybirtokok kialakulását és ezzel az ír mezőgazdaság kapitalizálódását. – *393*

602 Az angol–ír unió eltörlésének követelése (Repeal) a húszas évektől kezdve a legnépszerűbb követelés lett Írországban. Az 1775–83-as amerikai függetlenségi háborúban elszenvedett vereség arra kényszerítette Angliát, hogy az Írországban kibontakozott nemzeti mozgalom nyomására megadja az íreknek az önálló törvényhozás jogát. Az 1798-as ír felkelés verésége után az angol kormány rákényszerítette Írországra az uniót és erőszakkal egyesítette a két ország parlamentjét, ami valójában az ír parlament felszámolását jelentette. Az unió 1801 jan. 1-én lépett törvényerőre és fosztotta meg újra Írországot az 1783-ban kivívott viszonylagos önállóságától. – *394*

603 L. Kugelmann 1867 nov. 23-án Marxhoz, nov. 25-én és 30-án Engelshez, valamint W. Liebknecht nov. 26-án Engelshez (v. ö. 589. jegyz.) írt leveleiről van szó. K. Siebel Engelshez írt szóban forgó levele eddig nem került elő. 1867 nov. 25-i leveléhez L. Kugelmann csatolta „Deutsche Volkszeitung"-ban megjelent cikkéről készült lenyomatok többi három átvételi elismervényét (v. ö. 577. jegyz.). 1867 nov. 30-i levelében Kugelmann kozolte Engelsszel, hogy a „Tőké"-ről szóló recenziók kozlése ugyében a Stuttgart melletti Ludwigsburgban élő Seubert alezredeshez fordult, akinek lányát orvosi kezelésben részesítette. Seubert válaszolt is Kugelmann-nak, aki ezzel kapcsolatban a következőket írta Engelsnek: „Hogy a választ jobban megítélhesse, elkuldom Önnek a Seuberthez írt levelem másolatát is. Azt hiszem, biztos lehetek abban, hogy Seubert minden tőle telhetőt el fog kovetni, hogy szívességet tegyen nekem. A kimondott ajánlat alapján Ön valószínuleg elhatározza magát a »Schwabischer Merkur« és a »Beobachter« részére is, de ha a »Gewerbeblatt aus Wurttemberg« is jó, mivel az osszefonódott a »Staatsanzeiger«-rel, úgy csak kuldje el.. " – *396*

604 Engelsnek W. Liebknechthez írt részletes levele eddig tudomásunk szerint nem került elő. De 1867 dec. 11-i levelében Liebknecht Engelsnek a szóban forgó levélben felvetett kérdésekkel kapcsolatban fejti ki álláspontját. Egyebek kozt ezt írja: „Természetesen minden lényeges dologban egyetértek veled; véleménykulonbség csak a gyakorlatot érintő felfogásban lehet, de nem az elvi álláspontban . Más a helyzet Ausztriával. Itt eltérnek nézeteink. Elismerem, hogy a bécsi városi tanácshoz intézett üzenetem fő célja a poroszbarátok bosszantása volt (el is érte ezt a célt), de arról valóban meg vagyok győződve, hogy Ausztria elérkezett a maga 1789-éhez, azaz, hogy ott a forradalom (előbb csak monarchista mezben) gazdasági és politikai szukségszerűséggé vált és ha kívülről, úgy gondolom Franciaországból nem jon meg a kellő lokés (Badinguet háborúja vagy forradalom), akkor az magából Ausztriából jonni fog, ami azonban nem akadályozza azt, hogy Berlin döntson. . A délnémet foderalistákról (v. ö. 589. jegyz.) hasonlóan gondolkodunk, de egészen távol nem tarthatom magamat tőluk. Nektek Angliában ugyancsak egyutt kell mennetek olyan emberekkel, akik nem kedvetekre valóak. . Ha most én úgy vélem is, hogy a »szociális kérdéssel« a Reichstagban óvatosnak kell lennem, azért korántsem vagyok ellene sem általános elméleti, sem pedig gyakorlati agitációnak..." (Idézve Georg Eckert nyomán: „Wilhelm Liebknecht. Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels." Hága 1963, 82., 83., 84. és 85. old.) Liebknechtnek és Bebelnek a bécsi városi tanácshoz szóló üzenetét a „Neue Preussische Zeitung" 1867 dec. 1-i száma utánnyomta. A bécsi városi tanács válasza 1868 jan. 4-én jelent meg a „Demokratisches Wochenblatt"-ban. – *396 405 406*

605 1867 nov. 4-én Adelaide Macdonald féni nő merényletet követett el a rendőrőrszem ellen, aki a manchesteri perben (v. ö. 561. jegyz.) az egyik vádlott, William Allen ellen való koronatanú háza előtt állott. A merénylő nőt letartóztatták és 5 évi fegyházra ítélték. – *396*

[606] L. Kugelmann 1867 dec. 3-án elküldte Marxnak H. Bürgersszel folytatott levelezését (v. ö. 563. jegyz.). – *397*

[607] Ezeréves birodalom (millenium) – misztikus vallási hiedelem, amely a Biblia különböző helyeire hivatkozva (v. ö. pl. János Jel. 20, 4.) azt hirdeti, hogy Jézus vissza fog térni és ezer évig uralkodni fog a földön. Ez az „ezeréves birodalom" lesz az igazságosság, az általános egyenlőség és jólét megvalósulása. – *398*

[608] A „Tőke" I. kötetéről a „Beobachter" számára írandó recenziónak Marx által itt kifejtett koncepciója Engels teljes egyetértésével találkozott. Amikor Engels a recenziót írta, Marxnak ezeket az útmutatásait is felhasználta. A recenzió L. Kugelmann közvetítésével aláírás nélkül jelent meg a stuttgarti „Beobachter"-ban 1867 dec. 27-én (lásd 16. köt. 224–226. old.). Az említett oldalszámok a „Tőke" I. kötete első kiadására (Hamburg 1867) vonatkoznak. A második kiadás (1872) sajtó alá rendezésénél Marx törölte ezt a megjegyzést. – A „porosz királyi szocializmus" elleni tiltakozást illetően v. ö. Marx–Engels: „Nyilatkozat a »Sozialdemokrat« szerkesztőségének"; 16. köt. 73. old. – *398*

[609] W. Liebknecht 1867 nov. 26-án közölte Marxszal, hogy a következő újságok állnak rendelkezésére: „Die Zukunft", a hannoveri „Volkszeitung", a freiburgi (Baden) „Oberrheinischer Kurier", „Neue Baseler Zeitung", a lipcsei „Korrespondent" (a nyomdászok lapja), „Süddeutsche Presse", valamint a mannheimi „Deutsche Arbeiterhalle". – *399*

[610] V. ö. Marx: „Plagizálás" (lásd 16. köt. 219–223. old.). valamint a 611. jegyzetet. – *399 401 405–406*

[611] A „Sozialdemokrat" 1867 nov. 29-i száma részletesen beszámolt azokról a beszédekről, amelyeket a lassalleánus J. B. von Hofstetten és August Geib tartottak 1867 nov. 24-én, az Általános Német Munkásegylet (v. ö. 12. jegyz.) közgyűlésén. Hofstetten majdnem szó szerint bevette beszédébe a „Tőke" több részletét, anélkül hogy akár a mű címét, akár a szerző nevét megemlítette volna. Amellett többnyire el is ferdítette az idézett részek értelmét. Marx válaszként dec. 6-án megírta „Plagizálás" c. cikkét, amely dec. 12-én aláírás nélkül megjelent a „Zukunft" mellékletében. – *399*

[612] Gustave-Paul Cluseret: „Mentana", megjelent a „Courrier français" 1867 dec. 7-i számában (v. ö. 551. jegyz.). – *400*

[613] L. Kugelmann 1867 dec. 1-i levelében megkérdezte Marxtól, „vajon Borkheim ... barátja, Bucher révén nem nyithatná-e meg a »Norddeutsche Allgemeine Zeitung« kapuját" Engelsnek a „Tőke" I. kötetéről szóló recenziói előtt. – *401 573*

[614] 1867 dec. 13-án a féniek (v. ö. 279. jegyz.) egy csoportja robbantásos merényletet hajtott végre a londoni Clerkenwell börtön ellen. Céljuk az ott fogvatartott féni vezetők kiszabadítása volt. A merénylet nem sikerült. A robbanás több szomszédos házat szétrombolt, néhány személyt megölt és több mint száz at megsebesített. Ezt az esetet a polgári sajtó felhasználta arra, hogy hazugságokat és rágalmakat terjesszen az ír nemzeti felszabadító harcról és hogy soviniszta írellenes hangulatot keltsen az angol lakosság körében. – *403 407*

[615] Doctor's Commons – az angol magánjogi doktorok kollégiuma, illetve annak londoni épülete. A kollégium többek között házassági ügyekkel is foglalkozott. – *403*

[616] K. Siebel 1867 dec. 10-én többek között ezt írta Engelsnek: „Meissner jól teszi, ha egy barátságos levél kíséretében küld egy példányt" (a „Tőke" I. kötetéből) „dr. Langénak

(a bonni professzor fia, előzőleg duisburgi tanár, mostanában megrendszabályozták, vagyonos, író és könyvkereskedő valahol Dél-Németországban)." – *404*

[617] A következő Engels-cikkekről van szó: K. Mayer részére: „Recenzió a »Tőke« I. kötetéről a »Beobachter« számára"; a „Gewerbeblatt" részére: „Recenzió a »Tőke« I. kötetéről a »Gewerbeblatt aus Württemberg« számára" és Mannheim részére a „Recenzió a »Tőke« I. kötetéről a »Neue Badische Landeszeitung« számára" (lásd 16. köt. 224–230. old.). – „Gewerbeblatt aus Württemberg" – német hetilap, a kereskedő és ipari körök orgánuma, 1849-től 1921-ig jelent meg Stuttgartban a „Staatsanzeiger für Württemberg" mellékleteként. – „Neue Badische Landeszeitung" – német demokratikus napilap, 1867-től 1933-ig jelent meg Mannheimban. – *405 576*

[618] Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) – 1804-ben lépett életbe, 1807-ben Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) néven újjáalakították. A franciák bevezették az elfoglalt nyugat- és délnyugat-németországi területeken. A Rajna-tartományban még a Poroszországgal való egyesítés után is érvényben maradt. – *405*

[619] V. ö. Juvenalis: „Satirae", I. szatíra 79. sor. – *406*

[620] V. ö. Goethe: „Totalität". – *406*

[621] 1867 dec. 16-án Marx a londoni Német Munkás Művelődési Egyletben (v. ö. 159. jegyz.) előadást tartott az ír kérdésről. Az előadás vázlatát és J. G. Eccariusnak az előadásról készített feljegyzését lásd 16. köt. 206–218., ill. 510–511. old. – *406*

[622] Vámparlament – a Vámegylet legfelső szerve. A Vámegylet (Zollverein) porosz vezetés alatt álló német gazdaságpolitikai egyesülés volt a belső vámok kiküszöbölésére és a behozatali vámok közös szabályozására; 1834 jan. 1-én alakult meg Poroszországból és a Német Szövetség (340. jegyz.) 17 más államából, melyekhez később a legtöbb német állam csatlakozott; a Vámegylet több mint 23 millió lakosú területre terjedt ki. Ausztria, a szabad Hansa-városok és néhány délnémet állam kívül maradt a Vámegyleten. A Vámparlamentet 1867-ben alakították meg, amikor az 1866-os háború (332. jegyz.), valamint a Poroszország és a délnémet államok között létrejött 1867 júl. 8-i szerződés után a Vámegyletet átalakították. A Vámparlament tagjai az északnémet Reichstag képviselői és Bajorország, Baden, Württemberg és Hessen küldöttei voltak. Kizárólagos feladata a kereskedelmi és vámpolitikai kérdésekkel való foglalkozás volt, de Bismarck igyekezett a Vámparlament tevékenységét politikai kérdésekre is kiterjeszteni, ami a délnémet képviselők makacs ellenállásába ütközött. – *407*

[623] „Russzkij Invalid" – az orosz hadügyminisztérium hivatalos lapja; 1813-tól 1917-ig jelent meg Szentpétervárott, 1816-tól naponta. – *408*

[624] Utalás a „Russzkij Invalid" 1867 dec. 5-i számának „nemhivatalos rovatában" névtelenül megjelent cikkre. – *408*

[625] 1867 dec. 6-án a Bismarck-kormány a képviselőház elé terjesztett egy törvényjavaslatot, valamint szerződéseket, melyek az 1866-os porosz–osztrák háború után (332. jegyz.) Poroszországhoz csatolt Hannover és Nassau trónjukat vesztett uralkodóinak a kártalanítására vonatkoztak. Hogy a képviselőház támogatását biztosítsa, a kormány elbocsátotta Graf zur Lippe igazságügy-minisztert, aki, mint Bismarck engedelmes eszköze, gyűlöletes volt a képviselők többségének szemében. Helyére Gerhard Leonhardtot nevezték ki, az előző hannoveri igazságügy-minisztert, aki Hannover Poroszországhoz csatolását az elsők között ismerte el. A képviselőház a kártalanítási szerződéseket jóváhagyta. – *408*

[626] W. Liebknecht 1864 szept. elején és okt. elején írt leveleiben azt ajánlotta Marxnak, választassa magát az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) elnökévé. Liebknecht közölte még, hogy Bernhard Becker és J. B. von Schweitzer ugyancsak ennek a javaslatnak a megtételére kérték. – *411*

[627] „Ferdinand Lassalle. Nachgelassene Briefe und Schriften" alapján (Gustav Mayer kiadása, III. köt., 409. old. Stuttgart–Berlin 1922). – *413*

[628] 1862-ben II. Ferenc nápolyi ex-király vezetésével ellenforradalmi bandák fegyveres támadásokat hajtottak végre az 1861 márciusában egyesült olasz királyság ellen. – *414 417*

[629] A levél kéziratának a vége hiányzik. Innen kezdve a szöveget a „Deutsche Revue" alapján közöljük (46. évf., II. köt., 1921 április–június, 140. old., Stuttgart és Lipcse). – *415*

[630] A karlisták spanyolországi reakciós, klerikális-abszolutista csoport volt, amely Don Carlos spanyol trónkövetelőt, VII. Ferdinánd öccsét támogatta Izabella ellenében. A karlisták 1833–40-ben a katonaságra és a katolikus papságra támaszkodva polgárháborút folytattak. Ez a háború a feudális-katolikus és a polgári-liberális elemek harcává fejlődött, és az 1834–43-as harmadik polgári forradalomhoz vezetett. – *417*

[631] Sonderburg – város és erődítmény Alsen szigetén. A német–dán háború (v. ö. 436. jegyz.) idején a közelben fekvő düppeli sáncokkal együtt Sonderburg védte a porosz ostromtól a szigetre vezető átjárót. A düppeli sáncokért vívott harcok bebizonyították, hogy várak és erődítmények ostrománál megnövekedett a tüzérség jelentősége. – *418*

[632] A nápolyi kongresszusról (v. ö. 23. jegyz.) szóló közlemény a „Times" 1864 nov. 4-i számában jelent meg. – *425*

[633] Az idézet J. Weydemeyernek 1864 októberében Engelshez írt leveléből való. – *425*

[634] 1864 okt. 25-én Benjamin Disraeli beszédet tartott Oxfordban. A beszéd 1864 nov. 26-án jelent meg a „Times"-ban. – Magas Egyház – az anglikán egyház konzervatív-arisztokratikus, szertartásaiban és hierarchiájában erősen katolizáló irányzata. – *425*

[635] „Die Westliche Post" – német napilap, 1857-től 1938-ig jelent meg St. Louisban (USA). A 60-as években az Egyesült Államokban élő német kispolgári demokrata emigránsok lapja. – *427*

[636] V. ö. Goethe: „Faust", I. rész, „Boszorkánykonyha". – *427*

[637] Sophie von Hatzfeldt meg akarta jelentetni Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" c. írásának új kiadását. Marx ellene volt, mivel nem akarta, hogy nevét összefüggésbe hozzák Sophie von Hatzfeldt intrikáival, Lassalle-kultuszával és poroszbarát fellépésével. W. Liebknecht, aki nagyon hiányolta Marx műveinek szélesebb körű németországi elterjedtségét, 1864 okt. végén–nov. elején kért Marxtól néhány példányt a „Brumaire"-ből azzal, hogy Svájcban talán sikerül utánnyomást készíttetni. 1865 máj. 27-i levelében közölte Marxszal, hogy az a könyvkereskedő, akihez fordult, fél a vállalkozástól és ezért ő saját költségén szeretné kinyomatni a művet. Erre azonban nem került sor. A „Brumaire tizennyolcadika" második kiadása így – részben németországi barátainak unszolására, mint Marx a második kiadás előszavában megjegyzi (lásd 8. köt. 547. old.) – csak 1869-ben jelenhetett meg Németországban. – *428 462 471*

[638] Az a hír, hogy Marx és Engels a „Sozialdemokrat" munkatársai lesznek, a lap 1864 dec. 15-i mutatványszámában jelent meg (v. ö. 36. jegyz.). – *429*

639 W. Liebknecht 1864 dec. 20-i leveléből (Marx nyilvánvalóan erre utal) kitűnik, hogy Marx kérte Liebknechtet, igyekezzék odahatni, hogy az Általános Német Munkásegylet csatlakozzon a Nemzetközi Munkásszövetséghez. – *429*

640 1864 dec. 27-én megkezdődött Düsseldorfban az Általános Német Munkásegylet első közgyűlése. Marx azt várta, hogy Karl Klings ezen a gyűlésen javasolni fogja, hogy az egylet csatlakozzon a Nemzetközi Munkásszövetséghez. Klings azonban Marxnak ezt a megbízását, amelynek Siebel útján kellett volna eljutnia hozzá, ekkor még nem kapta meg. – *429*

641 „The Bee-Hive Newspaper" és „The Miner and Workman's Advocate", 1865 január 7. – *431*

642 1864 dec. 29-én az Internacionálé Főtanácsa elhatározta, hogy az 1865 jan. 16-án, az Internacionálé megalakulásával kapcsolatban tervezett estélyre meghívja a polgári radikális E. Beesly, E. Beales és F. Harrison urakat. A határozatot jegyzőkönyvbe vették, de az ülésről nem adtak ki jelentést. W. R. Cremer az 1865 jan. 3-i ülésről jelentést küldött a sajtónak, s ebben megemlítette a határozatot és azt újból felvette a jegyzőkönyvbe. John Grossmith nevét ekkor önhatalmúlag hozzáírta a listához. Grossmith a Főtanács tagja volt, így nem szorult külön meghívásra. H. Jung 1865 jan. 11-i válaszleveléből kitűnik, hogy Marx tiltakozását a Főtanács 1865 jan. 10-i ülésén felolvasták. Cremer belátta hibáját és Grossmith nevét jan. 3-án törölték a jegyzőkönyv szövegéből. – *432*

643 Utalás az amerikai polgárháború 1863 nyarán Észak-Virginiában lefolyt hadicselekményeire. – *433*

644 Az amerikai polgárháborúval (1861–65) kapcsolatban Engelsnek ez és még néhány más jósl ata lényegében beteljesedett. Charleston például 1865 febr. 17-én esett el. Marx és Eng els cikkeit az amerikai polgárháborúról lásd 15. köt. – *433*

645 1865 jan. 3-án és 4-én a „Mainzer Journal" a következő bevezetéssel tette közzé a „Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzeneté"-t (31. jegyz.): „Az alábbiakban közöljük az európai munkásosztályhoz szóló és az ismert szocialista, Karl Marx által megfogalmazott angol nyelvű kiáltvány fordítását. A kiáltvány, amelyet egy „Nemzetközi Munkásszövetség" alapítása céljából szept. 28-án Londonban tartott gyűlésen kinevezett ideiglenes központi bizottság bocsátott ki Európa munkásosztályához, a következőképpen hangzik:" – „Mainzer Journal" – katolikus német napilap, 1847-től jelent meg. – A Lincolnhöz intézett üzenetet lásd 16. köt. 16–17. old. – *435*

646 Nyilván az 1864 nov.–decemberben „James Fazy. Sein Leben und Treiben" címmel a „Neue Zürcher Zeitung"-ban megjelent cikksorozatról van szó (v. ö. 224. jegyz.). – *436*

647 A „Sozialdemokrat" első 3 száma mutatványszám volt. Az 1865 jan. 4-i 4. számtól kezdve elő lehetett fizetni az újságra. Amikor ezt az első előfizetői számot elkobozták, Marx gratulált J. B. von Schweitzer szerkesztőnek ehhez az eseményhez, s azt a tanácsot adta neki, hogy nyíltan szakítson a Bismarck-kormánnyal (v. ö. 16. köt. 81. old.). – *436*

648 Bizonyos Bloomerné 1850-ben Észak-Amerikában divatba hozott egy nadrágból, csizmából és zubbonyból álló női öltözéket, mely Angliában is nagy tetszést aratott. – A Davenport-trükk akkoriban nagy feltűnést keltett két amerikai artista nevére utal. – Az Áron-utalást illetően v. ö. Mózes II. könyve, 32. – *436*

649 B. Becker „Botschaft des Präsidenten" címmel a „Sozialdemokrat" 1864 dec. 30-i számában felhívást tett közzé az Általános Német Munkásegylet (12. jegyz.) dec. 27-én Düsseldorfban tartott első közgyűlésének küldötteihez. – *437*

650 Marx 1865. évi jegyzetfuzete alapján. – *437*

651 Ez a levél tudomásunk szerint nem maradt fenn. A kozolt kivonatot Marx az 1865 febr. 18-án Engelshez írt levelében idézi (v. o. 72–73. old.). – *438*

652 I. Csernov „Le parti républicain au coup d'état et sous le Second Empire", Párizs 1908., valamint a francia fordítás idegen keztől származó másolata alapján. – *441*

653 Ez a level tudomásunk szerint nem maradt fenn. A kozolt kivonatot, amely 1865-os jegyzetfuzetébol származik, Marx 1865 febr. 25-en Engelshez írt levelében is idézi (v. o. 79–80. old). – *443*

654 Porosz csúcs – IV. Frigyes Vilmos porosz király 1848 márc. 20-án kijelentette, hogy „Németország megmentése végett" kész az egész haza csúcsára, élére állni. A német egységért folyó harc eveiben ezzel a kifejezéssel jelolték meg Poroszország torekvését, hogy Németországot a maga hegemóniája alatt egvesítse. – *445*

655 Celzás arra, hogy 1859-ben, ill. 1860-ban a német sajtó nem vett tudomást Engels „A Pó es a Rajna", valamint „Szavoja, Nizza es a Rajna" c. munkáiról (lásd 13. kot. 237–277. és 553–589. old.). – *449*

656 J. Weydemeyer 1865 jan. 20-i levelében áttekintést adott az amerikai polgárháborúról, s megemlítette az 1864-es Red-River expedíciót is. Ennek a Banks tábornok által vezetett *hadjáratnak hídfoállást kellett volna biztosítania Texasban az északiak számára. Banks* New Orleansbol kiindulva Shreveportban egyesulni akart az Arkansasból jovő Steele tábornokkal Texas suru erdeiben azonban a déliek lerohanták, s így a Red-River mentén vissza kellett vonulnia. – *451*

657 V. o. Engels· „A német birodalmi alkotmány-hadjárat, IV. fej. (Lásd 7. kot. 158 old.) – *454*

658 1865 marc 7-en az Internacionálé Kozponti Tanácsa határozatot hozott a párizsi szekcioban támadt konfliktusról (v. o. 90 jegyz). Marx ellenezte, hogy a Kozponti Tanács március 14-i kovetkező ulésen újbol foglalkozzon a kérdéssel. – *456*

659 1865 márc. 12-én H. Jung megírta Marxnak, hogy az Internacionálé franciaországi tagjainak tájekoztatása céljából a Kozponti Tanacs megbízta, írjon egy osszefoglalót a párizsi szekcióban támadt konfliktusról. Jung ehhez Marx támogatását kérte Márc. 18-án Marx találkozott Junggal és átadta neki 3 oldal terjedelmu megjegyzéseit ehhez a dokumentumhoz. Megjegyzéseinek végleges szovege az I. Internacionálé Főtanácsa jegyzókonyveinek (1864–1866) Moszkvában megjelent (1963) kiadásában kerult nyilvánosságra (265–270. old.). – *456*

660 Friedrich Albert Lange sorai nem állnak rendelkezesre. Nyilván e sorokkal kapcsolatban írt Engels K. Siebelnek Barmenba és kért információkat Langéról. Siebel 1865 márc. elején levélben tájékoztatta Engelst Langéról és leveléhez csatolta Dresemann-nak, a „Dusseldorfer Zeitung" szerkesztőjének hozzá intézett kovetkező sorait: „A duisburgi dr. Lange kérte tólem Marx úr londoni címét. Mivel ez a cím a koltozkodés során elkallódott, kérlek kuldd meg nekem Dr. Lange »Sphinx« címmel munkásújságot akar kiadni, és azt hiszem, ehhez cikkeket akar kérni Marxtól." – Engelsnek Langéhoz írt 1865 márc. 29-i levelét ismeretlen kéztol származó másolat alapján kozoljuk. – *458*

661 V. o. Cicero: „Pro Sestio", 45. fejezet – *458*

662 Charles Darwin: „On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of the Favoured Races in the Struggle for Life", London 1859. – *459*

663 V. o 23. kot. 590–591. old. (79. lábj.) – *459*

664 Malthusnak „An Essay on the Principle of Population" c. muveben található plágiumokat Marx a „Toke" I. kotetében targyalja (v. o. 23. kot. 577–578. old., 75. labj.). – *459*

665 V. o. Cicero: „Orationes in Catilinam", I. beszéd. – *460*

666 „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung fur Gegenwart und Zukunft" c konyvében F. A Lange tobbek kozott H. Schulze-Delitzsch, a haladopárt (v. o. 96. jegyz.) egyik vezetojének nézeteit is tárgyalja. Schulze-Delitzsch propagandája – az ún „takarékpersely-agitácio" –, hogy a munkások sajat erejukból letesítsenek szovetkezeteket és hitelegyleteket, alkalmasnak látszott arra, hogy a szakszervezeti és szovetkezeti szervezkedésre torekvo munkásságot a forradalmi osztályharc útjától letérítse. Schulze-Delitzsch a tókések és a munkások érdekazonosságát hirdette és azt állította, hogy szovetkezetek létesítése kapitalista viszonyok kozepette is megjavítja a munkások helyzetét és megmenti a kézmuveseket a tonkremenéstől. – *460*

667 „Der weisse Adler" – svájci liberális lap, 1864 februárjatol 1865 júniusáig jelent meg hetenkent háromszor Zurichben. – *463*

668 A Hermann Jungnak „Der weisse Adler" c. újsághoz való továbbítás végett kuldott megjegyzeshez Marx a lengyel gyulésrol a „Bee-Hive Newspaper" 1865 marc. 4-i számaban megjelent teljes beszámolót használta fel. A helyesbítés csekely változtatással, Jung alairásaval, megjelent „Der weisse Adler" 1865 ápr. 22-i számában (v. o. 16. kot. 88–89. old.). – *463*

669 Ehhez a levélhez, amely tudomásunk szerint csak fogalmazványkent maradt fenn Marx 1865-os jegyzetfuzetében, Marx az 1865 ápr. 11-i Kozponti Tanacsulés jegyzókonyvébol készített kivonatként a kovetkező angol nyelvu meghatalmazást csatolta:

„*1865 április 15.*

A Kozponti Tanács ez év ápr. 11-i ulésén Marx polgártársat a visszalépett Le Lubez polgártárs helyébe ideiglenesen a Belgium ugyeivel megbízott titkárrá nevezték ki.

A Kozponti Tanács megbízásából
G Odger, elnok
W. Cremer, tiszteletbeli főtitkár."

Marx jegyzókonyvében ezenkívul még a kovetkezo megjegyzés található: Feladva (ez a levél) hetfon, 1865 ápr 17-én – *467*

670 1865 márc. 7-i ulésén az Internacionálé Kozponti Tanácsa a párizsi szekcioban támadt konfliktus ugyében elfogadott (Marx által fogalmazott) határozati javaslatban (lásd 16. kot. 75. old) kívánatosnak vélte „Pierre Vinçard polgártársnak a párizsi szekció vezetőségébe valo bevonását". Vinçard azonban 1865 apr. 30-án Eugène Dupont-nak, az Internacionale Franciaország ugyeivel megbízott titkárának azt írta, hogy egészségugyi okokbol nem áll modjában az ajánlatot elfogadni. – *469*

671 W. Liebknecht 1865 máj. végén–jún. elején megkérdezte Marxtól, ismeri-e dr. Kugelmannt Hannoverban, s hozzáfuzte „Rajong érted, nemrég elkuldette velem Proudhonról szóló írásodat. Talán Pieper barátja? Pieper teritette meg a kommunizmusnak. Remelhetóleg megbízhatóbb lesz, mint a tanítoja " W. Pieper, aki 1859 óta mint taníto Brémaban elt, 1864 febr. végén váratlanul meglátogatta Marxot Londonban. – *471*

672 1865 máj. 13-án W. Liebknecht többek között ezt írta Marxnak: „Éppen most találkoztam egy régi ismerősoddel. Ő maga ír itt neked néhány sort." A régi ismerős a mainzi P. Stumpf volt, aki átmenetileg Berlinben tartózkodott. A következő sorokat írta hozzá Liebknecht leveléhez: „Kedves Marx! Kb. tíz napja levelet küldtem Önnek Bruhn által Hamburgba. Megkapta? A levelet nem zártam le, mivel Bruhnt megbízható embernek ismerem és ajánlom! A levélben kértem híreket Önről és barátainkról, továbbá véleményét a »Nordstern« és a »Sozialdemokrat« közötti viszályról, valamint az Általános Munkásegyletről és elnökéről is. Aztán érdeklődtem az Ön és Engels legújabb írásai felől... Ezeket a sorokat itt írom a fivérem irodájában. A fivérem volt az, aki kívánságomra bemutatott Liebknecht úrnak..." – *471*

673 W. Liebknecht nyomban megértette Marx ironikus szavait: az „óriási támogatás"-t. 1865 aug. 30-án Engelshez írt levelében a következőképpen válaszolt rájuk: „Marx csak nem haragszik rám a Nemzetközi Szövetség miatt? Ez igazságtalan lenne. Hogyan folytathattam volna berlini harcaim és a »munkásmozgalom« sajátságos fordulata közepette a Szövetség részére sikeres, azaz tagegyletek megalakulásához vezető propagandát? Kísérletet eleget tettem..." – *471*

674 Valószínűleg arról a perről van szó, amelyre F. Lassalle halála után került sor az örökösök (köztük Sophie von Hatzfeldt) és Lassalle anyja között, aki megtámadta a végrendeletet. 1865 máj. 31-én a végrendelet végrehajtói és a Lassalle család között a grófné tudta nélkül egyezség jött létre. – *471*

675 Marx már 1865 ápr. 15-én tájékoztatást kért Léon Fontaine-tól az Internacionálé belgiumi helyzetéről (v. ö. 467–468. old.). Mivel Fontaine nem válaszolt, a Központi Tanács egy ideig nem volt tájékozva a belgiumi állapotról. Csak Charles Limousinnek, a Nemzetközi Munkásszovetség francia tagjának 1865 júl. 6-án Eugène Dupont-hoz, a Franciaország ügyeivel megbízott titkárhoz intézett leveléből szerzett tudomást a történtekről: 1865 nyarán brüsszeli munkások egy csoportja, elégedetlen lévén Fontaine passzivitásával (v. ö. 113. jegyz.), kezdett Internacionálé-szekciókat alakítani. Júl. 17-én gyűlést tartottak, s ezen César De Paepe aktív közreműködésével megválasztották a brüsszeli szekció ideiglenes bizottságát, amely júl. 24-én ült össze. Fontaine, aki arra hivatkozott, hogy őt a Kozponti Tanács Belgium ügyeivel megbízott ideiglenes titkárrá nevezte ki, azt követelte, hogy ismerjék el a Kozponti Tanács egyedüli belgiumi összekötőjének és képviselőjének. A bizottság tagjai azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy képviselőjüket maguk válasszák. – A Fontaine-hoz írt júl. 25-i levél fogalmazványát Marx jegyzetfüzete alapján közoljük. – *473*

676 „La Tribune ouvrière" – francia munkáshetilap, megjelent 1865 júniusában, Párizsban, majd miután a 4. szám után betiltották, még egy szám megjelent ugyanazon év júliusában Brüsszelben. Szerkesztői az Internacionálé párizsi szekciójának tagjai, Tolain, Fribourg, Varlin és mások voltak. A lapot Charles Limousin adta ki. – *473*

677 1865 szept. 15-e körül W. Liebknecht azt írta Marxnak, hogy szeptemberben nem tud Londonba jönni, mivel sürgető feladatai vannak, s azonkívül a családját át kell hoznia Lipcsébe. Megígérte azonban, hogy a londoni konferencia számára beszámolót fog neki küldeni a németországi mozgalomról (v. ö. 684. jegyz.). Biztosította Marxot, hogy Németországban a dolgok jobban haladnak, mint ahogyan azt a látszat mutatja. – *476*

678 „Eine Warnung" címmel a „Nordstern" 1865 aug. 19-i száma közölte M. Hess írását, amelyben Hess ellenezte, hogy az Általános Német Munkásegyletet (12. jegyz.) J. Ph. Becker átszervezze. – A „Sozialdemokrat" 1865 aug. 30-i száma „Der Kongress der »Internationalen Arbeiterassoziation« vertagt" címmel közolte Hess párizsi tudósítását, amelyben a szerző megrágalmazta az Internacionálé vezetőit. – *476*

[679] 1865 aug. 30-án a Lipcsében tartózkodó W. Liebknecht pénzt kért Engelstől, mivel a Berlinből és egesz Poroszországból történt kiutasítása nagyon sokba kerult. „Július 23-a, 24-e korul kellett távoznom; Hannoverba mentem, ahol 4 hétig bújtatva, a legszigorúbb inkognitóban éltem .. Csütörtök este óta" (1865 aug. 24.) „itt vagyok .. Amikor az újságok megírták, hogy kiutasítottak, a hitelezők keselyuként vetették rám magukat Ha legalább 5 fontom lenne, azzal itt már eltengődhetnék " – *478*

[680] V. o. 14. kot. 510–511. old. – *478*

[681] 1865 júl. 16-án Majna-Frankfurtban végrendelet hátrahagyása nélkul meghalt Esther Kosel, Marx nagynénje (v. o. 147. old.). A torvényes orokosoket, koztuk Marxot ezért felhívták az orokség átvételére. A felszólítást az uggyel megbízott ugyvéd, dr. Salomon Fuld intézte az orokosokhoz. – *480*

[682] Ebben a levélben azokról a napirendi pontokról van szó, melyeket Marx a londoni konferenciának (v. o. 275. jegyz.) a Genfbe tervezett első kongresszus (1866 szept. 3-tól 8-ig) programjául javasolt. A konferencián elfogadott napirendi pontok végleges szoveget – „Instrukciók az Ideiglenes Kozponti Tanács kuldottei számára" – lásd 16. kot. 171–179. old. – *482*

[683] 1865 szept. 30-án a „Workman's Advocate" „Great International Conference of Working Men" címmel hosszabb beszámolót kozolt a londoni konferenciáról (v. o. 275. jegyz.). A beszámoló néhány programpontot részletesebben taglalt, mint ahogy ezeket a fennmaradt jegyzőkonyvben W. R. Cremer, V.-P. Le Lubez és G. Howell leírták. – *483*

[684] 1865 szept. 15-i levelében W. Liebknecht megígérte Marxnak, hogy a londoni konferencia számára beszámolót kuld a német munkásmozgalom helyzetéről (v. o. 677. jegyz.). A beszámolot 1865 szept. 23-án kuldte el Marxnak Lipcséből. – *484*

[685] 1865 nov. kozepén W. Liebknecht megírta Marxnak, hogy a berlini Quenstedt késznek mutatkozott a „Tőke"-ről szóló recenziók tudományos folyoiratokban való elhelyezésében segíteni. Liebknecht egyben megkérdezte, írt-e már Quenstedt ez ugyben Marxnak. – *485*

[686] „Königlich Preussischer Staatsanzeiger" – német napilap, e címmel 1851-től 1871-ig jelent meg Berlinben; a porosz kormány hivatalos lapja. (1819-tol 1848 áprilisáig „Allgemeine Preussische Staatszeitung", 1848 áprilisától 1851 juliusáig „Preussischer Staatsanzeiger" címmel jelent meg.) – *485*

[687] Marx 1865 febr. 23-án Kugelmannhoz írt levelére (lásd 444–448. old.) utal, amelyre Kugelmann csak 1865 dec. 20-án tudott válaszolni. – *486*

[688] 1865 nov. 25-en az Internacionálé brusszeli szekciójának ulésen César De Paepe felolvasta Marxnak egy levelét. E levél kézirata nem áll rendelkezésre; az ulés jegyzőkonyve pedig csupán azt a levélrészletet orokítette meg, amely felsorolta a tervezett genfi kongresszus programpontjait. Ennek a részletnek a jegyzokonyvi leírása (szovegünk ezen alapul) valamelyest eltér Marx 1865 nov. 20-án Hermann Junghoz írt levelének a szovegetol (v. o. 482–483. old.). – *487*

[689] E levélben a megszólítás folott a Kozponti Tanács pecsétje látható ezzel a felirattal: „International Working Mens Association Central Council London". A levél válasz J. Ph. Becker 1865 dec. 18-án Marxnak írt soraira, amelyek arra osztonozték Beckert, hogy a „Vorbote" 1866 febr. számában bejelentse: „A kozponti bizottság német részlege a

londoni Főtanáccsal egyetértésben ideiglenesen átvette a Szövetség németországi ügyeinek intézését is." – *488*

690 A Marx által említett felhívást J. Ph. Becker írta és 1865 novemberében Genfben adták ki „Rundschreiben der deutschen Abteilung des Zentralkomitees der Internationalen Arbeiterassoziation für die Schweiz an die Arbeiter" címmel. Ez a körlevél felszólította a svájci munkásokat, csatlakozzanak a Nemzetközi Munkásszövetséghez, s egyben hírül adta a Szövetség német és francia lapjának („Der Vorbote" és „Journal de l'Association Internationale des Travailleurs") megjelenését. A felhívást ezer példányban nyomták ki és Svájcban terjesztették. Elküldték Németországba is, ahol sok demokratikus és munkáslap kinyomtatta, többek között 1866 jan. 13-án a „Nordstern", az „Allgemeine Deutsche Arbeiterzeitung" és a „Bote vom Niederrhein". Angol fordításban részleteket közölt a felhívásból a „Workman's Advocate" 1865 dec. 16-i száma. – A beszámoló az Internacionálé svájci tevékenységéről „Entwicklungsgang unserer Assoziation" címmel a „Vorbote" első (1866 jan.) számában jelent meg. – *488*

691 Marx itt csatlakozik J. Ph. Becker indítványához (v. ö. 494. old.), hogy a németországi tagok és szekciók vezetését is bízzák a genfi központi bizottság német részlegére, amíg Németországban ki nem alakul a Nemzetközi Munkásszövetség kozpontja. A genfi központi bizottság addigi német részlegének neve ezután a Nemzetközi Munkásszövetség németországi és svájci ideiglenes központi bizottsága lett. Becker azután a genfi kongresszuson kezdeményezte a német-svájci és a német küldötteknek azt a határozatát, hogy megalakítják az Internacionálé német nyelvű szekciócsoportját. Ez a csoport 1867 tavaszán a szervezeti szabályzat elfogadásával szabályszerűen megalakult. – *490*

692 1865 okt. 27-én a Martinique francia gyarmaton fekvő Port-au-Prince kikötőben fellázadt három zuáv ezred, melyek nem voltak hajlandók részt venni a mexikói hadműveletekben (v. ö. 288. jegyz.). – *490*

693 1865-ben a francia kormány hasztalanul próbálta rávenni az angol kormányt arra, hogy a bűnözők kölcsönös kiadatásáról szóló 1843-as szerződést (v. o. 535. jegyz.) terjesszék ki politikai vétségekkel vádolt személyekre. – *490*

694 „L'Indépendance Belge" – 1831-ben Brüsszelben alapított napilap; ezzel a címmel 1843-tól jelent meg; a liberálisok orgánuma. – *490*

695 L. Kugelmann 1865 dec. 20-i levelében a maga és Theodor H. Menke számára Internacionálé tagsági jegyeket kért, amelyekért két tallért csatolt a levélhez. – *491*

696 A Marx által idézett 1865 dec. 18-i levelében J. Ph. Becker beszámolt arról is, hogy a svájci Német Munkás Művelődési Egylet 64 szekciójának csatlakozása rövidesen várható és hogy dec. 17-én Lausanne-ban a Nemzetközi Munkásszövetség több szekciója közgyűlést tartott, amelyre két delegátust küldtek ki. – *494*

697 Th. Metzner, A. Vogt és S. Meyer berlini munkások 1865 nov. 13-i leveluk (v. o. 268. jegyz.) után 1866 januárjában ismét Marxhoz fordultak. Marx 1866 jan. 15-én elküldte levelüket Engelsnek (v. ö. 165. old.). Ez a második levél tudomásunk szerint eddig nem került elő. A berlini munkások feltehetőleg az Internacionálé berlini szekciójának megalakítását tudatták Marxszal. – *494*

698 E levél közlése „Wilhelm Liebknecht. Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels" (Wilhelm Liebknecht. Levélváltása Karl Marxszal és Friedrich Engelsszel) c. könyvben (Hága 1963) megjelent szöveg alapján történt. A könyvet kiadta és magyarázatokkal ellátta Georg Eckert. – *494*

699 E levél végén F. Lessner következő kézírásos jegyzete olvasható: „Karl Marxtól. F. Lessner London, 1901 januái". – *496*

700 „The Miller of the Dee" c. angol népdalból (v. o. még 188. old.). – *499 502*

701 Középkori eredetű latin szólásmondás. – *499*

702 V. o. Friedrich Schiller: „Das Eleusische Fest". – *499*

703 Heinrich Heine: „Buch der Lieder". „Die Heimkehr". – *499 503*

704 1866 febr. 6-án az angol parlament megnyitó ülésén heves vitákat váltott ki az a törvényjavaslat, amely egyebek kozt állatvész esetére penzbeli kártérítést irányzott elő a barmok tulajdonosainak. A viták febr. 23-án a torvény elfogadásával végződtek. – *500 503*

705 Waaratje – a holland waarachtig (igazán) szóból; Pieter diáknak, Hildebrand „Camera obscura" c. muve egyik szereplőjének szavajárása. Itt valószínűleg Roodhuizen lelkészre, Antoinette Philips későbbi férjére értendő. – „La Belle et la Bête" francia mese, szerzője Jeanne-Marie Le Prince Beaumont. – *500*

706 Antoinette Philips az Internacionálé holland szekciójának tagja volt és gyakran beszámolt Marxnak részletesen a hollandiai ugyekről. Marx ezért trétásan hollandiai titkárának nevezte. – *501*

707 Szójáték a Grach névnek a Gracchusok (római néptribunusok) nevéhez hasonló hangzása alapján. Marx felesége 1300 tallért helyezett letétbe Grach trieri bankárnál, aki 1855-ben eltitkolta ugyfelei elől, hogy csődbe ment. Amikor Grach felesége azzal, hogy 1855 márciusában nagy vagyont fog orokolni, megígérte a penz egy részének visszatérítését, Jenny Marx elállt a Grach ellen indítandó pertól (v. o. 28. köt. 413–414. old.). Marx további levelezéséből eddig nem került elő utalás arra, hogy Grachné férje adósságát később kiegyenlítette. Itt azonban talán arra céloz Marx, hogy Grachné most mégiscsak teljesíti 11 év előtti ígéretét. – *502*

708 Geoffrey Chaucer: „Canterbury Tales". – *504*

709 Ez a levél válasz L. Kugelmann 1866 márc. 30-i soraira: „... A mellékelt 10 tallér Theodor Heinrich Menke hamburgi barátunk évi hozzájárulása az általam átadott tagsági jegy fejében... Tegnap Párizsban átutazóban itt volt . Meg tudná nekem adni a Nemzetkozi Szovetség egy vagy néhány tagjának a címét, akikkel ott kapcsolatba léphetne?" – *510*

710 Marx 1851 augusztusától 1862 márciusáig a „New York Daily Tribune" állandó munkatársa volt. – *515*

711 Jenny Marx asszony 1866 aug. végétől szept. kozepéig a tengernél udult. – *518*

712 Marx: „Instrukciók az Ideiglenes Kozponti Tanács kuldöttei számára. Különféle kérdések." Lásd 16. kot. 171–179. old. – *519 522 524*

713 Az 1866 aug. 20-tól 25-ig tartott baltimore-i munkáskongresszusra 59 trade-union és sok egyéb olyan szervezet kuldte el képviselőjét, amely a nyolcórás munkanapért küzdött. Megtárgyalták a nyolcórás munkanap torvényes bevezetésének és az összes munkások szakszervezetekbe tomorítésének kérdeset, majd határozatot hoztak az Országos Munkásszervezet (National Labor Union) megalapítására (v. ö. 492. jegyz.). – *525*

[714] V. o. Vergilius: „Aeneis", II. enek 5. sor – *525*

[715] „The Working Man" – angol reformista hetilap, 1861-től 1867-ig – egyszeri megszakítással – jelent meg Londonban. – *525*

[716] L. Kugelmann 1866 okt. 11-i levelébol kitunik, hogy Marx okt. elejen írt neki. Ez a level azonban eddig tudomásunk szerint nem kerult elő. Kugelmann a továbbiakban még kozolte, hogy 1866 ápr. 6-a ota nem kapott postát Marxtól, így azt hiszi, „hogy a levelek elvesztek" vagy „elsikkasztották" oket. Ez az elveszett levél, melyet Marx 1866 aug. 23-án írt (lásd 515–516. old.), később megkerult. „El voltam utazva és utánam kuldték" – kozolte Kugelmann 1867 febr. 15-én Marxszal –, „de nem ért el, ide pedig csak három hónap múlva érkezett vissza." – *529*

[717] L. Kugelmann 1866 okt. 23-án kozolte Marxszal, hogy súlyos anyagi helyzetének konyyitése érdekében minden fáradozása „teljesen meddő" volt. Egyben kérte Engels címét, mivel – mint írta – Engelsszel kozosen fog találni megoldást Marx számára. Továbbá javasolta Marxnak, hogy forduljon a New Yorkban élő dr. A. Jacobihoz, mivel ez a kiterjedt praksziső orvos egykor „maga is nehéz harcokat vívott az élettel" és így megértéssel lesz Marx helyzete iránt. Ugyanebben a levelében kérdezte Kugelmann Marxtól, fog-e írni a „Commonwealth" számára es ha igen, akkor mit. J. Miquelrol megjegyezte, hogy az kényelmes berlini miniszteri bársonyszékekről álmodozik. – *531*

[718] Marx apjának korábban kis szőlője volt a Mosel mellett. – *532*

[719] 1860 jan. 23-án Anglia és Franciaország kereskedelmi szerződést kotöttek egymással. Franciaország lemondott a behozatali tilalmakról, amelyeket az áru értékének 30 százalékáig terjedhető vámmal helyettesített, s jogot kapott arra, hogy a legtobb francia árut vámmentesen szállíthassa Angliába. – *532*

[720] 1866 őszén a kongresszusi választásokon vereséget szenvedett a Demokrata Párt, amelynek Johnson, az Egyesult Államok elnoke is tagja volt. Johnson, aki a déli ultetvényeseket illetően a kompromisszumok politikáját folytatta, fellépett a színes lakosságnak választójogot adó torvény ellen. A választások után a Republikánus Párt ketharmados tobbséggel rendelkezett a parlamentben. – *532 552*

[721] V. o. Marx: „Helyreigazítás" (16. kot 185. old.), továbbá 426. jegyz. – *535*

[722] „Zeitung fur Norddeutschland" – nemet reggeli lap; 1848-tól 1872-ig jelent meg Hannoverban; liberális irányzatot képviselt. – *535*

[723] Az Internacionálé genfi kongresszusáról (v. o. 404. jegyz.) szólo beszámoló angol nyelven az „International Courier" 1867 febr. 20-i, márc. 13-i, 20-i és 27-i, valamint ápr. 3-i, 10-i és 17-i számában; francia nyelven a „Courrier international" 1867 márc. 9-i, 16-i, 23-i es 30-i, valamint ápr. 6-i, 13-i, 20-i és 27-i számában jelent meg. – „The International Courier" – hetilap, 1864 novemberétől 1867 júliusáig adták ki angol és francia nyelven Londonban; a francia kiadás „Le Courrier international" címmel jelent meg. 1867-ben a lap az Internacionálé orgánuma volt. – *535*

[724] A távirat fotokópiája alapján. – *536*

[725] 1845 januárjában a Guizot-kormány porosz kovetelésre első ízben utasította ki Marxot Franciaországból. A kiutasítás állítólagos oka az volt, hogy kozremukodott a „Vorwarts!" c. párizsi német nyelvu újságban, amely bírálta a poroszországi reakciós viszonyokat.

Febr. elején Marxnak át kellett koltoznie Brusszelbe. – 1849 júl. 19-én, amikor Marx a német forradalom veresége után Párizsban tartózkodott, a francia hatóságok kozolték vele, hogy a fővárosból kiutasították és új tartózkodási helyéul Morbihan megyét, Bretagne egy mocsaras, egészségtelen teruletét jelolték ki. 1849 aug. 23-án Engelshez írt levelében (v. o. 27. kot. 133. old.) megírta, hogy „ebbe a burkolt gyilkossági kísérletbe" nem szándékozik belemenni és 1849 aug. 24-én Párizsból Londonba utazott. – *540*

[726] Marx tárgyalásai a „Tőke" francia fordítására vonatkozóan ebben az időben eredménytelenek maradtak. A francia fordítás, amelyet később J. Roy végzett el és Marx nézett át, 1872 és 1875 kozott időszakosan kiadott fuzetek formájában jelent meg Párizsban. (V. o. még 584. jegyz.) – *540*

[727] Marx sok becenevet adott gyermekeinek. Így Jenny leányát sokszor tréfasan „csaszárnak" nevezte. – *542*

[728] Colletiánus stílus – Charles Collet, a „Free Press" szerkesztojének stílusa. – *543*

[729] 1867 ápr. 25-en W. Liebknecht a kovetkezóket írta felesége betegségéről Marxnak: „Miután sokáig remenykedtem, most azt kell mondanom, hogy a feleségem megmentése már csak csodának lenne koszonhető. Mindkét tudeje meg van támadva, az egyik csaknem elpusztult, a lábai már megdagadtak es rohamosan fokozódik az általános elgyengules – roviden, hamarosan fel kell készulnom a katasztrófára. Szegeny asszony! Egészséget aláásta a londoni nyomorúság, életerejére a Berlinből való kiutasításom mérte az első csapást, a tobbit elvegezte a múlt ősszel tortent letartóztatásom. Ő ugyanis azt hitte, hogy valamilyen osszeeskuvésbe keveredtem és életfogytiglani borton vár rám. Így megy tonkre azoknak a csapásoknak a súlyától, amelyeknek engem kellett volna sújtaniok! Szornyu nekem az o lassú haldoklását látni. Néha az az erzésem, hogy eszemet fogom veszíteni, vagy már el is vesztettem. Es hozzá még a betegség anyagi kovetkezményei – nagyobb kiadások lecsokkent kereset mellett. Leveleitek (a tied is; a feleségem mindig nagyra tartott) valóságos balzsamot jelentettek számára. Írd ezt meg a feleségednek és a lányoknak, én aligha fogok mostanában íráshoz jutni." 1867 máj. 29-en aztán megérkezett a gyászhír: „Ma déli 12-kor a feleségem meghalt. Haláltusája tobb mint 4 napig tartott. Kérlek, írd meg ezt a tiednek, mivel en nem érek rá, egyébként is félholt vagyok az éjszakai virrasztástol es a halottas ágy mellett vegzett kenyérkereso munkától. A bosszu napja el fog jonni." – *543*

[730] Jenny leányát Marx neha „Joe"-nak nevezte. A becenév Louisa May Alcott „Little Women" c. regenyenek „Jo" nevu alakjára utal. – *543*

[731] Cremorne-gardens – londoni park; 1877-ben lezárták. – *545*

[732] Fekete-fehér – a porosz nemzeti zászló színei voltak. – *547*

[733] L. Kugelmann kuldott Marxnak egy fényképet leányáról, Franciskáról (Madamchen) és egy portrét Hegelről. – *548*

[734] Marx jegyzetfuzete alapján. – *550*

[735] A kovetkező dokumentumokról van szo. 1. „East India (Bengal and Orissa Famine). Papers and Correspondence relative to the Famine in Bengal and in Orissa, Including the Report of the Famine Commission and the Minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. (Presented to Parliament by Her Majesty's Command.) Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867"; 2. „East

India (Madras and Orissa Famine). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1867"; 3. „An Act for Regulating the Hours of Labour for Children, Young Persons, and Women Employed in Workshops, 21st August 1867"; 4. „Artizans and Labourers' Dwellings Bill." 1866–68. – *551*

736 W. Liebknechtet 1867 aug. 31-én a stollberg-schneebergi választókerületben beválasztották az északnémet Reichstagba. Első beszédét a Reichstagban 1867 szept. 30-án tartotta (v. ö. 517. jegyz.). – *555*

737 Kugelmann 1867 szept. 29-i és okt. 8-i levelét nyugtázza Marx. Szept. 29-i levelében Kugelmann a „Tőke" I. kötetének kézhez vételekor érzett örömének ad kifejezést, okt. 8-án pedig ezt írta: „A harmadik fejezet közepéig jutottam. Nem tudom elmondani, mennyire lebilincsel a könyv..." Egyidejűleg megkérdezte Marxtól, kívánja-e, hogy politikai folyóiratokban ismertetések jelenjenek meg a műről (v. ö. 530. jegyz.). – *556*

738 Amikor Marx hozzáfogott a „Vogt úr" megírásához, 1860 februárjában az akkor előtte ismeretlen S. Borkheimhoz fordult azzal a kéréssel, közölje vele, mit tud egy menekültársaságról, mely 1849–50-ben Genfben „Kénesbanda" néven létezett. Borkheim 1860 febr. 12-én részletes levéllel válaszolt (lásd 14. köt. 326–331. old.). – *556*

739 „Neue Zürcher Zeitung" – svájci német napilap, 1780 óta jelenik meg Zürichben (1821-ig „Züricher Zeitung" néven); liberális irányzatú; az 50–60-as években bonapartista-barát. – *556*

740 K. Vogt a „Neue Zürcher Zeitung" 1867 szept. 13-i számában a Béke- és Szabadságliga kongresszusáról (v. ö. 494. jegyz.) megjelentetett közleményében Marxot próbálta feltüntetni S. Borkheim kongresszusi beszédének szerzőjeként. – *556*

741 1867 okt. 8-i levelében L. Kugelmann megkérdezte Marxtól, mi a „peonage". A „Tőke" I. kötetében Marx részletesebben kifejti a peon-rendszer lényegét (v. ö. 23. köt. 160. old., 40. lábj.). – *557*

742 P. Stumpf 1867 szept. 29-én Marxhoz írt levelében megjegyezte: „A barátaid már tanultak valamit, csak Borkheim barátunk szolgál rá némi feddésre, hogy genfi beszédének tónusa gyönge volt! Vogt hangja és Marx beszéde hatást keltettek volna!" – *558*

743 Kronosz titán és fia, Zeusz, a későbbi olümposzi főisten a görög mitológia alakjai. A mitológiai hasonlat itt célzás Bismarck és Simson viszonyára. – *559*

744 Ezt az utóiratot Engels a levél margójára írta. – *559*

745 L. Kugelmann 1867 okt. 13-i levelében megkérdezte Marxot, nincs-e kifogása az ellen, ha S. Borkheimnak a következőket írná: „Ön (Marx) már nyilván közölte vele, milyen feszülten várom a genfi dörgedelem lenyomatát. Egyidejűleg azonban nyomatékosan megkérem, csak azzal a határozott feltétellel küldje szét, hogy abból vagy arról semmi ne jusson el a nyilvános lapokba. Az ok a következő: a »Neue Zürcher Zeitung«-ban már Marxra céloztak, mint a beszéd szerzőjére. Bármily hízelgő is lehet ez Borkheim számára, a párt és Marx érdekében le kell mondania róla. Ha az éppen mostanában megjelent »Tőke« mellett egy viszonylag jelentéktelen munka kerülne a nyilvánosság elé, melyet ugyanazon szerzőnek tulajdonítanak, akkor ez okot szolgáltatna arra, hogy azt az éveken át iszonyatos áldozatok árán alkotott művet álnok ellenségek mellékesen említsék, és hogy minden rosszindulatot a pamfletra összpontosítsanak stb." – *560*

[746] V. o. Biblia, Máté 10, 16. – *563*

[747] Ezeket a sorokat Marx a „Tőke" I. kötetének abba a példányába írta, amelyeket Siebelnek küldött. A példány hollétéről nincs tudomásunk. Szövegünk az orosz fordításon alapul, amely megjelent: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. első kiadás, XXV. köt. 1936. – *566*

[748] Faucher nevéből Marx a „Tőke" I. kötetében megvető értelmű igéket képezett: vorfauchen (faucherolnak), lugenfauchendster (leghazugabb) a lugenfauchen-ből (hazudozni) (23 köt. 224. és 436. old.). – *571*

[749] 1867 nov. 30-i levelében L. Kugelmann Engelstól a „Tőke" I. kötetéről szóló recenziókat kért, melyeket Seubert alezredes segítségével akart eljuttatni a sajtóba „Szíveskedjek mindegyik cikken megjelölni, melyik lapnak szánja" – írta levelében. – „A cikkek eredetijét itt tartom, másolatokat küldök be, nehogy bárki is megsejtse a forrásukat" (V. o. 603. jegyz.). – *574*

[750] „Staatsanzeiger für Württemberg" – német konzervatív napilap, 1850-től jelent meg Stuttgartban; a württembergi kormány lapja. Heti melléklete a „Gewerbeblatt aus Württemberg". – *576*

[751] „Schwäbischer Merkur" – német liberális napilap, 1785-től 1885-ig jelent meg Stuttgartban. – *576*

[752] Siebenmark-affér – 1867 végén perre került sor Berlinben a Schulze & Siebenmark cég és egy otthon-munkásnő között, akit gyapjú elsikkasztásával vádoltak. A per folyamán kiderült, hogy az otthon-munkások a cégtől megnedvesített gyapjút kaptak, amely a munka folyamán vesztett súlyából. A munkásoknak meg kellett téríteniök a súlyhiányt. Más cégek is akadtak, amelyek hasonló módon becsapták munkásaikat. A vállalkozók effele machinációi nagy felháborodást keltettek. – *576*

[753] Valószínűleg W. Liebknecht 1864 nov. 24-én Marxhoz írt leveléről van szó. – *579*

[754] W. Liebknecht 1865 márc. 27-i és 30-i beszédei, amelyeket az Általános Német Munkás-egylet berlini tagozatában mondott el (V. o. 200. és 243. jegyz.) – *580*

[755] Straubinger a német vándorló kézműves-mesterlegény gúnyneve. Az elnevezés K. Muller „Der Bruder Straubinger" (Straubinger testvér) c. versből származik. Marx és Engels az idejétmúlt céh-előítéletekhez és -hagyományokhoz ragaszkodó maradi német kézműveseket nevezték straubingereknek, akik abban a reakciós kispolgári illúzióban ringatták magukat, hogy a kapitalista nagyiparról vissza lehet térni a kisipari munkára. – *580*

[756] V. o. Marx „A stuttgarti »Beobachter« szerkesztőjének" (lásd 16. kot. 21. old.). – *580*

[757] Friedrich Lessner 1866 jan. 29-én Marxhoz írt levele. – *581*

[758] Utalás az 1865 szept. 28-i St. Martin's Hall-beli ünnepi összejövetelre, amelyet az Internacionálé megalapításának évfordulóján rendeztek. – *581*

[759] A levél alján ez a megjegyzés áll: Megválaszolva 66 márc. 7. – *582*

[760] A dátumot L. Kugelmann írta a levél elejére. – *584*

[761] Valószínűleg L. Kugelmann 1866 márc. 30-án Marxhoz írt leveléről van szó. – *585*

[762] A dátumot L. Kugelmann írta rá a levél fejére, de tévedésből 1867 helyett 1868-at írt. Folotte az a megjegyzés olvasható, hogy a levelet 1868 jan. 3-án megválaszolta. – *588*

[763] Marx 1867 ápr. 17-től máj. 15-ig L. Kugelmann vendége volt Hannoverban (v. o. 536. old.). A Kugelmann család szalonját antik istenek szobrai díszítették, koztuk egy Zeusz-mellszobor is, melyről Kugelmann úgy vélte, hogy hasonlít Marxra. 1867 dec. 19-én Kugelmann megírta Marxnak, hogy a Zeusz-mellszobrát neki ajándékozza. El is kuldte Marxnak, aki 1868 jan. 11-i levelében koszonetet mondott érte. – *588*

[764] S. Borkheim 1867 dec. 23-an tobbek kozott a kovetkezoket írta Marxnak: „Csatolva egy levél a kedves feleségéhez. Kap egyúttal egy mennydorgő Jupitert is – gondolom – Kugelmanntól. Kissé osszetort, de mint ahogy az egy Jupiterhez illik, a torések nem számítanak..." – *588*

[765] V. o. Biblia, Máté 6, 9–10. – *588*

[766] „Vallomások" – kedvelt társasjátek Angliában a XIX. század 60-as éveiben. Marx válaszai leányának, Jennynek albumából származnak. Ezek a válaszok némileg eltérnek azoktól, amelyek Laura Marx albumában maradtak fenn (v. o. „Marx. Írások életéről és tevékenységéről", Budapest 1968). A „vallomások" harmadik, 1865 ápr. 1-én Zalt-Bommelban lejegyzett változata 1956-ban jelent meg az „International Review of Social History"-ban (Amszterdam, I. kot., I. rész 107–108. old.). A Laura által lejegyzett változat feleletet ad a Jenny albumaban megválaszolatlanul maradt ket kérdésre: „Mit tart boldogságnak" – „Kuzdeni" es „Mit tart boldogtalanságnak" – „Meghódolni". – *590*

[767] V. o.: Terentius: „Heautontimorumenos", I. – *590*

[768] Descartes filozófiai módszerenek egyik alapelve. – *590*

[769] A manchesteri Schiller Intézet nyomtatott korlevele alapján. – *593*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABERCORN, James Hamilton, Duke of (1811–1885) – Írország alkirálya 1866–68 és 1874–76. – *370 372 374*

ACLAND, Sir Thomas – angol politikus, polgári radikális, a 60-as években a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja. – *374*

An Act for Facilitating in Certain Cases the Proceedings of the Commissioners Appointed to make Inquiry Respecting Trades Unions and other Associations of Employers or Workmen (A munkáltatók vagy munkások szakszervezeteit és egyéb szövetségeit érintő vizsgálatokra kinevezett megbízottak eljárásának bizonyos esetekben való megkönnyítését célzó törvény), 1867 április 5. – *359 571* (541)

An Act for Regulating the Hours of Labour for Children, Young Persons, and Women Employed in Workshops (A műhelyekben alkalmazott gyermekek, fiatal személyek és nők munkaidejét szabályozó törvény), 1867 augusztus 21. Megjelent: „The Statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland", London 1867. – *551* (735)

An Act to extend the „Trades Union Commission Act, 1867" (Az 1867-es szakszervezet-bizottsági törvény kiterjesztését célzó törvény), 1867 augusztus 12. – *359 571* (541)

ADAMS, Charles Francis (1807–1886) – amerikai diplomata és politikus, a Köztársasági Párt híve, 1861–68 londoni követ. – *32* (109)

ADOLF (1817–1905) – nassaui herceg 1839–1866, luxemburgi nagyherceg 1890–1905. – *408*

Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the Crops for the Year 1866 etc. (Mezőgazdasági statisztikák, Írország. Táblázatok az 1866. év becsléssel megállapított átlagos terméséről stb.), Dublin 1867.– *370*

AISZKHÜLOSZ (i. e. 525–456) – görög drámaíró. – *590*

ALAUX, Jules-Émile (szül. 1828) – francia író és filozófus.
– *Une forme nouvelle du socialisme. Le Congrès ouvrier de Genève* (A szocializmus új formája. A genfi munkáskongresszus); „Revue contemporaine", 53. köt., 1866 okt. 15. – *263 266* (413)

---

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ALLEN – angol orvos, a Marx család kezelőorvosa. – *22 34 135 139 177 179 217 219*

ALLEN, William Phillip (kb. 1849–1867) – ír forradalmár, féni; részt vett Kelly és Deasy, bebortonzott féni vezetők kiszabadításában, emiatt kivégezték. – *381 390–391 396 408* (605)

»*Allgemeine Militarzeitung*« (Általános Katonai Újság), Lipcse–Darmstadt. – *223* (366)

»*Allgemeine Zeitung*« (Általános Újság), Augsburg. – *33* (70)
– 1865 ápr. 29. (Melléklet): *Städtebuch des Landes Posen* (Posen tartomány városi konyve). – *114* (220)
– 1866 jan. 1.: *Berlin, 29. Dec.* (Berlin, dec. 29.). – *162* (293)
– 1867 szept. 30.: Hirdetés a „Tőke" első kötetének megjelenéséről. – *351* (527)

AMIENS, Pierre d' (kb. 1050–1115) – francia szerzetes és prédikátor; kiemelkedő, vezető keresztes vitéz az első keresztes hadjáratban (1096–99). – *362*

ANDRAL, Gabriel (1797–1876) – francia orvos, a patológia és terápia professzora, orvostani írások szerzője. – *24*
– *Clinique médicale, ou choix d'observations recueillies à l'hôspital de la Charité clinique de M. Lerminier.* 4 éd. *T. 2. Maladies de l'abdomen* (Orvosklinika, avagy Lerminier úr szeretet-kórházi klinikáján szerzett megfigyelések válogatott gyújteménye. 4. kiad., 2. kot. Hasi megbetegedések), Párizs 1839. – *24* (49)

ANNA (1665–1714) – angol királynő 1702–1714. – *394*

ANNEKE, Friedrich (Fritz) (kb. 1817–1872) – porosz tuzértiszt, a hadseregból 1846-ban forradalmi nézetei miatt elbocsátották; 1848-ban tagja a Kommunisták Szovetsége kolni szervezetének, 1849-ben részt vett a badeni felkelésben, majd kivándorolt Amerikába, ahol az északiak oldalán ezredesként vett részt a polgárháborúban. – *418*

ANROOY, A. van – zalt-bommeli orvos. – *426*

ANROOY, Henriette (Jettchen), van – Marx unokahúga, Lion Philips leánya, A. van Anrooy felesége. – *426*

Anzeiger *lásd* Londoner Anzeiger

AQUAVIVA, Claudius (1543–1615) – jezsuita pap, 1581-től haláláig a rend főnoke.
– *Industriae ad curandos animae morbos* (Torekvések a lélek betegségeinek gyógyítására), Velence 1606. – *13* (27)

ARAGO, Dominique-François (1786–1853) – francia csillagász, fizikus és matematikus; polgári demokrata politikus.
– *Astronomie populaire* (Népszerű csillagászat), I–IV. kot., Párizs–Lipcse 1854–57. – *25*

ARMINIUS (Hermann) (i. e. kb. 17–i. sz. kb. 20) – cheruszk torzsfőnok, akinek vezetésével a germán torzsek i. sz. 9-ben a teutoburgi csatában megsemmisítő vereséget mértek a római légiókra. – *293*

Artizans and Labourers Dwellings Bill (A kézmúvesek és munkások lakásairól szóló torvényjavaslat), 1866–68. – *551* (735)

»*L'Association*« (A Szovetkezés), Párizs–Brusszel. – *40–41 57–58 63 90* (85 90 202)
– 1865 ápr. – *101* (202)

Association Internationale des Travailleurs. Compte rendu du congrès de Genève (Nemzetkozi Munkásszovetség. Beszámoló a genfi kongresszusról); „Le Courrier international", 1867 márc. 9. és 16. – *535* (723)

»*The Athenaeum, Journal of Literature, Science and the Fine Arts*« (Athenaeum, irodalmi, tudományos és szépmúvészeti folyóirat), London. – *228* (373)

Aufruf an alle Arbei er, Arbeitervereine und Arbeiterassoziationen in der Schweiz zum Beitritt der „Internationalen Arbeiterassoziation" (Felhívás minden svájci munkáshoz, munkásegylethez és munkásszövetséghez a „Nemzetközi Munkásszovetségbe" való belépésre); „Nordstern", 1865 márc. 11. – *90* (184)

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14) – romai császár i. e. 27–i. sz. 14. – *266*

Augsburgi *lásd* Allgemeine Zeitung

»*Augsburger Abendzeitung*« (Augsburgi Esti Újság). – *375* (558)

– 1867 nov. 4.: *Telegraphische Berichte der „Abendzeitung". Paris, 3. Nov., Morgens* (Az „Abendzeitung" távirati jelentései. Párizs, nov. 3-a reggelén). – *375* (558)

»*L'Avenir national*« (A Nemzeti Jovő), Párizs. – *63* (133 275)

B

BACON, Francis, Viscount of Saint Albans and Baron of Verulam (1561–1626) – angol államférfi, materialista filozófus, természetkutató és történész; egy időben lordkancellár. – *303*

Badinguet *lásd* Napóleon, III.

BAER, Wilhelm – német fizikus.

– *Elektrizität und Magnetismus. Die Gesetze und das Wirken dieser machtigen Naturkräfte und ihre Bedeutung für das praktische Leben* (Elektromosság és mágnesesség. E hatalmas természeti erők törvényei és hatásuk, valamint jelentőségük a gyakorlati élet számára), Lipcse 1863. – *25*

BAINES, Sir Edward (1800–1890) – liberális angol újságíró és kozgazdász, parlamenti képviselő. – *116* (223)

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, az 1848-as német forradalom résztvevője; később az anarchizmus ideológusa, 1869-ben csatlakozott az Internacionáléhoz, melyben hevesen támadta Marx híveit és politikai irányvonalát; 1872-ben a hágai kongresszuson kizárták az Internacionáléból. – *14 101 107 332 348 587*

BALZAC, Honoré de (1799–1850) – francia regényíró. – *273 590*

– *Le chef-d'oeuvre inconnu* (Az ismeretlen remekmű). – *273*

– *Le faiseur* (A fezőr). – *273* (427)

– *Melmoth réconcilié* (A megbékélt Melmoth). – *273*

BANGYA János (1817–1868) – magyar újságíró és katonatiszt, részt vett az 1848–49-es magyar szabadságharcban; a szabadságharc bukása után Kossuth kulfoldi megbízottja, egyben rendőrügynok; később Mehemed bej néven a törökoknél katonai szolgálatba lépett; 1855–58 a cserkeszháborúk idején torok ugynok a Kaukázusban. – *89 131 478* (179)

»*Barmer Zeitung*« (Barmeni Újság). – *85 379* (175 573)

BAUER, Edgar (1820–1886) – német ifjúhegeliánus filozófus és publicista, 1858–59 a londoni „Neue Zeit" szerkesztője; az 1861-es amnesztia után porosz állami tisztviselő. – *37 237 471*

BEALES, Edmond (1803–1881) – angol jogász, polgári radikális; a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Liga elnöke, az amerikai polgárháború idején az északiakat támogató Brit Felszabadítási Társaság tagja; 1865–69 a Reformliga elnoke. – *81–82 116 238 431 440–441* (93 110 176 222)

BEAUREGARD, Pierre-Gustave Toutant de (1818–1893) – amerikai tábornok, 1846–47-ben részt vett a Mexikó elleni háborúban, a polgárháború idején (1861–62) a déli államok virginiai és mississippi haderejének parancsnoka, majd főparancsnok. – *17 453*

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezére; 1867-től Reichstag-képviselő; *lásd még* Liebknecht. – *396* (12 52)

BECKER, Bernhard (1826–1882) – német publicista, lassalleánus, 1864–65 az Általános Német Munkásegylet elnöke. – *8 28 34 43 50 60 69 85 100–101 109 111 117 120 129 131 134 154 411 427 429 446 462 471 478 486 580* (13 14 54 143 148 206 215 227 243)

– *Botschaft des Präsidenten* (Az elnök üzenete); „Sozialdemokrat", 1864 dec. 30. – *437 446* (649)

– *Rede des Vereinspräsidenten Bernhard Becker, gehalten in der Versammlung der Hamburger Mitglieder des Allgemeinen deutschen Arbeitervereins am 22. März 1865* (Bernhard Becker egyleti elnök beszéde az Általános Német Munkásegylet hamburgi tagjainak gyűlésén, 1865 március 22-én); „Sozialdemokrat", 1865 márc. 26. – *101 462 478* (200 201)

BECKER, Hermann Heinrich, a „vörös Becker" (1820–1885) – német jogász és publicista; 1848-ban a kölni Demokrata Társaság tagja, 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, 1852-ben a kölni kommunista-per egyik fővádlottja; később nemzeti liberális, Dortmund és Köln főpolgármestere. – *35–36 39 50 57 71* (76 117 149)

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – frankenthali kefekötő, az 1830–40-es évek németországi és svájci demokratikus mozgalmainak résztvevője; 1848–49-ben a badeni népfelkelők parancsnoka; a 60-as években az Internacionálé egyik svájci vezetője, a „Vorbote" szerkesztője, Marx és Engels barátja és harcostársa. – *28 121 157 338 340 348 364–365 476 479 485 488–491 494 519–520 537 560–561 580–582 587* (36 54 206 219 275 283 284)

›*The Bee-Hive Newspaper*‹ (Kaptári Újság), London. – *13 33 81 111 118 125 128 320 331 335–336 431 463* (26 93 217 599)

BEESLY, Edward Spencer (1831–1915) – angol történész és politikus, a londoni egyetem tanára; Marx barátja, az Internacionálé alapító kongresszusának elnöke. – *38 121 140 219 229 320 335 346 364 431* (110)

– *Catiline as a Party Leader* (Catilina mint pártvezér); „The Fortnightly Review", I. köt. 1865 május–augusztus. – *140* (262)

BEETHOVEN, Ludwig von (1770–1827) – német zeneszerző. – *582*

›*Belletristisches Journal and New Yorker Kriminalzeitung*‹ (Szépirodalmi folyóirat és New York-i bűnügyi újság). – *89* (181)

BÉLUZE, Jean-Pierre (1821–1908) – francia műasztalos, kispolgári szocialista, Cabet tanítványa; 1862–68-ban a Crédit au Travail szövetkezeti bank igazgatója, az „Association"-nak, a szövetkezeti társaságok folyóiratának egyik alapítója; az Internacionálé tagja; később visszavonult a munkásmozgalomtól. – *90* (183)

BENDER, H. – londoni könyvkereskedő, a „Londoner Anzeiger" német emigráns-újság kiadója. – *33 40 59 85 97 99–100 358 435 488*

BENEDEK, Ludwig von (1804–1881) – osztrák tábornok; 1846-ban a galíciai parasztok felkelésének leverésében, 1848–49-ben az itáliai és magyarországi forradalom leverésében vett részt; 1859-ben az itáliai háborúban hadtestparancsok, 1860-ban az osztrák hadsereg vezérkari főnöke, Magyarország polgári és katonai kormányzója; az 1866-os porosz–osztrák háborúban az osztrák hadsereg parancsnoka. – *196 215–216 225 511*

BENNIGSEN, Rudolf von (1824–1902) – német politikus; Németország porosz hegemónia alatti egyesítésének híve, 1867 után a nemzeti liberálisok jobbszárnyának vezetője, a Né-

met Nemzeti Egylet egyik alapítója, 1859–67-ig elnöke; 1867–83, majd 1887–98 a Nemzeti Liberális Párt elnöke, a Birodalmi Gyűlés tagja. – *212 266 285*

»*Der Beobachter. Ein Volksblatt aus Schwaben*« (A Figyelő. Svábföldi Néplap), Stuttgart. – *24 31 35 396–398 420–421 576* (50 51 62 603)

– 1864 okt. 21.: *Bescheidenheit – ein Ehrenkleid* (Szerénység – a becsület mundérja). – *24 422* (50 59)

BERGHAUS, Heinrich (1797–1884) – német földrajztudós és kartográfus.
– *Physikalischer Schulatlas* (Természetföldrajzi iskolai atlasz), Gotha 1850. – *26*

»*Berliner Reform*« (Berlini Reform). – *80 99 111 135 435 470* (163)

BERNDES – kispolgári demokrata, a 60-as években londoni emigráns. – *107*

BERNSTORFF, Albrecht, Graf von (1809–1873) – porosz diplomata, 1854–61 londoni követ, 1861 és 1862 külügyminiszter, 1862–73 londoni követ. – *281*

Beta *lásd* Bettziech

BETTZIECH, Heinrich (Beta) (1813–1876) – német újságíró, kispolgári demokrata, londoni emigráns; Kinkel híve. – *261 358 361*
– *Die Frau in Weiss* (Asszony fehérben); „Kladderadatsch", 1866 nov. 18. – *261* (410)

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – volt porosz tiszt; 1848-ban a kölni Munkásegylet bizottsági tagja, 1848–49 a „Neue Kölnische Zeitung" szerkesztője és a baden-pfalzi felkelés katonai bizottságának tagja; később Svájcba emigrált; Zürichben tanár; az Internacionálé zürichi német szekciójának tagja; a Béke- és Szabadságliga 1867-es genfi kongresszusának résztvevője. – *347*

BEUST, Friedrich Ferdinand, Graf von (1809–1886) – német reakciós államférfi, ellenezte Németország porosz vezetés alatti egyesítését, a német kisállamok függetlenségének híve; 1849–66 a szász kormány minisztere; 1866–71 Ausztria–Magyarország külügyminisztere és 1867–71 birodalmi kancellárja; később nagykövet. – *158 275 349*

Biblia. – 111 210 398 436 563 (216 352 607 648 746)

BILLE, Carl Steen Andersen (1828–1898) – dán újságíró és politikus; a Nemzeti Liberális Párt tagja, a „Dagbladet" szerkesztője és kiadója, a dán parlament tagja. – *4*

BISCAMP, Elard – német demokrata újságíró, részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban, Londonba emigrált, 1859-ben a „Volk" megalapítója, amely lapnak az irányítását azután Marx vette át. – *100* (69)

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815–1898) – német államférfi, 1862–71 porosz miniszterelnök, 1871–90 birodalmi kancellár; reakciós úton egyesítette Németországot. – *5 36 44–45 50–54 60–61 68 72–73 84 92 120 126 134 137–138 154 158 162 166 171 175 193 195 197–203 206–209 212–217 222 225 230–235 240–241 244–245 263–266 270–271 277–281 285 289 292–294 311 328 332 338 349 365 369 372 375 387 398 401 407–408 416–417 439 445–447 449 454 484 511 529 547 570 580* (4 12 30 55 57 79 94 97 123 152 154 160 178 196 231 251 317 324 332 341 358 400)

– Beszéd az Északnémet Reichstagban, 1867 márc. 11-én. Megjelent: „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages des Norddeutschen Bundes im Jahre 1867" (Gyorsírói jelentések az Északnémet Szövetségi Reichstag 1867-es tárgyalásairól), I. köt., Berlin 1867. – *281* (445)

– Beszéd az Északnémet Reichstagban, 1867 márc. 18-án. Megjelent: „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages des Norddeutschen Bundes im Jahre 1867" (Gyorsírói jelentések az Északnémet Szövetségi Reichstag 1867-es tárgyalásairól), I. köt., Berlin 1867. – *277 294* (441)

BLACKBURN, Colin, Baron (1824–1903) – brit jogász. – *372 375*

BLANC, Jean-Joseph-Louis (1811–1882) – francia történész és újságíró, kispolgári szocialista; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja, 1848 augusztusában Angliába menekult, ahol a kispolgári emigráció egyik vezetője volt; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. – *38 207 332 342* (35)

BLANK, Emil – Engels unokaöccse, Karl Emil Blank fia. – *262*

BLANK, Karl Emil (1817–1893) – német kereskedő; a 40-es és 50-es években közel állt a szocialistákhoz; Marie Engels férje. – *53 55*

BLANK, Marie – Engels unokahúga, Karl Emil Blank leánya. – *517*

BLIND, Friderike – Karl Blind felesége. – *210*

BLIND, Karl (1826–1907) – német író és újságíró, kispolgári demokrata; részt vett az 1848–49-es badeni forradalmi mozgalomban; az 50-es években a londoni német kispolgári emigráció egyik vezetője; később nemzeti liberális. – *24 29–31 33–35 47–48 54 69 74 79 82 86 90–92 95–96 100 107–108 137 184 210 212 222 236 358 416 419–423 427 444 547 580* (50 58 62 106 157 252)

– (Névtelenul:) *Republikanischer Protest* (Koztársasági tiltakozás); „Neue Frankfurter Zeitung", 1864 szept. 29., „Nagy-Britannia" rovat, aláírás: „§ London, szept. 30". – *29–31 421* (56)

– (Nevtelenul:) *Republikanischer Protest* (Koztársasági tiltakozás); „Hermann", 1864 okt. 8. – *29–31 421* (56 57)

– (Névtelenul:) *Ein republikanischer Protest, London, 17. Sept. 1864* (Egy koztársasági tiltakozás, London, 1864 szept. 17.); „Die Westliche Post", 1864 okt.–nov. eleje. – *29–31 421–422 427* (56 57 58)

– (Névtelenul:) *Bradford, 25. Okt.*; „Der Beobachter", 1864 nov. 17. – *30 34 422* (59)

– (Névtelenul:) *German Democracy* (Német demokrácia); „The Morning Star", 1865 febr. 24. – *82* (170)

– (Névtelenul:) *Politische Übersicht. Frankfurt, 4. März* (Politikai áttekintés. Frankfurt, március 4.); „Neue Frankfurter Zeitung", 1865 márc. 5.. „Der Sozialdemokrat", 1865 márc. 8. – *91 92 95–96* (187 193)

– Szerkesztőségi bevezetés: „Der deutsche Eidgenosse", 1865 márc. 15. – *90* (186)

BLUM, Babette (kb. 1791–1865) – Marx apjának húga. – *147 480*

BOBCZYNSKY, Konstanty (szul. 1817) – az 1863–64-es lengyel felkelés résztvevője, később londoni emigráns; 1865–68 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866 májusától Lengyelország ügyeivel megbízott titkár, az 1865-os londoni konferencia résztvevője. – *166 189*

BOELLING, Friedrich (1816–1884) – német kereskedő, Engels húgának, Hedwignek a férje. – *507*

BOLLETER, Heinrich – londoni német emigráns, kis vendéglője volt a Sohóban, ahol gyakran tartottak munkásosszejoveteleket; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja; 1864–65 az Internacionálé Központi Tanácsának tagja, az 1865-ös londoni konferencia résztvevője. – *96 214*

Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

BONAPARTE, Eugène-Louis-Jean-Joseph (1856–1879) – III. Napóleon fia, születésekor a „császári herceg" címet kapta. – *329*

BONAPARTE, Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul (Plon-Plon) (1822–1891) – III. Napóleon unokaoccse; demagóg nézetei miatt „vörös hercegnek" is nevezték. – *58 81* (86)

»*Bonner Zeitung*« (Bonni Újság). – *92* (188)

BORCHARDT, Louis – manchesteri német orvos, Engels ismerőse. – *4 16 86–87 93 435*

BORKHEIM, Sigismund Ludwig (1825–1885) – német újságíró, demokrata; részt vett az 1849-es baden-pfalzi felkelésben, majd emigrált; 1851-től kereskedő Londonban; barátí viszonyban volt Marxszal és Engelsszel. – *84 102 221 276 306 310 312 328 331 346–352 355–362 366 383–387 391 395 556–558 560 573 588* (204)

– *Ma perle devant le Congrès de Genève* (Gyongyom a genfi kongresszus elott), Brusszel 1867 – *331 349 352 357 386 556–558 560* (493 525)

– *Meine Perle vor dem Genfer Kongress* (Gyongyom a genfi kongresszus elótt), Zurich 1868 – *331 349 357 362 386 556–558 560* (493 525 543)

»*Der Botschafter*« (A Hírnok), Bécs. – *131* (244)

BOWRING, Sir John (1792–1872) – angol politikus, kozgazdász, nyelvész és irodalmár (Petőfit is fordította); Bentham tanítványa, szabadkereskedő; az 50-es években magasrangu hivatalnok, Anglia távol-keleti gyarmati politikájának irányítoja. – *581*

BÖHME, Jakob (1575–1624) – német cipész, misztikus filozófus. – *382 573*

»*Borsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschaftszweige*« (Tózsdei hirlap a német konyvkereskedelem és a vele rokon uzletagak számára), Lipcse. – *362 560* (543)

– 1865 marc. 3.: Kozlemény Engels „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" c. munkájának megjelenéséről. – *382* (580)

– 1867 szept. 14.: Kozlemény Marx „Tőke" I. c. muvének megjelenéséről. – *382* (580)

– 1867 okt. 3.. Hirdetés Borkheim „Perlé"-jéról. – *362 560* (543)

BRADLAUGH, Charles (1833–1891) – angol újságíró és politikus, polgári radikális társadalmi reformer; a „National Reformer" szerkesztője. – *186 368 374*

BRASS, August (1818–1876) – német újságíró, részt vett az 1848-as forradalomban, majd Svájcba emigrált; 1859–60 a „Neue Schweizer Zeitung" főszerkesztője, később Bismarck híve es a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" szerkesztője. – *293 311*

BREIDTSCHWERDT, Otto Ludwig (Ludwig Otto) (1836–1890) – német újságíró, 1864-ben az Internacionálé Kozponti Tanácsának tagja, 1866-ban Spanyolország ugyeivel megbízott titkár. – *33*

BRIDGES, John Henry (1832–1906) – angol orvos, pozitivista; Auguste Comte híve, a „Commonwealth" munkatársa. – *219*

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő; a Gabonatorvény-Ellenes Liga egyik vezetője, tobb ízben miniszter; a 60-as évektől a liberális párt baloldalának vezere. – *11 13 46 49 97 163 193 294 421 424* (20 105 195 294 346 349)

»*Bromberger Zeitung*« (Brombergi Újság). – *204* (343)

BRONNER, Eduard – német orvos, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni alkotmányozo gyules képviselője, később Angliába emigralt. – *30 34–35 422*

BROWN, John (1800–1859) – amerikai farmer, a rabszolgafelszabadító mozgalom forradalmi szárnyának egyik vezére; 1854–56 Kansasban részt vett a rabszolgatartók elleni fegyveres harcban, 1859-ben kísérletet tett Virginiában a néger rabszolgák felkelésének megszervezesere, bíróság elé állították és kivégezték. – *381*

BRUHN, Karl von (szul. 1803) – nemet újságíro, a Számkivetettek Szovetségének és az Igazak Szovetségének, majd a Kommunisták Szovetségének tagja (1850-ben kizarták), 1848–49 részt vett a majna-frankfurti es a badeni felkelésekben; később a „Nordstern"

szerkesztője Hamburgban; az Általános Német Munkásegylet tagja (1865-ben kizárták). – *23 87 89–90 97 100 427 471* (62 196)
– (Névtelenül:) *Aufgeschaut* (Felpillantva); „Nordstern", 1865 márc. 4. – *97* (196)
– (Névtelenül:) *Die Wölfe im Schafskleid* (Farkasok bárányбőrben); „Nordstern", 1865 márc. 4. – *97* (196)

Das Buch der Erfindungen, Gewerbe und Industrien (Találmányok, mesterségek és iparok könyve), 2 kötet, 3. teljesen átdolgozott kiadás, Lipcse 1858. – *144*

BUCHER, Lothar (1817–1892) – porosz igazságügyi hivatalnok, publicista; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép), a forradalom leverése után Londonba emigrál; a berlini „Nationalzeitung" tudósítója; Bismarck munkatársa a külügyminisztériumban, Lassalle barátja. – *28 36–37 276 278 401 471 485 573 580* (55 613)

BUOL-SCHAUENSTEIN, Karl Ferdinand, Graf von (1797–1865) – osztrák államférfi és diplomata; 1852–59 miniszterelnök és külügyminiszter. – *37*

BURKHARD, A. – manchesteri német emigráns, a 60-as években a Schiller Intézet igazgatósági jegyzője. – *593*

BURNS, Lizzy (Lizzie) (1827–1878) – ír munkásnő, részt vett az ír nemzeti felszabadító mozgalomban; Engels második felesége; testvére Mary Burnsnek, Engels első feleségének. – *25 36 41 70 77 105 116 119 132 134 136 141 147–148 155–156 159 174 185 286 294 296 301 304–305 307 310 321 359 364 386 399*

BURNS, Robert (1759–1796) – skót költő. – *70*
– *For a' that and a' that* (Azért is, azért is). – *70* (145)

BUTLER, Benjamin Franklin (1818–1893) – amerikai ügyvéd, politikus és tábornok; a polgárháborúban (1861–65) New Orleans bevételénél az északiak expedíciós hadseregének parancsnoka; 1862-től New Orleans katonai kormányzója. – *153*

BÜCHNER, Ludwig (1824–1899) – német fiziológus és filozófus, vulgáris materialista; részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban, az Internacionálé tagja, küldött a lausanne-i kongresszuson; ellenezte az önálló munkásmozgalmat. – *347 540–541 565*
– *Kraft und Stoff. Empirisch-naturphilosophische Studien* (Erő és anyag. Empirikus-természetfilozófiai tanulmányok), Majna-Frankfurt 1855. – *540*
– *Force et matière. Études philosophiques et empiriques de sciences naturelles* (Erő és anyag. Empirikus-természetfilozófiai tanulmányok), Párizs–Brüsszel–Lipcse 1863. – *540*

BÜRGERS, Heinrich (1820–1878) – német radikális publicista; 1847–52 a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1852-ben a kölni kommunista-per egyik fővádlottjaként 6 évi várbörtönre ítélték; később a haladópárt híve, 1867 után nemzeti liberális. – *83 158 343 379 397 401 404 492* (177 606)

C

CAESAR, Cajus Julius (i. e. kb. 100–44) – római hadvezér és államférfi. – *140*

CARNARVON, Henry Howard Molyneux Herbert, (1849-től) Earl of (1831–1890) – angol konzervatív államférfi; 1858–66 gyarmatügyi államtitkár; 1866–67 és 1874–78 gyarmatügyi miniszter. – *368*

CARNOT, Lazare-Hippolyte (1801–1888) – francia publicista és politikus; 1848-ban mérsékelt republikánus, az ideiglenes kormány, az alkotmányozó és törvényhozó nemzetgyűlés tagja; 1851 után az antibonapartista köztársasági ellenzék egyik vezetője. – *424*

CARPENTER, William Benjamin (1813–1885) – angol természetbúvár és fiziológus. – *581*

CATILINA, Lucius Sergius (i. e. kb. 108–62) – romai politikus; osszeeskuvést szervezett az arisztokratikus koztársaság ellen. – *140*

CAVAIGNAC, Louis-Eugène (1802–1857) – francia tábornok es politikus, mérsékelt republikánus; 1848-ban Algéria kormányzója, májustól hadugyminiszter, júniustól decemberig miniszterelnok, az alkotmányozó nemzetgyules által diktátori teljhatalommal felruházva veres kegyetlenséggel leverte a párizsi juniusi felkelest, az 1851 dec. 2-i államcsíny utan ellenzékbe ment át – *342* (35)

CHASSEPOT, Antoine-Alphonse (1833–1905) – francia puskamuves es feltaláló; hátultoltő puskájával szerelték fel 1866-ban a francia hadsereget. – *339*

CHAUCER, Geoffrey (1340–1400) – angol koltó
– *Canterbury Tales* (Canterburyi mesék). – *504* (708)

Children's Employment Commission (A gyermekek foglalkoztatását vizsgálo bizottság). – *169 234 299* (307 386)
– First Report (Első jelentés), London 1863. – *299* (386)
– Fifth Report (Otodik jelentés), London 1866. – *233* (386)

»*The Chronicle*« (A Kronika), London – *373* (567)

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106–43) – romai szónok és politikus, eklektikus filozófus.
– *Orationes in Catilinam* (Beszédek Catilina ellen) *460* (665)
– *Pro Sestio* (Sestius vedelmében). – *458* (661)

CLARENDON, George William Frederick Villiers, Earl of (1800–1870) – angol államférfi, whig, később liberális; 1847–52 Írország alkirálya, az 1848-as ir felkelés vérbefojtója; 1853 és 1870 kozott tobbszor kulugyminiszter. – *218* (364)

CLASSEN-KAPPELMANN, Johann (kb. 1817–1879) – német gyáros, kolni városi képviselo, a 60-as evekben a haladópárt híve. – *138 141 175* (231)

CLEMENT, Knut Jong Bohn (1803–1873) – nemet nyelvesz es tortenész, a kieli egyetem professzora – *4–5*
– *Schleswig, das urheimische Land des nicht danischen Volks der Angeln und Friesen und Englands Mutterland, wie es war und ward* (Schleswig, az angolok és frízek nem dán népének őshazája es Anglia anyaországa, amilyen volt es amilven lett), Hamburg 1862 – *4–5*

CLUSERET, Gustave-Paul (1823–1900) – francia politikus es katona, az Internacionále tagja, a krími háboru és az itáliai felszabadito haboru (1860) resztvevoje, az északiak oldalán harcolt az amerikai polgárháborúban (1861–65), a Parizsi Kommun tagja, 1870 végén reszt vett a lyoni és marseille-i forradalmi megmozdulásokban, a Kommun leverése után emigrált Belgiumba, az amnesztia után visszatért Franciaországba, ahol 1888-ban képviselo lett es a szocialistákhoz csatlakozott. – *400*
– *Mentana*, „Le Courrier français", 1867 dec. 7. – *400* (612)

COBDEN, Richard (1804–1865) – manchesteri gyáros, liberális politikus, szabadkereskedo; a Gabonatorvény-Ellenes Liga egyik vezetoje, a parlament tagja – *13 48*

COHEN, Ferdinand (kb. 1842–1866) – Karl Blind mostohafia – *209–210*

COLCRAFT – angol hohér, 1867 okt. 23-án végrehajtotta a halálos ítéletet Allen, Larkin es O'Brien ir feni forradalmárokon. – *381*

COLLET, Charles Dobson – radikális angol újságíró és politikus, 1859–65 a „Free Press", 1866-tól a „Diplomatic Review" szerkesztoje. – *37 348 543* (728)
– (Névtelenul) *Russia's Designs on the Pope* (Oroszország szándékai a pápával kapcsolatban); „The Free Press", 1864 dec. 7. – *37* (80)

COLLINS, William Wilky (1824–1889) – angol író. – *261*
– *The Woman in White* (Asszony fehérben), 2 kot., Lipcse 1860 – *261*

»*The Commonwealth*« (A Koztársaság), London. – *170 174 176 185 189 192 195 197 205 208 211 214 216 219 227 264 500 509 512 525 531 535 584* (274)
– 1866 ápr. 28. – *512*
– 1866 máj. 5. – *216* (360)

COMTE, Isidore-Auguste-François-Marie (1798–1857) – francia matematikus, filozófus és szociológus; a pozitivizmus megalapítója. – *229*
– *Cours de philosophie positive* (A pozitív filozófia tanfolyama), 1–6 kot., Párizs 1830–42. – *229*

Congres de Genève. Société Internationale des Travailleurs (A genfi kongresszus. A Nemzetkozi Munkásszovetség); „Le Courrier international", 1867 márc. 23., 30., ápr. 6., 13., 20. és 27. – *535* (723)

Congress of Geneva. International Association of Working Men (A genfi kongresszus. A Nemzetkozi Munkásszovetség); „The International Courier", 1867 marc. 27., ápr. 3., 10. es 17. – *535* (723)

Congrès ouvrier. Association Internationale des Travailleurs (Munkáskongresszus. Nemzetkozi Munkásszovetség), Párizs 1866. – *200* (338)

Congrès ouvrier. Association Internationale des Travailleurs. Règlement provisoire (Munkaskongresszus. Nemzetkozi Munkásszovetség. Ideiglenes szervezeti szabályzat), Párizs 1864. – *63 200* (338)

CONNOLLY, Thomas – az angol kőmuves-szakszervezet vezetője, a 60-as években a Reformliga vegrehajtó bizottságának tagja. – *111*

CONTZEN, Karl Wilhelm – német kozgazdász, Roscher híve, a 60-as evekben a lipcsei egyetem magántanára. – *385 571*

COTTA, Bernhard, von (1808–1879) – német bányamérnok és geologus
– *Grologische Briefe aus den Alpen* (Geologiai levelek az Alpokbol), Lipcse 1850 – *25*

»*Le Courrier français*« (A Francia Hírnok), Párizs. – *217 313 331–332 334–336 342 344 352 359 361 363–364 390 552 561 569 572* (361 584)
– 1866 maj. 20.: *Aux étudiants des universites d'Allemagne et d'Italie, les etudiants de Paris* (A nemet és olasz egyetemek diákjainak, a párizsi diákok). – *217* (362)
– 1867 szept. 10 – *344* (513)
– 1867 szept. 11. – *344* (513)
– 1867 okt. 8.: *Le troisième larron* (A harmadik tolvaj). – *352* (529)

Le Courrier international *lásd* The International Courier

COWPER, William Francis, Lord (1811–1888) – brit államferfi, parlamenti képviselo, liberális párti kormányok idején kulonféle hivatali tisztségeket toltott be. – *294*

CREMER, William Randall (1838–1908) – angol ács, részt vett a pacifista mozgalmakban, reformista; az ácsok és asztalosok egyesult szovetségének egyik alapitoja és vezetője, tagja a Trade-Unionok Londoni Tanácsának, a Lengyelország Fuggetlenségéért Kuzdő Brit Nemzeti Ligának és a Fold- és Munkaligának; részt vett az Internacionálé alapito gyulésén, a Kozponti Tanács tagja és 1864–66 főtitkára; részt vett az 1865-os londoni konferencián és az 1866-os genfi kongresszuson; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; ellenezte a forradalmi taktikát, a választójogi reformért vivott harc idején lepaktált a burzsoáziával, késobb a liberális párt tagja lett; 1885–95, 1900–08 parlamenti képviselo. – *11–13 38 48 106 116 128 189 192 238 248 337 374 456 469 519* (18 116 203 217 222 330 331)

CRESPELLE – az Internacionále londoni francia szekciojának tagja, a Fótanács politikai vonalának védelmezője, 1866–67 a Fotanacs tagja. – *165 489*

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi, az angol polgári forradalom vezetoje; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfoje) 1653–1658. – *393*

CUVIER, Georges-Leopold-Chretien-Frederic-Dagobert, baron de (1769–1832) – francia zoologus, anatomus es paleontologus, az osszehasonlito anatomia megalapítoja. – *252 255*
– *Discours sur les révolutions de la surface du globe etc.* (Értekezes a fold felszínének forradalmairól stb.), Amszterdam 1826. – *252 255*

CUZA, Alexandru Ion (1820–1873) – I Sandor neven moldva–havasalfoldi, majd román uralkodo 1859–1866, az 1866-os bojár osszeeskuveskor tronját vesztette és emigrált. – *197* (335)

D

»*Dagbladet*« (Napilap), Koppenhaga. – *4 17 138* (3)

»*The Daily News*« (A Napi Hírek), London – *47 63 463* (108)
– 1865 márc. 2.: *The Late Polish Insurrection* (A nemreg lezajlott lengyel felkelés). – *463*

»*The Daily Telegraph*« (A Napi Hírado), London. – *151* (270)
– 1865 nov. 17. – *151*

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz kolto. – *590*

Darmstadter Militarzeitung *lásd* Allgemeine Militarzeitung

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol termeszettudos, a fejlődéstan megalapítója. – *93 243 252 254 398 459 526 581*
– *On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (A fajtak eredete termeszetes kivalogatodás révén, vagy az előnyben levo fajok megorzodése az eletert folyo kuzdelemben), London 1859. – *243 252 254 398 459 526* (662)

DAVIS, Jefferson (1809–1889) – amerikai államférfi, a Demokrata Párt tagja, a déli rabszolgatartók felkelesenek egyik szervezoje, reszt vett az Egyesult Államok 1846–48-as háborujaban Mexikó ellen, 1853–57 hadugyminiszter, 1861–65 a déli Konfoderáció elnoke. – *453* (127)

DAVISSON, A. N. – a 60-as evek vegén a manchesteri Schiller Intézet jegyzője. – *596* (33)

DEASY, Michael – az ir fenkek egyik vezetoje, 1867-ben Manchesterben letartóztatták, majd hivei kiszabaditották. – *381*

Debats *lásd* Journal des Débats

DELL, William – angol karpitos, a Lengyelország Fuggetlenségéert Kuzdó Brit Nemzeti Liga tagja, reszt vett az Internacionale alapito gyulesen, 1864–69 a Főtanács tagja, 1865, 1866–67 pénztarnoka, részt vett az 1865-os londoni konferencián; a Reformliga egyik vezetoje. – *82 248 440* (116)

Demokratische Studien (Demokratikus Tanulmanyok). L Bamberger, K. Grun, M. Hartmann, F Kapp, F. Lassalle, Michelet, H. B Oppenheim, trieri Ludwig Simon, A. Stahr, K. Vogt és mások kozremukodesevel, kiadta Ludwig Walesrode, Hamburg 1860. – *289*

»*Demokratisches Wochenblatt*« (Demokratikus Hetilap), Lipcse. – *385 387 391 396 407 570* (583 604)

DEMUTH, Helene (1823–1890) – a Marx család házvezetonője és huseges barátja. – *246 436 545*

DENIS, Châteaugiron de – francia publicista. – *166–167*
– *L'Anti-Proudhon* (Az anti-Proudhon), Rennes 1860. – *166* (304)

DENIS, Hector – francia proudhonista.
– *La question polonaise et la democratie* (A lengyel kérdés és a demokrácia), „La Tribune du Peuple", 1864 márc. 5, 26., ápr 17., máj. 29. és jún. 30. – *164 168* (299)

DENOUAL, Jules – francia kispolgári demokrata; részt vett az Internacionálé alapító gyulésén; 1864–65 a Kozponti Tanács tagja. – *101*

DE PAEPE, Cesar (1842–1890) – belga szedó, majd orvos, az Internacionálé belga szekciójának egyik alapítoja, a belga foderális tanács tagja, kuldott az Internacionálé 1865-os és 1871-es londoni konferenciáján, az 1867-es lausanne-i, az 1868-as brusszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; az 1872-es hágai kongresszus után egy ideig a bakunyinistákat tamogatta, 1885-ben a belga munkáspárt egyik megalapítója. – *479 487* (113 298)

DERBY, Edward George Geoffrey Smith Stanley, (1851-tol) Earl of (1799–1869) – angol államférfi, a toryk, késóbb a konzervatív párt egyik vezére, 1830–33 az ír ugyek államtitkára, 1852, 1858–59, 1866–68 miniszterelnok. – *294 311 381 543*
– [*Nyilatkozat a Luxemburgra vonatkozó szerzódésről*;] „Hansards Parliamentary Debates" (Hansard Parlamenti vitái), III. sorozat, 188. kot., London 1867. – *311*

DESCARTES (Cartesius), René (1596–1650) – francia filozófus, matematikus és termeszetkutato. – *349*

›*Deutsche Brusseler Zeitung*‹ (Brusszeli Német Újság). – *74* (156)

›*Der deutsche Eidgenosse*‹ (A Német Frigytárs), London–Hamburg. – *74 91–92 210* (157)

›*Deutsche Volkszeitung*‹ (Német Népújság), Hannover. – *380* (577 603)

›*Deutsches Museum. Zeitschrift fur Literatur, Kunst und offentliches Leben*‹ (Német Múzeum. Irodalmi, muveszeti és kozéleti folyóirat), Lipcse. – *391* (594)

›*Deutsches Wochenblatt*‹ (Német Hetilap), Mannheim. – *152* (273)

DICKSON – angol katonatiszt, a Reformliga egyik vezetője. – *374*

DIDEROT, Denis (1713–1784) – francia materialista filozófus, kritikus és író; enciklopedista. – *590*

DIETZGEN, Joseph (1828–1888) – német tímármunkás, szocialista; Oroszországban és Észak-Amerikában élt, autodidakta filozofus, aki onállóan eljutott a dialektikus materializmus alapvető felismeréséhez; 1872-ben kuldott az Internacionálé hágai kongresszusán, New Yorkban, majd Chicagoban a német nyelvu forradalmi munkássajtó szerkesztőségi fomunkatársa – *380 382 573*

›*The Diplomatic Review*‹ (Diplomaciai Szemle), London. – *275 313 331 339 348* (29 72 434)
– 1867 szept. 4. – *334*
– 1867 okt. 2.. *Conference held on August the 27th, 1822, at Constantinople. From the Work of Baron Prokesch* (Az 1822 augusztus 27-én tartott konstantinápolyi konferencia. Prokesch báró munkájából). – *374*
– 1867 okt. 2. *Events of the Month* (A hónap eseményei). – *348*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – brit államférfi, író, a toryk, majd a Konzervatív Párt egyik vezetője; 1852–68 kozott tobbszor pénzugyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnok. – *218 238 367 425* (138 364 634)
– *Vivian Grey*, 2 kotet, Lipcse 1859. – *238* (396)

DÖNNIGES, Franz Alexander Friedrich Wilhelm von (1814–1872) – német történész és diplomata, svájci bajor kovet. – *7*

DÖNNIGES, Helene von (1845–1911) – Franz Dónniges leánya, Janko von Racowiţa felesége. – *7 15 120 162* (57)

DRESEMANN – a 60-as években a „Dusseldorfer Zeitung" szerkesztője. – *98*

DRONKE, Ernst (1822–1891) – nemet iró és publicista, kezdetben „igazi szocialista", majd a Kommunisták Szovetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; Svájcba, majd Angliába emigrált, ott kereskedő lett és visszavonult a politikától. – *102 105 112 116 130 152 217 221 313–314 347 353 357* (177)

DUBOIS, Lucien – francia publicista.
– *Les conditions de la paix* (A béke feltételei); „Le Courrier français", 1867 szept. 2. – *331* (496)

DUCHINSKI, Franciszek (1817–1893) – lengyel történész és etnográfus; az 1830–31-es lengyel felkelés után párizsi emigráns, Lengyelország és a keleti szlávok történelméről és etnográfiájáról szóló muvek szerzője. – *122–123 243*

DULLER, Eduard (1809–1853) – német romantikus koltó és regényíró.
– *Geschichte des deutschen Volkes* (A német nép története), Berlin 1861. – *25*

DUNCKER – berlini rendőrtanácsos; 1848-ban a rendőrségtől elbocsátották. – *237*

DUNCKER, Franz Gustav (1822–1888) – német könyvkiadó és publicista, a haladópárt tagja, a Hirsch–Duncker-féle szakegyletek egyik alapítója. – *297 300 530 548* (253 469)

DUNCKER, Max (1811–1886) – német történész.
– *Geschichte des Altertums* (Az ókor története), I–IV. kot., 2. kiad., Berlin 1855–60. – *25*

DUPANLOUP, Félix-Antoine-Philibert (1802–1878) – francia teológus és politikus, a katolikus párt egyik vezetője; 1849-től Orléans érseke, 1871-ben a versailles-i nemzetgyülés tagja. – *348 369*
– *Lettre à M. Rattazzi président du conseil des ministres du roi d'Italie sur les entreprises de Garibaldi par Mgr l'Évêque d'Orleans* (Az orléans-i püspök úr levele Rattazzi úrnak, az olasz királyi minisztertanács elnokének Garibaldi vállalkozásairól), Párizs 1867. – *369* (560)

DUPLEIX, François – francia konyvkotő, később svájci emigráns, az Internacionálé genfi francia szekciójának egyik alapítója és elnoke; az 1865-os londoni konferencia, az 1866-os genfi és az 1867-es lausanne-i kongresszus résztvevője. – *476 489–490 519* (92)

DUPONT, Eugène (kb. 1831–1881) – francia hangszerkészítő, részt vett az 1848-as júniusi felkelésben; 1862-től Londonban élt, 1864–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1865–71 Franciaország ugyeivel megbízott titkár, részt vett az 1865-os londoni konferencián és az 1866-os genfi kongresszuson, 1867-ben a lausanne-i kongresszus alelnoke, küldott az 1868-as brüsszeli kongresszuson; Marx irányvonalát képviselte; 1874-ben az Amerikai Egyesult Államokba koltozott. – *101 189 248 327 341 467 469 481 532* (276)

»*Dusseldorfer Zeitung*« (Dusseldorfi Újság). – *62 80 85 90 95 98–99 101 379 449* (8 130 572)

E

East India (Bengal and Orissa Famine). Papers and Correspondence relative to the Famine in Bengal and in Orissa, Including the Report of the Famine Commission and the Minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. Ordered, by the House of

Commons, to be printed, 31 May 1867 (Kelet-India (Éhínség Bengáliában és Orissában). Iratok és levelezés a bengáliai és orissai éhínségről, az éhínség-bizottság jelentésével és Bengália alkormányzójának és India főkormányzójának jegyzőkonyvével. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1867 május 31.). – *551* (735)

East India (Madras and Orissa Famine). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 4 July 1867 Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1867 (Kelet-India (Éhínseg Madrasban és Orissában). Jelentés a tisztelt Alsóház felíratára, 1867 július 4. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1867 július 30.). – *551* (735)

ECCARIUS, Johann Georg (1818–1889) – német szabó, publicista, londoni emigráns, az Igazak Szovetsegenek, majd a Kommunisták Szovetségének tagja; a londoni Német Munkás Muvelódesi Egylet egyik vezetője, részt vett az Internacionálé alapító gyulésén, 1864–72 a Fotanács tagja, 1867–71 fótitkára, az Internacionálé valamennyi konferenciájának és kongresszusának kuldotte, később trade-unionista – *11–12 33 49 62 69 78–80 85 99–100 106 110 122 170 189 192 195 264 310 327 330–331 334–336 338 340 342 347–348 352 364–366 371 412 443 489 493 509 519–520* (91 116 159 176 203 237 274)

– *London, 16. Febr.* [Die „Times" und die Bauarbeiter. Arbeiterbildungsverein] (London, febr. 16. [A „Times" és az építőmunkások. Munkás Muvelódési Egylet]); „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 19. – *78–80* (159)

– *A Working Man's Refutation of some Points of Political Economy endorsed and advocated by John Stuart Mill* (Egy munkás megcáfolja a politikai gazdasagtan John Stuart Mill által kifejtett és támogatott néhány tételét), „The Commonwealth", 1866 nov 10., 17 , 24., dec. 1., 25 , 1867 jan. 5., 26., febr. 2 , 16., 23 , márc. 9., 16. és 23. – *310* (479)

– (Névtelenul:) *International Working Men's Congress (From a correspondent)* (Nemzetkozi munkáskongresszus (Egy tudósítótól)), „The Times", 1867 szept. 6., 7., 9 , 10 es 11 – *334 338 340 348* (501)

»*L'Echo de Verviers*« (Verviers-i Visszhang). – *164–165 189 489* (297)

ECKARDT, Ludwig (1827–1871) – osztrák publicista és politikus, kispolgári demokrata; az 1848–49-es ausztriai és nemetországi forradalom résztvevője, svájci emigráns, majd Németországban élt, 1865-ben a Nemet Néppárt egyik vezetője és a „Deutsches Wochenblatt" szerkesztője; Németország porosz vezetés alatti egyesítesenek ellenzője; 1867-ben visszatért Ausztriába – *152 154*

EGERTON, Herbert – Henry Carnarvon fivére. – *368*

EGLI, Johann Jakob (1825–1896) – svájci foldrajztudos, 1883-tol a zurichi egyetem tanára; tankonyvszerző. – *143–144*

– *Praktische Erdkunde mit Illustrationen* (Gyakorlati foldrajz kepekkel ellátva), St. Gallen 1860. – *144*

– *Praktische Schweizerkunde fur Schule und Haus* (Gyakorlati svájci foldrajz az iskola és az otthon számára), 2. bóvített és javított kiadás, St Gallen 1861 – *144*

– *Neue Handelsgeographie. Erdkunde der Warenerzeugung und des Warenumsatzes* (Új kereskedelmi foldrajz. Az arutermelés es az arupiac geográfiája), St. Gallen–Lipcse 1862. – *25 143*

EICHHOFF, Karl Wilhelm (1833–1895) – német szocialista, az 50-es evek végén leleplezéseket tett kozzé a porosz rendőrségről; perbe fogták és elítélték; 1861–66 Angliában élt, 1868-tól a berlini munkásmozgalomban tevékenykedett; az Internacionálé levelező tagja es egyik első történetírója. – *109 130 133 221 275*

– (Névtelenul:) *Stieber*, „Hermann", 1859 szept. 10., 17., 24., okt. 8., 22. és 29. – *275* (432)

Eidgenosse *lasd* Der deutsche Eidgenosse

Einhorn *lásd* Horn, Eduard (Ignác)

»*Elberfelder Zeitung*« (Elberfeldi Újság). – *85 371* (175)

ELCHO, Francis Wemyss Charteris Douglas, Lord (1818–1914) – konzervatív angol politikus, parlamenti képviselő, a 60-as években a választojogi reform ellenfele. – *238*

ENFANTIN, Barthélemy-Prosper (Père Enfantin) (1796–1864) – francia mérnok, utópikus szocialista, a saint-simonista iskola egyik vezetője. – *167* (305)

ENGEL, Ernst (1821–1896) – német statisztikus, 1860–82 a berlini királyi porosz statisztikai hivatal igazgatója. – *115 285*

ENGELS, Elisabeth Franziska Maurıtzia (szul. van Haar) (1797–1873) – Engels anyja. – *145 415 506 508 568* (1)

ENGELS, Emil (1828–1884) – Engels öccse, az engelskirchen-i Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *517*

ENGELS, Friedrich (1820–1895).

– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England.* Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen (*A munkásosztály helyzete Angliában.* Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján) [1844 szeptember–1845 március], Lipcse 1845. II. kiad., Lipcse 1848. (2. kot. 211–474. old.) – *169 227 300 548* (78 476)

– (Névtelenül:) *Po und Rhein* (A Pó és a Rajna) [1859 február vége–március eleje], Berlin 1859. (13. kot. 237–277. old.) – *289*

– *Herr Tidmann.* Altdanısches Volkslied (*Tidmann úr.* Ó-dán népdal) [1865 január 27. körül]; „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 5. (16. kot. 29–30. old.) – *43 57 71* (42 98)

– *Die preussische Militarfrage und die deutsche Arbeiterpartei* (A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt) [1865 január vége–február 11], Hamburg 1865. (16. kot. 33–72. old.) – *45–46 51 53 59 61–62 65–66 72 76 79 85 87 90–92 97 99 110–111 216 274 287 289 382 442 449 455* (99 135 180)

– (Névtelenül:) *Újsághír „A porosz katonai kérdés és a német munkáspart"* c. *brosúráról* [1865 február 27]; „Berlıner Reform", „Dusseldorfer Zeitung", „Rheinische Zeitung", 1865 március 3. (16. kot. 74. old.) – *83 90 449* (171)

– *What have the Working Classes to do with Poland?* (Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?) [1866 január vége–április 6]; „The Commonwealth", 1866 márc. 24., 31., máj. 5. (16. kot. 139–148. old.) – *164 170 174 181 182 185 187 195 197 208 214 216* (300)

– *Notes on the War in Germany* (Jegyzetek a németországi háborúról) [1866 június 19. és július 5. között]; „The Manchester Guardian", 1866 jún. 20., 25., 28., júl. 3., 6. (16. kot. 151–170. old.) – *223 233* (367)

– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről a „Rheinische Zeitung" számára* [1867 október 12]. (16. kot. 190–193. old.) – *356 371 379 401 559–560 565* (532 563)

– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről a „Zukunft" számára* [1867 október 12]; „Die Zukunft", 1867 okt. 30. (16. kot. 187–189. old.) – *355–356 371 379 380 382 401 559–560 563 573* (531 532 562)

– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről az „Elberfelder Zeitung" számára* [1867 október 22]; „Elberfelder Zeitung", 1867 nov. 2. (16. kot. 194–195. old.) – *365 371 375 382* (549)

– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről a „Düsseldorfer Zeitung" számára* [1867 november 3. és 8. között]; „Düsseldorfer Zeitung", 1867 nov. 17. (16. kot. 196–197. old.) – *379 449* (572)

– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről a „Beobachter" számára* [1867 december 12–13]; „Der Beobachter", 1867 dec. 27. (16. kot. 224–226. old.) – *397–398 401 405 576* (608 617)

– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről a „Gewerbeblatt aus Württemberg" számára* [1867 december 12–13]; „Gewerbeblatt aus Wurttemberg", 1867 dec. 27. (16. köt. 227–228. old.) – *405 576* (617)
– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről a „Neue Badische Landeszeitung" számára* [1868 január első fele]; „Neue Badische Landeszeitung", 1868 jan. 21. (16. köt. 229–230. old.) – *405* (617)
– (Névtelenül:) *Recenzió a „Tőke" első kötetéről a „Fortnightly Review" számára* [1868 május 22. és július 1. között] (16. kot. 283–302. old.) – *364 366 373 375* (546)
– *lásd még* Marx

ENGELS, Hermann (1822–1905) – Engels occse, barmeni gyáros, 1860-tól az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *414–415 505–508 567–568*

ENGELS, Rudolf (1831–1903) – Engels occse, barmeni gyáros, 1860-tól az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *433–434*

Entwicklungsgang unserer Assoziation (Szovetségünk fejlődése); „Der Vorbote", I. évf. 1. szám, 1866 jan. 1. – *488* (690)

ERMEN, Anton – a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *506 508 568*

ERMEN, Franz – a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *125*

ERMEN, Gottfried – a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *96 145 221 288–289 297 355 366 506–508 562 568*

ERMEN, Peter (Pitt) – a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *508*

ERZSÉBET, I. (1533–1603) – angol királynő 1558–1603. – *393*

»*Les Etats-Unis d'Europe*« (Az Európai Egyesült Államok), Bern–Genf. – *388 574* (591)

EULENBURG, Friedrich Albert, Graf von (1815–1881) – porosz államférfi, 1862–78 belügyminiszter. – *240*

Evening Star *lásd* The Morning Star

EVES, Charles – múlt század közepi angol tankönyvíró. – *503*

Examiner & Times *lásd* Manchester Daily Examiner & Times

»*The Express*«, London. – *64* (109 134)
– 1865 febr. 6.: *President Lincoln and the International Working Men's Association* (Lincoln elnök és a Nemzetközi Munkásszövetség). – *47 57 63–64* (109)

EYRE, Edward John (1815–1901) – angol gyarmati tisztviselő, 1864–66 Jamaica kormányzója, az 1865-ös négerfelkelés leverője. – *158*

F

Factory Reports *lásd* Reports of the Inspectors of Factories

FAUCHER, Julius (Jules) (1820–1878) – német publicista, vulgáris közgazdász, ifjúhegeliánus, szabadkereskedő; 1850–61 angliai emigráns, az 50-es évek elején polgári anarchista nézeteket hirdetett; a „Morning Star" munkatársa; 1861-ben visszatért Németországba, ahol a haladópárthoz, majd (1866-tól) a Nemzeti Liberális Párthoz csatlakozva tagja lett a porosz képviselőháznak. – *380 447 559 563 571*

FAVRE, Gabriel-Claude-Jules (1809–1880) – francia ügyvéd és politikus; az 50-es évek végétől a republikánus ellenzék vezére; 1870–71 az ún. nemzeti védelem kormányának alelnöke és külügyminiszter; Thiers-rel együtt a Párizsi Kommün hóhéra. – *228 342* (376)

FAZY, Jean-Jacques (James) (1794–1878) – svájci politikus és publicista, radikális; 1846–53, 1855–61 Genf kanton kormányzatának elnöke, a Banque Général Suisse alapítója, bonapartista-barát. – *116 140 184 436* (224)

FELLNER, Karl Konstanz Viktor (1807–1866) – német kereskedő és politikus; 1866-ban Majna-Frankfurt szabad város polgármestere. – *237*

FERENC, II. (1836–1894) – Szicília és Nápoly királya 1859–1861; apjáról, a Messina 1848 szeptemberi ágyúzásáért Bomba-királynak nevezett II. Ferdinándról Bombalinónak csúfolták. – *230*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár és (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1916. – *37 196* (378)

FEUERBACH, Ludwig (1804–1872) – német materialista filozófus. – *285*

FICHTE, Johann Gottlieb (1762–1814) – német idealista filozófus. – *362*

FIGUIER, Louis-Guillaume (1819–1894) – francia író és természettudós, 1853-tól egyetemi tanár Párizsban.
– *L'année scientifique et industrielle ou exposé annuel des travaux scientifiques, des inventions et des principales applications de la science à l'industrie et aux arts... Première année* (A tudomány és az ipar egy éve, avagy évi tájékoztató a tudományos munkákról, találmányokról és a tudománynak az ipar és a művészetek területén történt jelentősebb alkalmazásairól... Első év), Párizs 1857. – *25*

FONTAINE, Léon – belga újságíró; részt vett a demokrata mozgalomban; 1862–65 Herzen „Kolokol"-jának francia kiadását szerkesztette; 1865-ben az Internacionálé Központi Tanácsának Belgium ügyeivel megbízott ideiglenes titkára; 1868-ban az Internacionálé brüsszeli kongresszusának küldötte. – *467 473–474* (113)

FONTANA, Giuseppe P. – olasz politikus, részt vett az 1848-as itáliai forradalomban, majd emigrált; a Közös Haladás, mazzinista londoni olasz munkásszervezet egyik vezetője; 1864–65 az Internacionálé Központi Tanácsának tagja; 1865-ben Olaszország ügyeivel megbízott titkár. – *11–13 82 86 101 467*

»*The Fortnightly Review*« (A Félhavi Szemle), London. – *140 263 266 364 366 373 375* (261 262)

FOURIER, François-Marie-Charles (1772–1837) – francia utópikus szocialista. – *224 525*

FOWLER, Thomas (1736–1801) – angol gyógyszerész és orvos. – *171*

FOX, Peter (Föxchen) (Peter Fox André) (megh. 1869) – angol újságíró, pozitivista; a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Liga egyik vezetője; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–69 a Főtanács tagja, 1865-től a Főtanács hivatalos sajtótudósítója, 1866 szept.–nov. a Tanács főtitkára, 1866–67 Amerika ügyeivel megbízott titkár; 1866-ban a „Commonwealth" egyik szerkesztője; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja. – *19–20 32 37–38 106 128 153 167 170 174 176 192 208 214 227–228 348 352 374 392–393 456 469 519* (64 176 203 303 599 600)
– *The British coup d'état in Ireland* (Az írországi brit államcsíny); „The Workman's Advocate", 1865 okt. 14. – *174* (316)
– *The Influence of Irish National Feeling upon the Relations between Great Britain and the United States* (Az ír nemzeti érzés hatása Nagy-Britannia és az Egyesült Államok viszonyára); „The Workman's Advocate", 1865 okt. 21. – *174* (316)
– *The Irish difficulty. Continued. A postcript* (Az ír probléma. Folytatás. Utóirat); „The Workman's Advocate", 1865 okt. 28. – *174* (316)
– (Névtelenül:) *The International Working Men's Association* (A Nemzetközi Munkásszövetség); „The Workman's Advocate", 1865 nov. 18. – *153* (276)

– *The Irish Question* (Az ír kérdés); „The Commonwealth", 1866 febr. 10. és 17. – *176* (320)

A francia küldöttség beszámolója az 1865-ös londoni konferenciáról; „L'Opinion nationale", 1865 okt. 8. és „L'Avenir national", 1865 okt. 12. – *153* (275)

FRANKENHEIM, Moritz Ludwig – német tudós.
– *Völkerkunde. Charakteristik und Physiologie der Völker* (Néprajz. A népek jellemrajza és élettana), Boroszló 1852. – *26*

Frankfurter Journal *lásd* Neue Frankfurter Zeitung

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti újság és kereskedelmi lap), Majna-Frankfurt. – *379* (572)

»*The Free Press*« (A Szabad Sajtó), London. – *35 111 133 163 259* (29 72)

FREILIGRATH, Ferdinand (1810–1876) – német forradalmár költő; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1851–68 londoni emigráns, az 50-es évektől kispolgári radikális. – *47 74 107–108 123 140 158 184 210 212 228 286 296 301 312 337 355 358 363 379–380 436 485 496 550* (106 177 325)
– *Westfälisches Sommerlied* (Vesztfáliai nyári dal). – *228*
– *Westfalian Summer Song* (Vesztfáliai nyári dal); „The Athenaeum", 1866 júl. 7. – *228* (374)

FREILIGRATH, Ida (1817–1899) – Freiligrath felesége. – *123 296 301 379*

FREILIGRATH, Katharina (Kätchen, Käthe) (1845–1904) – német írónő, Freiligrath leánya. – *123 228 337 344*

FRÉMONT, John Charles (1813–1890) – amerikai katonatiszt, politikus és felfedező, a Köztársasági Párt balszárnyához tartozott; a polgárháborúban az északi államok csapatainak parancsnoka, 1861-ben Missouriban, 1862-ben Virginiában; 1878–83 Arizona kormányzója. – *34*

FRENZEL – haladópárti, a 60-as években tagja a porosz képviselőháznak. – *259* (312)

FREYTAG, Gustav (1816–1895) – német regényíró.
– *Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes* (Új képek a német nép életéből), Lipcse 1862. – *25*
– *Soll und Haben* (Tartozik és követel). – *26*

FRIBOURG, E. E. – francia vésnök, majd kereskedő, jobboldali proudhonista, az Internacionálé párizsi szekciójának egyik vezetője: küldött az Internacionálé 1865-ös londoni konferenciáján és az 1866-os genfi kongresszuson; 1871-ben közzétett írásában támadta az Internacionálét és a Párizsi Kommünt. – *63 81 96 164 248 469 510* (276)

FRIGYES KÁROLY, herceg (1828–1885) – porosz tábornok, majd vezértábornagy, az 1864-es dán háborúban a porosz, majd a porosz–osztrák hadsereg főparancsnoka; az 1866-os porosz–osztrák háborúban az első porosz hadsereg parancsnoka. – *6 196 215 290 418 451 511*

FRIGYES VILMOS (1831–1888) – porosz trónörökös, 1888-ban III. Frigyes néven porosz király és német császár; az 1866-os porosz–osztrák háborúban a második porosz hadsereg parancsnoka. – *215 266*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861; 1857-től elmebeteg. – *230 294* (142)

FRITZSCHE, Friedrich Wilhelm (1825–1905) – német dohánymunkás, az 1848–49-es forradalom résztvevője, 1863-ban az Általános Német Munkásegylet, 1865-ben az Általános Német Szivarkészítő Egylet egyik alapítója, 1878-ig a szivarkészítők szakszervezeté-

nek elnöke; az 1869-es eisenachi és az 1875-ös gothai egyesülési kongresszus küldötte; az északnémet, majd a német Reichstag képviselője (1868–71, ill. 1877–78); 1881-ben Amerikába emigrált. – *120* (52 200)

FÜLÖP, II. (1527–1598) – spanyol király 1556–1598. – *8 38 445*

G

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmak és az Itália újraegyesítéséért folyó harcok szervezője és vezére. – *11 118 217 230 289 332 348 369 400 421 423–424* (20 21)

GARNIER-PAGES, Louis-Antoine (1803–1878) – francia politikus, mérsékelt republikánus; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja és Párizs polgármestere. – *424*

GARRIDO Y TORTOSA, Fernando (1821–1883) – spanyol republikánus, utópikus szocialista; 1869–73 a cortes tagja.

– *Das heutige Spanien, seine geistige und äusserliche Entwicklung im 19. Jahrhundert* (A mai Spanyolország; szellemi és külsődleges fejlődése a XIX. században), fordította Arnold Ruge, Lipcse 1863. – *25*

»*Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*« (A Lugas. Képes Családi Lap), Lipcse–Berlin. – *289 358*

GATHORNE-HARDY, Gathorne (1814–1906) – angol konzervatív politikus; 1867–68 belügyminiszter. – *381 392*

»*Gazette de France*« (Franciaországi Újság), Párizs. – *336* (505)

»*Gazette de Lausanne et Journal Suisse*« (Lausanne lapja és svájci újság). – *334* (500)

GEFFCKEN, Friedrich Heinrich (1830–1896) – német jogász és diplomata, 1866–69 a Hanza londoni főmegbízottja. – *281*

GEIB, August (1842–1879) – hamburgi könyvkereskedő, szociáldemokrata; az Általános Német Munkásegylet tagja; részt vett az 1869-es eisenachi kongresszuson; a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1872–78 a párt pénztárosa; 1874–76 a Reichstag tagja. – *399*

GENTZ, Friedrich von (1764–1832) – reakciós osztrák politikus és publicista, Metternich tanácsadója és bizalmasa; az 1814–15-ös bécsi kongresszus és a Szent Szövetség kongresszusainak jegyzőkönyvvezetője. – *386*

– *Schriften. Ein Denkmal* (Írásai. Emlékmű), kiadta Gustav Schlesier, I–V. köt., Mannheim 1840. – *386* (586)

GERHARDT, Charles-Frédéric (1816–1856) – francia vegyész. – *300 303*

– és Gustave CHANCEL: *Précis d'analyse chimique qualitative* (A kvalitatív kémiai elemzés kézikönyve), 12. kiad., Párizs 1862. – *300 303*

Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit (A német őskor történetírói), G. H. Pertz, J. Grimm és mások kiadása, 1. köt.: Die Urzeit (A legősibb kor), Berlin 1849. – *293* (462)

»*Gewerbeblatt aus Württemberg*« (Württembergi Iparlap). – *405* (603 617)

GIEBEL, Christoph Gottfried Andreas (1820–1881) – német zoológus és paleontológus, hallei egyetemi tanár.

– *Die Säugetiere in zoologischer, anatomischer und paleontologischer Beziehung* (Az emlősállatok zoológiai, anatómiai és paleontológiai vonatkozásai), Lipcse 1855. – *26*

GIRARDIN, Emile de (1806–1881) – francia politikus és publicista, orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista. – *329 336*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – brit államférfi, tory, majd peelista, később a Liberális Párt vezetője; 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter, 1868–74, 1880–85, 1886 és 1892–94 miniszterelnök. – *206 294* (20 323 331 346 349)

GLAIS-BIZOIN, Alexandre-Olivier (1800–1877) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; az 1848–49-es alkotmányozó nemzetgyűlés, a 60-as években a Corps législatif, 1870–71-ben a nemzeti védelem kormányának tagja. – *228*

GNEIST, Heinrich Rudolf Hermann Friedrich von (1816–1895) – német közjogász és politikus, berlini egyetemi tanár; 1858-tól a porosz képviselőház, 1868-tól az északnémet, ill. a német Reichstag tagja; a 60-as évek elején a liberális ellenzék képviselője, 1866-tól nemzeti liberális. – *111*

GOEGG, Amand (1820–1897) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az emigrációban a pacifista Béke- és Szabadságliga egyik vezetője; a 70-es években a német szociáldemokráciához csatlakozott. – *347*

GOETHE, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – *590*
– *Faust*. – *281 282 427* (444 446 636)
– *Der Fischer* (A halász). – *23* (45)
– *Totalität* (Teljesség). – *406* 620

GOLTZ, Robert Heinrich Ludwig, Graf von der (1817–1869) – porosz diplomata; párizsi nagykövet 1863–69. – *231*

GORCSAKOV, Alekszandr Mihajlovics, herceg (1798–1883) – orosz államférfi és diplomata; 1854–56 bécsi nagykövet, 1856–82 külügyminiszter. – *408*

GOUNOD, Charles-François (1818–1893) – francia zeneszerző. – *582*

GÖTZ, Ferdinand (1826–1915) – német orvos és politikus; 1849 májusában részt vett a drezdai felkelésben; a 60-as években haladópárti, majd nemzeti liberális, az északnémet és a német Reichstag tagja. – *571*

GRACCHUS, Cornelia – a Gracchus testvérek anyja. – *502*

GRACCHUS testvérek – Tiberius Sempronius Gracchus (i. e. 162–133) és Cajus Sempronius Gracchus (i. e. 153–121) – római néptribunok; az elszegényedő római parasztság érdekeit képviselték az arisztokráciával szemben. – *502*

GRACHNÉ – Grach, trieri bankár felesége. – *502*

GRANT, Ulysses Simpson (1822–1885) – amerikai tábornok és politikus, a Köztársasági Párt híve; a polgárháborúban (1861–65) az északi államok csapatainak parancsnoka Kentuckyben és Tennessee-ben, 1864-től hadseregfőparancsnoka; 1867–68 hadügyminiszter; 1869–77 az Egyesült Államok elnöke. – *17 60 110 418 451–453* (34 77)

Great International Conference of Working Men (A nagy nemzetközi munkástanácskozás); „The Workman's Advocate", 1865 szept. 30. – *483* (683)

Great Meeting for Poland (A Lengyelországot támogató nagygyűlés); „The Bee-Hive Newspaper", 1865 márc. 4. – *463* (668)

GREIF(F) – porosz rendőrtiszt, az 50-es évek elején a porosz titkosrendőrség egyik vezetője Londonban. – *222*

GREY, Sir George (1799–1882) – brit államférfi, whig; 1846–52, 1855–58 és 1861–66 belügyminiszter, 1854–55 gyarmatügyi miniszter. – *112*

GRIESHEIM, Karl Gustav von (1798–1854) – porosz alezredes, 1848-ban a hadügyminisztérium általános hadügyi osztályának vezetője.
– *Vorlesungen über die Taktik* (Előadások a taktikáról), Berlin 1855. – *241*

GRIMM, Jakob Ludwig Karl (1785–1863) – német nyelvész és kultúrtörténész; testvérével, Wilhelmmel (1786–1859) együtt a történeti-összehasonlító nyelvtudomány és a germán nyelvészet megalapítója; a berlini egyetem professzora, mérsékelt liberális. – *43 125 128 151 293* ([235])

GROOTE, Alfred – német jogász és politikus, haladópárti; 1862–66 a porosz képviselőház, 1867 az északnémet Reichstag tagja. – *132*

GROSSMITH, John – a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Liga és (1864 nov.–1865) az Internacionálé Központi Tanácsának tagja. – *431*

GROVE, Sir William Robert (1811–1896) – angol jogász és fizikus. – *460*
– *The Correlation of Physical Forces* (A fizikai erők korrelációja), 3. kiad., London 1855. – *460*

GRUBE, August Wilhelm (1816–1884) – német pedagógiai író.
– *Biographien aus der Naturkunde, in ästhetischer Form und religiösem Sinne* (Életrajzok a természettan köréből, esztétikai formában és vallási értelemben), 2. kiad., Stuttgart 1851. – *25*

GRÜBEL – a Kommunisták Szövetségének hamburgi tagja. – *90*

GRÜN, Karl (Ernst von der Haide) (1817–1887) – német kispolgári publicista, a 40-es években az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; 1848–49 kispolgári demokrata; 1848-ban a poro sz nemzetgyűlés tagja (balszárny), 1850–61 brüsszeli emigráns, 1862–65 professzor Majn a-Frankfurtban, 1870-től Bécsben; a Béke- és Szabadságliga 1867-es genfi kongresszu sának résztvevője. – *21 28 347 388 407*

Guardian *lásd* The Manchester Guardian

GUHL, Ernst (1819–1862) – német művészettörténész és egyetemi tanár.
– és Wilhelm KONER: *Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken* (A görög és római élet a képzőművészet tükrében), Berlin 1862. – *26*

GUMPERT, Eduard (megh. 1893) – manchesteri német orvos, Marx és Engels barátja. – *7 25 28 47 54 79 88 114–115 132–133 148 171–173 176–179 182–185 202 217–221 227 232 242 256 258 269 296 298 301 329 357 405 435 585*

GYÖRGY, II. (1683–1760) – Nagy-Britannia és Írország királya 1727–1760. – *394*

GYÖRGY, V. (1819–1878) – hannoveri király 1851–1866. – *236 408*

H

HABSBURGOK (1780-tól Habsburg-Lotaringiaiak) – osztrák uralkodóház 1273–1918; Magyarországon 1526–1849, 1849–1918; tagjai megszakításokkal német királyok, német-római, majd osztrák császárok, spanyol, cseh királyok stb. – *199 238 510*

HALL, Carl Christian (1812–1888) – dán jogász és államférfi, a Nemzeti Liberális Párt vezetője, parlamenti képviselő; 1857–63 miniszterelnök; reakciós politikát folytatott. – *138*

HÄNDEL, Georg Friedrich (1685–1759) – német zeneszerző. – *582*

HANSEN, N. P. – dán származású, 1864–67-ben tagja az Internacionálé Főtanácsának, részt vett az 1865-ös londoni konferencián; 1866-ban Dánia, 1867-ben Dánia és Hollandia ügyeivel megbízott titkár. – *211* ([347])

HARDEE, William Joseph (1815–1873) – amerikai tábornok, a polgárháborúban (1861–65) a déliek oldalán harcolt. – *453*

Hardy *lásd* Gathorne-Hardy, Gathorne

HARKORT, Friedrich Wilhelm (1793–1880) – Rajna-vidéki német nagyiparos; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (közép), 1849-ben a második kamara tagja, később a porosz képviselőház és a német Reichstag tagja; haladópárti. – *126*

HARRING, Harro Paul (1798–1870) – német író, költő, kispolgári radikális; 1828-tól megszakításokkal emigránsként élt különféle európai államokban. – *137*

HARRISON, Frédéric (1831–1923) – angol jogász és történész, polgári radikális, pozitivista; a 60-as évek demokratikus mozgalmainak aktív résztvevője, az Internacionálé tagja. – *121 141 219 229 310 320 431*

– *The Limits of Political Economy* (A politikai gazdaságtan korlátai); „The Fortnightly Review", I. köt., 1865 máj. 15–aug. 1. – *141* (262)

HARTING, Pieter (1812–1885) – holland fiziológus.

– *Die Macht des Kleinen sichtbar in der Bildung der Rinde unseres Erdballs usw.* (A parány hatalma, amint az földgolyónk kérgének kialakulásában szemünkbe tűnik stb.), hollandból németre fordította dr. A. Schwartzkopf, előszóval ellátta M. J. Schleiden, Lipcse 1851. – *25*

HATZFELDT (Hatzfeld), Sophie, *grófné* (1805–1881) – Lassalle barátnője és híve; 1867-ben frakciós csoportot alapított, a lassalle-i Általános Német Munkásegyletet. – *7–8 15 21 23 28–31 36 46 50 54 57 60 92 101 131 135 137 261 275 413 419–422 427–429 444–446 454 462 471 476–478 485 554* (57 62 193 201 243)

HAUFE, Albert F. – Londonban élő német szabó, 1866-ban az Internacionálé Központi Tanácsának tagja. – *211* (347)

HEBEL, Johann Peter (1760–1826) – alemann tájszólásban író német költő. – *144*

– *Der Schwarzwälder im Breisgau* (A schwarzwaldi a Breis-vidéken). – *144* (266)

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *140 199 229 297–298 303 362 373 460–461 543 548 590*

Wissenschaft der Logik. Erster Teil. Die objektive Logik. Abt. 2. Die Lehre vom Wesen (A logika tudománya. Első rész. Az objektív logika. Második fejezet. A lényeg tana); „Werke" („Művei"), IV. köt., kiadta L. Henning, Berlin 1834. – *460*

Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte (Előadások a történelem filozófiájáról); „Werke" („Művei"), IX. köt., kiadta E. Gans, Berlin 1837. – *543 545 548*

Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Teil. Die Logik (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban. Első rész. A logika); „Werke" („Művei"), VI. köt., Berlin 1840. – *297*

– *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Zweiter Teil. Naturphilosophie* (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban. Második rész. Természetfilozófia); „Werke" („Művei"), VII. köt., kiadta K. L. Michelet, Berlin 1842. – *140 460* (260)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író, 1843-tól Marx barátja. – *35 265 302* (74)

– *Buch der Lieder. Die Heimkehr* (Dalok könyve. A hazatérés). – *499* (703)

HEINTZMANN, Alexis (szül. kb. 1812) – elberfeldi államügyész, liberális politikus; az 1849-es elberfeldi felkelés idején a biztonsági bizottság tagja, majd emigráns Londonban; 1861-ben a Nemzeti Egylet londoni csoportjának elnöke. – *107 358*

HEINZEN, Karl Peter (1809–1880) – német radikális publicista, republikánus; Marx és a kommunizmus heves ellenfele; 1849-ben rövid ideig részt vett a baden–pfalzi felkelésben, utána Svájcba, majd Angliába emigrált, 1850 őszén az Egyesült Államokban telepedett le. – *23 488*

HELD, Friedrich Wilhelm Alexander (1813–1872) – német radikális publicista, részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban, a berlini „Staatsburgerzeitung" szerkesztője – *162*

HENNESSY, John Pope (1834–1891) – ír konzervatív politikus, a 60-as években a parlamentben javaslatokat terjesztett be kisebb reformok végrehajtására Írországban. – *393*

HÉRAKLEITOSZ, epheszoszi (i. e kb. 540–kb. 480) – görög filozófus, a dialektika egyik megalkotója – *96*

Hermann *lásd* Arminius

»*Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London*« (Hermann. Londoni Német Hetilap) – *8 30 33 45 69 85 97 99–100 296 358 435* (11)

– 1867 márc. 2 · *Herr „Stieber" und der „Hermann"* („Stieber" úr es a „Hermann"). – *275* (432)

– 1867 szept. 7. – *337* (450)

– 1867 okt. 19. *Fur Ferdinand Freiligrath Schlussaufruf* (Ferdinand Freiligrath részére Végso felhivas) – *363* (544)

HERWEGH, Emma (1817–1904) – Georg Herwegh felesége. – *7 15 21*

HERWEGH, Georg Friedrich (1817–1875) – német forradalmár költő. – *7 15 27–28 91–92 101 104* (36 54 206 219)

– *Zur Beachtung* (Tudomásulvétel végett), „Nordstern", 1865 ápr. 1 – *101* (201)

– és Wilhelm RÜSTOW és Friedrich REUSCHE: *Protest* (Tiltakozás); „Nordstern", 1865 márc. 11. – *100* (199)

HERZEN, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) – orosz forradalmi demokrata filozófus, publicista es író, 1847-tol emigrációban élt, a „Kolokol" szerkesztője és kiadója. – *164 587*

HESS, Moses (1812–1875) – német publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa, a 40-es évek kozepén az „igazi szocializmus" egyik fő kepviselője; a 60-as evekben lassalleánus; részt vett az Internacionálé 1868-as brusszeli és 1869-es bázeli kongresszusán. – *27–28 34 40 43–45 50–51 54 57–63 68–70 72–74 85 114–117 386 390 394 411 437–438 476 569 580* (14 51 209 219)

– *Paris, 10. Jan. Arb. Assoziationen. Internat. Arb.-Assoz. „Avenir national"* (Párizs, jan. 10 Munkásszovetsegek. Nemzetk. Munk.-Szov. „Avenir national"), „Der Sozialdemokrat", 1865 jan. 13 – *40 43 58 437* (84 90)

– *Paris, 25. Jan. Assoziationswesen. Klerus. Der oppositionelle Wahlsieg* (Párizs, jan. 25. Szovetsegi ugyek Az ellenzék választási győzelme), „Der Sozialdemokrat", 1865 jan. 29. – *45*

– *Paris, 28. Januar. Internationale Arbeiterassoziation - Geldkrisis* (Parizs, januar 28. Nemzetkozi Munkásszovetség – Pénzugyi válsag); „Der Sozialdemokrat", 1865 febr 1. – *50 58* (118 123)

– *Paris, 4. Febr. Neue Gesetzvorschlage betr Kooperativassoziationen. Die Internationale Arbeiterassoziation. Unterrichtsfrage* (Párizs, febr 4 A szovetkezeti társulásokat illető új torvényjavaslatok A Nemzetkozi Munkásszovetség. Az oktatás kérdése), „Der Sozialdemokrat", 1865 febr 8. – *61* (128)

– *Paris, 7. Febr. Amerika – Der Orient – Italien – Die Internationale Arbeiterassoziation* (Párizs, febr. 7. Amerika – A Kelet – Olaszország – A Nemzetkozi Munkásszovetseg), „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 12. – *68 72 438* (123)

– *Paris, 4. Mai. Amerika. Internationale Assoziation. Arbeiterindustrieausstellung. Stadtisches Oktroi. Italien und Rom. Militarfrage* (Párizs, május 4. Amerika. Nemzetkozi Szovetség. Munkásipari kiállítás. Városi ado. Olaszország es Roma. A katonai kérdés); „Der Sozialdemokrat", 1865 máj. 7. – *115* (221)

– *Eine Warnung* (Figyelmeztetés), „Nordstern", 1865 aug 19 – *476* (678)

– *Paris, 27. Aug. Der Kongress der „Internationalen Arbeiterassoziation" vertagt. Arbeitseinstellungen und Getreidepreise* (Párizs, aug. 27. A „Nemzetközi Munkásszövetség" kongresszusát elnapolták. Munkabeszüntetések és gabonaárak); „Der Sozialdemokrat", 1865 aug. 30. – *476* (678)

HESS, Sibylle (szül. Pesch) (1820–1903) – Moses Hess felesége. – *106 114* (209)

HEYDT, August, Freiherr von der (1801–1874) – elberfeldi bankár, jobboldali porosz politikus; 1848 dec.–1862 kereskedelmi, 1866–69 pénzügyminiszter. – *222*

HILBERG, Arnold – osztrák újságíró, a bécsi „Internationale Revue" (1866–68) szerkesztője és kiadója. – *165 175 373 391–392* (301)

HILDEBRAND, Bruno (1812–1878) – német közgazdász és statisztikus, a politikai gazdaságtanban a régebbi történeti iskola egyik fő képviselője. – *396*

HILL – a manchesteri Ermen & Engels cég alkalmazottja. – *191*

HIRSCH – Moses Hess rokona, a „Courrier français" munkatársa. – *394*

Der Hochverratsprozess wider Ferdinand Lassalle vor dem Staatsgerichtshofe zu Berlin am 12. März 1864 (Az 1864 márc. 12-én, a berlini állambíróságon Ferdinand Lassalle ellen lefolytatott felségárulási per), gyorsírói jegyzet alapján, Berlin 1864. – *29 416* (56)

HOFFMANN, Ernst Theodor Amadeus (1776–1822) – német romantikus költő, zenész és festő.
– *Klein-Zaches, genannt Zinnober* (Kis Zaches, más néven Cinóber). – *176 178–179* (319)

HOFMANN, August Wilhelm von (1818–1892) – német kémikus, egyetemi tanár Londonban, Bonnban és Berlinben (1846–1865), a kátrányfesték-kémia úttörője.
Einleitung in die moderne Chemie (Bevezetés a modern kémiába), Braunschweig 1866. – *298 300*

HOFSTETTEN, Johann Baptist von (megh. 1887) – bajor katonatiszt, lassalleánus; 1864–67 a „Sozialdemokrat" kiadója és egyik szerkesztője. – *399* (310)

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház 1191–1918, nürnbergi várgrófok 1191–1415, brandenburgi választófejedelmek 1415–1701, porosz királyok 1701–1918, német császárok 1871–1918. – *199 201 447 510*

HOLLOWAY, Thomas (1800–1883) – angol üzletember, gyógyszerekkel kereskedett és azok nagyszabású reklámozásából meggazdagodott. – *91*

HOLTORP, Emile – londoni lengyel emigráns; 1864–66 az Internacionálé Központi Tanácsának tagja, 1864–65 Lengyelország ügyeivel megbízott titkár; 1865-ben részt vett a londoni konferencián; 1866-ban tagja lett a Mazzini alapította Nemzetközi Republikánus Bizottságnak. – *166 214*

HOLYOAKE, George Jacob (1817–1906) – angol publicista, owenista, később trade-unionista. – *19 238*
– *The Interview with Mr. Walpole* (Interjú Walpole úrral); „The Times", 1866 júl. 27. – *238*

HOOD, John Bell (1831–1879) – amerikai tábornok, a polgárháborúban (1861–65) a déliek oldalán vett részt. – *17 418 433*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő. – *265*
– *Carmina* (Dalok), III. könyv 3. ének. – *265* (420)

HORN, Eduard (Einhorn Ignác) (1825–1875) – magyar közgazdász és publicista, kispolgári demokrata, részt vett a forradalomban és a szabadságharcban, majd németországi, belgiumi és 1855-től párizsi emigráns; a 60-as években az „Association" és más francia újságok munkatársa; 1869-ben visszatért Magyarországra. – *41 51 57 63* (133)

»*How do you do?*« (Hogy vagy?), London. – *358*

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőműves, az angol trade-unionok egyik vezetője, egykori chartista, 1861–62 a London Trades Council titkára; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–69 a Főtanács tagja; részt vett az 1865-ös londoni konferencián; a Reformligának és a Trades Union Congress parlamenti bizottságának titkára. – *116 170 189* (18 63 217 222 330)

HUBER, Victor-Aimé (1800–1869) – német konzervatív publicista és irodalomtörténész. – *24* (52)

HUGHES, Thomas (1822–1896) – angol író és politikus, radikális-liberális szociálreformer, a szövetkezeti mozgalom vezető képviselője; a 60-as és 70-es években a munkásmozgalom támogatója, a „Workman's Advocate" szerkesztőségi felügyelő bizottságának tagja; 1865–74 parlamenti képviselő. – *157*

HUGO, Victor (1802–1885) – francia író, az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, Louis Bonaparte ellenfele; az 1851-es államcsíny után emigrált. – *332*

HUNTER, Henry Julian (XIX. sz.) – angol orvos. – *238* (386)
Report by Dr. Henry Julian Hunter on the Housing of the Poorer Parts of the Population in Towns etc. (Dr. Henry Julian Hunter jelentése a városi lakosság szegényebb rétegeinek lakáshelyzetéről stb.); „Public Health. Eighth Report of the Medical Officer of the Privy Council with Appendix. 1865 (Közegészség. A Titkos Tanács tiszti főorvosának nyolcadik jelentése. Függelékkel. 1865), London 1866. – *238–239*

HUXLEY, Thomas Henry (1825–1895) – angol természettudós, biológus; Darwin barátja és munkatársa; következetlen materialista. – *220 581*

HÜBNER, Otto (1818–1877) – német közgazdász és statisztikus, 1849-ben Berlinben megalapította a Központi Statisztikai Levéltárat, amelynek igazgatója lett; a Porosz Jelzálogbiztosító Társaság alapítója és 1862–77 elnöke. – *332 334*

I

Itzig *lásd* Lassalle, Ferdinand

»*Illustrierter Familienkalender*« (Képes Családi Kalendárium), Lipcse. – *358* (538)

IMANDT, Peter – német tanító, demokrata, a krefeldi munkásegylet elnöke; 1848–49 Kölnben és Trierben tevékenykedik, később emigrál, a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels barátja. – *555*

IMMERMANN, Karl (1796–1840) – német romantikus költő.
– *Münchhausen.* – *89* (180)

»*L'Indépendance Belge*« (A Belga Függetlenség), Brüsszel. – *490* (694)

International Association of Working Men. Congress of Geneva (A Nemzetközi Munkásszövetség. A genfi kongresszus); „The International Courier", 1867 febr. 20. és márc. 13. – *535* (723)

»*The International Courier*« (Nemzetközi Hírnök), London. – *535* (723)

International Working Men's Association (A Nemzetközi Munkásszövetség); „The Miner and Workman's Advocate", 1865 jan. 7. – *431*

The International Working Men's Association (A Nemzetközi Munkásszövetség); „The Workman's Advocate", 1865 dec. 16. – *488* (690)

International Working Men's Association (A Nemzetközi Munkásszövetség); „The Bee-Hive Newspaper", 1867 aug. 17. – *331* (496)

»*Internationale Revue*« (Nemzetközi Szemle), Bécs. – *175 373 375 391–392* (301)

»*The Irishman*« (Az Ír), Belfast–Dublin. – *374 392 406*

IZABELLA, II. (1830–1904) – spanyol királynő 1833–1868. – *349*

J

JACOBI, Abraham (1830–1919) – német orvos, a Kommunisták Szövetségének tagja; a kölni kommunista-per (1852) egyik vádlottja, az esküdtbíróság felmentette; 1853-ban Angliába, majd az Egyesült Államokba emigrált, ahol az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban (1861–65); 1885–89 a New York-i orvosi egyetem tanára. – *295 531 562*

JACOBY, Johann (1805–1877) – német orvos, publicista és politikus, demokrata; 1848-ban az előparlament tagja, a porosz nemzetgyűlés baloldalának egyik vezetője; 1849-ben a frankfurti nemzetgyűlés és a második kamara tagja (szélső baloldal); 1872-től szociáldemokrata. – *294*

JACOBS, Friedrich Christian Wilhelm (1764–1847) – német író és klasszika-filológus. – *Hellas. Vorträge über Heimat, Geschichte, Literatur und Kunst der Hellenen* (Hellasz. Előadások a hellének szülőföldjéről, történelméről, irodalmáról és művészetéről), a szerző kézírásos hagyatékából kiadta E. F. Wüstemann, Berlin 1852. – *25*

JAMES, Edward (1807–1867) – angol jogász, liberális, 1865–67 parlamenti képviselő. – *125*

JÁNOS (1782–1859) – osztrák főherceg, tábornagy; részt vett a Napóleon elleni háborúkban; 1848 jún.–dec. a frankfurti nemzetgyűlés választása alapján német birodalmi kormányzó. – *65* (136)

JOHNSON, Andrew (1808–1875) – amerikai demokrata párti politikus, 1853–57, 1862–65 Tennessee állam kormányzója, 1858–62 szenátor; a polgárháborúban (1861–65) az északi államok híve, 1864–65 az Egyesült Államok alelnöke, 1865–69 elnöke; megalkuvó politikát folytatott a déli ültetvényesek irányában. – *107 110 122 124 206 532 552* (218)

JOHNSTON, Joseph Eggleston (1807–1891) – amerikai tábornok, 1846–48 részt vett a mexikói háborúban, az amerikai polgárháború idején a déli csapatok egyik parancsnoka Virginiában (1861–62), majd Tennessee-ben és Mississippiben. – *110*

JONES, Ernest Charles (1819–1869) – angol proletárköltő és publicista, a chartisták balszárnyának egyik vezetője: több chartista lap szerkesztője és kiadója; az 50-es évek derekáig szoros kapcsolatban volt Marxszal és Engelsszel. – *8 28 32 44 48–49 70–71 80 83 93 97 106 112 115–116 125 153 290 375 403 405 435 469 557* (10 146)

»*Journal de l'Association Internationale des Travailleurs*« (A Nemzetközi Munkásszövetség lapja), Genf. – *157 489 491 494* (283)
– 1865 dec. 17. – *489*

»*Journal des Débats politiques et littéraires*« (Politikai és irodalmi viták lapja), Párizs. – *81* (168)

»*Journal de St. Petersbourg*« (Szentpétervári Újság). – *230* (382)

JUCH, Hermann – német újságíró, a londoni emigrációban Kinkel híve, 1859-től a „Hermann" szerkesztője. – *8 22 97 99 296 358 435* (11 43)

JUNG, Georg Gottlob (1814–1886) – német publicista, kispolgári demokrata, ifjúhegeliánus; a „Rheinische Zeitung" társkiadója, 1848-ban a porosz nemzetgyulés baloldalának egyik vezetője, később nemzeti liberális. – *6*

JUNG, Hermann (1830–1901) – svájci órás, részt vett a munkásmozgalomban, majd Londonba emigrált, 1864–72 az Internacionálé Fótanácsanak tagja es Svajc ugyeivel megbízott titkára, 1871–72 a Fotanács pénztárnoka, 1865-ben a londoni konferencia alelnoke, a genfi, a brusszeli, a bázeli kongresszus és az 1871-es londoni konferencia elnoke, az angol foderális tanács tagja; az 1872-es hágai kongresszusig Marx híve, később csatlakozott a trade-unionok reformista vezetőihez. – *38 106 189 392 431–432 456–457 463–464 469 479 481–483 489 519* (92)

– *Levél az „Echo de Verviers"-nek* (16. kot. 474–480. old.): „L'Echo de Verviers", 1866 febr. 20. – *164–165 189 190 223 489* (297 330)

JUTA, Jaan Carel (1824–1886) – holland konyvkereskedó es kiadó Fokvarosban; Marx húgának, Louise-nak férje. – *86 89 147 190* (379)

JUVENALIS, Decimus Junius (kb. 60–140) – római szatírakolto.

– *Satirae* (Szatírák) – *406* (619)

K

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus. – *362* (258)

KÁROLY, V. (Habsburg) (1500–1558) – spanyol király (I. Károly neven) 1516–1556, német-római császár 1519–1556; Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának egyik alakja. – *41* (94)

KAUB, Karl – német munkás, londoni, majd 1865-tól párizsi emigráns; tagja a londoni Német Munkás Muvelődési Egyletnek; 1864–65 az Internacionalé Kozponti Tanacsának tagja, részt vett az 1865-os londoni konferencián. – *194 479 483 510*

KEKULÉ von Stradonitz, Friedrich August (1829–1896) – német kémikus, szerves kemiával foglalkozott. – *303*

– *Lehrbuch der Organischen Chemie oder der Chemie der Kohlenstoffverbindungen* (A szerves kémiának, másnéven a szénvegyuletek kémiájának tankonyve), 3 kotet, Erlangen 1861–67. – *303*

KELLY, Thomas (szul. kb. 1831) – ír forradalmár, a fémek egyik vezetője, 1867-ben Manchesterben letartóztatták, majd hívei kiszabadították. – *381*

KEPLER, Johannes (1571–1630) – német csillagász, felfedezte a bolygok mozgastorvenyeit. – *140 590*

KIESSELBACH, Wilhelm – német gazdaságtörténeti író.

– *Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europaischen Völkerlebens im Mittelalter* (A világkereskedelem menete és az európai nepek életének fejlodése a kozepkorban), Stuttgart 1860. – *25*

KINKEL, Gottfried (1815–1882) – német kolto es publicista, kispolgari demokrata, az 1849-es baden–pfalzi felkelés résztvevője; a porosz bíroság élettogytiglani várbortonre ítélte, a fogságból megszokott és Londonba emigrált, ott a kispolgári emigráció egyik vezetője lett; Marx és Engels ellenfele. – *22 107 132 214 220–221 233 245 261 358 425* (11 43)

KIRKWOOD, Daniel (1814–1895) – amerikai csillagász es matematikus. – *139–140 142–143* (265)

KISS MIKLÓS (nemeskéri) (1820–1902) – magyar honvédezredes; 1849 után emigráns Párizsban; családi kapcsolatai révén összekötő szerepet játszott Kossuth és III. Napóleon között. 1859-ben a Magyar Légió dandárparancsnoka Itáliában; 1867 után hazatért. – *159*

„*Kladderadatsch*" (Durr-bele), Berlin. – *261* (409)

KLAPKA György (1820–1892) – magyar honvédtábornok, 1849-ben a felső-magyarországi hadsereg, majd a komáromi vár parancsnoka; a szabadságharc leverése után emigrál; az 50-es években kapcsolata van bonapartista körökkel; 1867-ben a kiegyezés után visszatér Magyarországra. – *116*

KLEIN, Johann Jakob (kb. 1817–kb. 1896) – német orvos, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista-per egyik vádlottja, az esküdtszék felmentette; a 60-as évek elején részt vett a német munkásmozgalomban. – *83 371 449* (171)

KLINGS, Karl (kb. 1825–1874 után) – német munkás, tagja a Kommunisták Szövetségének, majd az Általános Német Munkásegyletnek; 1865-ben Amerikába emigrál és részt vesz az Internacionálé chicagói szekciójának munkájában. – *8 15 28 34 50 57 60 109 262 411–412 429* (13 14 117 148)

KLINKE – német munkás, londoni emigráns, az Internacionálé tagja; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet fiókegyletének, a „Teutoniá"-nak egyik vezetője. – *107* (211)

KLINKER, A. – az Internacionálé tagja; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet fiókegyletének, a „Teutoniá"-nak egyik vezetője. – *107* (211)

KNOX, Alexander Andrew (1818–1891) – angol újságíró és rendőrbíró, tagja egy különbizottságnak, amely 1867-ben jelentést terjesztett be a parlamentnek az angol fogházak politikai foglyaival való bánásmódról. – *238 310*

– és George D. POLLOCK: *Report of Commissioners on the Treatment of the Treason-Felony Convicts in the English Convict Prisons* (Bizottsági jelentés az angol börtönökben fogvatartott hazaáruló foglyokkal való bánásmódról), London 1867. – *296 299 306 310–311* (467)

KOLATSCHEK, Adolph (1821–1889) – osztrák újságíró és politikus, kispolgári demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja; a forradalom veresége után lapszerkesztő. – *102 154* (204)

KOSEL, Esther (kb. 1786–1865) – Marx apjának húga. – *147*

KOSSUTH Lajos (1802–1894). – *454*

„*Kölnische Zeitung*" (Kölni Újság). – *87 134 201 203 241 281 344 351 356 387* (178)

– 1865 márc. 4.: Hirdetés Engels „A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt" c. írásának megjelenéséről. – *87*

– 1866 ápr. 8.: *Die Lage, Köln, 7. April* (A helyzet, Köln, április 7). – *201* (339)

– 1867 nov. 6. – *375*

„*Königlich Preussischer Staatsanzeiger*" (Királyi-porosz állami értesítő), Berlin. – *485 573* (686)

Kreuzzeitung *lásd* Neue Preussische Zeitung

KRIEGE, Hermann (1820–1850) – német újságíró, a brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság és az Igazak Szövetsége tagja, ennek kiküldöttjeként 1845-ben New Yorkba utazott; 1846-ban kiadta a „Volkstribun"-t; „igazi szocialista" nézeteket vallott, nyilvánosan szakított a kommunizmussal és a Demokrata Párthoz csatlakozott, s mint ilyen részt vett a német forradalomban; utána visszatért Amerikába, lapszerkesztő lett; 1850-ben megőrült. – *293*

KUGELMANN, Franziska (1858–kb. 1930) – Ludwig Kugelmann leánya. – *285 547–549 561 572–573 589*

KUGELMANN, Gertrud (szül. 1839) – Ludwig Kugelmann felesége. – *285 292 542 546–549 558 561 565 571 573 589*

KUGELMANN, Ludwig (1828–1902) – német orvos, részt vett az 1848–49-es forradalomban, az I. Internacionálé tagja, kuldott a lausanne-i kongresszuson (1867) és a hágai kongresszuson (1872); szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *79 83 85 88 158 165 272–273 284–286 290–292 305 330 340 347 354–356 367 371–373 377–380 385–389 395–401 405–407 423 444–448 471 486 489–494 510–512 515–516 524–526 529–531 535–537 540 542 545–549 556–565 571–576 584–585 588–589* (162 286)
– *Jegyzet a „Tőkéről"*; „Deutsche Volkszeitung", 1867 nov. 10. – *380 571*

L

LAFARGUE, François (megh. 1870 vagy 1871) – Paul Lafargue apja. – *247 312–313 403 405 532–533 548 589*

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista, Marx és Engels tanítványa, a francia Munkáspárt egyik megalapítója, az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *189 217 220 224 242 246–247 249 257 281 296 312 320 327 337 341–343 348–352 357–359 366 372 382 391 402–405 504 513–514 522–534 545 555 586 589* (287 295 298 361)

LAJOS, III. (1806–1877) – hesseni nagyherceg 1848–1877. – *236 241*

LAJOS, XV. (1710–1774) – francia király 1715–1774. – *38*

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – orléans-i herceg, francia király 1830–1848. – *211 532 540*

LAMA, Domenico – a Közös Haladás mazzinista londoni olasz munkásszervezet elnöke; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–65 a Kozponti Tanács tagja. – *101*

LANGE, Friedrich Albert (1828–1875) – német publicista és filozófus, szociálreformer; 1864-ig a duisburgi kereskedelmi kamara titkára, 1864–66 a Német Munkásegyletek Szovetsége állandó bizottságának, majd az Internacionálénak a tagja, az 1867-es lausanne-i kongresszus résztvevője; 1866-ban Svájcban telepszik le, különbozó svájci újságok munkatársa; 1870-től zürichi, 1872-től marburgi egyetemi tanár. – *87 90 93 404 458*
– *Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft* (A munkáskérdés és jelentősége a jelen és jövő szempontjából), Duisburg 1865. – *93 458* (190 666)

LANGE, Ludwig (1825–1885) – német klasszika-filológus, lipcsei egyetemi tanár.
– *Römische Altertümer* (Római régiségek), I–II. köt., Berlin 1856–62. – *25*

LANGIEWICZ, Marian (1827–1887) – az 1863–64-es lengyel felkelés tábornoka, részt vett Garibaldi nápolyi hadjáratában; 1863 márc. 20-án Ausztriába menekült, ahol elfogták és 1865-ig fogva tartották. Szabadulása után Londonba emigrált, ahol Mazzini híveivel tartott kapcsolatot. Később Franciaországban és Torokországban elt. – *214*

LAPINSKI, Theophil (Teofil Łapiński; Tevfik bej) (1827–1886) – lengyel ezredes, részt vett a magyar szabadságharcban, majd török szolgálatba lépett, 1857–58 Cserkeszföldön harcolt, 1863-ban részt vett a lengyel felkelésben; utána Párizsba emigrált. – *122*
– *Die Bergvölker des Kaukasus und ihr Freiheitskampf gegen die Russen* (A Kaukázus hegyi népei és szabadságharcuk az oroszok ellen), 2 kötet, Hamburg 1863. – *122*

LAPLACE, Pierre-Simon, marquis de (1749–1827) – francia matematikus, csillagász és fizikus. – *139–140 143*
- *Exposition du système du monde* (A világ rendszerének kifejtése), Párizs IV. ev [1795–96] – *139–140 143* (258)

LARKIN, Michael – ir forradalmár, fénl, 1867 őszén részt vett Kelly és Deasy, elfogott fénl vezetők kiszabadításában, letartoztatták és kivégezték. – *381 390*

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, az Általános Nemet Munkásegylet alapítoja (1863), tamogatta Nemetország „felulről" valo egyesitését, a nemet szocialdemokráciában az opportunista irányzat első képviseloje – *7–8 15 22–23 29–31 36 41–46 51–54 57–59 65–69 73 79 85 91–96 100–104 117 120 131 137 162 166 170 203 214 218 358 397–399 413 416 419–423 427–429 439 444–447 454 471 476 530 546 580* (7 8 9 12 13 14 56 57 58 94 100 122 123 143 193 199 206 215 341)
– *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos* (Az epheszoszi Herakleitosznak, a homályosnak a filozofiája), I–II. kot., Berlin 1858 – *288*
- *Franz von Sickingen Eine historische Tragodie* (Franz von Sickingen Egy tortenelmi tragedia), Berlin 1859. – *41* (94 451)
- *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der okonomische Julian, oder· Kapital und Arbeit* (Bastiat-Schulze von Delitzsch ur, a kozgazdasági Julianus, vagy Toke és Munka), Berlin 1864. – *530* (293)

LAU, Thaddaeus
– *Lucius Cornelius Sulla Eine Biografie* (Lucius Cornelius Sulla. Életrajz), Hamburg 1855 – *26*

Laura *lasd* Marx, Laura

LAURENT, Auguste (1807–1853) – francia kémikus. – *300*
– *Methode de chimie* (A kemia modszere), Párizs 1854. – *300*

LAW, Harriet (1832–1897) – angol publicista, az ateista mozgalom egyik vezetoje, híres szonoknoje, 1867–72 a Fotanács tagja, 1872-ben az Internacionálé manchesteri szekciójának tagja. – *549*

LEDRU-ROLLIN, Alexandre-Auguste (1807–1874) – francia ugyvéd, publicista, a kispolgári demokraták egyik vezetoje, a „Réforme" szerkesztoje; 1848-ban az ideiglenes kormány belugyminisztere es a vegrehajtó bizottsag tagja, az alkotmányozo es a torvényhozo nemzetgyules tagja (hegypárti), 1849-ben Angliába emigrált, tamadta III. Napoleont, 1870-ben visszatert Franciaországba. – *214*

LEE, Robert Edward (1807–1870) – amerikai tabornok, 1846–48 részt vett a Mexikó elleni háboruban, majd az 1859-es John Brown-féle felkelés levereseben; a polgarháboruban (1861–65) a deli államok virginiai seregeinek parancsnoka, majd hadseregfőparancsnok. – *17 60 84 104 418 452–453*

LEFORT, Henri (1835–1917) – francia ujságíro, polgári republikanus, az „Association" szerkesztoségi tagja, reszt vett az Internacionálé alapito gyulesenek elokeszitesében, 1865 márciusában kivált az Internacionálebol – *63 81 90 456* (90 133)

LE LUBEZ, Victor-P (szul kb. 1834) – londoni francia emigrans, radikális, 1864–66 a Központi Tanács tagja, 1864–65 Franciaország ugyeivel megbízott titkára, részt vett az 1865-os londoni konferencian, az 1866-os genfi kongresszuson rágalmai es intrikái miatt kizárták a Kozponti Tanacsbol – *11–13 32 40 49 80 90 96–97 101 112 117 164–167 189–190 248 440–441 456–457 467–469 473 489* (90 91 113 116 229 297)
– (Névtelenul) *Association internationale des travailleurs. Exposition de principes* (A Nemzetkozi Munkasszovetseg Az alapelvek kifejtése); „L'Echo de Verviers", 1865 dec. 27. – *164 489*

Lenchen *lásd* Demuth, Helene

LE PRINCE DE BEAUMONT, Jeanne-Marie (1711–1781) – francia írónő.
– *La Belle et la Bête* (A szép leány és a szornyeteg). – *500* (705)

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – német drámaíró, mutortenész és kritikus, a felvilágosodás egyik vezéralakja. – *590*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szovetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban; a kolni kommunista-perben 3 évi várbortonre ítélik; 1856-ban Londonba emigrál, részt vesz az Internacionale minden konferenciáján és kongresszusán, tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Muvelodési Egyletnek, a brit foderális tanácsnak, egyik alapítója az angol Fuggetlen Munkáspártnak; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *71 89 327 334 337 343 385 496 581* (148 210 347)

LEVY, Joseph Moses (1812–1888) – a „Daily Telegraph" egyik alapítója és kiadója. – *64*

LEWES, George Henry (1817–1878) – angol fiziológus, író és filozofus, pozitivista; Auguste Comte híve, 1865–66 a „Fortnightly Review" szerkesztője. – *364*

LEWIS, Leon – amerikai újságíró, 1865-ben Londonban az Internacionálé Kozponti Tanácsának tagjává és Amerika ugyeivel megbízott titkárává választották. – *121*

»*Libertá e Giustizia*« (Szabadság és Igazság), Nápoly. – *332* (197)
– 1867 aug. 24.: *La Questione romana* (A romai kérdés). – *332*

»*La Liberté*« (A Szabadság), Brusszel. – *359 363 561* (540)

» *La Liberté*« (A Szabadság), Párizs. – *336* (504)

»*La Liberté de penser*« (A Gondolat Szabadsága), Párizs – *41* (88)

Library *lasd* Liebknecht, Wilhelm

LIEBIG, Johann, Freiherr von (1802–1870) – osztrák gyáros. – *103*

LIEBIG, Justus, Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokemia megalapítója. – *173 178*
– *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie* (A kemia, a mezőgazdaságra es a fiziológiára való alkalmazásában), 2 részben, 7. kiad., Braunschweig 1862. – *173 178* (321)

LIEBKNECHT, Alice (szul. 1857) – Liebknecht legidősebb leánya – *485*

LIEBKNECHT, Ernestine (megh. 1867) – Liebknecht első felesége. – *35 100 131 485 509 512 543*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német publicista, reszt vett az 1848-as forradalomban, utána Svájcba, majd Londonba emigrál, csatlakozik a Kommunisták Szovetségéhez, 1862-ben visszatér Németországba, a német szociáldemokrácia egyik vezére; szocialista lapok alapítója és szerkesztője, 1867-től az északnémet Reichstagban, 1874-tól a nemet Reichstagban képviselő; Marx és Engels barátja. – *7–8 19 21 23–24 28 35–36 40–42 50–51 54 56–61 67–69 72 76 78–80 83 90 92 95 100–102 109 120 124 130–133 137 151–152 158 170 214 236 246 261 343 346 351 356 359 361 365 371 373 385 387 391 395–396 399 405–407 429 438 443 445–446 454–455 462 470–471 475–478 484–486 489 493–494 509 512 535 543 555 559–561 563–564 569–571 574–575 579–580* (12 36 42 54 55 57 94 103 117 122 143 150 164 171 189 198 200 219 246 271 285 310 347 550 729 736)
– *Beszámoló a németországi munkásmozgalomról*; „The General Council of the First International 1864–66. Minutes" („Az Első Internacionálé Főtanácsa, 1864–66. Jegyzőkonyvek"), Moszkva 1963.– *476 484* (677 684)

– *Was ich im Berliner „Reichstag" sagte* (Amit a berlini „Reichstag"-ban mondtam); gyorsírói jelentés alapján, Lipcse 1867. – *385 387 407 559 569–570 574–575* (517 581 582)
– és August BEBEL: *Adresse an den Wiener Gemeinderat* (Üzenet a bécsi városi tanácshoz); „Neue Preussische Zeitung", 1867 dec. 1. – *396 407*

LIMOUSIN, Charles-M. – francia nyomdász, majd újságíró; az „Association" igazgatósági titkára, a „Tribune ouvrière" szerkesztőségi tagja; küldött az Internacionálé 1865-ös londoni konferenciáján, 1870-ben a párizsi föderális tanács tagja; részt vett a szovetkezeti mozgalomban; több újság kiadója. – *81 473* (90 118)

LINCOLN, Abraham (1809–1865) – amerikai politikus, a Köztársasági Párt egyik alapítója, 1861–65 az Egyesült Államok elnoke; a polgárháború alatt (1861–65) több fontos polgári demokratikus reformot hajtott végre és áttért a forradalmi hadvezetésre; 1865 áprilisában a rabszolgatartók meggyilkolták. – *32–34 45 47 57 63–64 107 110 414 422 425 452 470* (63 100 109 212 218)

LIPPE, Leopold, Graf zur (1815–1889) – porosz jogász és államférfi; 1860-ban berlini államügyész, 1862–67 igazságügyminiszter. – *339 408 555*

LIVIUS, Titus (i. e. 59–i. u. 17) – római történetíró.
– *Rerum Romanorum ab Urbe condita libri* (Könyvek a rómaiak viselt dolgairól a Város alapításától kezdve). – *12 35* (24)

Lizzy *lásd* Burns, Lizzy (Lizzie)

LOCKE, John (1632–1704) – angol kozgazdász és filozófus. – *303*

»*Londoner Anzeiger*« (Londoni Értesítő), London. – *33 45 85 97 99* (68)

LONGSTREET, James (1821–1904) – amerikai tábornok, a polgárháborúban (1861–65) a déliek oldalán harcolt. – *433*

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; 1866–67 és 1871–72 a Főtanács tagja, *1866*-ban Belgium ügyeivel megbízott titkár, *1867*-ben küldött a lausanne-i, 1868-ban a brüsszeli kongresszuson, 1871-ben a londoni konferencián és 1872-ben a hágai kongresszuson; 1870–71 részt vett Párizs védelmében, a Párizsi Kommün tagja; a Kommün leverése után emigrált Angliába; később csatlakozott a posszibilistákhoz; 1872-től Marx veje. – *164–165 189 217 489 500* (287 296)

LORMIER – a Marx család ismerőse. – *352 522*

LORMIER, Marie – a Marx család ismerőse. – *177 522*

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

LUCRAFT, Benjamin (1809–1897) – angol bútorasztalos, trade-unionista; részt vett az Internacionálé 1864-es alapító gyűlésén, 1864–71 a Főtanács tagja; küldött az 1868-as brüsszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és kilépett a Főtanácsból. – *227*

Lupus *lásd* Wolff, Wilhelm

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német protestantizmus megalapítója; a Biblia fordítója. – *532*

LYELL, Sir Charles (1797–1875) – angol kémikus és geológus. – *48 581*

M

MACAULAY, Thomas Babbington (1800–1859) – angol liberális történetíró.
– *The History of England from the Accession of James the Second* (Anglia története II. Jakab trónralépése óta), I–V., 10. kiad., London 1854–55. – *26*

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – skót kozgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *20 141 321*

MACDONALD – angol tiszt, 1860 szeptemberében Bonnban letartóztatták és bíróság elé állították, mert szembeszállt a helyi hatóságokkal. – *22* (43)

MACDONALD, Adelaide (szül. kb. 1848) – ír forradalmárnő, fényi; 5 évi fegyházra ítélték. – *396* (605)

MAGENDIE, François (1783–1855) – francia orvos, a fiziológia és az általános gyógyászat professzora, 1821-től a párizsi Tudományos Akadémia tagja; elsőként alkalmazott kísérleti módszereket a fiziológiában. – *242*

›*Mainzer Journal*‹ (Mainzi Újság). – *435* (645)

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *93 364 459*

– (Névtelenül:) *An Essay on the Principle of Population, as it Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers* (Tanulmány a népesedés elvéről, hogyan érinti az a társadalom jövőbeni tökéletesedését, megjegyzésekkel Godwin úr, Condorcet úr és más írók elmélkedéseire), London 1798. – *459*

›*Manchester Daily Examiner and Times*‹ (Manchesteri napi vizsgáló és manchesteri idők). – *343* (512)

›*The Manchester Guardian*‹ (A Manchesteri Figyelő) – *17 32 154 216 233 236* (35)

– 1864 nov. 8. – *17–20*

Mária, Hannoveri (szül. 1818) – hannoveri királynő 1851–1866. – *271*

MARIE de Saint-Georges, Alexandre-Thomas (1795–1870) – francia ügyvéd, polgári republikánus; 1848-ban az ideiglenes kormány közmunkaügyi minisztere, a végrehajtó bizottság tagja, az alkotmányozó nemzetgyűlés elnöke; később a Cavaignac-kormány igazságügyminisztere – *17*

MARKHEIM, Bertha (szül. Levi) – a Kommunisták Szövetségének híve, 1854–65 szoros kapcsolatban állt a Marx családdal. – *423*

MARR, Wilhelm (1819–1904) – német kereskedősegéd és újságíró, a 40-es években az Ifjú Németország svájci szervezetének egyik vezetője, a 60-as években porosz rendőrbesúgó. – *445 546*

MARTIN, Bon-Louis-Henri (1810–1883) – francia történész és politikus, republikánus; 1865-ben tagja a Nemzetközi Munkásszövetségnek, 1871-től nemzetgyűlési képviselő; 1876-tól szenátor. – *485* (276)

– *L'Association Internationale des Travailleurs* (A Nemzetközi Munkásszövetség); „Le Siècle", 1865 okt. 14. – *485* (276)

MARTIN, John (1812–1875) – ír politikus, részt vett a 40-es évek ír nemzeti szabadságmozgalmaiban, 1864-ben az Ír Nemzeti Liga egyik alapítója, 1871–75 a parlament tagja. – *372*

MARTIN, William (szül. kb. 1832) – ír forradalmár, fényi, manchesteri hivatalnok; 1867-ben elítélték, amiért részt vett Kelly és Deasy fényi vezetők kiszabadításában. – *372*

MARX, Edgar (Musch) (1847–1855) – Marx fia. – *210*

MARX, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb lánya, 1884-től Edward Aveling élettársa; részt vett az angol munkásmozgalomban, több szocialista művet lefordított angol nyelvre. – *6 16 110 136 139 155 172 176 181 208 213 245 262 298 303 337 339 357 372 391 472 490 504 521 543–545 547–549 572 582 589* (236)

MARX, Henriette (1787–1863) – Marx anyja. – *423*

MARX, Jenny (szul. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *6 16 99 103 110 128 147 155 172 208 213 245 257 262 287–288 295 298 301 303 314–316 319 339 343 357 372 391 490 504 513 545 579–588*

MARX, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb leánya; 1872-től Charles Longuet felesége. – *6 16 106 109 110 136 139 142 150–152 155 172 208 211 213 229 231 245 262 286 296 298 303 337 339 357 372 386 391 396 490 497–498 518 521–522 543–545 548 582 589* (279 379)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).

– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik.* Gegen Bruno Bauer und Konsorten (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen) [1844 szeptember–november], Majna-Frankfurt 1845. (2. köt. 1–210. old.) – *285 290*

– es Friedrich ENGELS: *Die deutsche Ideologie* (A német ideológia) [1845–1846]; Marx–Engels Gesamtausgabe I. rész 5. kot., Berlin 1932. (3. kot. 11–538. old.) – *293*

– (Névtelenul:) Der Kommunismus des „Rheinischen Beobachters" (A „Rheinischer Beobachter" kommunizmusa) [1847 szeptember 5]; „Deutsche Brüsseler Zeitung", 1847 szeptember 12. (4. kot. 182–194. old.) – *74* (59 156)

– és Friedrich ENGELS (névtelenul): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Part kiáltványa) [1847 december–1848 január], London 1848. (4. köt. 437–470. old.) – *412 488–490 581–583* (15 138)

– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája) [1851 december–1852 március]; „Die Revolution. Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften", I. füzet, New York 1852. (8. kot. 101–196. old.) – *288 428 462 471* (82)

– és Friedrich ENGELS: *Die grossen Manner des Exils* (A számkivetés nagyjai) [1852 május–június]. (8. köt. 223–321. old.) – *89 131* (179 255)

–(Névtelenül:) *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunista-perről) [1852 október eleje–december vége], Bázel–Boston 1853. (8. kot. 389–452. old.) – *132*

– *Hirsch's Selbstbekenntnisse* (Hirsch onvallomásai) [1853 április 9]; „Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung", 1853 május 5. (9. köt. 36–39. old.) – *89* (179 181)

– *Zur Kritik der Politischen Ökonomie. Erstes Heft* (A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet) [1858 augusztus–1859 január], Berlin 1859. (13. köt. 1–147. old.) – *297–298 300 530 548* (162 469)

– *Herr Vogt* (Vogt úr) [1860 január–november], London 1860. (14. köt. 319–627. old.) – *31 35 89 132 356 416 422 478 576 580* (59 179 182)

– es Friedrich Engels: *Theorien uber den Mehrwert* (Értéktobblet-elméletek) (A „Tőke" IV. könyve) [1862 január–1863 június], I–III. rész; Stuttgart 1905–1910; Budapest 1958, 1961, 1963. – *128 283 291 530 539–540*

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. kot., I. konyv: Der Produktionsprozess des Kapitals (A tőke termelési folyamata) [1863–1867], Hamburg 1867. (23. kot.) – *19 46 54 96 107 110 113 119–121 125 128 130–133 145 152 169–173 179 207 219 227 233 249 257–259 261 264 268 270 272 274 276 278 283–284 287 291 296–297 299 304 306–310 314–320 322 328–329 331 335–337 339–341 346 351 354–356 359 361 364 366–368 372–373 379–380 384–385 387 390 397 399 401 404 406 412 423 484 488 495 510 515 524 529–530 532 537–538 540 542 547–548 554–560 565 569–571 574 576 579 581 583–587* (37 101 106 426 482 483 484 485 488 516 554 573 580 608 726)

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. kot., II. konyv: Der Zirkulationsprozess des Kapitals (A tőke forgalmi folyamata), Friedrich Engels kiad. Hamburg 1885. (24. kot.) – *171 268 276 283 291 307 316 321 329 349 515 524 530 532 537–540 554 558 585* (241)

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A toke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. kot., III. konyv: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion (A tokés termelés osszfolyamata), Friedrich Engels kiad., Hamburg 1894. (25. kot.) – *141 171 173 283 291 307 515 524 530 532 537–540 554 585* (264)
– (Névtelenul:) *Address and Provisional Rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London* (A Nemzetkozi Munkásszovetség – megalakult 1864 szeptember 28-án a St. Martin's Hallban, Long Acre, London, tartott nyilvános gyulésen – alapíto uzenete és ideiglenes szervezeti szabályzata) [1864 október 21. es 27. kozott], London, 1864 november. (16. kot. 3–11., 12–14. old.) – *13 15 19 28 32 37 40 48 82 112 421 423–424 429 448 467 583* (25 26 31 38 42 46 90 113 133)
– *To Abraham Lincoln, President of the United States of America* (Abraham Lincolnnek, az Amerikai Egyesult Államok elnokének) [1864 november 22. es 29. kozott], „Daily News", 1864 dec. 23., „Berliner Reform", 1865 január 5., „Hermann", 1865 január 7. (16. kot. 16–17. old.) – *32 435 470* (63 109)
– *An den Redakteur des „Beobachters" zu Stuttgart* (A stuttgarti „Beobachter" szerkesztojének) [1864 november 28]; „Nordstern", 1864 december 10. (16. kot. 19–21. old.) – *33–36 419–422 427 444 580* (58 59 62 756)
– *Über P.-J. Proudhon* (Proudhonról) [1865 januar 24]; „Der Sozialdemokrat", 1865 februar 1., 3., 5. (16. kot. 22–28. old.) – *41 50 57 445* (42 95)
– és Friedrich ENGELS: *An die Redaktion des „Social-Demokrat"*. Erklarung (A „Sozialdemokrat" szerkesztóségének. Nyilatkozat) [1865 február 6] (16. kot. 31. old.). – *50–51 58–59 68 72–74 438* (123 124)
– és Friedrich ENGELS *Erklarung* (Nyilatkozat) [1865 febr. 18]; „Dusseldorfer Zeitung", 1865 február 28, „Berliner Reform" es „Neue Frankfurter Zeitung", 1865 március 1., „Der Sozialdemokrat, 1865 március 3. (16. kot. 73. old.) – *74–80 84–86 92 96 100 107 131 398 447–449 455* (36 123 155 164 189)
– (Névtelenul:) *A Kozponti Bizottság határozatai a párizsi szekcióban támadt konfliktus ugyében* [kb. 1865 március 6] (16. kot. 76–77. old.). – *81 90 93 97 456* (166 167)
– (Névtelenul:) *Die preussische Militarfrage und die deutsche Arbeiterpartei. Von Friedrich Engels (Hamburg, Otto Meissner)* (Friedrich Engels: A porosz katonai kerdés es a nemet munkáspárt (Hamburg, Otto Meissner)) [1865 március 13. korul]; „Hermann", 1865 március 18. (16. kot. 78–79. old.) – *85 97 99* (197)
– *Erklarung* (Nyilatkozat [a „Sozialdemokrat"-tal valo szakítás okairól]) [1865 március 15]; „Berliner Reform", 1865 március 19., „Dusseldorfer Zeitung", 1865 március 20., „Hermann", 1865 március 25. (16. kot. 80–82. old.) – *95 98 100* (36 151 193)
– *Der „Prasident der Menschheit"* (Az „emberiség elnoke") [1865 április 8], „Berliner Reform", 1865 április 13. (16. kot. 84–87. old.) – *101 110* (200 214 245)
– *Berichtigung* (Helyesbítés) [1865 április 13]; „Der weisse Adler", 1865 április 22. (16 kot. 88–89. old.) – *463–464* (176)
– (Nevtelenul.) *Address from the Working Men's International Association to President Johnson* (A Nemzetkozi Munkásszovetség uzenete Johnson elnokhoz) [1865 május 2 és 9. kozott]; „The Bee-Hive Newspaper", 1865 május 20. (16. kot. 90–91. old.) – *112 118 470* (218)
– *Value, Price and Profit* (Bér, ár és profit) [1865 május vége–június 27], London 1898. (16. kot. 93–138. old.) – *119 121* (226)
– *Warnung* (Figyelmeztetés) [1866 május 4]; „Oberrheinischer Kurier", 1866 május 15. (16. kot. 149–150. old.) – *211 512* (347)
– (Névtelenul·) *Instructions for the Delegates of the Provisional General Council* (Instrukciok az Ideiglenes Kozponti Tanács kuldottei számára) [1866 augusztus vége]; „The International Courier", 1867 február 20., március 13. (16. kot. 171–179. old.) – *519–524* (712)
– *Helyreigazítás* [1867 február 18]; „Neue Zeit", 20. evf., 2. kot. (1901–1902), 3 sz. (16 kot. 185. old.) – *535* (426 721)

– *Feljegyzés Marxnak a Béke- és Szabadságliga kongresszusával foglalkozó beszédéről* [1867 augusztus 13]; „The Bee-Hive Newspaper", 1867 aug. 17. (16. köt. 492. old.) – *331–332*
– [Kivonat a „Tőke" előszavából:] „Die Zukunft", 1867 szeptember 4. – *336* (485)
– [*Kivonat a „Tőke" előszavából.*] *A new Work on Political Economy* (Új munka a politikai gazdaságtanról); „The Bee-Hive Newspaper", 1867 szeptember 7. – *320 335–336* (485)
– [*Kivonat a „Tőke" előszavából:*] „Der Beobachter", 1867 szeptember 7. – *398* (485)
– [*Kivonat a „Tőke" előszavából.*] *Le socialisme en Europe* (A szocializmus Európában); „Le Courrier français, 1867 október 1. – *320 341 359 361 561* (485)
[*Kivonat a „Tőke" előszavából.*] *Du Capital. Critique d'économie politique* (A tőkéről. A politikai gazdaságtan bírálata); „La Liberté", 1867 október 13. – *359 561* (485)
– (Névtelenül:) *The Fenian Prisoners at Manchester and the International Workingmen's Association* (A Manchesterben bebortonzott féniek és a Nemzetközi Munkásszovetség) [1867 november 20]; A. M. G. Hardy, secrétaire d'État de La Majesté (Gathorne-Hardy őméltóságához, Őfelsége miniszteréhez); „Le Courrier français, 1867 nov. 24. (16. kot. 198–199. old.) – *392* (595)
– *Az ír kérdésre vonatkozó el nem hangzott beszéd vázlata* [1867 november 26. körül]. (16. kot. 200–205. old.) – *392* (598)
– (Névtelenül:) *Plagiarismus* (Plagizálás) [1867 december 6]; „Die Zukunft", 1867 december 12. (16. köt. 219–223. old.) – *399 401 405–406* (610 611)
– *Az ír kérdésről a londoni Német Munkás Művelődési Egyletben tartott előadás vázlata* [*1867 december* 16. körül] (16. köt. 206–218. old.). – *405* (621)

MARX, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya, tevékenyen részt vett a francia munkásmozgalomban; 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *6 16 21 109 110 136 139 142 147 155 165 172 208 211 213 242 244–245 247 257 262 272 276 298 303 320 337 339 341 350 357 372 377 391 403 405 490 502–504 513 518 521 522–523 532–533 543 548 555 582 589* (361)

MASSOL, Marie-Alexandre (1805–1875) – francia újságíró, utópista szocialista; 1848–50 a „Réforme" és a „Voix du Peuple" munkatársa; Proudhon barátja. – *40*

MATZERATT, G. – német munkás, részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban; az 50-es években és a 60-as évek elején emigrációban élt; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja, később visszatért Németországba; a 60-as években az Általános Német Munkásegylet tagja. – *75* (148)

MAUGHAN – angol politikus, Owen híve, részt vett a szabadgondolkodó mozgalomban. – *368*

Mauses, Moses *lásd* Hess, Moses

MAYER, Karl (1819–1889) – német kispolgári demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja, majd Svájcba emigrált; a 60-as években a stuttgarti „Beobachter" szerkesztője. – *34–35 397–398 401 405 420–422 576* (51 74)

MAYER, Karl Friedrich Hartmann (1786–1870) – német jogász és költő, a sváb koltóiskola képviselője. – *35* (74)

MAYNE, Sir Richard (1796–1868) – a londoni rendőrség főnöke (1850-től). – *238*

MAZADE, Louis-Charles-Jean-Robert de (1821–1893) – francia író és publicista, a „Revue des deux Mondes" munkatársa. – *197*
– *La Russie sous l'empereur Alexandre II – La société et le gouvernement russes depuis l'insurrection polonaise* (Oroszország II. Sándor cár alatt – Az orosz társadalom és kormányzat a lengyel felkeles óta); „Revue des deux Mondes", 62. kot., 1866 márc. 15. – *197*

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője, 1849-ben a Római Koztársaság ideiglenes kormanyanak elnoke, 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia kozponti bizottságának egyik szervezője; 1864-ben az Internacionále alapításakor megpróbálta azt befolyása ala vonni. – *12 15 19 82 86 101 121 189–190 214 332 336 467 500–501* (21 23 32 330)

MCCLELLAN, George Brinton (1826–1885) – amerikai tábornok, a Demokrata Párt híve, a deli rabszolgatartókkal való kiegyezés szószólója, 1861–62 az északi államok csapatainak foparancsnoka, 1862 a Potomac-hadsereg parancsnoka, 1864 Lincoln ellenjeloltje az elnokválasztásnál. – *414*

MEAGHER, Thomas Francis (1823–1867) – ír nemzeti szabadságharcos, 1847-ben az Ír Konfoderáció egyik alapítója; 1848-ban a felkelés elokészítesében való részvetelert eletfogytiglani kenyszermunkára ítélték, 1852-ben Amerikába szokott, az amerikai polgárháborúban (1861–65) az északiak oldalán harcolo onkéntes ír brigád parancsnoka. – *393*

MEISSNER, Otto Karl (1819–1902) – hamburgi konyvkiadó; a „Toke" és más Marx- es Engels-muvek kiadoja. – *47 53–54 62 75–76 79 83–84 87 90 99 128 130 171 174 258 261 264 268 270 274–278 283–284 286–291 305 307–308 320 331 337 339–340 346 351 354 361 367 371–373 382–385 395 401 442 449 488 493–495 529 537–546 554 557–559 566 569–571 586* (106 185 241)

MENDELSSOHN-BARTHOLDY, Felix (1809–1847) – német zeneszerző. – *582*

MENKE, Theodor Heinrich – német statisztikus, Kugelmann barátja, az Internacionále tagja, érdeklődott Marx munkái iránt. – *510 548* (286)

MENSDORFF-POUILLY, Alexander, Graf von (1813–1871) – osztrák tábornok és államférfi, 1852–53 szentpétervári rendkívüli kovet, 1864–66 kulugyminiszter. – *37*

MERKEL – a hannoveri statisztikai hivatal vezetője. – *285*

Merkur *lásd* Schwabischer Merkur

METZNER, Theodor (1830–1902) – német cipész, az Általános Német Munkásegylet alapító tagja, vezetőségi tag és berlini meghatalmazott, a proletár ellenzék híve, később kivált az egyletből és 1868-ban alapító tagja lett a berlini Demokratikus Munkásegyletnek, 1866-ban részt vett az Internacionálé berlini szekciójának megszervezésében, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, kuldott az eisenachi kongresszuson. – *135 485 489 509* (243 268)

– és August VOGT és Wilhelm LIEBKNECHT: *Erklarung* (Nyilatkozat), „Volkszeitung", 1865 jún. 24. – *135*

MEYER, Hermann (1821–1875) – német kereskedő, az 1848–49-es németországi forradalom resztvevője, 1852-ben Amerikában emigrált; az 50-es években és a 60-as évek elején az alabamai rabszolgafelszabadító mozgalom elén állt; az Internacionalé St Louis-i szekcioinak alapito tagja, Weydemeyer barátja. – *295 364 562*

MEYER, Julius (megh. 1867) – vesztfáliai vállalkozó és publicista, a 40-es években „igazi szocialista". – *293*

MEYER, Ludwig (1827–1900) – német orvos és pszichiáter. – *284–285*

MEYER, Sigfrid (kb. 1840–1872) – német banyamérnok, az Általanos Német Munkásegylet berlini tagozatának tagja, a proletár ellenzék híve, levelezett Marxszal, az Internacionále berlini szekciójának alapító tagja, 1866-ban saját koltségén kiadta a Kommunista Kiáltványt; kivándorolt Amerikába; a New York-i Nemet Kommunista Klub tagja, az Internacionálé amerikai szekciónak egyik szervezője – *165 380 485 495 509 538–539 554 583* (268)

MIALL, Edward (1809–1881) – angol publicista, a polgári radikalizmus ideológusa, a 40-es években kozel állt a chartistákhoz, harcolt az anglikán egyház ellen; a parlament tagja; 1841–79 a „Nonconformist" kiadoja; a „Commonwealth" szerkesztőségi felugyeló bizottságának tagja. – *170 195 205 216 219*

MICHAELIS, Otto (1826–1890) – német vulgáris kozgazdász és publicista, nemzeti liberális; a porosz képviselőház, majd 1867-tól az északnémet Reichstag tagja; a „Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft, Politik und Kulturgeschichte" egyik kiadója. – *559 563*

MIGNET, François-Auguste-Marie (1796–1884) – francia liberális történetíró.
– *Histoire de la Révolution française, depuis 1789 jusqu'en 1814* (A francia forradalom története 1789-től 1814-ig), I–II. köt., Brusszel 1828. – *25*

MILL, John, Stuart (1806–1873) – angol filozofus és kozgazdász, szabadkereskedő, a klaszszikus gazdaságtan epigonja; James Mill fia. – *121 206 310 320* (110)

»*The Miner and Workman's Advocate*« (A bányászok és munkások szószóloja), London. – *37 128 132 431* (81 237)

MIQUEL, Johannes (1828–1901) – nemet jogász és politikus, a Kommunisták Szovetségének tagja, később nemzeti liberális; 1867-től parlamenti képviselő, 1890–91 pénzugyminiszter. – *79 83 158 293 388 423 445–447 492 531 574* (162)

MIRABEAU, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749–1791) – francia iró és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség érdekeinek képviselője. – *126 349 445*

»*Missouri Democrat*« (Missouri Demokrata), St. Louis. – *34* (71)

»*Mitteldeutsche Volkszeitung*« (Kozépnémet Népújság), Lipcse. – *246*

MOHL, Moritz (1802–1888) – német kozgazdász, a frankfurti nemzetgyűlés kuldotte (kozépbal), a nagynémet párt egyik vezetője. – *571*

MOILIN, Jules-Antoine (Tony) (1832–1871) – francia orvos és publicista, kispolgári szocialista, a Párizsi Kommün résztvevője; a versailles-iak agyonlőtték. – *246 249–250 255–256 269 525 533*
– *Leçons de médicine physiologique* (Fiziologiai orvostani eloádások), Párizs 1866. – *246 249–250 255 256 269 525* (40.2)

MOLESCHOTT, Jakob (1822–1893) – holland származású fiziológus, vulgáris materialista filozófus; német, svájci és olasz tanintézetekben tanított.
– *Lehre der Nahrungsmittel* (Tápanyagtan), 3. kiad., Erlangen 1858. – *25*

MOMMSEN, Theodor (1817–1903) – német történész.
– *Romische Geschichte* (Római történelem), I–III. kot., Berlin 1854–55. – *25*

»*Le Moniteur universel*« (Általános Értesitő), Párizs. – *228* (375)

MOORE, Samuel (1830–1912) – angol bíró, Marx és Engels barátja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kotetének angol fordítója. – *114 125 137 142 248 302 310 322 330 362 365 369 387 574* (236)

MORLEY, Samuel (1809–1886) – angol gyáros és politikus, liberális; 1865, 1868–85 a parlament tagja; a 60-as években a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja. – *49*

»*The Morning Star*« (A Hajnalcsillag), London. – *24 48 82 108 336* (48)
– 1865 ápr. 28. – *107*
– 1867 szept. 10. [Vezércikk.] *336*

Moses, Mauses *lásd* Hess, Moses

»*Московские Ведомости*« (Moszkvai Kozlony). – *63 362* ([132])
– 1867 szept. 28. – *362*

MOUSTIER, Léonel-Desle-Marie-François-René, marquis de (1817–1869) – francia diplomata; 1853–59 berlini, 1859–61 bécsi, 1861–66 konstantinápolyi követ; 1866–68 külügyminiszter. – *372*
– 1867 november 1-i jegyzék; „Norddeutsche Allgemeine Zeitung", 1867 nov. 5. – *372* ([564])

MOZART, Wolfgang Amadeus (1756–1791) – osztrák zeneszerző. – *582*

MOZIN (kb. 1771–1840) – francia pap, nyelvész, a francia forradalom után, a XVIII. sz végén emigráns Németországban.
– és PESCHIER: *Dictionnaire complet des langues française et allemande* (A francia es német nyelv teljes szótára), Stuttgart 1863. – *26*

MOSER, Justus (1720–1794) – német politikai író és történész. – *158 492*

Mr. Lincoln and the International Working Men's Association. To the Editor of the Times (Lincoln ur es a Nemzetközi Munkásszövetség. A „Times" szerkesztőjének); „The Times", 1865 febr. 6. – *45 57 63–64* ([109])

MURAVJOV, Mihail Nyikolajevics, gróf (1796–1866) – orosz államférfi; 1863-ban Lengyelország teljhatalmú főkormányzója; a felkelés kegyetlen leverése miatt a „hóhér" melléknevvel illették. – *63*

MURCHISON, Sir Roderick Impey (1792–1871) – angol geológus, a múlt század 40-es éveiben részt vett az európai Oroszország és az Ural-vidék geológiai feltárásában. – *122*
– es Edouard de VERNEUIL és Count Alexander von KEYSERLING: *The Geology of Russia in Europe and the Ural Mountains* (Az európai Oroszország és az Ural hegység földtana), I–II. kot., I. kot. *Geology* (Földtan), London–Párizs 1845. – *122*

Musch *lásd* Marx, Edgar

MÜLLER, Johannes (1809–1875) – német fizikus.
– *Grundriss der Physik* (A fizika alapvonalai), Braunschweig 1856. – *25*

N

NAPÓLEON, I. (Bonaparte) (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *38 53 334 424 454* ([354 384])

NAPOLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *14 38 51 58 97 132 138 158 162 166–167 193 195–196 199 202 206 211 213 216 218 222 225 228–232 238–241 244–245 263 265 267 270–271 277–278 289–290 294 327 329 338 352 369 372 374–375 380–381 416–417 424 454 490 500 510–511 532 535 540 564* ([17 82 86 249 289 327 354 376 378 384 399 439 551])

»*The Nation*« (A Nemzet), Dublin. – *392* ([597])

»*The National Reformer*« (A Nemzeti Reformer), London. – *19* ([39])

NEBUKADNÉCÁR (Nabukodonozor) (i. e. 625–562) – babiloni király 604–562. – *37*

»*Neue Frankfurter Zeitung*« (Új Frankfurti Újság), Majna-Frankfurt. – *30 85 91–92 95–96 236* ([61])

»*Neue Preussische Zeitung*« (Új Porosz Újság), Berlin. – *213 216 230 446 454* ([358 604])

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A Demokrácia Orgánuma), Köln. – *86 89 288 449* (177)

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London–Hamburg–New York. – *340* (509)

»*Neue Zürcher Zeitung*« (Új Zurichi Újság). – *556* (739)
- 1864 nov. 16–dec. 25.: *James Fazy. Sein Leben und Treiben* (Von einem Westschweizer) (James Fazy. Élete és működése (Írta egy nyugat-svájci)). – *436* (646)

NEWTON, Sir Isaac (1642–1727) – angol fizikus, csillagász és matematikus, a klasszikus mechanika alaptorvényeinek megállapítója. – *140*

New Yorker Kriminalzeitung *lásd* Belletristisches Journal und New Yorker Kriminalzeitung

NIEMANN, Albert (1831–1917) – német operaénekes. – *546*

»*The Nonconformist*« (A Nonkonformista), London. – *170 195* (308)

»*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*« (Északnémet Általános Újság), Berlin. – *78 293–294 311* (160)
- 1864 szept. 30.: Politikai napijelentés. – *15* (30)
- 1865 febr. 19. – *78* (161)
- 1867 jún. 18. és 26. – *311*

»*Nordstern*« (Észak Csillaga), Hamburg. – *23 80 97 100–101 104 106 109 111 114 120 129 132 157 427 444 471 476* (47 62)
1865 ápr. 29.: *Allgemeiner deutscher Arbeiterverein. Solingen* (Általános Német Munkásegylet. Solingen). – *109* (213)
- 1865 máj. 6.: *Allgemeiner deutscher Arbeiterverein* (Általános Német Munkásegylet). – *111* (215)
- 1865 jún. 24.: *Offene Erklärungen* (Őszinte nyilatkozatok). – *120 471* (227)
- 1865 júl. 8. és 15.: *Das Turnerfest in Paris* (A párizsi tornaünnepély). – *132* (248)

»*Notes to the People*« (Feljegyzések a nép számára), London. – *8* (10)

NOTHJUNG, Peter (1821–1866) – német szabó, a Kommunisták Szövetsége és a kolni Munkásegylet tagja; a kolni kommunista-perben (1852) 6 évi várbörtönre ítélték; 1863–66 az Általános Német Munkásegylet boroszlói meghatalmazottja. – *188*

NOUGUES, Louis
– *L'Art militaire et le progrès* (A hadművészet és a haladás); „Le Courrier français", 1867 okt. 18. és 20. – *364* (545)

NÖSSELT, Friedrich August (1781–1850) – német pedagógus, történelmi, földrajzi és német irodalmi tankonyvek szerzoje.
– *Abriss der allgemeinen Weltgeschichte bis auf die neusten Zeiten* (Az általános világtörténelem vázlata egészen a legújabb időkig), Boroszló 1814. – *25*

O

OBORSKI, Ludwik (1787–1873) – lengyel ezredes, forradalmár, részt vett az 1830–31-es lengyel felkelésben, majd emigrált Londonba; 1849-ben hadosztályparancsnok a baden–pfalzi forradalmi hadseregben; 1865–67 az I. Internacionálé Főtanácsának tagja; a lengyel emigránsok londoni egyesületének elnöke. – *63*

O'BRIEN, Michael – ír forradalmár, féni; 1867-ben Kelly és Deasy féni vezetők kiszabadításában valo részvételéért kivégezték. – *381 390*

ODGER, George (1820–1877) – angol cipész, trade-unionista; egyik alapítója és 1862–72 titkára a Trade-Unionok Londoni Tanácsának (London Trades Council); tagja a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Ligának, a Föld- és Munkaligának (Land and Labour League) és a Munkásképviseleti Ligának; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–71 a Főtanács tagja, 1864–67 a Tanács elnöke, részt vett az 1865-ös londoni konferencián és az 1866-os genfi kongresszuson; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja; az angol választójogi reformért folyó harc során kompromisszumra lépett a burzsoáziával; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és a Főtanács üzenetével, majd kilépett a Főtanácsból. – *11 106 112 116 128 189 192 248 337 348 469 519 530* (18 19 91 116 217 274 330 331)

O'DONOVAN ROSSA – Jeremiah O'Donovan Rossa felesége, 1865–66 gyűjtést szervezett az ír politikai foglyok családjainak támogatására; Írország asszonyaihoz írt felhívását a Főtanács határozatára kozólte a „Workman's Advocate". – *174* (316)

O'DONOVAN ROSSA, Jeremiah (1831–1915) az írországi fényi társaság egyik alapítója és vezére, 1863–65 az „Irish People" kiadója, 1865-ben életfogytiglani bortonre ítélték, 1870-ben amnesztiát kapott; az Egyesült Államokba emigrált, ahol a fényi szervezeteket vezette; a 80-as években visszavonult a politikától. – *174 310–311* (279 316)

ORSINI, Cesare – olasz politikai emigráns; 1866–67-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja; az Egyesult Államokban propagálta az Internacionálé eszméit; Felice Orsini fivére. – *186 190 195 200 500–501 504*

ORSINI, Felice (1819–1858) – olasz polgári republikánus; 1858-ban sikertelen merényletet kovetett el III. Napóleon ellen; kivégezték. – *186 500* (327)

»*Ostseezeitung und Borsennachrichten der Ostsee*« (Keleti-tengeri újság és a Keleti-tenger tőzsdehírei), Stettin. – *204* (343)

OVERBECK, Johannes Adolf (1826–1895) – német regész és muvészettörténész, lipcsei egyetemi tanár.
– *Pompeji in seinen Gebäuden, Altertumern und Kunstwerken* (Pompeji városa – épületeivel, régiségeivel és műalkotásaival), Lipcse 1856. – *26*

OVERSTONE, Samuel Jones Loyd, Baron (1860-tól lord) (1796–1883) – angol bankár es kozgazdász, a currency-elmélet híve; az 1844-es banktorvény elveinek kidolgozója. – *141*

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *525*

»*The Owl*« (A Bagoly), London. – *281* (443)

P

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – brit államférfi, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1830–34, 1835–41, 1846–51 kulugyminiszter, 1852–55 belugyminiszter, 1855–58 és 1859–65 miniszterelnok. *158 206 311 421 423* (72 346)

PASTEUR, Louis (1822–1895) – francia bakteriológus és kémikus, a mikrobiológia úttorője. – *220*

Paul *lásd* Lafargue, Paul

PAULI, Reinhold (1823–1882) – német történész, 1849–52 a londoni porosz kovetség munkatársa.
– *Bilder aus Altengland* (Képek a régi Angliából), Gotha–London–Edinburgh 1860. – *26*

Petersburger Zeitung *lásd* St. Petersburger Zeitung

PETZLER, Johann – német zenetanár, kispolgári demokrata, a XIX sz. 50-es éveiben emigráns Londonban. – *32 71 75*

PHILIPS, Antoinette (Nanette) (kb. 1837–1885) – Marx unokahúga, Lion Philips leánya; az Internacionálé holland szekciójának tagja. – *499–501*

PHILIPS, Friedrich (Fritz) – zalt-bommeli bankár, Marx unokafivére – *426*

PHILIPS, Lion (megh. 1866) – holland kereskedő, Marx nagybátyja. – *188 267 424–426 500*

PIEPER, Wilhelm (szül. kb. 1826) – német filológus és újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja, londoni emigráns, az 50-es években Marx és Engels köréhez tartozott, később a brémai Német Nemzeti Egylet tagja. – *471*

PIUS, IX. (1792–1878) – római pápa 1846–1878 – *263 369 372* (o51)

PLATEN-HALLERMUND, Adolf Ludwig Karl, Gráf von (1814–1889) – 1855–66 hannoveri külügyminiszter, ellenezte Németország porosz vezetéssel történő egyesítését. – *245*

Plon-Plon *lásd* Bonaparte-Jérôme-Napoléon-Joseph-Charles-Paul, Napoleon herceg

POLLOCK, George D. – angol katonaorvos, egy különbizottság tagja, mely 1867-ben jelentést terjesztett be a parlamentnek az angol fogházak politikai foglyaival való bánásmódról; *lásd még* Knox – *311*

POLO, Marco (1254–1324) – velencei kereskedő, a XIII. században beutazta Belső-Ázsiát és Kínát.

– *Marco Paolo's Reise in den Orient, während der Jahre 1272 bis 1295* (Marco Polo keleti utazása 1272-től 1295-ig), németre fordította és magyarázatokkal ellátta Felix Peregrin. Ronneburg és Lipcse 1802. – *25*

POTTER, George (1832–1893) – angol ács, a Trade-Unionok Londoni Tanácsának (London Trades Council) tagja, az Építőmunkások Egyesült Szakszervezetének egyik vezetője, a „Bee-Hive" alapítója és kiadója, a liberális burzsoáziával való egyezkedés politikájának szószólója. – *13 33 111–112 114 125 128 192 200 337* (217)

PRELLER, Ludwig (1809–1861) – német filológus, a görög és római mitológia kutatója.

– *Griechische Mythologie* (Görög mitológia), I–II. köt., 2 kiad., Berlin 1860–61. – *25*

Preussischer Staatsanzeiger *lásd* Königlich Preussischer Staatsanzeiger

PROKESCH (Prokesch-Osten), Anton, Gráf von Osten (1795–1876) – osztrák diplomata, tábornok és író, 1834–49 athéni, 1849–52 berlini követ, 1855-ben Ausztria megbízottja a bécsi konferencián, 1855–67 internuncius, 1867–71 nagykövet Konstantinápolyban. – *374*

– *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche im Jahre 1821 und der Gründung des Hellenischen Königreiches* (A görögöknek a török birodalomtól való 1821-es elszakadásának és a hellén királyság megalapításának története), Bécs 1867. – *374* (o68)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista, az anarchizmus megalapítója; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – *164 166 217 296 364 444 524–525 540 569*

– *Lettres inédites de P.-J. Proudhon sur les génération spontanées* (P.-J. Proudhon kiadatlan levelei az ősnemzésről), „Le Courrier français", 1867 okt. 16., 18. és 19. – *364* (545)

Prozess gegen den Schriftsteller Herrn Ferdinand Lassalle, verhandelt zu Düsseldorf vor der korrektionellen Appellkammer am 27. Juni 1864 (Az 1864 június 27-én a düsseldorfi fellebbviteli kamara előtt Ferdinand Lassalle író ellen lefolytatott per); a „Düsseldorfer Zeitung" 176., 177. és 178. számainak különlenyomata, Düsseldorf 1864. – *8* (8)

Prutz, Robert Eduard (1816–1872) – német író, költő és irodalomtörténész; részt vett az 1848–49-es forradalomban; 1851–67 a „Deutsches Museum" kiadója. – *391*

Public Health. Reports (Közegészség. Jelentések). – *169* (307)
– *Eighth Report of the Medical Officer of the Privy Council with Appendix* (A Titkos Tanács tiszti főorvosának nyolcadik jelentése. Függelékkel), London 1866. – *234 238* (386)

PYAT, Félix (1810–1889) – francia publicista, drámaíró és politikus, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban; 1849-ben Svájcba, majd Belgiumba és Angliába emigrált; az önálló munkásmozgalom ellenzője, rágalomhadjáratot folytatott Marx és az Internacionálé ellen és ehhez a londoni francia szekciót is felhasználta; a Párizsi Kommun tagja. – *380*

Q

QUENSTEDT – Wilhelm Liebknecht ismerőse. – *485*

QUINET, Edgar (1803–1875) – francia történész és politikus, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, 1848–51 az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés képviselője; 1852–70 antibonapartista emigráns, a Béke- és Szabadságliga 1867-es genfi kongresszusának résztvevője; a Párizsi Kommün ellenfele; 1871–75 nemzetgyűlési képviselő. – *348*

R

RACOWITA, Janko von (megh. 1865) – román nemes; 1864-ben párbajban megölte Lassalle-t. – *15 44 120 162 554* (7 57)

Radikal Demokrat *lásd* Missouri Demokrat

RASCH, Gustav (1825–1878) – német jogász és publicista, demokrata; részt vett az 1848–49-es forradalomban Berlinben, svájci, majd franciaországi emigráns; később a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja. – *90 312 550*
– *Ein Immortellenkranz auf das Grab eines Märtyrers* (*Max Dortu*) (Immortellakoszorú egy mártír (Max Dortu) sírjára); „Der Deutsche Eidgenosse", 1865 márc. 15. – *90* (186)
– *lásd még* Struve, Gustav

RATTAZZI, Urbano (1808–1873) – olasz államférfi, a liberális-monarchista polgárság képviselője; 1855–58, 1859–60 a szárd királyság belügyminisztere; 1862 és 1867 olasz miniszterelnök. – *369*

RAU, Karl Heinrich (1792–1870) – német vulgáris kozgazdász. – *396 559 571*

REBOUR – francia feltaláló. – *194*

RECLUS, Jean-Jacques-Élisée (1830–1905) – francia geográfus és szociológus, az anarchizmus teoretikusa, az 1851 dec. 2-i államcsíny után el kellett hagynia Franciaországot; 1858-ban visszatért; a Párizsi Kommünben való részvételéért 1871-ben deportálásra ítélték, amnesztiában részesult, utána Olaszországban és Svájcban élt. – *390 569*

Reform *lásd* Berliner Reform

REGNAULT, Elias-Georges-Oliva (1801–1868) – francia publicista, történész és állami tisztviselő. – *122*
– *Histoire politique et sociale des principautés Danubiennes* (A dunai fejedelemségek politikai és társadalmi története), Párizs 1855. – *122*

– *La question européenne improprement appelée polonaise* (A helytelenul lengyelnek nevezett európai kerdés), Paris 1863 – *122*

REGNIER, Mathurin (1573–1613) – francia szatirikus kolto. – *362*
– *Épigrammes* (Epigrammak) – *362–363*
– *Stances* (Stancák). – *362–363*

REINACH, Arnold (kb 1820–1870) – német kispolgári demokrata, reszt vett az 1848–49-es forradalomban, majd Svájcba emigralt – *116 123 140 159 436*

REINCKE, Peter Adolf (1818–1887) – német orvos, demokrata, az Internacionale tagja, 1867-ben az Általános Német Munkásegylet jeloltjeként beválasztottak az eszaknémet Reichstagba, 1868-ban visszaadta mandátumát, tettét választoihoz intézett kiáltvanyban azzal indokolva, hogy szerinte lehetetlen a szociális kérdés terén haladast elerni a Reichstagban *343*

Remete Peter *lasd* Amiens

Report from the Select Committee on Bank Acts, together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (A banktorvenyekkel foglalkozó szukebb bizottság jelentese; a bizottsag tanacskozásaival, a vallomasok jegyzokonyvével, fuggelekkel es mutatóval. Kinyomtatva az Alsoház rendeletére, 1857 julius 30). – *141* (263)

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (A banktorvenyekkel foglalkozó szukebb bizottság jelentese, a bizottság tanacskozásaival, a vallomások jegyzokonyvével, fuggelekkel és mutatóval Kinyomtatva az Alsohaz rendeletere, 1858 július 1). – *141* (263)

Reports of the Inspectors of Factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (A gyárfelugyelók jelentése Őfelsege belugyminiszteriumának). – *20 169* (307)
– *for the half year ending 31st October 1865* (az 1865 október 31-vel végzodo felévrol), London 1866 – *170 176 178*

REUSCHE, Friedrich – nemet ujságíro, kispolgári demokrata; az Általanos Nemet Munkasegylet tagja, 1864–65 a „Nordstern" es a „Sozialdemokrat" munkatarsa. – *104 580* (199)
– *Falsche Freunde und offene Feinde* (Hamis barátok és nyilt ellenségek), „Nordstern" 1865 apr. 8 – *104* (206)

»*Revue contemporaine*« (Jelenkori Szemle), Párizs. – *263 266* (412 413)

»*Revue des deux Mondes*« (A ket vilag szemleje), Párizs – *197* (336)

REYBAUD, Marie-Roch-Louis (1799–1879) – francia iró, történesz es kozgazdasz, liberalis publicista
– *L'economie politique des ouvriers* (A munkasok politikai gazdaságtana), „Revue des deux Mondes", 66. kot, 1866 nov 1. – *263 266* (413)

»*Rheinische Zeitung*« (Rajnai Újság), Dusseldorf–Koln. – *35 62 80 83 85 100–101 105 158 371 449 470 565* (75 76 117)
– 1865 marc 4 *Der Standpunkt der Arbeiterpartei* (A munkaspárt álláspontja) – *100* (198)
– 1865 márc. 9 *Fur die „Arbeiterpartei"* (A „munkáspárt" számára). – *92*

»*Rheinischer Beobachter*" (Rajnai Figyelő), Koln. – *74* (156)

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus kozgazdász – *316 366 459*
– *On the Principles of Political Economy, and Taxation* (A politikai gazdasagtan es az adozas alapelveirol), 3. kiad, London 1821. – *316*

RICHELIEU, Armand-Jean du Plessis, duc de (1585–1642) – francia bíboros és államférfi; 1624–42 XIII. Lajos fominisztere, a Francia Akadémia alapítója. – *46*

RICHTER, Eugen (1838–1906) – német politikus, baloldali liberalis, az északnémet és a nemet Reichstag tagja, a Német Szabadelvu Párt vezetője és egyik alapítója, Bismarck politikájának ellenzője, a szabadkereskedelem híve és a szociáldemokrácia ellenfele. – *343*

– (Névtelenul) *Die Geschichte der Sozialdemokratischen Partei in Deutschland seit dem Tode Ferdinand Lassalle's* (A nemetorszagi Szociáldemokrata Párt története Ferdinand Lassalle halála ota), [2. kiad.] Berlin 1865 – *162* (292)

RIMESTAD, Christian Vilhelm (1816–1879) – dán újságíró és politikus, polgari liberális, a dán kepviseloház tagja, 1860–79 a Munkásegylet alapitoja es vezetoje, 1864–75 a „Dags-Telegrafen" szerkesztoje – *138*

RITTER, Karl (1779–1859) – német geografus, a berlini egyetem tanára.

– *Europa. Vorlesungen an der Universitat zu Berlin* (Europa. Eloadások a berlini egyetemen), kiadta H. A. Daniel, Berlin 1863. – *25*

RITTERSHAUS, Emil (1834–1897) – német kolto, kispolgári demokrata, a 60-as evekben a haladopárt balszárnyanak tagja. – *340 346 355 378*

»*La Rive gauche*« (A Balpart), Brusszel–London. – *164–165 489 500* (296)

ROBERTS, William Prowting (1806–1871) – angol jogasz, chartista, a trade-unionok es az ir fenek ugyvedje, 1844-tól a szénbanyászok szovetségének jogtanácsosa. – *393*

ROBESPIERRE, Maximilien-Marie-Isidore de (1758–1794) – a francia forradalom politikusa, a jakobinusok vezetoje, 1793–94 a forradalmi kormány feje. – *46*

ROBIN, Charles (1821–1885) – francia anatomus, a hisztologia professzora Párizsban. – *220*

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz nagybirtokos és kozgazdász; 1848–49 a porosz nemzetgyulésben a balkozép vezetője, az Auerswald-kormány kultuszminisztere, a porosz junker „államszocializmus" teoretikusa. – *28 37* (25)

RODE – liverpooli német emigrans. – *109–110 217 262–263 486*

ROESGEN, Charles – az Ermen & Engels cég manchesteri alkalmazottja. – *125 145 213 562*

ROGEARD, Louis-Auguste (1820–1896) – francia radikális demokrata publicista, 1864-ben a „Rive gauche" egyik alapítója és a lap szerkesztője; 1865-ben egy antibonapartista pamfletja miatt uldoztek, Belgiumba, majd Németországba emigrált, 1871-ben a Parizsi Kommun tagja. – *165 500*

– *Les propos de Labienus* (Labienus beszédei), Brusszel 1865. – *500*

ROGERS, James Edwin Thorold (1823–1890) – angol kozgazdász és gazdaságtortenész, a szabadkereskedők teoretikusa es gazdasagpolitikusa. – *264 269*

– *A History of Agriculture and Prices in England from the Year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental War (1793)* (A mezőgazdaság és az árak tortenete Angliában az oxfordi parlament utáni évtől (1259) a kontinentális háború kezdeteig (1793)), 1–2 kot., Oxford 1866. – *264 269* (417)

ROODHUIZEN, A. – zalt-bommeli lelkész, Antoinette Philips férje. – *500*

ROON, Albrecht Theodor Emil, Graf von (1803–1879) – porosz államférfi és hadvezer, 1873-tól vezértábornagy, 1859–73 hadugyminiszter, 1861–71 haditengerészeti miniszter, újjászervezte a porosz hadsereget. – *61 111 115* (129)

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris kozgazdász. – *318 380 385 559 563 571*

ROSCOE, Sir Henry Enfield (1833–1915) – angol kémikus.
– *Kurzes Lehrbuch der Chemie nach den neuesten Ansichten der Wissenschaft* (A kémia rövid tankönyve, a tudomány legújabb nézetei szerint), kiadta K. Schorlemmer, Braunschweig 1867. – *369 385 387 392 399* (557)

ROST, Valentin Christian Friedrich (1790–1862) – német filológus.
– *Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch* (Görög–német iskolai szótár), 2. jav. és bővített kiad., Erfurt–Gotha 1823. – *25*

RÖCKEL, August (megh. 1876) – német muzsikus és publicista, kispolgári demokrata, az 1849-es drezdai felkelés résztvevője; életfogytiglani kényszermunkára ítélték, 1862-ben kegyelmet kapott; 1863-tól a „Frankfurter Reform" szerkesztője, ellenezte Németország porosz vezetéssel történő egyesítését; 1866-ban az osztrák kormány szolgálatába lépett. – *207*
– *Sachsens Erhebung und das Zuchthaus zu Waldheim* (A szász felkelés és a waldheimi fegyház), Majna-Frankfurt 1865. – *207*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1826-ban 14 évi várfogságra ítélték, 1830-ban szabadult; 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója, kispolgári demokrata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *47 107 233* (106)

Rundschreiben der deutschen Abteilung des Zentralkomitees der Internationalen Arbeiterassoziation für die Schweiz an die Arbeiter (A Nemzetközi Munkásszövetség svájci ügyekkel foglalkozó központi bizottsága német részlegének körlevele a munkásokhoz); „Nordstern", 1866 jan. 13. – *488* (690)

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – brit államférfi, a whigek vezetője; 1846–52, 1865–66 miniszterelnök, 1852–53, 1859–65 külügyminiszter. – *182 206 294* (323 331 346)

»*Русский Инвалид*« (Orosz Invalidus), Szentpétervár. – *408* (623)
– 1867 dec. 5.: С. Петербург, 4 декабря (Szentpétervár, december 4-e). – *408* (621)

RÜCKERT, Friedrich (1788–1866) – német romantikus költő, a keleti költészet tolmácsolója.
Die Weisheit der Brahmanen (A bráhminok bölcsessége). – *106* (207)

RÜSTOW, Friedrich Wilhelm (1821–1878) – német katonatiszt és katonai író, demokrata, svájci emigráns; 1860-ban Garibaldi vezérkari főnöke, Lassalle barátja. – *7 79 91–92 96 101 104 289 462* (36 51 199 206 219)
– és Georg HERWEGH: *An die Redaktion des „Sozialdemokrat"* (A „Sozialdemokrat" szerkesztőségének); „Der Sozialdemokrat", 1865 márc. 8. – *91–92* (187)
– *Zur Aufklärung* (Felvilágosításul); „Nordstern", 1865 ápr. 1. – *101 462* (201)
– *Der Krieg von 1866 in Deutschland und in Italien, politisch-militärisch beschrieben* (A németországi és olaszországi háború politikai-katonai leírása), Zürich 1866. – *289–290* (457)
– *lásd még* Herwegh, Georg

S

SÁNDOR (Nagy) (i. e. 356–323) – hadvezér és államférfi, makedón király i. e. 336–323. – *228*

SÁNDOR, I. (1777–1825) – orosz cár 1801–1825. – *218*

SÁNDOR, II. (1818–1881) – orosz cár 1855–1881. – *168 218 228 294 296 417* (363 440)

SCHAAFFHAUSEN, Hermann (1816–1893) – német antropológus és fiziológus, 1855–93 bonni egyetemi tanár. – *22*

SCHABELITZ, Jakob (Jacques) (1827–1899) – svájci kiadó és könyvkereskedő, polgári radikális; a 40-es évek végén és az 50-es évek elején kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *346 362 560*

SCHAPPER, Karl (1812–1870) – német forradalmár, az Igazak Szövetségének, majd a Kommunisták Szövetségének vezető tagja; 1850-ben a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Willichhel együtt a Marx-ellenes frakció vezetője; 1856-ban újra csatlakozik Marxhoz; 1865-ben az Internacionálé Központi Tanácsának tagja, részt vett az 1865-os londoni konferencián. – *232 238* ([159])

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő. – ([73])
– *Don Carlos.* – *8 36 445* ([9])
– *Das Eleusische Fest* (Eleusisi ünnep). – *499* ([702])
– *Das Lied von der Glocke* (Dal a harangról). – *237* ([391])

SCHILLING, Karl – német betűszedő, az Általános Német Munkásegylet tagja, egy ideig Hatzfeldt grófné bizalmasa; az 1869-es eisenachi kongresszus küldötte. – *131 134–135*
– *Die Ausstossung des Prasidenten Bernhard Becker aus dem Allgemeinen Deutschen Arbeiterverein und der „Sozialdemokrat"* (Bernhard Becker elnök kitaszíttatása az Általános Német Munkásegyletből és a „Sozialdemokrat"), Berlin 1865. – *131 134–135 137 484* ([243])

SCHILY, Viktor (1810–1875) – német demokrata ügyvéd, részt vett az 1849-es badeni felkelésben, az I. Internacionálé tagja; támogatta a párizsi szekció megerősítéséért folytatott harcát, küldött az 1865-os londoni konferencián. – *40–41 45 57 63 80 85 90 93 97 106 111 113 121 386 390 456 510 569–570* ([90 133 166 191 209])

SCHIMMELPFENNIG, Alexander (1824–1865) – volt porosz tiszt, kispolgári demokrata; 1849-ben részt vett a baden–pfalzi felkelésben, majd emigrált; az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban (1861–65). – *455*

SCHLEIDEN, Matthias Jakob (1804–1881) – német botanikus; sejtkutató.
– *Studien. Populäre Vorträge* (Tanulmányok. Népszerű előadások), Lipcse 1855. – *25*

SCHLOSSER, Friedrich Christoph (1776–1861) – német történész, liberális demokrata, a felvilágosodás eszméinek híve.
– *Weltgeschichte für das deutsche Volk* (Világtörténet a német nép számára), kiadta G. L. Kriegk, 1–19. köt., Majna-Frankfurt 1844–57. – *25*

SCHMALHAUSEN, Karoline – Marx unokahúga. – *86 95*

SCHMALHAUSEN, Sophie (1816–megh. 1883 után) – Marx nővére. – *86*

SCHOEMANN (Schomann), Georg Friedrich (1793–1879) – német filológus és történész.
– *Griechische Altertümer* (Görög régiségek), I–II. kot., Berlin 1855–59. – *25*

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora, dialektikus materialista, a német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. – *88 296 298 303 316 330 369 385 387 392 399 565* ([557])

SCHÓLER, Lina – német tanárnő, a Marx család barátja. – *136 301*

SCHÖNBEIN, Christian Friedrich (1799–1868) – svájci vegyész, bázeli egyetemi tanár, a geokémia megalapítója. – *173 178*

SCHRAMM, Rudolf (1813–1882) – német publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (baloldal), a forradalom után Angliába emigrált, támadta Marxot; a 60-as évektől Bismarck híve. – *37 445*

SCHULZE-DELITZSCH, Franz Hermann (1808–1883) – német kozgazdász és politikus, kispolgári demokrata; 1848-ban porosz nemzetgyulesi képviselo (balkozep), 1849-ben a második kamara tagja, a forradalom után szovetkezeti rendszerevel akarta ellensúlyozni a forradalmi munkásmozgalmat, a Nemzeti Egylet egyik alapítoja, a 60-as években a haladopárt egyik vezetője. – *8 162 336–337 348 396–397 447 460 492* (96)

– *Die Abschaffung des geschaftlichen Risiko durch Herrn Ferdinand Lassalle. Ein neues Kapitel zum Deutschen Arbeiterkatechismus* (Ferdinand Lassalle ur megszunteti az uzleti kockazatot. Új fejezet a Német Munkáskatekizmushoz), Berlin 1866 – *162* (293)

SCHURZ, Karl (1829–1906) – német kispolgári demokrata, 1849-ben reszt vett a baden-pfalzi felkelésben, 1850-ben megszoktette Kinkelt a bortonból, Svájcba, majd az Egyesult Államokba emigrált; az amerikai polgárháboruban (1861–65) az északi hadseregben hadosztályparancsnok, később az Egyesult Államok madridi kovete, szenátor és belugyminiszter – *418*

›*Schwabischer Merkur*‹ (Sváb Merkur), Stuttgart – *576* (603 751)

SCHWEITZER, Johann Baptist von (1834–1875) – német ugyvéd, publicista, 1865–71 az Általános Munkásegylet elnoke, a „Szocialdemokrat" kiadoja és fószerkesztoje; Bismarck politikajának támogatója és kepviselője a munkásmozgalomban, 1872-ben leleplezték a kormányhoz való viszonyát és kizárták az Általános Német Munkásegyletből – *19 21 23 27–30 40–41 50 54 57 60–61 68 72 76 78–80 85 91–92 95 97–100 109 126 154 275 328 338 343 361 399 437–439 446 454* (36 42 54 90 123 151 152 187 193 219 281)

– *Widerlegung von Karl Vogt's Studien zur gegenwartigen Lage Europa's* (A jelenlegi európai helyzetről írt Karl Vogt tanulmányok cáfolata), Majna-Frankfurt 1859. – *23*

– *Lucinde oder Kapital und Arbeit. Ein sozialpolitisches Zeitgemalde aus der Gegenwart in drei Banden* (Lucinde, avagy Tőke és munka. Háromkotetes szociálpolitikai korkép a jelenrol), Majna-Frankfurt 1863–64 – *23*

– (Névtelenul.) *Das Kirchentum und die moderne Civilisation* (Az egyház és a modern civilizáció), „Der Sozialdemokrat", 1865 jan. 6. – *54* (121)

– (Névtelenul:) *Das Ministerium Bismarck und die Regierungen der Mittel- und Kleinstaaten* (A Bismarck-kormány, valamint a közép- es kisallamok kormányai), „Der Sozialdemokrat", 1865 jan. 8. – *54* (121)

– (Névtelenul:) *Das Ministerium Bismarck* (A Bismarck-kormány); „Der Sozialdemokrat", 1865 jan. 27., febr. 5., 17., 19. es márc. 1 – *54 60 72–73 84 446–447* (36 121 126 162 173)

– *Die deutsche Sozialdemokratie* (A német szociáldemokrácia), „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 8. – *61* (128)

– (Nevtelenul:) *Politischer Teil. Berlin, 1. Marz* (Politikai rovat Berlin március 1); „Der Sozialdemokrat", 1865 márc. 3. – *85 87 454* (172)

– (Névtelenul·) *Kommentar zur Austrittserklarung von Rustow und Herwegh* (Kommentár Rustow es Herwegh kilépési nyilatkozatahoz), „Der Sozialdemokrat", 1865 márc. 8. – *91 95*

– *Der Kapitalgewinn und der Arbeitslohn. Nationalokonomische Abhandlung* (Tokeprofit es munkabér. Nemzetgazdaságtani értekezes), Berlin 1867. – *328* (489)

SCOTT, Sir Walter (1771–1832) – angol–skót koltő és iró. – *181*

SEEBACH, Albin Leo, Baron von (1811–1884) – német (szász) diplomata, az 50-es években párizsi kovet. – *275*

SEMMELWEIS Ignác Fulop (1818–1865) – magyar szulészorvos, az orvostudomány nagy alakja; Bécsben, majd Pesten mukodott, 1855-tol a szulészet professzora a pesti egyetemen; felfedezte a gyermekágyi láz okát es lekuzdésének módját, az aszeptikus sebkezelés megalapítójanak tekintik. – *285*

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris kozgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *307*

SEUBERT, Adolf Friedrich (1819–1890) – német katonai hivatalnok és író, 1866-ban részt vett a porosz–osztrák, 1870–71-ben pedig a német–francia háborúban; Ludwig Kugelmann ismerőse, segített neki a „Tőke" első kotetéről szóló Engels-recenziokat a német sajtóban elhelyezni. – *575*

SHAFTESBURY, Anthony Asley Cooper, Earl of (1801–1885) – angol politikus, a 40-es evekben a toryk vezetője a parlamentben, 1847 óta whig. – *294*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) - angol drámaíro és koltő – *296 590*
– *Henry IV* (IV. Henrik). – *132* (247)
- *The Merry Wives of Windsor* (A windsori víg nók). – *132* (247)

SHAW, Robert (megh. 1869) – angol festomunkás, részt vett az Internacionálé alapító gyulésén; 1864–69 a Fotanács tagja, a trade-unionokban propagálta az Internacionálé eszméit, 1867–68 a Tanács pénztárnoka, 1867–69 Amerika ugyeivel megbízott titkár; részt vett az 1865-os londoni konferencian és az 1868-as brusszeli kongresszuson – *369*

SHERIDAN, Richard Brinsley (1751–1816) – angol–skót vígjatékíró es politikus, a whigek radikális szárnyának képviselője
– *The School for Scandal* (A botrány iskolaja) – *106* (208)

SHERMAN, William Tecumseh (1820–1891) – amerikai tábornok; 1846–48 részt vett a Mexikó ellení háborúban, 1861–65 az amerikai polgárháborúban az eszaki államok oldalán hadseregparancsnok, 1869–84 az Egyesult Államok hadseregenek főparancsnoka – *36 84 418 433 451–453* (77)

SICKINGEN, Franz von (1481–1523) – nemet lovag, a reformációhoz csatlakozott, az 1522–23-as nemesi felkelés katonai es politikai vezetoje. – *41* (94)

SIEBEL, Karl (1836–1868) – nemet koltő, propagálta a „Tőke" első kotetét; Engels távoli rokona. – *50 54–55 61–62 80 83–93 131 339–340 346 355–356 361 365 371 375 378–379 382 396–397 402–405 412 429–430 449–450 566* (13 117 164 171 603)

SIEBOLD, Eduard Kaspar Jakob von (1801–1861) – nemet orvos; nógyógyász, gottingeni egyetemi tanár, tobb orvosi tárgyú mu szerzoje. – *47 54 135–138 285* (106)

»*Le Siècle*« (A Század), Párizs – *336 485* (275 505)

SIGEL, Franz (1824–1902) – nemet katonatiszt, kispolgári demokrata; reszt vett az 1848–49-es forradalmi mozgalmakban, 1849-ben főparancsnoka, majd helyettes főparancsnoka a badeni forradalmi hadseregnek, később emigráns Svájcban és Angliában; 1852-ben az Egyesult Államokba koltozott, az eszakiak oldalan részt vett a polgarháborúban (1861–65). – *418*

SIMON, Jules (1814–1896) – francia politikus, filozófus és publicista, mérsekelt republikánus, 1848–49 az alkotmányozo nemzetgyulés tagja, 1870–73 az un. nemzeti védelem kormányában es a Thiers-kormanyban oktatásugyi miniszter, 1876–77 miniszterelnok. – *41 282*

SIMON, Ludwig (1810–1872) – nemet (trieri) ugyvéd, kispolgari demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyulés tagja (szelsőbal), 1849-ben Svajcba emigrált, 1867-ben részt vett a Béke- es Szabadsághiga genfi kongresszusán. – *289*
– *Deutschland und seine beiden Grossmachte* (Németország és két nagyhatalma), „Demokratische Studien" („Demokratikus tanulmányok"), I. kot., Hamburg 1860. – *289 347*

SIMSON, Martin Eduard Sigismund von (1810–1899) – német jogász és politikus, 1848-ban a frankfurti nemzetgyulés elnokhelyettese, majd elnoke (jobbközép), 1849-ben a második

kamara képviselője (balszárny); 1860–61 a porosz képviselőház, 1867–74 az északnémet és a német Reichstag elnöke. – *559*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász. – *141*

SMITH, William (1813–1893) – angol klasszika-filológus, szótár- és lexikoníró. – *A Latin-English Dictionary, Based upon the Works of Forcellini and Freund* (Latin–angol szótár Forcellini és Freund művei alapján), London 1857. – *25*

SNIDER, Jacob (megh. 1866) – amerikai fegyverműves, a hátultöltő puska egy változatának feltalálója. – *229 241*

SONNEMANN, Leopold (1831–1909) – német újságíró és politikus, kispolgári demokrata; megkísérelte a munkásmozgalmat burzsoá befolyás alatt tartani, ellenezte Németország porosz vezetéssel történő egyesítését; 1871–76 és 1878–84 képviselő a Reichstagban. – *57*

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Berlin. – *21–24 40–46 50–51 54 58–62 68–69 73–74 78 85–87 92 99–104 109–111 114–115 117 126 129 131 152 154 157 170 399–400 429 437–438 444–447 454 458 471* (42 54 55 122 148 150)
– 1864 dec. 15.: Mutatványszám. – *96 429* (193)
– 1865 jan. 4. – *436* (647)
– 1865 jan. 29.: *Einsendungen von Arbeitern. (Aus Asch in Böhmen)* (Munkások küldték be. (A csehországi Aschból)). – *46* (102)
– 1865 jan. 29.: *Iserlohn, 25. Januar. (Allg. Deutsch. Arb.-Verein)* (Iserlohn, január 25. (Ált. Ném. Munk.-egylet)). – *45* (100)
– 1865 febr. 10. – *67*
– 1865 febr. 12. – *67 72*
– 1865 febr. 22.: Politikai rovat: *Berlin, 21. Februar* (Berlin, február 21.). – *78* (161)
– 1865 márc. 1. – *84*
– 1865 ápr. 5. – *104*
– 1865 ápr. 5.: Egyleti rovat. – *102* (205)
– 1865 ápr. 21.: *Vermischtes. (Gegen den Allg. deutsch. Arb.-Verein)* (Különfélék. (Az Ált. Ném. Munk.-egylet ellen)). – *107* (216)
– 1865 máj. 10.: Tárca. – *114* (220)
– 1867 nov. 29.: *Generalversammlung des Allg. deutsch. Arbeitervereins* (Az Ált. Ném. Munkás-egylet közgyűlése). – *399–400* (611)

SPARTACUS (megh. i. e. 71) – római gladiátor; 73–71 a nagy rabszolgafelkelés vezére. – *590*

SPRUNER, Merz, Karl von (1803–1892) – német történetíró és kartográfus. – *Historisch-geographischer Schulatlas* (Történelmi-földrajzi iskolai térkép), 2. kiad., Gotha 1860. – *26*

„*Staatsanzeiger für Württemberg*« (Württembergi Állami Értesítő), Stuttgart. – *576* (603 750)

STANLEY, Lord Edward Henry, (1869-től) Earl of Derby (1826–1893) – angol államférfi, tory, majd liberális; a parlament tagja; 1852-ben külügyminiszter-helyettes, 1858–59 az indiai ügyek ellenőrző hivatalának elnöke, 1866–68 és 1874–78 külügyminiszter, 1858 és 1882–85 gyarmatügyi miniszter. – *267 311*
– *Nyilatkozat a luxemburgi szerződésről*; „Hansard's Parliamentary Debates" („Hansard parlamenti vitái"), III. sorozat, 187. köt., London 1867. – *311* (480)

Star *lásd* The Morning Star

The State Prisoners. An Appeal to the Women of Ireland (A politikai foglyok. Felhívás Írország asszonyaihoz); „The Workman's Advocate", 1866 jan. 6. – *174* (316)

STEINTHAL – manchesteri kereskedelmi vállalat, amelynél Georg Weerth 1852–56 dolgozott. – *93–94*

STEPHENS, James (1825–1901) – ír féni, az Ír Forradalmi Testvériség vezetője; 1866-ban Amerikába emigrált. – *263 393*

STEPNEY, Cowell William Frederick (1820–1872) – angol munkásmozgalmi vezető; a Reformligának és 1866–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1868–70 a Tanács pénztárnoka, küldött az 1868-as brüsszeli, az 1869-es bázeli kongresszuson és az 1871-es londoni konferencián, 1872-ben a brit föderális tanács tagja. – *368*

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – német rendőrtanácsos, 1850–60 a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. – *89 222 237 272 275 286 535*

STIELER, Adolf (1775–1836) – német térképész.
– *Stieler's Handatlas über alle Teile der Erde und über das Weltgebäude* (Stieler kéziatlasza a Föld összes részeiről, valamint a világegyetemről), Gotha 1859. – *26*

»*Stimmen der Zeit*« (A Kor Hangjai), Gotha–Weimar–Lipcse–Heidelberg–Bécs. – *102* (204)

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806–1856) – német idealista filozófus és író, ifjúhegeliánus, az individualizmus és anarchizmus ideológusa. – *293*

»*St. Louis Daily Press*« (St. Louis-i Napi Sajtó), St. Louis. – *48* (114)

»*St. Petersburger Zeitung*« (Szentpétervári Újság), Szentpétervár. – *62* (131)

STROHN, Wilhelm – a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels barátja, bradfordi emigráns. – *47 54 62 79 132 134 147 283 352 357 555* (106)

STRUVE, Gustav von (1805–1870) – német ügyvéd és publicista, polgári demokrata; az 1848–49-es forradalom résztvevője, a badeni forradalmi kormány tagja; Angliába, majd Amerikába emigrált; az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban (1861–65). – *90 312*
– *Die „Teiggesichter" in Deutschland* (A németországi „tésztafejűek"); „Der deutsche Eidgenosse", 1865 márc. 15. – *90* (166)
– és Gustav RASCH: *Zwölf Streiter der Revolution* (A forradalom tizenkét harcosa), Berlin 1867. – *312 350*

STUMPF, Paul (kb. 1827–1913) – német gépész, 1847-ben tagja a brüsszeli Német Munkásegyletnek és a Kommunisták Szövetségének; részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban; az Internacionálé tagja, 1867-ben küldött a lausanne-i kongresszuson; 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja. – *152 227 236–237 347 356–357 401 404 471 485 489 558* (272 388)

Sváb-Mayer *lásd* Mayer, Karl

SWAN, Daniel – angol szalagszövő, az Internacionálé tagja, a lausanne-i kongresszuson Coventry küldötte. – *327*

SWIFT, Jonathan (1667–1745) – ír származású angol szatirikus író.
– *Gulliver's Travels* (Gulliver utazásai). – *545*

SZNAYDE, Franz (Sznajde, Franciszek) (1790–1850) – részt vett az 1830–31-es lengyel felkelésben; 1849-ben tábornok a baden–pfalzi forradalmi hadseregben. – *454*

T

TAYLOR, Peter Alfred (1819–1891) – angol politikus, polgári radikális; a parlament tagja. – *82 440*

The Telegraph *lásd* The Daily Telegraph

»*Le Temps*« (Az Idő), Párizs. – *207* (348)

TENGE (szül. kb. 1833) – vesztfáliai földbirtokos felesége, Gertrud Kugelmann barátnője; Hannoverban 1867-ben megismerkedett Marxszal és baráti levelezést folytatott vele. – *542 544 549*

TERENTIUS Afer, Publius (i. e. kb. 185–159) – római vígjátékíró.
– *Andria* (Az androszi lány). – *35 401* (73)
– *Heautontimorumenos* (Az önkínzó). – *590* (767)

TERNAUX, Louis-Mortimer (1808–1871) – francia történész, liberális politikus.
– *Histoire de la terreur 1792–1794 d'après des documents authentiques et inédits* (Az 1792–94-es terror története hiteles és kiadatlan dokumentumok alapján), Párizs 1862–69. – *25*

THACKERAY, William Makepeace (1811–1863) – angol író. – *503*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és államférfi, orléanista; 1832, 1834 belügyminiszter, 1836, 1840 miniszterelnök, az alkotmányozó és törvényhozó nemzetgyűlés tagja, 1871–73 köztársasági elnök, a Párizsi Kommün vérbefojtója. – *211 228* (354)

THIMM, Franz – manchesteri könyvkereskedő. – *384 458*

THORBECKE, Johann Rudolph (1798–1872) – holland politikus és államférfi, a liberális párt vezére; 1849–53, 1862–66 és 1871–72 miniszterelnök. – *500*

THORNTON, William Thomas (1813–1880) – angol közgazdász, J. St. Mill követője. – *364*
– *Stray Chapters from a forthcoming Work on Labour* (Találomra kiválasztott fejezetek egy megjelenés előtt álló, a munkáról szóló műből); „The Fortnightly Review", II. köt., 1867 okt. 1. – *364* (547)

THOUVENEL, Édouard-Antoine (1818–1866) – francia politikus és diplomata, bonapartista; 1860–62 külügyminiszter. – *159*

»*The Times*« (Az Idők), London. – *33 47 73 107 182 223 238 327 334 338 340 348 438 489* (66)
– 1864 nov. 4.: *Southern Italy. Naples, Oct.* (Dél-Olaszország. Nápoly, Okt.). – *425* (632)
– 1864 nov. 26.: *Mr. Disraeli at Oxford* (Disraeli úr Oxfordban). – *425* (634)
– 1865 jan. 20.: *London, Saturday, Januar 21* (London, szombat, január 21-e). – *46* (105)
– 1865 febr. 6.: *Mr. Lincoln and the International Working Men's Association* (Lincoln úr és a Nemzetközi Munkásszövetség). – *47 57 63–64* (109)
– 1865 febr. 13.: *Telegraphic despatches. Prussia. Berlin, Feb. 11* (Távirati jelentések. Poroszország. Berlin, febr. 11.). – *68 73 438* (140)
– 1865 febr. 16.: *The Prussian Legislature. Berlin, Feb. 15* (A porosz törvényhozás. Berlin, febr. 15.). – *71*
– 1865 ápr. 28.: *Address of Germans to the American Nation* (Németek üzenete az amerikai nemzetnek). – *107* (212)
– 1865 nov. 20.: *London, Monday, November 20, 1865* (London, hétfő, 1865 november 20.). – *153* (277)
– 1865 dec. 13.: *Parliamentary Reform* (Parlamenti reform). – *489 491* (282)
– 1865 dec. 14.: [Vezércikk.] – *489 491* (282)
– 1866 jan. 4.: *Mr. Bright at Rochdale* (Bright úr Rochdale-ben). – *163* (294)
– 1866 márc. 3.: [Vezércikk.] – *182* (322)
– 1866 márc. 3.: *The outbreak in Jamaica* (A jamaicai felkelés).– *182* (322)
– 1866 márc. 5.: [Vezércikk.] – *182* (322)
– 1866 ápr. 10.: *Prussia* (Poroszország). – *201*
– 1866 ápr. 11.: *Telegraphic despatches. (Reuter's telegrams.) Austria and Prussia. Berlin, April 10.* (Távirati jelentések. (Reuter-táviratok.) Ausztria és Poroszország. Berlin, április 10.). – *203* (342)

– 1866 máj. 8.: *France* (Franciaország). – *211* (354)
– 1867 jún. 3.: *France* (Franciaország). – *296* (468)
– 1867 szept. 16.: *The Peace Congress.* (*From our special Correspondent.*) (A békekongresszus. (Különtudósítónktól.)). – *349* (524)
– 1867 nov. 21.: *London Meetings* (Londoni gyűlések). – *392* (596)

TOLAIN, Henri-Louis (1828–1897) – francia vésnök, jobboldali proudhonista; az Internacionálé párizsi szekciójának egyik vezetője; küldött az 1865-ös londoni konferencián, az 1866-os genfi, az 1867-es lausanne-i, az 1868-as brüsszeli és az 1869-es bázeli kongresszuson; 1871-ben nemzetgyűlési képviselő; a Párizsi Kommün idején átállt a versaillesiakhoz; 1871-ben kizárták az Internacionáléból. – *8 40–41 63 81 96 164 248 411 424 510* (17 90 118 276)
– *Congrès de Lausanne* (A lausanne-i kongresszus); „Le Courrier français", 1867 szept. 5–11. – *335–336* (502)

To the Workmen of France from the Working men of England (A francia munkásságnak Anglia munkásai); „The Bee-Hive Newspaper", 1863 dec. 5. – *8* (16)

TOWNSHEND, Marquis – angol politikus, a Lengyelország Függetlenségéért Küzdő Brit Nemzeti Liga kincstárnoka. – *41 81 441*

TRÉMAUX, Pierre (1818–?) – francia természetbúvár. – *243–246 250–252 526*
– *Origine et transformations de l'homme et des autres êtres* (Az ember és a többi élőlény eredete és változásai), I. rész, Párizs 1865. – *243–246 250–252 526* (398 406)

»*La Tribune du Peuple*« (A Nép Szószéke), Brüsszel. – *164–165 168 491 493* (298)

»*La Tribune ouvrière*« (Munkásszószék), Párizs–Brüsszel. – *473* (676)

TRÜBNER, Nikolaus (1817–1884) – londoni kiadó. – *107*

TSCHUDI, Friedrich von (1820–1886) – svájci zoológus, agronómus és politikus.
– *Das Tierleben der Alpenwelt. Naturansichten und Tierzeichnungen aus dem schweizerischen Gebirge* (Állatok élete az Alpok világában. Természeti képek és állatábrázolások a svájci hegyekből), Lipcse 1853. – *26*

TUPPER, Martin Farquhar (1810–1889) – angol író és költő, a polgári laposság mintaképe. – *590*

TUSSY *lásd* Marx, Eleanor

TWESTEN, Karl (1820–1870) – német politikus, jogász; 1861-től a porosz képviselőház, 1867-től az északnémet Reichstag tagja; a haladópárt egyik vezetője, a Nemzeti Liberális Párt egyik megalapítója. – *259* (312 408)

TYNDALL, John (1820–1893) – ír származású angol fizikus. – *42 69 88 163 581*
– *Heat Considered as a Mode of Motion* (A hő mint a mozgás egy módja), 2. kiad., London 1865. – *163*

U

ULMER, Johann – német szabó; a Kommunisták Szövetségének tagja, részt vett az 1848–49-es német forradalomban, a forradalom veresége után Svájcba, majd Londonba emigrált; a Kommunisták Szövetségének kettészakadása után Marx és Engels híve. – *496*

»*Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart. Monatsschrift zum Konversationslexikon*« (Korunk. Német szemle a jelenről. A Konversationslexikon havi folyóirata); („Jahrbuch zum Konversationslexikon" – „A Konversationslexikon évkönyve"), Lipcse. – *289* (456)
– II. évf. 2. félév. 1866. *Preussen in Waffen. I–II.* (Poroszország fegyverben. I–II.). – *289*

URQUHART, David (1805–1877) – brit diplomata, publicista és politikus, tory; 1847–52 a parlament tagja, a Palmerston-kormány cárbarát politikájával szemben Torokország mellett lépett fel; a „Free Press", 1866 óta a „Diplomatic Review" alapítója és szerkesztője. – *14 37 111 138 275 348 374* (29)
– (Névtelenül:) *Construction of the „Kingdom of Italy"* (Az „olasz királyság" felépítése); „The Free Press", 1865 máj. 3. – *111*
– *Fall of Austria, and its Consequences to the World* (Ausztria veszte és ennek következményei a világ számára); „The Diplomatic Review", 1867 márc. 6. – *275* (434)

USEDOM, Karl Georg Ludwig Guido, Graf von (1805–1884) – porosz diplomata; 1863–69 olaszországi követ. – *369 375*

V

VENEDEY, Jakob (1805–1871) – német radikális politikus és publicista; 1848–49-ben az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); később liberális. – *570*

VERGILIUS Maro, Publius (i. e. 70–19) – római költő.
– *Aeneis.* – *213 291 525* (357 458 714)

VERMOREL, Auguste-Jean-Marie (1841–1871) – francia publicista, proudhonista; 1866–67 a „Courrier français" szerkesztője; a Párizsi Kommun tagja; az 1871-es májusi párizsi utcai harcokban súlyosan megsebesült és a fogságban meghalt. – *332 335 338 341 552–553* (361)
– *La prochaine campagne de la Prusse* (A következő porosz hadjárat); „Le Courrier français", 1867 szept. 9. – *338* (508)

VÉRON, Louis-Desiré (1798–1867) – francia újságíró és politikus, 1831–35 a párizsi opera igazgatója; 1848-ig orléanista, később bonapartista; a „Constitutionnel" tulajdonosa és kiadója. – *356*

VÉSINIER, Pierre (1826–1902) – francia kispolgári publicista, az Internacionálé londoni francia szekciójának egyik szervezője; 1865-ben részt vett a londoni konferencián, 1868-ban a brüsszeli kongresszuson a Főtanács megrágalmazása miatt kizárták az Internacionáléból; a Párizsi Kommün tagja, annak bukása után Angliába emigrált; a „Federation" kiadója, a Marx, Engels és a Főtanács ellen harcoló Föderalista Világtanács tagja. – *164–165 167 189 200 483 489*
– (Névtelenül:) *L'Association internationale* (A nemzetközi szövetség); „L'Echo de Verviers", 1865 dec. 16. és 18. – *164–165 189 489* (297 330)
– *La vie du nouveau César. Étude historique* (Az új Caesar élete. Történelmi tanulmány), I. rész, Genf 1865. – *167*

VIKTOR EMÁNUEL, II. (1820–1878) – szárd király 1848–1861; Olaszország királya 1861–1878. – *213 228 230 366 369*

VIKTÓRIA (1819–1901) – Nagy-Britannia és Írország királynője 1837–1901. – *367 381*

VILMOS (1840–1879) – óraniai herceg, holland trónörökös. – *231*

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg; porosz király 1861–1888, német császár 1871–1888. – *8 42 73 172 182 193 197 212 215–216 228 237 244 263 266 281 290* (9 97 154 199 271)

VINÇARD, Pierre-Denis (1820–1882) – francia munkás és publicista; részt vett az 1848-as forradalomban, a Luxembourg-bizottság tagja, tevékenyen részt vett a szövetkezeti mozgalomban; több írásban foglalkozott a munkásosztály helyzetével; az Internacionálé tagja. – *469*

VIRCHOW, Rudolf (1821–1902) – német természettudós és politikus, a sejtpatológia megalapítója, Darwin híve, majd a darwinizmus ellensége; a német haladópárt egyik alapítója, a porosz képviselőházban Bismarck ellenzékének aktív tagja. – *284* (96)

VOGT, August (kb. 1830–kb. 1883) – német cipész, a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx híve; részt vett az 1848–49-es forradalomban, az Általános Német Munkásegylet berlini tagozatának tagja, proletár ellenzéki; 1866-ban az Internacionálé berlini szekciójának tagja; 1867-ben Amerikába ment, ott a New York-i Német Kommunista Klub tagja, az Internacionálé amerikai szekcióinak egyik szervezője. – *135 485 489 494–495 509 583* (243 268)

VOGT, Gustav (1829–1901) – svájci közgazdász, publicista és politikus, pacifista; a Béke- és Szabadságliga egyik szervezője; 1867–70 az „Etats-Unis d'Europe" szerkesztője; Karl Vogt öccse. – *574*

VOGT, Karl (1817–1895) – német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; giesseni egyetemi tanár, 1848-ban az előparlament és a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); 1849-ben az ideiglenes birodalmi régenstanács tagja, majd Svájcba emigrál; III. Napóleon titkos ügynöke. – *23 30 33 40 140 289 347–348 356 368 397–398 422 436 556–557* (33)

– *Studien zur gegenwärtigen Lage Europas* (Tanulmányok Európa jelen helyzetéhez), Genf–Bern 1859. – *288–289* (252)

– (Névtelenül:) A Béke- és Szabadságliga kongresszusáról; „Neue Zürcher Zeitung" 1867 szept. 13. – *556* (740)

»*Das Volk*« (A Nép), London. – *33* (60 69)

»*Volkszeitung*« (Népújság), Berlin. – *135* (253)

– 1867 febr. 26. – *275*

»*Der Vorbote. Politische und Sozialökonomische Monatsschrift*« (Az Előfutár. Politikai és társadalomgazdasági folyóirat), Genf. – *157 164 489–491 494 537 581* (284)

VÖLTER, Daniel – német geográfus.

– *Grundriss der Geographie* (A földrajz alapvonalai), az „Elementargeographie" (Elemi földrajz) második bőv. és átdolg. kiad., Esslingen 1859. – *25*

Vörös, vörös Becker *lásd* Becker, Heinrich Hermann

W

WAGENER, Hermann (1815–1899) – német publicista és politikus, a porosz Konzervatív Párt egyik alapítója, a reakciós porosz államszocializmus híve; 1848-ban megalapítja a „Neue Preussische Zeitung"-ot (Kreuzzeitung), később a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung" munkatársa. – *15 281 446 454*

– Beszéd az Északnémet Reichstagban, 1867 március 23-án; „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages des Norddeutschen Bundes im Jahre 1867 (Gyorsírói jelentések az Északnémet Szövetségi Reichstag 1867-es tárgyalásairól), I. köt., Berlin 1867. – *281*

WALPOLE, Spencer Horatio (Horace) (1806–1898) – brit államférfi, tory; 1852, 1858–59, 1866–67 belügyminiszter. – *238 299 310*

WALTON, Alfred A. (szül. 1816) – angol építészmérnök, a Reformliga tagja, a Nemzeti Reformszövetség elnöke; 1867–70 az Internacionálé Főtanácsának tagja; küldött az 1867-es lausanne-i kongresszuson. – *327*

WARNEBOLD, Ernst – német ügyvéd, haladópárti, később nemzeti liberális. – *285 378 556*

WASHINGTON, George (1732–1799) – amerikai hadvezér és államférfi, 1775–83 az északamerikai hadsereg főparancsnoka a függetlenségi háborúban; az Amerikai Egyesült Államok első elnöke 1789–1797. – *552*

WATTS, John (1818–1887) – angol publicista, utópikus szocialista, Owen követője, később polgári liberális. – *170 174 181*

– *Trade Societies and Strikes; their good and evil Influences on the Members of Trades Unions, and on Society at large. Machinery; its Influences on Work and Wages, and Co-operative Societies, Productive and Distributive, Past, Present and Future* (Szakszervezetek és sztrájkok; jó és rossz befolyásuk a szakszervezetek tagjaira és az egész társadalomra. Gépi berendezés; befolyása a munkára és a munkabérre, valamint szövetkezetek, termelőek és elosztásiak, a múltban, a jelenben és a jövőben), Manchester 1865. – *170 181* (309)

WEBER, Josef Valentin (1814–1895) – német órás, az 1848–49-es badeni forradalmi mozgalom résztvevője, Svájcban tagja a Kommunisták Szövetségének, Angliában a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek. – *554*

WEBER, Louis – Josef Valentin Weber fia; német órás, lassalleánus; a londoni Német Munkás Művelődési Egylet tagja; intrikált Marx és hívei ellen; 1865-ben kizárták az egyletből. – *107 476 554*

WEBER, Wilhelm – Josef Valentin Weber fia; német órás, lassalleánus; 1864-től New York-i emigráns, 1866-ban a New York-i Általános Német Munkásegylet elnöke. – *554*

WEHNER, J. G. – manchesteri német emigráns, a 60-as években a Schiller Intézet pénztárnoka, Engels ismerőse. – *241 266 285 593 596*

WEISS, Guido (1822–1899) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1848–49 részt vett a németországi forradalomban; a 60-as években a haladópárt tagja (balszárny), 1863–66 a „Berliner Reform", 1867–71 a „Zukunft" főszerkesztője. – *346 351 399 406*

»*Der weisse Adler*« (A Fehér Sas), Zürich. – *463* (667)

– 1865 márc. 11.: *Ein Meeting zu Gunsten Polens in London* (Londoni gyűlés Lengyelország érdekében). – *463* (176)

WELLINGTON, Athur Wellesley, Duke of (1769–1852) – angol hadvezér, Napóleon legyőzője, tory politikus; 1828–30 miniszterelnök, 1834–35 külügyminiszter. – *452*

WERMUTH – hannoveri rendőrfőnök, a kölni kommunista-perben (1852) a vád egyik tanúja. – *311*

»*Weserzeitung*« (Weseri Újság), Bréma. – *379* (574)

»*Die Westliche Post*« (A Nyugati Posta), St. Louis (USA). – *427* (635)

WESTON, John – angol ács, majd vállalkozó, owenista; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–72 a Főtanács tagja, 1865-ben küldött a londoni konferencián; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja, a Föld- és Munkaliga (Land and Labour League) egyik vezetője, a brit föderális tanács tagja. – *12 118 121 124 170 374 392* (203 226)

WESTPHALEN, Edgar von (1819–1890) – a Brüsszeli Kommunista Levelező Bizottság tagja, az 50-es években amerikai emigráns; Jenny Marx öccse. – *118–119 122 129 132 134–136 138–139 143 149 471 542 579*

WESTPHALEN, Ferdinand Otto Wilhelm von (1799–1876) – reakciós porosz politikus, 1850–58 belügyminiszter; Marxné féltestvére. – *33 136*

WEYDEMEYER, Joseph (1818–1866) – német forradalmár, volt tüzértiszt, a Kommunisták Szövetségének tagja; Marx és Engels barátja; részt vett az 1848-as forradalomban; 1851-ben Amerikába emigrált, az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban (1861–65); a marxizmus első propagandistája az Egyesült Államokban. – *30–31 35 40 48 74 78–79 295 416–418 421–422 425 451–455 579* (58)

WEYDEMEYER, Louise – Joseph Weydemeyer felesége. – *295 418 421 455 562*

WHEELER, George William – angol munkás, részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864–67 a Főtanács tagja és két ízben pénztárnoka, 1865-ben részt vett a londoni konferencián; a Reformliga végrehajtó bizottságának tagja. – *286–287* (116)

WICKEDE, Julius von (1819–1896) – német katonatiszt és katonai szakíró; az 1866-os porosz–osztrák és az 1870–71-es porosz–francia háborúban a „Kölnische Zeitung" haditudósítója a porosz főhadiszálláson. – *201*

WIGAND, Hugó (1822–1873) – német kiadó és könyvkereskedő, Otto Wigand fia, 1864-től a cég vezetője. – *284 320 346*

WIGAND, Otto (1795–1870) – német kiadó és könyvkereskedő Lipcsében; radikális írók műveinek kiadója. – *284 287 291 296 300 308*

Wilhelmchen *lásd* Liebknecht

WILLICH, August (1810–1878) – porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugalomba vonult; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben a badeni felkelésben egy szabadcsapat parancsnoka; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Schapperral együtt a Marx-ellenes frakció vezetője; 1853-ban az Egyesült Államokba emigrált, az amerikai polgárháborúban (1861–65) az északiak egyik tábornoka. – *104 418* (208)

WIRTH, Max (1822–1900) – német vulgáris közgazdász és publicista, mérsékelt védővámos, Carey követője; a Nemzeti Egylet tagja; a Német Munkásegyletek Szövetségének alapító tagja. – *563*

Wochenblatt *lásd* Deutsches Wochenblatt

WOLF (Wolff), Luigi – olasz őrnagy, Mazzini híve, a Közös Haladás londoni olasz munkásszervezet tagja, részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864–65 tagja az Internacionálé Központi Tanácsának, részt vett az 1865-ös londoni konferencián; 1871-ben leleplezték mint a bonapartista rendőrség ügynökét. – *11–12 38 86 101 121 189–190 456 473 501* (23)

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének („feledhetetlen barátom, a proletariátus bátor, hű, nemes előharcosa emlékének") ajánlotta Marx a „Tőke" első kötetét. – *4 14 16 25 59 86–87 93 143 177 296 316 358 365 416 421 455 547 565* (2 40 177)

WOOD – manchesteri ügyvéd. – *93–94*

»*The Working Man*« (A Munkás), London. – *525* (715)

Working Men's International Association (Nemzetközi Munkásszövetség); „The Bee-Hive Newspaper", 1865 jan. 7. – *431*

»*The Workman's Advocate*« (A Munkás Szószólója), London. – *153–154 157–158 163–165 170 476–477 484 488–489 491–494 509 581* (237 274 683)

WORSAAE, Jens Jacob Asmussen (1821–1885) – dán régész, mérsékelt liberális; bebizonyította a bronzkorszak létezését; Skandinávia korai és középkori történetével foglalkozott; 1874–75 kultuszminiszter. – *5*

– *An Account of the Danes and Norwegians in England, Scotland and Ireland* (A dánok és norvégok angliai, skóciai és írországi tartózkodásáról szóló leírás), London 1852. – *5* (5)

WRANGEL, Friedrich Heinrich Ernst, Graf von (1784–1877) – porosz tábornok, az 1848-as novemberi ellenforradalmi államcsíny résztvevője; 1864-ben a dán háborúban a porosz–osztrák hadsereg főparancsnoka. – *451*

WURTZ, Charles-Adolphe (1817–1884) – francia vegyész, a szerves kémia professzora Párizsban, az atom-molekulaelmélet híve. – *300 303*
– *Leçons de philosophie chimique* (A kémiai filozófia leckéi), Párizs 1864. – *300 303*

WUTTKE, Johann Karl Heinrich (1818–1876) – német történész és nyelvtudós, demokrata; 1848-ban az előparlament tagja, 1849-ben a frankfurti nemzetgyűlés képviselője; a nagynémet párt egyik alapítója. – *274* (54 220)

Y

YORK – a londoni Német Munkás Művelődési Egylet könyvkereskedője. – *384*

Z

ZAMOYSKY, Władislaw, gróf (1803–1868) – lengyel mágnás, részt vett az 1830–31-es felkelésben, a felkelés leverése után Párizsban a konzervatív monarchista lengyel emigráció egyik vezetője, a krími háború idején lengyel légiót próbált szervezni Oroszország ellen. – *82*

»*Zeitung für Norddeutschland*« (Észak-Németországi Újság), Hannover. – *535* (722)
– 1867 febr. 15.: Távirati jelentések. – *272* (426)

»*Die Zukunft*« (A Jövő), Berlin. – *294 333 343 356 382 399 401 403 576* (465)
– 1867 okt. 1. – *346 356* (517)

Tartalom

Előszó a harmincegyedik kötethez V

Első rész

Marx és Engels egymáshoz írott levelei

1864 november–1867 december

1864

1. Marx Engelshez. November 2. 3
2. Engels Marxhoz. November 2. 4
3. Marx Engelshez. November 4. 7
4. Engels Marxhoz. November 7. 15
5. Engels Marxhoz. November 9. 17
6. Marx Engelshez. November 14. 19
7. Engels Marxhoz. November 16. 21
8. Marx Engelshez. November 18. 23
9. Engels Marxhoz. November 22. 27
10. Marx Engelshez. November 24. 28
11. Marx Engelshez. November 25. 30
12. Marx Engelshez. December 2. 32
13. Marx Engelshez. December 8. 35
14. Marx Engelshez. December 10. 36
15. Marx Engelshez. December 22. 39

1865

16. Marx Engelshez. Január 25. 40
17. Engels Marxhoz. Január 27. 43
18. Marx Engelshez. Január 30. 45
19. Marx Engelshez. Február 1. 47
20. Marx Engelshez. Február 3. 50
21. Engels Marxhoz. Február 5. 53
22. Marx Engelshez. Február 6. 56
23. Marx Engelshez. Február 6. 57
24. Engels Marxhoz. Február 7. 59
25. Engels Marxhoz. Február 9. 61
26. Marx Engelshez. Február 10. 62
27. Marx Engelshez. Február 11. 65
28. Engels Marxhoz. Február 13. 67
29. Marx Engelshez. Február 13. 68
30. Marx Engelshez. Február 16. 71
31. Marx Engelshez. Február 18. 72
32. Engels Marxhoz. Február 20. 75
33. Engels Marxhoz. Február 22. 76
34. Marx Engelshez. Február 22. előtt 77
35. Engels Marxhoz. Február 24. 78
36. Marx Engelshez. Február 25. 79
37. Engels Marxhoz. Február 27. 83
38. Engels Marxhoz. Március 3. 84
39. Marx Engelshez. Március 4. 85
40. Engels Marxhoz. Március 6. 87
41. Marx Engelshez. Március 7. 89
42. Marx Engelshez. Március 10. 91

43. Engels Marxhoz. Március 11. 92
44. Marx Engelshez. Március 13. 95
45. Engels Marxhoz. Március 14. 98
46. Marx Engelshez. Március 18. 99
47. Marx Engelshez. Április 11. 101
48. Engels Marxhoz. Április 12. 102
49. Engels Marxhoz. Április 16. 104
50. Marx Engelshez. Április 22., ... 105
51. Marx Engelshez. Május 1. 106
52. Engels Marxhoz. Május 3. 109
53. Marx Engelshez. Május 9. 111
54. Engels Marxhoz. Május 12. 114
55. Marx Engelshez. Május 13. 116
56. Marx Engelshez. Május 20. 118
57. Marx Engelshez. Június 24. 120
58. Engels Marxhoz. Július 15. 124
59. Engels Marxhoz. Július 25. 126
60. Marx Engelshez. Július 31. 127
61. Marx Engelshez. Augusztus 5. 130
62. Engels Marxhoz. Augusztus 7. 133
63. Marx Engelshez. Augusztus 9. 135
64. Engels Marxhoz. Augusztus 16. 137
65. Marx Engelshez. Augusztus 19. 139
66. Engels Marxhoz. Augusztus 21. 142
67. Marx Engelshez. Augusztus 22. 143
68. Engels Marxhoz. Október 4. 145
69. Marx Engelshez. Október 19. 146
70. Marx Engelshez. November 8. 147
71. Engels Marxhoz. November 13. 149

72. Marx Engelshez. November 15. 150
73. Engels Marxhoz. November 17. 151
74. Marx Engelshez. November 20. 152
75. Engels Marxhoz. December 1. 154
76. Marx Engelshez. December 2. 156
77. Marx Engelshez. December 26. 157
78. Marx Engelshez. 1865 vége–1866 eleje 160

1866

79. Engels Marxhoz. Január 4. 162
80. Marx Engelshez. Január 5. 164
81. Marx Engelshez. Január 15. 165
82. Engels Marxhoz. Január 26. 168
83. Marx Engelshez. Február 10. 169
84. Engels Marxhoz. Február 10. 171
85. Marx Engelshez. Február 13. 173
86. Marx Engelshez. Február 14. 175
87. Engels Marxhoz. Február 19. 176
88. Marx Engelshez. Február 20. 177
89. Engels Marxhoz. Február 22. 179
90. Marx Engelshez. Március 2. 181
91. Engels Marxhoz. Március 5. 182
92. Marx Engelshez. Március 6. 183
93. Engels Marxhoz. Március 10. körül 184
94. Marx Engelshez. Március 10. 185
95. Marx Engelshez. Március 15. 186
96. Marx Engelshez. Március 16. 187
97. Marx Engelshez. Március 24. 188
98. Engels Marxhoz. Március 27. 191

99. Marx Engelshez. Április 2. 192
100. Engels Marxhoz. Április 2. 195
101. Engels Marxhoz. Április 6. 197
102. Marx Engelshez. Április 6. 199
103. Engels Marxhoz. Április 10. 201
104. Engels Marxhoz. Április 13. 203
105. Marx Engelshez. Április 23. 205
106. Engels Marxhoz. Május 1. 207
107. Engels Marxhoz. Május 9. 209
108. Marx Engelshez. Május 10. 210
109. Engels Marxhoz. Május 16. 212
110. Marx Engelshez. Május 17. 214
111. Engels Marxhoz. Május 25. 215
112. Marx Engelshez. Június 7. 217
113. Marx Engelshez. Június 9. 219
114. Engels Marxhoz. Június 11. 221
115. Marx Engelshez. Június 20. 223
116. Engels Marxhoz. Július 4. 225
117. Marx Engelshez. Július 7. 227
118. Engels Marxhoz. Július 9. 230
119. Engels Marxhoz. Július 12. 232
120. Marx Engelshez. Július 21. 233
121. Engels Marxhoz. Július 25. 235
122. Marx Engelshez. Július 27. 237
123. Engels Marxhoz. Augusztus 6. 240
124. Marx Engelshez. Augusztus 7. 242
125. Engels Marxhoz. Augusztus 10. 244
126. Marx Engelshez. Augusztus 13. 246
127. Marx Engelshez. Augusztus 23. 247

128. Marx Engelshez. Szeptember 26. 248
129. Marx Engelshez. Október 1. 249
130. Engels Marxhoz. Október 2. 250
131. Marx Engelshez. Október 3. 252
132. Engels Marxhoz. Október 5. 254
133. Marx Engelshez. November 8. 257
134. Marx Engelshez. November 10. 258
135. Engels Marxhoz. November 11. 259
136. Marx Engelshez. December 8. 261
137. Engels Marxhoz. December 14. 262
138. Marx Engelshez. December 17. 263
139. Engels Marxhoz. December 21. 265
140. Marx Engelshez. December 31. 267

1867

141. Marx Engelshez. Január 19. 268
142. Engels Marxhoz. Január 29. 270
143. Marx Engelshez. Február 21. 272
144. Marx Engelshez. Február 25. 273
145. Engels Marxhoz. Március 13. 274
146. Marx Engelshez. Április 2. 276
147. Engels Marxhoz. Április 4. 278
148. Marx Engelshez. Április 13. 282
149. Marx Engelshez. Április 24. 284
150. Engels Marxhoz. Április 27. 287
151. Marx Engelshez. Május 7. 291
152. Marx Engelshez. Május 22. körül 295
153. Marx Engelshez. Június 3. 296
154. Engels Marxhoz. Június 16. 297

155. Marx Engelshez. Június 22. 299
156. Engels Marxhoz. Június 24. 302
157. Engels Marxhoz. Június 26. 304
158. Marx Engelshez. Június 27. 306
159. Marx Engelshez. Június 27. 308
160. Marx Engelshez. Július 20. 312
161. Marx Engelshez. Augusztus 10. 313
162. Engels Marxhoz. Augusztus 11. 314
163. Marx Engelshez. Augusztus 14. 315
164. Engels Marxhoz. Augusztus 15. 316
165. Marx Engelshez. Augusztus 16., ... 317
166. Engels Marxhoz. Augusztus 23. 318
167. Marx Engelshez. Augusztus 24. 320
168. Engels Marxhoz. Augusztus 26. 322
169. Engels Marxhoz. Augusztus 27. 323
170. Marx Engelshez. Augusztus 31. 327
171. Engels Marxhoz. Szeptember 1. 328
172. Engels Marxhoz. Szeptember 2. 329
173. Marx Engelshez. Szeptember 4. 331
174. Marx Engelshez. Szeptember 7. 334
175. Engels Marxhoz. Szeptember 9. 335
176. Marx Engelshez. Szeptember 11. 336
177. Engels Marxhoz. Szeptember 11. 338
178. Marx Engelshez. Szeptember 12. 340
179. Marx Engelshez. Szeptember 12. 342
180. Engels Marxhoz. Szeptember 12. 343
181. Marx Engelshez. Szeptember 13. 345
182. Marx Engelshez. Október 4. 346
183. Engels Marxhoz. Október 8. 351

184. Marx Engelshez. Október 9. 352
185. Marx Engelshez. Október 10. 354
186. Engels Marxhoz. Október 11. 355
187. Engels Marxhoz. Október 13. 356
188. Marx Engelshez. Október 14. 358
189. Engels Marxhoz. Október 15. 360
190. Engels Marxhoz. Október 18. 361
191. Marx Engelshez. Október 19. 362
192. Engels Marxhoz. Október 22. 365
193. Engels Marxhoz. November 1. 367
194. Marx Engelshez. November 2. 368
195. Engels Marxhoz. November 5. 371
196. Marx Engelshez. November 7. 373
197. Engels Marxhoz. November 8. 375
198. Marx Engelshez. November 9. 377
199. Engels Marxhoz. November 10. 378
200. Marx Engelshez. November 14. 380
201. Engels Marxhoz. November 24. 381
202. Engels Marxhoz. November 26. 382
203. Marx Engelshez. November 27. 384
204. Marx Engelshez. November 28. 386
205. Engels Marxhoz. November 28. 387
206. Marx Engelshez. November 29. 388
207. Marx Engelshez. November 29. 389
208. Engels Marxhoz. November 29. 390
209. Marx Engelshez. November 30. 392
210. Engels Marxhoz. December 4. 395
211. Engels Marxhoz. December 6. 396
212. Marx Engelshez. December 7. 397

213. Marx Engelshez. December 7. 400
214. Engels Marxhoz. December 12. 401
215. Marx Engelshez. December 14. 403
216. Engels Marxhoz. December 16. 405
217. Marx Engelshez. December 17. 406
218. Engels Marxhoz. December 19. 407

Második rész

Marx és Engels másokhoz írott levelei

1864 október–1867 december

1864

1. Marx Karl Klinghez. Október 4. 411
2. Marx Sophie von Hatzfeldthoz. Október 16. 413
3. Engels Hermann Engelshez. November 2. 414
4. Engels Joseph Weydemeyerhez. November 24. 416
5. Marx Sophie von Hatzfeldthoz. November 26., ... 419
6. Marx Sophie von Hatzfeldthoz. November 28. 420
7. Marx Joseph Weydemeyerhez. November 29. 421
8. Marx Ludwig Kugelmannhoz. November 29. 423
9. Marx Lion Philipshez. November 29. 424
10. Marx Sophie von Hatzfeldthoz. December 22. 427
11. Marx Karl Siebelhez. December 22. 429

1865

12. Marx Hermann Junghoz. Január 8. 431
13. Engels Rudolf Engelshez. Január 10. 433
14. Marx leányához, Jennyhez. Január 11. 435
15. Marx Johann Baptist Schweitzerhez. Január 16. 437
16. Marx Johann Baptist von Schweitzerhez. Február 13. 438

17. Marx Victor Le Lubez-hez. Február 15. 440
18. Engels Otto Meissnerhez. Február 22. 442
19. Marx Wilhelm Liebknechthez. Február 23. 443
20. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Február 23. 444
21. Engels Karl Siebelhez. Február 27. 449
22. Engels Joseph Weydemeyerhez. Március 10. 451
23. Marx Hermann Junghoz. Március 13. 456
24. Engels Friedrich Albert Langéhoz. Március 29. 458
25. Marx Sophie von Hatzfeldthoz. Április 10. 462
26. Marx Hermann Junghoz. Április 13. 463
27. Marx Léon Fontaine-hoz. Április 15. 467
28. Marx Hermann Junghoz. Április 25. 469
29. Marx Wilhelm Liebknechthez. Május 9. és 25. között 470
30. Marx Wilhelm Liebknechthez. Június 24. 471
31. Marx az egyik leányához. Július 3. 472
32. Marx Léon Fontaine-hoz. Július 25. 473
33. Marx Wilhelm Liebknechthez. Szeptember 11. 475
34. Marx Wilhelm Liebknechthez. Szeptember 20. 476
35. Engels Wilhelm Liebknechthez. Szeptember 21. 478
36. Marx Hermann Junghoz. Szeptember 30. 479
37. Marx Salomon Fuld-hoz. November 9. 480
38. Marx Hermann Junghoz. November 15. 481
39. Marx Hermann Junghoz. November 20. 482
40. Marx Wilhelm Liebknechthez. November 21. 484
41. Marx César De Paepe-hoz. November 25. előtt 487

1866

42. Marx Johann Philipp Beckerhez. Január 13. körül 488
43. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Január 15. 491

44. Marx Wilhelm Liebknechthez. Január 15. 493
45. Marx Sigfrid Meyerhez. Január 24. 495
46. Marx Friedrich Lessnerhez. Február 14. 496
47. Marx leányához, Jennyhez. Március 16. 497
48. Marx Antoinette Philipshez. Március 18. 499
49. Marx leányához, Laurához. Március 20. 502
50. Engels Hermann Engelshez. Március 22. 505
51. Engels Hermann Engelshez. Április 6. 507
52. Marx Wilhelm Liebknechthez. Április 6. 509
53. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Április 6. 510
54. Marx Wilhelm Liebknechthez. Május 4. 512
55. Marx Paul Lafargue-hoz. Augusztus 13. 513
56. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Augusztus 23. 515
57. Engels Emil Engelshez. Augusztus 23. 517
58. Marx leányához, Laurához. Augusztus 28. 518
59. Marx Johann Philipp Beckerhez. Augusztus 31. 519
60. Marx leányához, Laurához. Szeptember 521
61. Marx leányához, Jennyhez. Szeptember 5. 522
62. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Október 9. 524
63. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Október 13., ... 529
64. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Október 25. 531
65. Marx François Lafargue-hoz. November 12. 532
66. Marx Paul Lafargue-hoz. December 7. 534

1867

67. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Február 18. 535
68. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Április 16. 536
69. Marx Johann Philipp Beckerhez. Április 17. 537
70. Marx Sigfrid Meyerhez. Április 30. 538

71. Marx Ludwig Büchnerhez. Május 1. 540
72. Marx leányához, Jennyhez. Május 5. 542
73. Marx leányához, Laurához. Május 13. 544
74. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Június 10. 546
75. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Július 13. 548
76. Marx Ferdinand Freiligrathhoz. Július 20. 550
77. Marx egy londoni könyvkereskedőhöz. Augusztus 14. 551
78. Marx Auguste Vermorelhoz. Augusztus 27. 552
79. Marx Sigfrid Meyerhez. Augusztus 27. 554
80. Engels Laura Marxhoz. Szeptember 23. 555
81. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Október 11. 556
82. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Október 12. 559
83. Marx Ludwig Kugelmannhoz. Október 15. 560
84. Engels Hermann Meyerhez. Október 18. 562
85. Engels Ludwig Kugelmannhoz. November 8. és 20. 563
86. Marx Karl Siebelhez. November 10. 566
87. Engels Hermann Engelshez. November 28. 567
88. Marx Viktor Schilyhez. November 30. 569
89. Marx Ludwig Kugelmannhoz. November 30. 571
90. Marx Ludwig Kugelmannhoz. December 7. 573
91. Engels Ludwig Kugelmannhoz. December 12. 574
92. Engels Ludwig Kugelmannhoz. December 13. 576

Mellékletek

1. Jenny Marx Friedrich Engelshez. 1864 november 29. után 579
2. Jenny Marx Friedrich Engelshez. 1865 március 30. 580
3. Jenny Marx Johann Philipp Beckerhez. 1866 január 29. után .. 581
4. Jenny Marx Sigfrid Meyerhez. 1866 február eleje 583

5. Jenny Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1866 február 26. 584
6. Jenny Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1866 április 1. 585
7. Jenny Marx Friedrich Engelshez. 1866 december 24. 586
8. Jenny Marx Johann Philipp Beckerhez. 1867 október 5. 587
9. Jenny Marx Ludwig Kugelmannhoz. 1867 december 24. 588
10. Karl Marx. Vallomások 590
11. A manchesteri Schiller Intézet körlevele 591
12. A manchesteri Schiller Intézet körlevele 594

Függelék

Jegyzetek 599
Mutató 686

Képmellékletek

Marx 1864 november 4-én Engelshez írt levelének harmadik oldala 9
Karl Marx (1866) 214/215
Friedrich Engels (A hatvanas évek közepén) 222/223
Engels 1867 április 4-én Marxhoz írt levelének első oldala 279
Karl Marx (1867) 390/391
Marx leányának, Jennynek ifjúkori képe 398/399
Egy oldal Marx 1864–1865-ös jegyzetfüzetéből Léon Fontainehoz írt, 1865 április 15-i levelének fogalmazványával 465
Karl Marx, Friedrich Engels és Marx lányai: Jenny, Eleanor és Laura 518/519
Az 1866. évi genfi kongresszus jegyzőkönyvének részlete Marx beszúrásaival 527
Jenny (Marx leánya) albumának egy oldala Marx „Vallomásaival" ..... 590 /591

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

73/2969. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vértes Ferenc igazgató